

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΣΥΛΒΑΝΑ ΚΑΤΣΑΟΥΝΟΥ

«ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΣΤΟΥΣ ΑΤΤΙΚΟΥΣ ΝΑΙΣΚΟΥΣ ΤΗΣ
ΚΥΒΕΛΗΣ»

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2012

Ορισμός τριμελούς συμβουλευτικής Επιτροπής: Γ.Σ. αριθ. 240/3.11.2004

Επιβλέπων

Ισμήνη Τριάντη, Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη

Λίλα Μαραγκού, Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ιωάννης Πετρόχειλος, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας-
Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ αριθ. 353/13-6-2012

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Ισμήνη Τριάντη, Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Λίλα Μαραγκού, Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ιωάννης Πετρόχειλος, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας-
Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Βασιλική Παππά, Επίκουρος Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας-
Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Νίκος Κατσικούδης, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Πλαστικών Τεχνών
και Επιστημών της Τέχνης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Δημήτριος Πλάντζος, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας-
Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ευγενία Βικέλα, Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του
Ιονίου Πανεπιστημίου

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης: 8 Νοεμβρίου 2012

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα (Ν.5343/32 αρθρ.202 παρ.2)

Στον πατέρα μου

Περιεχόμενα

	Σελ.
Πρόλογος	5
Βραχυγραφίες	7
Αρχαίοι Συγγραφείς	10
Βιβλιογραφία	12
Εισαγωγή	38

ΜΕΡΟΣ Α΄

Ναΐσκοι Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές

Κεφάλαιο 1 ^ο	
I. Ναΐσκοι από την Αττική	44
Πα. Ναΐσκοι εκτός Αττικής	75
Πβ. Ναΐσκοι άγνωστης προέλευσης πιθανότατα από το αττικό εργαστήριο	78
Κεφάλαιο 2 ^ο : Τεχνοτροπική ανάλυση-χρονολόγηση	81
Κεφάλαιο 3 ^ο : Τυπολογική εξέλιξη των ναΐσκων στην ελληνική τέχνη από την αρχαϊκή έως την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.	126
Κεφάλαιο 4 ^ο : Τυπολογική κατάταξη των αχρονολόγητων ναΐσκων του καταλόγου του J. Vermaseren CCCAII με βάση την τεχνοτροπία.	134

ΜΕΡΟΣ Β΄

Ζητήματα εικονογραφίας των συμπληρωματικών μορφών

Κεφάλαιο 1 ^ο : Νεανίας	
I. Εικονογραφικά παράλληλα αναγλύφων, όπου αναγνωρίζεται με βεβαιότητα ο Ερμής με τη Μεγάλη Μητέρα χωρίς τη δαδούχο κόρη.	146
II. Παραστάσεις της Μεγάλης Μητέρας, που συνοδεύεται από τον νεανία και τη δαδούχο, ενίοτε ταυτιζόμενους με τον Ερμή και την Εκάτη, αντιστοίχως.	150
III. Ερμής και Εκάτη σε παραστάσεις χωρίς τη Μεγάλη Μητέρα.	159
IV. Ερμής και Άττις με τη Μεγάλη Μητέρα.	161
V. Παραστάσεις της Μεγάλης Μητέρας, που συνοδεύεται από τον Ερμή, τη δαδούχο και τον Πάνα.	164
VI. Παραστάσεις της Μεγάλης Μητέρας με οινοχοούντες.	
Η θεά σε σπονδικές σκηνές.	164
VII. Εικονογραφικά παράλληλα της Κυβέλης με τον οινοχόο νεανία, που δε φέρει προσδιοριστικά σύμβολα.	166

VIII. Παραστάσεις αναγλύφων με τον Ερμή οινοχοούντα χωρίς τη Μεγάλη Μητέρα.	171
IX. Αγαλμάτιο της Μητέρας των θεών με δύο συνοδευτικές μορφές.	172
Κεφάλαιο 2 ^ο : Δαδούχος κόρη	
I. Παραστάσεις δαδούχων με τη Μεγάλη Μητέρα ή τη Δήμητρα.	174
II. Παραστάσεις δαδούχων	178
III. Εικονογραφικά παράλληλα αναγλύφων, όπου η Εκάτη εμφανίζεται ή συνδέεται με την Κυβέλη.	181
IV. Εκάτη και ελευσινιακός κύκλος.	182
V. Εκάτη και Άρτεμις.	185
VI. Ερμής και Περσεφόνη.	185
VII. Ερμής, Εκάτη και Περσεφόνη.	188
VIII. Ερμής, Παν και Περσεφόνη.	188
IX. Δάδα. Παραστάσεις και σημασία.	189
X. Ο πέπλος και ο χιτώνας στις δαδούχους.	194
Κεφάλαιο 3 ^ο : Παν	
I. Παραστάσεις του Πανός με τη Μητέρα των θεών.	197
II. Παν, Δήμητρα και Κόρη.	199
III. Παν και Ερμής.	200
IV. Παν, Ερμής και θεότητες του Ελευσινιακού κύκλου.	202
V. Παν και Εκάτη ή Άρτεμις-Εκάτη.	203
VI. Παν, Ερμής, Δήμητρα, Κόρη και Εκάτη.	204
Κεφάλαιο 4 ^ο : Κυβέλη και παιδί	
I. Παραστάσεις της Μητέρας των θεών με παιδί στην αγκαλιά της.	204
II. Παρατηρήσεις πάνω στην εικονογραφία της Μεγάλης μητέρας με παιδί στην αγκαλιά της. Η ερμηνεία του Άττιος.	207
Κεφάλαιο 5 ^ο	
I. Παρατηρήσεις πάνω στην απεικόνιση του νεανία, της δαδούχου και του Πανός στους ναΐσκους της Μεγάλης Μητέρας.	214
II. Φιάλη – Οινοχόη	221

ΜΕΡΟΣ Γ΄

Οι συμπληρωματικές μορφές και η σχέση τους με τη Μητέρα των Θεών

Κεφάλαιο 1 ^ο : Νεανίας	
I. Επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες της λατρευτικής σχέσης της Μητέρας των θεών και του Ερμή.	225
Κεφάλαιο 2 ^ο : Δαδούχος	
I. Επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες της λατρευτικής σχέσης της Μητέρας των θεών με την Εκάτη.	229
II. Επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες της λατρευτικής σχέσης της Μητέρας των θεών με την Περσεφόνη.	232
Κεφάλαιο 3 ^ο : Παν	
I. Επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες της λατρευτικής σχέσης της Μητέρας των θεών με τον Πάνα.	233
Κεφάλαιο 4 ^ο	
I. Επιγραφές που μαρτυρούν την έμμεση σχέση του Ερμή και της Εκάτης με τη Μητέρα των θεών.	236
II. Σύγκριση εικονογραφικών και επιγραφικών μαρτυριών συνύπαρξης του Ερμή, της Εκάτης και της Περσεφόνης με την Κυβέλη.	241
Κεφάλαιο 5 ^ο : Άττις	
I. Επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες για τη λατρεία της Κυβέλης και του Άττιος εντός ελλαδικού χώρου.	244
II. Επιγραφές και φιλολογικές μαρτυρίες, που συνδέουν τον Άττι με την Κυβέλη μέσω της ιδιότητάς του ως υιού της θεάς.	247
III. Μαρτυρίες της ιδιότητας της Μητέρας των θεών ως Κουροτρόφου.	248
Κεφάλαιο 6 ^ο : Μαρτυρίες θεοκρασίας της Κυβέλης με τις θεές Δήμητρα και Ρέα.	
I. Δήμητρα	254
II. Ρέα	269

Μέρος Δ΄

Συμπεράσματα

Κεφάλαιο 1 ^ο	
I. Χρονολόγηση των αττικών ναΐσκων της Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές	276

II. Χρονικό πλαίσιο ναΐσκων από τη Μ.Ασία.	276
III. Προέλευση και χρονολόγηση των διπλών ναΐσκων	277
IV. Χρονολόγηση των εικονογραφικών παραλλήλων	277
V. Κατάλογος των αττικών ναΐσκων της Κυβέλης με τα διακρινόμενα αντικείμενα, που κρατούν οι συμπληρωματικές μορφές.	280
VI. Παρατηρήσεις.	282
Κεφάλαιο 2 ^ο	
Iα. Ερμηνεία της εικονογραφίας των αττικών ναΐσκων της Μητέρας των θεών με συμπληρωματικές μορφές. 1 ^ο επίπεδο ερμηνευτικής προσέγγισης.	284
Iβ. Συμπληρωματική θεώρηση της εισδοχής της λατρείας της φρυγικής Κυβέλης στην Αρχαία Αθήνα.	316
II. Σχολιασμός των αντικειμένων, που κρατεί ο νεανίας στους ναΐσκους, μετά την ταύτισή του με τον Ερμή.	322
III. Η εικονογραφία των ταυροβολικών βωμών της Φλύας παράλληλο της παράστασης των αττικών ναΐσκων της Μητέρας των θεών. 2 ^ο επίπεδο ερμηνευτικής προσέγγισης.	324
IV. Ερμηνεία της παράστασης του ναΐσκου N38 (Μ.Πειραιώς 3592). 3 ^ο επίπεδο ερμηνευτικής προσέγγισης.	330
V. Ερμηνεία της παράστασης του ναΐσκου N39 (Μ.Αγ.Σ 1458)	333
VI. Παρατηρήσεις και συμπεράσματα, που αφορούν την ταύτιση των μορφών μέσα στο πλαίσιο του συγκρητισμού με τη Δήμητρα και τη συγχώνευση του νοήματος της εικονογραφίας των αττικών ναΐσκων με τον ελευσινιακό μύθο. 4 ^ο επίπεδο ερμηνευτικής προσέγγισης.	340
VII. Ορφισμός και μητρική λατρεία. 5 ^ο επίπεδο ερμηνευτικής προσέγγισης.	350
Σύνοψη συμπερασμάτων	368
Προέλευση εικόνων	377
Πίνακες εικόνων	

Πρόλογος

Το θέμα της παρούσας εργασίας επιλέχθηκε σε συνεργασία με την ομότιμη καθηγήτρια της κλασσικής αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κα Ισμήνη Τριάντη. Ο υπερβάλλον ζήλος και το αμέριστο ενδιαφέρον της από το πρώτο αυτό ακόμη στάδιο της αναζήτησης ήταν καθοριστικό. Με τη συμπαράσταση και τη διαρκή υποστήριξή της, την κατανόηση και την ενθάρρυνση σε κάθε βήμα της μελέτης και της συγγραφής, μου παρείχε το ηθικό υπόβαθρο για την ολοκλήρωση του πονήματος αυτού. Την ευχαριστώ εκ βάθους καρδιάς όχι μόνο για τον παιδαγωγικό χαρακτήρα της εποπτείας της αλλά κυρίως για τον επιστημονικά υπεύθυνο και συνεπή τρόπο, με τον οποίο στήριξε την προσπάθειά μου. Με την επίπονη διαδικασία της συστηματικής και αδιάκοπης παρακολούθησης, τις καίριες υποδείξεις και την ουσιαστική ενασχόλησή της με κάθε καινούργιο ζήτημα, που βασανιστικά προέκυπτε, με βοήθησε να διαβώ της ατραπούς της έρευνας επισημαίνοντάς μου τους κινδύνους, που υποκρύπτονταν. Για την καλύτερη αυτή εποπτεία, που θα μπορούσε μία διδακτορική διατριβή να έχει, της οφείλω βαθιά ευγνωμοσύνη και της απευθύνω ως ελάχιστη αναγνώριση στη συμβολή της την αγάπη, την εκτίμηση και τον σεβασμό μου.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες, όμως, θέλω να απευθύνω και στα άλλα δύο μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής. Την ομότιμη καθηγήτρια της Κλασσικής αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και δασκάλα μου κα Λίλα Μαραγκού ευχαριστώ γιατί με τις εύστοχες παρατηρήσεις και σημαντικές επισημάνσεις της με κατηύθυνε στους ορθούς επιστημονικούς δρόμους, που από την ακαδημαϊκή της έδρα πάντα μας χάρασσε. Τέλος, τον καθηγητή της Κλασσικής αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και τρίτο μέλος της επιτροπής κ. Ιωάννη Πετρόχειλο οφείλω να ευχαριστήσω πρωτίστως για τις πολύτιμες συμβουλές, με τις οποίες με καθοδήγησε σε ουσιαστικά ζητήματα της έρευνάς μου, αλλά και για τον ανθρώπινο τρόπο με τον οποίο προσέγγισε τις ανασφάλειές μου. Τους ευχαριστώ ξανά από καρδιάς σημειώνοντας ότι για οποιεσδήποτε παραλείψεις και αδυναμίες την ευθύνη φέρει αποκλειστικά η γράφουσα.

Επίσης, ευχαριστώ θερμά την κ. Ελένη Κουρίνου για την παραχώρηση του δικαιώματος να μελετήσω και να συμπεριλάβω στην εργασία μου τους αδημοσίευτους ναΐσκους του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου αρ.6111, 6116 και 6164, καθώς και τη διευθύντρια της Γ'ΕΠΚΑ κ. Ελένη Μπάνου για την παραχώρηση του δικαιώματος μελέτης του αδημοσίευτου ναΐσκου του Αρχαιολογικού Μουσείου Μεγάρων αρ.234 και την καταχώρησή του στον βασικό κατάλογο αυτής της εργασίας. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον κ. Αλέξανδρο Μάντη για τη γενναιοδωρία του να μου παραχωρήσει τον ναΐσκο NK144 της Νότιας Κλιτύος της Ακροπόλεως, που αποτελεί μέρος αδημοσίευτου υλικού, προκειμένου να τον συμπεριλάβω στον κύριο κορμό της μελέτης μου, καθώς και την κ. Ευτυχία Λυγκούρη και την κ.Αξιώτη για την χορήγηση της άδειας φωτογράφισης των ναΐσκων στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά.

Για την πολύτιμη βοήθειά τους θέλω να ευχαριστήσω τη συνάδελφο και φίλη Ευγενία Τσάλκου και την αρχαιολόγο κ. Παναγιώτα Αυγερινού. Επίσης, τον συνάδελφο Γιώργο Μοστράτο για την συμπαράσταση και βοήθεια, που μου προσέφερε κατά την επίπονη διαδικασία της φωτογράφισης των ναΐσκων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

Ευχαριστίες οφείλω στην καθηγήτρια του τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου κα. Ευγενία Βικέλα για τις χρήσιμες πληροφορίες, που μου παρείχε σε κρίσιμο στάδιο της μελέτης μου. Επίσης, ευχαριστώ τον καθηγητή της φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ κ. Μιχάλη Τιβέριο για την παροχή της δυνατότητας να χρησιμοποιώ τη

βιβλιοθήκη του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας σε όλη τη διάρκεια της δίχρονης διαμονής μου στη Θεσσαλονίκη. Θερμά ευχαριστώ και την αρχαιολόγο κ. Πολυξένη Μπούγια για τις γόνιμες συζητήσεις και τις χρήσιμες υποδείξεις της στη μελέτη μου.

Βαθειά υποχρεωμένη νιώθω στον αρχιτέκτονα κ. Κωνσταντίνο Μπολέτη για την ηθική υποστήριξη και τις διευκολύνσεις, που μου παρείχε, ώστε να περαιωθεί η παρούσα μελέτη. Επίσης, ευχαριστώ τον σχεδιαστή της Α'ΕΠΚΑ κ. Γιώργο Ασλάνη για τη ψηφιακή βελτιστοποίηση των φωτογραφιών των ναϊσκων.

Στην ολοκλήρωση της έρευνας σημαντική ήταν η συμβολή των υπευθύνων και των φυλάκων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, του Μουσείου Αγοράς, του Μουσείου Πειραιώς, του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως και του Μουσείου Μεγάρων. Πολύτιμη ήταν η βοήθεια και οι διευκολύνσεις, που μου παρείχε το δυναμικό του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών. Ιδιαίτερα θέλω να ευχαριστήσω την υπεύθυνη της βιβλιοθήκης κ. Χριστίνα Ζιώγα για τη μεγάλη της προθυμία να με εξυπηρετήσει καθόλο το διάστημα της επίπονης μελέτης μου.

Επίσης, την καθηγήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Αγγελική Σταυροπούλου, χωρίς την οποία δε θα είχε πραγματοποιηθεί το όνειρο του πονήματος αυτού, ευχαριστώ και από αυτή τη θέση για την ευαισθησία και την ανθρωπιά της.

Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω τη συνάδελφο και φίλη Δήμητρα Γιαννιού για τη συμμετοχή της στην αγωνίες και τους προβληματισμούς μου, την Ελένη Νταλάκα, που στάθηκε φίλη πραγματική πάντα παρούσα, και τη φίλη Γιάννα Προφύρη για το αληθινό ενδιαφέρον της. Ευχαριστώ, επίσης, την αδελφική μου φίλη Εύη Βρεττού· το ψυχικό της μεγαλείο θα είναι πάντα ένα σχολείο για μένα. Αμέτρητα ευχαριστώ οφείλω στον σύντροφό μου Γιάννη Παπαδημητρίου για την ανεξάντλητη υπομονή και τη σταθερή συμπαράστασή του στη μελέτη μου. Στη μητέρα μου Έλλη, στήριγμα και οδηγό μου σε όλα τα δύσβατα μονοπάτια της ζωής μου, και την αδελφή μου Μελίσσα για την εμψύχωση και την πίστη της στις προσπάθειές μου, δε θα μπορέσω ποτέ, όσες ευχαριστίες κι αν απευθύνω, να εκφράσω την απεραντοσύνη της ευγνωμοσύνης μου.

Τελευταία ευχαριστία νιώθω την υποχρέωση και κυρίως την περηφάνια να εκφράσω στον άνθρωπο, που με βοήθησε όσο κανείς, τον φύλακα άγγελό μου στη ζωή, που πέρασε, και στο μετά,... τον πατέρα μου Θεοτόκη. Τον ευχαριστώ για τους ορίζοντες των μεγάλων του θαλασσών... η απουσία του είναι πιο δυνατή από κάθε φυσική παρουσία.

Βραχυγραφίες

AA	Archaeologischer Anzeiger
ABSA	Annual of the British School at Athens
AΔ	Αρχαιολογικό Δελτίον
AEMΘ	To Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
AE	Αρχαιολογική Εφημερίς
AM	Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts. Athenische Abteilung
ANRW	Aufstieg und Niedergang der Romischen Welt, herausgegeben von Hildegard Temporini und Wolfgang Haase
AnSt	Anatolian Studies
AntCl	L' Antiquite Classique
AntK	Antike Kunst
AntP	Antike Plastik
Ant J	Antiquaries' Journal
AJA	American Journal of Archaeology
AJPh	American Journal of Philology
AOF	Archive für Orientforschung
ArchCl	Archeologia Classica
ARV ²	Beasley J.D., Attic Red-figure Vase-painters ² , Oxford 1963.
ARW	Archive für Religionswissenschaft
ASAtene	Annuario della (Reale) Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente
AZ	Archaeologische Zeitung
BABesch	Bulletin van de Vereniging tot Bevordering der Kennis van de Antieke Beschaving
BEFAR	Biblioteque des Ecoles Francaises d' Athenes et de Rome
BerRGK	Bericht der Romisch-Germanischen Kommission
BCH	Bulletin de Correspondance Hellenique
BICS	Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London
BiOr	Bibliotheca Orientalis
BJb	Bonner Jahrbucher des Rheinischen Landsmuseums
BSA	Annual of the British School at Athens
BSR	Papers of the British School at Rome
BullCom	Bullettino della Commissione archeologica comunale di Roma
CARC	Cybele, Attis and Related Cults. Essays in Memory of M.J. Vermaseren, εκδ. Eugene lane. Leiden, 1996.
CCCA I -VII	Vermaseren M.J., Corpus Cultus Cybelae Attidisque I (1987), II (1982), III (1977), IV (1978), V (1986), VI (1989), VII (1977), Etudes preliminaires aux religions orientales dans l' Empire romaine, Leiden 1977-89.
CIA	Corpus Inscriptionum Atticarum
Cilingiroglu-French	Cilingiroglu,A., and D.H. French, Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, Turkey, 6-12 August 1990 (= Anadolu Demir Caglari 3: III Anadolu Demi Caglari Sempozyumu Bildireli Van, 6-12 Agustos

	1990). British Institute of Archaeology at Ankara monograph 16. London, εκδ.1994.
CRAI	Akademie des Inscriptions et belles-lettres. Comptes rendus
CSCA	Californian Studies in Classical Antiquity
CVA	Corpus Vasorum Antiquorum
Daremberg-Saglio	Daremberg-Saglio: Dictionnaire des antiquites grecques et romaines d' apres les textes et les monuments ouvrage redige sous la direction de Ch. Daremberg et E. Saglio.
ΔENA	Διεθνής Εφημερίς Νομισματικής Αρχαιολογίας
Diels	Die Fragmente der Vorsokratiker, 1903.
El.or.	Elements orientaux dans la religion grecque ancienne
EPROER	Etudes preliminaires aux religions orientales dans l' Empire romain.
EtCl	Les Etudes Classiques
GGA	Gottingische Gelehrte Anzeigen
Gnomon	Gnomon. Kritische Zeitschrift fur die gesamte klassische Altertumswissenschaft
GRBS	Greek, Roman and Byzantine Studies
HdArch	Handbuch der Archaeologie
Head, HN ²	B.V. Head, Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics, 2, Aufl. Oxford 1911.
Hesperia	Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens.
Hermes	Hermes. Zeitschrift fur klassische Philologie
Historia	Historia. Studi Storici per l' Antichita Classica.
HSCPh	Harvard Studies in Classical Philology
HThR	Harvard Theological Review
IEE	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Εκδοτική Αθηνών
IG	Inscriptiones Graecae
IstForsch	Istanbuler Forschungen
IstMitt	Istanbuler Mitteilungen
JARCE	Journal of the American Research Center in Egypt
JdI	Jahrbuch des Deutschen Archaologischen Instituts
Κώκαλος	Κώκαλος. Studi pubblicati dall' Istituto di storia antica dell' Universita di Palermo
Latomus	Latomus, Revue d' Etudes Latines
LIMC	Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae
LSJ	H.G. Lidell-R.Scott-H.Stuart Jones-R.McKenzie, A Greek-English Lexicon.
Μακεδονικά	Μακεδονικά. Σύγγραμμα περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών
MAMA	Monumenta Asiae Minoris Antiqua. Publications of the American Society for Archaeological Research in Asia Minor
MAL	Monumenti Antichi pubblicati per Cura della Accademia Nazionale dei Lincei
MemSocAF	Memoires de la Societe national des antiquaires de France
Mel.Bidez	Melanges Bidez. Annuaire de l' Institute de Philologie et d' histoire orientales I-II, Bruxelles 1933-4.
MEFR	Melanges de l' Ecole francaise de Rome.
MiscellaneaGrR	Studi Pubblicati dall' Istituto italiano per la Storia Antica. Miscellanea greca e romana
Mnemosyne	Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava

MonPiot	Fondation Eugene Piot, Monuments et memoires
M.Μπενάκη	Ελληνική και Ρωμαϊκή Γλυπτική από τις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη, (επιμ.) Βλίζος Σ., 2004.
MSAF	Memoires de la Societe nationale des Antiquaries de France
MusHelv	Museum Helveticum. Schweizerische Zeitschrift fur klassische Altertumswissenschaft
MemPont-Acc	Atti della Pontificia Accademia Romana di Archaeologia. memorie
Nauck	Tragicorum Graecorum Fragmenta, 1889.
NAWG	Nachrichten der Academie der Wissenschaft in Gottingen
NJb	Neue Jahrbucher fur Philologie und Padagogik (1831-1897). Neue Jahrbucher fur das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und fur Padagogik (1897-1924)
NSc	Notizie degli Scavi di Antichita
Numen	Numen. International Reviw for the History of Religions
OJh	Jahrescheft des osterreichischen archaologischen Instituts in Wien
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
PEG	Palestine Exploration Quarterly
Peleus	Peleus, Studien zur Archaologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns.
Philologus	Philologus. Zeitschrift fur das klassische Altertum
Phoenix	The Journal of the Classical Association of Canada
PIR	Prosopographia Imperii Romani
PMG	Page D.L., Poetae Melici Graeci, Oxford 1962.
Πολέμων	Πολέμων. Αρχαιολογικόν περιοδικόν
PP	Parola del Passato
RA	Revue Archeologique
RAC	Reallexicon fur Antike und Christentum
RdA	Reallexicon der Assyriologie
RE	Pauly-Wissowa, Real-Encyclopadie der klassischen Altertumswissenschaft
REA	Revue des Etudes Anciennes
REG	Revue des Etudes Grecques
REL	Revue des Etudes Latines
RGVV	Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten
RhistRel	Revue de l' histoire des religions
RhM	Rheinisches Museum fur Philologie
RM	Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts. Romische Abteilung
Roscher ML	W.H.Roscher, Ausführliches Lexicon der griechischen und romischen Mythologie, Leipzig 1884-1937.
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecorum
SRKK II	Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens: Fetschrift für Friedrich Karl Dörner, (εκδ.) S. Sahin, E. Schwertheim, and J. Wagner, Leiden 1978.
TAM	Tituli Asiae Minoris, Τομ. I, III1-3, III1, IV1, V1-2, Βιέννη 1901-1989.
Worshipping Women	Worshipping Women. Ritual and Reality in Classical Athen, εκδ. Kaltsas N.-Shapiro A., 2008.
Υπερεία Α΄, 1990	Υπερεία, Α΄, Συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο 30 Μαΐου-1 Ιουνίου 1986, 1990
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Αρχαίοι συγγραφείς

Αισχίνης *Σχολ.* 3.187.1

Αισχύλος *Προμηθεύς*, *Απ.* 35.

Ακουσίλαος (*Γενεαλογίες*) *απ.* 6

Αππιανός *Μιθριδάτειος*

Απολλόδωρος *Βιβλιοθήκη*

Απολλώνιος Ρόδιος *Αργοναυτικά*

Αριστείδης *Αθηνά*. XXXVII

Αριστοτέλης *Ρητορική*

Αριστοφάνης *Αχαρνείς*, *Βάτραχοι*, *Ειρήνη*, *θεσμοφοριάζουσες*, *Όρνιθες*, *Πλούτος*.

Αρνόβιος *Adversus Nationes V*

Αρτεμίδωρος *Ονειροκριτικά II*

Βάρρων *De la Lingua Latina*

Διόδωρος Σικελιώτης *Βιβλιοθήκη ιστορική III, V*.

Διονύσιος Αλικαρνασσεύς *Ρωμαϊκή αρχαιολογία II*

Διονυσόδωρος *FGrH68F1*

Δημοσθένης *Περί Στεφάνου*, *Κατά Τιμοκράτους*.

Εμπεδοκλής *Ύμνοι*

Επιμενίδης *Απ.* 16

Ευριπίδης *Άλκηστη*, *Βάκχες*, *Ελένη*, *Ηλέκτρα*, *Ηρακλείδες*, *Ηρακλής Μαινόμενος*, *Ιππόλυτος*, *Ίων*, *Κύκλωψ*, *Ορέστης*, *Ρήσος*, *Τρωάδες*, *Φοίνισσες*, *Φρίζος*, *Απ.* 109, 195, 680, 683, 839, 968.

Ηρόδοτος *Βιβλίο 1*, *Βιβλίο 2*, *Βιβλίο 3*, *Βιβλίο 7*

ΗΣίοδος *Θεογονία*, *Απ.* 123.

ΗΣύχιος Αλεξανδρινός *Λεξικό*

Θεοδώρητος *Graecarum Affectionum Curatio*

Θεόκριτος *Ειδύλλια*, *Σχόλια Θεόκριτου II 36*

Θεόφραστος *Περί ενθουσιαμού*, *Χαρακτήρες*

Ιουλιανός *Λόγος V (Ύμνος εις Μητέρα Θεών)*, *Επιστολαί*, *Απ.* 187, 407.

Ιππόλυτος *Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος*

Ιππώναξ Εφέσιος *Απ.* 5-11

Ισοκράτης *Πανηγυρικός*

Καλλίμαχος *Ύμνος εις Δήμητρα*, *Υπομνήματα*.

Κικέρων *De natura Deorum*

Κλήμης Αλεξανδρεύς *Προτρεπτικός προς Έλληνας*
Λακτάντιος, *Epitome Institutionum Divinarum*
Λουκιανός *Θεών διάλογοι*, *Ζευς Τραγωδός*, *Τίμων*
Λυκόφρων *Αλεξάνδρα*
Μελανιπίδης
Μνασέας Πατρεύς *FHG III, 154 F27*
Νίκανδρος *Αλεξίφάρμακα*
Νόννος *Διονυσιακά 4*
Οβίδιος *Μεταμορφώσεις*
Ομηρικοί Ύμνοι *II (Εις Δήμητραν), III (Εις Απόλλωνα), XIV (Εις Μητέρα Θεών), XXX (Εις Γην μητέρα πάντων)*
Όμηρος *Ιλιάδα, Οδύσσεια*
Ορφικοί Ύμνοι *I, VI, VII, XII, XIV, XXVII, XLI.*
Ορφικά *Αποσπάσματα Βακχικά, Θρονισμοί Μητρώοι, Καθαρμοί, Κρατήρ, Μικρότερος Κρατήρ, Αρπαγή Περσεφόνης, Ιεροί λόγοι εν Ραψωδίαις κδ΄*
Παλατινή ανθολογία *VI, VII*
Πάπυρος Οξυρύγχου *V*
Παυσανίας *I (Αττικά), II (Κορινθιακά), III (Λακωνικά), IV (Μεσσηνιακά), VII (Αρκαδικά), VIII (Βοιωτικά), IX (Φωκικά)*
Πίνδαρος *Ισθμιόνικος, Νεμεόνικος, Ολυμπιόνικος, Παιάνας II, Πυθιόνικος, Αποσπάσματα.*
Πλάτων *Νόμοι, Πολιτεία, Κρατύλος, Φαίδρος*
Πλούταρχος *Θεμιστοκλής, Καίσαρ, Νικίας, Περικλής, Νουμάς*
Πολύβιος *Ιστοριών XXI*
Πορφύριος *Περί αγαλμάτων, Περί του έν Οδυσσεεία τών νυμφών άντρου, Vita Pythagoris, De Abstinencia*
Πρόκλος *Εις τον Πλάτωνος Κρατύλον, Εις τον Πλάτωνος Τίμαιον.*
Προπέρτιος *3.17.33-36*
Σοφοκλής *Αίας, Αντιγόνη, Φιλοκτήτης, Απ.311, 492.*
Στράβων *Γεωγραφικά 2, Γεωγραφικά 10, Γεωγραφικά 12, Γεωγραφικά 14*
Σούδα
Στέφανος Βυζάντιος
Φιλόχορος *Απ. 172.*
Φώτιος *Λέξεων Συναγωγή*

Βιβλιογραφία

- Akurgal 1955 Akurgal E., Phrygische Kunst, Ankara 1955.
- Akurgal 1961 Akurgal E., Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander, Berlin 1961.
- Akurgal 1962 Akurgal E., The Art of Hittes, 1962.
- Alvar Alvar J., Romanising Oriental Gods. Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras, 2008.
- Alfieri-Arias-Hirmer Alfieri N.- Arias P.E.-Hirmer v.Max, Spina, Die neuendockte Etruskerstadt und die griechischen Vasen ihrer Graeber, 1958.
- Allbright Allbright, W.F., "The Anatolian Goddess Kubaba", AOF 5, 1929, σ. 229-31.
- Amandry Amandry P., Collection Helene Stathatos 3. Objets antiques et byzantines, 1963.
- Αρβανιτόπουλος Αρβανιτόπουλος Α., «Θεσσαλικαί Επιγραφαί», ΑΕ 1916, σ.17-33.
- Arrigoni Arrigoni, G., "Cibele", στο Enciclopedia Virgiliana, εκδ. U.Cozzoli, 2, 1984, σ. 770-74.
- Αρχοντίδου-Αργύρη Αρχοντίδου-Αργύρη, Α., Χίος, στο Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου, Α.Βλαχόπουλος (επιμ.), 2005, σ.126-133.
- Babelon Babelon E., Traite des monnaies grecques et romaines, τ.ΙΙ, Paris, 1910.
- Βαβρίτσας Βαβρίτσας Κ. Α., "Ανασκαφή Μεσημβρίας Θράκης", ΠΑΕ 1973, σ. 70-82.
- Barnett Barnett, R.D., *Some Contacts between Greek and Oriental Religion*, στο El.or., σ.143-153. Travaux du centre d' Etudes Superiores specialise d' histoire des religions, Strasbourg, Paris, 1960.
- Beck Beck R., «Cautes and Cautopates. Some astronomical Consideration», JHS 2, 1977, σ.1-17.
- Bemmann Bemmann K., Fühlhornen in klassischer und hellenistischer Zeit, 1994.
- Bengisu Bengisu Rose Lou, "Lydian mount Karios", CARC 1996, σ. 1-13.
- Berger Berger E., Das Basler Arztrellief, 1970.
- Berndt-Ersoz Berndt-Ersoz S., "Phrygian rock-cut cult facades: a study of the function of the so-called shaft monuments", AnSt 1998, σ. 87-112.
- Berranger Berranger D., "Le relief inscrit en l' honneur des Nymphes dans les carriers de Paros", REA 85, 1983, σ. 235-59.
- Beschi Beschi L., LIMC IV, 1988, λ. Demeter, σ.844-892.
- Bicknell Bicknell, P. "Themistocles' father and Mother", Historia 31, 1982 σ.161-173.
- Bieber 1961 Bieber M., The Sculpture of the Hellenistic Age, 1961.
- Bieber 1962 Bieber M., The copies of the Herculaneum women, American Philosophical Society 106, 1962, σ.111-134.
- Bielefeld Bielefeld E., Zum Relief aus Mondragone, Wiss. Ztschr. Univ. Greifswald 1, 1951 / 52.
- Biesantz Biesantz H., Die Thessalischen Grabreliefs, 1965.
- Βικέλα Βικέλα Ε. «Η Φρυγική Μητέρα θεά από τη Ανατολή στην Ελλάδα. Προσλήψεις και μεταπλάσεις», ΑΕ 2001, σ. 41-71.
- Bittel 1963 Bittel K., "Phrygisches Kultbild aus Boğazköy", AntP 2, 1963, σ. 7-21.

- Bittel 1969 Bittel K., "Boğazköy. The excavations of 1967 and 1968", *Archaeology* 22, 1969, σ.276-79.
- Bittel 1981 Bittel, K., "Kubaba". *B. Ikonographie*", στο *RdA* 6, 1981, σ. 261-64.
- Blinkenberg Blinkenberg Chr., *Archaeologische Studien*, 1904.
- Block Block L., *Roscher ML II*, 2, λ. *Megaloi Theoi*, 1894-97, στ. 2522-42.
- Blümel 1928 Blümel C. *Katalog der griechischen Skulpturen des fünften und vierten Jahrhunderts III*, Berlin 1928.
- Blümel 1964 Blümel C., *Die archaisch griechischen Skulpturen der staatlichen Museen zu Berlin*, 1964.
- Blümel 1966 Blümel C., *Die klassische griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin*, Berlin 1966.
- Boardman 1959 Boardman J., "Chian and Early Ionic Architecture", *Ant J* 39, 1959, σ.193-196.
- Boardman ΕΠΚΠ Boardman J., *Ελληνική πλαστική. Κλασσική περίοδος*, 1993 (1^η εκδ.1985).
- Boardman ΥΚΠ Boardman J., *Ελληνική πλαστική. Ύστερη κλασσική περίοδος*, 1999 (1^η εκδ. 1995).
- Boehme Boehme R. *Orpheus das alter der Kitharoden*, 1953.
- Boegegold Boegegold A.L., "The establishment of a central Archive at Athens", *American Journal of Archaeology* 76, 1972, σ. 23-30.
- Boersma Boersma J.S., *Athenian Building Policy from 561/0 to 405/4 B.C.*, 1970.
- Boetzker Boetzker R., *Das Kerykeion*, 1913.
- Bonnechere 1989 Bonnechere P., "Trophonios a Lébadée. Histoire d' un Oracle", *EtCl* 57, 1989, σ. 289-302.
- Bonnechere 2003 Bonnechere P., *Trophonios de Lébadée. Cultes et mythes d' une cité Béotienne au miroir de la mentalité antique*, 2003.
- Bordenache Bordenache, G., *Sculture greche e romane del Museo Nazionale I di Antichita di Bucarest I, Statue e rilievi de culto elementi architettonici e decorationi*, 1969.
- Borgeaud 1979 Borgeaud, Ph., *Recherches sur le dieu Pan*, 1979.
- Borgeaud 1988 Borgeaud Ph., *The cult of Pan in Ancient Greece. Μεταφρ. K.Atlass and J.Redfield*, 1988.
- Borgeaud 2001 Borgeaud Ph., *Η Μητέρα των θεών. Από την Κυβέλη στην Παρθένο Μαρία*, 2001.
- Βουτυράς Βουτυράς Εμμ., *Ηφαιστίων Ήρωος, Εγνατία 2*, 1990, σ.123-162.
- Brauniger Brauniger F., *RE XIX*, λ. *Persephone*, 1937, σ.944-972.
- Brea Brea B., *Akrai*, 1956.
- Bremmer 1994 Bremmer J.N., *Greek Religion*, 1994.
- Bremmer 1996 Bremmer J.N., *Gotter, Mythen und Heiligtümer im antiken Griechenland*, 1996.
- Brommer 1937 Brommer F., *Satyroi*, 1937.
- Brommer 1949-50 Brommer F., "Pan im 5 und 4 Jahrhundert v. Chr.", *Marburgerjahrbuch für Kunstwissenschaft* 15, 1949-50.
- Brixhe Brixhe C., "Le nom de Cybele", *Die Sprache* 25, 1979, σ. 40-45.
- Brixhe-Lejeune Brixhe C. and Lejeune M., *Corpus des Inscriptions Palaeo-Phrygiennes*, Paris, 1984.
- Brueckner Brueckner A., «Der Friedhof am Eridanos bei der Hagia Triada», 1909, *Neue Jahrbuecher fuer das klassische Altertum* 13, 1910.
- Bruchmann Bruchmann C., *Epitheta Deorum quae apud poetas graecos leguntur*, 1893.

- Bruneau Ph., Recherches sur les cultes de Delos a l' époque Hellenistique et l' époque Imperiale, 1970.
- Budde-Nicholls R., A Catalogue of the Greek and Roman Sculpture in the Fitzwilliam Museum Cambridge, 1967.
- Buluc S., "The Architectural Use of the Animal and Kybele Reliefs Found in Ankara.Its Vicinity", Source 7, 1988, σ.16-23.
- Buresch 1892 Buresch K., "Die Sibyllinische Quellgrotte in Erythrae", AMXVII, 1982, σ.16-36.
- Buresch 1898 Buresch K., Aus Lydien: Epigraphische-geographische Reisefruchte, Leipzig, 1898.
- Burkert 1979 Burkert W., Structure and History in Greek Mythology and Ritual, 1979.
- Burkert 1993 Burkert W., Αρχαία Ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασική Εποχή, 1993 (1^η έκδ. 1977).
- Burkert 1997 Burkert W., Μυστηριακές λατρείες της Αρχαιότητας, 1994 (1^η εκδ. 1987).
- Γιαννόπουλος Ν.Ι., « Επιγραφαί της επαρχίας Αλμυρού», BCH 15, 1891, σ.562-571.
- Γκιργκένης Σ., Ησίοδος, 2001.
- Calza 1932 Calza G., "Una figura-ritratto di archigallo", Historia VI, 1932, σ.221-237.
- Calza 1946 Calza G., "Sculpture rinvenute nel Santuario", Mem.Pont.Acc., VI, 1946, σ. 207-227.
- Calza 1946-47 Calza G., Il santuario della magna Mater a Ostia, MemPont-Acc serie 3, VI, 1946-47, σ.183-205.
- Camp J.M., Die Agora von Athen, 1989.
- Cerri G., "La madre degli dei nell' Elena di Euripide: Tragedia e rituale", Quaderni di Storia 18, 1983, σ.155-195.
- Chamoux Fr., Cyrene. Sous la monarchie des Battiades, 1953.
- Chapouthier 1935 Chapouthier M.F., Les Dioscoures au service d' une deese, 1935.
- Chapouthier 1939 Chapouthier M.F., "Cybele et le tympanon etoile", Melanges syriens offerts a M.R. Dussaud, τ.2, 1939, σ.723-728.
- Charitonides S. , "Recherhes dans le quartier Est d' Argos", BCH 78, 1954, σ. 410-426.
- Christou C., Potnia Theron: Eine Untersuchung uber Ursprung, Erscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt einer Gottheit, 1968.
- Clement P., "A note on the thessalian cult of Enodia", Hesperia 8, 1939, σ.200.
- Clinton 1974 Clinton K., The Sacred Officials of the Eleysinian Mysteries, 1974.
- Clinton 1992 Clinton K., Myth and Cult. The Iconography of the Eleusinian Mysteries, Stockholm 1992.
- Cole S.G., Theoi Megaloi: The Cult of the Great Gods at Samothrace. EPROER, 1984.
- Collart-Devamber P., "Voyage dans la Region du Strymon", BCH 55, 1931, σ.171-206.
- Collignon M., Histoire de la Sculpture Grecque I, 1892.
- Collitz H., Sammlung der Griaechischen Dialekt-Inschriften, 1884.
- Comparetti D., Su alcune epigrafi metriche cretesi, WSXXIV, 1902, σ.265-275.

- Comparetti-Smith Comparetti D. and Smith C., "The Petelia Gold Tablets", JHS 3, 1882, σ.111-118.
- Conze 1860 Conze A., Reise auf den Inseln des thrakischen Meeres, Hannover 1860.
- Conze 1880 Conze A., "Hermes-Kadmilos", AZ 38, 1880, σ. 1-10.
- Conze 1881 Conze A., "Zur Jahrgang XXXVIII", AZ 39, 1881, σ.59.
- Conze 1888 Conze A., "Hermes-Kadmilos", AM 13, 1888, σ.202-6.
- Conze 1891 Conze A., "Hermes-Kadmilos", AM 16, 1891, σ.191-93.
- Conze - Schazmann Conze A., and P.Schazmann, Mamurt Kaleh: Ein Tempel der Gottermutter unweit Pergamon. JdI, suppl.9, 1911.
- Cook 1940 Cook A.B., Zeus, a Study in Ancient Religion, τ.1, 1940.
- Cook 1925 Cook A.B., Zeus, a Study in Ancient Religion, τ.2, 1925.
- Corbet Corbet, C.E., "Attic Pottery of the Late fifth Century", Hesperia 18, 1949, σ.298-351.
- Cosi 1980-81 Cosi D.M., "L' ingresso di Cibebe ad Atene e a Roma", Atti del centro ricerche e documentazione sull' antichita classica 11, 1980-81, σ. 81-91.
- Cosi 1982 Cosi D.M., Aspetti mistici e misterici del culto di Attis, στο La Soteriologia dei culti orientali nell' Impero Romano. Atti del colloquio internazionale su la soteriologia dei culti orientali nell' Impero Romano, Roma 24-28 Settembre 1979, Bianchi U.-Vermaseren M.J., 1982, σ.485-504.
- Coupry Coupry J., Marseille et la Gaule, 1992.
- Cumont Cumont Fr., Les mysteres de Mithra, 1913.
- Curtius 1868 Curtius E., Das Metroon in Athen als Staatsarchiv, στο Programm des Herzoglichen Gymnasium zu Gotha, Gotha 1868, σ.1-24.
- Curtius 1877 Curtius E., "Kybelerelief von der ionischen Kuste", AM II, 1877, στ. 48-52.
- Curtius 1930 Curtius L., "Bronzen aus der Sammlung Goethes", RM, 45, 1930, σ. 1-36.
- Curtius-Kaupert, Curtius E. & Kaupert J.A., Atlas von Attika, 1878.
Δαβάρας Δαβάρας Κ., «Ανασκαφαί περισυλλογής και τυχαία ευρήματα (Αύγουστος-Δεκέμβρης 1964), ΑΔ 20, Χρονικά Β 1, 1965.
- Dacronia- Dacronia, F.-Gounaropoulou, L. "Artemiskult auf
Gounaropoulou einemneuen Weirelief aus Achinos bei Lamia", AM 107, 1992, σ. 217-227.
- Daux Daux G., "La grand Demarchie", BCH 87, 1963, σ.603-34.
- Δεσπίνης 1971 Δεσπίνης Γ. Ι., Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγοράκριτου, 1971.
- Despinis 2009 Despinis G., "Zum Weihrelief des Neoptolemos in Athener agora-Museum", AA 2009, σ.11-19.
- Δεσπίνης 2010 Δεσπίνης Γ., Μεγαρικά, 2010.
- De Sanctis De Sanctis G. , L' epigramma festio di Rea, RFICLX (=N.S. 10), 1932, σ.222-226.
- Deubner Deubner L., Attische Feste, Berlin 1932.
- DeVries DeVries K., "Greeks and Phrygians in the Early Iron Age", στο: From Athens to Gordion: The Papers of a Memorial Symposium for Rodmey S. Young. University Museum Papers, University of Pennsylvania, 1, Philadelphia, 1980, σ.33-49.
- Diehl Diehl E., Die Hydria, 1964.
- Diels Diels H., Ein orphischer Demeterhymnus, στο Festschrift

- Dietrich Dietrich A., Mutter Erde, Leipzig 1925.
- Dohrn Dohrn T., Attische Plastik. Vom Tode des Pheidias bis zum Wirken der grossen meister de IV J.v.Ch., 1957.
- Dorpfeld 1897 Dorpfeld W., Funde, AM 22, 1897, σ.225-228.
- Dow Dow St., "The Lists of Athenian Archontes", Hesperia III, 1934, σ.140-190.
- Δραγάτσης 1885 Δραγάτσης I., Έκθεσις περί των εν Πειραιεί Ανασκαφών, ΠΑΕ 1885, σ.63-71.
- Δραγάτσης 1889 Δραγάτσης I., ΑΔ 5, 1889.
- Δραγάτσης 1910 Δραγάτσης I., Ανασκαφαί εν Πειραιεί, ΠΑΕ 1910, σ.145-151.
- Drexler Drexler H., ML I, λ.Hegemon, 1876-1877, στ.1886-1890.
- Δρούγου Δρούγου Σ., Βεργίνα 1990-1997. Το ιερό της Μητέρας των θεών, ΑΕΜΘ 10^Α, 1996, σ.41-50.
- Duchesne-Guillemain Duchesne-Guillemain J., La religion de l' Iran ancien, 1962.
- Dull Dull S., Die Gotterkulte Nordmakedoniens, 1977.
- Duthoy Duthoy R., The Taurobolium: It's evolution and terminology, 1969.
- Dutschke Dutschke H., Antike Bildwerke in Uberitalien V, 1892.
- Dwyer Dwyer E.J., Pompeian domestic sculpture. A study of five Pompeian houses and their contents, Archaeologica 28, 1982.
- Eckstein-Wolf Eckstein -Wolf B., Zur Darstellung spendender Gotter, MDAI 5, 1952, σ. 39-75.
- Edwards Edwards C.M., Greek Votive Reliefs to Pan and to Nymphs, 1987.
- Eitrem Eitrem, RE VII, 1, 1912, λ. Hermes, στ.738-792.
- Engelmann-knibbe-Engelmann H., Knibbe D., Merkelbach R., Die Inschriften von Ephesos, Teil IV, 1980.
- Merkelbach
- Evans Evans sir A., "Tarentine Terracottas", JHS 7, 1886, σ.1-50.
- Ζαφειροπούλου Ζαφειροπούλου Φ., «Φωκίς-Αιτωλοακαρνανία», ΑΔ 1973-74 [1979] Β, σ.521-542.
- Farnell Cults Farnell L.R., The Cults of the Greek States, 5 τόμοι, 1896-1909.
- Farnell 1921 Farnell L.R., Greek Hero Cults and Ideas of Immortality, Oxford 1921.
- Ferguson Ferguson W.S., "The Attic Orgeones", HThR 37, 1944, σ.62-144.
- Feubel Feubel R., Die attischen Nymphenreliefs und ihre Vorbilder. Diss. Heidelberg. Katalog II, 1935.
- Foucart 1873 Foucart P., Des associations religieuses chez les grecs. Thiasés, Eranes, Orgeons, Paris 1873.
- Foucart 1903 Foucart P., Le culte de Bendis in Attique, στο Melange Perrot, 1903.
- Foucart 1914 FoucartP., Les Mysteres d' Eleusis, 1914.
- Francis Francis,E.D., " The Mother, the Demos, and the Demosion.", στο Image and Idea in the Fifth century Greece: Art and Literature after the Persian Wars, (εκδ.) Michael Vickers σ. 112-20, 1990.
- Francis –Vickers Francis,E.D.-Vickers M., "The Agora revisited: Athenian chronology. c.500-450 BC", BSA 83, 1988, σ. 143-67.
- Frantz Frantz A., The Athenian Agora 24: Late Antiquity:A.D. 267-700, 1988, σ.4-122.
- Frappicini Frappicini N., "L' arrivo di Cibele in Attica", PP 42, 1987, σ. 12-26.
- Frazer Frazer J.G., The Golden Bough. The Dying God and Adonis, Attis, Osiris, III, 1911-1915.
- Fredrich Fredrich C., "Lemnos", AM XXXI, 1906, σ. 60-86.
- Fuchs 1962 Fuchs W., "Attische nymphenreliefs", AM 77, 1962, σ.242-249.

- Fuchs 1969 Fuchs W., Die Skulptur der Griechischen, 1969.
Furtwängler Furtwängler A., Sammlung Sabouroff, Kunstdenkmäler aus Griechenland, τ. 2, 1883-87.
- Gabrici Gabrici E., Il Santuario della malophoros a Selinunte, MAL XXXII, 1927, σ. 1-414.
- Garland 1987 Garland R., The Piraeus from the fifth to the first century BC., 1987.
Garland 1992 Garland R., Introducing New Gods. The politics of Athenian Religion. Ithaca, 1992.
- Gasparro 1973 Sfameni Gasparro G., I culti orientali di Sicilia, EPROER, Leiden 1973.
Gasparro 1978 Sfameni Gasparro G., Connotazioni metroache di Demetra nel coro dell' Elena, στο: Hommages a Maarten Vermaseren. (εκδ.) M.B. Boer and T. A. Eldridge, 3, 1978, σ.1148-87.
Gasparro 1985 Sfameni Gasparro G., Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis, EPROER, Leiden 1985.
Gasparro 1986 Sfameni Gasparro G., Misteri e culti mistici di Demetra, 1986.
Gerard Gerard J., "Legende et politique autour de la Mere des Dieux", Revue des Etudes Latines 58, 1980, σ. 153-75.
Gerhard 1828 Gerhard E., Antike Bildwerke, 1828.
Gerhard 1840 Gerhard E., Etruskische Spiegel I, 1840.
Gerhard 1850 Gerhard E., "Axiokersa, Kora, Libera", AZ 8, 1850, σ.161-166.
Giammarco Giammarco-Razzano C., "Il culto di Cibele e il problema dei doppi naiskoi", Studi Pubblicati dall' Istituto italiano per la Storia Antica 9. Miscellanea greca e romana, 1984.
- Giannelli Giannelli.G., I culti e miti in Magna Graecia , Florence 1963, centro di studi per la M.G., II.
- Glendinning Glendinning, M. "Phrygian Architectural Terracottas at Gordion." Ph.D. diss., University of North Carolina, 1996.
- Goodchild Goodchild R.G., Kyrene und Apollonia, 1971.
- Gow 1912 Gow A.S. F., On the Meaning of the Word θυμέλη, JHS 32, 1912, σ.213-238
Gow 1960 Gow A.S.F., "The Gallus and the Lion", JHS 80, 1960, σ.88-93.
Gow-Page Gow A.S.F. & D.L.Page, The Greek Anthology: Hellenistic Epigrams, I-II, Cambridge, 1965.
- Graeve 1986α Graeve V.von. "Über verschiedene Richtungen der milelischen Skulptur in archaischer Zeit", στο Instabuler Mitteilungen, suppl. 31, Milet, 1899-1980: Ergebnisse, Probleme und Perspektive einer Ausgrabung, εκδ. W.Muller-Wiener, Tubingen, 1986 , σ.81-94.
Graeve 1986β Graeve V.von., "Milet 1985. Über verschiedene Richtungen der Milesischen Skulptur in archaischer Zeit", IstMitt 36, 1986, σ. 43-47.
Graeve 1986γ Graeve V.von., "Neue archaische Skulpturenfunde aus Milet". στο: H. Kyrieleis (εκδ.), Archaische und klassische griechische Plastik. Akten des Intern. Kolloquiums vom 22.-25. April 1985, Athen, I, 1986γ, σ. 21-29.
- Graf 1974 Graf F., Eleusis und die orphische Dichtung Athens in vorhellenistischer Zeit, 1974.
Graf 1984 Graf F., "The Arrival of Cybele in the Greek East", στο

- Proceedings of the VIIth Congress of the International Federation of the Societies of Classical Studies, εκδ. J. Harmatta, 1, Budapest, 1984, σ. 117-20.
- Graf 1985 Graf F., *Nordionische Kulte: Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulturen von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia*. Bibliotheca Helvetica Romana, 21, Vevey, 1985.
- Graf-Johnston Graf F.-Johnston S.I., *Ritual Texts for the Afterlife. Orpheus and the Bacchic gold tablets*, 2007.
- Graillot Graillot H., *Le culte de Cybele, mere des dieux, a Rome et dans l'empire romaine*, BEFAR 1912.
- Grandjouan Grandjouan C., *The Athenian Agora 6: Terracotta and plastic lamps of the Roman Period*, 1961.
- Gruen Gruen E. S., "The Advent of Magna Mater", στο *Studies in Greek Culture and Roman Policy*, σ. 5-53, Leiden and N.Y. 1990.
- Gualandi Gualandi G., "Artemis-Hekate, un problema di tipologia nella scultura ellenistica", RA , 1969, σ. 233-272.
- Guarducci 1970 Guarducci M., "Cibele in un' epigrafe arcaica di Locri Epizefirii", Klio 52, 1970, σ.133-38.
- Guarducci 1983 Guarducci M., *Cibele in un' epigrafe arcaica di Locri Epizefirii*, EPROER 1983,σ.20-25.
- Guide de Thasos Ecole Francaise d' Athenes, *Guide de Thasos 1967*, preface de G.Daux.
- Güntner 1994 Güntner G., *Gottervereine und Gotterversammlungen auf attischen Weihreliefs*, 1994.
- Güntner 1997 Güntner G., LIMC VIII, 1997, λ.Persephone, σ.956-978.
- Gury Gury F., LIMC VII, 1994, λ.Rhea, σ.628-632.
- Gusmani 1959 Gusmani M.R., "Agdistis", PP 66, 1959, σ. 202-11.
- Gusmani 1969 Gusmani M.R., "Der lydische Name der Kybele", Kadmos 8, 1969, σ. 158-61.
- Gusmani 1975 Gusmani R., *Neuerpichorische Schriftzeugnisse aus Sardis*, 1975.
- Guthrie Guthrie W.K.C., *Ο Ορφείας και η αρχαία ελληνική θρησκεία*, 2000 (1^η εκδ. Methuen and Co, 1952).
- Haldane Haldane J.A., "Pindar and Pan: Frs.95-100 Snell", Phoenix 21, 1968, σ.18-31.
- Hamiaux I Hamiaux M., *Les Sculptures greques. I. Des origins a la fin du IVe siecle avant J.-C.*, Paris, 1992.
- Hamiaux II Hamiaux M., *Les Sculptures greques. II.La periode hellenistique (IIIe-Ie siecles avant J.-C)*, 1998.
- Hanfmann - Waldbaum Hanfmann G.M.A. and J.C. Waldbaum, "Kubebe and Artemis: Two Anatolian Goddesses at Sardis", Archaeology 22, 1969, σ. 264-69.
- Hardie Hardie Ph., "The Great Antrum at Baiae", BSR 37 (N.S.24), 1969, σ. 14-33.
- Harrison 1900 Harrison J., "Pandora's Box", JHS 20, 1900, σ. 99-114.
- Harrison 1922 Harrison J.E., *Prolegomena to the Greek Religion*, 3^η εκδ., 1922
- Harrison 1965 Harrison E., *The Athenian Agora XI. Archaic and Archaistic Sculpture*, 1965.
- Hasluck Hasluck F.N., *Cyzicus*, 1910.
- Haspels Haspels C.H.E., *The Highlands of Phrygia*, Princeton, N.J. 1971.

- Hausmann 1948 Hausmann U., Kunst und Heilum. Untersuchungen zu den griechischen Asklepioreliefs, 1948.
- Hausmann 1960 Hausmann U., Griechische Weihreliefs, 1960.
- Hawkins 1981α Hawkins J.D., "Kubaba. A. Philologisch", RdA 6, 1981, σ.257-61.
- Hawkins 1981β Hawkins J.D., "Kubaba at Karkamis and Elsewhere", AnSt 31, 1981, σ. 147-76.
- Heckenbach Heckenbach J., RE VII, 1912, λ. Hekate, στ. 2769-2782.
- Helck Helck W., Betrachtungen zur grössen Göttin, 1971.
- Hemberg Hemberg B., Die Kabiren, 1950.
- Henrichs Henrichs A., "Despoina Kybele: Ein Beitrag zur religiösen Namenskunde", HSCPh 82, 1976, σ. 253-286.
- Herbig Herbig R., Pan, der griechische Bocksgott. Versuch einer Monographie, 1949.
- Hermann K. Hermann, K.F., "Die Verehrung der Gottermutter in Piraus nach neuentdeckten Inschriften", Philologus 10, 1885, σ. 293-299.
- Hermann P. Hermann P., Ergebnisse einer Reise in Nordostlydien (Denkschriften der Kais.Akad.D.Wiss.in Wien, Phil.-hist.Kl.Bd. LXXX) Wien 1962.
- Hermary 2000α Hermary A., "De la mere des dieux a Cybele et Artemis: les ambiguities de l' iconographie grecque archaïque", στο: Αγαθός Δαίμων. Mythes et cultes. Etudes d' iconographie en l' honneur de Lilly Kahil, 38. Suppl. BCH, 2000, σ.193-203.
- Hermary 2000β Hermary A., "Les naiskoi votifs de Marseille, στο: Hermary A.-H.Treziny (εκδ.), Les cultes des cites phoceennes. Actes du Colloque International Aix-en-Provence-Marseille, 4.-5.6.1999, Etudes masaliètes 6, 2000. σ. 119-133.
- Herter 1960 Herter H., "Die Ursprunge des Aphroditekultes", El.or., 1960.
- Herter 1976 Herter H., Hermes, Ursprung und Wesen eines griechischen Gottes, RhM 119, 1976, σ.193-241.
- Hepding Hepding H., Attis: Seine Myth und sein Kult, 1903.
- Himmelman 1957 Himmelman, Wildschutz N., Θεόληπτος, 1957.
- Himmelman 1959 Himmelman -Wildschutz N., Zur Eigenart des klassischen Gotterbildes, 1959.
- Himmelman 2001 Himmelman-Wilzschutz N, Ein Demeterrelief aus Mysien, στον τόμο Άγαλμα, Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν Γ.Δεσπίνη, 2001, σ.303-309.
- Holscher Holscher F., Die Bedeutung archaischer Tierkambilder, Beitrage zur Archaologie 5, 1972.
- Hommel Hommel v.H., "Pan. Zwei Gedichte zu Ehren des Gottes", Gymnasium 57, 1950, σ. 249-55.
- Hoorn Hoorn G. van, Choes and Anthesteria, London 1951.
- Horig-Schwertheim Horig M. und Schwertheim E., Corpus Cultus Iovis Dolicheni, 1987.
- Horn Horn R., Samos XII, 1972.
- Horsley Horsley G.H.R., "The Mysteries of Artemis Ephesia in Pisidia: A New Inscribed Relief", AnSt 42-43, 1992-93, σ.118-150.
- Hula-Szanto Hula E. und Szanto E., Bericht uber eine Reise in Karien, 1894.
- Θέμελης 1995 Θέμελης Π., «Ανασκαφή Μεσσήνης», ΠΑΕ 1995, σ. 55-86.
- Θέμελης 1978 Θέμελης Π., «Ανασκαφή Ερετριάς», ΠΑΕ 1978 (1980), σ. 18-33.
- Θεσσαλονίκη I Δεσπίνης Γ., Στεφανίδου-Τιβερίου Θ., Βουτυράς Ε., Κατάλογος γλυπτών του αρχαιολογικού μουσείου Θεσσαλονίκης I, 1997.

- Isik 1987 Isik F., "Zur Entstehung phrygischer Felsdenkmaler", AnSt 37, 1987, σ. 163-78.
- Isik 1989 Isik F., "Die Entstehung der fruhen Kybelebilder Phrygiens und irhe Einwirkung auf die ionische Plastik", OJh 57, suppl.7, 1989, σ.40-107.
- Jacoby FGH
James Jacoby F., Fragmente der griechischen Historiker, Berlin 1926-1958.
James E.O., The Cult of the Mother-Goddess: An Archaeological and Documentary Study, 1959.
- Jameson Jameson M., "Notes on the sacrificial Calendar from Erchia", BCH 89, 1965, σ.154-172.
- Jeanmaire Jeanmaire H., Couroi et Couretes: Esai sur l' education spartiate et sur les rites d' adolescence dans l' antiquite hellenique, 1939. Lille. Reprint. N.Y. 1975.
- Jeffery Jeffery L.H., "Greek Alphabetic Writing", Cambridge Ancient History III, 1, 2^η έκδ. 1982.
- Jentel Jentel M., Les gutti et les askoi a reliefs etrusques et apuliens, Leiden 1976.
- Jessen Jessen., RE V 2, λ. Enodios, 1905, στ. 2634-5.
- Johnston P.A. Johnston P.A., Cybele and her Companions on the Northern Littoral of the Black Sea. Cybele, Attis and Related Cults. Essays in Memory of M.J. vermaseren, εκδ. Eugene lane. Leiden, 1996.
- Johnston S.I. Johnston S.I., Hekate Soteira, 1990.
- Johnson Johnson F.P., Corinth IX, Sculpture, Cambridge (Mass) 1931.
- Jonas Jonas R., " A Diadem of the Cult of Cybele from the Neapolis Region (Samaria)", PEQ 96, 1972, σ.118-28.
- Jost Jost M., Sanctuaries et Cultes d' Arcadie, 1985.
- Judeich Judeich W., Topographie von Athen, 1931.
- Kahil Kahil L., LIMC II, 1984, λ. Artemis, σ. 618-753.
- Kaibel Kaibel G., Epigrammata Graeca ex Lapidibus conlecta, 1965.
- Κακριδής I Κακριδής I.N., Ελληνική μυθολογία. Εισαγωγή στο μύθο, Τόμος I, 1986.
- Κακριδής II Κακριδής I.N., Ελληνική μυθολογία. Οι Θεοί, Τόμος II, 1986.
- Kaletsch Kaletsch H., "Daskalopetra - ein Kybeleheiligtum auf Chios", στο Forschungen und Funde: Festschrift fur Bernard Neutsch, εκδ. F.Krinzinger, 1980.
- Καλτσάς Καλτσάς N., Εθνικό αρχαιολογικό μουσείο. Τα γλυπτά. Κατάλογος, Αθήνα, 2001.
- Kannicht Kannicht R., Euripides' Helena. Text und Kommentar, 1969.
- Kannicht- Snell Kannicht R. and B. Snell., Tragicorum Graecorum Fragmenta. Τομ. 2, 1981.
- Κάντα Κάντα K., Ελευσίνα. Ο αρχαιολογικός χώρος και το Μουσείο της. Μυθολογία-Μυστήρια-Ιστορία, 1993.
- Karageorghis 1998 Karageorghis V., Greek Gods and Heroes in Ancient Cyprus, 1998.
- Karageorghis 2000 Karageorghis V., Ancient art from Cyprus. The Cesnola Collection, 2000.
- Καραμήτρου Καραμήτρου Γ., «Νομός Κοζάνης», ΑΔ 38, Χρονικά Β', 1983, σ. 307-311.
- Karusu Karusu S., "Das 'Madchen vom Piraus' und die Originalstatuen in Venedig", AM 82, 1967, σ. 158-69.

Καραμανώλη -Σιγανίδου	Καραμανώλη-Σιγανίδου Μ., Χαλκή χειρ Σαβαζίου εξ Εδέσσης, ΑΔ 22, Μελέται, 1967, σ. 149-150.
Καρούζου	Καρούζου Σ., Εθνικό αρχαιολογικό μουσείο. Συλλογή Γλυπτών, Περιγραφικός Κατάλογος, 1967.
Karwiese	Karwiese S., "Der tote Attis", OJh 49, 1968-71, σ.50-62.
Καψωμένος	Καψωμένος Σ.Γ., «Ο Ορφικός Πάπυρος της Θεσσαλονίκης», ΑΔ 19, Μελέται, 1964, σ. 17-25.
Keil 1915	Keil J., "Denkmaler des Meter Kultes", OJh18, 1915, σ. 66-78.
Keil 1910	Keil J., "Forschungen in der Erythraia I", OJh XIII, 1910, Bleiblat, στ. 6-74.
Keil 1926	Keil J., "Norlaufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos", OJh 23, 1926, σ.256-262.
Keil-Premmerstein	Keil J.-A. von Premmerstein, Bericht über eine zweite Reise Lydien (Denkschriften der Kais.Akad.D.Wiss.in Wien, Phil.-hist.Kl.Bd. LIV, II), Wien 1911.
Kerenyi 1944	Kerenyi K., Hermes der Seelenfuhrer, 1944.
Kerenyi 1962	Kerenyi C., Die Mysterien von Eleusis, 1962.
Kern 1892	Kern O., "Des Kultbild der Gottinen von Eleusis", AM 17, 1892, σ. 125-142.
Kern 1893	Kern O., "Aus Samothrake", AM XVIII, 1893, σ. 337-384.
Kern 1901	Kern O., RE II, λ.Demeter, 1901, στ. 2713-2764.
Kern 1910	Kern O., Genethliakon für Robert, 1910.
Kern 1916	Kern O., "Orphiker auf Kreta", Hermes LI, 1916, σ.554-567.
Kern 1922	Kern O., Orphic Fragments, 1922.
Kern 1925	Kern O., "Elfenbeinrelief aus Kleinasien", AM 50, 1925.
Kern 1937	Kern O., "Darstellungen der Gottermutter in Boiotien", AA 52, 1937, σ. 466-76.
Kleiner	Kleiner G., Die Ruinen von Milet, 1968.
Knell	Knell H., Athen im 4. Jahrhundert v. Chr. – Eine Stadt verändert ihr Gesicht: Archäologisch-kulturgeschichtliche Betrachtungen, 2000.
Κοντής	Κοντής Ι.Δ., «Άρτεμις Βραυρωνία», ΑΔ 22, 1, Μελέται, 1967, σ.156-206.
Κοντολέων 1961-62	Κοντολέων Ν.Μ., «Η γέννησις του Διός», Κρητικά Χρονικά 15-16, 1961-62, σ. 283-293.
Κοντολέων 1964	Κοντολέων, Μ., « Αρχαϊκή ζωφόρος εκ Πάρου», χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ.Ορλάνδον, 1964.
Körte 1878	Körte G., "Die antiken Skulpturen aus Boeotien, Motiv-Gegenstände aus einem Heiligtum der Gottermutter bei dem Dorphe mustaphades", AM 3, 1878, σ. 388-397.
Körte 1896	Körte G., "Die Ausgrabungen am Westabhange der Akropolis IV, Das Heiligtum des amynos", AM 21, 1896, σ.287-332.
Κουρουνώτης	Κουρουνώτης Κ., «Ελευσινιακή δαδουχία», ΑΕ 1937, σ.223-253.
Κουρτίδης	Κουρτίδης Κ., Αρχαία ελληνικά μυστήρια. Καβείρια-Διονύσια-Ορφικά-Ελευσίνια, Γ' έκδοση 2002 (Α' έκδοση 1930).
Kraus	Kraus Th., Hekate. Studien zu Wesen und Bild der Gottin in Kleinasien und Griechenland, 1960.
Kreeb	Kreeb M., Untersuchungen zur figurlichen Ausstattung delischer Privathäuser, 1988.
Kruger	Kruger A., "Die orphische Kathodos tes Kores", Hermes 73, 1938, σ.352-356.
Kuhne	Kuhne H., Das Motiv der nahenden Frau oder Gottin in

- Vorderasien, στο SRKK, Festschrift fur F.K. Dorner, EPRO 66, Leiden, 1978.
- Kunze-Gotte
Λαζαρίδης Kunze-Gotte E., CVA Deutschland 26, Stuttgart 1(Munich 1965).
Λαζαρίδης Δ., Ανασκαφές και έρευνες στην Αμφίπολη, ΠΑΕ 1981, σ.18-25.
- La Geniere 1972 La Geniere J. de, "Un Skyphos inedit du Musee de Laon", RA, 1972, σ.291-300.
- La Geniere 1985 La Geniere J. de, "De la Phrygie a Locres Epizephyrienne: Les chimens de Cybele, Melanges de l' Ecole francaise de Rome. Antiquite 97, 1985, σ.693-717.
- La Geniere 1986 La Geniere J., "Le culte de la mere des dieux dans la Peloponnese. Comptes rendus de l' Academie des inscriptions et Belles-Lettres, 1986, σ. 29-46.
- Lamprechts 1952 Lamprechts P., Les fetes Phrygiennes de Cybele et d' Attis", Bulletin de l' Institute Historique Belge de Rome 27, 1952, σ.141-70.
- Lamprechts 1962 Lamprechts P., Attis: von Herderknaap tot God, 1962.
- Lambrechts 1964 Lambrechts P., "Le Culte metroaque en Sicile et en Italie meridionale", BaBesch 39, 1964, σ.162-166.
- Lambrechts 1970 Lambrechts P., "Documents inedits de Cybele au Musee d' Eskisekir", Homages a Marie Delcourt, Coll.Latomus 114, Bruxelles 1970, σ.211-18.
- Lancellotti Lancellotti M.G., Attis between Myth and History. King, Priest and God, 2002.
- Lane Lane E., "The name of Cybele's Priests the 'Galloi', CARC, 1996, σ. 117-33.
- Langlotz 1947 Langlotz E., Pheidiasprobleme, 1947.
- Langlotz 1966 Langlotz E., Die Kulturelle und Kunstlerische Hellenisierung der Kusten des Mittelmeeres durch die Stadt Phokaia, 1966.
- Langlotz 1975 Langlotz E., Studien zur nordostgriechischen Kunst, 1975.
- Laroche Laroche E., *Koubaba, deese anatolienne, et le probleme des origines de Cybele*, στο El.or., σ.113-28. Travaux du Centre d' Etudes superiores specialise d' histoire des religions, Strasbourg, Paris, 1960.
- Lattimore Lattimore St., "Double Cybele", AJA 84, σ.220.
- Lawrence Lawrence A.W., Greek Architecture, 1957.
- Λεβέντη 1994-95 Λεβέντη I., «Περσεφόνη και Εκάτη στην Τεγέα», ΑΔ 49-50, 1994-95, Μέρος Α', Μελέτες, σ.83-96.
- Λεβέντη 2010 Λεβέντη I., «Η ελευσινιακή λατρεία στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου: το αναθηματικό ανάγλυφο από το Παντικάπαιο», σ. 111-136, στο Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος, 4-5 Ιουνίου 2005, επιμ. I. Λεβέντη και X. Μητσοπούλου, Βόλος 2010.
- Lehmann Lehmann K., "Samothrace: Sixth Preliminary Report", Hesperia 22, 1953, σ.1-24.
- Lejeune 1969 Lejeune M., Discussion sur l' alphabet phrygien, 1969.
- Lejeune 1970 Lejeune M., "Les inscriptions de Gordion et l' alphabet phrygien", 1970.

- Leipoldt J., Die Religionen in der Umwelt des Christentums (H. Haas, Bilderatlas zur Religionsgeschichte, 9-11), Leipzig 1926.
- Lenormant F., λ. Cabiri, Daremberg-Salio I, 2, 1887, σ.757-774.
- Leveque 1973α Leveque P., "La religion grecque de la premiere moitie du Ier millenaire", PP 28, 1973, σ.23-50.
- Leveque 1973 β Leveque P., Essai de typologie des syncretismes. Les syncretismes deans les religions grecques et romaines, Paris, 1973.
- Lewis N., The Ancient Literary Sources, 1958.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., Το ιερόν της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα, 2000.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., Θεσμοφόρια στη Μακεδονία, 1989, Αρχαία Μακεδονία V2, σ.809-815.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., Το Θεσμοφόριο της Πέλλας, 1996.
- Lindner R., Der Raub der Persephone in der antiken Kunst. Beitrage zur Archaologie 16, 1984.
- Linfort 1966 Linfort, A., "Zur zwei Reliefs" AA, 1966, σ.497-501.
- Linfort 1967 Linfort A., "Die Deutung des Xenokrateiareliefs", AM 82, 1967, σ.149-157.
- Linfort 1978 Linfort A., "Die Propylaen der Akropolis von Athen. Ein Dach für Viele", AM 93, 1978, σ.25-34.
- Linforth, I.M., The Corybantic Rites in Plato. University of California Publications in Classical Philology 13, no. 5, 1946, σ. 121-62.
- Lippold 1923 Lippold G., Kopien und Umbildungen griechischer Statuen, Munchen 1923.
- Lippold 1950 Lippold G., Die griechische Plastik (Hd. Arch.III, 1), Munchen 1950.
- Lolling H.G., Mitteilungen aus Kleinasien IV, Der Kult der Kybele aus Plakia, AM VII, 1882, σ. 151-159.
- Loucas-Loucas Loucas E/ Loucas I., "Un autel de Rhea-Cybele et la grand deesse de Phlya, Latomus 45, 1986, σ. 392-404.
- Loucas Loucas I., "Meaning and Place of the Cult Scene on the Ferrara Crater T 128", στο: The Iconography of Greek Cult in the Archaic and Classical Periods, (εκδ.) R.Hagg, σ. 73-83, Athens and Liege, 1992.
- Λουκάς I., Η Ρέα-Κυβέλη και οι γονιμικές λατρείες της Φλύας, Χαλάνδρι, 1988.
- Lullies R., Die Typen der griechischen Herme, 1931.
- Lullies-Hirmer Lullies R-M.Hirmer, Griechische Plastik. Von den Anfängen bis zum Beginn der Roemischen Kaiserzeit. Munchen, 1960.
- Maas 1933 Maas P., Epidaurische Hymnen (Schriften der Konigsberger Gelehrten Gesellschaft, Geisteswiss. Kl. IX, 5), Halle 1933.
- Maas 1946 Maas P., "Στεφανώ, Tittle of a priestess", Hesperia 15, 1946, σ.72.
- Maaskant-Kleibrick M., "Religious activities on the 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima and the identification Lagaria", BABesch 68, 1993, σ. 1-47.
- Maiuri A., Nuova Silloge Epigrafica di Rodi e Cos, 1925.
- Mallowan M.E.L., "Carchemisch", AnSt 22, 1972, σ. 63-86.
- Malten 1909 Malten L., Altorphische Demetersage, ARW XII, 1909, σ.417-446.

- Malten 1914 Malten L., "Das Pferd im Totenglauben", *JdI* 29, 1914, σ.179-255.
Μάντης Μάντης Αλ.Γ., Προβλήματα της εικονογραφίας των ιερειών και των ιερέων στην αρχαία ελληνική τέχνη, 1990.
- Μαραγκού Μαραγκού Λ., *Γλυπτά αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στην Αμοργό*, στο: Η. Kyrieleis (εκδ.), *Archaische und klassische griechische Plastik. Akten des Intern. Kolloquiums vom 22.-25. April 1985, Athen, I*, 1986, σ.119-28.
- Martin Martin L.H., *Hellenistic Religions*, 1987.
- Masson Olivier M., *Anatolia languages*, 1991.
- Mastrocinque Mastrocinque A., *Demeter, Isis, Vesta and Cybele: Studies in Greek and Roman Religion in honour of G.Sfameni*, 2012.
- Murray Murray A.S., "A New Stele from Athens", *JHS* 22, 1902, σ.1-4.
- Marquard Marquard N., *Pan in der Hellenistischen und Kaizerzeitlichen Plastik. Antiquitas* 3, 1995.
- Martin 1947/48 Martin R., "Les enceintes de Gortys d' Arcadie", *BCH* 71/72, 1947/48, σ.81-147.
- Martin 1951 Martin R., *Recherches sur l' Agora grecque. Etudes d' histoire et d' architecture urbaine*, 1951.
- Mayer-Opificius Mayer-Opificius R., *Gotterpaare in Kleinasien und Mesopotamien*, *SRKKII*, σ.595-601.
- Mellaart 1967 Mellaart J., *Çatal Huyuk. A neolithic town in Anatolia*, 1967.
- Mellaart-Hirsch-Balpinar Mellaart, J., U. Hirsch, and B. Balpinar, *The Goddess from Anatolia*, 1989.
- Mellink 1960 Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 64, 1960, σ.57-69.
- Mellink 1981 Mellink, M.J., "Temples and High Places in Phrygia". *Temples and High Places in Biblical Times*, 1981, σ.96-104.
- Mellink 1983 Mellink M.J., "Comments on a Cult Relief of Kybele from Gordion", *Beitrage zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift K.Bittel*, εκδ. R.M. Bohner and H.Hauptmann, 1983, σ. 349-60.
- Mendel 1901 Mendel, G., *Fouilles de Tegee*, *BCH* 25, 1901, σ.241-281.
- Mendel 1908 Mendel G., *Catalogue des figurines grecques de terre cuite*, Constantinople, 1908.
- Merker Merker G.S., *The Sanctuary of Demeter and Kore. Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic and Roman Periods*, *Corinth XVIII, Part IV*, 2000.
- Merlat Merlat P., *Jupiter Dolichenus. Essai d' interpretation et de synthese*, Paris, 1960.
- Meritt Meritt B.D., "Inscriptions of Colophon", *AJPh* 56, 1935, σ.358-397.
- Mertens-Horn Mertens-Horn M., "Die archaischen Baufriese aus Metapont", *AM. Romische Abteilung* 99, 1992, σ.1-122.
- Meslin Meslin M., "Agdistis ou l' androgynie malseante", στο: *Hommages a Maarten J. Vermaseren*, (εκδ.) M.B. de Boer and T.A. Eldridge, 2, Leiden, 1978, σ. 765-76.
- Metzger 1951 Metzger H., *Les representations dans la ceramique attique du IVe siecle*, 1951.
- Metzger 1965 Metzger H., *Rechers sur l' imagerie athenienne*, 1965.
- Metzger I. Metzger I., *Das Thesmophorion von Eretria, Eretria VII*, 1985.
- Meyer Meyer M., "Die griechischen Urkundereliefs", *AM, Beieft* 13, 1989.
- Michaelis Michaelis A., *Ancient marbles in Great Britain*, 1882.

- Michon 1915-18 Michon E., "Buste de Melitine pretresse du Metroon du Piree (Musee du Louvre)", MemSocAF V, 1915-18, σ. 91-129.
- Michon 1906 Michon E., "Bas-reliefs votifs d' Asie Mineure", REA 1906, σ.181-190.
- Milchöfer 1879 Milchöfer A., "Antikenbericht aus dem Peloponnes", AM 4, 1879, σ. 123-176.
- Milchöfer 1880 Milchöfer A., "Nymphenrelief aus Athen", AM 5, 1880, σ.206-23.
- Milchöfer 1888 Milchöfer A., Antikenbericht aus Attika. Die Ebene von Athen, AM 13, 1888., σ. 337-362.
- Miles Miles M.M., The Athenian Agora. The City Eleusinion, τομ. XXXI, 1998.
- Miller 1995 Miller, Stephen G., "Old Bouleuterion and Old Metroon in the Classical Athens", στο: M. Herman-Hansen- K. Raaflaub (εκδ.), Studies in the Ancient Greek Polis, Historia Einzelschriften 95, Stuttgart, 1995, σ.133-56.
- Miller 1974 Miller S.G., "The Altar of the six Goddesses in Thessalian Pherai", CSCA 7, 1974, σ.231-256.
- Millin Millin A., Galerie Mythologique, 1811.
- Milner Milner N.P., An Epigraphical Survey in the Kibyra-Olbasa Region conducted by A.S. Hall, 1998.
- Mingazzini Mingazzini P., Relievo eleusinio rinvenuto in territorio di Mondragone (Sinuessa), στο Nuovi Scavi (S.VI), Vol. III, 1927.
- Mitropoulou 1975 Mitropoulou E., Libation Scenes with Oinochoe in Votive Relieves, 1975.
- Mitropoulou 1977 Mitropoulou E., Corpus of Attic Votive Reliefs I, 1977.
- Μητροπούλου 1978α Μητροπούλου E., Αττικά εργαστήρια γλυπτικής. Αναθηματικά ανάγλυφα με κοινή προέλευση, 1978.
- Mitropoulou 1978β Mitropoulou E., Triple Hekate mainly on Votive Reliefs, Coins, Gems and Amulets, 1978.
- Mitropoulou 1983 Mitropoulou E., "Different Types of Cybele, etc", Concilium Eirene XVI, Proceedings of the 16th International Eirene Conference, Prague 31.8-4.9.1982, 1983.
- Μητροπούλου 1986 Μητροπούλου E., Η λατρεία του Άττιος και της Κυβέλης στην Αχαΐα. Πρακτικά του Β' τοπικού συνεδρίου Αχαϊκών σπουδών, Καλάβρυτα 25-27 Ιουνίου, Αθήνα, 1986, σ. 191-208.
- Μητροπούλου 1990 Μητροπούλου E., Λατρείες Φερών (ανάγλυφο Κυβέλης και ανάγλυφο χεριού), Υπέρεια Α', 1990, σ.71-80.
- Mitropoulou 1996 Mitropoulou E., "The Goddess Cybele in Funerary Banquets and with an Equestrian Hero", CARC 1996, σ.135-65.
- Möbius 1916 Möbius H., "Über Form und Bedeutung der sitzenden Gestalt in der Kunst des Orients und der Griechen", AM 41, 1916, σ. 119-219.
- Möbius 1935 Möbius H., "Das Metroon in Agrai und sein Fries", AM 60, 1935, σ. 234-68.
- Mobius 1967 Mobius H., "Die Gottin mit dem Lowen", Festschrift für Wilhelm Eilers, Weisbaden 1967.
- Mommsen Mommsen, A., Feste der Stadt Athen, Leipzig, 1898.
- Morenz Morenz S., "Ägypten und die altorphanische Kosmogonie", στο Aus Antik und Orient, εκδ. Morenz, Leipzig, 1950, σ.64-115.
- Moustaka Moustaka A., LIMC III, λ. Enodia, 1986, σ. 743-4.

- M.Μπενάκη M.Μπενάκη. Ελληνική και Ρωμαϊκή Γλυπτική από τις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη, (επιμ.) Βλίζος Σ., 2004.
- Μπούγια Μπούγια Π., Ρωμαϊκά ιερά της Μητρός θεών-Κυβέλης σε αθηναϊκές επαύλεις, Μουσείο Μπενάκη, 4^ο παράρτημα, Αθήνα 2008, σ.207-229.
- Müller A. Müller A., Etudes Thasiennes XVII, Les terres cuites votives du Thesmophorion, 1996.
- Müller P. Müller P., Lowen und Mischwesen in der archaischen griechischen Kunst, 1978.
- Müller V.K. 1915 Müller V.K., Der Polos die griechische Gotterkrone, Berlin 1915.
- Müller V. K. 1918 Müller V. K., Die Ziernadel aus dem Mykenischen Schachtgrab”, AM XLIII, 1918, σ.153-164.
- Munn Munn M., The Mother of the Gods, Athens and the Tyranny of Asia, 2006.
- Muth Muth R., Einführung in die griechische und romische Religion, 1988.
- Muthmann Muthmann F., Mutter und Quelle, 1975.
- Μυλωνάς 1879 Μυλωνάς Κ.Δ., «Νέα προσκτήματα», BCH 3, 1879, σ. 354-360.
- Μυλωνάς 1880 Μυλωνάς Κ.Δ., «Πανός αγαλμάτιον». AM 5, 1880, σ. 353-63.
- Μυλωνάς 1890 Μυλωνάς Κ.Δ., «Αναθηματικόν ανάγλυφον εξ Αττικής», AE, 1890, σ.1-10.
- Mylonas 1961 Mylonas G.E., Eleusis and the Eleusinian Mysteries, Princeton 1961.
- Myres 1897 Myres J.L., “Excavations in Cyprus in 1894”, JHS 17, 1897, σ.134-173.
- Myres 1899 Myres, J.L., A Catalogue of the Cyprus Museum, Oxford, 1899
- Naumann Naumann F., Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der griechischen Kunst, IstMitt, Beiheft 28, Tübingen 1983.
- Naumann R. Naumann R., "Das Heiligtum der Meter Steuene bei Aizani” , IstMitt 17, 1967, σ. 218-47.
- Neumann G. 1959 Neumann G., "Die Begleiter der Phrygischen Muttergottin von Bogazkoy", NAWG, 1959, σ. 101-5.
- Neumann G. 1972 Neumann G., Der Kleine Pauly IV, 1972, λ. Phryger, στ. 822-825.
- Neumann G. 1979 Neumann G., Probleme des griechischen Weihreliefs, 1979.
- Neutsch Neutsch B., Studien zur vortanagraischen attischen Koroplastik, Berlin 1952.
- Newton Newton C.T., A History of Discoveries at Halicarnassus, Cnidus and Branchidae, 1862, Vol.II.
- Nilsson 1906 Nilsson M.P., Griechischen Feste von religiöser Beteunung, 1906.
- Nilsson 1940 Nilsson M.P., Greek Popular Religion, 1940.
- Nilsson 1941 Nilsson M.P., Geschichte der griechischen Religion, 1941.
- Nilsson 1942 Nilsson M.P., Bendis in Athens, στο: Munksgaard, E., From the Collectons of NY Carsberg Glyptothek III, 1942, σ. 171-86.
- Nilsson 1950 Nilsson M.P., The Minoan-Mycenean Religion and its survival in Greek Religion, Lund, 2^η εκδ. 1950.
- Nilsson 1957 Nilsson M. P., The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and the Roman Age, 1957.
- Nilsson 1961 Nilsson M.P., Geschichte der griechische Religion, τομ.2. 2^η εκδ. Munich, 1961.
- Nilsson 1967 Nilsson M.P., Geschichte der griechische Religion. τομ.1. 3^η εκδ., Munich 1967.

- Nock 1925 Nock A.D., "Eunuchs in Ancient Religion", ARW 23, 1925, σ.25-33.
- Nock 1972 Nock A.D., Essays on Religion and the Ancient World I-II, 1972.
- Nuber Nuber H.K., Kanne und Griffschale. Ihr Gebrauch im taglichen Leben und die Beigabe in Grabern der romischen Kaiserzeit, BerRGK 53, 1972, σ. 91.
- Ohlemutz Ohlemutz E., Die Kulte und Heiligtumer der Gotter in Pergamon, Wurzburg, 1940, επανεκδ. Darmstadt 1968.
- Oikonomides Oikonomides A.N., The Two Agoras of Ancient Athens, 1964.
- Oksmann Oksmann E., "Antiken Skulpturen in Odessa", AA 43, 1928, σ.89-95.
- Otto 1939 Otto W., Το νόημα των Ελληνικών Μυστηρίων, (1939, Συνέδριο Έρανος, Ελβετία 1944), έκδ.Ιάμβλιχος 2005, σ.11-39.
- Otto 1955 Otto W.F., Die Musen und der Gottliche Ursprung des Singens und Sagens, 1955.
- Pagenstecher Pagenstecher, R., Die calenische Reliefceramic, JdI-EH 8, 1909.
- Pakkanen Pakkanen P., "Is it possible to believe in a syncretistic god? A discussion conceptual and contextual aspects of Hellenistic Syncretism", Opuscula. Annual of thw Swedish Institutes at Athens and Rome 4, 2011, σ.125-137.
- Παλαιοκρασσά Παλαιοκρασσά Λ., Το ιερό της Αρτέμιδος Μουνιχίας, 1991.
- Πανταζόπουλος Πανταζόπουλος Ν.Ι., «Οργεώνες. Παρατηρήσεις εις τα νεώτερα επιγραφικά ευρήματα και τας πηγάς καθόλου του αττικού σωματειακού δικαίου», Πολέμων Γ', 1948, σ.97-127.
- Πάντος Πάντος Α.Π., "Εννοδία Οσία, Θεσσαλική Θεά στη Βέροια", Αρχαιογνωσία 2, 1981, σ.96-106.
- Παπαγεωργίου Παπαγεωργίου Π., Το τειχόμορφο στέμμα στην τέχνη της Μέσης Ανατολής και της αρχαίας Ελλάδας έως το τέλος της ελληνιστικής εποχής, 1997.
- Παπαγιαννόπουλος Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός Α.Α., «Αττικά. Ιερών μητρός παρά το βάραθρον, ιδρυθέν προς εξιλασμόν του φόνου του μητραγύρτου», Πολέμων Γ', 1947, σ. 94-96.
- Παπαχατζής 1990 Παπαχατζής Ν., «Η λαϊκή θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα», ΑΕ 1990, σ.1-
- Παπαχατζής 1993 Παπαχατζής Ν., "Η Ελληνική θεά Ρέα και η Φρυγική «Μητέρα των θεών» ή Μεγάλη Μητέρα", ΑΕ 1993, σ. 49-82.
- Παπαχριστοδούλου Παπαχριστοδούλου Ι., "Άγαλμα και ναός Κυβέλης εν Μοσχάτω", Αρχαιολογική Εφημερίς 1973, σ. 189-217.
- Parker Parker R., Athenian Religion: A History, 1996.
- Παρλαμά – Σταμπολίδης Παρλαμά-Σταμπολίδης (επιμ.), Η πόλη κάτω από την πόλη, 2002.
- Payne-Young Payne H.-Young G.M., Archaic Marble Sculpture from the Acropolis, 1950.
- Peek 1941 Peek W., "Heilige Gesetze", AM 66, 1941, σ. 171-217.
- Peek 1942 Peek W., "Attische Inschriften", AM 67, 1942, σ.1-217.
- Pelekidis Pelekidis Chr., Histoire de l' ephebie attique, 1962.
- Perdrizet Perdrizet P., "Reliefs mysiennes". BCH 23, 1899, σ.597-8.
- Pernice Pernice E., "Zwei Vasenbilder", JdI XXI, 1906, σ. 42-52.
- Perommer Perommer M., LIMC VIII 1, λ. Zeus in Peripheria Orientali, 1997, σ.374-399.
- Peschlow-Bindokat Peschlow-Bindokat A., "Demeter und Persephone in der

- attischen Kunst des 6. bis 4. Jahrhundert, *JdI* 87, 1972, σ.60-157.
- Petersen I Petersen E., Die dreigestaltige Hekate, I, 1880.
- Petersen II Petersen E., Die dreigestaltige Hekate, II, 1881.
- Petropoulos-
Masleunikov I.Lazarenko, E.Mircheva, R.Encheva, N.Sharankov, "The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis", στο *Ancient Sacral monuments in the Black Sea*, εκδ. E.K.Petropoulos-A.A.Masleunikov, 2010, σ. 13-39.
- Πετρόπουλος Πετρόπουλος Μ., «Η λατρεία της Δήμητρας στην Αχαΐα», σ. 155-178, στο *Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος, 4-5 Ιουνίου 2005, επιμ. Ι. Λεβέντη και Χ. Μητσοπούλου, Βόλος 2010.
- Πετρόχειλος Πετρόχειλος Ι., "Αναθηματικά γλυπτά της Κυβέλης από τον Πειραιά", *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1992, σ. 21-65.
- Petzl Petzl G., *Arkeoloji Dergisi* 2, TAM V1 155, 1994, σ.137-40.
- Pfühl – Möbius Pfühl E. – Möbius H., *Die ostgriechischen Grabreliefs*, 1977.
- Philippson Philippson P., *Thessalische Mythologie*, 1944.
- Picard 1913 Picard C., "Bas-relief ionien archaique de Thasos", *MonPiot* XX, 1913, σ.39-69.
- Picard 1931 Picard C., "Trois bas-reliefs 'eleusiniens'", *BCH* LV, 1931, σ.11-42.
- Picard 1938 Picard C., "Le complexe Metroon-Bouleuterion-Prytanikon a l' Agora d' Athenes", *Revue Archeologique* 12, 1938, σ.97-101.
- Picard 1944 Picard C., "Trapezophore sculpte d' un Sanctuaire Thasien", *MonPiot* 40, 1944, σ. 107-134.
- Picard 1949 Picard C., "L' entrée de la sale absidale a l' Attideion d' Ostie", *RhistRel* CXXXV, 1949, σ. 129-142.
- Picard 1954 Picard C., "Les metroa grecs, temples et locaux d' archives", στο: *Urbanisme et Architecture: Etudes ecrites et publiees en l' honneur de Pierre Lavedan*, 1954, σ.287-92.
- Picard Manuel Picard C., *Manuel d' archeologie Grecque. La Sculpture I-V*, Paris 1936-1954.
- Picard 1957 Picard C., Sur un "naiskos" inedit de Cybele au Musee du Caire, *MonPiot* 49, 1957, σ. 41-65.
- Picard 1961 Picard Ch., "Propos et Documents conservant la toreutique Alexandrine", *RA* 1961, σ.113-150.
- Picard 1962 Picard C., *Etudes Thasiennes VIII, Les Murailles I, Les Portes sculptees a Images divines*, Paris 1962.
- Picard 1964 Picard C., *Rhea-Cybele et le culte des portes sacrees*, στο *Essays in Memory of K. Lebmman*, 1964, 259-266.
- Picon Picon C.A., "The Ilissos Temple reconsidered", *AJA* 82, 1978, σ.42-81.
- Pierart -Thalmann C.M.Pierart et J.Thalmann, *Travaux de l' Ecole francaise en Grece en 1977. Argos, II. Agora: Zone du portique*, *BCH* 102, 1978, σ.777-790.
- Pietrangeli Pietrangeli C., La statua di un gallus nei musei Capitolini, *BullCom.* 78 (1961-62) 1964, σ. 9-15.
- Πινγκιάτογλου Πινγκιάτογλου Σ., *Οι ελευσινιακές θεότητες σε ομάδα αναγλύφων των Αθηνών* στον τόμο *Άγαλμα. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν Γ.Δεσπίνη*, 2001, σ.211-221.

- Pfister Πλάτωνος Pfister F., RE XV, 1, λ. Meilichioi Theoi, 1931, στ. 340-343.
Πλάτωνος-Γιώτα Μ., Αχαρναί. Ιστορική και τοπογραφική επισκόπηση των Αχαρνών, των γειτονικών δήμων και των οχυρώσεων της Πάρνηθας, 2004.
- Polojorghi Polojorghi M., "Neue untersuchungen zu einem Grabmal des 4 J.v.Chr.", AM 117, 2002, σ.91-114.
- Pollitt Pollitt J., Η τέχνη στην ελληνιστική εποχή, 2000 (1^η εκδ. Cambridge University Press 1986)
- Pouilloux 1954α Pouilloux J., La forteresse de Rhamnonte. Etude de topographie et d'histoire, Paris 1954.
- Pouilloux 1954β Pouilloux, J., Recherches sur l' Histoire et les Cultes des Thasos I: de la foundation de la cite a 196 av. J- Etudes Thasiennes III, Paris, 1954.
- Poulsen Poulsen F., Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek, 1951.
- Powell Powell B., "Homer and the Origin of the greek Alphabet", 1991.
- Prayon Prayon F., Phrygische Plastik, 1987.
- Price 1969 Hadzitzeliou-Price T.H., "To the Grooves of Persephoneia...? A group of 'Medma' Figurines", AntK 12, 1969, σ.51-55.
- Price 1971 Hadzitzeliou-Price T.H., "Double and Multiple Representations in Greek Art and Religious Thought", JHS 91, 1971, σ. 48-69.
- Price 1978 Hadzitzeliou-Price T.H., Kourotrophos. Cults and Representations of the Greek Nursing Deities, Leiden 1978.
- Pritchett Pritchett K., "Greek Inscriptions", Hesperia 9, 1940, σ.97-140.
- Pruckner Pruckner H., Die Lokrischen Tonreliefs. Beitrag zur Kultgeschichte von Lokroi Epizephyrioi, 1968.
- Raftou Raftou E., Athenes et Chypre a l' époque perse (VIe-IVe s.av.J-C), Collection de la Maison de l'Orient Mediterranéen No 28, serie Archaeologique 14, 1999.
- Ramsay 1882 Ramsay W.M., "Studies in Asia Minor II. Sipylos and Cybele", JHS III, 1882, σ.33-68.
- Ramsay 1888 Ramsay W.M., "A Study of Phrygian Art", JHS 9, 1888, σ. 350-82.
- Ramsay 1889 Ramsay W., "Artemis-Leto and Apollo-Lairbenos", JHS 10, 1889, σ.216-230.
- Ramsay 1895 Ramsay W., Two cities and Bishoprics of Phrygia, 1895.
- Rapp 1890-94 Rapp W., ML II.1, λ.Kybele, 1890-94, στ. 1638-72.
- Rauscher Rauscher H., Anisokephalie. Ursache und Beteudung der grossen Varierung von Figuren in der griechischen Bildkomposition, 1971.
- Reber 1983 Reber K., Ein silbernes Kybelerelief aus Eretria, AntK 26, 1983, σ.77-83.
- Reber 1987 Reber K., "Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst", Gnomon 59, 1987, σ. 338-41.
- Reeder Reeder E.D., "The Mother of the Gods and a Hellenistic Bronze Matrix", American Journal of Archaeology 91, 1987, σ.423-40.
- Rein 1993 Rein, M.J., "The Cult and Iconography of Lydian Kybele", Ph.D. diss., Harvard University, 1993.
- Rein 1996 Rein M.J., "Phrygian Matar: Emergence of an Ikonographic Type", CARC 1996, σ.223-237.
- Reinach 1889 Reinach S., "Statues archaiques de Cybele decouvertes a Cyme (Eolide)", BCH 13, 1889, σ.543-60.

- Reinach 1897-1930 Reinach S., Repertoire de la statuaire grecque et romaine I-VI, Paris 1897-1930.
- Reinach 1909-1912 Reinach S., Repertoire des Reliefs, grecs et romaines I-III, Paris 1909-1912.
- Richter Richter G.M.A., Metropolitan Museum of Arts, N.York. A Handbook of the Greek Collection, 1953.
- Richter- Milne Richter G.M.A. and Milne M.J., Shapes and Names of Athenian Vases, N.York 1935.
- Ridgway Ridgway B.S., Fourth-Century Styles in Greek Sculpture, 1997.
- Riis Riis P.J., The Syrian Astarte Plaques and the western Connections, Berytus IX-X, 1948-53, σ.69-90.
- Rizzo Rizzo G.E., Prassitele, Μιλάνο-Ρώμη 1932.
- Robert 1934 Robert L., "Sur deux inscriptions grecques", Melanges Bidez II, Annuaire de l' Institute de Philologie 2,2, 1934, σ. 795-812.
- Robert 1936 Robert L., "Etudes epigraphiques", BCH 60, 1936, σ. 190-207.
- Robert 1981 Robert L., "Documents d' Asie Mineure. Fleuves et Cultes d' Aizanoi", BCH 105, 1981, σ.331-360.
- Robert 1982 Robert L., "La Mere des Dieux Lydienne", Bulletin de Correspondence Hellenique 106, 1982, σ.359-61.
- Robert Hellenica Robert L., Hellenica: Recueil d' epigraphie, de numismatique et d' antiquites grecques, τ.μ.Ι-XL.
- Robertson Robertson N., "The Ancient Mother of the gods. A missing chapter in the history of Greek religion", CARC 1996, σ.239-304.
- Robinson 1931 Robinson D.M., Excavations at Olynthus IV. The teracottas of Olynthus found in 1928, 1931.
- Robinson 1941 Robinson.D. M, Excavations at Olynthus X. Metal and mirror, Miscellaneous finds, Oxford 1941.
- Rodenwaldt 1912 Rodenwaldt G., "Pan am Ilissos", AM 37, 1912, σ.141-150.
- Rodenwaldt 1919 Rodenwaldt W., "Zeus Bronton", JdI 34, 1919, σ.77-86.
- Rodenwaldt 1923 Rodenwaldt G., Das relief bei den Griechen, 1923.
- Rohde E. Rohde E., Griechische und romische Kunst in der Staatlichen Museen zu Berlin, 1968.
- Rohde Rohde E., Psyche: Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen, Freiburg 1894.
- Roller 1987 Roller L.E., "Hellenistic Epigraphic Texts from Gordion", AnSt 37, 1987, σ. 103-33.
- Roller 1991 Roller L.E., "The Great Mother at Gordion: The Hellenization of an Anatolian Cult", JHS 111, 1991, σ. 128-43.
- Roller 1994α Roller L.E., "Attis on Greek Votive monuments. Greek God or Phrygian?" Hesperia 63, 1994, σ.245-62.
- Roller 1994β Roller L.E., "The Phrygian character of Kybele. The formation of an iconography and Cult Ethos in the Iron Age", στο Cilingironglu and French, 1994, σ.189-98.
- Roller 1996 Roller L.E., "Reflections on the Mother of the Gods in Attic Tragedy", CARC 1996, σ. 305-321.
- Roller 1997 Roller L.E.. "The Ideology of the Eunuch Priest", Gender and History 9, 1997, σ. 542-49.
- Roller 1999α Roller L.E., "Early Phrygian drawings from Gordion and the elements of Phrygian artistic style", AnSt 1999 σ. 143-52.
- Roller 1999β Roller L.E., In Search of God The Mother. The Cult of Anatolian Cybele, 1999.

- Romano Romano I.B., "Early Greek Cult Images", Ph.D. diss., University of Pennsylvania, university microfilms, Ann Arbor, Mich., 1980.
- Roscher Roscher W.H., *ML I²*, 1886-1890, λ.Hekate, στ.1885-1910.
- Roscher 1998 Roscher W.H., *Über die Bedeutung des Pan*, ARW I, 1998.
- Rouse Rouse W.H.D., *Greek Votive Offerings*, 1902.
- Roussel Roussel P., "Un sanctuaire d' Agdistis a Rhamnonte", REA 32, 1930, σ.5-8.
- Roux Roux G., "Le Passage des Theore et le probleme du Prytanee thasiens", BCH, 79, 1955, σ.353-369.
- Rubensohn Rubensohn O., *Die Mysterienheiligtümer in Eleysis und Samothrake*, 1892.
- Rubensohn-Watzinger Rubensohn O., and C. Watzinger, "Die Daskalopetra auf Chios", AM 53, 1928, σ. 109-16.
- Ruckert Ruckert B., *Die Herme im öffentlichen und privaten Leben der Griechen, Untersuchungen zur Funktion der griechischen Herme als Grenzmal. Inschriftenträger und Kultbild des Hermes*, Regensburg: Roderer, 1998.
- Rutter Rutter J.B., "The three phases of the Taurobolium", Phoenix 22, 1968, σ.226-243.
- Ρωμαίος 1905 Ρωμαίος K., «Ευρήματα ανασκαφής του επί Πάρνηθος άντρου», AE, 1905, σ.99-160.
- Ρωμαίος 1928 Ρωμαίος K., «Ιερόν εν Ραμνοῦντι τῆς Ἀγδίστεως», Ελληνικά I, 1928, σ.233-243.
- Σαάτσογλου Παλιαδέλη Χρ., «Βεργίνα 1993. Ανασκαφή στο ιερό της Ευκλείας», AEMΘ 7, 1993, σ.51-57.
- Salis Salis A. von., "Die Gottermutter des Agorakritos", JdI 28, 1913, σ. 1-26.
- Salviat Salviat F., "Steles et Naiskoi de Cybele a Thasos", BCH 88, 1964, σ. 239-51.
- Sanders 1972 Sanders, G.M., "Gallos", *Reallexicon für Antike und Christentum* 8, 1972, σ.984-1034.
- Sanders 1981 Sanders G.M., *Kybele and Attis. In Die orientalischen Religionen im Romerreich*, EPRO 83, Leiden, 1981.
- Santerre Gallet de Santerre H., *Delos Primitive et Archaique*, 1958.
- Σαπούνα-Σακελλαράκη E., *Ερέτρια*, 1995.
- Sarian Sarian H., LIMC VI, 1992, λ. Hekate, σ.985-1018.
- Sausiuc Sausiuc Th., *Andros*, Wien 1914.
- Σβορώνος 1903 Σβορώνος I.N., *Το εν Αθήναις Εθνικόν Μουσείον*, I, 1903.
- Σβορώνος 1911 Σβορώνος, I., «Πραξιτέλους: Δημήτηρ, Κόρη και Ίακχος εν Αθήναις», AE 1911, σ. 39-52.
- Σβορώνος 1916-1917 Σβορώνος I., «Το Μητρώον του Ιλισσού και η ζωφόρος αυτού», ΔΕΝΑ, 18, 1916-1917, σ.78-89.
- Sciarra Sciarra B., *Brindisi, Museo archeologico provinciale*, 1976.
- Schättner Schattner Th.G., *Griechische Hausmodelle. Untersuchungen zur frugriechischen Architektur*, AM, Beiheft 15, 1990.
- Schauenburg 1955 Schauenburg K., *Helios, archaeologisch-mythologische Studien über den antiken Sonnengott*, Berlin 1955.
- Schauenburg 1953 Schauenburg K., "Pluton and Dionysos", Jdl 68, 1953, σ.38-72.
- Schauenburg 1957 Schauenburg K., "Zu Darstellung aus der Sage des Admet und des

- Kadmos", *Gymnasium* 64, 1957, σ.211-230.
- Schauenburg 1958 Schauenburg K., "Die Totengötter in der unteritalischen Vasenmalerei", *JdI* 73, 1958, σ.48-78.
- Schefold Schefold K., "Statuen auf Vasenbildern", *JdI* 52, 1937, σ. 30-75.
- Schmidt Schmidt T.M., *Die Einweihung in die Mysterien: Eleusis und die Mysterien des Dionysos. Die spirituelle Weisheit des Altertums*, Bd2, 2007.
- Sneider R., "Archaeologische Gesellschaft 1892", *JdI (AA)* 7, 1892, αρ.15, στ. 111-112.
- Schober A., *Der Fries des Hekataions von Lagina*, *Istanbuler Forschungen* 2, Vienna 1933.
- Scholl A., *Die attischen Bildfeldstellen des 4. Jhs.v.Chr. Untersuchungen zu den kleinformatigen Grabreliefs im spätclassischen Athen*, *AM Beiheft* 17, 1996.
- Scholz I., *Untersuchungen zur Tracht der römischen Matrona*, 1992.
- Schöne R., *Griechische Reliefs aus athenischen Sammlungen*, Leipzig 1872.
- Schoppa H., "Beiträge zur attischen Vasenmalerei", *AA* 50, 1935, σ.34-50.
- Schörner G., *Votive im römischen Griechenland*, *Altertumswissenschaftliches Kolloquium* 7, 2003.
- Schracter A., *Cults of Boiotia*, II, 1986.
- Schrader 1896 Schrader H., 1896. "Die Ausgrabungen am Westabhange der Akropolis. III. Funde im Gebiete des Dionysion." *AM* 21: 265-286.
- Schrader 1939 Schrader H., *Die archaischen Marmorbildwerke der Akropolis*, 1939.
- Schwabl H., *RE X, A, λ. Zeus*, 1978, στ. 335-337.
- Schwenn 1922α Schwenn F., "Korybanten", *RE II*, 1922, pt 2, στ. 1441-46.
- Schwenn 1922β Schwenn F., "Kureten", *RE II*, 1922, pt 2, στ. 2202-9.
- Schwenn 1922γ Schwenn F., "Kybele", *RE II*, 1922, pt 2, στ. 2250-98.
- Schwertheim 1978 Schwertheim E., *Denkmäler zur Meterverehrung in Bithynien und Mysien*, στο: *Studien zur Religion und Kultur Kleinasien: Festschrift für Friedrich Karl Dörner*, (εκδ.) S. Sahin, E. Schwertheim, and J. Wagner, Leiden 1978, II, σ. 791-837.
- Schwertheim 1983 Schwertheim G., *Die Inschriften von Kyzikos und Umgebung, Teil II: Miletupolis. Inschriften und Denkmäler*, 1983.
- Servais-Souez B., *λ. Adonis*, *LIMC I*, 1981, σ.222-229.
- Shear T.L. 1935 Shear T.L., "The Sculpture found in 1933", *Hesperia IV*, 1935, σ.371-420.
- Shear T.L. 1938 Shear T.L., "The Campaign of 1937 in the Athenian Agora", *AJA* 42, 1938, σ.1-16.
- Shear T.L. 1973 Shear T.L.Jr., "A Votive Relief from the Athenian Agora", *OpRom* 9, 1973, σ.183-191.
- Shear T.L.Jr. 1993 Shear T.L.Jr., "The Persian destruction of Athens", *Hesperia* 62, 1993, σ. 383-482.
- Shear T.L.Jr. 1995 Shear T.L., *Bouleuterion, Metroon and the Archives at Athens*, στο: *M. Herman-Hansen- K. Raaflaub* (εκδ.), *Studies in the Ancient Greek Polis. Historia Einzelschriften* 95, Stuttgart 1995, σ.157-190.
- Siebert E., *LIMC VI*, 1990, λ.Hermes, σ. 285-387.
- Siebert A.V., *Instrumenta Sacra. Untersuchungen zu römischen*

- Opferkult-und Priestergeraten, Religionsgeschichtliche
Versuche und Vorarbeiten 44, 1999.
- Simon 1953 Simon E., *Opfernde Götter*, 1953.
- Simon 1966 Simon E., "Neue Deutung zweier Eleusinischer Denkmaler des
vierten Jahrhunderts v. Chr.", *AntK* 9, 1966, σ.72-79.
- Simon 1983 Simon E., *Festivals of Attica: An Archaeological Commentary*,
1983.
- Simon 1985 Simon, E., Hekate in Athen, *AM* 100, 1985, 271-284.
- Simon 1987α Simon E., "Griechische Muttergottheiten. Matronen und verwandte
Gottheiten", *BJh Beieh.*44, 1987, σ.157-69.
- Simon 1987β Simon E., *LIMC VIII*, λ. Kybele, 1987, στ. 744-766.
- Simon 1997 Simon E., *Eleusis in Athenian Vase-painting: New Literature
and Some Suggestions*, στο J.H. Oakley, W.D.E. Coulson,
O.Palagia (εκδ.), *Athenian Potters and Painters*, 1997, σ. 97-108.
- Simon -Hirmer Simon E.M. & Hirmer A., *Die griechischen Vasen*, 1981.
- Σκιάς 1899 Σκιάς, A.N., «Επιγραφαί Ελευσίνος», *AE* 1899, σ.176-222.
- Σκιάς 1901 Σκιάς A., «Ελευσινιακοί κεραμογραφία», *AE* 1901, σ.1-50.
- Slater Slater W.J., "Pindar's house", *GRBS* 12, 1971, σ.142-152.
- Smith Smith A.H., *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek
and Roman Antiquities, British Museum I-III, London 1892-1904.*
- Smith-Rustafjaell Smith C.- de Rustafjaell R., *Inscriptions of Cyzicus, JHS XXII*,
1902.
- Snell Snell B., *Tragicorum Graecorum Fragmenta I*, Gottigen 1971.
- Sokolowski LSCG Sokolowski Fr., *Les lois sacrees des cites grecques*, Paris 1969.
- Sokolowski LSS Sokolowski Fr., *Les lois sacrees des cites grecques, Supplement
Paris 1962.*
- Sourvinou-Inwood Sourvinou-Inwood C., "Persephone and Aphrodite at Locri: A Model
for Personality Definition in Greek Religion", *JHS XCVIII*, 1978, σ.
101-121.
- Speidel Speidel M., *Mithras-Orion, EPROER*, 1980.
- Speier Speier H., "Zweifiguren-Gruppen in 5 und 4 J. v.Ch.", *RM* 47,
1932, σ.1-94.
- Squarciapino Floriani Squarciapino M., *I culti orientali ad Ostia*, Leiden 1962.
- Stahler Stahler, K.P., *Das Unklassische im Telephosfries*, 1966.
- Stahlin 1922 Stahlin Fr., *RE, XI*, λ.Krannon, 1922, σ.1580-1585.
- Stahlin 1924 Stahlin Fr., *Das hellenische Thessalien*, 1924.
- Σταϊνχάουερ Σταϊνχάουερ Γ., *Τα μνημεία και το αρχαιολογικό μουσείο του
Πειραιά*, 2001.
- Stark Stark B., *Unedirte archaische Vasenbilder im K. Museum zu Berlin*,
AZ 26, 1868, σ. 52-57.
- Stavrianopoulou Stavrianopoulou E., "Der Materes-Kult in Eleutherna und der
Μητέρες-Kult in Engyon: Ein gemeinsamer Ursprung?", *PP* 48,
1993, σ. 161-75.
- Σταυρίδου Σταυρίδου Α.Α., *Τα γλυπτά του μουσείου Τεγέας*, 1996.
- Σταυρόπουλος Σταυρόπουλος Φ.Δ., «Ανασκαφαί αρχαίας Ακαδημείας», *ΠΑΕ*
1963 (1966), σ. 5-28.
- Stengel Stengel P., *Opferbrauche der Griechen*, 1972².
- Stephani Stephani L., *Der ausruhende Herakles*, 1854.
- Stering Stering M., *Pagan statuettes in Late Antique Corinth. Sculpture
from the Panayia Domus, Hesperia* 77, 2008, σ.89-161.
- Sterret Sterret J.R.S., *An Epigraphical Journey in Asia Minor, Papers of*

- The American School of Classical Studies at Athens, Vol.II, 1888, στ. 1883-1884,
- Steuding ML, I 2, λ. Hekate, 1886-1890, στ.1885-1910.
- Stevens G.P., Lintel with the Painted Lioness, *Hesperia* 23, 1954, σ. 169-184.
- Stiglitz R., Die Grossen Gottinnen Arkadiens. Der Kultname Μεγάλαι Θεαί und seine Grundlagen, *OJh*, Sonderschrift 15, 1967.
- Studniczka 1890 Studniczka Fr., Kyrene. Eine altgriechische Göttin, 1890.
- Studniczka 1903 Studniczka Fr., "Altare mit Grubenkammern", *OJh* 6, 1903, σ. 123-186.
- Studniczka 1905 Studniczka Fr., Zu den Sarkophagen von Sidon, *RA (S.4)* 6, 1905, σ.31-54.
- Susserrott H.K., Griechische Plastik des 4. Jahrhunderts vor Christus. Untersuchungen zur Zeitbestimmung, 1938.
- Svoronos I Svoronos J., Das Athener Nationalmuseum I, 1908.
- Svoronos II Svoronos J., Das Athener Nationalmuseum II, 1911.
- Svoronos III Svoronos J., Das Athener Nationalmuseum III, 1937.
- Sybel L., Katalog der Skulpturen zu Athen, Marburg 1881.
- Szanto E., "Das Kabirenheiligtum bei Theben. VII. Inschriften", *AM* XV, 1890, σ.378-419.
- Tacheva-Hitova M., Eastern Cults in Moesia Interior and Thracia, Leiden 1983.
- Tamaro Forlati, B., Il museo archeologico del Palazzo Reale di Venezia, 1953.
- Technau W., "Archaeologische Funde in Italien, Albanien, Tripolitanien und der Kyrenaika von Oktober 1930 bis Oktober 1931", *AA* 46, 1931, σ. 622-710.
- Thallon J.Carleton, "The Cave at Vari III-Marble Reliefs", *AJA* VII, 1903, σ. 301-319.
- Thompson 1936 Thompson H.A., "The Pnyx Thesmophorion", *Hesperia* 1936, σ.156-192.
- Thompson 1937 Thompson H.A., "Buildings on the West side of the Agora", *Hesperia* 6, 1937, σ. 1-227.
- Thompson 1940 Thompson, H.A., The Tholos of Athens and its Predecessors, *Hesperia*, suppl.4., 1940.
- Thompson 1951 Thompson H.A., "Excavations in the Athenian Agora: 1950", *Hesperia* 20, 1951, σ.45-60.
- Thompson 1983 Thompson H.A., Building for a more democratic society. The Athenian Agora after Ephialtes, στο XII Congres international d' Archaeologie classique (Atene 1983).
- Thompson D.B., "Three Centuries of Hellenistic Terracottas", *Hesperia* 23, 1954, σ.72-107.
- Thompson – Wycherley Thompson H.A. and R.E. Wycherley, The Athenian Agora, vol.14: The Agora of Athens: The History, Shape and Uses of an Ancient City Center. Princeton, N.J. 1972.
- Thonges-Stringaris R.N., "Das griechische Totenmahl", *AM* 80, 1965.
- Τζαναβάρη K., *Μαρμάρινο αγαλμάτιο της Μητρός των θεών από την αρχαία Αητή*, στο Αγαλμα. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη, 2001, σ. 363-375.
- Τζάχου-Αλεξανδρή A., Κέκροπος 7-9, *ΑΔ* 24, Χρονικά 1

- 1969 Τζάχου-Αλεξανδρή 1997 Τζάχου-Αλεξανδρή Ο., *Απεικονίσεις των Ανθεστηρίων και ο χους της οδού Πειραιώς του ζωγράφου της Ερέτριας*, στο Athenian Potters and Painters, εκδ. J.H. Oakley, W.D.E Coulson and O. Palagia, 1997
- Tiverios Tiverios M., *Eleusinian Iconography, στο Greek Offerings. Essays on Greek Art in honour of J.Boardman*, εκδ. O.Palagia, 1997, σ. 167-171.
- Tod- Wace Tod M.N.-Wace A.J.B., *A Catalogue of the Sparta Museum*, 1906.
- Topperwein Topperwein E., *Terrakotten von Pergamon*, Deutsches Archäologisches Institut, Pergamenische Forschungen 3, 1976.
- Touchais Touchais G., “Chronique des Fouilles et decouvertes archeologiques en Grece en 1978”, BCH 103, 1979, σ.532-33.
- Tran tam Tinh Tran V. tam Tinh, *Isis lactans*, EPRO 37, Leiden, 1973.
- Τραυλός 1960α Τραυλός Ι., «Ελευσίς», ΑΔ 16, 1960, σ.43-60.
- Τραυλός 1960β Τραυλός Ι., Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών, Γ' εκδ.2005 (Α' έκδοση 1960).
- Travlos 1971 Travlos J., *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, 1971.
- Travlos 1988 Travlos J., *Bildlexicon zur Topographie des antiken Attika*, 1988.
- Τριάντη Τριάντη Ι., *Ανατολικές θεότητες στη Νότια Κλιτύ της Ακρόπολης*, στο Η Αθήνα κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Πρόσφατες ανακαλύψεις, νέες έρευνες, επιμ. Στ.Βλίζος, Μουσείο Μπενάκη 4^ο παράρτημα, Αθήνα 2008, σ.391-409.
- Triomphe Triomphe R., “Promethe et Dionysos ou la Grece a la lueur des torches”, Presses Universitaires de Strasbourg, 1992.
- Tuchelt Tuchelt K., *Die archaischen Skulpturen von Didyma*, 1970.
- Van Krevelen Van Krevelen D.A., “Der Kybelekult in der Argonautika des Appolonios von Rhodos”, RhM 97, 1954, σ. 75-82.
- Van Straten Van Straten F.T., "Daikrates' Dream: A Votife Relief from Kos and some Other Kat' Onar Dedications", BaBesch 51, 1976.
- Vassits Vassits M., *Die Fackel in Kultus und Kunst der Griechen*, Belgrad 1900.
- Vermaseren 1966 Vermaseren M.J., *The Legend of Attis in Greek and Roman Art*, Leiden 1966.
- Vermaseren 1977 Vermaseren M.J., *Cybele and Attis*, 1977.
- Vermaseren 1978 Vermaseren M.J., *Kybele und Merkur*, SRKK II, 1978, σ.956-966.
- Vermaseren-Boer Vermaseren, M.J., and M. de Boer, LIMC III, 1986, λ. Attis, στ. 22-44.
- Vermeule Vermeule C., “Greek, Etruscan and Roman Sculpture in Boston”, AJA 68, 1964, σ. 323-341.
- Versnel Versnel H. S., *Ter Unus. Isis, Dionysos, Hermes: Three Studies in Henotheism*, στο *Inconsistencies in Greek Religion*, τομ.1, Leiden 1990.
- Vikela 1994 Vikela E., “Die Weireliefs aus dem Athener Pankrates-Heiligtum am Ilissos, Religionsgeschichtliche Bedeutung und Typologie”, AM, Beiheft 16, 1994.
- Vikela 1997 Vikela E., “Attische Weihreliefs und die Kult-Topographie Attikas”, AM 112, 1997, σ. 167-246.

- Vikela 2001 Vikela E., "Bemerkungen zu Ikonographie und Bildtypologie der Meter-Kybelereliefs: Vom phrygischer Vorbild zur griechischen Eigenständigkeit", AM 116, 2001, σ. 67-123.
- Vikela 2008 Vikela E., *The Worship of Artemis in Attica: Cult places, Rites, Iconography*, σ.79-87, στο *Worshiping Women. Ritual and Reality in Classical Athen*, εκδ. Kaltsas N.-Shapiro A., 2008.
- Wagner Wagner, λ. Nana, Roscher, ML III, 1897-1902, σ.4-5.
- Walter 1923 Walter O., Beschreibung der Reliefs im kleinen Akropolismuseum in Athen, 1923.
- Walter 1937 Walter O., "Die heilige Familie von Eleusis", OJh 30, 1937, σ.50-70.
- Walter 1937 I Walter O., "Die Reliefs aus dem Heiligtum der Echeliden in Neu-Phaleron", AE 1937 I, σ.97-119.
- Walter 1939 Walter O., "Κουρητική Τριάς", OJh 31, 1939, σ. 53-80.
- Walter 1940 Walter O., "Archaeologische Funde in Griechenland von Frühjahr 1939 bis Frühjahr 1940", AA 55, 1940, στ.121-307.
- Wasson-Hofmann Wasson G.R.-Hofmann A.-Ruck C.A.P., *The Road to Eleusis. Unveiling the secret of the Mysteries*, 1978.
- Ruck
- Weber Weber M., *Baldachine und Statuenschreine*, 1990.
- Webster Webster T.B.L., *Der Niobidenmaler*, 1935.
- Weller Weller C.H., "The Cave at Vari", AJA 7, 1903.
- Wernicke 1896 Wernicke K., RE II, 1896, λ.Artemis, , στ.1344, 1348-49.
- Wernicke 1897-1902 Wernicke K., RE III.1, 1897-1902, λ. Pan, στ.1347-1481.
- Werth Werth N., *Hekate. Untersuchungen zur dreigestaltigen Göttin*, 2006.
- Wickkiser Wickkiser B., *Banishing Plague: Asklepios, Athens and the Great Plague reconsidered*, σ.55-65, στο *Aspects of Ancient Greek Cult. Context, Ritual and Iconography*, εκδ. Jensen T., Hinge G., Schultz P., Wickkiser B., 2009.
- Wiegartz Wiegartz H., *Kleinasiatische Saulensarkophage: Unbesuchungen zum Sarkophagtypus und zu den figurliche Darstellungen*, IstForsch 26, 1965.
- Wilamowitz GdH I-II Wilamowitz-Moellendorff v.U., *Der Glaube der Hellenen I-II*, Basel-Stuttgart 1931-1955.
- Wilhelm Wilhelm, A., "Αττικά Ψηφίσματα», AE, 1905, σ.215-252.
- Will 1955 Will E., *Le relief culturel greco-romain*, Paris 1955.
- Will 1960 Will E., *Aspects du culte et de la legende de la grand mere dans le mond grec*, στο El.or., σ.95-111. *Travaux du Centre d' Etudes superiores specialise d' histoire des religions*, Strasbourg, Paris 1960.
- Willers Willers D., *Zu den Anfängen der archaistischen Plastik in Griechenland*, AM Beift 4, 1975.
- Willetts Willetts R.F., *Cretan Cults and Festivals*, London 1962.
- Winter Winter Franz, *Die antiken Terrakotten*, III 2. *Die Typen der figurlichen Terrakotten*, I, Berlin 1903.
- Woodward 1956 Woodward A.M., "Treasure-records for the Athenian Agora", *Hesperia* 25, 1956, σ.79-121.
- Woodward 1909/10 Woodward A.M., "South-Western Asia Minor", BSA XVI 1909/10, σ.106-136.
- Wrede Wrede H., *Die antike Herme*, 1986.
- Wycherley 1957 Wycherley R.S., *The Athenian Agora*, vol. 3: *Literary and Epigraphical Testimonies*, Princeton, N.J. 1957.

- Wycherley 1963 Whycherley R.E., "The scene of Plato's Phaidros", Phoenix 17, 1963, σ.88-98.
- Wycherley 1978 Φιλαδελφεύς Wycherley, R.S., The Stones of Athenes, 1978.
Φιλαδελφεύς Α., Α' Αρχαιολογική Περιφέρεια. Περισυλλογή αρχαίων, Παράρτημα του ΑΔ του 1920-21, ΑΔ 6, 1920-21, σ.124-125.
- Xagorari Xagorari-Gleisner M., Meter theon. Die Gottermutter bei den Griechen, Peleus 40, 2008.
- Xella Xella P., Le soi-disant "dying god" dans les traditions phenciennes du Ier millenair, στο Actes du Ve Colloque International "La Transeuphratene a l' epoque perse: Religions, croyances, rites et images, 30-31 mars et 1er Avril 2000, Transeuphratene 22 (2001), σ.63-67.
- Χρυσοστόμου Χρυσοστόμου Π., Η Θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία. Η Φερραία θεά, 1998.
- Yavis Yavis C. G., Greek Altars: origines and typology, including the Minoan-Mycenean offertory apparatuses, Saint Louis 1949.
- Young 1963 Young R.S., "The 1963 Campaign at Gordion", AJA 1963, σ.279-292.
- Young 1969α Young R.S., Old Phrygian Inscriptions from Gordion: Toward a History of the Phrygian Alphabet, 1969.
- Young 1969β Young R.S., "Doodling at Gordion", Archaeology 22, 1969, σ.270-275.
- Young 1969 γ Young R.S., "Doodling at Gordion", Archaeology 22, 1969, σ. 270-75.
- Zanker Zanker P., Wandel der Hermesgestalt in der attischen Vasenmalerei, Antiquitas 3, 1965.
- Zuntz Zuntz G., Persephone. Three essays on Religion and Thought in magna Graecia, 1971.

Συντομογραφίες

- N: Ναϊσκος
ΕΑΜ:Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών
Μ.Αγ.: Μουσείο Αγοράς
Μ.Ακρ.: Μουσείο Ακρόπολης
Μ.Π.: Μουσείο Πειραιώς
Μ.Βερολίνου: Κρατικό Μουσείο του Βερολίνου
Μ.:Μουσείο
Αρ.ευρ.: Αριθμός ευρετηρίου
αρ.: αριθμός
ΟF: Orphicorum Fragmenta
Ορφ.Ύμν.: Ορφικός ύμνος

Εισαγωγή

Εἰς Μητέρα θεῶν

Μητέρα μοι πάντων τε θεῶν πάντων τ' ἀνθρώπων
ὑμνεῖ Μοῦσα λίγεια Διὸς θυγάτηρ μέγαλοιο,
ἧ κροτάλων τυπάνων τ' ἰαχὴ σὺν τε βρόμος αὐλῶν
εὐαδεν, ἡδέ λύκων κλαγγὴ χαροπῶν τε λεόντων,
οὔρεά τ' ἠχήμεντα καὶ ὑλήεντες ἔναυλοι.
Καὶ σὺ μὲν οὔτω χαῖρε θεαί θ' ἄμα πᾶσαι ἀοιδῆ.¹

Ἡ Μεγάλη Μητέρα ἢ Μητέρα των θεῶν δεν εἶναι ἄλλη ἀπὸ την Φρυγική θεά Κυβέλη, που η λατρεία της διαδόθηκε ἀπὸ την περιοχή της Φρυγίας μέσω των Ελληνικῶν πόλεων της Μικρᾶς Ἀσίας στην Ἡπειρωτική Ελλάδα κατὰ τη διάρκεια του 6^{ου} αἰῶνα π.Χ.² Το ὄνομα Κυβέλη ἀποτελεῖ την ελληνική ἀπόδοση του τοπωνυμικοῦ ἐπιθέτου Kubileya, που ἀφορᾶ την ονομασία ὀρους στη Φρυγία³ και παραδίδεται για πρώτη φορά ἀπὸ τον Πίνδαρο.⁴

Ἔως τον 4^ο αἰῶνα π.Χ. η διαδικασία διάδοσής της στον Ελλαδικό χώρο εἶχε ολοκληρωθεῖ και πολλά μητρώα της αφιερώθηκαν. Ἡ κατάκτηση ἀπὸ τη Φρυγική Μητέρα μιας σημαντικῆς θέσης στην ἀρχαία ελληνική θρησκεία μαρτυρεῖται τον 5^ο αἰῶνα π.Χ., ἰδιαίτερα στην Ἀθήνα, που ἀποτελέσσε το κυριότερο λατρευτικό κέντρο της Μεγάλης θεάς, η οποία συνδέθηκε και με την πολιτική ζωή της πόλης. Τα ἀμέτρητα ἀναθήματα και η πληθώρα των ἐπιγραφικῶν και φιλολογικῶν μαρτυριῶν πιστοποιοῦν, ὅτι πρόκειται για μία θεά, που η ξένη προέλευση και τα ἰδιόμορφα ἀνατολικά χαρακτηριστικά της δεν την κράτησαν για μεγάλο χρονικό διάστημα στο περιθώριο της Ελληνικῆς λατρείας. Ἀντίθετα, η πολυσήμαντη μορφή της θεάς με τις ποικίλες ἰδιότητες, ο συσχετισμός της με θεότητες, που πρωταγωνιστοῦν στην ελληνική θρησκεία, ὅπως η Δήμητρα, η Ἄρτεμη, η Ἀφροδίτη, και με ἄλλες, που διαδραματίζουν δευτερεύοντα ρόλο, ὅπως η Ρέα και η Γαία, καθὼς και η σταδιακή πρόσληψη ελληνικῶν στοιχείων, κατέστησαν την παρουσία της Μεγάλης Μητέρας ἐντονη στο Ελληνικό πάνθεο και την ἐπίδραση της λατρείας της στην κοινωνική και πολιτική ζωή των ἀρχαίων Ελλήνων ἀδιαμφισβήτητη.

¹ Ὀμηρικός ὕμνος XIV.

² Roller 1999β, σ.119.

³ Βικέλα, σ. 43.

⁴ Πίνδαρος, ἀπ. 80.

Για τους αττικούς αναθηματικούς ναΐσκους της Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές δεν έχει γίνει έως τώρα συστηματική μελέτη. Η έρευνα περιλαμβάνει μόνο θεωρητικές προσεγγίσεις, που αφορούν το σωτηριολογικό περιεχόμενο της ευρύτερης κατηγορίας των αναθηματικών μνημείων της Κυβέλης, την παράσταση της θεάς και των ζητημάτων της λατρείας της. Η πλειοψηφία των μελετών αυτών εξαντλείται σε παράθεση και αποσπασματική παρουσίαση μεμονωμένων αναγλύφων, με σκοπό να δοθεί το γενικό πλαίσιο της λατρείας της θεάς, την προέλευση και διάδοσή τους στον Ελλαδικό χώρο και τη σχέση της Μεγάλης Μητέρας με τους υπόλοιπους θεούς της ελληνικής θρησκείας.

Η παλαιότερη αναφορά και μελέτη ορισμένων από τους αττικούς ναΐσκους γίνεται το 1880, 1888 και 1891 από τον A.Conze στα άρθρα του «Hermes-Kadmilos», όπου αναφέρεται σε ζητήματα σχετικά με τον συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο της Κυβέλης, που συμπληρώνεται από τις μορφές ενός νεανία οινοχόου και μιας δαδούχου γυναικείας μορφής.⁵ Το 1912 ο Henri Graillot επιχειρεί μία παρουσίαση του υλικού, που σχετίζεται με τη λατρεία της Μεγάλης Μητέρας, στη μελέτη του *Le Culte de Cybele, mere des Dieux a Rome et dans l' Empire romaine*,⁶ όπου γίνεται απλή αναφορά στους αττικούς ναΐσκους και μία τυπολογική κατάταξη των γλυπτών της θεάς με κριτήριο τη θέση του λιονταριού.

Εξαιρετικά βοηθητική είναι η μελέτη του J.M.Vermaseren, που συγκεντρώνει στους τόμους I έως VII του *Corpus Cultus Cybele Attidisque*⁷ όλα σχεδόν τα αναθηματικά γλυπτά της Κυβέλης, συμπεριλαμβανομένων και αρκετών από τους αττικούς ναΐσκους. Στον τόμο II της σειράς, που εκδόθηκε το 1982, ο συγγραφέας έχει προβεί σε παράθεση και συνοπτική παρουσίαση των αγαλμάτων και αναγλύφων της θεάς, που προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο και προτείνει ενίοτε κάποιες χρονολογήσεις βασισμένες σε προγενέστερες δημοσιεύσεις.

Διεξοδική μελέτη των αναθηματικών μνημείων της Κυβέλης, που αφορά στην προέλευση, το νοηματικό περιεχόμενο και τα ζητήματα εικονογραφίας της θεάς, έχει πραγματοποιηθεί από τη Friederike Naumann, στη μονογραφία της *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst*.⁸ Η εργασία της περιλαμβάνει και σχετικές αναφορές στους αττικούς ναΐσκους, τους οποίους κατατάσσει σε εικονογραφικούς τύπους με βάση την απόδοση της κεντρικής μορφής της θεάς, τη θέση του λιονταριού, που τη συνοδεύει, και των υπόλοιπων χαρακτηριστικών, ενώ παραλείπει

⁵ Conze, A., "Hermes-Kadmilos", AZ38, 1880. AM 13, 1888. AM 16, 1891.

⁶ Graillot H., *Le Culte de Cybele, mere des Dieux a Rome et dans l' Empire romaine*, 1912.

⁷ Vermaseren, J.M. *Corpus Cultus Cybele Attidisque* I (1987), II (1982), III (1977), IV (1978), V (1986), VI (1989), VII (1977).

⁸ Naumann F., *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst*. *Instanbuler Mitteilungen*, Beiheft 28, 1983.

αρκετούς από τους ναΐσκους, που αναφέρονται στα ακόλουθα κεφάλαια της παρούσας εργασίας.

Σημαντική και ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η παρουσίαση των ναΐσκων της Κυβέλης, που προέρχονται από τον Πειραιά, από τον Ιωάννη Πετρόχειλο στο άρθρο του «Αναθηματικά γλυπτά της Κυβέλης από τον Πειραιά», που δημοσιεύθηκε το 1992, όπου μελετώνται ως χωριστή ομάδα παράλληλα με τα υπόλοιπα γλυπτά της θεάς και αναλύονται ζητήματα σχετικά με την εικονογραφία και τη λατρεία της στην περιοχή.⁹

Ελάχιστες αναφορές στους αττικούς ναΐσκους με συμπληρωματικές μορφές και την εικονογραφία τους επισημαίνονται στη γενική και θεωρητική μελέτη της Lynn Roller, *In search of God the Mother. The cult of Anatolian Cybele*, που εκδόθηκε το 1999, όπου παρουσιάζει φιλολογικά, ιστοριογραφικά και αρχαιολογικά δεδομένα από την Προϊστορική εποχή ως την πρώτη περίοδο της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σχετικά με τη λατρεία της Μητέρας των θεών.¹⁰ Τα άρθρα της Ευγενίας Βικέλα, «Η Φρυγική Μητέρα θεά από την ανατολή στην Ελλάδα. Προσλήψεις και μεταπλάσεις»¹¹ και «Bemerkungen zu Ikonographie und Bildtypologie der Meter-Kybelereleiefs: Vom phrygischen Vorbild zur griechischen Eigenständigkeit»,¹² που δημοσιεύθηκαν το 2001, αποτελούν ιδιαίτερα διαφωτιστικές εργασίες αναφορικά με την εισαγωγή της λατρείας της Μεγάλης Θεάς στην Ελλάδα. Παρουσιάζοντας τους εξελληνισμένους εικονογραφικούς τύπους της, ανάμεσα στους οποίους και την απόδοση της θεάς σε ναΐσκους με συνοδευτικές μορφές, διευκρινίζει ποιοί από αυτούς ανάγονται σε ανατολικά πρότυπα και ποιοί οφείλουν τη διαμόρφωσή τους στην αμιγή ελληνική τέχνη. Μελέτες, όμως, που να εξετάζουν αποκλειστικά τους συνοδούς της Κυβέλης στους αττικούς ναΐσκους, ως μορφές, που εντάσσονται στην εικονογραφία της και συμπληρώνουν τη λατρεία της ελλείπουν από την έρευνα.

Σχετικά με τον Άττι κύριες είναι οι εργασίες του J. M. Vermaseren, «The legend of Attis in Greek and Roman art»¹³, και «Cybele and Attis»,¹⁴ όπου ο συγγραφέας αναφέρεται ελάχιστα στον εικονογραφία των αττικών αναθηματικών αναγλύφων της Κυβέλης, που περιλαμβάνουν τον Άττι. Αναφορά στον εικονογραφικό τύπο της Μητέρας των θεών με παιδί στην αγκαλιά της συναντάται στον τόμο II του Corpus (CCCA), ενώ

⁹ Πετρόχειλος Ι., «Αναθηματικά γλυπτά της Κυβέλης από τον Πειραιά». ΑΕ, 1992, σ.21-65.

¹⁰ Lynn Roller, *In search of God the Mother. The cult of Anatolian Cybele*. University of California Press, 1999.

¹¹ Βικέλα Ε., «Η Φρυγική Μητέρα θεά από την ανατολή στην Ελλάδα. Προσλήψεις και μεταπλάσεις», ΑΕ 2001, σ.41-71.

¹² Vikela E., «Bemerkungen zu Ikonographie und Bildtypologie der Meter-Kybelereleiefs: Vom phrygischen Vorbild zur griechischen Eigenständigkeit». AM 116, 2001, σ.67-123.

¹³ Vermaseren M.J., *The Legend of Attis in Greek and Roman Art*, 1966.

¹⁴ Vermaseren M.J., *Cybele and Attis*, 1977.

ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η μελέτη του P.Lambrechts, “Attis: von Herderknaap tot God”, του 1962, όπου μεταξύ άλλων διαφωτιστικών για τη λατρεία και την εικονογραφία του Άττι στοιχείων παρέχει τις πρώτες πληροφορίες για την ύπαρξη ειδωλίων κουροτρόφων, που τα ερμηνεύει ως Κυβέλη με τον Άττι στην αγκαλιά της.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η αναλυτική παρουσίαση των συγκεκριμένων αναγλύφων, η ταύτιση των συνοδευτικών μορφών της Κυβέλης, η διερεύνηση του αιτίου της εικονογραφίας τους μέσα από την εξέταση του θρησκευολογικού τους περιεχομένου και η τοποθέτησή τους σε ένα όσο το δυνατόν πιο σαφές χρονικό πλαίσιο. Μέσα από την έρευνα των ζητημάτων της εικονογραφίας και της λατρείας των μορφών, που συμπληρώνουν την παράσταση της ένθρονης θεάς στους αττικούς ναΐσκους, θα διαφωτιστεί η σημασία και η λειτουργία των ιδιαίτερων αυτών θρησκευτικών μνημείων στην ιδιωτική και δημόσια ζωή των αρχαίων Ελλήνων.

Η εργασία διαρθρώνεται σε τέσσερα μέρη, καθένα από τα οποία χωρίζεται σε επιμέρους κεφάλαια και υποκεφάλαια. Στο Μέρος Α' στο κεφάλαιο 1 παρουσιάζονται οι ναΐσκοι της Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές από την Αττική, οι οποίοι στο κεφάλαιο 2 αναλύονται τεχνοτροπικά και προσεγγίζονται χρονολογικά. Στο κεφάλαιο 3 επιχειρείται η τυπολογική εξέλιξή τους από την αρχαϊκή εποχή, όπου εμφανίζονται για πρώτη φορά, έως και τη ρωμαϊκή. Στο 4^ο κεφάλαιο γίνεται τυπολογική κατάταξη των αχρονολόγητων ναΐσκων του καταλόγου CCCAII του J.Vermaseren με βάση την τεχνοτροπία, προκειμένου να εντοπιστούν κριτήρια χρονολογικά πέραν των στυλιστικών, όπως οι αναλογίες των εν λόγω αναγλύφων. Σκοπός του κεφαλαίου είναι να εφαρμοστεί η κατάταξη αυτή στους υπό μελέτη ναΐσκους, προκειμένου να υποβοηθηθεί η χρονολογική τους προσέγγιση.

Στο Μέρος Β' θίγονται τα ζητήματα της εικονογραφίας των συμπληρωματικών μορφών της Κυβέλης, δηλαδή του νεανία, της δαδούχου κόρης, του Πανός και του παιδιού, με την παρουσίαση εικονογραφικών παραλλήλων της παράστασης των ναΐσκων. Εξετάζονται οι μορφές χωριστά σε αυτόνομα κεφάλαια μέσα από τα οποία προκύπτουν οι ενδείξεις για συσχετισμούς τους με συγκεκριμένες θεότητες, που διεκδικούν την ταυτότητά τους. Έτσι, το κεφάλαιο 1 υποδιαιρείται σε εννέα υποκεφάλαια, όπου διερευνάται ο τύπος του οινοχόου νεανία μέσα από την παρουσίαση παραλλήλων, που περιλαμβάνουν τη θεά μαζί με οινοχοούντες και ανάλογες μορφές νεανίων, στους οποίους αναγνωρίζονται ενίοτε ο θεός Ερμής. Επίσης, παρατίθενται εικονογραφικά παράλληλα, που συνδυάζουν είτε τον ταυτισμένο με τον Ερμή τύπο του οινοχόου είτε τον αταύτιστο

τύπο του με τις άλλες δύο συνοδευτικές μορφές της Κυβέλης στους ναΐσκους, τη δαδούχο μορφή και τον Πάνα.

Στο κεφάλαιο 2 εξετάζεται η μορφή της δαδούχου κόρης, όπου μέσα από δέκα υποκεφάλαια παρουσιάζονται εικονογραφικά παράλληλα δαδούχων, που συνοδεύουν την Κυβέλη σε παραστάσεις εκτός των ναΐσκων. Στα παραδείγματα, που αναφέρονται διερευνώνται οι πιθανότητες ταύτισης της δαδούχου με μία από τις συνήθεις δαδοφόρες θεότητες, την Εκάτη, την Περσεφόνη και την Άρτεμι, καθώς επίσης και ο εικονογραφικός τους συνδυασμός με τον υποψήφιο για την ταύτιση του νεανία Ερμή και τον ασφαλώς αναγνωρισμένο Πάνα. Στη συνέχεια γίνεται μία συνοπτική αναφορά στις παραστάσεις και τη σημασία της δάδας καθώς και στον ενδυματολογικό κώδικα της δαδούχου. Στο κεφάλαιο 3 παρουσιάζονται παράλληλα εικονογραφικά θέματα με τον Πάνα σε συνδυασμούς, που περιλαμβάνουν την Κυβέλη και τις θεότητες, που διεκδικούν την ταυτότητα του νεανία και της δαδούχου. Η τέταρτη συμπληρωματική μορφή των αττικών ναΐσκων, δηλαδή το παιδί στην αγκαλιά της θεάς, εξετάζεται στο κεφάλαιο 4, όπου αναζητώνται παράλληλα της μοναδικής παράστασης ναΐσκου, που έχουμε στον κατάλογο των υπό μελέτη αναγλύφων, με τον Άττι βρέφος. Στα παραδείγματα, που παρατίθενται διερευνάται η συνύπαρξη του παιδιού Άττιος με την Κυβέλη και συζητώνται τα θέματα εικονογραφίας της θεάς με παιδί στην αγκαλιά της. Στο κεφάλαιο 5 γίνονται παρατηρήσεις πάνω στην εικονογραφία των συμπληρωματικών μορφών στους ναΐσκους της Κυβέλης και αναφορές στις απόψεις των μελετητών. Στα υποκεφάλαια, που ακολουθούν σχολιάζονται τα κύρια σκεύη της παράστασης των ναΐσκων, της φιάλης και της οινοχόης.

Το Μέρος Γ΄ διαιρείται σε έξι κεφάλαια. Στα πέντε από αυτά παρουσιάζονται οι επιγραφικές και φιλολογικές πηγές που μαρτυρούν την άμεση και έμμεση σχέση μεταξύ της Κυβέλης και των θεοτήτων, που διεκδικούν την ταυτότητα των συνοδευτικών μορφών, και στο έκτο παρατίθενται οι μαρτυρίες θεοκρασίας της Μητέρας των θεών με τις θεές Δήμητρα και Ρέα.

Στο Μέρος Δ΄ παρουσιάζονται οι απόψεις της γράφουσας σχετικά με την εικονογραφία των αττικών ναΐσκων της Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές. Στο κεφάλαιο 1 συνοψίζονται τα συμπεράσματα της χρονολόγησης των ναΐσκων και των εικονογραφικών παραλλήλων τους και γίνεται σχολιασμός των αντικειμένων, που κρατούν οι συνοδευτικές μορφές. Στο κεφάλαιο 2 επιχειρείται σύμφωνα με τα δεδομένα των προηγούμενων κεφαλαίων ερμηνεία σε πρώτο επίπεδο των συμπληρωματικών μορφών της Κυβέλης καθώς και του εικονογραφικού περιεχομένου των ναΐσκων στο σύνολό του. Στη συνέχεια γίνονται προτάσεις ερμηνείας της παράστασης της Κυβέλης με παιδί στην

αγκαλιά της καθώς και του διπλού ναΐσκου Μ.Πειραιώς 3592. Ακολουθούν παρατηρήσεις και συμπεράσματα, που αφορούν την ταύτιση των μορφών μέσα στο πλαίσιο του συγκρητισμού με τη Δήμητρα και τη συγχώνευση του νοήματος της εικονογραφίας των αττικών ναΐσκων με τον ελευσινιακό μύθο, ενώ επιχειρείται συσχετισμός της μητρώας λατρείας με τον ορφισμό. Τέλος γίνεται ανακεφαλαίωση των θεμάτων που συζητήθηκαν και συνοψίζονται τα παραπάνω συμπεράσματα.

ΜΕΡΟΣ Α΄

Ναΐσκοι Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές από την Αττική

Κεφάλαιο 1^ο

I.Ναΐσκοι από την Αττική

Τύπος Α¹⁵: νεανίας στην αριστερή παραστάδα – δαδούχος στη δεξιά

Ν1. Εθνικό αρχαιολογικό μουσείο, Αριθ.Ευρ. 1554 [Αριθ.ευρ.Λίθινων Αρχ.Εταιρείας 3047] (Εικ.1)

Προέλευση: Βρέθηκε στον Πειραιά.

Διαστάσεις: Ύψ.:0,47μ., πλ.:0,30μ., παχ.:0,165μ., βάθος κόγχης:0,075μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών

α) Νεανίας:0,12μ., β)δαδούχος:0,12μ.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: αποκεκρουμένα τα πλαϊνά ακρωτήρια του αετωματίου του ναΐσκου.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ. 267. Naumann αρ.189. Körte 1878, σ.397. Μυλωνάς 1879, σ. 354, σημ.4. Conze 1880, σ.1, Β. Svoronos I, σ. 623, αρ.284. Curtius, σ. 9. Sybel, 3099. Πετρόχειλος, Β5.

Ο ναΐσκος φέρει αετωματική επίστεψη με τρία ακρωτήρια. Το εσωτερικό του καταλαμβάνει η ανάγλυφη μορφή της καθιστής σε θρόνο θεάς. Αποδίδεται κατενώπιον και φορά χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος και ιμάτιο, που καλύπτει τα πόδια της και τον αριστερό της ώμο, ενώ η μία του άκρη πέφτει στο πλάι, δίπλα από το αριστερό πόδι συναντώντας την άλλη άκρη, που κατέρχεται από τον αριστερό ώμο. Κρατεί στο δεξί χέρι φιάλη και στο αριστερό τύμπανο. Λιοντάρι αναπαύεται στους μηρούς της με το κεφάλι τοποθετημένο αριστερά. Τα πόδια της πατούν σε υψηλό υποπόδιο. Στο κεφάλι φέρει δυσδιάκριτο διάδημα, που ο J.Vermaseren χαρακτηρίζει πυργόσχημο.¹⁶ Εκατέρωθεν του λαιμού μακριοί βόστρυχοι της κόμης πέφτουν πάνω από τους ώμους στο στήθος.

Οι παραστάδες κοσμούνται στο κάτω μέρος τους με δύο πρόστυπες αντιμέτωπες μορφές: στην αριστερή, εικονίζεται η όρθια μορφή νεανία, που φέρει χλαμύδα και χιτωνίσκο. Αποδίδεται ο κορμός του σε στάση 3/4, ενώ τα πόδια και το κεφάλι του σε κατατομή είναι στραμμένα προς τα δεξιά. Κρατεί στο δεξί χέρι πρόχου και στο αριστερό,

¹⁵ Η διάκριση των ναϊσκών σε τύπους, που προτείνεται από την γράφουσα, βασίζεται στα κριτήρια του συνδυασμού και της θέσης των συμπληρωματικών μορφών στα υπό μελέτη ανάγλυφα.

¹⁶ CCCAII, σ.82. Αν ισχύει ίσως πρόκειται για την πρωϊμότερη απεικόνιση της θεάς με το διάδημα αυτό, καθώς η εικόνα της Κυβέλης με τειχόμορφο στέμμα είναι διαδεδομένη κυρίως στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή. Γενικά για το τειχόμορφο στέμμα, βλ. Παπαγεωργίου.

σύμφωνα με τον A.Conze, κηρύκειο.¹⁷ Πρόκειται για ένα χωνοειδές αντικείμενο η άνω άκρη του οποίου δεν διακρίνεται καθαρά. Θα μπορούσε να είναι και κέρας αφθονίας, αν και ο A.Conze αποτυπώνει καθαρά τα κυκλικά περιγράμματα, που αποδίδουν σχηματικά τα ελισσόμενα φίδια της κορυφής του κηρυκείου.¹⁸

Στη δεξιά παραστάδα, εικονίζεται η όρθια μορφή κόρης, που φέρει πέπλο με ζωσμένο απόπτυγμα.¹⁹ Κρατεί σε κάθε χέρι μία όρθια μακριά δάδα. Αποδίδεται κατενώπιον με το κεφάλι στραμμένο προς τα αριστερά. Και οι δύο μορφές είναι πολύ μικρότερες από τη θεά και φθάνουν ως το μέσο της κνήμης της τελευταίας.

Κατά μήκος των παραστάδων διακρίνεται η επιγραφή:

Μάνης Μητρῖ / καί Μίκα Μητρῖ θεῶν²⁰

Το όνομα Μάνης έχει Φρυγική προέλευση.²¹ Συναντάται, επίσης, σε δύο αττικές επιτύμβιες στήλες του 350-325 π.Χ.²², και του 410-400 π.Χ.²³

Ανήκει στον εικονογραφικό τύπο 2 α της Naumann.²⁴

N2. Μουσείο Αγοράς, Αριθ.Ευρ. S 753 (Εικ.2)

Προέλευση: Βρέθηκε το 1936 σε σύγχρονο αποθέτη, πάνω από τη δυτική πλευρά της οδού των Παναθηναίων, ανατολικά του ναού του Άρεως στην Αθηναϊκή αγορά.

Διαστάσεις: Υψ.:0,34μ., μεγ.πλ.:0,05μ., παχ.:0,055μ.

Ύψος δαδούχου: 0,12μ. με τη δάδα.

Υλικό: υμήττιο μάρμαρο

Κατάσταση διατήρησης: πρόκειται πιθανότατα για απότμημα δεξιάς παραστάδας ναϊσκου. Θραυσμένο λοξά στο κάτω μέρος, στην αρχή του κανόνα, όπου πατεί η μορφή. Η πίσω του όψη είναι θραυσμένη, οι υπόλοιπες λειασμένες.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ. 82

Στην παραστάδα εικονίζεται η πρόστυπη μορφή όρθιας κόρης, που φορεί ζωσμένο πέπλο με απόπτυγμα. Το σώμα της αποδίδεται κατ' ενώπιον και το κεφάλι της είναι στραμμένο προς τα αριστερά. Κρατεί σε κάθε χέρι μία όρθια μακριά δάδα.

¹⁷ Conze 1880, 1 no B, πιν.2,3 (B).

¹⁸ Βλ. και Δ' μέρος, Σχέδιο 8, όπως το αποτυπώνει και η γράφουσα.

¹⁹ Ο Κ.Μυλωνάς θεωρεί ότι φορεί χιτώνα. Βλ.Μυλωνάς 1879, σ.354.

²⁰ IG Π³, 1594. Η επιγραφή χρονολογείται στον 4^ο αι.π.Χ.

²¹ Για το όνομα Μίκα, βλ. Svoronos I, που αναφέρεται στον Αριστοτέλη ως φρυγικό (Θεσμοφοριάζουσες, V, 760).

²² Η πόλη κάτω από την πόλη, 2002, επιμ. Παρλαμά-Σταμπολίδης, λ.446, σ.386: ΜΙΚΑ ΙΠΠΟΚΛΕΟ ΕΡΕΤΡΙΚΗ.

²³ Καλτσάς, αρ. 297, ΕΑΜ 765, από τον Κεραμεικό.

²⁴ Naumann, σ. 318.

N3. Μουσείο Αγοράς, Αριθ.Ευρ. S1172 (Εικ.3)

Προέλευση: Βρέθηκε το 1939 σε αποθήκη του ύστερου 4^{ου} ή του πρώιμου 5^{ου} μ.Χ. αιώνα., σε ένα πηγάδι νοτιοανατολικά της Αρχαίας Αγοράς.

Διαστάσεις: Ύψ.:0,264μ., πλ.:0,16μ., παχ.:0,13μ., βάθος κόγχης:0,04μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών:

α)Νεανίας: μεγ.σωζ.ύψ.0,075μ., β)δαδούχος: 0,08μ. με τη δάδα.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Κατάσταση διατήρησης: η άνω αριστερή γωνία αποκεκρουμένη με το μεγαλύτερο μέρος του αετώματος και το επιστύλιο. Θραυσμένη η μισή αριστερή παραστάδα με τμήμα της κεφαλής του νεανία. Στην πίσω και τις πλαϊνές όψεις το ανάγλυφο είναι δουλεμένο με λεπτό βελόνι. Η επιφάνεια του μαρμάρου στις πλαϊνές όψεις και περιμετρικά των παραστάδων πάχους 0,025μ. είναι λειασμένη.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ. 96. Shear T.L. 1938, αρ.1, εικ.13.

Ο ναΐσκος φέρει αετωματική επίστεψη, που είναι αποκεκρουμένη στη μία πλευρά. Το αέτωμα κοσμείται με κεντρικό ακρωτήριο. Το εσωτερικό του καταλαμβάνει η ανάγλυφη μορφή της καθιστής σε θρόνο Κυβέλης. Αποδίδεται κατ' ενώπιον και φέρει χιτώνα και μιάτιο, που καλύπτει τα πόδια της. Το δεξί πόδι της προβάλλει κάτω από την παρυφή του χιτώνα.Το άνω τμήμα του κεφαλιού της είναι κατεστραμμένο. Ίσως έφερε πόλο. Κρατεί φιάλη στο δεξί της χέρι και τύμπανο στο αριστερό. Στους μηρούς της αναπαύεται λιονταράκι. Τα πόδια της ακουμπούν σε χαμηλό υποπόδιο, τα στηρίγματα του οποίου αποδίδονται ανάγλυφα στην επιφάνεια του κανόνα του ναΐσκου.

Στις παραστάδες του ναΐσκου εικονίζονται δύο πρόστυπες αντιμέτωπες μορφές: στην αριστερή παραστάδα, η όρθια μορφή ενός νεανία, που φέρει χλαμύδα και χιτωνίσκο. Αποδίδεται σε στάση 3/4 και έχει το κεφάλι του στραμμένο προς τα δεξιά, προς το μέρος, δηλαδή, της θεάς. Στο ύψος της κεφαλής του και αριστερά του διακρίνεται έξαρμα ακανονίστου σχήματος, που ίσως δηλώνει την άκρη κάποιου δυσδιάκριτου αντικειμένου.

Στη δεξιά παραστάδα, η όρθια μορφή πεπλοφόρου κόρης, που κρατεί στο δεξί χέρι μία μακριά όρθια δάδα και στο αριστερό ίσως φιάλη. Αποδίδεται το κάτω μέρος του σώματός της κατενώπιον, ο κορμός της σε στάση 3/4 και το κεφάλι της στραμμένο προς τα αριστερά. Και οι δύο μορφές αποδίδονται σε μικρό σε σχέση με τα θεά μέγεθος. Το ύψος τους φθάνει έως τα γόνατα της τελευταίας.

N4. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αριθ.Ευρ. 6387 [(193)ΣΑ34] (Εικ.4)

Προέλευση: Βρέθηκε στη δυτική κλιτύ της Ακρόπολης

Διαστάσεις: Ύψ.:0,273μ., πλ.:0,315μ., πάχος:0,085μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών

α)Νεανίας: Ύψ.0,122μ., β)δαδούχος:0,185μ. με τη δάδα

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Κατάσταση διατήρησης: Αποτελείται από τρία συγκολλώμενα θραύσματα με κενά μεταξύ τους. Η πίσω και οι πλαϊνές όψεις είναι δουλεμένες με χονδρό βελόνι.
Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ.184. Naumann, αρ.198. Schrader 1896, σ.278.

Σώζεται το κάτω μέρος του ναΐσκου, όπου διακρίνεται η ανάγλυφη μορφή της ένθρονης Κυβέλης, που καταλαμβάνει το εσωτερικό του. Διατηρείται το λιοντάρι, που αναπαύεται στους μηρούς της με το κεφάλι του στραμμένο προς τα δεξιά ως προς τον θεατή. Η θεά φέρει χιτώνα και ιμάτιο, που καλύπτει τα πόδια της, η άκρη του οποίου διακρίνεται στο βάθος του ναΐσκου δίπλα στο αριστερό πόδι της. Τα πόδια της ακουμπούν σε υψηλό υποπόδιο και φέρουν υποδήματα με υψηλά καττύματα, ίσως κλειστά, που προβάλλουν κάτω από τον χιτώνα μέσα από καμπύλα ανοίγματα.

Στις παραστάδες του ναΐσκου εικονίζονται δύο ανάγλυφες αντιμέτωπες μορφές: στα αριστερά, η όρθια μορφή ενός νεανία, που σώζεται από τη μέση σχεδόν και κάτω. Σώζεται το δεξί χέρι, με το οποίο κρατεί οιοχογή. Αποδίδεται σε κατατομή, στραμμένος προς τη θεά, και φέρει γλαμύδα και χιτωνίσκο. Στα δεξιά, η όρθια μορφή μιας κόρης, που αποδίδεται σε στάση 3/4 και είναι στραμμένη προς τη θεά. Φορεί πέπλο αττικό εξωσμένο με απόπτυγμα. Η κόμη της μαζεμένη πίσω σχηματίζει κρωβύλο χαμηλό ενώ μπροστά πάνω από το μέτωπο συγκρατείται με στεφάνη. Κρατεί δάδες, που δεν διακρίνεται αν είναι μακριές ή κοντές. Τη μία κρατεί με το δεξί λοξά μέσα στην παλάμη, την άλλη υποβαστάζει με την εσωτερική πλευρά του πήχη ενώ διέρχεται από τον βραχίονα παράλληλα με την πρώτη. Οι μορφές φθάνουν στο ύψος του λιονταριού.

Τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου μνημείου, εντάσσουν τον ναΐσκο, σύμφωνα με την τυπολογική κατάταξη της Naumann, στον εικονογραφικό τύπο 2α της F. Naumann.²⁵

N5. Μουσείο Ακρόπολης, Αριθ.Ευρ.2696 (Εικ.5)

Προέλευση: Βρέθηκε στην Ακρόπολη
Διαστάσεις: Ύψ.:0,301μ., πλ.:0,33μ., παχ.:0,155μ., βάθος κόγχης:0,05μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών

α) Νεανίας:0,145μ., β) δαδούχος: 0,15μ. με τις δάδες.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Κατάσταση διατήρησης: θραυσμένος στο ανώτερο τμήμα του. Σώζεται η μορφή της θεάς από τους ώμους και κάτω. Αποκεκρουμένος ο δεξιός πήχης της θεάς καθώς και το ανώτερο μέρος και η στεφάνη του τυμπάνου. Αποκρούσεις στην αριστερή παραστάδα. Στην πίσω όψη είναι δουλεμένος με χονδρό βελόνι και με ψιλό στις πλαϊνές.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ.207. Naumann, αρ.194. Sybel, 6080. Walter 1923, αρ. 129. Leiboldt, αρ. 125. Conze 1880, σ.2, D.

²⁵ Naumann, σ. 319.

Σώζεται το κάτω μέρος του ναΐσκου, όπου διακρίνεται η μετωπική μορφή της καθιστής σε θρόνο Κυβέλης, που φέρει χειριδωτό χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος και ιμάτιο, που καλύπτει τα πόδια της και πέφτει από το αριστερό της χέρι δίπλα από τον αριστερό μηρό. Λείπουν το κεφάλι, οι ώμοι, ο δεξιός πήχης της θεάς και μέρος του τυμπάνου. Στους μηρούς της αναπαύεται λιονταράκι στραμμένο προς τα αριστερά. Κρατεί στο δεξί της χέρι φιάλη και στο αριστερό τύμπανο. Τα πόδια της πατούν σε χαμηλό υποπόδιο.

Οι παραστάδες φέρουν από μία πρόστυπη μορφή: δεξιά, εικονίζεται η όρθια μορφή πεπλοφόρου κόρης, που αποδίδεται σε στάση 3/4 και στρέφει το κεφάλι της προς τα αριστερά. Κρατεί μια όρθια μακριά δάδα στο δεξί χέρι. Ο Α. Conze αναφέρει ότι κρατεί και άλλη μία στο αριστερό.²⁶ Στην αριστερή παραστάδα εικονίζεται η μορφή ενός όρθιου νεανία, που φέρει γλαμύδα και αποδίδεται σε κατατομή με το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά, στο μέρος της θεάς. Ο Ο. Walter αναφέρει ότι φορά πέτασο.²⁷ Δεν διακρίνεται, αν κρατεί οινόχρηστο στο δεξί χέρι. Και οι δύο μορφές φθάνουν στο ύψος των γονάτων της θεάς.

Ανήκει στον εικονογραφικό τύπο 2 α της Naumann.²⁸

Ν6. Μουσείο Ακρόπολης, Αριθ.Ευρ.2697 (Εικ.6)

Προέλευση: Βρέθηκε στην Ακρόπολη

Διαστάσεις: Σωζ.ύψ.:0,23μ., πλ.:0,26μ., παχ.:0,145μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών

α) Νεανίας: 0,11μ., β)δαδούχος:0,10μ.

Υλικό: λευκό μάρμαρο

Κατάσταση διατήρησης: θραυσμένος στο ανώτερο ήμισυ. Σώζεται η μορφή της θεάς από την οσφύ και κάτω. Αποκρουσμένη η δεξιά παραστάδα στην εξωτερική της ακμή και μέρος της μορφής της δαδούχου. Θραυσμένη η δεξιά κάτω γωνία της πρόσθιας όψης του ναΐσκου. Η πίσω όψη είναι δουλεμένη με χονδρό βελόνι και οι πλαϊνές με ψιλό.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ.208. Naumann, αρ.314. Sybel, 6119. Walter 1923, αρ. 138. Conze 1880, σ.2, C.

Σώζεται το κάτω μέρος του ναΐσκου, όπου διακρίνεται η ανάγλυφη μορφή της καθιστής σε θρόνο Κυβέλης, που αποδίδεται κατενώπιον. Φέρει χιτώνα και ιμάτιο, που καλύπτει τα πόδια της, ενώ η μία του άκρη πέφτει στο πλάι δίπλα από το αριστερό πόδι της. Στο αριστερό της χέρι διακρίνεται οπή. Τα πόδια της πατούν σε υποπόδιο, που

²⁶ Conze 1880, σ.2, D.

²⁷ Walter 1923, σ.77. Πράγματι, αν παρατηρήσουμε προσεκτικά, θα μπορέσουμε να διακρίνουμε το αναγλυφικό περίγραμμα ενός τριγωνικού καλύμματος με μία κυκλική προεξοχή στην κορυφή, που πλαισιώνει την κεφαλή του νεανία. Το υπόλοιπο ίσως συμπληρωνόταν γραπτά.

²⁸ Naumann, σ. 319.

στηρίζεται σε δύο λεοντοπόδαρα. Στα δεξιά της θεάς μπροστά από το θρόνο εικονίζεται μετωπικό λιοντάρι.

Στις παραστάδες διακρίνονται 2 αντιμέτωπες πρόστυπες μορφές: αριστερά, η μορφή ενός όρθιου νεανία, που φέρει χλαμύδα και κρατεί πρόχου στο δεξί χέρι. Αποδίδεται σε κατατομή με το σώμα στραμμένο προς τη θεά. Δεξιά, εικονίζεται η μορφή όρθιας κόρης, η οποία είναι δυσδιάκριτη λόγω της φθοράς του μνημείου.

Το άνω τμήμα του σώματος της θεάς, το δεξί της χέρι καθώς και το κεφάλι του νεανία είναι σπασμένα. Οι μορφές αποδίδονται σε μικρό σε σχέση με τη θεά μέγεθος και φθάνουν σχεδόν ως το ύψος του λιονταριού.

Ανήκει στον εικονογραφικό τύπο 2 Br της Naumann.²⁹

N7. Μουσείο Ακρόπολης, Αριθ.Ευρ.2694 (Εικ.7)

Προέλευση: Βρέθηκε στην Ακρόπολη

Διαστάσεις: Ύψ.:0,29μ., πλ.:0,23μ., παχ.:0,14μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών

α) Νεανίας: 0,16μ.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Κατάσταση διατήρησης: θραυσμένος στο ανώτερο ήμισυ και στη δεξιά παραστάδα. Σώζεται μορφή της θεάς από τη μέση και κάτω. Θραυσμένα το χέρι και το πέλμα της αριστερής πλευρά της. Αποκρουσμένο το οπίσθιο μέρος του λιονταριού. Στην πίσω όψη είναι δουλεμένος με χονδρό βελόνι και στις πλαϊνές με ψιλό. Οπή στην επιφάνεια έδρασης.

Βιβλιογραφία: CCAII, αρ.205. Sybel, 6078. Walter 1923, αρ. 131. Conze, 1880, σ.2, E.

Σώζεται το κάτω μέρος του ναΐσκου, όπου διακρίνεται η ανάγλυφη μορφή της καθιστής σε θρόνο Κυβέλης, που αποδίδεται κατενώπιον. Φέρει χιτώνα και μιάτιο, που καλύπτει τα πόδια της. Τα πόδια της δεν πατούν σε υποπόδιο. Στους μηρούς της αναπαύεται λιοντάρι με το κεφάλι στα αριστερά ως προς τον θεατή. Κρατεί φιάλη με το δεξί χέρι. Πιθανότα να κρατούσε τύμπανο με το αριστερό, που δε σώζεται, και όχι σκήπτρο καθώς ταιριάζει με την τοποθέτηση του λιονταριού στους μηρούς της θεάς και όχι στο πλάι της μπροστά από το πόδι του θρόνου.

Στην αριστερή παραστάδα εικονίζεται η πρόστυπη μορφή του νεανία. Αποδίδεται με το σώμα κατά μέτωπο σε άνετη στάση και το κεφάλι σε κατατομή στραμμένο προς τα δεξιά. Κρατεί με το δεξί χέρι ίσως οινόχρη και με τον αριστερό πήχη στηρίζει πιθανότατα ένα δυσδιάκριτο αντικείμενο. Φορεί χιτωνίσκο, χλαμύδα, που πορπώνεται στον δεξιό ώμο, και υποδήματα.

²⁹ Ο.π., σ.332.

N8. Μουσείο Ακρόπολης, Αριθ.Ευρ.2695 (Εικ.8)

Προέλευση: Βρέθηκε στην Ακρόπολη

Διαστάσεις: Ύψ.:0,215μ., πλ.:0,225μ., παχ.:0,105μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών

α) Νεανίας: 0,10μ.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Κατάσταση διατήρησης: θραυσμένος στο ανώτερο ήμισυ και στη δεξιά παραστάδα. Σώζεται η μορφή της θεάς από τη μέση και κάτω. Θραυσμένα το χέρι και το πέλμα της αριστερής πλευρά της. Αποκρουσμένα το οπίσθιο μέρος του λιονταριού και τα πόδια του νεανία. Στην πίσω όψη είναι δουλεμένος με χονδρό βελόνι και στις πλαϊνές με ψιλό.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ.206. Sybel, 7019. Walter 1923, αρ. 130.

Σώζεται το κάτω μέρος του ναΐσκου, όπου διακρίνεται η ανάγλυφη μορφή της καθιστής σε θρόνο Κυβέλης, που αποδίδεται κατενώπιον. Φέρει χιτώνα και μιάτιο, που καλύπτει τα πόδια της. Τα πόδια της δεν πατούν σε υποπόδιο. Στους μηρούς της αναπαύεται λιοντάρι με το κεφάλι στα αριστερά ως προς τον θεατή. Η θεά κρατεί φιάλη με το δεξί χέρι. Πιθανότα να κρατούσε τύμπανο με το αριστερό, που δε σώζεται, και όχι σκήπτρο καθώς ταιριάζει με την τοποθέτηση του λιονταριού στους μηρούς της θεάς και όχι στο πλάι της μπροστά από το πόδι του θρόνου.

Στην αριστερή παραστάδα εικονίζεται η πρόστυπη μορφή του νεανία. Αποδίδεται με το σώμα κατά μέτωπο σε άνετη στάση και το κεφάλι σε κατατομή στραμμένο προς τα δεξιά. Φορεί χιτωνίσκο και γλαμύδα και πέτασο στο κεφάλι. Το περίγραμμα του δεξιού χεριού δεν είναι σαφές και δεν διακρίνεται αντικείμενο. Το αριστερό χέρι είναι μαζεμένο κοντά στη μέση και κάτω από το θώρακα με την παλάμη κλειστή να προβάλλεται σαν κυκλικό έξαρμα. Φαίνεται να κρατεί κάποιο αντικείμενο, πιθανότατα επίμηκες, που υποστηρίζεται από τον πήχη και τον βραχίονα.

N9. Αθήνα (Εικ.9)

Προέλευση: από την περιοχή της Ακαδημίας Πλάτωνος (Αρχαία Ακαδημεία). Βρέθηκε σε σύγχρονη ιδιωτική οικία. Τόπος φύλαξης άγνωστος.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,27, πλ.0,15μ.³⁰

Υλικό: μάρμαρο

Κατάσταση διατήρησης: σπασμένη είναι η «αριστερή» παραστάδα με το άκρο του αετώματος του ναΐσκου.

Βιβλιογραφία: Σταυρόπουλος, σ. 17. CCCAII, αρ.248.

³⁰ CCCAII, σ.66.

Ο ναΐσκος φέρει αετωματική επίστεψη με κεντρικό ακρωτήριο. Το εσωτερικό του καταλαμβάνει η ανάγλυφη μορφή της ένθρονης Κυβέλης. Φορά χιτώνα και ιμάτιο, που καλύπτει τα πόδια της, ενώ η μια του άκρη πέφτει στο πλάι δίπλα από το αριστερό της πόδι συναντώντας την άλλη του άκρη, που πέφτει από τον αριστερό ώμο. Τα πόδια της ακουμπούν σε χαμηλό υποπόδιο. Φέρει πόλο στο κεφάλι. Εκατέρωθεν της κεφαλής της διακρίνονται δύο οπές,³¹ που προορίζονταν ίσως για την ένθεση κοσμήματος, διαδήματος ή στεφανιού. Δύο βόστρυχοι της κόμης εκατέρωθεν του λαιμού πλαισιώνουν το στήθος. Η θεά κρατεί στο δεξί της χέρι φιάλη και στο αριστερό τύμπανο. Στους μηρούς της αναπαύεται λιονταράκι με το κεφάλι του τοποθετημένο στα αριστερά.

Στις παραστάδες εικονίζονται δύο πρόστυπες αντιμέτωπες μορφές: αριστερά, η όρθια μορφή νεανία, που φέρει χλαμύδα. Αποδίδεται σε στάση $\frac{3}{4}$ να βηματίζει προς το μέρος της θεάς. Κρατεί στο δεξί χέρι πρόχου. Δεξιά, η μορφή όρθιας κόρης, που φορεί χιτώνα και ιμάτιο. Αποδίδεται μετωπικά και έχει το κεφάλι της ελαφρώς στραμμένο προς τη θεά. Κρατεί στο δεξί χέρι φιάλη και μακριά όρθια δάδα στο αριστερό. Και οι δύο μορφές αποδίδονται σε πολύ μικρό σε σχέση με τη θεά μέγεθος σε ύψος που φθάνει λίγο πιο πάνω από το μέσο της κνήμης της θεάς.

N10. Αθήνα (Εικ.10)

Προέλευση: Βρέθηκε στην Ακρόπολη.

Διαστάσεις: Ύψ.:0,22μ.

Υλικό: μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: Θραύσμα παραστάδας ναΐσκου

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ. 251. Schöne 1872, σ.85 αρ. 119. Conze 1880, σ.2, Gb.

Σώζεται τμήμα «δεξιάς» παραστάδας ναΐσκου, όπου εικονίζεται η πρόστυπη μορφή όρθιας κόρης, που φορά πέπλο και κρατεί μία όρθια μακριά δάδα σε κάθε χέρι. Αποδίδεται σε στάση $\frac{3}{4}$ και με το κεφάλι στραμμένο προς τα αριστερά.

Η κόμη της είναι μαζεμένη σε κότσο. Το λυγισμένο προς τα πίσω αριστερό πόδι συμβάλλει στην εντύπωση ότι η μορφή κινείται προς τα αριστερά.

N11. Μουσείο Αγοράς, Αριθ.Ευρ. S 706 (Εικ.11)

Προέλευση: Βρέθηκε το 1936 σε ένα κτίριο της ύστερης ρωμαϊκής εποχής δυτικά του Ηφαιστείου, στην Αθηναϊκή αγορά.

Διαστάσεις: Μέγ.σωζ.ύψ.: 0,113μ., πλ.:0,14 εκ., παχ.:0,064μ., βάθος κόγχης:0,02μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών:

α)Νεανίας: 0,07μ., β)Δαδούχος: 0,07μ. με τη δάδα

³¹ Σύμφωνα με τον Vermaseren, CCCAII, σ.66

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Κατάσταση διατήρησης: λείπει το ανώτερο μισό του ναΐσκου. Αποκεκρουμένα οι μηροί και τα γόνατα της θεάς, όπου θα αναπαυόταν πιθανότατα το λιοντάρι. Στην πίσω όψη είναι επεξεργασμένος με χονδρό βελόνι. Οι πρόσθιες επιφάνειες των παραστάδων είναι λειασμένες.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ.54

Στο εσωτερικό του ναΐσκου η ανάγλυφη μορφή της καθιστής σε θρόνο Κυβέλης σώζεται από το στήθος σχεδόν και κάτω. Αποδίδεται κατ' ενώπιον και φέρει χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος και μάτιο, μέρος του οποίου καλύπτει τα πόδια της και πέφτει από τον αριστερό μηρό της στο πλάι. Κρατεί φιάλη στο δεξί της χέρι και τύμπανο στο αριστερό, όπως διαπιστώνεται από το σωζόμενο τμήμα. Το πάνω μέρος των μηρών είναι αποκεκρουμένο, γι' αυτό δε μπορεί να βεβαιωθεί η ύπαρξη λιονταριού. Τα πόδια της θεάς, το δεξιό μπροστά, το αριστερό πιο πίσω, δεν ακουμπούν σε υποπόδιο.

Στις παραστάδες του ναΐσκου διακρίνονται δύο πρόστυπες αντιμέτωπες μορφές: αριστερά, η μορφή ενός όρθιου νεανία, που φέρει χιτώνα και κρατεί πρόχου στο δεξί του χέρι. Το αριστερό του χέρι είναι λυγισμένο και ακουμπά στη μέση. Εικονίζεται σε στάση 3/4 και στρέφει το κεφάλι του προς τη θεά. Ο νεανίας προβάλλει κατά 2 χιλιοστά από την υπόλοιπη επιφάνεια της παραστάδας. Στη δεξιά παραστάδα η μορφή όρθιας κόρης, που φέρει ζωσμένο πέπλο με απόπτυγμα και κρατεί σε κάθε χέρι μια μακριά όρθια δάδα. Αποδίδεται το σώμα της κατ' ενώπιον, ενώ το κεφάλι της είναι στραμμένο προς τη θεά. Και οι δύο μορφές αποδίδονται σε μικρό σε σχέση με τη θεά μέγεθος και το ύψος τους φθάνει ως τα γόνατα της τελευταίας. Η μορφή του νεανία πατά χαμηλότερα από ό,τι η μορφή της δαδούχου.

N12. Μουσείο Πειραιώς, Αριθ.Ευρ. 1767 (Ε 50) (Εικ.12)

Προέλευση: Βρέθηκε στον Πειραιά.

Διαστάσεις: Ύψ.0,485μ., πλ.:0,25μ., παχ.:0,105μ., βάθος κόγχης:0,040μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών:

α)Νεανίας: μεγ.σωζ.ύψ.0,085μ., β)δαδούχος: 0,012μ. με τη δάδα

Υλικό: λευκό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: ελαφριά απόκρουση στην αριστερή κάτω πρόσθια γωνία και στο αριστερό ακρωτήριο, όπου και υπολείμματα οξειδωσης σιδήρου. Το ανάγλυφο είναι δουλεμένο με χονδρό βελόνι στην πίσω όψη και ψιλό βελόνι στις πλαϊνές. Στην κάτω πλευρά (επιφάνεια έδρασης) υπάρχει οπή, μάλλον σύγχρονη για τη στερέωση σε κόγχη.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ. 278. Πετρόχειλος, Β21.

Ο ναΐσκος φέρει αετωματική επίστεψη με τρία ακρωτήρια. Η πάνω επιφάνεια της επίστεψης μεταξύ των ακρωτηρίων είναι καμπύλη. Το περίγραμμα του κεντρικού ακρωτηρίου είναι ωοειδές.

Την κόγχη καταλαμβάνει η ανάγλυφη μορφή της καθιστής σε θρόνο Κυβέλης, που αποδίδεται κατενώπιον με το κεφάλι να κλίνει ελαφρώς προς τα κάτω και προς τα δεξιά. Φορά πόλο, χιτώνα ζωσμένο και μιάτιο, που καλύπτει τα πόδια της και τον αριστερό της ώμο, ενώ η μία του άκρη πέφτει στο πλάι, δίπλα από αριστερό πόδι. Κρατεί φιάλη στο δεξί χέρι και τύμπανο στο αριστερό. Τα πόδια της πατούν σε υποπόδιο. Δύο βόστρυχοι της κόμης διευθετούνται εκατέρωθεν του λαιμού και πέφτουν πάνω από τους ώμους πλαισιώνοντας το στήθος. Στους μηρούς της αναπαύεται λιοντάρι με το κεφάλι του τοποθετημένο στα αριστερά.

Στις παραστάδες εικονίζονται δύο πρόστυπες αντιμέτωπες μορφές, που πατούν στον κανόνα: αριστερά, η μορφή ενός όρθιου νεανία, που φορεί χλαμούδα και χιτωνίσκο. Αποδίδεται σε κατατομή, στραμμένος προς τα αριστερά. Κρατεί στο δεξί χέρι πρόχου ενώ έχει το αριστερό υψωμένο προς τη θεά. Στο κεφάλι φέρει πιθανότατα ταινία (:). Τα πόδια του έχουν χαθεί, επειδή ο ναΐσκος έχει αποκρουσθεί στο σημείο αυτό, δηλαδή, στην αριστερή κάτω γωνία. Δεξιά, η μορφή όρθιας πεπλοφόρου κόρης, που κρατεί μία όρθια μακριά δάδα σε κάθε χέρι. Αποδίδεται κατενώπιον με το κεφάλι της στραμμένο προς τα αριστερά. Και οι δύο μορφές είναι μικρότερες από τη θεά και φθάνουν στο ύψος της κνήμης της θεάς.

N13. Βερολίνο, Staatliche Museen, Αριθ.Ευρ. 692 (Κ 107) (Εικ.13)

Προέλευση: Βρέθηκε στον Πειραιά.

Διαστάσεις: Ύψ.:0,50 μ., πλ.:0,36 μ., παχ.:0,18 μ.³²

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: Αποκεκρουμένα τα πλαϊνά ακρωτήρια. Απόκρουση στη δεξιά κάτω γωνία της πρόσθιας όψης.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ.311. Naumann, αρ. 200. Πετρόχειλος, Β1. Conze 1880, σ.2, Βα. Rouse, σ. 293. Studniczka 1905, σ.46 n.1. Lippold 1923, σ. 175 no XVII. Blümel 1928, σ.74, αρ. 107. Blümel 1966, σ.80 αρ. 94. Rohde E., σ. 89.

Ο ναΐσκος φέρει αετωματική επίστεψη με τρία ακρωτήρια. Το εσωτερικό του καταλαμβάνει η ανάγλυφη μορφή της ένθρονης Κυβέλης, που αποδίδεται κατενώπιον. Φορά χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος και μιάτιο, που καλύπτει τα πόδια της και τον αριστερό της ώμο, ενώ η μία του άκρη πέφτει στο πλάι δίπλα από το αριστερό πόδι

³² CCCAII, σ.94.

συναντώντας την άλλη άκρη του, που κατέρχεται από τον ώμο της και συσσωρεύονται έτσι σε ένα σημείο δημιουργώντας μια πλούσια μάζα υφάσματος στην αριστερή της μεριά. Κρατεί στο δεξί της χέρι ομφαλωτή φιάλη και τύμπανο στο αριστερό. Ένα ολόγλυφο σχεδόν λιονταράκι αναπαύεται στους μηρούς της με το κεφάλι τοποθετημένο στα αριστερά. Τα πόδια της πατούν σε χαμηλό υποπόδιο. Στην κεφαλή της φέρει πόλο και η κόμη της διευθετείται σε μακριούς βοστρύχους, δύο από τους οποίους πέφτουν εκατέρωθεν του λαιμού μπροστά από τους ώμους πλαισιώνοντας το στήθος.

Το κάτω μέρος των παραστάδων κοσμείται με δύο πρόστυπες αντιμέτωπες μορφές: αριστερά, εικονίζεται η μορφή ενός όρθιου νεανία, που φορεί χλαμύδα και χιτωνίσκο και κρατεί στο δεξί χέρι πρόχου. Το αριστερό καλύπτεται από την χλαμύδα και πιθανότατα ακουμπά στη μέση του. Αποδίδεται κατενώπιον σε άνετη στάση με το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά. Δεξιά, η μορφή όρθιας κόρης, που φορεί χιτώνα και ιμάτιο και κρατεί μία μακριά όρθια δάδα σε κάθε χέρι. Αποδίδεται κατενώπιον σε άνετη στάση με το κεφάλι στραμμένο προς τα αριστερά. Και οι δύο μορφές δηλώνονται σε μικρό μέγεθος καλύπτοντας το 1/3 σχεδόν του ύψους των παραστάδων και φθάνουν λίγο πιο πάνω από το μέσο της κνήμης της θεάς.

Ο τύπος αυτός του ναΐσκου ανήκει σύμφωνα με την τυπολογική κατάταξη της Naumann στον εικονογραφικό τύπο 2 α.³³

N14. Μουσείο Λούβρου, Αριθ.Ευρ. 2602 (Εικ.14)

Προέλευση: Βρέθηκε στον Πειραιά.

Διαστάσεις: Ύψ.:0,33μ., πλ.:0,22-0,25μ., παχ.:0,055μ.

Υλικό: λευκό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: Σπασμένο είναι το «δεξιό» ακρωτήριο του αετωματίου του ναΐσκου και τμήμα του «αριστερού». Η επιφάνεια έχει επικαθήσεις.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ.320. Πετρόχειλος, Β7.

Ο ναΐσκος φέρει αετωματική επίστεψη με τρία ακρωτήρια. Το εσωτερικό του καταλαμβάνει η ανάγλυφη μορφή της ένθρονης Κυβέλης, που αποδίδεται κατενώπιον και φορεί χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος και ιμάτιο, που καλύπτει τα πόδια και τον αριστερό ώμο της, η μία άκρη του οποίου πέφτει στο πλάι δίπλα από το αριστερό της πόδι. Φέρει πόλο στο κεφάλι, ενώ δύο βόστρυχοι της κόμης διευθετούνται εκατέρωθεν του λαιμού πάνω από τους ώμους. Κρατεί φιάλη στο δεξί χέρι και τύμπανο στο αριστερό.

³³Naumann, σ.319.

Μικρό λιοντάρι αναπαύεται στους μηρούς της με το κεφάλι τοποθετημένο στα αριστερά. Τα πόδια της δεν πατούν σε υποπόδιο.

Στις παραστάδες δύο πρόστυπες αντιμέτωπες μορφές: αριστερά, η μορφή όρθιου νεανία, που φορεί χλαμύδα και αποδίδεται κατενώπιον σε άνετη στάση με το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά. Κρατεί πρόχου με το δεξί χέρι. Αριστερά, η μορφή όρθιας πεπλοφόρου κόρης, που κρατεί μία όρθια μακριά δάδα σε κάθε χέρι και αποδίδεται κατενώπιον με το δεξί πόδι λυγισμένο και το κεφάλι στραμμένο προς τα αριστερά. Και οι δύο μορφές δηλώνονται σε μικρό σε σχέση με τη θεά μέγεθος και φθάνουν περίπου στο ύψος των γονάτων της.

Ν15. Εθνικό αρχαιολογικό Μουσείο, Αριθ.Ευρ.: 1544 (Εικ.15)

Προέλευση: Βρέθηκε στην Αθήνα.

Διαστάσεις: Ύψ.:0,22μ., πλ.:012μ., παχ.:0,052μ., βάθος κόγχης:0,25μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών

α)Νεανίας: 0,07μ., β)δαδούχος:0,07μ. και 0,085μ. με τη δάδα.

Υλικό: μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: Το ανάγλυφο είναι συγκολλημένο από δύο κομμάτια. Αποκεκρουμένα τα τρία ακρωτήρια και η άνω άκρη της δεξιάς παραστάδας κάτω από το δεξί ακρωτήριο. Στο κάτω μέρος συμπληρωμένο με γύψο. Στην πίσω πλευρά διακρίνονται ίχνη από βελόνι.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ.330. Naumann, αρ.188. Svoronos I, αρ. 274.

Ο ναΐσκος φέρει αετωματική επίστεψη με τρία ακρωτήρια. Το εσωτερικό του καταλαμβάνει η μορφή της ένθρονης Κυβέλης, που αποδίδεται σε χαμηλό ανάγλυφο κατενώπιον και φορεί χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος και ιμάτιο, που καλύπτει τα πόδια της και πέφτει στο πλάι δίπλα από το αριστερό της πόδι. Φέρει πόλο στο κεφάλι. Δύο βόστρυχοι της κόμης πέφτουν εκατέρωθεν του λαιμού, ενώ πάνω από το μέτωπο η μάζα των μαλλιών σχηματίζει στεφάνι με έντονη κύρτωση, που διακόπτεται από κάθετες αυλακώσεις. Κρατεί φιάλη στο δεξί χέρι και τύμπανο στο αριστερό. Λιοντάρι αναπαύεται στους μηρούς της με το κεφάλι τοποθετημένο στα αριστερά. Τα πόδια της δεν πατούν σε υποπόδιο.

Στις παραστάδες εικονίζονται δυο πρόστυπες αντιμέτωπες μορφές: αριστερά, η μορφή ενός όρθιου νεανία, που φέρει χλαμύδα, και κρατεί με τα δύο χέρια μια δάδα ανάποδα. Αποδίδεται κατενώπιον με το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά. Δεξιά, η μορφή όρθιας κόρης, που φέρει χιτώνα και ιμάτιο και αποδίδεται κατενώπιον με το κεφάλι στραμμένο προς τα αριστερά και κρατεί μία μακριά όρθια δάδα σε κάθε χέρι. Και οι δύο μορφές φθάνουν στο ύψος των γονάτων της θεάς.

Ο ναΐσκος ανήκει στον εικονογραφικό τύπο 2 α της Naumann.³⁴

N16. Εθνικό αρχαιολογικό Μουσείο, Αριθ.Ευρ. 1553 (Εικ.16)

Προέλευση: Βρέθηκε στην Αθήνα.

Διαστάσεις: Ύψ.:0,405μ., πλ.:0,295μ., παχ.:0,14μ., βάθος κόγχης: 0,085μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών

α) Νεανίας: 0,12μ., β)δαδούχος: 0,124μ.

Υλικό: λευκό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: Μικρές αποκρούσεις στο κεντρικό και πλαϊνό δεξί ακρωτήριο. Σπασμένο το άκρο αριστερό χέρι της θεάς. Στην πίσω πλευρά φέρει ίχνη από βελόνι. Στις πλάγιες πλευρές διακρίνονται ίχνη από ντισιλίδικο.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ.337. Naumann, αρ.313. Svoronos I, αρ. 289.

Ο ναΐσκος φέρει αετωματική επίστεψη με τρία ακρωτήρια. Το εσωτερικό του καταλαμβάνει η ανάγλυφη μορφή της ένθρονης θεάς, που αποδίδεται κατενώπιον και φορά χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος και ιμάτιο, που καλύπτει τα πόδια της και τον αριστερό της ώμο, η μία άκρη του οποίου πέφτει στο πλάι δίπλα από το αριστερό πόδι, όπου συναντάει την άλλη άκρη που κατέρχεται από τον αριστερό ώμο της. Η κεφαλή της φέρει ίσως πυργόσχημο στέμμα, όπως δηλώνει το ίχνος από μικρή εσοχή στο κέντρο του υψηλού καλύμματός της. Δύο βόστρυχοι της κόμης πέφτουν εκατέρωθεν του λαιμού πάνω από τους ώμους. Κρατεί στο δεξί χέρι φιάλη, ενώ το αριστερό έχει αποκρουσθεί. Η F. Naumann της αποδίδει σκήπτρο.³⁵ Δεν υπάρχουν αναγλυφικά ίχνη τυμπάνου. Λιοντάρι στέκεται πάνω σε βάση κατενώπιον στη δεξιά της πλευρά κάτω ακριβώς από τη φιάλη. Τα πόδια της πατούν σε χαμηλό υποπόδιο.

Στις παραστάδες εικονίζονται δύο πρόστυπες αντιμέτωπες μορφές: αριστερά, η μορφή όρθιου νεανία, που φορά χλαμύδα και χιτωνίσκο δεμένο χαμηλά στη μέση. Αποδίδεται κατενώπιον σε άνετη στάση με το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά. Δεν διακρίνονται αντικείμενα στα χέρια του. Δεξιά, η μορφή όρθιας κόρης, που φέρει χιτώνα και ιμάτιο, κρατεί στο αριστερό χέρι μακριά όρθια δάδα και στο δεξί, ίσως, φιάλη. Αποδίδεται μετωπική σε άνετη στάση. Η κόμη της είναι μαζεμένη σε υψηλό κότσο (ή μαζεμένα ψηλά). Και οι δύο μορφές δηλώνονται σε μικρό σε σχέση με τη θεά μέγεθος και φθάνουν περίπου στο ύψος των γονάτων της θεάς.

Ο ναΐσκος ανήκει στον εικονογραφικό τύπο 2 Βr της Naumann.³⁶

³⁴Naumann, σ.318.

³⁵Naumann, σ. 332.

³⁶Ο.π., σ. 318.

N17. Εθνικό αρχαιολογικό Μουσείο, Αριθ.Ευρ. 1557 (Εικ.17)

Προέλευση: Βρέθηκε στην Αθήνα.

Διαστάσεις: Ύψ.:0,525 μ., πλ.:0,32μ., παχ.:0,19 μ., βάθος κόγχης:0,105 μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών

α)Νεανίας: 0,155μ., β)δαδούχος:0,15μ.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: ελαφρά αποκεκρουμένο το αριστερό ακρωτήριο και η δεξιά κάτω γωνία της πίσω πλευράς. Μικρές αποκρούσεις κατά μήκος των παραστάδων. Στην πίσω πλευρά διακρίνονται ίχνη από βελόνι.

Βιβλιογραφία: CCAII, αρ.340. Naumann, αρ.191. Conze 1880, σ. 8. Körte 1878, σ.398. Svoronos I, αρ. 288.

Ο ναΐσκος φέρει αετωματική επίστεψη με τρία ακρωτήρια. Το εσωτερικό του καταλαμβάνει η ανάγλυφη μορφή της ένθρονης Κυβέλης, που αποδίδεται κατενώπιον και φορεί χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος και ιμάτιο, που καλύπτει τα πόδια της και τον αριστερό της ώμο. Η μία άκρη του ιματίου πέφτει στο πλάι δίπλα από το αριστερό πόδι και συναντά την άλλη του άκρη που κατέρχεται από τον αριστερό ώμο. Κρατεί φιάλη στο δεξί χέρι και τύμπανο στο αριστερό. Φέρει πόλο στο κεφάλι, ενώ δύο μακριοί βόστρυχοι της κόμης διευθετούνται εκατέρωθεν του λαιμού πάνω στο στήθος. Δύο οπές διακρίνονται στο βάθος του αναγλύφου εκατέρωθεν της κεφαλής της. Λιοντάρι αναπαύεται στους μηρούς της με το κεφάλι τοποθετημένο στα αριστερά. Τα πόδια της πατούν σε χαμηλό υποπόδιο.

Στις παραστάδες εικονίζονται δύο πρόστυπες μορφές: αριστερά, η μορφή όρθιου νεανία, που φέρει χιτωνίσκο και χλαμύδα και φαίνεται να κρατεί πιθανόν με το αριστερό του χέρι ένα μακρύ αντικείμενο, που ομοιάζει με κοντή δάδα, η άκρη του οποίου φαίνεται να φθάνει έως το δεξί του χέρι, με το οποίο πιθανότατα κρατεί οινόχρη. Η άποψη του G.Körte είναι ότι κρατεί δάδα με τα δύο του χέρια.³⁷ Ο A. Conze θεωρεί, πως ίσως κρατεί κέρας Αμαλθείας, σύμβολο, που αρμόζει στον Ερμή και την ιδιότητά του ως προστάτη του εμπορίου. Με το έμβλημα της αφθονίας μπορεί να χαρακτηριστεί ως πλουτοδότης και «δώτωρ εάων».³⁸ Αποδίδεται σε στάση 3/4 με το κεφάλι εστραμμένο προς τα δεξιά.

Δεξιά, η μορφή όρθιας πεπλοφόρου κόρης, που κρατεί μία όρθια μακριά δάδα σε κάθε χέρι. Αποδίδεται κατενώπιον με το κεφάλι στραμμένο προς τα αριστερά. Η κόμη της είναι μαζεμένη σε χαμηλό κότσο. Και οι δύο μορφές φθάνουν περίπου ως το ύψος των γονάτων της θεάς.

Ο ναΐσκος ανήκει στον εικονογραφικό τύπο 2 α της Naumann.³⁹

³⁷ Körte 1878, σ.398.

³⁸ Conze 1880, σ.8, πιν.2,4 (y). βλ. και Δ' μέρος παρούσας εργασίας, Σχ.5.

³⁹ Naumann, σ. 318.

N18. Εθνικό αρχαιολογικό Μουσείο, Αριθ.Ευρ.2993 [E 194] (Εικ.18)

Προέλευση: Βρέθηκε στην Αθήνα.

Διαστάσεις: Σωζ. ύψ.:0,11 μ., πλ.:0,158 μ., παχ.:0,075 μ., σωζ.βάθος κόγχης:0,01μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών

α)Νεανίας: 0,038μ., β)δαδούχος:0,04μ.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: Το πάνω μέρος του ναΐσκου περίπου από την οσφύ της Κυβέλης είναι σπασμένο. Η επιφάνεια είναι φθαρμένη.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ.352. Naumann, αρ.193. Svoronos I, αρ. 294.

Σώζεται το κατώτερο ήμισυ ναΐσκου, το εσωτερικό του οποίου καταλαμβάνει η ανάγλυφη μορφή της ένθρονης θεάς, που φορά χιτώνα και ιμάτιο, που καλύπτει τα πόδια της και η μία του άκρη πέφτει στο πλάι δίπλα από το αριστερό της πόδι. Στους μηρούς της αναπαύεται λιοντάρι με το κεφάλι του τοποθετημένο στα αριστερά. Τα πόδια της πατούν σε χαμηλό υποπόδιο. Κρατεί φιάλη στο δεξί χέρι και τύμπανο στο αριστερό.

Στις παραστάδες εικονίζονται δύο πρόστυπες μορφές: αριστερά, η μορφή όρθιου νεανία, που φορά χλαμύδα και κρατεί πρόχου στο δεξί χέρι. Αποδίδεται κατενώπιον με το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά. Δεξιά, η μορφή όρθιας πεπλοφόρου κόρης, που κρατεί μία όρθια μακριά δάδα σε κάθε χέρι. Εικονίζεται κατενώπιον με το κεφάλι στραμμένο προς τα αριστερά. Οι μορφές είναι δυσδιάκριτες λόγω φθοράς του μνημείου. Αποδίδονται σε μικρό σε σχέση με τη θεά μέγεθος και το ύψος τους φθάνει σχεδόν στο μισό μήκος της κνήμης της θεάς.

Ο ναΐσκος ανήκει στον εικονογραφικό τύπο 2 α της Naumann.⁴⁰

N19. Γερμανία. Ιδιωτική συλλογή (Εικ.19)

Προέλευση: Πιθανότατα βρέθηκε στην Αθήνα.

Διαστάσεις: Ύψ.:0,21 μ.⁴¹

Υλικό: λευκό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: το αριστερό «ακρωτήριο» του αετωματίου του ναΐσκου είναι σπασμένο.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ.362.

Ο ναΐσκος φέρει αετωματική επίστεψη με τρία ακρωτήρια. Το εσωτερικό του καταλαμβάνει η μορφή της ένθρονης Κυβέλης, που αποδίδεται κατενώπιον σε έξεργο ανάγλυφο, και φορά χειριδωτό χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος και ιμάτιο, που καλύπτει τα πόδια της και τον αριστερό της ώμο. Η θεά κάθεται σε θρόνο με μαξιλάρια

⁴⁰ Naumann, σ.319.

⁴¹ CCCAII, σ.108.

σύμφωνα με τον J.Vermaseren, τα πόδια της δεν πατούν σε υποπόδιο, κρατεί φιάλη στο δεξί χέρι και μεγάλο τύμπανο στο αριστερό. Στους μηρούς της αναπαύεται λιονταράκι με το κεφάλι τοποθετημένο στα αριστερά. Φέρει πόλο στο κεφάλι, ενώ δύο μακριοί βόστρυχοι της κόμης είναι διευθετημένοι εκατέρωθεν του λαιμού, πάνω από τους ώμους πλάι στο στήθος της.

Στις παραστάδες εικονίζονται δύο ανάγλυφες μορφές: αριστερά, η μορφή όρθιου νεανία, που φορά χιτωνίσκο και κρατεί πρόχου στο δεξί του χέρι, ενώ ακουμπά το αριστερό πιθανότατα στη μέση του. Αποδίδεται κατενώπιον με το κεφάλι του στραμμένο προς το μέρος της θεάς. Δεξιά, η μορφή όρθιας μετωπικής κόρης, που φορά χιτώνα και ιμάτιο, κρατεί μία όρθια μακριά δάδα σε κάθε χέρι και έχει το δεξί της πόδι λυγισμένο. Φέρει κόμη με μακριούς βοστρύχους, που πέφτουν εκατέρωθεν του λαιμού της. Και οι δύο μορφές δηλώνονται σε μικρό σε σχέση με τη θεά μέγεθος, καλύπτοντας το μισό μήκος των παραστάδων και φθάνοντας περίπου στο ύψος της μέσης της θεάς. Δεν περιορίζονται στα στενά πλαίσια των παραστάδων, αλλά εξέχουν καλύπτοντας και τμήμα της κόγχης του ναΐσκου, δίνοντας έτσι την εντύπωση ότι πρόκειται για ολόγλυφες μορφές.

N20. Συρακούσες, Εθνικό αρχαιολογικό μουσείο, Αριθ. Ευρ.: 857. (Εικ.20)

Προέλευση: Βρέθηκε στο Πεντελικό όρος.

Διαστάσεις: Ύψ.: 0,70 μ., πλ.: 0,42 μ., παχ.: 0,25 μ.

Υλικό: μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: Βαθεία απόκρουση φέρει το ανώτερο ήμισυ της αριστερής παραστάδας. Αποκεκρουμένο και το αριστερό ακρωτήριο.

Βιβλιογραφία: CCCAIV, αρ. 149. Graillot, σ.36, πιν.Ι. Libertini G., Il Regio Museo archeologico di Siracusa, 1929, 157. Brea, σ. 110. Will 1960, σ.99 n. I. Gasparro 1973, σ.264, αρ.305, εικ.99.

Ο ναΐσκος φέρει αετωματική επίστεψη με τρία ακρωτήρια. Το εσωτερικό του καταλαμβάνει η μορφή της ένθρονης Κυβέλης. Φορά χιτώνα και ιμάτιο, που καλύπτει τα πόδια της και η μία του άκρη κατέρχεται από τον αριστερό της ώμο συναντώντας την άλλη, που αιωρείται από τον αριστερό της μηρό στο πλάι. Ίσως φορεί και πέπλο με κοντό απόπτυγμα.⁴² Φέρει πόλο στο κεφάλι και κρατεί σκήπτρο στο αριστερό χέρι. Το δεξί της χέρι είναι αποκεκρουμένο στο σημείο του αγκώνα. Τα πόδια της, που φέρουν σανδάλια, πατούν σε υποπόδιο. Η κόμη της είναι διευθετημένη σε μακριούς βοστρύχους, που

⁴² Για το απόπτυγμα και τον πέπλο βλ. το ρωμαϊκό αντίγραφο του αγορακρίτειου λατρευτικού αγάλματος της Μητέρας των θεών στο ΕΑΜ (3265), αλλά και το άγαλμα ΕΑΜ4762, όπου η μορφή φορεί μόνο χιτώνα με απόπτυγμα κοντό. Εδώ, όμως, διακρίνονται καθαρά τα μανίκια.

πέφτουν από τους ώμους εκατέρωθεν του λαιμού πλάι στο στήθος της. Μπροστά από το δεξί πόδι του θρόνου εικονίζεται μετωπικό λιοντάρι να κάθεται στα πίσω πόδια.

Στις παραστάδες του ναΐσκου εικονίζονται από μία πρόστυπη μορφή: στην αριστερή, η μορφή ενός νεανία, που φέρει χλαμύδα και κρατεί πρόχου στο δεξί χέρι, έχει το κεφάλι στραμμένο προς τη θεά και το δεξί πόδι λυγισμένο προς τα πίσω. Στη δεξιά, η μορφή κόρης, που φέρει πέπλο με απόπτυγμα και κρατεί από μία όρθια μακριά δάδα σε κάθε χέρι.

N21. Μουσείο Πειραιώς, Αριθ. Ευρ. 3691 (Εικ.21)

Προέλευση: Βρέθηκε στη Φιλοθέη, στην 6^η στάση Φιλοθέης.⁴³

Διαστάσεις: Ύψ.0,29μ., πλ. 0,24μ., παχ. 0,17 μ., βάθος κόγχης: 0,085μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών

α)Νεανίας: 0,14μ., β)δαδούχος: 0,017μ. με τις δάδες.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: Σώζεται περίπου το κάτω ήμισυ του ναΐσκου. Αποκρούσεις στο ανώτερο σωζόμενο τμήμα της αριστερής παραστάδας. Επεξεργασμένος με ψιλό βελόνι στις πλαϊνές όψεις και χονδρό στην πίσω.

Βιβλιογραφία: Δαβάρας, σ.119. Πετρόχειλος, Β14.

Διακρίνεται η μορφή της ένθρονης Κυβέλης, που καταλαμβάνει το εσωτερικό του ναΐσκου, και σώζεται από τη μέση και κάτω. Η θεά φέρει χιτώνα με ιμάτιο, που καλύπτει τους μηρούς και τις κνήμες της. Κρατεί φιάλη στο δεξί χέρι και τύμπανο στο αριστερό, όπως συμπεραίνεται από υπολείμματά του, που διακρίνονται δεξιά. Στους μηρούς της αναπαύεται λιοντάρι. Τα πόδια της πατούν σε υποπόδιο. Στις παραστάδες του ναΐσκου αποδίδεται από μία πρόστυπη μορφή, που πατεί στον κανόνα: στην αριστερή εικονίζεται η μορφή νεανία, που φέρει χλαμύδα και αποδίδεται σχεδόν μετωπικός με το αριστερό πόδι ελαφρώς λυγισμένο και το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά. Στο αριστερό του χέρι διακρίνεται επίμηκες αντικείμενο, που υπερβαίνει το ύψος του κεφαλιού και φθάνει πιθανώς έως την παρυφή της χλαμύδας. Ένα ωοειδές έξαρμα στην αριστερή άκρη της χλαμύδας στο σημείο, που ίσως κατέληγε το δεξί χέρι ίσως αποτελεί και αυτό το περίγραμμα κάποιου αντικειμένου.⁴⁴ Στη δεξιά παραστάδα εικονίζεται η μορφή μετωπικής κόρης με το κεφάλι στραμμένο προς τα αριστερά, που φέρει χιτώνα και ιμάτιο και κρατεί από μία όρθια μακριά δάδα στο κάθε χέρι.

Η θεά αποδίδεται σύμφωνα με τον εικονογραφικό τύπο 2a της F. Naumann.⁴⁵

⁴³ Δαβάρας, σ.119, πιν.90γ.

⁴⁴ Ίσως μακρού στελέχους κυλινδρικής διατομής, βλ.Δ' μέρος, Σχ.7.

⁴⁵ Naumann, σ.319.

N22. Εθνικό αρχαιολογικό μουσείο, Αριθ. Ευρ. 2991 (Εικ.22)

Προέλευση: άγνωστη

Διαστάσεις: Σωζ.ύψ. 0,22μ., πλ. 0,20μ., παχ. 0,078 μ., σωζ.βάθος κόγχης :0,05μ.

Ύψος συμπληρωματικής μορφής

Νεανίας: 0,12μ.

Υλικό: μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: Σώζεται το εσωτερικό του ναΐσκου από τους μηρούς της θεάς και κάτω καθώς και τμήμα του δεξιού πήχη μαζί με την αριστερή παραστάδα.

Στην πίσω πλευρά υπολείμματα από βελόνι και στις πλάγιες από ντισιλίδικο.

Βιβλιογραφία: Σβορώνος ΙΙ, πιν. CLXXXVIII, 2991.

Στο σωζόμενο τμήμα του ναΐσκου εικονίζεται η ένθρονη θεά με χιτώνα και ιμάτιο και κλειστά υποδήματα. Κρατεί φιάλη με το δεξί χέρι. Το αριστερό δεν σώζεται. Δεν πατά σε υποπόδιο.

Στην αριστερή παραστάδα σώζεται η μορφή του νεανία σε στάση $\frac{3}{4}$ με το κεφάλι στραμμένο προς τη θεά. Φορεί χλαμύδα και ίσως χιτωνίσκο, η οριζόντια παρυφή του οποίου δεν είναι ευδιάκριτη. Τα χέρια του πιθανότατα καθήμενα κατά μήκος των πλευρών του καλύπτονται από τη χλαμύδα. Διαγράφεται το αριστερό του χέρι ελαφρώς ανασηκωμένο να ακουμπά πιθανότατα στη μέση του. Ίσως κρατεί οινόχολο με το δεξί χέρι.⁴⁶

N23. Εθνικό αρχαιολογικό μουσείο, Αριθ. Ευρ. 6111 (Εικ.23)

Προέλευση: άγνωστη

Διαστάσεις: Ύψ. 0,375 μ., πλ. 0,225 μ., παχ. 0,11 μ., βάθος κόγχης: 0,055 μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών

α) Νεανίας: 0,09 μ., β) δαδούχος: 0,08 μ., με τη δάδα: 0,09 μ.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: αποκεκρουμένα τα πλαϊνά ακρωτήρια. Ελάχιστα αποκεκρουμένη η εμπρόσθια επιφάνεια του κεντρικού. Ελαφρές αποκρούσεις στις εξωτερικές ακμές των παραστάδων. Σπασμένο το κεφάλι του λιονταριού και τμήμα της στεφάνης του τυμπάνου, που κρατεί η θεά. Η πίσω πλευρά επεξεργασμένη με χονδρό βελόνι, οι πλαϊνές με ντισιλίδικο. Λειασμένο το τύμπανο της αετωματικής επίστεψης. Στην πίσω άνω δεξιά πλευρά ορθογώνια εγκοπή τεχνητά διαμορφωμένη, διαστάσεων 0,125 X 0,10μ.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο.

Ναΐσκος με αετωματική επίστεψη, που φέρει τρία ακρωτήρια και παραστάδες, τα επίκρανα των οποίων συνεχίζουν και στις πλαϊνές πλευρές.

Στο εσωτερικό του ναΐσκου εικονίζεται η ένθρονη θεά μετωπική με χιτώνα εξωσμένο κάτω από το στήθος και ιμάτιο. Στην κεφαλή φέρει υψηλό πόλο. Η κόμη της διευθετείται σε μακρείς βοστρύχους, που πέφτουν εκατέρωθεν του λαιμού μπροστά από το

⁴⁶ Βλ. Δ' μέρος, Σχ.6.

στήθος. Κρατεί φιάλη με το δεξί χέρι και τύμπανο με το αριστερό. Φέρει λιοντάρι στους μηρούς της με το κεφάλι του στραμμένο αριστερά ως προς τον θεατή. Φορεί κλειστά υποδήματα, που προβάλλουν κάτω από τον χιτώνα, και δεν πατά σε υποπόδιο.

Στην αριστερή παραστάδα εικονίζεται η πρόστυπη μορφή του νεανία, η κεφαλή του οποίου είναι αποκεκρουμένη, που στρέφει πιθανότατα προς τη θεά σε αναλογία με τη δαδούχο κόρη, που κοσμεί την δεξιά παραστάδα. Στέκεται σε στάση $\frac{3}{4}$ με το δεξί πόδι λυγισμένο ελαφρώς προς τα πίσω. Φορεί χλαμύδα και χιτωνίσκο. Κρατεί οينوχόη με το δεξί. Ο αριστερός ώμος και βραχίονας είναι διαβρωμένοι. Ίσως κρατεί κηρύκειο ή άλλο επίμηκες αντικείμενο, όπως μαρτυρά το έντονα διαγραφόμενο τμήμα της χλαμύδας στο διαγώνιο διάστημα μεταξύ των χεριών. Ίσως αποτελεί αμυδρό αποτύπωμα του υποτιθέμενου αντικειμένου.⁴⁷

Στη δεξιά παραστάδα εικονίζεται η δαδούχος κόρη με εστραμμένο κεφάλι προς το μέρος της θεάς. Φορεί πέπλο με απόπτυγμα και η κόμη της είναι μαζεμένη πιθανότατα σε λαμπάδιο. Κρατεί μία όρθια αναμμένη δάδα σε κάθε χέρι.

N24. Εθνικό αρχαιολογικό μουσείο, Αριθ. Ευρ. 6164 (Εικ.24)

Προέλευση: άγνωστη

Διαστάσεις: Ύψ.0,285μ., πλ. 0,205μ., παχ.0,0 8μ., βάθος κόγχης:0, 05μ.

Σωζ. ύψος συμπληρωματικής μορφής

α)Νεανίας: 0,055μ.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: το πάνω μέρος του ναΐσκου είναι αποκεκρουμένο από το ύψος της κεφαλής της θεάς. Σπασμένη είναι η δεξιά παραστάδα και οι κάτω γωνίες του ναΐσκου. Αποκρούσεις φέρει στα στήθη και τα γόνατα της θεάς, καθώς και στο κεφάλι του λιονταριού. Η πίσω πλευρά επεξεργασμένη με χονδρό βελόνι.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

Στο εσωτερικό του ναΐσκου εικονίζεται η ένθρονη μετωπική μορφή της θεάς, που φορεί χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος και ιμάτιο. Κρατεί φιάλη στο δεξί χέρι. Δε σώζεται το αριστερό, παρά μόνο οι πτυχώσεις των άκρων του ιματίου. Ένα κυκλικό έντονα φθαρμένο αντικείμενο στο ύψος του αριστερού αγκώνα της δεν είναι δυνατό να αναγνωριστεί. Στα δεξιά της στέκεται λιοντάρι μετωπικό με τα μπροστινά πόδια όρθια. Τα πέλματα της θεάς δε σώζονται, ούτε είναι σαφές αν πατούσε σε υποπόδιο. Επειδή, όμως, τα πόδια του λιονταριού βρίσκονται πολύ χαμηλότερα από την παρυφή του χιτώνα της θεάς, πιθανότατα αυτή η διαφορά ύψους να καλυπτόταν από υποπόδιο.

Στην αριστερή παραστάδα εικονίζεται η μορφή του νεανία, που σώζεται κατά το ήμισυ από το κεφάλι έως τη μέση περίπου. Το κορμί του είναι μετωπικό. Το κεφάλι του

⁴⁷ Βλ. Δ' μέρος, Σχ.10.

στραμμένο προς τη θεά. Φορεί πιθανότατα χλαμύδα. Η μορφή έχει ύψος όσο το καθιστό λιοντάρι, φθάνει δηλαδή περίπου ως τα γόνατα της θεάς.

N25. Εθνικό αρχαιολογικό μουσείο, Αριθ. Ευρ. 6116 (213) (Εικ.25)

Προέλευση: άγνωστη

Διαστάσεις: Σωζ.ύψ.0,23μ., σωζ.πλ. 0,11μ., παχ. 0,078μ.

Ύψος συμπληρωματικής μορφής

Δαδούχος: 0,135 μ., με τη δάδα 0,145μ.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο. Η πίσω πλευρά επεξεργασμένη με βελόνι.

Κατάσταση διατήρησης: Σώζεται το κάτω ήμισυ της δεξιάς παραστάδας με μικρό τμήμα του εσωτερικού της κόγχης, όπου διακρίνονται οι πτυχές του ιματίου της θεάς.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

Στη δεξιά παραστάδα του ναΐσκου εικονίζεται η δαδούχος μορφή με τον κορμό μετωπικό, το αριστερό πόδι ελαφρώς λυγισμένο προς τα πίσω και την κεφαλή εστραμμένη προς το μέρος της θεάς. Φορεί πέπλο αττικό με εξωσμένο απόπτυγμα. Η κόμη δυσδιάκριτη πιθανότατα μαζεμένη προς τα επάνω σε χαμηλό κότσο. Κρατεί δύο όρθιες μακριές δάδες στα χέρια της, που εφάπτονται στις ακμές της παραστάδας. Διακρίνονται αυτές από την κυκλική τους διατομή. Η αριστερή ως προς τον θεατή ίσως φέρει αναγλυφικά ίχνη από ένα ελισσόμενο σε αυτή αντικείμενο.⁴⁸

N.26. Ναΐσκος από τις Αχαρνές

Προέλευση:Βρέθηκε στο σπίτι του Α. Κουρκανιώτη

Κατάσταση διατήρησης: το κάτω τμήμα του ναΐσκου είναι κατεστραμμένο.

Βιβλιογραφία: Milchoefer A., AM 13, 1888, σ.337, αρ.502. Graillet, 505. CCCAII, αρ.392, σ.119. Πλάτωνος, σ.261, αρ.4.

Στο εσωτερικό του ναΐσκου εικονίζεται η Κυβέλη με φιάλη στο δεξί χέρι και λιοντάρι στους μηρούς της. Είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Στην αριστερή παραστάδα εικονίζεται ο νεανίας με χλαμύδα και ίσως κηρύκειο. Στην αετωματική επίστεψη σώζεται η επιγραφή: [Λ]υσίμαχ[ος] [Στει]ριεύ[ς]

Ο τόπος φύλαξης του ναΐσκου αγνοείται και δεν υπάρχει δημοσιευμένη φωτογραφία του. Γι' αυτούς τους λόγους είναι αδύνατη η καταγραφή εικονογραφικών και τεχνοτροπικών λεπτομερειών, που θα οδηγούσε και σε μια χρονολογική προσέγγιση του αναγλύφου.

⁴⁸ Βλ. Δ' μέρος, Σχ.4.

N.27. Νότια Κλιτύς Ακροπόλεως, NK 144 (Βυζαντινό πρόσκτισμα Ασκληπιείου) (Εικ.26)

Προέλευση: Βρέθηκε⁴⁹ στον χώρο του Ασκληπιείου της νότιας κλιτύος της Ακρόπολης ανατολικά του Διονυσιακού θεάτρου.

Διαστάσεις: Σωζ.ύψ.0,34μ., πλ. 0,21μ., παχ.0,16μ., βάθος κόγχης:0,055μ.

Σωζ.ύψος συμπληρωματικής μορφής

Δαδούχος: 0,095μ.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: το πάνω μέρος του ναΐσκου είναι θραυσμένο από το ύψος του μετώπου της θεάς. Λείπει η αετωματική επίστεψη με τα ανώτερα τμήματα των παραστάδων και οι κάτω γωνίες του ναΐσκου. Αποκρούσεις φέρει στο πρόσωπο και στο δεξί πέλαμα της θεάς, στη δεξιά και την αριστερή παλάμη της, καθώς και στο κεφάλι του λιονταριού. Η πίσω πλευρά είναι επεξεργασμένη με χονδρό βελόνι και οι πλαϊνές με ντισιλίδικο.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

Στο εσωτερικό του ναΐσκου εικονίζεται η ένθρονη μετωπική μορφή της θεάς, που φορεί χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος και ιμάτιο. Η κόμη της διευθετείται σε μακρείς βοστρύχους, που πέφτουν εκατέρωθεν του λαιμού μπροστά από το στήθος. Δε σώζονται τα ίχνη του τυμπάνου (που ίσως κρατούσε) στο βάθος της κόγχης, όπως θα ήταν αναμενόμενο. Πιθανότατα, να κρατούσε αντί αυτού σκήπτρο. Η θεά πατεί σε υποπόδιο. Λιοντάρι αναπαύεται στους μηρούς της με το πίσω μέρος του σώματός του προς τα δεξιά. Στη δεξιά παραστάδα του ναΐσκου εικονίζεται η πρόστυπη μορφή της δαδούχου κόρης, που φορεί πέπλο εξωσμένο και κρατεί μία μακριά όρθια δάδα στο δεξί της χέρι. Η διάβρωση της δεξιάς ακμής της παραστάδας δεν επιτρέπει τη διάγνωση δεύτερης δάδας. Στην αριστερή παραστάδα δε σώζονται αναγλυφικά ίχνη μορφής.

N.28. Μέγαρο, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ.κατ.234. (Εικ.27)

Προέλευση: Βρέθηκε εντοιχισμένη σε σύγχρονη οικία (Ν.Μπεναρδή) επί της οδού 28^{ης} Οκτωβρίου.

Διαστάσεις: Ύψ.0,555μ., πλ. 0,39μ., παχ.0,24μ., βάθος κόγχης:0,135μ.

Σωζ.ύψος συμπληρωματικής μορφής

α)Νεανίας: 0,11μ., β)δαδούχος: 0,11μ. και 0,115μ. με τις δάδες

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: Αποκεκρουμένα είναι τα πλαϊνά ακρωτήρια και η αριστερή κάτω γωνία του ναΐσκου. Επίσης, έχει αποκρουσθεί η δεξιά παλάμη της Κυβέλης και το μεγαλύτερο μέρος της φιάλης. Η πίσω πλευρά είναι επεξεργασμένη με χονδρό βελόνι και οι πλαϊνές με ντισιλίδικο.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

Ο ναΐσκος φέρει αέτωμα με τρία ακρωτήρια. Στο εσωτερικό του εικονίζεται η ένθρονη μετωπική μορφή της θεάς, που φορεί χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος και

⁴⁹ Κατά τη διάρκεια κατεδαφίσεων σε ιδιοκτησία (Οικόπεδο 3) την περίοδο 1961-1963.

μάτιο. Η κόμη της διευθετείται σε μακρείς βοστρύχους, που πέφτουν εκατέρωθεν του λαιμού μπροστά από το στήθος. Κρατεί φιάλη με το δεξί χέρι και τύμπανο με το αριστερό. Η θεά πατεί σε υποπόδιο. Λιοντάρι αναπαύεται στους μηρούς της με το πίσω μέρος του σώματός του προς τα δεξιά. Στη δεξιά παραστάδα του ναΐσκου εικονίζεται η πρόστυπη μορφή της δαδούχου κόρης, που φορεί πέπλο εξωσμένο και κρατεί από μία μακριά όρθια δάδα σε κάθε χέρι. Στην αριστερή παραστάδα εικονίζεται η πρόστυπη μορφή του νεανία, που φορεί χλαμύδα. Κρατεί πιθανότατα πρόχου στο δεξί χέρι, ενώ φέρει το αριστερό στη μέση του.

Τύπος Β: Δαδούχος στην αριστερή παραστάδα-νεανίας στη δεξιά

N29. Μουσείο Ακρόπολης, Αριθ.Ευρ.2698 (Εικ.28)

Προέλευση: Βρέθηκε στην Ακρόπολη

Διαστάσεις: Υψ.:0,22 μ., πλ.:0,36 μ., παχ.: 0,085μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών (τα ύψη των μορφών σώζονται περίπου κατά το ήμισυ)

α) Νεανίας: 0, 075μ., β) δαδούχος: 0,05 μ.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Κατάσταση διατήρησης: Λείπει το ανώτερο ήμισυ. Σώζεται η μορφή της θεάς από τη μέση και κάτω. αποκρουσμένες οι παραστάδες στο μεγαλύτερο μέρος του ύψους τους. Οι συμπληρωματικές μορφές σώζονται από τη μέση σχεδόν και κάτω. Όλη η επιφάνεια φέρει αποκρούσεις, φθορές και επικαθήσεις. Είναι δουλεμένος με χονδρό βελόνι στην πίσω πλευρά και με ψιλό στις πλαϊνές.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ.209. Naumann, αρ.197. Sybel, 6676. Walter 1923, αρ. 132.

Σώζεται το κάτω τμήμα ναΐσκου, όπου διακρίνονται τα πόδια της ανάγλυφης μορφής της ένθρονης Κυβέλης, που καταλαμβάνει το εσωτερικό του. Φορά χιτώνα και μάτιο, που καλύπτει τα πόδια της, ενώ η μία του άκρη του πέφτει στο πλάι δίπλα από το αριστερό της πόδι. Στους μηρούς της αναπαύεται λιονταράκι στραμμένο προς τα αριστερά. Τα πόδια της θεάς πατούν σε χαμηλό υποπόδιο.

Στις παραστάδες εικονίζονται δύο πρόστυπες αντιμέτωπες μορφές: δεξιά, η μορφή ενός όρθιου νεανία, που φέρει χλαμύδα και κοιτάζει προς τη θεά. Αριστερά, η μορφή μιας όρθιας πεπλοφόρου (;) κόρης, που αποδίδεται με το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά.

Λόγω της διάβρωσης της επιφάνειας του μαρμάρου και του χαμηλού αναγλύφου των μορφών δεν είναι βέβαιη η ταύτιση του νεανία. Το μεγάλο άνοιγμα των μηρών του καθώς και η έντονη καμπύλη τους μπορεί εύλογα να οδηγήσει στην υπόθεση ότι πρόκειται για τον Πάνα. Το ύψος και των δύο μορφών φθάνει περίπου ως τα γόνατα της θεάς.

Ανήκει στο εικονογραφικό τύπο 2 α της Naumann.⁵⁰

N30. Μουσείο Πειραιώς, Αριθ.Ευρ. 98 (Εικ.29)

Προέλευση: Βρέθηκε στον Πειραιά. Ανήκει σε έναν από τους τρεις ναΐσκους, που σύμφωνα με τις πληροφορίες του Ιακώβου Δραγάτη⁵¹ βρήκαν λατόμοι κατά την προέκταση της οδού Ζαΐμη στην περιοχή της Πειραιϊκής, όπου πέρα από το αρχαίο λατομείο και ένα τμήμα του τείχους του Κόνωνος δεν έχουν αποκαλυφθεί οικοδομικά κατάλοιπα της αρχαιότητας.⁵²

Διαστάσεις: Ύψ.:0,27μ., πλ.:0,155μ., μεγ.παχ.: 0,125μ., βάθος κόγχης: 0,04μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών

Α)Νεανίας: 0,08μ., β)δαδούχος: 0,085μ. με τη δάδα.

Υλικό: λευκό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: Αποκρούσεις στα πλαϊνά ακρωτήρια και στο οριζόντιο γείσο του αετώματος. Ειργασμένος με χονδρό βελόνι στην πίσω όψη και ψιλό στις πλαϊνές.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ.288. Πετρόχειλος, Β16.

Ο ναΐσκος φέρει αετωματική επίστεψη με τρία ακρωτήρια. Οπή στην κάτω πλευρά (επιφάνεια έδρασης) σύγχρονη πιθανώς για τη στερέωση σε βάση.

Το εσωτερικό του καταλαμβάνει η ανάγλυφη μορφή της ένθρονης Κυβέλης, που αποδίδεται κατενώπιον και φορεί χιτώνα ζωσμένο και ιμάτιο, που καλύπτει τα πόδια της, ενώ η μία του άκρη πέφτει στο πλάι, δίπλα από το αριστερό πόδι της. Κρατεί και με τα δύο της χέρια μικρό λιοντάρι, που αναπαύεται στους μηρούς της, με το κεφάλι τοποθετημένο στα αριστερά. Τα πόδια της ακουμπούν σε χαμηλό υποπόδιο. Στην κεφαλή της φέρει πόλο, ενώ δύο βόστρυχοι της κόμης διευθετούνται εκατέρωθεν του λαιμού στο στήθος της.

Στις παραστάδες εικονίζονται δύο αντιμέτωπες πρόστυπες μορφές, που πατούν στον κανόνα: δεξιά, η μορφή ενός όρθιου νεανία, που φορεί χλαμύδα και χιτωνίσκο και κρατεί ίσως πρόχου στο δεξί χέρι (το αντικείμενο, που κρατεί είναι δυσδιάκριτο). Σε επαφή με την πίσω πλευρά της κεφαλής του διακρίνεται η λογχοειδής απόληξη ενός αντικειμένου (ίσως δάδα).⁵³ Αποδίδεται κατενώπιον σε άνετη στάση με το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά. Αριστερά, η μορφή όρθιας πεπλοφόρου κόρης που κρατεί μία όρθια μακριά δάδα σε κάθε χέρι. Δηλώνεται κατενώπιον με το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά. Και οι δύο μορφές αποδίδονται σε μικρό σε σχέση με τη θεά μέγεθος και φθάνουν στο ύψος των γονάτων της θεάς.

⁵⁰Naumann, σ. 319.

⁵¹ Δραγάτης 1889, σ. 46.

⁵² Οι πληροφορίες είναι ελλιπείς και δεν διαφωτίζουν τις συνθήκες ανεύρεσης, βλ. Πετρόχειλος, σ. 25, σημ. 22.

⁵³ Βλ. Δ' μέρος, σχ.2.

Τύπος Γ: Νεανίας – δαδούχος εντός κόγχης.

N31. Μουσείο Αγοράς, Αριθ.Ευρ. S922 (Εικ.30)

Προέλευση: Βρέθηκε το 1937 σε αποθέτη του 5^{ου} αι. μ.Χ. σε ένα πηγάδι στον Αγοραίο Κολωνό στην Αθηναϊκή Αγορά.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,305μ. Πλ.0,23μ. Παχ.:0,105μ., βάθος κόγχης: 0,04μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών:

α)Νεανίας: 0,09μ., β)δαδούχος:0,095μ. με τη δάδα

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Κατάσταση διατήρησης: Θραυσμένη η άνω δεξιά γωνία με το ακρωτήριο και μέρος του επικράνου της παραστάδας, μικρή απόκρουση στο αριστερό ακρωτήριο, αποκεκρουμένο το κεντρικό. Θραυσμένη η πίσω δεξιά γωνία.

Είναι επεξεργασμένος με χονδρό βελόνι στην πίσω όψη και με λεπτό στις πλαϊνές.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ. 45. Naumann, αρ.199. Stevens, πιν. 40b.

Ο ναΐσκος φέρει αέτωμα με τρία ακρωτήρια. Τον εσωτερικό του χώρο καταλαμβάνει η ανάγλυφη μορφή της ένθρονης Κυβέλης. Αποδίδεται κατενώπιον και φέρει χειριδωτό χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος και ιμάτιο, που καλύπτει μέρος των ποδιών της. Στο κεφάλι φέρει χαμηλό πόλο. Η κόμη της θεάς, που στο κεφάλι είναι κυματιστή με χωρίστρα στη μέση, είναι διευθετημένη σε μακριούς βοστρύχους, δύο από τους οποίους πέφτουν εκατέρωθεν του λαιμού στο στήθος της. Κρατεί στο δεξί της χέρι φιάλη και στο αριστερό τύμπανο. Τα πόδια της πατούν σε χαμηλό υποπόδιο. Στους μηρούς της αναπαύεται λιοντάρι με το κεφάλι του τοποθετημένο στα αριστερά.

Εκατέρωθεν της θεάς στέκονται δύο ανάγλυφες μορφές, όχι όπως συνήθως στις παραστάδες, αλλά μέσα στην κόγχη μπροστά από τον θρόνο: αριστερά ως προς τον θεατή, όρθιος μετωπικός νεανίας, που φέρει χλαμύδα και κρατεί πρόχου στο δεξί χέρι, ενώ με το αριστερό στηρίζει τη μέση του. Δεξιά ως προς τον θεατή, όρθια μετωπική κόρη, που φέρει ζωσμένο πέπλο και κρατεί από μία όρθια μακριά δάδα σε κάθε χέρι. Το ύψος των δύο κατενώπιον μορφών, που συμπληρώνουν τη σύνθεση, πλαισιώνοντας την κύρια μορφή της ένθρονης θεάς, φθάνει περίπου ως τα γόνατα της τελευταίας.

Ο ναΐσκος ανήκει στον εικονογραφικό τύπο 2 α της Naumann.⁵⁴

⁵⁴ Naumann, σ. 319.

Τύπος Γ1: Νεανίας – δαδούχος εντός κόγχης. Παν στην αριστερή παραστάδα

N32. Εθνικό αρχαιολογικό Μουσείο, Αριθ.Ευρ. 1556 (Εικ.31)

Προέλευση: Βρέθηκε στην Αθήνα.

Διαστάσεις: Ύψ.: 0,445 μ., πλ.: 0,265 μ., παχ.: 0,14 μ., βάθος κόγχης: 0,075 μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών

α)Νεανίας: 0,12 μ., β)δαδούχος: 0,12 μ., γ)Παν: 0,09 μ.

Υλικό: μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: αποκεκρουμένα τα πλαϊνά ακρωτήρια και το κεντρικό με το λοξό γείσο και τμήμα του τυμπάνου του αετωματίου. Ίχνη από ντισιλίδικο στις πλάγιες πλευρές του αναγλύφου και από βελόνι στην πίσω πλευρά. Λειασμένη η επιφάνεια του τυμπάνου του αετώματος.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ.339. Naumann, αρ.190. Svoronos I, αρ. 287. Πετρόχειλος, Β17. Will 1960, σ. 104, σημ.2.

Ο ναΐσκος φέρει αετωματική επίστεψη με τρία ακρωτήρια,. Το εσωτερικό του καταλαμβάνει η ανάγλυφη μορφή της ένθρονης Κυβέλης, που αποδίδεται κατενώπιον και φέρει χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος και μιάτιο, που καλύπτει τα πόδια της και τον αριστερό ώμο της. Η μία άκρη του μαιτίου πέφτει στο πλάι δίπλα από το αριστερό πόδι και συναντά την άλλη άκρη, που κατέρχεται από τον ώμο της. Φέρει υψηλό πόλο στο κεφάλι, ενώ δύο βόστρυχοι διευθετούνται εκατέρωθεν του λαιμού πάνω από τους ώμους πλάι στο στήθος της. Διακρίνονται δύο οπές εκατέρωθεν της κεφαλής της στο βάθος του ναΐσκου, που ίσως προορίζονταν για την ένθεση διαδήματος. Οπή διακρίνεται και στο σημείο συνάντησης του πήχεως και του βραχίονα του αριστερού χεριού, όπου σώζεται και ο μεταλλικός γόμφος. Κρατεί στο δεξί χέρι φιάλη, ενώ το αριστερό χέρι έχει αποκρουσθεί. Διακρίνεται οπή στο σημείο απόκρουσης του χεριού. Λιοντάρι αναπαύεται στους μηρούς της με το κεφάλι τοποθετημένο στα αριστερά.

Εκατέρωθεν των ποδιών της θεάς μπροστά από τα πόδια του θρόνου εικονίζονται σε μικρότερο μέγεθος από την ένθρονη μορφή δύο όρθιες μετωπικές μορφές: αριστερά, όρθιος νεανίας, που φορά χλαμύδα και χιτωνίσκο και κρατεί στο αριστερό χέρι δυσδιάκριτο επίμηκες αντικείμενο. Ίσως πρόκειται για δάδα ή για "κέρας αφθονίας" και στο δεξί δε διακρίνεται αν κρατεί κάτι.⁵⁵ Το κεφάλι του κλίνει ελαφρώς προς τα δεξιά. Δεξιά, η όρθια μορφή πεπλοφόρου κόρης, που κρατεί μία όρθια μακριά δάδα σε κάθε χέρι. Η κόμη της είναι μαζεμένη ψηλά. Το κεφάλι της κλίνει ελαφρώς προς τα αριστερά.

Στο κάτω μέρος της αριστερής παραστάδας εικονίζεται σε κατατομή η πρόστυπη μορφή του τραγοπόδαρου Πάνα, που περπατεί προς το μέρος της θεάς και κρατά το

⁵⁵ Βλ. Δ' μέρος, Σχ.1.

αριστερό του χέρι κάτω από το πηγούνι του. Η μορφή του καλύπτει το 1/3 σχεδόν του ύψους της παραστάδας.

Ο ναΐσκος ανήκει στον εικονογραφικό τύπο 2 α της Naumann.⁵⁶

Τύπος Δ: Παν, δαδούχος στην αριστερή παραστάδα – νεανίας στη δεξιά.

N33. Εθνικό αρχαιολογικό μουσείο, Αριθ.Ευρ. 3538 [A.V. 142] (Εικ.32)

Προέλευση: Βρέθηκε στη δυτική κλιτύ της Ακρόπολης.

Διαστάσεις ναΐσκου: Ύψ.: 0,455 μ., πλ.: 0,27μ., παχ.:0,12μ., βάθος κόγχης:0,8μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών

α)Νεανίας: 0,125 μ., β)δαδούχος: 0,107 μ., γ)Παν:0,9 μ.

Υλικό: μάρμαρο Υμηττού

Κατάσταση διατήρησης: Ελαφρώς αποκεκρουμένα τα τρία ακρωτήρια στις άνω γωνίες. Μικρές αποκρούσεις και στις κάτω γωνίες της πρόσθιας όψης.

Βιβλιογραφία: CCCAI, αρ.182. Naumann, αρ.270. Sybel, αρ. 3065. Svoronos I, αρ. 298. Schrader 1896, σ.279. Will 1955, σ. 429.

Ο ναΐσκος φέρει αετωματική επίστεψη με τρία ακρωτήρια. Το εσωτερικό του καταλαμβάνει η ανάγλυφη μορφή της καθιστής σε θρόνο Κυβέλης. Αποδίδεται κατενώπιον και φέρει χαμηλό πόλο στο κεφάλι. Δύο βόστρυχοι από την κόμη της είναι τοποθετημένοι εκατέρωθεν του λαιμού της και πέφτουν μπροστά πλαισιώνοντας το στήθος της. Εκατέρωθεν της κεφαλής της μεταξύ πόλου και κόμης υπάρχουν δύο διαμπερείς οπές, οι οποίες ίσως προορίζονταν για την ένθεση κάποιου κοσμήματος.

Η θεά είναι ενδεδυμένη με χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος και ιμάτιο, που καλύπτει τα πόδια της και τον αριστερό της ώμο, η μία άκρη του οποίου, πέφτει δίπλα από τον αριστερό της μηρό και η άλλη κάτω από το αριστερό της χέρι. Κρατεί στο δεξί της χέρι ομφαλωτή φιάλη και τύμπανο στο αριστερό. Στους μηρούς της αναπαύεται λιοντάρι. Ένα δεύτερο λιοντάρι στέκεται κατενώπιον (μπροστά από το δεξί πόδι του θρόνου) στη δεξιά πλευρά της θεάς. Τα πόδια της ακουμπούν σε υποπόδιο.

Στις παραστάδες του ναΐσκου διακρίνονται τρεις πρόστυπες μορφές: στο κάτω μέρος της αριστερής παραστάδας, εικονίζεται η μορφή όρθιας κόρης, που φέρει πιθανώς χιτώνα και ιμάτιο και κρατεί μία όρθια μακριά δάδα σε κάθε χέρι. Το σώμα της αποδίδεται κατενώπιον και το κεφάλι της στραμμένο προς τα δεξιά. Η κόμη της μαζεμένη σε λαμπάδιο. Στο πάνω μέρος της ίδιας παραστάδας, διακρίνεται η μετωπική μορφή του τραγοπόδαρου θεού Πάνα, που κρατεί στο δεξί χέρι σύριγγα και ραβδί ή λαγωβόλο στο αριστερό. Στην δεξιά παραστάδα, απέναντι ακριβώς από τη δαδούχο κόρη, εικονίζεται η όρθια μορφή ενός νεανία, που φέρει χλαμύδα και πιθανότατα χιτωνίσκο, όπως μαρτυρά η

⁵⁶ Naumann, σ. 318.

οριζόντια παρυφή του ενδύματος, και κρατεί στο δεξί χέρι μία πρόχου. Τα πόδια του αποδίδονται σε κατατομή και ο κορμός του κατενώπιον, ενώ έχει στραμμένο το κεφάλι του προς τη θεά. Το αριστερό του χέρι είναι ακουμπισμένο στη μέση του, ή ίσως στηρίζεται με αυτό κηρύκειο, που δεν διακρίνεται.⁵⁷ Και οι τρεις μορφές αποδίδονται σε μικρό σε σχέση με τη θεά και σε ίσο μεταξύ τους μέγεθος. Οι αντιμέτωπες μορφές του νεανία και της κόρης φθάνουν στο ύψος των γονάτων της θεάς, με τον πρώτο να είναι ψηλότερος από τη δεύτερη κατά 3 εκατοστά, περίπου.

Σύμφωνα με την τυπολογική κατάταξη της Naumann ο ναΐσκος ανήκει στον εικονογραφικό τύπο 2 α.⁵⁸

Τύπος Ε: Παν στην αριστερή παραστάδα-δαδούχος στη δεξιά.

N34. Μουσείο Πειραιώς, Αριθ.Ευρ. 175 (IV/51) (Εικ.33)

Προέλευση: Βρέθηκε στον Πειραιά.

Διαστάσεις: Ύψ.:0,405 μ., πλ.:0,25 μ., παχ.:0,155μ., βάθος κόγχης: 0,05μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών

α)Παν: 0,125μ., β)δαδούχος: 0, 123μ.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: ελαφριές αποκρούσεις στη δεξιά άνω πρόσθια γωνία με το ακρωτήριο και στις κάτω πρόσθιες γωνίες. Είναι δουλεμένος στην πίσω όψη με χονδρό βελόνι και ντισιλίδικο στις πλαϊνές.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ.279. Πετρόχειλος, Β12.

Ο ναΐσκος φέρει αετωματική επίστεψη με κεντρικό ακρωτήριο. Τα επίκρανα των παραστάδων συνεχίζονται και στις πλαϊνές όψεις. Το εσωτερικό του καταλαμβάνει η ανάγλυφη μορφή της ένθρονης Κυβέλης, που αποδίδεται κατενώπιον με το κεφάλι να κλίνει ελαφρώς προς τα κάτω και αριστερά. Φορά χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος και μιάτιο που καλύπτει τα πόδια της και τον αριστερό της ώμο. Η μία του άκρη πέφτει στο πλάι δίπλα από το αριστερό της πόδι. Φέρει πόλο στο κεφάλι, ενώ δύο βόστρυχοι της κόμης διευθετούνται εκατέρωθεν του λαιμού στο στήθος. Κρατεί ομφαλωτή φιάλη στο δεξί χέρι και στο αριστερό, που είναι αποκεκρουμένο, ίσως κρατούσε σκήπτρο, καθώς δεν υπάρχουν αναγλυφικά ίχνη τυμπάνου.⁵⁹ Τα πόδια της πατούν σε χαμηλό υποπόδιο. Στους μηρούς της αναπαύεται λιοντάρι με το κεφάλι τοποθετημένο στα αριστερά.

⁵⁷ Βλ. Δ' μέρος, Σχ.9.

⁵⁸ Naumann, σ. 327.

⁵⁹ Η πιθανότητα να αποδιδόταν το σκήπτρο ή το τύμπανο γραπτά ελαχιστοποιείται από το γεγονός ότι κανένας άλλος από τους ναΐσκους της Κυβέλης δεν φέρει τα εν λόγω αντικείμενα γραπτά.

Στις παραστάδες εικονίζονται δύο πρόστυπες μορφές: αριστερά, η όρθια μορφή του τραγοπόδαρου Πάνα, που κρατεί στο δεξί χέρι ποιμενική ράβδο. Το αριστερό του χέρι είναι αποκεκρουμένο. Φορά χλαμύδα ή δορά ζώου. Αποδίδεται σε στάση 3/4 με το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά. Δεξιά, η μορφή όρθιας μετωπικής κόρης, που φορά χιτώνα και ιμάτιο και κρατεί μία όρθια μακριά δάδα στο δεξί χέρι. Και οι δύο μορφές αποδίδονται σε μικρό σε σχέση με τη θεά μέγεθος και φθάνουν στο ύψος του λιονταριού, που βρίσκεται στους μηρούς της θεάς.

N35. Εθνικό αρχαιολογικό μουσείο, Αριθ. Ευρ. 3744 (Εικ.34)

Προέλευση: άγνωστη

Διαστάσεις: Ύψ.0,535μ., πλ. 0,30μ., παχ. 0,12μ., βάθος κόγχης:0,08μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών

α)Παν:0,14μ., β)δαδούχος: 0,125μ., με τη δάδα: 0,14μ.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: Το αριστερό ακρωτήριο είναι αποκεκρουμένο. Ελαφρώς αποκεκρουμένα είναι και τα άλλα δύο. Η πίσω πλευρά επεξεργασμένη με χονδρό βελόνι, οι πλαϊνές με ντισιλίδικο. Λειασμένο το τύμπανο του αετώματος.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο.

Ναῖσκος με αετωματική επίστεψη, που φέρει τρία ακρωτήρια και παραστάδες, τα επίκρανα των οποίων συνεχίζουν και στις πλαϊνές πλευρές.

Στο εσωτερικό του ναῖσκου εικονίζεται η ένθρονη θεά μετωπική, που φορεί χιτώνα εξωσμένο κάτω από το στήθος και ιμάτιο. Η κόμη της διευθετείται σε μακρείς βοστρύχους, που πέφτουν εκατέρωθεν του λαιμού πλάι στο στήθος. Κρατεί φιάλη με το δεξί χέρι και στηρίζει το αριστερό πάνω στο ερεισίχειρο του «θρόνου», με το οποίο θα κρατούσε σκήπτρο, όπως υποδηλώνει η οπή ανάμεσα στον αντίχειρα και τα κλειστά δάκτυλα. Φορεί κλειστά υποδήματα, που προβάλλουν κάτω από τον χιτώνα, και πατά σε υποπόδιο. Στα δεξιά της (μπροστά από το πόδι του θρόνου) στέκεται μετωπικό λιοντάρι καθισμένο στα πίσω του πόδια.

Στην αριστερή παραστάδα εικονίζεται ο Παν με τον κορμό μετωπικό και το υπόλοιπο σώμα σε στάση 3/4. Είναι κερασφόρος και τραγόπους. Κρατεί πιθανότατα ποιμενική ράβδο και κοιτά προς τα εμπρός. Στη δεξιά παραστάδα εικονίζεται η μορφή της δαδούχου κόρης, που κοιτά προς τα εμπρός. Το πρόσωπο και η κόμη είναι διαβρωμένα. Φορεί πέπλο αττικό με εξωσμένο απόπτυγμα. Είναι μετωπική με το αριστερό της σκέλος ελαφρώς λυγισμένο προς τα πίσω. Κρατεί μία όρθια δάδα σε κάθε χέρι.

Τύπος Ε1: Παν-δαδούχος εντός κόγχης

N36. Μουσείο Αγοράς, Αριθ. Ευρ. S1989 (Εικ.35)

Προέλευση: Βρέθηκε το 1957 σε ύστερο αποθέτη πάνω από μία ρωμαϊκή οικία στο χαμηλότερο λόφο του Αρείου Πάγου της Αθηναϊκής Αγοράς.⁶⁰

Διαστάσεις: Ύψ.: 0,415μ., πλ.: 0,29μ., παχ.: 0,16μ., βάθος κόγχης: 0,06μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών:

Παν: 0,12μ., δαδούχος: 0,13μ. με τις δάδες.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: Ελαφριές αποκρούσεις στις πίσω άνω γωνίες. Αποκεκρουμένο το αριστερό ακρωτήριο. Το αριστερό χέρι της θεάς από τον πήχη και κάτω είναι κατεστραμμένο. Στην πίσω πλευρά ο ναΐσκος είναι δουλεμένος με χονδρό βελόνι. Με λεπτό βελόνι η πρόσθια και πλαϊνές όψεις. Τα επίκρανα των παραστάδων συνεχίζονται και στις πλαϊνές πλευρές.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ. 66 .

Ο ναΐσκος φέρει αετωματική επίστεψη με τρία ακρωτήρια. Το εσωτερικό του καταλαμβάνει η ανάγλυφη μορφή της ένθρονης Κυβέλης. Η θεά φέρει χιτώνα και ιμάτιο, πόλο στο κεφάλι, κόμη διευθετημένη σε μακριούς βοστρύχους, δύο από τους οποίους πέφτουν μπροστά από το στήθος και πλαισιώνουν τον λαιμό της, κρατεί φιάλη στο δεξί της χέρι και τα πόδια της πατούν σε υποπόδιο. Εκατέρωθεν της εικονίζονται οι πρόστυπες μορφές του Πανός και της δαδούχου κόρης. Αποδίδονται σε μέγεθος πολύ μικρότερο από αυτό της θεάς, με ύψος που φθάνει σχεδόν στα γόνατά της. Ο Παν είναι γενειοφόρος και κρατεί με το αριστερό χέρι έναν λαγό από τα αυτιά. Στο δεξί χέρι δεν διακρίνεται κάποιο αντικείμενο. Η δαδούχος φέρει πέπλο και κρατεί μία μακριά δάδα σε κάθε χέρι.

Τύπος Ζ: Διπλοί ναΐσκοι

Τύπος Ζ1: νεανίας – δαδούχος στις ακριανές παραστάδες, αριστερά και δεξιά αντιστοιχώς.

N37. Μουσείο Ακροπόλεως, Αριθ. Ευρ. W127/7221 (Εικ.36)

Προέλευση: Βρέθηκε στην Ακρόπολη.⁶¹

Διαστάσεις: Ύψ.: 0,21 μ., πλ.: 0,305 μ., παχ.: 0,09 μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών

α) Νεανίας: 0,08μ.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: θραυσμένο το ανώτερο μέρος. Σώζονται οι μορφές των θεαινών από το στήθος περίπου και κάτω. Αποκρούσεις στις παραστάδες κυρίως στη δεξιά. Αποκρουσμένες οι εξωτερικές κάτω γωνίες της πρόσθιας πλευράς. Η επιφάνεια είναι φθαρμένη. Ο ναΐσκος είναι επεξεργασμένος με χονδρό βελόνι στην πίσω όψη και με ψιλό στις πλαϊνές.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ. 238. Walter 1923, αρ. 127. Naumann, αρ.340.

⁶⁰ CCCAII, σ.26, αρ.66.

⁶¹ CCCAII, σ. 62, αρ.238.

Σώζεται το κάτω ήμισυ του διπλού ναΐσκου. Τις κόγχες του κοσμούν από μία ανάγλυφη μορφή ένθρονης θεάς, που φορά χιτώνα και ιμάτιο. Η αριστερή κρατεί λιοντάρι στους μηρούς της, ενώ ένα λιοντάρι στέκεται στη δεξιά πλευρά της δεξιάς θεάς. Και οι δύο μορφές έχουν το δεξιό πόδι μπροστά, ενώ το αριστερό είναι τραβηγμένο προς τα πίσω. Στην αριστερή παραστάδα του ναΐσκου διακρίνεται η πρόστυπη μορφή του νεανία, η επιφάνεια της οποίας είναι εξαιρετικά διαβρωμένη και δεν διακρίνονται αντικείμενα ούτε τα περιγράμματα των χεριών. Αν και στη δεξιά παραστάδα θα έπρεπε να φέρεται η αντίστοιχη μορφή της δαδούχου στην επιφάνεια του μαρμάρου δεν διακρίνονται αναγλυφικά ίχνη.

Τύπος Ζ2: Αριστερός ναΐσκος, δαδούχος στην αριστερή παραστάδα-νεανίας στη δεξιά. Δεξιός ναΐσκος: κόρη στην αριστερή παραστάδα – Παν στη δεξιά.

N38. Μουσείο Πειραιώς, Αριθ. Ευρ. 3592 (Εικ.37)

Προέλευση: από τον Πειραιά.⁶²

Διαστάσεις: Ύψ. 0,23μ., πλ. 0,36μ. παχ. 0,065μ., βάθος κόγχης:0,04μ.

Ύψη συμπληρωματικών μορφών

Το ύψος όλων εκτός της δαδούχου του αριστερού ναΐσκου και του Πανός του δεξιού είναι: 0, 085μ.,

Ύψος Πανός: 0,06μ. και δαδούχου: 0,09μ. με τις δάδες.

Υλικό: λευκό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: Ο διπλός ναΐσκος διατηρείται ακέραιος. Ελαφριά απόκρουση φέρει στο αριστερό ακρωτήριο του αριστερού ναΐσκου.

Βιβλιογραφία: Πετρόχειλος, αρ. Β26

Αποτελείται από δύο όμοιους σύμφυτους ναΐσκους. Και οι δύο φέρουν από ένα αέτωμα, που φέρει τρία ακρωτήρια και γείσο, που στηρίζεται σε δύο παραστάδες. Το εσωτερικό της κόγχης του αριστερού ναΐσκου καλύπτει η μορφή της ένθρονης Κυβέλης που κρατεί φιάλη στο αριστερό χέρι και στο δεξί πιθανότατα σκήπτρο. Στα δεξιά της είναι καθισμένο κατενώπιον το λιοντάρι. Φορά χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο, που καλύπτει τους μηρούς της και υψηλό πόλο στο κεφάλι. Η κόμη της διευθετείται σε μακριούς βοστρύχους, που πλαισιώνουν τον λαιμό της πέφτοντας πάνω στο στήθος. Τα πόδια της πατούν σε χαμηλό υποπόδιο.

Στην αριστερή παραστάδα του ναΐσκου εικονίζεται πρόστυπη γυναικεία μορφή μετωπική με το κεφάλι στραμμένο προς το μέρος της θεάς, που φέρει πέπλο και η κόμη της είναι μαζεμένη σε λαμπάδιο, ενώ στη δεξιά εικονίζεται η πρόστυπη μορφή νεανία, που

⁶² Πετρόχειλος, σ. 59-60, Β26

φέρει χλαμύδα και αποδίδεται μετωπικά με το αριστερό του σκέλος ελαφρώς λυγισμένο να στρέφει το κεφάλι του προς τα δεξιά και να κοιτάζει την πρόστυπη μορφή της αριστερής παραστάδας του δεξιού ναΐσκου. Πιθανότατα κρατεί στο αριστερό χέρι σφαιρικό αντικείμενο, ίσως φιάλη, και στο δεξί πρόχου.

Η θεά, που καλύπτει το εσωτερικό του δεξιού ναΐσκου αποδίδεται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο με εκείνον, που αποδίδεται η θεά του αριστερού ναΐσκου, με τη διαφορά ότι στο αριστερό της χέρι κρατεί τύμπανο, ενώ στους μηρούς της αναπαύεται λιοντάρι. Στην αριστερή παραστάδα εικονίζεται πρόστυπη γυναικεία μορφή, που φέρει χιτώνα ψηλά εξωσμένο και ιμάτιο, που είναι αναδιπλωμένο στη μέση της, έχει την κόμη της μαζεμένη σε χαμηλό κότσο ενώ αποδίδεται με το κεφάλι στραμμένο προς τα αριστερά να κοιτά τον νεανία της διπλανής παραστάδας του αριστερού ναΐσκου. Έχει τα πόδια σταυρωμένα, το αριστερό της χέρι προς τα κάτω, με το οποίο ίσως στηρίζεται ή κρατά κάποιο επίμηκες αντικείμενο παράλληλο και εφαπτόμενο στο σώμα της και το δεξί υψωμένο και λυγισμένο προς το μέρος του νεανία, με τον οποίο «συνομιλεί». Στη δεξιά παραστάδα εικονίζεται η πρόστυπη μορφή πιθανότατα του Πανός, που αποδίδεται σε στάση οκλάζουσα και με το κεφάλι στραμμένο προς το μέρος της θεάς. Όλες οι μορφές πατούν στο ύψος του κανόνα του αναγλύφου.

Η μορφή της θεάς που καλύπτει το εσωτερικό του αριστερού ναΐσκου ανήκει στον εικονογραφικό τύπο 2a της Naumann,⁶³ ενώ η θεά του δεξιού ναΐσκου αποδίδεται σύμφωνα με τον τύπο 2 br.⁶⁴

Τύπος Η: Κυβέλη με παιδί στην αγκαλιά της.

N39. Μουσείο Αγοράς, Αριθ. Ευρ. S1458 (Εικ.38)

Προέλευση: Βρέθηκε το 1950 σε βυζαντινό τοίχο πάνω από το βόρειο άκρο του ναού του Άρεως στον νότιο τοίχο του δωματίου 10 της οικίας Ε.⁶⁵

Διαστάσεις: σωζ.ύψ.: 0,175 μ., μεγ.πλ.: 0,247 μ., μεγ.παχ.: 0,105μ., βάθος κόγχης: 0,022μ.

Μήκος παιδιού: 0,14μ. και 0,015μ. το σωζ.ύψος της θεάς από τη μέση και κάτω.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: σώζεται το κατώτερο ήμισυ του ναΐσκου. Αποκεκρουμένη η δεξιά κάτω γωνία. Στην πίσω και τις πλαϊνές πλευρες ο ναΐσκος είναι αδρομερώς δουλεμένος με χονδρό βελόνι.

Βιβλιογραφία: CCCAII, αρ. 78. Charitonides, σ.414.

⁶³ Naumann, σ. 319.

⁶⁴ Naumann, σ. 332.

⁶⁵ CCCAII, σ.28-29, αρ.78.

Σώζεται το κάτω ήμισυ του ναΐσκου, το εσωτερικό του οποίου καταλαμβάνει η ανάγλυφη μορφή της ένθρονης Κυβέλης, που φορά χιτώνα και ιμάτιο. Κρατεί στο δεξί χέρι της φιάλη και έχει στην αγκαλιά της γυμνό παιδί, που είναι τυλιγμένο με ιμάτιο. Κάποια αναγλυφικά ίχνη στον κορμό του παιδιού και συγκεκριμένα στο στήθος ίσως δηλώνουν την κάλυψη της μορφής με χιτώνα προσδιορίζοντας έτσι και το φύλο. Ίσως να πρόκειται για τη μορφή μικρού κοριτσιού.⁶⁶ Το πάνω μέρος του σώματος της θεάς, το κεφάλι της καθώς και αυτό του παιδιού έχουν χαθεί.

Πα.Ναΐσκοι με συμπληρωματικές μορφές εκτός Αττικής

1. Ναΐσκος από την Πέλλα. (Εικ.39)

Σε έναν ναΐσκο από ασβεστόλιθο με παραστάδες και αετωματική επίστεψη, που προέρχεται από την Πέλλα,⁶⁷ συναντώνται ο νεανίας και η δαδούχος κόρη, που συμπληρώνουν την εικονογραφία της Κυβέλης ως είθισται σε τέτοιου είδους μνημεία. Μέσα στην κόγχη απεικονίζεται η Μητέρα των θεών ένθρονη με τύμπανο, που κρατεί από το κάτω μέρος με το αριστερό χέρι και πιθανότατα φιάλη στο δεξί. Φορά χιτώνα κάτω από το στήθος και ιμάτιο, που καλύπτει πιθανότατα τους ώμους και τα πόδια. Η κόμη αποτελείται από μακριούς βοστρύχους, δύο από τους οποίους πέφτουν εκατέρωθεν του λαιμού πάνω από το στήθος, και φέρει πόλο. Κάτω από τη φιάλη εικονίζεται λιοντάρι μετωπικό καθιστό στα πίσω πόδια. Το κάτω τμήμα των παραστάδων καλύπτεται από μία πρόστυπη μορφή: η δεξιά εικονίζει μια γυναικεία μορφή, που πιθανότατα κρατεί από μία όρθια δάδα στο κάθε χέρι (;) και η αριστερή μια ανδρική, που φορεί χλαμύδα. Η αδρή επεξεργασία του αναγλύφου και η διάβρωσή του δεν επιτρέπουν τη διάκριση αντικειμένων στα χέρια της μορφής.

Ο χρόνος ανέγερσης του κτιριακού συγκροτήματος στο οποίο βρέθηκε ο ναΐσκος τοποθετείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.⁶⁸

2. Ναΐσκος από τη Θήβα. (Εικ.40)

Αρχαιολογικό μουσείο Θήβας, αρ.ευρ.151.

Πρόκειται για θραύσμα. Η θεά σώζεται από τους ώμους και κάτω. Εικονίζεται ένθρονη, να κρατεί φιάλη. Το αριστερό χέρι είναι αποκεκρουμένο. Ένα λιοντάρι αναπαύεται στους μηρούς της. Στην αριστερή παραστάδα του ναΐσκου διακρίνεται η μορφή ενός νεανία, που φορεί χιτωνίσκο και έχει τα πόδια σε διασκελισμό προς το μέρος της θεάς. Σώζεται από τη

⁶⁶ Βλ. Δ' μέρος, σχ.15 και κεφ.2^ο /V.

⁶⁷ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, σ.176-177, αρ. 553, πιν. 150 α.

⁶⁸ Ο.π., σ.200-201.

μέση και κάτω. Στη δεξιά παραστάδα εικονίζεται μία γυναικεία μορφή ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο.⁶⁹ Το κεφάλι και το αριστερό της χέρι είναι κατεστραμμένα. Στο δεξί χέρι μπορούμε ίσως να διακρίνουμε μία μακριά δάδα. Πιθανότατα χρονολογείται στον 4^ο αι.π.Χ.

3. Ναϊσκος από τον Καραντά Βοιωτίας

Αρχαιολογικό Μουσείο Θήβας αρ.ευρ. 86.

Πρόκειται για θραύσμα. Σώζεται η αριστερή παραστάδα, που φέρει την πρόστυπη μορφή ενός νεανία. Στα χέρια του δεν κρατεί κανένα αντικείμενο. Ο J.Vermaseren τον χρονολογεί στον 4^ο αι. π.Χ.⁷⁰

4. Ναϊσκος από την Καρδίτσα (;).⁷¹(Εικ.41)

Πρόκειται για τον ναϊσκο, που η Μ.Ξαγοράρη αναφέρει ως άγνωστης προέλευσης με πιθανότατη την Αττική και με σημερινό χώρο φύλαξης του το Μουσείο Kassel (Antikensammlung αρ.ευρ. 134).⁷² Ο εν λόγω ναϊσκος δημοσιεύεται και από τον K.Reber, ο οποίος αναφέρει ότι μεταφέρθηκε στη Ζυρίχη (Galerie Arete) το 1974.⁷³

Διατηρείται ακέραιος. Στην κόγχη του εικονίζεται η μορφή της ένθρονης Μητέρας των θεών με φιάλη και τύμπανο, λιοντάρι στους μηρούς της. Στην αριστερή παραστάδα η μορφή του νεανία με χλαμύδα, που κρατεί στο δεξί χέρι ίσως ένα βαλάντιο σύμφωνα με τον J. Vermaseren ή οιοχόη σύμφωνα με τη Μ.Ξαγοράρη και στο αριστερό ένα κηρύκειο. Στη δεξιά παραστάδα είναι λαξευμένη η μορφή κόρης με χιτώνα και ιμάτιο, που κρατεί με τα δύο χέρια λοξά μία κοντή δάδα.

Ο J.Vermaseren τον χρονολογεί στον 1^ο αι. π.Χ. σε αντίθεση με τον K.Reber, που τον τοποθετεί στον 4^ο αι.π.Χ.⁷⁴ Σύμφωνα με τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά πιθανότερη είναι η δεύτερη εκδοχή.

5. Ναϊσκος πιθανότατα από την Πάτρα. (Εικ.42)

Ιδιωτική συλλογή Ι.Γερούλάνου, Κτήμα Τράχωνες

Διατηρείται ακέραιος.

⁶⁹ CCCAII, αρ.422, σ.128-9.

⁷⁰ CCCAII, αρ. 424, σ.129. Körte 1878, σ.397, αρ. 178. Conze 1880, 3 αρ.L

⁷¹ CCCAII, αρ.425, σ. 129, πιν. CXXV.

⁷² Xagorari, σ. 60, πιν.9, 1.

⁷³ Reber 1983, σ.80, σημ.35, πιν.21,3.

⁷⁴ CCCAII, σ. 129. Reber 1983, σ.80, σημ.35.

Στην κόγχη του η θεά με χιτώνα και ιμάτιο, φιάλη και λιοντάρι στα δεξιά της. Στο αριστερό της χέρι θα κρατούσε σκήπτρο. Στην αριστερή παραστάδα η μορφή του νεανία με χλαμύδα και πέτασο. Στο αριστερό χέρι κρατά πρόχου. Στη δεξιά παραστάδα η μορφή της κόρης με δύο δάδες.⁷⁵

6. Ναϊσκος από την Άνδρο

Κάποτε στο αρχαιολογικό μουσείο Άνδρου. Τώρα χαμένος. Σώζεται σε δύο θραύσματα. Εικονίζεται η Μητέρα των θεών ένθρονη στην κόγχη με πόλο, χιτώνα και ιμάτιο, φιάλη και τύμπανο. Στην αριστερή παραστάδα ο νεανίας και στη δεξιά κόρη.⁷⁶

7. Ναϊσκος από την Αμφίπολη. (Εικ.43)

Μ.Θεσσαλονίκης 783

Εικονίζεται η Μητέρα των θεών στην κόγχη με φιάλη και τύμπανο, χιτώνα, ιμάτιο και πόλο. Στους μηρούς της λιοντάρι. Στην αριστερή παραστάδα νεανίας σε βάδιν προς τα δεξιά με χιτωνίσκο και ίσως πρόχου στο δεξί χέρι. Στη δεξιά παραστάδα εικονίζεται κόρη μετωπική με πέπλο, που κρατεί μία μακριά δάδα σε κάθε χέρι ανάποδα. Πάνω από την κάθε μορφή ένας Παν σε στάση οκλαδόν που παίζει σύριγγα. Στο τύμπανο του αετώματος τρεις Κουρήτες. Χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ.⁷⁷

8. Ναϊσκος από την Κυρήνη. (Εικ.44)

Κυρήνη, αρχαιολογικό μουσείο 14.227

Βρέθηκε στην Κυρήνη. Ο J.Vermaseren θεωρεί ότι είναι εισηγμένος από την Αττική.

Εικονίζεται η Μητέρα των θεών στην κόγχη με φιάλη και τύμπανο, χιτώνα, ιμάτιο και πόλο. Στους μηρούς της λιοντάρι. Στην αριστερή παραστάδα εικονίζεται ο νεανίας σε βάδιν με πρόχου στο δεξί χέρι και στη δεξιά πεπλοφόρος κόρη με μία μακριά δάδα σε κάθε χέρι.⁷⁸

Ο ναϊσκος είναι επιμήκης με κανονικό επιστύλιο.⁷⁹ Μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη ίσως του 4^{ου} ή τις αρχές του 3^{ου} αι.π.Χ. κυρίως από τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των μορφών.

⁷⁵ CCCAII, αρ. 483, σ.151-2, πιν. CXLV.

⁷⁶ CCCAII, αρ. 581, σ.186-7. Sausiuc, σ. 122.

⁷⁷ CCCAVI, αρ. 291, σ. 87, πιν. LXIX.

⁷⁸ CCCAV, αρ. 39, σ. 18, πιν. XV.

⁷⁹ Σχετικά με τις αναλογίες των ναϊσκων βλ.παρακάτω, κεφ.4^ο.

9. Ναϊσκος πιθανόν από την Έφεσο. (Εικ.45)

Βερολίνο, Staatliche Museen αρ.ευρ. 699

Εικονίζεται η Μητέρα των θεών στην κόγχη με φιάλη και τύμπανο, χιτώνα, ιμάτιο και πόλο. Στους μηρούς λιοντάρι. Στη δεξιά παραστάδα κόρη με μία μακριά δάδα. Στην αριστερή είναι χαμένα τα ίχνη κάποιας συμπληρωματικής μορφής. Ο J. Vermaseren τον χρονολογεί στην ελληνιστική εποχή.⁸⁰

10. Ναϊσκος από την Παμφυλία (Adrasan). (Εικ.46)

Antalya, Αρχαιολογικό μουσείο, αρ.ευρ.1023

Εικονίζεται η Μητέρα των θεών στην κόγχη με φιάλη και τύμπανο, χιτώνα, ιμάτιο και πόλο. Στους μηρούς της λιοντάρι. Στην αριστερή παραστάδα νεανίας με χλαμύδα και πρόχου στο δεξί χέρι. Στη δεξιά πεπλοφόρος κόρη με μία μακριά δάδα σε κάθε χέρι.⁸¹ Χρονολογείται ίσως στα τέλη του 4^{ου} αι.π.Χ.

11. Ναϊσκος από την Διονυσόπολη. (Εικ. 46α)

Ο ναϊσκος προέρχεται από τον ναό της Ποντικής Μητέρας των θεών στη Διονυσόπολη, που χρονολογείται στην πρώιμη ελληνιστική εποχή.

Εικονίζεται η Μητέρα στην κόγχη με φιάλη και τύμπανο, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Στο δεξιά της μπροστά από τον θρόνο εικονίζεται λιοντάρι. Στην αριστερή παραστάδα διακρίνεται μια ανδρική μορφή με χλαμύδα. Οι μελετητές υποθέτουν ότι πρόκειται για τον αναθέτη.⁸² Επειδή η φωτογραφία της δημοσιευμένης εικόνας του ναϊσκου δεν προσφέρει τη δυνατότητα διάκρισης λεπτομερειών, δε μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι εικονίζεται ο νεανίας, που συναντούμε στους παραπάνω ναϊσκους, παρά την ομοιότητά του με την τύπο της υπό μελέτη συνοδευτικής μορφής της θεάς.

Πβ.Ναϊσκοί άγνωστης προέλευσης πιθανότατα από το αττικό εργαστήριο

1. Ναϊσκος άγνωστης προέλευσης. (Εικ.47)

Barcelona, Museo arqueologico, αρ.ευρ.άγνωστος.

Εικονίζεται η Μητέρα των θεών στην κόγχη ένθρονη με φιάλη, τύμπανο, χιτώνα, ιμάτιο και πόλο. Στους μηρούς της αναπαύεται λιοντάρι. Στην αριστερή παραστάδα

⁸⁰ CCCAI, αρ. 646, σ.193, πιν. CXLI.

⁸¹ ο.π., αρ.734, σ.219, πιν.CLXIV.

⁸² Petropoulos-Masleunikov, σ.24, εικ.22.

νεανίας με χλαμύδα και πρόχου στο δεξί χέρι. Στη δεξιά παραστάδα η μορφή κόρης με πέπλο και μία μακριά δάδα, που κρατεί με τα δυο χέρια. Χρονολογείται πιθανότατα στον 4^ο αι. π.Χ.⁸³

Οι αναλογίες του ναΐσκου, η ευρύχωρη κόγχη το ευρύ πλάτος και το σαφές επιστύλιο καθώς και τα τεχνοτροπικά στοιχεία της μορφής της θεάς συμφωνούν με μια τέτοια χρονολόγηση.⁸⁴

2. Ναΐσκος άγνωστης προέλευσης. (Εικ.48)

Μουσείο Laon, αρ.ευρ. 37.1198

Εικονίζεται η Μητέρα των θεών στην κόγχη με φιάλη, τύμπανο, χιτώνα, ιμάτιο και πόλο. Στους μηρούς της λιοντάρι. Στην αριστερή παραστάδα ο νεανίας με χλαμύδα και πρόχου στο δεξί χέρι. Στη δεξιά η κόρη με πέπλο και μία μακριά δάδα σε κάθε χέρι. Κατασκευάστηκε ή στη Μ.Ασία ή στην Κυρίως Ελλάδα.⁸⁵

Οι αναλογίες του ναΐσκου και τα τεχνοτροπικά στοιχεία υποδεικνύουν τη χρονολόγηση του μνημείου στον 4^ο αι.π.Χ.

3. Θραύσμα πιθανότατα ναΐσκου άγνωστης προέλευσης. (Εικ.49)

Μ.Λούβρου, MA 3594.

Πρόκειται για τη δεξιά παραστάδα πιθανόν ναΐσκου, που φέρει την πρόστυπη μορφή της κόρης, που φέρει πέπλο και μία μακριά αναμμένη δάδα σε κάθε χέρι. Η κόμη της είναι μαζεμένη σε ψηλό κότσο. Εκατέρωθεν της κεφαλής της που είναι στραμμένη προς τα αριστερά ως προς τον θεατή διακρίνονται δύο οπές, πιθανόν για την ένθεση μεταλλικού στεφάνου ή διαδήματος. Προέρχεται από την Κυρίως Ελλάδα ή από τη Μ.Ασία.⁸⁶ Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της μορφής τοποθετούν το ανάγλυφο στον 4^ο αι.π.Χ.

4. Ναΐσκος άγνωστης προέλευσης. (Εικ.50)

Βιέννη, Kunsthistorisches Museum, αρ.ευρ. 1104.

Εικονίζεται η Μητέρα των θεών εντός της κόγχης με τύμπανο (το δεξί χέρι, με το οποίο θα κρατούσε τη φιάλη δε σώζεται), χιτώνα, ιμάτιο και πόλο. Στους μηρούς της αναπαύεται λιοντάρι. Και στις δύο παραστάδες η μορφή κόρης με πόλο, χιτώνα και ιμάτιο,

⁸³ CCCAVII, αρ.13, σ.4, πιν.Χ.

⁸⁴ Βλ.παρακάτω, κεφ.4^ο.

⁸⁵ CCCAVII, αρ. 61, σ.19, πιν.XLIV.

⁸⁶ ο.π., αρ. 102, σ.31, πιν.LXXI.

που κρατεί ίσως κέρασ αφθονίας στο αριστερό και φιάλη στο δεξί. Στο τύμπανο του αετώματος η μισοξαπλωμένη μορφή γυμνού κερασφόρου θεού (Παν;).⁸⁷

Η ευρυχωρία της κόγχης, το ευρύ πλάτος του ναΐσκου αποτελούν χαρακτηριστικά του 4^{ου} αι. π.Χ. Το επιστύλιο αν και διαβρωμένο διακρίνεται μάλλον λεπτό. Η πλούσια πτυχολογία και οι αναλογίες των μορφών συμφωνούν με αυτή τη χρονολόγηση.

5. Ναΐσκος άγνωστης προέλευσης. (Εικ.51-52)

Βιέννη, Kunsthistorisches Museum, αρ.εup. 1106.

Εικονίζεται η Μητέρα των θεών στην κόγχη με φιάλη και τύμπανο, χιτώνα, ιμάτιο και πόλο. Στους μηρούς της αναπαύεται λιοντάρι. Στην αριστερή παραστάδα η κόρη με πέπλο και μία μακριά δάδα. Στη δεξιά η μορφή πιθανόν ενός γενειοφόρου θεού με σκήπτρο(;).⁸⁸

Ο ναΐσκος έχει επιμήκεισ αναλογίες και οι μορφές είναι ραδινές. Ίσως αποτελεί έργο της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου.

6. Ναΐσκος άγνωστης προέλευσης. (Εικ.53)

Βιέννη, Kunsthistorisches Museum, αρ.εup. 1107.

Εικονίζεται η Μητέρα των θεών στην κόγχη με φιάλη και τύμπανο, χιτώνα, ιμάτιο και πόλο. Στους μηρούς της αναπαύεται λιοντάρι. Στην αριστερή παραστάδα νεανίας με χιτωνίσκο και πρόχου στο δεξί χέρι. Στη δεξιά κόρη με πέπλο και μία μακριά δάδα στο δεξί χέρι.⁸⁹

Οι αναλογίες του ναΐσκου με το ευρύ πλάτος και την ευρυχωρία της κόγχης καθώς και τα τεχνοτροπικά στοιχεία της πτυχολογίας και των επιμέρους λεπτομερειών των μορφών τοποθετούν τον ναΐσκο πιθανότατα στον 4^ο αι. π.Χ.

⁸⁷ Ο.π., αρ. 171, σ.48, πιν. CII.

⁸⁸ Ο.π., αρ. 173, σ.49, πιν. CIV.

⁸⁹ Ο.π., αρ. 174, σ.49, πιν. CV.

Κεφάλαιο 2^ο

Τεχνοτροπική ανάλυση-χρονολόγηση

Η επιμελέστερη κατεργασία της κεντρικής μορφής της Κυβέλης σε σχέση με εκείνη των συμπληρωματικών μορφών των ναϊσκων είναι προφανής. Έτσι, η χρονολόγησή τους βασίζεται κυρίως στην τεχνοτροπική ανάλυση της απόδοσης της θεάς, ιδιαίτερα στα έργα εκείνα, όπου η αδρομερής και πρόχειρη επεξεργασία των πρόστυπων μορφών, που τη συνοδεύουν, δεν επιτρέπουν τον σαφή προσδιορισμό των τεχνοτροπικών τους χαρακτηριστικών.

ΤΥΠΟΣ Α:Νεανίας στην αριστερή παραστάδα-δαδούχος στη δεξιά.

N1.Εθνικό αρχαιολογικό μουσείο, Αριθ.Ευρ. 1554 [ΕΤ.ΑΡ Λ3047]

Η χρονολόγηση του ναϊσκου στον 4^ο αι.π.Χ. επιβεβαιώνεται από τη φερόμενη επιγραφή.⁹⁰ Η εξέταση, όμως, της τεχνοτροπίας των μορφών, αποσκοπεί στο να γίνει η χρονολόγηση του αναγλύφου πιο συγκεκριμένη. Ο ψηλά εξωσμένος χιτώνας, που φορά η Κυβέλη σε όλους τους ναϊσκους,⁹¹ παραπέμπει σε έργα του τέλους του 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁹² Αδρή αποδίδεται η πτυχολογία του χιτώνα, ιδιαίτερα στο τμήμα που καλύπτει το στήθος, όπου οι πτυχές δηλώνονται σε σχήμα ν. Οι αραιές, λοξές, καμπυλούμενες φαρδιές με κυρτές ράχες πτυχές του ιματίου έρχονται σε αντίθεση με τις κατακόρυφες σχεδόν ισομεγέθεις πτυχώσεις του χιτώνα, που διακρίνεται κάτω από τη λοξή παρυφή του και πάνω από τα πέλματα της θεάς. Οι άκρες του ιματίου, που συναντώνται στην αριστερή πλαϊνή μεριά της θεάς διατρέχονται από κάθετες αδρές πτυχές, που σχηματίζονται από ρηχές αυλακώσεις. Η κανονικότητα της διάταξης των πτυχών του χιτώνα της Κυβέλης με το ίσο πάχος και την κύρτωση των ραχών τους θυμίζει ανάγλυφα των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ., όπως το ανάγλυφο ΕΑΜ4465, 4465α, από το σπήλαιο των νυμφών στην Πεντέλη⁹³ και το ανάγλυφο από τον Πειραιά ΕΑΜ 1431 αφιερωμένο στον Δία Μειλίχιο.⁹⁴

⁹⁰ Βλ. παραπάνω, σ.44. Ο J.Vermaseren προτείνει την χρονολόγηση του ναϊσκου στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ.

⁹¹ Εκτός από τους ναϊσκους Ν20 (Μ.Συρακουσών 857) και Ν12 (Μ.Πειραιώς 1767).

⁹² Όσον αφορά τη χρονολόγηση των ναϊσκων με βάση το υψηλό ζώσιμο η F.Naumann (σελ.187) παραπέμπει στις μορφές του Μουσουλίου της Αλικαρνασσού, της βάσης από τη Μαντίνεια και ορισμένων ψηφισματικών αναγλύφων, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι αποτελεί χαρακτηριστικό του β' μισού του 4ου αι.π.Χ. Ωστόσο, υψηλά εξωσμένο χιτώνα συναντούμε και στις αρχές του 4ου αι. π.Χ., όπως αυτόν, που φορεί η γυναικεία μορφή στο αναθηματικό ανάγλυφο από το θέατρο του Διονύσου στην Αθήνα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με αρ.ευρ. 1489.

⁹³ Καλτσάς, αρ.434, σ.213.

Επιπλέον το τελευταίο ανάγλυφο φέρει ομόγραφη επιγραφή με αυτή του ναΐσκου, που το χρονολογεί στα μέσα του 4^{ου} αι.π.Χ. Οι ίδιες σωληνωτές και συμμετρικές πτυχές συναντώνται στον χιτώνα της προσωποποιημένης Δημοκρατίας στο ψηφισματικό ανάγλυφο από την Αθήνα στο Μ.Αγοράς (I 6524), που χρονολογείται το 337/6 π.Χ.⁹⁵

Η πτύχωση του ενδύματος της δαδούχου κόρης σχηματίζεται από ρηχές σχεδόν επίπεδες αύλακες αραιά δηλωμένες. Η ακαμψία και η τυποποίηση της πτυχολογίας, καθώς και η μετωπικότητα της μορφής εντείνουν τη στατικότητα της σύνθεσης. Το ίδιο άκομψα και σχηματικά αποδίδεται η πτυχολογία της χλαμύδας και του χιτωνίσκου του νεανία. Η επίπεδη, σχεδόν ανύπαρκτη, πτυχολογία του ενδύματος της μορφής δίνει την εντύπωση της προχειρότητας στην κατεργασία της, θυμίζοντας τον νεανία (Ερμή) του αναγλύφου αρ.693⁹⁶ στο Μ.Βερολίνου του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ.

Η στάση του νεανία παραπέμπει στη μορφή του πετασοφόρου στην επιτύμβια στήλη του Αντιμένουσ και της Ολβίας από την Αθήνα, που χρονολογείται στο 320 π.Χ.⁹⁷ Οι σωληνωτές συμμετρικές πτυχές της Κυβέλης αντανακλώνται σε αυτές της Ολβίας, μόνο που εδώ είναι λεπτότερες και περισσότερες όπως συμβαίνει και με την πτυχολογία της χλαμύδας του Αντιμένουσ, που είναι λεπτομερέστερη από την σχεδόν ανύπαρκτη του νεανία μας. Την απόδοση της τελευταίας προσεγγίζει καλύτερα η χλαμύδα του ιππέα σε ένα ανάγλυφο από την Αθήνα του 4^{ου} αι.π.Χ.⁹⁸ και αυτή του χλαμυδοφόρου, που στεφανώνεται από ένα ήρωα στο ψηφισματικό ανάγλυφο ΕΑΜ 2947 από την Ακρόπολη του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ.⁹⁹

Η άτεχνη μορφή της δαδούχου, όμως, με την επίπεδη και αραιή πτυχολογία θυμίζει τη μορφή της Αθηνάς σε ένα ψηφισματικό ανάγλυφο από την Ακρόπολη, που χρονολογείται το 360-350 π.Χ.¹⁰⁰ Επιπλέον, ο χιτώνας του θνητού, που κρατεί ασπίδα, φέρει όμοια πτυχολογία με αυτή του νεανία του ναΐσκου.

N2. Μουσείο Αγοράς, Αριθ.Ευρ. S753

Η κόμη της δαδούχου, που είναι μαζεμένη σε σάκκο, αποδίδεται απλά χωρίς κυματιστές μάζες. Ο εξωσμένος πάνω από το μακρύ απόπτυγμα πέπλος της σχηματίζει ελάχιστες και απαλές πτυχώσεις. Στο στήθος πάνω από το ζώσιμο τρεις με τέσσερις

⁹⁴ ο.π., αρ.435, σ.213.

⁹⁵ Meyer, A97, σ.293, πιν.30,2.

⁹⁶ Blümel 1966, K89, σ.81. Αν και το συγκεκριμένο ανάγλυφο δεν είναι αττικό, είναι κατασκευασμένο από πεντελικό μάρμαρο και έχει αττικές επιρροές. Επιπλέον ο C.Blümel το παραλληλίζει με αττικό ανάγλυφο προκειμένου να το χρονολογήσει.

⁹⁷ Scholl, αρ.255, σ.289, πιν.23,1.

⁹⁸ ο.π., αρ.366, σ.321, πιν.47,4.

⁹⁹ Meyer, A157, σ.309-10, πιν.46,1.

¹⁰⁰ ο.π., A75, σ.287, πιν.23,2.

καμπύλες πτυχές δίνουν φυσικό όγκο, ενώ μία κεντρική φαρδιά διακριτικά αποδοσμένη πτυχή κοσμεί το απόπτυγμα. Στο υπόλοιπο κάτω τμήμα του πέπλου διακρίνεται μια πλατιά κεντρική πτύχωση, που διαμορφώνεται από δύο έντονες αυλακώσεις. Αν και το ανάγλυφο είναι αρκετά χαμηλό, το πλάσιμο της μορφής είναι μαλακό και οι επιφάνειες αποδοσμένες με φυσικότητα παρά την απουσία λεπτομερειών στην απόδοση της πτυχολογίας. Η αραιή πτυχολογία του πέπλου, που δίνει φυσικό όγκο στο ένδυμα, με την κεντρική κάθετη πτυχή, που δημιουργείται από βαθιές αυλακώσεις στο μέρος του πέπλου, που καλύπτει τα πόδια, καθώς και η στάση της θυμίζουν τη μορφή ιερέως, που εικονίζεται σε ναϊσκόμορφο ανάγλυφο του β' τετάρτου του 4^{ου} αι.π.Χ., που βρίσκεται στο Εθνικό αρχαιολογικό μουσείο.¹⁰¹ Εμφανώς, όμως, εδώ ο μακρύς χιτώνας του ιερέως διαγράφει εντονότερα το σώμα από ό,τι ο πέπλος της δαδούχου.

Στο ψηφισματικό ανάγλυφο (M.Calvet 28) άγνωστης προέλευσης του 340/39 π.Χ.¹⁰² μπορεί κανείς να συναντήσει παρόμοια πτυχολογία στον πέπλο της Αθηνάς, που εικονίζεται να στεφανώνει έναν οπλίτη. Οι καμπύλες πτυχές, που πλαισιώνουν το διαγραφόμενο στήθος, το υψηλό ζώσιμο του αποπτύγματος και η κεντρική πτυχή στο κάτω μέρος είναι στοιχεία ταυτόσημα με εκείνα στα οποία αναλύεται η πτυχολογία της δαδούχου. Η ίδια τεχνοτροπία ακολουθείται και στη μικρή πεπλοφόρο λατρεύτρια του αναγλύφου (EAM 1333) του β' μισού του 4^{ου} αι.π.Χ. από το Ασκληπιείο της Αθήνας κυρίως όσον αφορά την κεντρική πτυχή του τμήματος του ενδύματος κάτω από το απόπτυγμα.¹⁰³

N3.Μουσείο Αγοράς, Αριθ.Ευρ. S1172

Η πτυχολογία του χιτώνα της θεάς είναι φυσιοκρατική. Οριζόντιες, χονδρές, διαμορφούμενες από αβαθείς αυλακώσεις, πτυχές περιτρέχουν τις χειρίδες. Το ιμάτιο διαθέτει πιο έντεχνα αποδοσμένη πτυχολογία από λοξές καμπυλούμενες με οξείες και κυρτές ράχες πτυχές, που ποικίλλουν σε όγκο. Οριζόντιες αυλακώσεις περιτρέχουν και τους μακριούς βοστρύχους της κόμης. Οι πλούσιες πτυχές του ιματίου της Κυβέλης και η έντονη τάνυση των πτυχώσεων, που δημιουργείται από το ελαφρύ άνοιγμα των μηρών της, δίνουν την εντύπωση ενός λεπτού ενδύματος, που δεν ανεξαρτητοποιείται από το σώμα. Το στοιχείο αυτό δηλώνεται και στο άνω μέρος, στο σημείο, που τα στήθη της θεάς λειτουργούν όπως τα γόνατα και οι κνήμες της, που επηρεάζουν τον όγκο του υφάσματος, αφήνοντας την ανατομία του σώματος να υποδηλώνεται μέσα από αυτό. Με εξαίρεση τις

¹⁰¹ Σβορώνος 1903, αρ.1 (118). Μάντης, σ.87, πιν.42 γ.

¹⁰² Meyer, A91, σ.291, πιν.27,2.

¹⁰³ Καλτσάς, αρ.475, σ.226.

φαρδιές οριζόντιες σκληρές πτυχές των χειρίδων ο υπόλοιπος χιτώνας καθώς και το ιμάτιο θυμίζουν κλασικά πρότυπα με τον τρόπο ίσως που αυτά αποτυπώνονται σε υστερότερα ελληνιστικά ή ρωμαϊκά έργα, όπως συμβαίνει με το αγαλμάτιο καθιστής γυναίκας από το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Ελευσίνα (EAM 202). Πρόκειται για ρωμαϊκό αντίγραφο του 2^{ου} αι.μ.Χ. μορφής από το δυτικό αέτωμα του Παρθενώνος.¹⁰⁴ Στην εντύπωση αυτή συμβάλλουν και οι βαθιές αυλακώσεις στο κάτω μέρος του χιτώνα, που προβάλλεται κάτω από το ιμάτιο, διαχωρίζοντας σε πυκνές σωληνωτές πτυχές την επιφάνεια του ενδύματος. Το στενόμακρο περίγραμμα του προσώπου της Κυβέλης με το μυτερό πηγούνι καθώς και οι αναλογίες του σώματος, τόσο της κεντρικής μορφής της θεάς όσο και των συμπληρωματικών με τη ραδινότητα, που τις χαρακτηρίζει, παραπέμπουν σε υστερότερα έργα της ελληνιστικής εποχής.

Με βάση όλα τα παραπάνω θα μπορούσε να ληφθεί υπόψη και το αμφίγλυφο από την Αθήνα του 3^{ου} αι.π.Χ. στο Μ.Λούβρου (Ma 2723),¹⁰⁵ που εικονίζει τις μορφές της Εκάτης και της Δήμητρας ή της Κόρης σε κάθε πλευρά, αντιστοίχως, κυρίως όσον αφορά τις επιμηκυμένες αναλογίες των μορφών καθώς και τη λεπτομερή απόδοση της πτυχολογίας της Κυβέλης.

Η δαδούχος κόρη δεν διακρίνεται καθαρά λόγω της φθοράς του μνημείου. Ελάχιστες αβαθείς αυλακώσεις διαμορφώνουν την τυποποιημένη πτυχολογία του πέπλου της. Η κόμη της είναι δυσδιάκριτη. Το δεξί της σκέλος είναι λυγισμένο και παρασύρει κάποιες από τις πτυχές σπάζοντας έτσι τη μονοτονία της κατακόρυφης πτυχολογίας. Η στάση της δαδούχου παραπέμπει στην πεπλοφόρο κόρη της επιτύμβιας στήλης (Μ.Θεσ. 934) του γ' τέταρτου 4^{ου} αι.π.Χ. από τη Θεσσαλονίκη,¹⁰⁶ η οποία στέκεται με προβαλλόμενο το λυγισμένο πόδι της.

Η φθορά του μνημείου δεν επιτρέπει την διάκριση τεχνοτροπικών λεπτομερειών στη απόδοση της μορφής του νεανία. Η στάση του είναι σπάνια στους ναϊσκους. Λόγω της μεγάλης διάβρωσης του μαρμάρου του ναϊσκου μας δεν μπορεί να γίνει κατανοητό αν εικονίζεται καθιστός ή αν κινείται προς τα εμπρός. Οι ευδιάκριτες πτυχές της χλαμύδας του, που συσσωρεύονται στον άξονα του αριστερού του ποδιού, δηλώνουν ότι όλο το ένδυμα πέφτει μπροστά. Με παρόμοια στάση εμφανίζεται η μορφή του Ερμή στο αττικό σπηλαιόμορφο ανάγλυφο (Μ.Αγ.Ι7154) του 330 π.Χ., όπου ο θεός κλίνει προς τα εμπρός

¹⁰⁴ ο.π., αρ.196, σ.109.

¹⁰⁵ Hamiaux II, σ.70-1, εικ.189.

¹⁰⁶ Θεσσαλονίκη I, αρ.17, εικ.35 (Δεσπίνης, σ.35). Πρόκειται για μη αττικό έργο με σαφείς, όμως, στυλιστικές αναφορές στις αττικές επιτύμβιες στήλες.

σε έναν εμφανή διασκελισμό προκειμένου να παραλάβει το βρέφος, που κρατεί, από τις νύμφες.¹⁰⁷

Ίσως οι επιμηκυμένες αναλογίες του ναΐσκου και η στενή κόγχη του συντείνουν σε μία χρονολόγηση στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο ή σε μία ρωμαϊκή μετάπλαση έργου του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁸

Ν4.Εθνικό αρχαιολογικό μουσείο, Αριθ.Ευρ. 6387 [(193)ΣΑ34]

Το ιμάτιο της Κυβέλης διαθέτει αραιή πτυχολογία, που περιορίζεται σε τρεις με τέσσερις λεπτές με κυρτές ράχες πτυχές, οι οποίες ξεκινούν από το αριστερό γόνατο και καταλήγουν λοξά στην παρυφή του ενδύματος στο κάτω μέρος του δεξιού ποδιού. Η υπόλοιπη απύχνη επιφάνεια δίνει την εντύπωση ενός χονδρού υφάσματος, που έρχεται σε αντίθεση με τον λεπτότερο χιτώνα, οι πυκνές κατακόρυφες πτυχές του οποίου προβάλλονται κάτω από το ιμάτιο και ανάμεσα στα πέλματα με τα υψηλά καττύματα.

Ο φυσικός και ανεπιτήδευτος τρόπος με τον οποίο αποδίδεται να καλύπτει το ιμάτιο τα πόδια της Κυβέλης παραπέμπει στο ιμάτιο του Ασκληπιού και των λατρευτών από το αναθηματικό ανάγλυφο από την Κυνουρία (ΕΑΜ 1402) του α΄μισού του 4^{ου} αι.π.Χ.¹⁰⁹ Παρόλο, που το συγκεκριμένο έργο δεν βρέθηκε στην Αττική η τεχνοτροπία του προσιδιάζει στο αττικό εργαστήριο. Χαρακτηριστική κι εδώ η αντίθεση της λείας επιφάνειας του ιματίου με τον πολύπτυχο χιτώνα, και η διακριτική προβολή του περιγράμματος του σώματος κάτω από το ένδυμα, που εντείνεται και από την απαλή επιφάνεια του μαρμάρου. Η ίδια επιμέλεια στην απόδοση του ενδύματος, που αναδεικνύει τη λεπτότητα της υφής του, συναντάται και στην καθιστή μορφή της επιτύμβιας στήλης (Μ.Σαλαμίνας, αρ.ευρ.75) από τη Σαλαμίνα του β΄μισού του 4^{ου} αι.π.Χ.¹¹⁰ Οι σωληνωτές σε κανονική διάταξη πτυχές του χιτώνα, που προβάλλει κάτω από την παρυφή του ιματίου της θεάς στον ναΐσκο ομοιάζουν και στα ενδύματα των μορφών του παραπάνω αναγλύφου καθώς και σε αυτά των μορφών του αναγλύφου από το σπήλαιο των Νυμφών στην Πεντέλη (ΕΑΜ 4465, 4465^α) των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ.,¹¹¹ παρόλο που εδώ τα υφάσματα αποδίδονται πιο σκληρά και τα σώματα υποτάσσονται στην περιβολή, που δομεί κατά κύριο λόγο τις μορφές.

Η φυσική και αβίαστη απόδοση της πτυχολογίας, που απειλείται συχνά από τον εκγλωβισμό της εικόνας στο χαμηλό ανάγλυφο της πέτρας, αντανακλάται στο

¹⁰⁷ Boardman ΥΠΚ, Μ.Αγοράς Ι7154, εικ.146. βλ. επίσης, Despini 2009, σ.11.

¹⁰⁸ Βλ. παρακάτω, κεφ.4^ο, σ.140-142, όπου αναφέρονται οι αναλογίες του κάθε ναΐσκου.

¹⁰⁹ Καλτσάς, αρ.428, σ.210.

¹¹⁰ Μ.Μπενάκη, σ.175, εικ.46.4.

¹¹¹ Καλτσάς, αρ.434, σ.213.

αναθηματικό ανάγλυφο από τον Πειραιά (EAM 1429) των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ..¹¹² Εδώ η ρευστότητα των ενδυμάτων και η αναδίπλωση των πτυχώσεων, που δημιουργούνται από τις αιωρούμενες άκρες του ιματίου, θυμίζουν εκτός από το ένδυμα της θεάς και τη χλαμύδα του νεανία, που παρά το χαμηλό του αναγλύφου, ο έντεχνος τρόπος απόδοσής του εκφράζει την ίδια ποιοτική ωριμότητα που χαρακτηρίζει το ανάγλυφο από τον Πειραιά.

Η δαδούχος φέρει πέπλο ζωσμένο πάνω από το μακρύ απόπτυγμα. Η κόμη της είναι μαζεμένη σε χαμηλό κότσο, ενώ τα μαλλιά της πάνω από το μέτωπο σχηματίζουν στεφάνι, που πλαισιώνει το πρόσωπο. Η μορφή της είναι αποδοσμένη σε σχετικά έξεργο ανάγλυφο. Έντονη είναι η εντύπωση της λανθάνουσας κίνησης προς το μέρος της θεάς. Η λεπτομερής απόδοση των πτυχώσεων είναι χαρακτηριστική στον πέπλο. Μικρές και βαθιές αυλακώσεις δημιουργούν ποικιλία και φυσικό όγκο στην πτυχολογία του ενδύματος. Πάνω στο στήθος οι πτυχές απολήγουν σε τρίγωνα, ενώ κάτω από αυτά προβάλλεται φυσικά το διαγραφόμενο μέσα από το ένδυμα στήθος. Η ίδια πλούσια πτυχολογία συνεχίζεται και κάτω από τη ζώνη στην επιφάνεια του αποπτύγματος. Πυκνή και φυσικά αποδοσμένη συνεχίζει η πτύχωση της υπόλοιπης επιφάνειας του πέπλου κάτω από το απόπτυγμα έως το σημείο της απόκρουσης.

Η χαλαρή μορφή της δαδούχου, η μεστότητα της σάρκας και του ενδύματος, καθώς και η ζωντάνια της έκφρασής της τοποθετούν το έργο στην ομάδα των γλυπτών του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Η φυσιοκρατική απόδοση της πλούσιας πτυχολογίας του πέπλου της δαδούχου καθώς και η στάση της θυμίζουν την πεπλοφόρο μορφή του αττικού (πιθανότατα) ελληνιστικού αναγλύφου στο Μ.Λούβρου (Ma 2679), που εικονίζεται να κρατεί φιάλη στο δεξί χέρι,¹¹³ αν και εδώ το ένδυμα αποδίδεται χονδρότερο. Επίσης, παραπέμπει στην επιτύμβια στήλη του Φιλοχάρους και της Τιμαγόρας (Ma 781), τη στήλη ιέρειας (EAM 2309) και της Χαιρεστράτης (ΜΠ 236), που χρονολογούνται στο 380-370 π.Χ.¹¹⁴ και προσεγγίζει την ποιότητα του αναθηματικού αναγλύφου (Μ.Βραυρώνας, άγνωστος αρ.ευρ.) από τη Βραυρώνα του β' μισού του 4^{ου} αι.π.Χ. με την παράσταση της Αρτέμιδος, του Απόλλωνος και της Λητούς.¹¹⁵ Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα της δαδούχου του ναΐσκου με την Αρτέμιδα όσον αφορά στις πτυχώσεις του πέπλου της θεάς, τη λοξή τοποθέτηση της δάδας στα χέρια της και την απόδοση της φλόγας, που προβάλλει κατακόρυφα.

¹¹² ο.π., αρ.437, σ.214.

¹¹³ Hamiaux II, σ.172. Το ανάγλυφο συζητείται και στο Β' Μέρος της παρούσας εργασίας καθώς παρουσιάζει θεματολογία παρόμοια με αυτή των ναϊσκών.

¹¹⁴ Scholl, αρ.467, σ.347, πιν.7,4, αρ.206, σ.277-8, πιν.38,2, αρ.277, σ.295-6, πιν.8,2, αντιστοίχως.

¹¹⁵ Κοντής, σ.195, πιν.104,β.

Η ποικιλία που χαρακτηρίζει τη διάταξη και τη μορφή των πτυχώσεων, όπως αυτές σχηματίζονται στο απόπτυγμα και το άνω τμήμα του πέπλου της δαδούχου αποτυπώνονται και στο άγαλμα γυναικείας θεότητας, που φορεί πέπλο σε ένα αναθηματικό ανάγλυφο (Μ.Ακρ.2986) από την Ακρόπολη του 330 π.Χ.¹¹⁶ Η Αθηνά ενός ψηφισματικού αναγλύφου (ΕΑΜ 1473) από την Αθήνα του 320 π.Χ. προσεγγίζει τη δαδούχο κόρη όσον αφορά κυρίως στη διευθέτηση των πτυχών, το φυσικό φούσκωμα που δημιουργεί το ζώσιμο, και την πεπλατυμένη επιφάνειά τους, που διακόπτεται από τις πιο διακριτικές αυλακώσεις στο μέσον τους.¹¹⁷ Αναλογίες στην απόδοση της πτυχολογίας του αποπτύγματος της δαδούχου παρουσιάζει το επιτύμβιο ανάγλυφο από τη Ραιδεστό στο Μ.Θεσσαλονίκης (Αρ.ευρ.934), που ανήκει στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι.π.Χ.¹¹⁸ Στο εν λόγω ανάγλυφο διαπιστώνουμε την αττική επίδραση.¹¹⁹ Ιδιαίτερη είναι η ομοιότητα στην απόδοση της παρυφής του αποπτύγματος του αττικού πέπλου της τρίτης και μικρότερης μορφής του αναγλύφου, που απομακρύνεται από τις ευθείες γραμμές στις απολήξεις των υφασμάτων των πιο σχηματοποιημένων αποδόσεων ή των πρωϊότερων έργων.

Το ίδιο φυσιοκρατικά και έντεχνα αποδίδεται και η μορφή του νεανία. Αδρή είναι η πτυχολογία της χλαμύδας, που αιωρείται πίσω από την πλάτη της μορφής, ενώ σχεδόν απτύχωτη αποδίδεται η επιφάνεια του χιτωνίσκου, κάτω από την οποία διαγράφονται οι μηροί του. Τον νεανία θυμίζει ίσως ο Ερμής του σπηλαιόμορφου αναγλύφου (ΕΑΜ 1443) από την Αθήνα του 4^{ου} αι.π.Χ.¹²⁰ Η προβολή του αριστερού ποδιού του νεανία στον ναΐσκο μπορεί να παραβληθεί στην έντονα κινημένη του Ερμή του αναγλύφου. Επίσης, οι μορφές έχουν τις ίδιες αναλογίες, ενώ και στους δύο ο ελαφρύς χιτώνας σχεδόν αποτυπώνει την ανατομία του σώματος με φυσικότητα.

Χαρακτηριστική στον ναΐσκο είναι η άνεση των στάσεων των μορφών και η αποδέσμευσή τους από τη συνήθη στατικότητα, στην οποία συμβάλλει η μετωπικότητα και η ισοζυγισμένη τοποθέτησή τους στις παραστάδες. Τούτο εκφράζεται ιδανικά μέσα από την καλλιτεχνική σύλληψη της λοξής τοποθέτησης των δαδών στα χέρια της δαδούχου και της ύψωσης του κεφαλιού της τελευταίας, για να κοιτάξει την κύρια μορφή της παράστασης δηλώνοντας έτσι τη διαφορά της ιεραρχίας.

Ο J. Vermaseren προτείνει την χρονολόγηση του μνημείου στα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

¹¹⁶ Μητροπούλου 1978, εικ.18.

¹¹⁷ ΕΑΜ 1473. Meyer, Α136, σ.303, πιν.41,1.

¹¹⁸ Θεσσαλονίκη Ι, αρ.ευρ.934, σ.32-33, εικ.35, αρ.κατ.17.

¹¹⁹ Σχετικά με την αττική επίδραση στα μακεδονικά επιτύμβια ανάγλυφα του 4^{ου} αι.π.Χ., βλ. ο.π., σ.29-31.

¹²⁰ Σβορώνος 1903, πιν.LXXIII.

N5.Μουσείο Ακρόπολης, Αριθ.Ευρ.2696

Η πτυχολογία του χιτώνα και του ιματίου της Κυβέλης είναι λεπτομερής και πλούσια. Οι πτυχές είναι λεπτές με λοξή και κατακόρυφη κατεύθυνση και ποικίλουν σε όγκο. Οι αυλακώσεις που μεσολαβούν είναι βαθιές και δημιουργούν έντονες φωτοσκιάσεις. Οι πτυχές του ιματίου αποδίδονται πιο πλατιές δίνοντάς του φυσικό όγκο, που αυξομειώνεται από τις διαφορετικές σε βάθος αυλακώσεις. Πλούσια και φυσιοκρατικά αποδίδεται η συσσώρευση του υφάσματος δίπλα από τον αριστερό μηρό της θεάς, όπου συναντώνται οι δύο άκρες του ιματίου. Το ένδυμα της Κυβέλης παραπέμπει στις δύο γυναικείες μορφές επιτύμβιας στήλης (EAM 832) του 340 π.Χ. από την Αθήνα.¹²¹ Ωστόσο, οι βαθιές αυλακώσεις του χιτώνα της θεάς στον ναΐσκο με τις έντονες φωτοσκιάσεις, που δημιουργούν, παραπέμπουν σε έργα της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου.

Η μορφή της δαδούχου αποδίδεται με έντεχνο τρόπο. Το μαλακό πλάσιμο του όγκου της, η φυσικότητα και η χαλαρότητα της κίνησής της με το αριστερό πόδι λυγισμένο προς τα πίσω είναι χαρακτηριστικά της μορφής. Η πτύχωση, που δεν είναι αναλυτική και λεπτομερής, διαμορφώνεται με ρηχές αυλακώσεις. Η κόμη της είναι μαζεμένη σε χαμηλό κότσο (ή λαμπάδιο). Η ομοιότητά της με την πεπλοφόρο Αθηνά του ψηφισματικού αναγλύφου από την Αθήνα στο Μ.Βερολίνου (K104)¹²² κατεβάζει την χρονολόγηση στο 330-320 π.Χ. Η Αθηνά φέρει την χαρακτηριστική κατακόρυφη κεντρική πτυχή, που συναντάται σε ορισμένες πεπλοφόρους του β' μισού του 4^{ου} αι.π.Χ., όπως σε αυτή του αναγλύφου EAM 1333¹²³ από το Ασκληπιείο της Αθήνας, στη δαδούχο του αναγλύφου από τη Λειβαδιά (EAM 3942) του γ' τέταρτου του 4^{ου} αι.π.Χ.¹²⁴ και η πεπλοφόρος του αναγλύφου (Μ.Αγ.Ι 7154) του 330 π.Χ. από την Αγορά.¹²⁵

Η στάση του νεανία με τους ώμους που πέφτουν ελαφρώς προς τα εμπρός, δημιουργώντας αντίθεση στην ίσια τοποθέτηση του υπόλοιπου σώματος παραπέμπει στον Αντίπατρο της ελληνιστικής στήλης (NyCarlsberg Glyptothek 229) από την Αθήνα του 1^{ου} αι.π.Χ.¹²⁶ Το περίγραμμα του κεφαλιού και η χαλαρή διευθέτηση των πτυχών της χλαμύδας είναι τα στοιχεία με τα οποία προσεγγίζει η μορφή μας περισσότερο την

¹²¹ EAM 832. Καλτσάς, αρ.391, σ.196.

¹²² Meyer, A129, σ.301-2, πιν.33,1.

¹²³ Καλτσάς, αρ.475, σ.226.

¹²⁴ Ο.π., αρ.448, σ.216.

¹²⁵ Boardman ΥΠΚ, εικ.146.

¹²⁶ Scholl, αρ.419 σ.335, πιν.27,2.

παραπάνω στήλη. Ωστόσο, η διάβρωση του μαρμάρου δεν επιτρέπει την ασφαλή διάγνωση τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών.

Ν6.Μουσείο Ακρόπολης, Αριθ.Ευρ.2697

Το ιμάτιο της θεάς είναι αποδοσμένο με πλούσιες πλατιές πτυχές με κυρτές ράχες, που κατέρχονται λοξά από το αριστερό γόνατο και αγκαλιάζουν τη δεξιά κνήμη της θεάς. Η άκρη του ιματίου στο πλάι του αριστερού μηρού αναδιπλώνεται δημιουργώντας αλληπάλληλα επίπεδα. Κάτω από την παρυφή του προβάλλεται ο χιτώνας. Η λεπτομερής πτυχολογία του χιτώνα και του ιματίου της Κυβέλης παραπέμπει στις μορφές των νυμφών του σπηλαιόμορφου αναγλύφου από το σπήλαιο της Βάρης (ΕΑΜ 2012) του 330-320 π.Χ.¹²⁷ καθώς επίσης στην Αρτέμιδα και τη Λητώ του αναγλύφου ΕΑΜ 3917 άγνωστης προέλευσης του 330 π.Χ.¹²⁸

Η μεγάλη φθορά του ναΐσκου δεν επιτρέπει την περιγραφή τεχνοτροπικών λεπτομερειών στην απόδοση της δαδούχου κόρης.

Η σχεδόν σιγμοειδής μορφή του νεανία και η φυσιοκρατικά αποδοσμένη πτυχολογία αν και επίπεδη λόγω του χαμηλού αναγλύφου προσδίδουν ένταση στην απεικόνιση της μορφής. Η αναδίπλωση των πτυχών της χλαμύδας, που αποδίδεται σχεδόν εγχάρακτη, καθώς και η στάση του, παραπέμπουν στον γενειοφόρο άνδρα ενός αναγλύφου των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ. στο Μ.Βερολίνου (αρ.709) από την Αθήνα.¹²⁹ Παρόμοια τεχνοτροπία παρουσιάζει και η αττική επιτύμβια στήλη του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ., που βρίσκεται στο Μ.Λούβρου (Μα 3063).¹³⁰ Πρόκειται για δεξίωση δύο πολεμιστών. Η στάση του αριστερού πολεμιστή, που φορά χιτωνίσκο και χλαμύδα, και η τοποθέτηση του δεξιού ποδιού προς τα πίσω θυμίζουν τον νεανία του ναΐσκου. Η αναδίπλωση του άκρου της χλαμύδας θυμίζει την αναδίπλωση του ιματίου της γυναικείας μορφής της επιτύμβιας στήλης (ΕΑΜ 966) από τον Κεραμεικό του γ' τέταρτου του 4^{ου} αι.π.Χ.¹³¹ καθώς και του Ερμή του αναγλύφου από την Αθήνα ΕΑΜ 1444, που χρονολογείται στον 4^ο αι.π.Χ..¹³²

¹²⁷ ΕΑΜ 2012, ο.π., αρ.452, σ.218.

¹²⁸ ο.π., αρ.447, σ.216.

¹²⁹ Blümel 1966, K87, σ. 77. Brommer 1949-1959, σ.35.

¹³⁰ Μα 3063. Hamiaux I, σ. 148.

¹³¹ Καλτσάς, αρ.392, σ.196.

¹³² Σβορώνος 1903, πιν.LXXIII.

N7.Μουσείο Ακρόπολης, Αριθ.Ευρ.2694

Το πλούσια πτυχωμένο ιμάτιο της Κυβέλης με τις λοξές πτυχές κυρτής διατομής, που καλύπτουν με αντιτιθέμενες φορές τους μηρούς διαγράφοντας το έντονο άνοιγμά τους εντείνει τη φυσιοκρατική απόδοση της μορφής. Τον ίδιο τρόπο ακολουθούν και οι πτυχώσεις του χιτώνα, που προβάλλει κατω από την παρυφή του ιματίου. Οι λοξές και κατακόρυφες φαρδιές πτυχές αναστατώνονται από την προβολή των πελμάτων και μία μικρή αυλάκωση, που τις διχотоμεί στο ανώτερο τμήμα τους, μόλις που διακρίνεται κάτω από το ιμάτιο. Παραπέμπει σε έργα του τέλους του 4ου αι.π.Χ., όπως το ανάγλυφο ΕΑΜ 2012, που χρονολογείται στο 330-320 π.Χ.¹³³

Η μορφή του νεανία με το δεξί πόδι λυγισμένο προς τα πίσω και την όρθια ίσια στάση του σώματος με την ελαφριά προς τα κάτω κλίση του κεφαλιού παραπέμπει στο επιτύμβιο ανάγλυφο του Αντιμένους και της Ολβίας (ΕΑΜ αγν.αρ.ευρ.) από την Αθήνα, που χρονολογείται στο 320 π.Χ.¹³⁴ Αν και στην εν λόγω στήλη η πτυχολογία είναι επίπεδη τα περιγράμματα των πτυχώσεων υποδηλώνουν την πλουραλιστική διάθεση του γλύπτη, που συμφωνεί με αυτή του νεανία μας.

N8.Μουσείο Ακρόπολης, Αριθ.Ευρ.2695

Βαθείς αυλακώσεις διατρέχουν λοξά το ιμάτιο της Κυβέλης δημιουργώντας έντονες φωτοσκιάσεις. Το αποτέλεσμα ενός χονδρουφασμένου ενδύματος, που περισσότερο υπαινίσσεται παρά αναδεικνύει την ανατομία του σώματος παραπέμπει σε έργα του τέλους του τετάρτου αιώνα και της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου. Η αντίθεση του πιο χονδρού ιματίου προς τον λεπτό χιτώνα, που σχηματίζει ακτινωτά ζεύγη πτυχών, διχотоμημένα από μικρές αβαθείς αυλακώσεις συντείνουν σε μία τέτοια χρονολόγηση. Παράλληλα μιας τέτοιας τεχνοτροπίας μπορούν να αναφερθούν η βάση αγάλματος από τη Μαντίνεια (ΕΑΜ 215-217) του 320 π.Χ.,¹³⁵ ίσως όμως και έργα των μέσων ή του γ' τετάρτου του 4^{ου} αι. π.Χ. όπως το ανάγλυφο ΕΑΜ 1384 από τον Ραμνούντα.¹³⁶

Η στάση του νεανία συμφωνεί με αυτή του Ν7 (Μ.Ακρ.2694). Η πτυχολογία του ενδύματός του αναλύεται επίσης σε καμπύλες και ογκηρές πτυχώσεις, αλλά διαφοροποιείται από τον Ν7 ως προς το εύρος τους, που στον τελευταίο είναι μεγαλύτερο.

¹³³ Καλτσάς, αρ. 454 και 452, αντιστοίχως.

¹³⁴ Scholl, αρ.255, σ.289, πιν.23,1.

¹³⁵ Καλτσάς, αρ.513. Η Β.Ridgway χρονολογεί το μνημείο μία ή δύο δεκαετίες παλαιότερο: σ. 206.

¹³⁶ Καλτσάς, αρ. 476.

N9. Αθήνα

Το μιάτιο της Κυβέλης φέρει αραιές πτυχές με κυρτές ράχες, οριζόντια και λοξά τοποθετημένες, ενώ ανάμεσά τους παρεμβάλλονται βαθιές αυλακώσεις, που δημιουργούν έντονες φωτοσκιάσεις. Πλούσιες και χαλαρές αποδίδονται οι πτυχές, που ρέουν στην άκρη του μιατίου, που καλύπτει τον αριστερό ώμο της θεάς και συναντά την άκρη, που πέφτει στο πλάι δίπλα από τον αριστερό μηρό της. Οι έντονες φωτοσκιάσεις της πτυχολογίας του μιατίου και του χιτώνα της Κυβέλης, που δημιουργούνται από τις βαθιές αυλακώσεις παραπέμπουν στα ενδύματα των νυμφών του αναγλύφου (EAM 4466, 4466^a) από το σπήλαιο των Νυμφών στην Πεντέλη του 330 π.Χ.¹³⁷ και των μορφών του αναγλύφου EAM 1333 του β' μισού του 4^{ου} αι.π.Χ. από το Ασκληπιείο της Αθήνας.¹³⁸

Η δαδούχος φέρει χιτώνα και μιάτιο, που καλύπτει σχεδόν όλο το σώμα και έχει λοξές παχιές πτυχές, που σχηματίζονται από πολύ ρηχές και φαρδιές αυλακώσεις. Ο κυματισμός του μιατίου έρχεται σε αντίθεση με την απύχνη επιφάνεια του χιτώνα, που φέρει ελαφρές και χαλαρές πτυχώσεις μόνο στο χαμηλότερο μέρος κάτω από την παρυφή του μιατίου. Το κεφάλι της είναι ελαφρώς στραμμένο προς τα κάτω και στα δεξιά της. Η κλίση του κεφαλιού της και η άνετη στάση του σώματός της, το περίγραμμα του οποίου διαγράφεται κάτω από το ένδυμά της, προσδίδουν στη μορφή χαλαρότητα. Η μορφή της δαδούχου, που είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και μιάτιο, παραπέμπει στη Κόρη του αναγλύφου EAM 1016¹³⁹ ως προς τον ενδυματολογικό κώδικα και κυρίως την κλίση του κεφαλιού, καθώς και σε αυτή του αναγλύφου από το Ασκληπιείο της Αθήνας EAM 1461 του τελευταίου τέταρτου του 4^{ου} αι.π.Χ.¹⁴⁰ Στον ίδιο τύπο της ενδεδυμένης δαδούχου με χιτώνα και μιάτιο συναντούμε την Κόρη στο αττικό αναθηματικό ανάγλυφο Ma 752 στο μουσείο του Λούβρου του β' μισού του 4^{ου} αι.π.Χ.¹⁴¹

Σε ένα ψηφισματικό ανάγλυφο από την Ελευσίνα του 330 π.Χ.¹⁴² εντοπίζει κανείς την άνεση και το «άνοιγμα» της μορφής στον χώρο του πεδίου, όπου αναπτύσσεται, με τη σιγμοειδή κίνηση του σώματος και την κλίση της κεφαλής. Η έκταση του δεξιού χεριού με την πρόταση της φιάλης παραπέμπει στο άνοιγμα της μορφής της Κόρης του αναγλύφου από την Ελευσίνα, που πετυχαίνεται με την έκταση του αριστερού χεριού της, με το οποίο αγγίζει τη Δήμητρα, προσθέτοντας έτσι ζωντάνια και αμεσότητα στη σύνθεση. Η δαδούχος του ναΐσκου παρά τη στατικότητα που της προσδίδει η κατακόρυφα και

¹³⁷ Καλτσάς, αρ.459, σ.221.

¹³⁸ ο.π., αρ.475, σ.226.

¹³⁹ Svoronos II, πιν.CLXXXIII, EAM 1016.

¹⁴⁰ Καλτσάς, αρ.471, σ.224.

¹⁴¹ Ma 752. Hamiaux, I, αρ.223, σ.215.

¹⁴² Meyer, A117, σ.298, πιν.38,1.

σταθερά κρατημένη δάδα, δεν στερείται χάρης και ζωντάνιας, λόγω της άνετης στάσης με το προτεταμένο δεξί χέρι και της ελευθερίας, που ο ελαφρύς χιτώνας της προσφέρει.

Κίνηση και πλαστικότητα χαρακτηρίζουν την απόδοση της μορφής του νεανία, η χλαμύδα του οποίου φέρει αδρή και αραιή πτυχολογία, που δίνει φυσικό όγκο στο ύφασμα. Η στάση του νεανία και η τεχνοτροπία του ναΐσκου παραπέμπουν στα ανάγλυφα του Μ.Βερολίνου αρ.709 και αρ.687¹⁴³ του β΄μισού του 4^{ου} αι.π.Χ. Στο δεύτερο προσεγγίζει τον εικονιζόμενο Διόνυσο όσον αφορά την απόδοση του χιτώνα του, που φοριέται σε συνδυασμό με την χλαμύδα, και τη διάσταση των σκελών στο πλάτος της λεκάνης.

Ο J.Vermaseren προτείνει την χρονολόγηση του ναΐσκου στον 4^ο αιώνα π.Χ.¹⁴⁴

N10.Αθήνα

Αν και η δαδούχος είναι δημοσιευμένη μόνο σε σχέδιο οι γραμμές της παραπέμπουν στη δαδούχο του N20, που βρίσκεται στο εθνικό αρχαιολογικό μουσείο των Συρακουσών (αρ.ευρ. 857) και είναι εισηγμένος από την Αθήνα. Ο J.Vermaseren τον χρονολογεί στον 4^ο αιώνα π.Χ.¹⁴⁵

N11.Μουσείο Αγοράς, Αριθ.Ευρ. S706

Το ένδυμα της Κυβέλης φέρει ελάχιστες πτυχές, που εναλλάσσονται με αβαθείς αυλακώσεις. Η πτυχολογία του ιματίου, κάτω από την λοξή παρυφή του οποίου προβάλλεται ο χιτώνας με τις κατακόρυφες σε πυκνή διάταξη ισοπαχείς πτυχώσεις κυρτής τομής, είναι αραιή και απαρτίζεται από ευθείες, λοξές, σχεδόν σχηματικές πτυχές. Οι λοξές αυλακώσεις, που θυμίζουν εγκοπές, δίνουν την εντύπωση ότι το ένδυμα στέκεται βαρύ εγκλωβίζοντας το σώμα. Παραπέμπει στην πτυχολογία των ενδυμάτων, που φέρουν όλες οι μορφές και κυρίως η καθιστή στην παράσταση επιτύμβιας ληκύθου (ΕΑΜ 3486) από την Αθήνα του β΄μισού του 4^{ου} αι.π.Χ.¹⁴⁶ Επιπλέον, η ακαμψία και η μη χαλαρή απόδοση των μορφών της ληκύθου παραπέμπει στις αδρά επεξεργασμένες μορφές του ναΐσκου.

Η δαδούχος κόρη αποδίδεται άτεχνα. Φέρει πέπλο με απόπτυγμα ζωσμένο στη μέση. Η κόμη της είναι μαζεμένη σε κότσο. Η απόδοση των πτυχώσεων είναι πρόχειρη και σχηματικά αποδοσμένη. Αβαθείς κατακόρυφες αυλακώσεις διαχωρίζουν τις ελάχιστες

¹⁴³ Blümel 1966, σ. 68.

¹⁴⁴ CCCAII, σ.66.

¹⁴⁵ CCCA IV, αρ.149, σ.60. βλ. παρακάτω την τεχνοτροπική ανάλυση του N20 (Μ.Συρακουσών 857).

¹⁴⁶ Καλτσάς, σ.195, αρ.388.

πτυχές, που διατρέχουν το ένδυμα, χωρίς να διαγράφουν το περίγραμμα ή τα μέλη του σώματος.

Η μορφή του νεανία αποδίδεται επίσης άτεχνα. Η γλαμούδα είναι σχεδόν απύχωτη, ενώ τα κύρια χαρακτηριστικά της απεικόνισής του είναι η στατικότητα και η τυποποίηση. Η αμελώς κατεργασμένη μορφή του και η τυποποίηση της απόδοσής του θυμίζει ίσως τον Ερμή με την περιληπτική πτυχολογία της γλαμούδας, που εικονίζεται στο σπηλαιόμορφο ανάγλυφο του 4^{ου} αι.π.Χ. από τον Πειραιά του Μ.Βερολίνου (αρ.693).¹⁴⁷ Η στάση της μορφής στον ναΐσκο με το δεξί πόδι τοποθετημένο προς τα πίσω και τη στροφή του κεφαλιού προς τα δεξιά θυμίζει τον αφηρωϊσμένο Αλεξίμαχο του αναγλύφου του Μ.Βερολίνου αρ.807, που προέρχεται από την Τανάγρα¹⁴⁸ και χρονολογείται στο β΄ μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Η στάση του νεανία με το δεξί σκέλος λυγισμένο και τοποθετημένο προς τα πίσω θυμίζει, επίσης, τη μορφή του Ηρακλή στο αναθηματικό ανάγλυφο από την Αθήνα (Μ.Ακρ.7232), που χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι.π.Χ.¹⁴⁹ Η τοποθέτηση του αριστερού του χεριού στη μέση παραπέμπει στον νέο της ερμαϊκής στήλης από τον Ραμνούντα (ΕΑΜ 313), που χρονολογείται το 330-320 π.Χ.¹⁵⁰

Την αμέλεια στην απόδοση των μορφών και της συνοπτική πτυχολογία με τις λιγοστές αυλακώσεις, που αφήνουν ακάλυπτες και λείες τις επιφάνειες των ενδυμάτων στις μορφές του ναΐσκου συναντούμε επίσης και στο υστεροκλασικό ανάγλυφο του επιγραφικού μουσείου αρ.ευρ.3942.¹⁵¹ Εδώ η προχειρότητα στην εκτέλεση των χαρακτηριστικών του προσώπου των λατρευτών του αναγλύφου, η περιληπτική απόδοση της κόμης, οι άκαμπτες στάσεις και οι χονδροκομμένες αναλογίες, παραπέμπουν στις συνοδευτικές μορφές της Κυβέλης του υπό μελέτη ναΐσκου. Στο ανάγλυφο Β12 του καταλόγου της Ε. Βικέλα από το ιερό του Ηρακλή - Παγκράτη στον Ιλισσό, που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι.π.Χ.¹⁵² Οι πτυχές του ιματίου, με το οποίο είναι τυλιγμένη η μεσαία από τις εικονιζόμενες λατρεύτριες, πέφτουν σε αυστηρά κατακόρυφη διάταξη και σε ίση απόσταση μεταξύ τους θυμίζοντας τις πτυχές του πέπλου της δαδούχου, που διατρέχουν την επιφάνειά του κάτω από το απόπτυγμα.

¹⁴⁷ Blümel 1966, K89, σ.81, εικ.129.

¹⁴⁸ Blümel 1928, K112, σ.76-77, πιν.87.

¹⁴⁹ Μ.Ακρόπολης 7232. Vikela 1994, πιν.37,1.

¹⁵⁰ ΕΑΜ 313. Καλτσάς, αρ.528, σ.253.

¹⁵¹ Boardman ΥΚΠ, σ.153, εικ.145.

¹⁵² Vikela 1994, σ.38-9, πιν.23,2.

N12.Μουσείο Πειραιώς, Αριθ.Ευρ. 1767 (E 50)

Η πτυχολογία του χιτώνα και του ιματίου της Κυβέλης είναι πλούσια αλλά σχηματικά αποδοσμένη και απαρτίζεται από λεπτές καμπυλούμενες πτυχές που ποικίλλουν στον όγκο. Ο τρόπος που δηλώνονται οι πτυχώσεις στο ένδυμα είναι μάλλον αφύσικος, ιδιαίτερα στο τμήμα που καλύπτει το στήθος, όπου οι ισοπαχείς πτυχές διατρέχουν συμμετρικά την επιφάνεια, και στο μέρος του χιτώνα που προβάλλεται κάτω από την παρυφή του ιματίου, καθώς και στην άκρη του τελευταίου, που αιωρείται στο πλάι δίπλα από το αριστερό πόδι, με τις σωληνωτές πτυχές να αποδίδονται κατακόρυφες, ισοπαχείς, στέρεες και άκαμπτες.

Η δαδούχος κόρη φέρει κόμη μαζεμένη σε κότσο, που διαχωρίζεται σε συμμετρικές οριζόντιες μάζες στο κεφάλι, χαρακτηριστικές της πεπονοειδούς κόμμωσης. Ο πέπλος φέρει ευρείες σχεδόν ισοπαχείς πτυχές, που δημιουργούν την εντύπωση ότι το ένδυμα είναι σκληρό και άκαμπτο. Χαρακτηριστικές είναι οι τριγωνικές απολήξεις των πτυχών στο στήθος. Οι πτυχές του χιτωνίσκου, που φέρει ο νεανίας, στο ύψος του στέρνου καμπυλώνονται και σχηματίζουν δύο αλληπάλληλα επίπεδα, δίνοντας φυσικό όγκο στο ένδυμα.

Το μυτερό πηγούνι της θεάς, η φουσκωτή στεφάνη της κόμης γύρω από το μέτωπο και τους κροτάφους χαρακτηρίζουν γλυπτικές μορφές της ρωμαϊκής περιόδου. Σε μια τέτοια χρονολόγηση συμφωνούν το καθαρό περίγραμμα του τυμπάνου με τις οξείες ακμές της στεφάνης και το αυστηρό γεωμετρικό του σχήμα. Οι επιμήκεις αναλογίες του ναϊσκου ενισχύουν μια τέτοια χρονολόγηση.¹⁵³

Ο ναϊσκος έχει ως πρότυπό του τον τύπο της θεάς των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ. με τη διαφορά ότι κρατεί το τύμπανο από κάτω.¹⁵⁴ Ο Ι.Πετρόχειλος προτείνει χρονολόγηση του ναϊσκου στον 2^ο μ.Χ. αιώνα.¹⁵⁵

N13.Βερολίνο, Staatliche Museen, Αριθ.Ευρ. SK692 (K 107)

Χαρακτηριστική είναι η φυσιοκρατική απόδοση της πτυχολογίας τόσο του χιτώνα όσο και του ιματίου της Κυβέλης. Πυκνές αλλά σχεδόν επίπεδες είναι οι πτυχές που διατρέχουν τις χειρίδες και το μέρος του υφάσματος που καλύπτει τα στήθη, ανάμεσα στα οποία σχηματίζονται τα χαρακτηριστικά τρίγωνα, ενώ ποικιλία δημιουργούν οι διπλές

¹⁵³ Βλ. παρακάτω, κεφ.4^ο.

¹⁵⁴ Langlotz 1947, σ. 65. Naumann, σ. 161 (τύπος 1). Βλ. σχετικά, παρακάτω, Ν 20 και Κεφ.3^ο, σ.104.

¹⁵⁵ Πετρόχειλος, Β21, σ.57-8.

κυρτές ράχες των πτυχών στο χαμηλότερο μέρος του χιτώνα, που προβάλλει κάτω από την παρυφή του ιματίου και πάνω από τα πέλματα της θεάς. Πλούσια και μεστή η πτυχολογία του ιματίου, που απαρτίζεται από λεπτές και χονδρές με κυρτές ράχες και οξείες ακμές πτυχές, που εναλλάσσονται με βαθιές αυλακώσεις. Οι έντονες φωτοσκιάσεις που δημιουργούν οι τελευταίες, προσδίδουν πλαστικότητα, ενώ η εναλλαγή των κυρτών ραχών με τις οξείες ακμές δίνουν φυσικότητα και υψηλό αισθητικό αποτέλεσμα. Η απόδοση της πτυχολογίας του χιτώνα με την χαρακτηριστική κεντρική αυλάκωση στις πτυχές του ενδύματος που προβάλλεται κάτω από την παρυφή το ιματίου και καλύπτει τα πόδια της θεάς, θυμίζει την ένθρονη Δήμητρα στο ανάγλυφο ΕΑΜ 1016 του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁵⁶

Οι πτυχές του χιτώνα της Κυβέλης όπως προβάλλει κάτω από το ιμάτιο θυμίζουν τον χιτώνα της Υγείας στο ψηφισματικό ανάγλυφο ΕΑΜ 1396 από την Αθήνα, που χρονολογείται στο 320-310 π.Χ.¹⁵⁷ καθώς και την πιο λεπτή επεξεργασία του χιτώνα των νυμφών στο σπηλαιόμορφο ανάγλυφο από το σπήλαιο της Βάρης ΕΑΜ 2012 του 330-320 π.Χ. Επίσης, η πλούσια και λεπτομερής απόδοση του ιματίου του καθιστού γυναικόμορφου θεού στο αναθηματικό ανάγλυφο Α16 του καταλόγου της Ε.Βικέλα από τον Ιλισσό του 320-310 π.Χ.¹⁵⁸ αποτελεί καλή αναφορά του ιματίου της Κυβέλης. Το κεφάλι, ωστόσο, της θεάς συγκεντρώνει στοιχεία από κλασικά πρότυπα, όπως το στρογγυλό περίγραμμα, το στενό στόμα και το χαμηλό μέτωπο, που παραπέμπουν σε μορφές του αΐμιου του 4^{ου} αι.π.Χ.

Η κόμη της δαδούχου κόρης είναι μαζεμένη σε κότσο. Ελάχιστες ρηχές πτυχώσεις σχηματίζονται από απλές εγχαράξεις στο ιμάτιο, που αφήνει να διαγράφεται το αριστερό λυγισμένο πόδι. Ο χιτώνας, που αποκαλύπτεται κάτω από το ιμάτιο, διαθέτει κατακόρυφες και ισοπαχείς πτυχές. Η απόδοση της πλούσιας πτυχολογίας και η στάση της δαδούχου θα μπορούσαν να παραπέμπουν στη δαδούχο κόρη ενός αναγλύφου, που προέρχεται από τη Μίλητο (Μ.Δρέσδης, άγνωστος αρ.ευρ.), και εικονίζει τον Απόλλωνα με τη μορφή κιθαρωδού, τη Λητώ και την Άρτεμι. Το ανάγλυφο έχει αττική επίδραση και χρονολογείται στο αΐ μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁵⁹ Περισσότερο, όμως, παραπέμπουν στο ανάγλυφο Μ.Αγοράς Ι6524 του 337/6 π.Χ. και την επιτύμβια λήκυθο του Μ.Μπενάκη (37783) του γ΄ τέταρτου του 4^{ου} αι.π.Χ.¹⁶⁰

Η μορφή του νεανία αποδίδεται σχεδόν στατική, αλλά με φυσικότητα στην εκτέλεση της πτυχολογίας της χλαμύδας, που απαρτίζεται από αραιές κατακόρυφες και λοξές πτυχές

¹⁵⁶ Svoronos II, πιν. CLXXXIII.

¹⁵⁷ Καλτσάς, αρ.496, σ.236.

¹⁵⁸ Vikela 1994, Α16, πιν.14.

¹⁵⁹ Hausmann 1960, εικ.34. Mitropoulou 1975, αρ.29, σ.46-7.

¹⁶⁰ Αρ.ευρ. 37783. Μ.Μπενάκη, σ.144, εικ.40.1-2.

με κυρτές ράχες, και μεστότητα στην απόδοση της σάρκας. Η στάση και η τεχνοτροπία του θυμίζουν τον υπό μελέτη Ν1, το σπηλαιόμορφο ανάγλυφο (Μ.Βερολίνου) αρ.693, το ψηφισματικό ανάγλυφο από την Ακρόπολη (ΕΑΜ 2947), που χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι.π.Χ.,¹⁶¹ και στη μορφή του χλαμυδοφόρου νεανία στο αναθηματικό ανάγλυφο από την Αγορά (Μ.Αγ.Σ1646) του 4^{ου} αι.π.Χ.¹⁶²

Η δαδούχος κόρη παραπέμπει στη μορφή της Ήρας στον κυλινδρικό βωμό από την Αθήνα (ΕΑΜ 1731) του 350-340 π.Χ.¹⁶³ καθώς και τη μορφή της Μίσθωσης στην ενεπίγραφη στήλη ΕΑΜ 1477 από τον Πειραιά του 310 π.Χ.¹⁶⁴ Χαρακτηριστικό για την ομοιότητα της πτυχολογίας τόσο του χιτώνα όσο και του ιματίου της δαδούχου αποτελεί το αναθηματικό ανάγλυφο του 310 π.Χ. από τον Ιλισσό S1 του καταλόγου της Ε. Βικέλα.¹⁶⁵

Ο J.Vermaseren και ο C.Blümel χρονολογούν το μνημείο στο β' ήμισυ του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁶⁶

Ν14.Μουσείο Λούβρου, Αριθ.Ευρ. Μα 2602

Η πτυχολογία του χιτώνα και του ιματίου της Κυβέλης απαρτίζεται από πλούσιες λεπτές με κυρτές ράχες πτυχές, που καμπυλώνονται στον κόλπο κάτω από το ζώσιμο, και στο μιάτιο, που καλύπτει τα πόδια, ενώ κατακόρυφα διατρέχουν το τμήμα του χιτώνα, που διακρίνεται κάτω από την καμπύλη παρυφή του ιματίου πάνω από τα πέλματα της μορφής. Πλούσιες είναι οι πτυχώσεις του ιματίου στις άκρες, που πέφτουν στην αριστερή και τη δεξιά μεριά της θεάς, στην επιφάνεια κάτω από το ζώσιμο και στις χειρίδες. Βαθιές αυλακώσεις σχηματίζουν πτυχές με έντονη κύρτωση στο μέρος του ιματίου, που καλύπτει τα πόδια. Χαρακτηριστικές είναι οι τριγωνικές απολήξεις των αδρών πτυχών ανάμεσα στα στήθη.

Η δαδούχος κόρη φορά πέπλο με κάθετες πτυχώσεις, που σχηματίζονται από ρηχές αυλακώσεις. Το δεξί λυγισμένο πόδι διαγράφεται κάτω από το ένδυμα, που με τη φυσιοκρατική πτυχολογία αποδίδεται ανάλαφρο και λεπτό. Τα στήθη προβάλλονται κάτω από την σχεδόν απύχνη επιφάνεια του χιτώνα, ενώ ανάμεσά τους διακρίνονται οι τριγωνικές απολήξεις των ελάχιστων σχεδόν επίπεδων πτυχών. Η σχηματική απόδοση της πτυχολογίας παραπέμπει στην όρθια γυναικεία μορφή της επιτύμβιας ληκύθου Μ.

¹⁶¹ Meyer, A157.

¹⁶² Vikela 1997, πιν.26,3. Schauenburg 1953, σ.59, εικ.14.

¹⁶³ Καλτσάς, αρ.532, σ.255.

¹⁶⁴ ο.π., αρ.500, σ.238.

¹⁶⁵ Vikela 1994, S1, σ.54-5, πιν.32.

¹⁶⁶ CCCAII, σ.94. Blümel 1966, εικ.128, σ.74.

Μπενάκη 37783, του γ' τέταρτου του 4^{ου} αι.π.Χ.¹⁶⁷ Η μορφή της δαδούχου θυμίζει τον κιθαρωδό Απόλλωνα του αναγλύφου ΕΑΜ 1892 του 330 π.Χ., που βρέθηκε στην Εύβοια και πιθανώς είναι αττικό,¹⁶⁸ και τα ενδύματα των λατρευτών του αναθηματικού αναγλύφου του 320-310 π.Χ. από τον Ιλισσό F3 στον κατάλογο της Βικέλα.¹⁶⁹

Αραιή είναι η πτυχολογία της γλαμύδας του νεανία, η μορφή του οποίου αποδίδεται έντονα κινημένη με τη λοξή προς τα πίσω τοποθέτηση του δεξιού του σκέλους. Μεστότητα χαρακτηρίζει την απόδοση του υφάσματος, παρά τη στοιχειώδη πτυχολογία, που απαρτίζεται από λείες επιμέρους επιφάνειες διαχωριζόμενες από εγχάρακτες γραμμές. Η εκτέλεση της μορφής του παραπέμπει στους ναΐσκους N1, N13 και N22 καθώς και στα ανάγλυφα αρ.711 των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ.,¹⁷⁰ αρ.693 του 4^{ου} αι. π.Χ. και αρ.697 του Μ.Βερολίνου ελληνιστικής περιόδου, καθώς και στα ανάγλυφα ΕΑΜ 2947, Μ.Αγ.Σ1646 του τελευταίου τετάρτου του 4^{ου} αι.π.Χ. και του επιτύμβιου αναγλύφου του Αντιμένους και της Ολβίας του 320 π.Χ.¹⁷¹

Παρόλ' αυτά χαρακτηριστικά υστερότερων περιόδων μπορούν να επισημανθούν. Το λιονταράκι, που αναπαύεται στους μηρούς της Κυβέλης θυμίζει όσον αφορά την απόδοση της χαίτης το λιοντάρι στον N12 (ΜΠ 1767) της ρωμαϊκής περιόδου. Επιπλέον το περίγραμμα του προσώπου της θεάς είναι τριγωνικό, στοιχείο χαρακτηριστικό των ρωμαϊκών έργων. Αξιοσημείωτη είναι και η υπερβολή της πτυχολογίας του ιματίου, που απαρτίζεται από μία ευρεία δέσμη κυρτών πτυχών. Χαρακτηριστική είναι και η ιδιαιτερότητα στην επεξεργασία του χιτώνα, που προβάλλει κάτω από την παρυφή του ιματίου ανάμεσα στα πέλματα. Εδώ τρεις κυρτές πτυχές εναλλάσσονται με διπλάσιες σε πλάτος απτύχωτες επιφάνειες.

Ωστόσο, στον 4^ο αι.π.Χ. και συγκεκριμένα στα μέσα του συναντούμε ένα ανάγλυφο με παράσταση νεκροδείπνου από την περιοχή του Αίνου (Μ.Κων/πολης 1034), όπου το ιμάτιο ανακεκλιμένου ανδρός απαρτίζεται από παρόμοια δέσμη σωληνωτών πτυχών.¹⁷² Χαρακτηριστικό επίσης είναι και το ανάγλυφο ΕΑΜ 3873¹⁷³ του τελευταίου τετάρτου του 4^{ου} από την Αθήνα, όπου η πτυχολογία του ιματίου του ανακεκλιμένου ήρωος είναι σχηματική με λιγότερη ένταση στην κύρτωση των πτυχώσεων. Επειδή τα δύο παραπάνω ανάγλυφα ομοιάζουν ως προς την τεχνοτροπία πιθανότατα και το ανάγλυφο (Μ.Κων/πλης 1034) από την περιοχή του Αίνου να είναι αττικό.

¹⁶⁷ Μ.Μπενάκη, σ.144, εικ.40.1-2.

¹⁶⁸ Meyer, N5, σ.317, πιν.54,2.

¹⁶⁹ Vikela 1994, F3, σ.47, πιν.28,3.

¹⁷⁰ Δεσπίνης 2010, σ.113.

¹⁷¹ Scholl, αρ. 255, σ.289, πιν.23,1.

¹⁷² Thonges-Stringaris, αρ. 155, σ.91, πιν.23,2.

¹⁷³ Καλτσάς, αρ.487, σ.321.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία σε συνδυασμό με το εύρος του ναΐσκου, το κανονικό πλάτος των παραστάδων και η ευρυχωρία της κόγχης αποτελούν χαρακτηριστικά του 4^{ου} αι.π.Χ. και ιδιαίτερα των μέσων του.¹⁷⁴

Ο Ι.Πετρόχειλος χρονολογεί τον ναΐσκο γύρω στα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁷⁵

N15. Εθνικό αρχαιολογικό Μουσείο, Αριθ.Ευρ. 1544

Η απόδοση των πτυχών είναι λεπτομερής κυρίως στην επιφάνεια του ιματίου της Κυβέλης. Ρηχές αυλακώσεις διατρέχουν την επιφάνεια του ανώτερου μέρους του χιτώνα. Η διχοτόμηση των πτυχών του χιτώνα από μικρότερες αβαθείς αυλακώσεις παραπέμπουν σε έργα του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ. και της ελληνιστικής περιόδου. Το λεπτό πρόσωπο με το επίμηκες περίγραμμα καθώς και οι επιμηκυμένες αναλογίες του ναΐσκου τοποθετούν το μνημείο στους ελληνιστικούς χρόνους. Η κύρτωση της στεφάνης, που διαμορφώνουν τα μαλλιά γύρω από το μέτωπο αποτελεί ίσως υστερότερο χρονολογικό στοιχείο, που χαρακτηρίζει ρωμαϊκά έργα. Παράλληλα, η υπερτονισμένη διαφοροποίηση του επιπέδου του ιματίου από εκείνο του χιτώνα, που επιτυγχάνεται με την παχιά παρυφή του πρώτου, αποτελεί ίσως στοιχείο αδρομερούς απόδοσης, που χαρακτηρίζει ύστερες μεταπλάσεις κλασικών ή υστεροκλασικών πρωτοτύπων.¹⁷⁶

Η κόμη της δαδούχου κόρης είναι μαζεμένη σε κότσο. Το ιμάτιό της φέρει απαλές και αραιές πτυχές, που σχηματίζονται από ρηχές αυλακώσεις, σχεδόν από εγχαράξεις. Ο χιτώνας, που φορά κάτω από το ιμάτιο είναι δυσδιάκριτος και το ελάχιστο τμήμα, που προβάλλεται πάνω από πέλματά της είναι σχεδόν απύχωτο.

Η φθορά του μνημείου δεν επιτρέπει την διάκριση τεχνοτροπικών λεπτομερειών στην απόδοση της μορφής του νεανία. Αξιοπαρατήρητος είναι πάντως ο τρόπος που κρατεί τη δάδα, δηλαδή ανάποδα, καθώς η απεικόνιση αυτή είναι μοναδική στα μνημεία αυτού του τύπου.

N16. Εθνικό αρχαιολογικό Μουσείο, Αριθ.Ευρ. 1553

Η έντεχνη απόδοση του χιτώνα και του ιματίου της Κυβέλης χαρακτηρίζει τη σύνθεση. Η αναλυτική και λεπτομερής δήλωση των πτυχώσεων με την εναλλαγή των κυρτών ραχών και των οξειών ακμών τους, τις βαθιές αυλακώσεις, που δημιουργούν έντονες φωτοσκιάσεις, την περίτεχνη επεξεργασία της παρυφής του ιματίου, που πέφτει χαλαρά στην αριστερή μεριά της θεάς και η φυσιοκρατική απόδοση των αναδιπλώσεων με

¹⁷⁴ Βλ. κεφ.4^ο.

¹⁷⁵ Πετρόχειλος, σ. 54, Β7.

¹⁷⁶ Βλ. π.χ. την παρυφή του ιματίου του αγαλματίου της Υγείας από το ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο ΕΑΜ272, που χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 3^{ου} αι.μ.Χ.: Καλτσάς, αρ.782.

τα αλληπάλληλα επίπεδα στην άκρη του συντελούν στην επιτυχημένη δήλωση της λεπτής ύφανσης των ενδυμάτων και δημιουργούν ένα πλαστικό σύνολο, που το χαρακτηρίζει αρτιότητα, καλλιτεχνική ευαισθησία και υψηλή αισθητική. Χαρακτηριστικές είναι οι τριγωνικές απολήξεις των πτυχώσεων στο στήθος, που θυμίζουν αγορακρίτειες δημιουργίες. Η ρέουσα πτυχολογία του ιματίου και του χιτώνα κυρίως στο ανώτερο μέρος, που καλύπτει το στήθος, θυμίζει τον περίτεχνο χιτώνα και το ιμάτιο της Υγείας στο ανάγλυφο ΕΑΜ1330 από το Ασκληπιείο της Αθήνας του 320 π.Χ.¹⁷⁷ Η ποιότητα στην εκτέλεση των πτυχώσεων μπορεί να παραλληλιστεί και με αυτή στη γυναικεία μορφή του επιτύμβιου μνημείου του Προκλή και του Προκλείδη από την Αθήνα ΕΑΜ 737, που χρονολογείται το 330 π.Χ.,¹⁷⁸ όπως αυτή αποτυπώνεται στον πλούσιο χιτώνα, που επιτρέπει στο περίγραμμα του στήθους να προβάλλει φυσικά μέσα από τις πλούσιες πτυχές. Η φυσιοκρατικά απόδοσμένη συσώρευση του ιματίου κάτω από το στήθος, ζωντανεύει το ενδυματολογικό σύνολο.

Ιδιαίτερα κινημένη και έντεχνα αποδοσμένη είναι η μορφή του νεανία. Ο χιασμός των κινήσεων, που χαρακτηρίζει την άνετη στάση του και αποδίδεται με φυσικότητα, η απαλή πτυχολογία του χιτωνίσκου και η μεστότητα της σάρκας του καθιστούν τη σύνθεση φυσιοκρατική και μαρτυρούν τη δεξιοτεχνία και ευαισθησία του καλλιτέχνη. Η στάση του νεανία με τα πόδια του σε διάσταση και η περίτεχνη απόδοση της πτυχολογίας θυμίζουν τον Διόνυσο στο αττικό ανάγλυφο Μ.Βερολίνου αρ.687 του β' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁷⁹ Η χαλαρή στάση και η φυσιοκρατική απόδοση της χλαμύδας και του χιτώνα του θυμίζει τον Ερμή, που οδηγεί τον χορό των νυμφών στο σπηλαιόμορφο ανάγλυφο ΕΑΜ 1859 από το σπήλαιο του Πανός στο όρος Πάρνηθα του 300 π.Χ.¹⁸⁰ και ίσως τον Ερμή του αναθηματικού αναγλύφου ΕΑΜ 1444 του 4^{ου} αι.π.Χ.

Η πτυχολογία του ιματίου της δαδούχου είναι λεπτομερής και αναλυτική, και σχηματίζεται από βαθιές αυλακώσεις, που δημιουργούν φωτοσκιάσεις και φυσικό όγκο στο ένδυμα. Χαρακτηριστική είναι η διαφάνεια του ιματίου, κάτω από τη λεπτή επιφάνεια του οποίου διαγράφεται το σώμα της μορφής. Η άνετη στάση της κόρης σε συνδυασμό με το φυσιοκρατικό και πλούσια αποδοσμένο ένδυμα προσδίδουν στη σύνθεση ζωντάνια, κινητικότητα και εκφραστικότητα. Η έντεχνη απόδοση της πτυχολογίας, η πλαστικότητα και η μνημειακότητα της μορφής της δαδούχου, καθώς και η στάση της μορφής παραπέμπουν στο ναϊσκόμορφο ανάγλυφο Μα 752, που βρίσκεται στο μουσείο του Λούβρου, όπου εικονίζονται η Κόρη με τη Δήμητρα και τρεις λατρευτές. Η Κόρη φορά

¹⁷⁷ Καλτσάς, αρ.466, σ.223.

¹⁷⁸ Boardman ΥΚΠ, εικ.123.

¹⁷⁹ Blumel 1966, σ. 68.

¹⁸⁰ Καλτσάς, αρ.460, σ.221.

χιτώνα και ιμάτιο, που καλύπτει σχεδόν όλο το σώμα, και κρατεί δύο μακριές δάδες με το δεξί χέρι. Το ανάγλυφο είναι αττικό και χρονολογείται στο β΄ μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁸¹ Παράλληλα της τελευταίας όσον αφορά τον τύπο και την απόδοση του ενδύματος μπορούν να αποτελέσουν και τα ανάγλυφα ΕΑΜ 1461¹⁸² του τελευταίου τέταρτου του 4^{ου} αι.π.Χ. και αρ.709 του Μ.Βερολίνου των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ.

Η απόδοση του ιματίου και η χαλαρότητα στη στάση της δαδούχου του ναΐσκου μας θυμίζει τη μεσαία νύμφη του σπηλαιόμορφου αναγλύφου ΕΑΜ 2012 του 330-20 π.Χ. και αποτελεί αντανάκλαση της δαδούχου Κόρης στο ψηφισματικό ανάγλυφο Μ.Ελευσίνας 5115 από την Ελευσίνα, που χρονολογείται επίσης στο 330 π.Χ.¹⁸³ Η Κόρη του αναγλύφου επίσης από την Ελευσίνα Μ.Ελευσίνας 5061 του γ΄ τέταρτου του 4^{ου} αι.π.Χ.¹⁸⁴ έχει την ίδια στάση με αυτή της δαδούχου του ναΐσκου, ενώ η ίδια περίτεχνη πτυχολογία του χιτώνα της μαρτυρά πως πρόκειται για ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα άρτιας καλλιτεχνικής δημιουργίας των υστεροκλασικών χρόνων. Χιτώνα και ιμάτιο αποδοσμένα με την ίδια επιμέλεια φορεί και η δαδούχος Κόρη του ψηφισματικού αναγλύφου από την Ελευσίνα Μ.Ελευσίνας 5114 του 319/8 π.Χ.¹⁸⁵

Ν17.Εθνικό αρχαιολογικό Μουσείο, Αριθ.Ευρ. 1557

Πλούσια και λεπτομερής είναι η πτυχολογία τόσο του ιματίου όσο και του χιτώνα της Κυβέλης. Φυσιοκρατική η αναδίπλωση της άκρης του ιματίου που συσσωρεύεται στο πλάι δίπλα στον αριστερό μηρό της. Οι πτυχές του χιτώνα, που προβάλλει κάτω από την παρυφή του ιματίου, σχηματίζονται από βαθιές και ρηχές αυλακώσεις και διαμορφώνουν κυρτές ράχες, που ενίοτε διχοτομούνται από αβαθείς κοντές αύλακες, και εναλλάσσονται με οξείες ακμές, με αποτέλεσμα τη δημιουργία έντονων φωτοσκιάσεων στην επιφάνεια του ενδύματος, παραπέμποντας σε έργα του 4^{ου} αι.π.Χ.

Διακριτικά αποδίδονται οι πυχώσεις του χιτώνα στο σημείο που καλύπτει το στήθος, όπου διαμορφώνονται καμπύλες πτυχές σε σχήμα παραβολικό κάτω από το ζώσιμο, ενώ χαρακτηριστικές είναι οι τριγωνικές πτυχές ανάμεσα στα στήθη, που εμφανίζονται σε έργα των αρχών και των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ. Ο τρόπος που πυχώνεται το ιμάτιο είναι φυσιοκρατικός και συμβάλλει στη δημιουργία της εντύπωσης ότι πρόκειται για ένα λεπτό ύφασμα, που υποτάσσει, ωστόσο, την ανατομία του σώματος και διαμορφώνει τον όγκο του κάτω μέρους του. Η πτυχολογία είναι αραιή από ελάχιστες

¹⁸¹ Hamiaux I, σ. 215.

¹⁸² Καλτσάς, αρ.381 και 471, αντιστοίχως.

¹⁸³ Meyer, A117.

¹⁸⁴ Vikela 1997, σ.230, πιν.30/3.

¹⁸⁵ Meyer, A133.

πτυχές με ράχες κυρτές, που πλαισιώνουν πλατειές κοίλες επιφάνειες. Θυμίζει τα ιμάτια και τους χιτώνες των νυμφών στο ανάγλυφο ΕΑΜ 2012 του 330-20 π.Χ. Οι καμπύλες πτυχές του χιτώνα κάτω από το ζώσιμο σε σχήμα U παραπέμπουν στις θεές του διπλού ναΐσκου της Μητέρας των θεών ΕΑΜ 1613, που ο Ν.Καλτσάς χρονολογεί στα τέλη του 4^{ου} αι.π.Χ.¹⁸⁶ και στον Απόλλωνα Κιθαρωδό του Ευφράνορα, που χρονολογείται στο 340-330 π.Χ.¹⁸⁷

Παρά το χαμηλό του αναγλύφου η μορφή της δαδούχου έχει τις αναλογίες, που συναντώνται σε αγαλματικούς τύπους του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ. Η αραιή πτυχολογία αποτυπώνει με φυσιοκρατικό τρόπο τη βαρύτητα του αττικού πέπλου. Προσεγγίζει το απόπτυγμα του πέπλου της Αθηνάς στο ψηφισματικό ανάγλυφο του Βρ.Μουσείου 772, που προέρχεται πιθανότατα από την Αθήνα και χρονολογείται στο 340 π.Χ.¹⁸⁸

Η στάση του νεανία θυμίζει τη μορφή του ήρωος, που φορεί χιτωνίσκο και χλαμύδα στο αναθηματικό ανάγλυφο Μ.Βερολίνου, αρ.709 των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ., με το δεξί χέρι λυγισμένο και προς τα πίσω με το σώμα στα $\frac{3}{4}$ και την κεφαλή κατά κρόταφον. Η απαλότητα της επιφάνειας στην οποία είναι επεξεργασμένη η πτυχολογία θυμίζει τον Ερμή του σπηλαιόμορφου αναγλύφου ΕΑΜ 1446 του 4^{ου} αι.π.Χ. από την Αθήνα¹⁸⁹ και τη μορφή του χλαμυδοφόρου στο ψηφισματικό ανάγλυφο ΕΑΜ 2947, που χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι.π.Χ.¹⁹⁰

Ν18. Εθνικό αρχαιολογικό Μουσείο, Αριθ.Ευρ.2993 (Ε 194)

Η πτυχολογία του χιτώνα και του ιματίου της θεάς είναι αδρά επεξεργασμένη. Ελάχιστες αραιά τοποθετημένες πτυχές με οξείες ακμές διατρέχουν λοξά το ιμάτιο αφήνοντας μεγάλες απτύχωτες επιφάνειες. Κάθετες από σχετικά βαθιές αυλακώσεις είναι οι πτυχές στον χιτώνα, που προβάλλεται κάτω από την παρυφή του ιματίου και πάνω από τα πέλματα της θεάς, καθώς και στην άκρη του τελευταίου, που αιωρείται στο πλάι από τον αριστερό μηρό της. Οι πτυχές του χιτώνα της θεάς με την κύρτωση και την κανονική τους διάταξη, καθώς και ο τρόπος που ο ένδυμα «κολλά» στο σώμα σε μια ενθύμηση της ώριμης κλασικής περιόδου και του πλούσιου ρυθμού, χωρίς, όμως, να είναι αυτόνομο και ανεξάρτητο από το σώμα, θυμίζει έργα των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ., όπως ο διάφανος

¹⁸⁶ Καλτσάς, αρ.490, σ.232-3.

¹⁸⁷ Boardman ΥΚΠ, Μ. Αγοράς S2154, εικ.30.

¹⁸⁸ Meyer, A92, σ.291-2, πιν.25,1.

¹⁸⁹ Σβορώνος 1903, πιν.LXXIII, 1446.

¹⁹⁰ Meyer, A157.

χιτώνας της χορεύτριας στην επιτύμβια στήλη ΕΑΜ 1896 των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ.¹⁹¹ ή ο χιτώνας του ιερέα στην επιτύμβια λήκυθο από τον Κεραμεικό ΕΑΜ 4495 των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ.,¹⁹² όπου οι ευρείες απτύχωτες επιφάνειες μειώνουν την εντύπωση της «ρευστότητας» του υφάσματος.

Η κόμη της δαδούχου κόρης είναι μαζεμένη σε κότσο. Ο πέπλος της αποδίδεται με υποτυπώδη πτυχολογία, που σχηματίζεται από ελάχιστες ρηχές αυλακώσεις, δημιουργώντας σχεδόν επίπεδες πτυχές. Η μορφή είναι σχηματοποιημένη, αποδοσμένη χωρίς πλαστικότητα. Οι επίπεδες σχεδόν εγγάρκτα αποδοσμένες αραιές και άκαμπτες πτυχές του πέπλου της δαδούχου παραπέμπουν στην Αθηνά του ψηφισματικού αναγλύφου από την Ακρόπολη Α75 στον κατάλογο της Meyer, που χρονολογείται στο 360-50 π.Χ.¹⁹³

Η τυποποίηση στην απόδοση της μορφής του νεανία και η σχεδόν εγγάρκτα πτύχωση της χλαμύδας δημιουργούν μία δυσδιάστατη εικόνα. Η άτεχνη και η σχεδόν ακατέργαστη μορφή του παραπέμπει στο ανάγλυφο Μ. Βερολίνου 693 του 4^{ου} αι.π.Χ.

Ν19.Γερμανία. Ιδιωτική συλλογή

Ο χιτώνας και το ιμάτιο της θεάς χαρακτηρίζονται από έντονη πλαστικότητα. Πλούσιες με ευρείες κυρτές ράχες είναι οι πτυχές, που διατρέχουν λοξά και κατακόρυφα τον χιτώνα, που ανάμεσα στα στήθη απολήγουν σε τρίγωνα. Οι βαθιές αυλακώσεις, που τις σχηματίζουν, δημιουργούν έντονες φωτοσκιάσεις δίνοντας φυσικό όγκο στο ένδυμα, και οι παχιές πτυχώσεις προκαλούν την εντύπωση ότι πρόκειται για ένα χονδρότερο ύφασμα. Πιο χονδρό, αλλά εξίσου πλαστικά αποδίδεται και το ιμάτιο, που καλύπτει τα πόδια της θεάς. Αδρές είναι οι πτυχές που αγκαλιάζουν οριζόντια το δεξί πόδι, ενώ πιο έντονες εκείνες που διατρέχουν λοξά την απόσταση από το αριστερό γόνατο έως την παρυφή του ιματίου. Την εντύπωση του πλούσιου και χονδρού υφάσματος δίνει η απόδοση με παχιές κυρτής διατομής πτυχές της άκρης του ιματίου, που καλύπτει τον αριστερό ώμο της θεάς.

Η μορφή της Κυβέλης και γενικά η τεχνοτροπία όλης της σύνθεσης παραπέμπει στο αναθηματικό ανάγλυφο από τη Βραυρώνα στο Μ.Βραυρώνας.¹⁹⁴ Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα στον περίτεχνο τρόπο δήλωσης των ενδυματολογικών λεπτομερειών κυρίως των ιματίων καθώς και στη διάθεση να αποδοθούν αγαλματικές οι μορφές, ενώ εντυπωσιακή είναι και η ταύτιση στην καλλιτεχνική απόδοση των δαδών. Η πτυχολογία του χιτώνα και του ιματίου της Κυβέλης θυμίζει το αγαλμάτιο της ίδιας θεάς ΕΑΜ 3726

¹⁹¹ Καλτσάς, αρ.370, σ.188.

¹⁹² Ο.π., αρ.375, σ.190.

¹⁹³ Meyer, Α75, σ.287, πιν.23,2.

¹⁹⁴ Κοντής, πιν.104,β.

της υστεροκλασικής περιόδου.¹⁹⁵ Είναι χαρακτηριστική η ομοιότητα στον τρόπο, που συσσωρεύεται το ιμάτιο στον αριστερό βραχίονα καθώς και στα ασαφή τρίγωνα, που σχηματίζονται ανάμεσα στα στήθη.

Η αγαλματώδης μορφή της δαδούχου φέρει κόμη με μακριούς βοστρύχους. Το ιμάτιο διαθέτει αραιή πτυχολογία, που σχηματίζεται από λοξές αβαθείς αυλακώσεις, οι οποίες, όμως, δίνουν φυσικό όγκο στο ένδυμα, κάτω από το οποίο διαγράφεται το σώμα της μορφής. Τα πέλματα προβάλλονται κάτω από τον σχετικά πλούσια πτυχωμένο χιτώνα, που διακρίνεται κάτω από την κυματιστή παρυφή του ιματίου. Η μνημειακότητα της μορφής της δαδούχου παραπέμπει στο περίτεχνο ανάγλυφο της διπλής Εκάτης, Μα 2723 του Μ.Λούβρου, και συγκεκριμένα στη μορφή της πίσω όψης, που φέρει χιτώνα και ιμάτιο. Το έργο είναι αττικό και ανήκει στον 3^ο αιώνα π.Χ.¹⁹⁶ Ως παράλληλα του ναΐσκου μπορούν να αναφερθούν και τα ανάγλυφα του ελληνιστικού τραπεζοφόρου από τη Θάσο (Μ.Θάσου αρ.ευρ.18), το ανάγλυφο Μ.Βερολίνου αρ.709 των μέων του 4^{ου} αι.π.Χ., όσον αφορά τον εικονογραφικό τύπο της δαδούχου και ιδιαίτερα την ομοιότητα στην απόδοση της κόμης, και το ανάγλυφο ΕΑΜ 1016 του 4^{ου} αι.π.Χ. Στο ψηφισματικό ανάγλυφο ΕΑΜ 2947 του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ. και συγκεκριμένα στο ιμάτιο της γυναικείας μορφής αναγνωρίζεται η φυσιοκρατικά αποδοσμένη πτυχολογία της δαδούχου μας. Όπως επίσης, στο ψηφισματικό ανάγλυφο του Μ.Αγοράς Ι6524 του 337/6 π.Χ. και το επιτύμβιο ανάγλυφο από τον Κεραμεικό (Μ.Κεραμεικού Ρ 233), του 320 π.Χ.¹⁹⁷ Η κόμη της δαδούχου παραπέμπει στην Κόρη του αναγλύφου ΕΑΜ 1519 από την Ελευσίνα του τρίτου τέταρτου του 4^{ου} αι.π.Χ.¹⁹⁸

Τρισδιάστατη και με ιδιαίτερη πλαστικότητα αποδίδεται και η μορφή του νεανία. Χαρακτηριστικός είναι ο φυσικός όγκος, που προσδίδουν οι φυσιοκρατικές πτυχώσεις στην χλαμύδα. Η στροφή της κεφαλής του θεού προς το μέρος της Κυβέλης και το τοποθετημένο στη μέση λυγισμένο αριστερό χέρι, δίνουν κίνηση, ζωντάνια και μνημειακότητα στην μορφή. Η τοποθέτηση του αριστερού χεριού του νεανία στη μέση και η άνετη στάση του παραπέμπει στον Ασκληπιό του αναγλύφου από το αρχαιολογικό μουσείο της Θεσσαλονίκης (άγν.αρ.ευρ.).¹⁹⁹ Η πτυχολογία της χλαμύδας του ίσως αποτυπώνεται στα ιμάτια των μορφών του αναγλύφου (Ζ.Υ.1705) από την Αθήνα στο Μ. Δρέσδης, που χρονολογείται στα 350-330 π.Χ.²⁰⁰

¹⁹⁵ Καλτσάς, αρ.489, σ.232.

¹⁹⁶ Hamiaux II, σ. 170.

¹⁹⁷ Scholl, αρ.51, σ.239-40, πιν.23,2.

¹⁹⁸ Καλτσάς, αρ.484, σ.230-1.

¹⁹⁹ Hausmann 1960, εικ.41.

²⁰⁰ Scholl, αρ.384, σ.325, πιν.17,3.

Η χαρακτηριστική τοποθέτηση των συμπληρωματικών μορφών σχεδόν ολόγλυφων στις παραστάδες του ναΐσκου αποδεσμευμένες από το πεδίο τους, θυμίζουν το ναϊσκόμορφο αναθηματικό ανάγλυφο από το Ασκληπιείο της Αθήνας ΕΑΜ 1377 των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ. καθώς και τα επιτύμβια ανάγλυφα της υστεροκλασικής περιόδου, που διακρίνονται για την τάση των καλλιτεχνών να απεγκλωβίζουν τη σύνθεση από το ναϊσκόμορφο πλαίσιο τους. Κύριο χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι η «υπερχείλιση» της σκηνής από τις παραστάδες τέτοιου τύπου μνημείων και η δημιουργία αγαλματικών μορφών. Στους ναΐσκους της Κυβέλης δεν αντιστοιχεί η τάση αυτή καθώς το εικονογραφικό περιεχόμενο είναι διαφορετικό. Οι μορφές στις παραστάδες των ναϊσκών της Κυβέλης καταλαμβάνουν μια θέση πρωταρχική. Εξαιρέσεις αποτελούν οι ναΐσκοι Ν31, Ν32 και Ν36, όπου οι μορφές βρίσκονται εντός της κόγχης. Αν συνδυαστεί ο ναΐσκος στην ιδιωτική συλλογή της Γερμανίας με τους τελευταίους ίσως αποτολμηθεί η υιοθέτηση της άποψης πως αποτελεί εξέλιξη αυτών, ανάλογη με την εξέλιξη, που ακολούθησαν τα επιτύμβια ανάγλυφα της υστεροκλασικής περιόδου από τα πρωϊμότερα κλασικά. Θα μπορούσε όμως να θεωρηθεί μία πρωτότυπη καινοτόμα εκτέλεση ενός εμπνευσμένου καλλιτέχνη, που διαφοροποιείται από την αυστηρή τυπολογία των ναϊσκών με τις μορφές να δηλώνονται συχνά με δυσδιάκριτα αναγλυφικά ίχνη στις παραστάδες. Όλες αυτές οι εκτιμήσεις μπορούν να οδηγήσουν σε μια χρονολόγηση στο β΄ μισό του 4^{ου} αι.π.Χ. και ειδικότερα στο γ΄ και τελευταίο τέταρτο του αιώνα.²⁰¹

Ο J. Vermaseren προτείνει την χρονολόγηση του ναΐσκου στον 5ο αιώνα π.Χ.²⁰² Μία τέτοια χρονολόγηση δε συμφωνεί με την τεχνοτροπία των μορφών μια και τα ενδύματά τους δεν διακρίνονται για τη διαφάνεια της ώριμης κλασικής περιόδου. Επίσης, αν ισχύει η χρονολογική προσέγγιση, που προτείνει ο μελετητής, είναι λογικό να αναρωτηθούμε γιατί η εικονογραφία του εν λόγω ναΐσκου να μην ανακαλεί τον αγορακρίτειο τύπο, με το απόπτγμα του χιτώνα και το λιοντάρι στα πλάγια.

Ν20.Συρακούσες, εθνικό αρχαιολογικό μουσείο, αρ.εμρ. 857

Η φυσιοκρατική απόδοση της πτυχολογίας του ιματίου της θεάς με την πλαστικότητα των πτυχών, που διατρέχουν σε διαφορετικές κατευθύνσεις το ένδυμα και η αίσθηση της λεπτότητας, που αυτό αποπνέει, η περιγραφή του σώματος, η λεπτομερειακή απόδοση της χειρίδας του χιτώνα, το ωοειδές πρόσωπο με τους κυματιστούς βοστρύχους, που στεφανώνουν το μέτωπο, η αρμονία και η ευγένεια του προσώπου καθώς και το

²⁰¹ Βλ. τα επιτύμβια ανάγλυφα του Αριστοναύτη ΕΑΜ 738 του 320 π.Χ. και του Προκλή και του Προκλείδη ΕΑΜ 737 του γ΄ τέταρτου του 4^{ου} αι.π.Χ..

²⁰² СССАII,108.

απόκοσμο βλέμμα, αποτελούν στοιχεία της ώριμης κλασικής τέχνης. Η τοποθέτηση, επιπλέον, του λιονταριού δίπλα στη θεά ενισχύει τη μνημειακότητα της μορφής της. Μπορεί να παραλληλιστεί με το άγαλμα της ένθρονης Μητέρας των θεών ΕΑΜ 3265 από την Αθήνα,²⁰³ που είναι ρωμαϊκό αντίγραφο του λατρευτικού αγάλματος της θεάς, το οποίο είχε φιλοτεχνήσει ο Αγοράκριτος το 440 π.Χ.²⁰⁴

Η κεφαλή της εύλογα παραπέμπει στην κεφαλή της πολυκλείτιας Ήρας από το Ηραίο του Άργους ΕΑΜ 1571 του 420 π.Χ.²⁰⁵ καθώς και στην κεφαλή του αγάλματος, που παριστάνει την Περσεφόνη από τον Πειραιά ΕΑΜ 176 του 420-410π.Χ.,²⁰⁶ και απηχεί αγορακρίτειες δημιουργίες, όπως και η Κυβέλη του ναΐσκου. Το λεπτό περίγραμμα, ωστόσο, με τις απαλές μεταβάσεις των μερών του προσώπου παραπέμπει στην κεφαλή της Αφροδίτης ΕΑΜ 1842 από την Αθήνα των αρχών του 4^{ου} αι.π.Χ.²⁰⁷ Το μάτιο της θεάς προσεγγίζεται τεχνοτροπικά από τους ιματιοφόρους Ασκληπιό και Υγεία στο ανάγλυφο ΕΑΜ1346 από το Ασκληπιείο της Αθήνας του α΄ τέταρτου του 4^{ου} αι.π.Χ.²⁰⁸

Η μορφή της δαδούχου ίσως παραπέμπει στον ιερέα του θραυσματικού αναγλύφου του εθνικού αρχαιολογικού μουσείου²⁰⁹ του β΄ τέταρτου 4^{ου} αι.π.Χ. καθώς και στον βωμίσκο από τη Θεσσαλονίκη (Μ.Θεσ/κης 6679) όσον αφορά τη στάση και την πτύχωση των ιματιοφόρων μορφών στις δύο από τις πλευρές του, που χρονολογείται στο α΄ μισό του 4^{ου} αι.π.Χ.²¹⁰ Η απόδοση του πέπλου της με την αραιή και λιτή πτυχολογία, που αναδεικνύει την ανατομία, απομακρύνεται από τα πρότυπα του 5^{ου} αι.π.Χ., όπου το ένδυμα «κολλά» πάνω στο σώμα διαγράφοντας και τη μικρότερη ανατομική λεπτομέρεια όπως στα περισσότερα έργα του α΄ μισού του 4^{ου} αι.π.Χ. Το επιτύμβιο ανάγλυφο ΕΑΜ 1993 από την Αθήνα των αρχών του 4^{ου} αι.π.Χ.²¹¹ αντανακλά τέτοια χαρακτηριστικά, αν και εδώ το βαρβαρικό ένδυμα της εικονιζομένης μικρής δούλης πτυχώνεται πλουσιότερα εκατέρωθεν του προβαλλόμενου αριστερού της σκέλους, που διαγράφεται όπως στην περίπτωση της δαδούχου μας με απόλυτη σαφήνεια.

Τα ενδύματα των μορφών του ψηφισματικού αναγλύφου από τη νότια κλιτύ της Ακρόπολης ΕΑΜ 1467 του 356/5 π.Χ.²¹² συγκεντρώνουν πολλά από τα στοιχεία της πτυχολογίας λιγότερο ίσως της δαδούχου και περισσότερο της Κυβέλης, καθώς αυτά

²⁰³ Καλτσάς, αρ.197, σ.109.

²⁰⁴ Δεσπίνης 1971, σ.111.

²⁰⁵ Καλτσάς, αρ.204, σ.115.

²⁰⁶ Ο.π., αρ.221, σ.120. Karusu, πιν.85-86.

²⁰⁷ Καλτσάς, αρ.241, σ.126-7.

²⁰⁸ Ο.π., αρ.271, σ.142.

²⁰⁹ Svoronos III, 1 (118), πιν.CCXLII,

²¹⁰ Θεσσαλονίκη I, αρ.20, σ.35-37.

²¹¹ Καλτσάς, αρ.331, σ.167.

²¹² Ο.π., αρ.503, σ.238-9.

μετριάζουν την υπερβολική λεπτότητα των κλασικών πρωτοτύπων με την αραιότερη πτύχωση που συναντάται σε έργα των αρχών του 4^{ου} αι.π.Χ. επιτρέποντας στο ένδυμα να συμβάλλει μαζί με την ανατομία στη δόμηση της μορφής. Ίσως, λοιπόν, ο ναΐσκος μας να αποτελεί ύστερη μετάπλαση έργου του τέλους του 5^{ου} αιώνα ή πρωτότυπο του αΐημίσεως του 4^{ου}. Επίσης, ακολουθεί τον τύπο 1 της F.Naumann, η οποία αναφέρει ότι ανήκει στις αρχές του 4^{ου} αιώνα και αναπαράγεται στους ρωμαϊκούς χρόνους.²¹³ Ο απεγκλωβισμός, όμως, της μορφής από το πεδίο της κόγχης παραπέμπει στα επιτύμβια ανάγλυφα του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ. Δεν μπορεί, λοιπόν, να αποκλειστεί η χρονολόγηση του έργου σε αυτή την περίοδο καθώς και σε όλη τη διάρκεια του 4^{ου}, η γλυπτική του οποίου χαρακτηρίζεται από προσμειξείς παλαιών και νεωτερικών τεχνοτροπικών στοιχείων.

Ο J.Vermaseren χρονολογεί τον ναΐσκο στον 4^ο αιώνα π.Χ.²¹⁴ και η Μ.Ξαγοράρη στα μέσα του 4^{ου} αι.π.Χ.²¹⁵

Ο ναΐσκος N20 ακολουθεί τον τύπο της θεάς των αρχών του 4^{ου} αι.π.Χ. με το απόπτυγμα στον χιτώνα, αλλά χωρίς τύμπανο. Πιθανότατα, ο εν λόγω ναΐσκος έχει ως πρότυπό του τον κρατήρα της Srina, όπου η θεά κρατεί σκήπτρο, που ίσως οφείλεται στη θεοκρασία με τη Δήμητρα (αφού το αγορακρίτειο άγαλμα κρατεί τύμπανο).²¹⁶

N21.Μουσείο Πειραιώς, Αριθ.Ευρ.3691

Οι λεπτές πυκνές και κυρτές πτυχές του χιτώνα της Κυβέλης στο μέρος που προβάλλει κάτω από την παρυφή του ιματίου, η τοποθέτησή τους σε διαφορετικά επίπεδα και οι βαθιές κοιλότητες, που σχηματίζονται μεταξύ τους, παραπέμπουν σε έργα του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ. Η ποικιλία της πτυχολογίας του ιματίου, η πλούσια συσσώρευση της άκρης του καθώς αναδιπλώνεται στο πλάι του αριστερού ποδιού της και η ανισόπεδη παρυφή, που απομακρύνεται από την οριζόντια γραμμή των πρωϊμότερων έργων προσεγγίζει τα ανάγλυφα EAM 2012 του 330-320 π.Χ. και ίσως το σπηλαιόμορφο EAM 832 του 340 π.Χ. Η ελεύθερη διεύθεση του υφάσματος πάνω στο σώμα ίσως οφείλεται στην τεχνοτροπική μετάβαση από την ύστερη κλασική στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο. Ενισχυτικό αυτού είναι ίσως και το επίμηκες σχήμα του ναΐσκου.²¹⁷

Οι ραδινές μορφές των συνοδευτικών μορφών του νεανία και της δαδούχου καθώς και οι άνετες στάσεις τους θυμίζουν το ανάγλυφο EAM 1422, που βρέθηκε στην Τεγέα

²¹³ Naumann, σ.161.

²¹⁴ CCCAIV, σ.60.

²¹⁵ Xagorari, σ.41.

²¹⁶ Naumann, σ.172, αρ.134. βλ.παρακάτω, σ. 131 και 262.

²¹⁷ Βλ. παρακάτω, κεφ.4^ο.

του τέλους του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι.π.Χ.²¹⁸ Ειδικότερα, η μορφή της δαδούχου με τις διακριτικές πτυχώσεις και τη λεπτότητα του ενδύματος με τον φυσικό όγκο, που αντιστέκεται στο χαμηλό του αναγλύφου, παραπέμπει στην ενεπίγραφη στήλη του Πειραιά ΕΑΜ 1477 του 310 π.Χ. και το ανάγλυφο S1 στον κατάλογο της Ε.Βικέλα από τον Ιλισσό επίσης του 310 π.Χ.²¹⁹ Ο τρόπος, που το ένδυμα «κολλά» στο σώμα διαγράφοντας ιδιαίτερα την περιοχή της κοιλιάς, θυμίζει την Εκάτη του αναγλύφου Ma 2849 από την Κύζικο στο Μ. Λούβρου του 3^{ου} αι.π.Χ.

Η μορφή του νεανία παραπέμπει στη μορφή του νεανία στο ανάγλυφο από την Αγορά στο Μ.Αγοράς S1646 του 4^{ου} αι.π.Χ. και στη μορφή του γλαυδοφόρου του ψηφισματικού αναγλύφου ΕΑΜ2947 από την Ακρόπολη του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ. όμως, τα τριγωνικά πελματα της Κυβέλης παραπέμπουν σε έργα των ρωμαϊκών χρόνων, όπως η επιτύμβια στήλη της Αμαρυλλίδος και του Αντιπάτρου από την Αθήνα, που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 1^{ου} αι. μ.Χ.²²⁰

Ο Ι.Πετρόχειλος χρονολογεί το μνημείο στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους,²²¹ ενώ ο Κ.Δαβάρας τον χρονολογεί στο β' μισό του 4ου αι.π.Χ.²²²

Ν22.Εθνικό αρχαιολογικό μουσείο, Αρ.επρ. 2991.

Το υπερβολικό πύκνωμα του ιματίου της θεάς με τις πολυάριθμες πτυχές και την κύρτωση των ραχών τους, ο εγκλωβισμός του σώματος μέσα στο ύφασμα, που ανεπαίσθητα διαγράφεται κάτω από αυτό, παραπέμπει στο αναθηματικό ανάγλυφο ΕΑΜ 3873 με παράσταση νεκροδείπνου από την Αθήνα του τελευταίου τέταρτου του 4^{ου} αι.π.Χ.²²³ και συγκεκριμένα στα πολύπτυχα ιμάτια του ανακεκλιμένου ήρωος και της γυναίκας, που κάθεται στην κλίνη του. Χαρακτηριστικό είναι εδώ το πάχος της παρυφής του ιματίου στο κατώτερο μέρος που καλύπτει τα πόδια πάνω από τον χιτώνα. Η απόδοση αυτή της παρυφής δημιουργεί την εντύπωση ενός χονδρού υφάσματος, στοιχείο, που συναντούμε και στο ιμάτιο της Κυβέλης του υπό μελέτη ναΐσκου.

Η πτυχολογία του χιτώνα, που προβάλλει κάτω από το ιμάτιο είναι πλούσια σχηματισμένη από παράλληλες αβαθείς ισοκατανεμημένες αυλακώσεις. Λίγες πτυχές κυρίως στα πλάγια αυλακώνονται επιμέρους λοξά διακόπτοντας το μονότονο πλισάρισμα. Σχηματικός, ωστόσο, είναι ο τρόπος που διαταράσσεται η κατακόρυφη διάταξη των

²¹⁸ Καλτσάς, αρ.579, σ.277.

²¹⁹ Vikela 1994, S1, σ.54-5, πιν.32.

²²⁰ ΕΑΜ 1233, Καλτσάς, αρ. 679

²²¹ Πετρόχειλος, σ.56.

²²² Δαβάρας, σ.119, πιν.90γ.

²²³ Καλτσάς, αρ.487, σ.231.

πτυχών του χιτώνα από τα πέλματα της θεάς, όπως, συμβαίνει στην όρθια γυναίκα της επιτύμβιας στήλης από την Αθήνα ΕΑΜ 870 του τρίτου τέταρτου του 4^{ου} αι.π.Χ.²²⁴ Κοντά στην πυκνότητα των πτυχώσεων του ιματίου βρίσκεται και το ψηφισματικό ανάγλυφο ΕΑΜ 3491 από το Κυνόσαργες του 320 π.Χ.²²⁵ και το σπηλαιόμορφο ανάγλυφο ΕΑΜ 1448 από τον Πάρωνα των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ.²²⁶ με τους χαρακτηριστικούς πολύπτυχους με γραμμικό, ωστόσο, τρόπο αποδοσμένους χιτώνες των νυμφών.

Η στάση του νεανία με το δεξί πόδι λυγισμένο προς τα πίσω με το σώμα σε στάση $\frac{3}{4}$ και το κεφάλι κατά κρόταφον θυμίζει τη μορφή του Ηρακλή στο αναθηματικό ανάγλυφο Β13 του καταλόγου της Ε. Βικέλα από τον Ιλισσό του 330-320 π.Χ., στο ανάγλυφο Β8 επίσης από τον Ιλισσό του 330 π.Χ.,²²⁷ στο αναθηματικό ανάγλυφο από την Ακρόπολη Μ.Ακρόπολης 7232.²²⁸ Στο ανάγλυφο Μ.Βερολίνου αρ.711²²⁹ από τα Μέγαρα των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ. η χλαμύδα του εικονιζόμενου Ερμή φέρει τις ίδιες αυλακώσεις με αυτή του νεανία του ναΐσκου.

Ν23.Εθνικό αρχαιολογικό μουσείο, Αρ.ευρ.6111

Η πτυχολογία του ιματίου, που καλύπτει τα πόδια της Κυβέλης, είναι αρκετά λεπτομερής αποτελούμενη από φυσιοκρατικές πτυχές, που υποτάσσουν την ανατομία του σώματος στο χονδρό ύφασμα θυμίζοντας αρκετά τις νύμφες στο σπηλαιόμορφο ανάγλυφο ΕΑΜ 2012 του 330-320 π.Χ. Επιπλέον, οι πολλές και πυκνές πτυχές, που εναλλάσσονται με βαθιές αυλακώσεις συναντώνται και στον χιτώνα της θεάς, παρόλο που εδώ το πλισάρισμα είναι πιο έντονο, ενώ η πτυχολογία απομακρύνεται από την τυπική κατακόρυφη διάταξη και απαρτίζεται από ελαφρώς καμπύλες πτυχές αποκλίνουσες στα άκρα, που γίνονται σταδιακά ευθείες όσο προχωρούν προς το κέντρο. Η διεύρυνση αυτή του χιτώνα προς τα κάτω και η καμπυλότητα στις πτυχώσεις θυμίζουν ανάγλυφα της ελληνιστικής περιόδου του 3^{ου} και 2^{ου} αι.π.Χ.²³⁰ Η ομαλή διάταξη των πτυχών του χιτώνα, ωστόσο, κάτω από το ζώσιμο, καθώς και η συνήθης διαμόρφωσή τους σε σχήμα ν στην περιοχή ανάμεσα στα στήθη συναντώνται σε όλη τη διάρκεια του 4^{ου} αι.π.Χ. και κυρίως στο β' μισό του. Χαρακτηριστικά παράλληλα αποτελούν τα ανάγλυφα Μ.Αγ. Ι6524 του 337/6 π.Χ., ΕΑΜ 1431 των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ. και του αναθηματικού στον Ασκληπιό

²²⁴ ο.π.,σ. αρ.386, σ.195.

²²⁵ ο.π., αρ.503, σ.238.

²²⁶ Καλτσάς, αρ.456, σ.219.

²²⁷ Vikelá 1994, Β13, πιν.24,1 και Β8, πιν.21.

²²⁸ ο.π., πιν.37,1.

²²⁹ Blumel 1966, Κ88, σ. 66-7, εικ.109.

²³⁰ Βλ.Καλτσάς, αρ.561, 579, 582, 635, 636, 639.

αναγλύφου του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ.²³¹ Το επίμηκες περίγραμμα του προσώπου παραπέμπει σε έργα του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ. και της ελληνιστικής περιόδου.

Η μυτερή απόληξη της γλαμύδας του νεανία, όπως πέφτει στο πρόσθιο τμήμα του κορμού του παραπέμπει στον Ερμή του αναγλύφου Μ.Βερολίνου αρ.711 των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ. Εδώ, ωστόσο, η πτυχολογία τόσο του θεού όσο και των νυμφών είναι επίπεδη, στοιχείο που προσαρμόζεται στη γενικότερη σχηματοποίηση των μορφών, που συμμετέχουν σε μία άκαμπτη σύνθεση. Ο πλούσιος όγκος της γλαμύδας του νεανία μας παραπέμπει στο ανάγλυφο ΕΑΜ 1859 από την Πάρνηθα του 300 π.Χ.²³² καθώς και στο ανάγλυφο ΕΑΜ 1444 του 4^{ου} αι.π.Χ.

Η μορφή της δαδούχου παρά την εκτεταμένη διάβρωση της επιφάνειάς της διακρίνεται για την αδρότητά της. Ο πέπλος της διαθέτει χαλαρή και αραιή πτυχολογία. Ωστόσο, το χαμηλό του αναγλύφου εδώ δεν αφαιρεί από τον όγκο της μορφής αλλά οι καμπύλες επιφάνειες ανάμεσα στις ελάχιστες ρηχές αυλακώσεις εντείνουν τη φυσικότητα του ενδύματος, όπως στο ψηφισματικό ανάγλυφο (Βρ.μουσείο 772) από την Αθήνα του 340 π.Χ. και από την Ακρόπολη Μ.Ακροπ. 7231 του 320 π.Χ.²³³

Ν24.Εθνικό αρχαιολογικό μουσείο, Αρ.επρ.6164.

Η έντονα διαβρωμένη επιφάνεια του μαρμάρου και οι αποκρούσεις στη μεγαλύτερη έκταση του ενδύματος της Κυβέλης δυσχεραίνει την αναλυτική περιγραφή των τεχνοτροπικών λεπτομερειών. Ωστόσο, οι οριζόντιες αυλακώσεις, που διακρίνονται στο ιμάτιο ανάμεσα στα γόνατα, που πλαισιώνουν πυκνές πτυχές με κυρτές ράχες και συνδυάζονται με λοξές, που συμπληρώνουν πάνω από την παρυφή την πτυχολογία του ιματίου, παραπέμπουν στο αγαλμάτιο της ένθρονης Κυβέλης ΕΑΜ 3726 από την Αθήνα, που ο Ν.Καλτσάς τοποθετεί στην ύστερη κλασική περίοδο.²³⁴ Ομοιότητα παρουσιάζουν και στον τρόπο, που ο χιτώνας πτυχώνεται κάτω από το ζώσιμο.

Η ποικιλία των πτυχών του χιτώνα στο κατώτερο μέρος, που προβάλλει κάτω από το ιμάτιο με τις ευθείες, λοξές και καμπυλούμενες βαθιές αυλακώσεις, παραπέμπει σε έργα του ύστερου 4^{ου} αι.π.Χ., όπως η βάση από τη Μαντίνεια ΕΑΜ 215-17 του 320 π.Χ. ή του αναγλύφου Μ.Βερολίνου SK808 από την Αθήνα του 350-340 π.Χ.,²³⁵ στο ανάγλυφο Ma752 στο Μ.Λούβρου από την Ελευσίνα του β' μισού του 4^{ου} αι.π.Χ., στο αττικό ανάγλυφο στο Μουσείο Fitzwilliam (GR17.1865) με θέμα νεκροδείπνου, που

²³¹ Hausmann 1960, εικ.41.

²³² Καλτσάς, αρ.460, σ.221. Μητροπούλου 1978, εικ.28.

²³³ Meyer, A138, σ.304, πιν.35,1 και A92, σ.291, πιν.25,1.

²³⁴ Καλτσάς, αρ.489, σ.232.

²³⁵ Blumel 1928, σ.77-8, πιν.87, K113.

χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι.π.Χ.²³⁶ και στο ανάγλυφο με παράσταση νεκροδείπνου ίσως από την Κω του 300 π.Χ. (Μ.Κων/πολης, αρ.70), κυρίως ως προς την παρυφή του ιματίου, που αποδίδεται παχειά.²³⁷

Στο ανάγλυφο της Αγνοθέας από τον Ιλισσό Α13 του καταλόγου της Ε.Βικέλα του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ.²³⁸ συναντούμε τις πλούσιες με κυρτές ράχες πτυχές στον χιτώνα της αναθέτριας και το ιμάτιο του εικονιζόμενου θεού, ίσως εδώ με τρόπο χονδροειδή. Τα ίδια χαρακτηριστικά εντοπίζουμε και στο ανάγλυφο Α16 επίσης από τον Ιλισσό του 320-310 π.Χ., που φέρει την επιγραφή ΜΙΚΑ ΑΝΕΘΕΚΕΝ,²³⁹ καθώς και στο ψηφισματικό ανάγλυφο Μ.Ελευσίνας 5114 από την Ελευσίνα του 319/18 π.Χ.

Ν25.Εθνικό αρχαιολογικό μουσείο, Αρ.ευν.6116 (213)

Διαβρωμένη είναι η επιφάνεια του μαρμάρου στο ανώτερο μέρος του πέπλου της δαδούχου, που καλύπτει το στήθος, για αυτό και δυσανάγνωστη η πτυχολογία στο σημείο αυτό. Το τμήμα του πέπλου που καλύπτει τα πόδια κάτω από το απόπτυγμα διατρέχεται από κάθετες φαρδιές ανισοπαχείς με κυρτές ράχες πτυχές, που σχηματίζονται από αβαθείς αυλακώσεις. Χαρακτηριστική είναι η διάκριση της κεντρικής πτυχής και η στάση της με το διαγραφόμενο αριστερό σκέλος κάτω από το λεπτά αποδοσμένο ένδυμα, που παραπέμπουν στην ανάλογη μορφή ιερέως, που στέκεται όρθια σε επαφή με την αριστερή παραστάδα του θραύσματος ναϊσκόμορφου αναγλύφου στο εθνικό αρχαιολογικό μουσείο του β' τετάρτου του 4^{ου} αι.π.Χ.²⁴⁰ Μόνο που εδώ η μορφή ως έξεργη αποδίδεται πιο πλαστικά και το ένδυμα λεπτότερο σχεδόν αραχνούφαντο. Θυμίζει, επίσης, την ιματιοφόρο ανδρική μορφή στην επιτύμβια λουτροφόρο Μ.Μπενάκη 32939, που χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι.π.Χ.²⁴¹

Το ανάγλυφο GR 37.1850 στο Μουσείο Fitzwilliam άγνωστης προέλευσης, που χρονολογείται στα τέλη 4^{ου} με αρχές 3^{ου} αι.π.Χ.,²⁴² θυμίζει το υπό μελέτη θραύσμα με τη δαδούχο όσον αφορά την απόδοση της πτυχολογίας στο ποδήρες ένδυμα της γυναικείας μορφής, που φέρει την χαρακτηριστική κεντρική πτυχή και τις κατακόρυφες αυλακώσεις, πιο βαθιές, ωστόσο, εδώ που προσδίδουν μεγαλύτερη διαφάνεια στο ύφασμα και επιτρέπει το σώμα να διαγράφεται πιο έντονα από αυτό της δαδούχου μας. Το έργο αυτό αν και μη

²³⁶ Budde-Nicholls, σ.36, πιν.19,61.

²³⁷ Thonges-Stringaris, σ.128, πιν.15,1.

²³⁸ Vikela 1994, Α13, σ.22-3, πιν.11.

²³⁹ ο.π., Α16, σ.25, πιν.14.

²⁴⁰ Svoronos III, πιν.CCXLII, 1(118).

²⁴¹ Μ.Μπενάκη, σ.149, εικ.43.1-2.

²⁴² Budde-Nicholls, πιν.19,60.

αττικό ακολουθεί τα τεχνοτροπικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά των αττικών εργαστηρίων γλυπτικής.

N26. Ναϊσκος από τις Αχαρνές

Ο ναϊσκος δεν μπορεί να προσεγγισθεί τεχνοτροπικά, καθώς το ανάγλυφο έχει χαθεί και δεν υπάρχει δημοσιευμένη φωτογραφία του.

N27. Νότια Κλιτύς Ακρόπολης NK144

Η μορφή της Κυβέλης είναι επεξεργασμένη αδρομερώς. Οι αναλογίες της δεν χαρακτηρίζονται για τη ραδινότητά τους. Η πτυχολογία του ιματίου αποδίδεται σχεδόν σχηματικά. Οι αβαθείς αυλακώσεις, που σχηματίζουν τις αραιές πτυχές, παραπέμπουν στο ιμάτιο της Κυβέλης του ναϊσκου N1. Ο τρόπος, ωστόσο, που αποδίδονται οι πτυχώσεις κάτω από το ζώσιμο του χιτώνα, παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον θυμίζοντας την Κυβέλη του επιμελέστερα κατεργασμένου ναϊσκου N33.

Η πτυχολογία του πέπλου της δαδούχου κόρης απαρτίζεται από ισοζυγισμένες και ισοπαχείς πτυχές σε κατακόρυφη διάταξη, που αποδίδονται αδρά σε εξαιρετικά χαμηλό ανάγλυφο. Παραπέμπει στα ανάγλυφα EAM3942 και B12 (κατάλογος Ε.Βικέλα), ενώ μπορεί να παραλληλιστεί με τις δαδούχους των ναϊσκων N1, N10, N11, N30, αν και οι αναλογίες της κόρης στον τελευταίο είναι πιο επιμηκυμένες. Τόσο η απόδοση της Κυβέλης όσο και της δαδούχου θυμίζουν έργα των μέσων και του γ' τετάρτου του 4^{ου} αι.π.Χ.

N28. Μέγαρο, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αριθ.Κατ.234

Η μορφή της Κυβέλης είναι επιμελώς επεξεργασμένη. Ο χιτώνας είναι φυσιοκρατικά αποδοσμένος με πλούσια πτυχολογία. Κάτω από το λεπτό ένδυμα προβάλλεται ο φυσικός όγκος του στήθους, ενώ το αραιά πτυχωμένο ιμάτιο διαγράφει τις κινήμες. Η απόδοση της θεάς παραπέμπει στις Κυβέλες των ναϊσκων N8 και N5, όσον αφορά τις βαθιές αυλακώσεις του χιτώνα, που προβάλλεται κάτω από την παρυφή του ιματίου. Προσεγγίζει την καθιστή μορφή της επιτύμβιας στήλης (Μ.Σαλαμίνας, αρ.75) από τη Σαλαμίνα του β' μισού του 4^{ου} αι.π.Χ.²⁴³ καθώς και τα ανάγλυφα EAM 4465 των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ. και EAM 737 του 330 π.Χ. Οι αναλογίες του ναϊσκου N28 και η ευρύχωρη κόγχη θυμίζουν τους ναϊσκους N1 και N13.

Η μορφή της δαδούχου είναι αποδοσμένη σε πολύ χαμηλό ανάγλυφο με την πτυχολογία του πέπλου να απαρτίζεται από σχεδόν εγχάρακτες πτυχές. Παραπέμπει στη

²⁴³ Μ.Μπενάκη, σ.175, εικ.46.4.

δαδούχο του αναθηματικού αναγλύφου από τη Λειβαδιά ΕΑΜ 3942 του γ' τετάρτου του 4^{ου} αι.π.Χ. Η μορφή του νεανία αποδίδεται σχεδόν εγχάρακτη και δύσκολα μπορεί να προσεγγισθεί τεχνοτροπικά. Η στάση του μπορεί να παραλληλισθεί με τους νεανίες των ναϊσκών Ν31, Ν11, Ν13, Ν14 και Ν18.

Τύπος Β: Δαδούχος στην αριστερή παραστάδα-νεανίας στη δεξιά.

Ν29. Μουσείο Ακρόπολης, Αριθ.Ευρ.2698

Το ιμάτιο της θεάς φέρει αραιές λοξές και πλατιές πτυχές, που σχηματίζονται από αβαθείς αυλακώσεις και αποδίδονται αδρά και σχηματοποιημένα. Η πτυχολογία του χιτώνα, που προβάλλεται κάτω από την παρυφή του ιματίου, δηλώνεται με κατακόρυφες ισοπαχείς πτυχές, που εναλλάσσονται με ρηχές αυλακώσεις. Θυμίζει ίσως τις κατακόρυφες πτυχώσεις των χιτώνων που προβάλλουν κάτω από τα ιμάτια των νυμφών του αττικού αναγλύφου ΕΑΜ 2012.

Οι μορφές, που συμπληρώνουν την παράσταση αποδίδονται σε εξαιρετικά χαμηλό ανάγλυφο. Η γραμμική απόδοση της πτυχολογίας της δαδούχου και η μερική διατήρηση του νεανία δεν επιτρέπουν ασφαλή χρονολόγηση.

Το κανονικό πλάτος του ναϊσκου και η ευρυχωρία της κόγχης²⁴⁴ σε συνδυασμό με την κανονική ισοζυγισμένη διάταξη των πτυχών του ενδύματος της θεάς συνηγορούν σε μία χρονολόγηση γύρω στα μέσα ή το γ' τέταρτο του 4^{ου} αι.π.Χ.

Ν30. Μουσείο Πειραιώς, Αριθ.Ευρ.98

Ο χιτώνας της Κυβέλης διατρέχεται από λοξές και κατακόρυφες πτυχές, που ποικίλλουν στο πάχος και σχηματίζονται από αβαθείς αυλακώσεις. Το ιμάτιο αποδίδεται χονδρότερο με αδρές σχεδόν επίπεδες, λοξές και οριζόντιες, πτυχές. Ρηχές αυλακώσεις, που αποδίδονται σχεδόν με εγχαράξεις, διατρέχουν την άκρη του ιματίου που πέφτει στο πλάι δίπλα από το αριστερό πόδι της θεάς.

Τυποποιημένη και επίπεδη είναι η απόδοση της δαδούχου. Δύο ρηχές αυλακώσεις σχηματίζουν τρεις επίπεδες πτυχές σε όλο το μήκος του πέπλου. Ακινήσια, ακαμψία και έλλειψη πλαστικότητας χαρακτηρίζουν τη μορφή. Λιγότερο άκαμπτη αποδίδεται η μορφή του νεανία, εντύπωση που ενισχύεται από την άνετη στάση του. Ωστόσο, η πτυχολογία απαρτίζεται από επίπεδες λοξές πτυχές, που συμβάλλουν στην τυποποίηση της παράστασης στερώντας από αυτή τη φυσικότητα και τη ζωντάνια.

²⁴⁴ Βλ. παρακάτω, κεφ.4^ο.

Η στάση του νεανία και η άτεχνη απόδοση της πτυχολογίας της χλαμύδας με τις επίπεδες σχεδόν εγχάρακτες πτυχές θυμίζουν τον Ερμή του σπηλαιόμορφου αναγλύφου Μ.Βερολίνου 711 των μέσων το 4^ο αιώνα π.Χ.²⁴⁵

Η δαδούχος παραπέμπει στις εγχάρακτες σχεδόν μορφές της επιτύμβιας στήλης της Ευβούλης και του Γλαυκία ΕΑΜ 1117 από την Αθήνα του 320 π.Χ.²⁴⁶ και στην πρόστυπη μορφή, που κρατεί φιάλη και βρίσκεται σε δεύτερο επίπεδο πίσω από το καθιστό θεό του αναθηματικού αναγλύφου Α3 του καταλόγου της Ε.Βικέλα από το ιερό του Ηρακλή Παγκράτη στον Ιλισσό του 340-330 π.Χ.²⁴⁷ Επιπλέον χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα των ιματίων τόσο του θεού όσο και των λατρευτών με την αδρότητα της πτυχολογίας και την πυκνότητα της ύφανσης, που συναντούμε στο ιμάτιο της Κυβέλης στον ναΐσκο. Οι πτυχώσεις του χιτώνα, που προβάλλει κάτω από την παρυφή του ιματίου της θεάς, με τις ανισοπαχείς από αβαθείς αυλακώσεις πτυχές, θυμίζουν την πτυχολογία του χιτώνα της Αγνοθέας στο αναθηματικό ανάγλυφο από τον Ιλισσό του τελευταίου τέταρτου του 4^ο αι.π.Χ.²⁴⁸ Ωστόσο οι επιμήκεις αναλογίες με τη στενή και αβαθή κόγχη απομακρύνουν τον ναΐσκο από τα πρότυπα των μέσων και του γ' τέταρτου του 4^ο αι.π.Χ. Οι αβαθείς αυλακώσεις, που σχηματίζουν πολλές πτυχές με ελαφριά κύρτωση στο ιμάτιο της θεάς θυμίζουν τις μορφές των νυμφών και των λατρευτών από το σπηλαιόμορφο ανάγλυφο (ΕΑΜ 3874) από την Εκάλη του τελευταίου τέταρτου του 4^ο αι.π.Χ.²⁴⁹

Οι ραδινότητα των συμπληρωματικών μορφών του ναΐσκου σε συνδυασμό με τη στενή κόγχη παραπέμπει σε αναλογίες, που χαρακτηρίζουν τις πλαστικές εικόνες έργων του ύστερου 4^ο αι.π.Χ. και των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.

Ο Ι. Πετρόχειλος χρονολογεί τον ναΐσκο στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.²⁵⁰

Τύπος Γ: νεανίας – δαδούχος εντός κόγχης

Ν31.Μουσείο Αγοράς, Αριθ.Ευρ. S 922

Οι πτυχές του χιτώνα της Κυβέλης, που είναι λοξές, κατακόρυφες και καμπυλούμενες αποδίδονται λεπτομερώς με ράχες κυρτές, ενώ οι αυλακώσεις, που τις σχηματίζουν είναι αβαθείς. Εξαίρεση αποτελεί το τμήμα του ενδύματος, που καλύπτει το στήθος. Εδώ οι βαθιές αυλακώσεις σχηματίζουν έντονες φωτοσκιάσεις και ογκώδεις πτυχές, που απολήγουν σε τρίγωνα ανάμεσα στα στήθη που προβάλλονται κάτω από το

²⁴⁵ Blümel 1928, K88, σ.66-67.

²⁴⁶ ΕΑΜ 1117. Scholl, αρ.164, σ.268, πιν.25,2.

²⁴⁷ Vikela 1994, σ.12-3, πιν.3.

²⁴⁸ Vikela 1994, Α13, σ.22-3, πιν.11.

²⁴⁹ Καλτσάς, αρ.458, σ.220.

²⁵⁰ Πετρόχειλος, σ.56, Β16.

απτύχωτο ύφασμα. Οι κοντές χειρίδες διαθέτουν αδρή πτυχολογία από σχηματοποιημένες, σχεδόν πρόστυπες πτυχές. Το ιμάτιο αποδίδεται πιο βαρύ με αραιές πτυχώσεις, που εναλλάσσονται με ρηχές αυλακώσεις. Ως προς την απόδοση της πτυχολογίας της Κυβέλης, την αυστηρότητα του προσώπου και την ιερατικότητα της μορφής, ομοιάζει με το αναθηματικό ανάγλυφο Α16 από το ιερό του Ηρακλή Παγκράτη στον Ιλισσό.²⁵¹ Οι κυρτές ράχες των πτυχών, ωστόσο, του ενδύματος που καλύπτει το σώμα πέφτοντας βαρύ και πλούσιο στον ναΐσκο είναι πιο φυσικοκρατικό. Η επιγραφή «Μίκα ἀνέθηκεν» στο ανάγλυφο του Ιλισσού το χρονολογεί στο 320-310 π.Χ.²⁵² Ομοιότητα, επίσης, στην απόδοση της πτυχολογίας και κυρίως στην κόμμωση εντοπίζονται στο αναθηματικό ανάγλυφο ΕΑΜ 3873 με παράσταση νεκροδείπνου από την Αθήνα, που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι.π.Χ.²⁵³ Εδώ χαρακτηριστικές είναι οι πτυχές από ρηχές αυλακώσεις με κυρτές ράχες, η πυκνή διευθέτησή τους, που εντείνει την αίσθηση της πλούσιου και βαρέος ενδύματος, που στο εν λόγω ανάγλυφο τυλίγεται πιο σχηματικά παρά στον υπό μελέτη ναΐσκο.

Η δαδούχος κόρη, που στέκεται κατενώπιον στα αριστερά της θεάς, φέρει πέπλο με μακρύ απόπτυγμα ζωσμένο στη μέση της. Οι πτυχές του πέπλου είναι αδρά επεξεργασμένες και άτεχνα αποδοσμένες. Παρόλα αυτά, η απόδοση των πτυχώσεων απαλλαγμένη από την υπερβολή της επιτήδευσης μπορεί να θεωρηθεί φυσικοκρατική. Η κόμη της κόρης είναι ανασηκωμένη, μαζεμένη σε σάκκο. Η μετωπικότητα και η ακινησία της μορφής, η αυστηρότητα στην έκφραση του προσώπου, καθώς και η απλότητα στην απόδοση του ενδύματος θυμίζουν έργα του β' μισού του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Το χαμηλό ανάγλυφο καθώς και η αδρή πτυχολογία του πέπλου της δαδούχου θυμίζει τον βωμίσκο (Αρ. Ευρ. 6679) του α' μισού του 4^{ου} αι.π.Χ. του Μ.Θεσσαλονίκης²⁵⁴ και την πεπλοφόρο μορφή, που εικονίζεται στην κύρια όψη. Σε δύο αναθηματικά ανάγλυφα από το ιερό του Ηρακλή Παγκράτη στον Ιλισσό του τελευταίου τέταρτου του 4^{ου} αι.π.Χ. εντοπίζονται στις πτυχές του χιτώνα και του ιματίου της εικονιζόμενης αναθέτριας η ίδια βαρύτητα και πυκνότητα με τις ανισοπαχείς πτυχές από ρηχές αυλακώσεις και κυρτές ράχες του ενδύματος της δαδούχου.²⁵⁵

Ο νεανίας στέκεται με το δεξί σκέλος άνετο και το αριστερό στάσιμο δημιουργώντας την εντύπωση της λανθάνουσας κίνησης. Η πτυχολογία της χλαμύδας αποδίδεται αδρά με ελάχιστες φαρδιές πτυχές, που διατρέχουν λοξά και κατακόρυφα την

²⁵¹ Vikela 1994, Α16, σ.25, πιν.14.

²⁵² Η εν λόγω επιγραφή με το όνομα Μίκα παραπέμπει στον Ν1(ΕΑΜ 1554).

²⁵³ Καλτσάς, αρ.487, σ.231.

²⁵⁴ Θεσσαλονίκη Ι, αρ.20. σ.35-37, εικ.31-34.

²⁵⁵ Vikela 1994, σ.22-3, Α13, πιν.11 και σ. 40-1, Β14, πιν.24, αντιστοίχως.

επιφάνεια του ενδύματος. Η πτυχολογία του παραπέμπει στον νεανία (Ερμή) του αναγλύφου Μ.Βερολίνου αρ.693, έργο του 4^{ου} αιώνα π.Χ.²⁵⁶

Τα πρόσωπα τόσο της Κυβέλης όσο και των συμπληρωματικών μορφών είναι αυστηρά. Χαρακτηριστικά είναι το στρογγυλό περίγραμμα και η πλατιά επιφάνειά τους, που θυμίζουν κλασικά πρότυπα. Ωστόσο, η πεπονοειδής κόμη της δαδούχου με τον διαχωρισμό της σε ακτινωτές τούφες στο επάνω μέρος της κεφαλής παραπέμπει σε υστεροκλασικά και πρώιμα ελληνοιστικά έργα.

Η επιπεδικότητα της πτυχολογίας στις συνοδευτικές μορφές και η στιβαρότητα της στάσης, η βαρύτητα του ενδύματος και κυρίως η απόδοση της κόμης παραπέμπουν στο ανάγλυφο από τη Λειβαδιά (ΕΑΜ 3942). Ειδικότερα, οι μορφές του Διονύσου και της δαδούχου της πολυπρόσωπης παράστασης του αναγλύφου, φέρουν την ίδια κόμμωση: κόμη μαζεμένη σε υψηλό κότσο κατά τον ελληνοιστικό τρόπο με την ακτινωτή διευθέτηση των μαλλιών στο κεφάλι. Με την τεχνοτροπική και θεματολογική του συγγένεια το ανάγλυφο της Λειβαδιάς προσεγγίζει χρονολογικά τον ναΐσκο μας. Χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 4^{ου} π.Χ., σύμφωνα με τον Ν.Καλτσά και στους πρώιμους ελληνοιστικούς χρόνους σύμφωνα με τον Ο. Walter.²⁵⁷

Η άνετη στάση του νεανία με το δεξί χέρι χαλαρό τοποθετημένο παράλληλα στο σώμα και το αριστερό χέρι ακουμπισμένο στη μέση παραπέμπει στην ερμαϊκή στήλη ΕΑΜ 313 από τον Ραμνούντα του 330-320 π.Χ.²⁵⁸ Ο τρόπος που πορπώνεται η γλαμύδα του νέου με την άκρη της να πέφτει παράλληλα με το δεξί χέρι και ο χιτωνίσκος, που προβάλλεται κάτω από τη γλαμύδα, προσεγγίζεται από τον νεανία του ναΐσκου, ωστόσο, πιο συμβατικά και σχηματικά.

Τύπος Γ1: νεανίας – δαδούχος εντός κόγχης. Παν στην αριστερή παραστάδα.

Ν32. Εθνικό αρχαιολογικό Μουσείο, Αριθ.Ευρ. 1556

Τον χιτώνα της Κυβέλης διατρέχουν πλούσιες πτυχές με κυρτές ράχες, που σχηματίζονται από βαθιές αυλακώσεις. Χαρακτηριστικές είναι οι τριγωνικές απολήξεις ανάμεσα στα στήθη καθώς και η φυσιοκρατική απόδοση του χιτώνα, που προβάλλεται κάτω από την παρυφή του ιματίου, που καλύπτει τα πόδια της θεάς. Εδώ οι πτυχές δηλώνονται με κυρτές ράχες και οξείες ακμές, με άνισο πάχος και λοξή φορά πάνω από το αριστερό πέλμα, που διακόπτει τη μονοτονία της κατακόρυφης πτυχολογίας. Οι πλούσιες πτυχές του ιματίου διαφέρουν σε πάχος και είναι τοποθετημένες λοξά πάνω στο

²⁵⁶ Blümel 1928-1940, K89, σ.81.

²⁵⁷ Καλτσάς, σ.216-17, αρ.448. Walter 1939, σ.54, εικ.22.

²⁵⁸ Καλτσάς, αρ.528, σ.253.

ύφασμα. Κατακόρυφες με έντονη κύρτωση δηλώνονται οι πτυχώσεις, που διαχωρίζονται μεταξύ τους από βαθιές αυλακώσεις, στις άκρες του ιματίου, που πέφτουν από τον ώμο και τον αριστερό μηρό της θεάς, αντίστοιχα, και συσσωρεύονται στο πλάι, δημιουργώντας μια πλούσια μάζα υφάσματος.

Με την τοποθέτησή τους στο εσωτερικό του ναΐσκου οι μορφές του νεανία και της κόρης ανεξαρτητοποιούνται από τις παραστάδες και γίνονται αγαλματώδεις. Έτσι, η δαδούχος με τον πλούσια πτυχωμένο πέπλο και την ελαφριά κλίση του κεφαλιού της στα αριστερά αποκτά ζωντάνια και κίνηση. Οι πτυχές του αποπτύγματος αποδίδονται με αυλακώσεις, που ποικίλλουν στο βάθος και δημιουργούν φωτοσκιάσεις στο ένδυμα. Το στήθος διαγράφεται μεστό κάτω από τον όγκο των πτυχών. Το μαλακό πλάσιμο και η ποικιλία της πτυχολογίας χαρακτηρίζει και το υπόλοιπο τμήμα του πέπλου κάτω από το αποπτύγμα. Πλαστικότητα και φυσικότητα χαρακτηρίζουν επίσης την απόδοση της μορφής του νεανία. Ο χιτώνας διαθέτει πλούσια πτυχολογία από κατακόρυφες ισοπαχείς πτυχές, που εναλλάσσονται με βαθιές αυλακώσεις, δημιουργώντας έτσι φυσικό όγκο και έντονες φωτοσκιάσεις, ενώ η επιφάνεια της χλαμύδας διατρέχεται από λοξές έξεργες πτυχώσεις.

Σε αντίθεση με την πλαστικότητα και την σχεδόν τρισδιάστατη απόδοση των μορφών του νεανία και της δαδούχου, η μορφή του Πανός αποδίδεται σε πρόστυπο ανάγλυφο.

Η λεπτότητα του ιματίου και η ποικιλία στην απόδοση της επιφάνειας του χιτώνα της Κυβέλης παραπέμπει σε έργα του γ' τεταρτού και του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ. καθώς και των πρώιμων ελληνιστικών έργων. Χαρακτηριστικό είναι το αναθηματικό ανάγλυφο άγνωστης προέλευσης στο ΕΑΜ 3917 του 330 π.Χ.²⁵⁹ Ο τρόπος που ο χιτώνας φουσκώνει στα πλάγια εκατέρωθεν του στήθους στη μορφή του εικονιζόμενου Απόλλωνα, το φυσικό «σπάσιμο» του βαθιά αυλακωμένου υφάσματος στο σημείο αυτό, καθώς και η ομαλότερη διευθέτηση των πτυχών κάτω από το υψηλό ζώσιμο αν και με φυσικότερο τρόπο στην περίπτωση του Απόλλωνα, προσεγγίζουν ιδιαίτερα την απόδοση του ενδύματος της Κυβέλης στα αντίστοιχα σημεία. Επιπλέον, τα ωοειδή περιγράμματα των προσώπων με την ευγενική έκφραση και την ελαφριά κλίση των κεφαλών αντανακλώνται τόσο στο πρόσωπο της θεάς όσο και σε αυτά του νεανία και της δαδούχου.

Η απόδοση της πτυχολογίας του πέπλου της δαδούχου παραπέμπει στο ανάγλυφο Μα 2679²⁶⁰ του Μ.Λούβρου της ελληνιστικής περιόδου καθώς και εδώ συναντάται η κεντρική κατακόρυφη πτυχή στο κάτω μέρος του πέπλου. Αν και η παρυφή του αποπτύγματος στη δαδούχο κόρη είναι οριζόντια, η τεχνοτροπία της πτυχολογίας του πέπλου με τη βαθειά

²⁵⁹ Καλτσάς, αρ.447.

²⁶⁰ Hamiaux II, σ.172, εικ.191.

αυλάκωση της κεντρικής κατακόρυφης πτυχής, και η απαλή μετάβαση των κυρτών και καμπύλων επιφανειών του υφάσματος, πλησιάζουν την πεπλοφόρο λατρεύτρια του αναθηματικού αναγλύφου από το Ασκληπιείο της Αθήνας ΕΑΜ 1333 του β΄ μισού του 4^{ου} αι.π.Χ.

Οι αναλογίες και η αδρή πτυχολογία των ενδυμάτων καθώς και η στάση των συμπληρωματικών μορφών του ναΐσκου θυμίζουν έντονα τους αγαλματικούς τύπους της πραξιτέλειας σχολής. Η δαδούχος θυμίζει την αντίστοιχη δαδούχο του αναθηματικού αναγλύφου ΕΑΜ 1414 του 3^{ου} αι. π.Χ.²⁶¹ και την Αρτέμιδα, που φορεί χιτώνα και ιμάτιο, του αναγλύφου ΕΑΜ 2361 ίσως από το Βραυρώνιο της Ακρόπολης του 4^{ου} αι.π.Χ.²⁶²

Η στάση του νεανία και ο τρόπος που κρατεί το επίμηκες αντικείμενο αντανακλάται στην παράλληλη μορφή του νεανία από το ανάγλυφο Μ.Βερολίνου αρ.693 του 4^{ου} αι.π.Χ., αν και στο εν λόγω ανάγλυφο τόσο η πτυχολογία της χλαμύδας όσο και οι επιμέρους λεπτομέρειες δηλώνονται άτεχνα. Η κανονικότητα, ωστόσο, των πτυχών του χιτώνα, που προβάλλει κάτω από την παρυφή της χλαμύδας, καθώς και η πτυχή σε σχήμα ν στην κόψη του λαιμού θυμίζει τα ιμάτια των λατρευτών του αναθηματικού αναγλύφου από τον Πειραιά ΕΑΜ 1429, που χρονολογείται στα μέσα του 4^{ου} αι.π.Χ.²⁶³

Ο όγκος της στεφάνης των μαλλιών γύρω από το πρόσωπο θυμίζουν τα αγάλματα της Θέμιδος (ΕΑΜ 231) και της Ιέρειας Αριστονόης (ΕΑΜ 232) από την Αθήνα του 300 π.Χ. και του 3^{ου} αι. π.Χ., αντιστοίχως. Φουσκωτή κόμη, ωστόσο, έχουν και οι γυναικείες μορφές της επιτύμβιας στήλης της Δημητριάς και της Παμφίλης του 320 π.Χ. στο μουσείο του Κεραμεικού.²⁶⁴ Με την εν λόγω στήλη ομοιάζει ο ναΐσκος και ως προς τη στενότητα των παραστάδων.

Ο Ι. Πετρόχειλος χρονολογεί τον ναΐσκο στους ελληνιστικούς χρόνους,²⁶⁵ ο οποίος χρησιμοποιεί ως κριτήριο χρονολόγησης και το γεγονός ότι οι μορφές του νεανία και της δαδούχου δεν είναι τοποθετημένες στις παραστάδες, αλλά στην κόγχη σαν αγάλματα εκατέρωθεν της θεάς. Η ίδια, όμως, εικονογραφική σύλληψη συναντάται και στον Ν31, που μπορεί να χρονολογηθεί σύμφωνα με την τεχνολογική του προέγχιση στους υστεροκλασσικούς χρόνους.

²⁶¹ Σβορώνος 1903, LXVI.

²⁶² Vikiela 1997, πιν.23,1 και Σβορώνος 1903, σ.637, αρ.361b, πιν.140

²⁶³ Καλτσάς, αρ.437, σ.214.

²⁶⁴ Boardman ΥΚΠ, εικ.119.

²⁶⁵ Πετρόχειλος, σ. 56, Β17.

Τύπος Δ: Παν, δαδούχος στην αριστερή παραστάδα- νεανίας στη δεξιά.

N33.Εθνικό αρχαιολογικό μουσείο, Αριθ.Ευρ. 3538 [A.V. 142]

Η πτυχολογία του ενδύματος της Κυβέλης αποτελείται από πλούσιες κάθετες και λοξές πτυχές, σχηματιζόμενες από αυλακώσεις, που ποικίλλουν στο πλάτος και το βάθος. Χαρακτηριστικές είναι οι τριγωνικές απολήξεις των πτυχών ανάμεσα στα στήθη. Το ιμάτιο διαθέτει πτυχολογία πιο φυσιολογικά και πιο έντεχνα αποδοσμένη, που αφήνει να διαγράφονται τα γόνατα και οι κνήμες της θεάς. Οι καμπυλούμενες πτυχές έχουν κυρτές και συχνά διπλές ράχες, με κυμαινόμενο πάχος, ενώ μεταξύ τους παρεμβάλλονται πλατιές απτύχωτες επιφάνειες. Κάτω από τη λοξή παρυφή του ιματίου διακρίνονται οι κατακόρυφες ανισοπαχείς πτυχώσεις του χιτώνα. Ο τρόπος που τυλίγεται το ιμάτιο της θεάς στη δεξιά της κνήμη δημιουργώντας σχεδόν οριζόντιες αλληπάλλληλες πτυχές, που αγκαλιάζουν σαν κρίκοι το πόδι, θυμίζουν κλασικές μορφές, όπως αυτές δύο επιτύμβιων στηλών από τον Πειραιά (ΕΑΜ 720 και 726) του β' τέταρτου του 4^{ου} αι.π.Χ.²⁶⁶ Η λεπτότητα του ενδύματος, όπως αυτό αποδίδεται με τις πλούσιες φυσιολογικές πτυχές, που αναδεικνύουν το περίγραμμα του σώματος καθώς και οι λεπτομερείς κυματιστοί βόστρυχοι, που διευθετούνται πάνω στο κεφάλι, παραπέμπουν σε έργα των αρχών του 4^{ου} αι.π.Χ.

Η δαδούχος κόρη έχει την κόμη της, που αποδίδεται κυματιστή στο κεφάλι, μαζεμένη σε λαμπάδιο. Οι πτυχώσεις του ιματίου, που καλύπτει σχεδόν όλο το σώμα, είναι αραιές και αποδίδονται με αβαθείς αυλακώσεις, που ακολουθούν τη στάση του σώματος. Το ένδυμα αφήνει να διαγραφεί το δεξί λυγισμένο πόδι, που μαζί με τη λοξή τοποθέτηση των πτυχών προσδίδει κίνηση στη μορφή της κόρης. Κάτω από τη λοξή παρυφή του ιματίου διακρίνεται ο χιτώνας με πτυχολογία από κάθετες αβαθείς αυλακώσεις, που δημιουργούν αδρές ισοπαχείς πτυχές. Η κόμμωση και η πτυχολογία του ιματίου θυμίζουν την Κόρη-Περσεφόνη του αναγλύφου ΕΑΜ1461. Το ανάγλυφο προέρχεται από τον Πειραιά και χρονολογείται στο β' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ.²⁶⁷ Η Σ.Καρούζου αναφέρει ότι η συγκεκριμένη μορφή της Κόρης απηχεί πραξitelικό άγαλμα.²⁶⁸

Η πλούσια πτυχολογία τόσο της Κυβέλης όσο και της δαδούχου παραπέμπει την πτυχολογία του ιματίου του γενειοφόρου θεού, που εικονίζεται στο αναθηματικό ανάγλυφο Α3 του καταλόγου της Ε.Βικέλα του 340-330 π.Χ. από το ιερό του Παγκράτη

²⁶⁶ Καλτσάς, αρ.328, σ.166 και αρ.321, σ.163.

²⁶⁷ Svoronos I, πιν. LXXVII.

²⁶⁸ Καρούζου, σ.142.

στον Ιλισσό.²⁶⁹ Η στάση και απόδοση των πτυχώσεων της δαδούχου θυμίζουν τη δαδούχο Άρτεμι από το αναθηματικό ανάγλυφο ΕΑΜ 1892 του 330 π.Χ.²⁷⁰ Παραπέμπουν επίσης και στις λατρεύτριες των αναγλύφων από τον Ιλισσό του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ.²⁷¹ Στο ανάγλυφο ΕΑΜ 1461 του τελευταίου τέταρτου του 4^{ου} αι.π.Χ. η στάση της Περσεφόνης και ο τρόπος με τον οποίο τυλίγεται το ιμάτιο στο σώμα είναι όμοια με της δαδούχου στον ναΐσκο.²⁷²

Η πλούσια πτυχολογία της χλαμύδας του νεανία απαρτίζεται από πολλές λοξές πτυχές, τις οποίες σχηματίζουν αυλακώσεις, που αν και ρηχές δημιουργούν έντονες φωτοσκιάσεις προσδίδοντας μεγαλύτερη πλαστικότητα στην απόδοση του ενδύματος. Οι αναλογίες και η στάση του στον ναΐσκο θυμίζουν τον Ερμή του αναγλύφου ΕΑΜ 1448 από το σπήλαιο των Νυμφών στην Πάρνηθα.²⁷³ Ο W.Fuchs το χρονολογεί στα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ.,²⁷⁴ ενώ ο Ν.Καλτσάς στα τέλη του.²⁷⁵

Η στάση της δαδούχου Κόρης και η απόδοση της χλαμύδας του νεανία στο ανάγλυφο του Μ.Αγοράς S1646²⁷⁶ παραπέμπουν αντιστοίχως στη δαδούχο και τον νεανία του ναΐσκου. Η μορφή της Μισθώσεως στο ψηφισματικό ανάγλυφο ΕΑΜ 1477 από τον Πειραιά του 310 π.Χ.²⁷⁷ έχει την ίδια στάση με τη δαδούχο του ναΐσκου και το ιμάτιό της πτυχώνεται με τον ίδιο τρόπο δηλώνοντας το περίγραμμα του σώματος. Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα στην προβολή του χιτώνα κάτω από την παρυφή του ιματίου και η πτυχολογία του πρώτου με τις ίδιες κανονικές και πυκνές πτυχές.

Η μορφή του Πανός του ναΐσκου θυμίζει τον Πάνα στο ανάγλυφο GR36.1850 του μουσείου Fitzwilliam άγνωστης προέλευσης, που χρονολογείται στον ύστερο 4^ο αι.π.Χ. και πιθανότατα είναι έργο αττικό.²⁷⁸ Η στάση του κερασφόρου θεού είναι όμοια και στα δύο ανάγλυφα, αλλά ο Παν του εν λόγω αναγλύφου έχει τη χλαμύδα (ή προβιά) τυλιγμένη στον αριστερό του πήχη, ενώ με το δεξί του χέρι θα κρατούσε κάποιο αντικείμενο, που έχει αποκρουσθεί. Άνετη στάση αλλά παρομοίως εικονιζόμενος είναι ο Παν κερασφόρος που κρατεί στο αριστερό του χέρι σύριγγα στο αναθηματικό ανάγλυφο ΕΑΜ 1879 από το σπήλαιο του Πανός στην Πάρνηθα των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ.²⁷⁹ Ομοίως, με το κεφάλι ελαφρώς στραμμένο προς τα δεξιά να φορεί δέρμα κατσίκας ριγμένο στην πλάτη,

²⁶⁹ Vikela 1994, A3, σ.12-3, πιν.3.

²⁷⁰ Σβορώνος 1903, πιν.XCV.

²⁷¹ Vikela 1994, F7 και A13, σ.50, πιν.30/1 και σ.22, πιν.11.

²⁷² Σβορώνος 1903, ΕΑΜ 1461, πιν.LXXVII.

²⁷³ Αρ.ευρ. 1448. Svoronos, πιν. LXXIV.

²⁷⁴ Fuchs 1962, πιν.65,2.

²⁷⁵ Καλτσάς, σ.219, αρ.456.

²⁷⁶ Vikela 1997, πιν.26,3. Schauenburg 1953, σ.59, εκ.14.

²⁷⁷ ΕΑΜ 1477. Καλτσάς, ο.π., αρ.500, σ.238.

²⁷⁸ Budde-Nicholls, σ.35, πιν.19/59.

²⁷⁹ ΕΑΜ 1879. Σβορώνος 1903, πιν.XCVII.

κρατώντας σύριγγα με το δεξί χέρι και λαγωβόλο πιθανόν με το αριστερό ο Παν στο ανάγλυφο του ΕΑΜ 1444 του 4^{ου} αι.π.Χ.²⁸⁰ Κρατώντας σύριγγα στο δεξί χέρι και λαγωβόλο στο αριστερό με ελαφρύ διασκελισμό και το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά ως προς τον θεατή σε στάση $\frac{3}{4}$ εμφανίζεται στο αναθηματικό ανάγλυφο ΕΑΜ 4465, 4465^α από το σπήλαιο των νυμφών στην Πεντέλη των μέσων το 4^{ου} αι.π.Χ.²⁸¹

Το λιοντάρι με τα κοντά φλογόσχημα βοστρυχίδια και το αυλάκι στη μέση του μετώπου χαρακτηρίζει τους λέοντες του α΄ μισού του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁸²

Τύπος Ε: Παν στην αριστερή παραστάδα-δαδούχος στη δεξιά

Ν34.Μουσείο Πειραιώς, Αριθ.Ευρ.: 175 (IV/51)

Η πτυχολογία του χιτώνα της Κυβέλης αποδίδεται αδρά ιδιαίτερα στο μέρος κάτω από το ζώσιμο και την παρυφή του ιματίου στα πόδια, με πτυχές λεπτές κατακόρυφες και ισοπαχείς, που σχηματίζονται από αβαθείς αυλακώσεις. Στο τμήμα του χιτώνα, που καλύπτει το στήθος οι πτυχές είναι πιο έντονες πλαισιωμένες από βαθιές αυλακώσεις και απολήγουν σε τρίγωνα ανάμεσα στα στήθη. Το ιμάτιο διατρέχεται από αραιές, λοξές πτυχές με οξείες ράχες και πάχος που ποικίλλει, όπως και αυτό των ενδιάμεσων αυλακώσεων. Η κανονική και πυκνή διάταξη των ισοπαχών πτυχών του χιτώνα της Κυβέλης παραπέμπει στην Κυβέλη του αναγλύφου ΕΑΜ 3942, στις λατρεύτριες του αναγλύφου ΕΑΜ 1431 από τον Πειραιά των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ. και του ψηφισματικού από την Αγορά Μ.Αγ.Ι 6524 του 337/6 π.Χ.

Η κόμη της δαδούχου κόρης είναι μαζεμένη σε κότσο ψηλά τοποθετημένο. Το ιμάτιο σχεδόν απτύχωτο καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος του σώματος και αφήνει να διαγράφεται το αριστερό ελαφρώς λυγισμένο πόδι της. Το κάτω τμήμα του χιτώνα, που διακρίνεται κάτω από το ιμάτιο, πτυχώνεται από βαθιές αυλακώσεις, που σχηματίζουν πολλές λεπτές συμμετρικές και ισοπαχείς σε κατακόρυφη διάταξη σωληνωτές πτυχές. Η κόμμωση της μορφής παραπέμπει στην πραξιτέλεια κεφαλή «Bartlett» της Αφροδίτης στο μουσείο της Βοστώνης (03.743) του 330 π.Χ.²⁸³ με τη χαρακτηριστική τούφα μαλλιών σε μορφή φιόγκου στην κορυφή του κεφαλιού, που συναντώνται και στον Απόλλωνα Belvedere. Την ίδια κόμμωση φέρουν και οι νύμφες στο ανάγλυφο ΕΑΜ1448 από το σπήλαιο του Πανός

²⁸⁰ ο.π., πιν.LXXII, ΕΑΜ 1444.

²⁸¹ Καλτσάς, ΕΑΜ, 4465, 4465 α, αρ.434, σ.213.

²⁸² Naumann, σ.178. Ο διπλασιασμός των λιονταριών στους ναϊσκους συστηματικοποιείται κατά τους ελληνιστικούς χρόνους ή τη ρωμαϊκή εποχή και η F.Naumann το αποδίδει ίσως σε ενθύμηση της αρχέγονης φύσης της ως ποτνίας θηρών. Στην προκειμένη περίπτωση, όμως, μάλλον πρόκειται για τη συγχώνευση δύο τύπων, εκείνου κατά τον οποίο η θεά κρατεί σκήπτρο αντί τυμπάνου στο αριστερό χέρι και το λιοντάρι τοποθετείται μπροστά από τον θρόνο δίπλα στα πόδια της και του πιο διαδεδομένου όπου η θεά κρατεί τύμπανο και φιλοξενεί το λιοντάρι στους μηρούς της.

²⁸³ Boardman, ο.π., εικ.56.

στην Πάρνηθα των μέσων ή του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ.²⁸⁴ Η ενδυμασία της, που απαρτίζεται από χιτώνα και μάτιο θυμίζει την Κόρη στο ανάγλυφο του Μ.Λούβρου Ma752 του β' μισού του 4^{ου} αι.π.Χ., ενώ χιτώνα και μάτιο συνδυάζει επίσης με την ίδια κόμμωση και η Κόρη του αναγλύφου από το Ασκληπιείο του Πειραιά ΕΑΜ 1461 του τελευταίου τέταρτου του 4^{ου} αι.π.Χ. και των ψηφισματικών αναγλύφων από την Ελευσίνα Α117 και Α133 του καταλόγου της Μ.Μeyer του 330 και 319 π.Χ. αντιστοίχως.²⁸⁵

Η μορφή του Πανός, αποδίδεται άτεχνα και σχηματικά. Χαρακτηριστική είναι η καμπυλότητα του αριστερού ποδιού, που εντείνεται περισσότερο από την έντονη καμπύλη του τόξου, που κρατεί στο δεξί χέρι. Χαρακτηριστικές είναι και οι λοξές βαθιές πτυχές στη χλαμύδα (ή προβιά), που καλύπτει τον κορμό του Πάνα. Το ευθυτενές παράστημά του αν και στον ναΐσκο πιο σχηματοποιημένο, με τα σκέλη σε ελαφριά διάταση θυμίζει τον Πάνα του αναγλύφου Μ.Βερολίνου αρ.687, που χρονολογείται στο β' μισό του 4^{ου} αι.π.Χ.

Ο Ι.Πετρόχειλος χρονολογεί τον ναΐσκο στα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ.²⁸⁶

N35.Εθνικό αρχαιολογικό μουσείο, Αρ.ευρ.3744

Το ωοειδές περίγραμμα του προσώπου της Μητέρας των θεών, οι έντονες παρειές και η στεφάνη της κόμης, που πλαισιώνει το μέτωπο και τους κροτάφους, παραπέμπουν σε έργα της ρωμαϊκής περιόδου. Οι πτυχές του χιτώνα κάτω από το ζώσιμο είναι σχηματοποιημένες και χαρακτηρίζονται από μία αφύσικη συμμετρία. Σκληρές σχεδόν χάρτινες σε τριγωνικό σχήμα οι πτυχές ανάμεσα στα στήθη. Χονδροειδώς επεξεργασμένο το μάτιο με έντονες καμπύλες πτυχές. Περιληπτική και πρόχειρη είναι η ζιγκζαγκοειδής πτύχωση της αναδίπλωσης του ιματίου, που πέφτει στο πλάι δίπλα στον αριστερό μηρό της θεάς. Το σώμα εγκλωβίζεται μέσα στον όγκο του ενδύματος, που δομεί τη μορφή. Ομοιάζει στην απόδοση της Κυβέλης του ναΐσκου ΕΑΜ 1555, που ο Ν.Καλτσάς τοποθετεί στα τέλη του 4^{ου} αι.π.Χ.²⁸⁷ Η επιμήκυνση των αναλογιών του εν λόγω ναΐσκου, ωστόσο, καθιστά την χρονολόγηση αυτή προβληματική. Ίσως και τα δύο έργα να αποτελούν ύστερη μεταφορά ενός πρωτοτύπου του 4^{ου} αι.π.Χ.

Η μορφή του Πανός με τα υπερτονισμένα και ευδιάκριτα κέρατα στο κεφάλι και τη γράμμωση του κορμού από απαλές αβαθείς αυλακώσεις, που δηλώνουν τους μυς, παραπέμπει στον Πάνα του αναθηματικού αναγλύφου από την Τεγέα στο Μ. Τεγέας

²⁸⁴ Σβορώνος 1903, πιν.LXXIV, 1448.

²⁸⁵ Meyer, Α117, σ.298, πιν.38,1 και Α133, σ.302, πιν.38,2.

²⁸⁶ Πετρόχειλος, σ. 55, Β12.

²⁸⁷ Καλτσάς, αρ.492, σ.233.

(αρ.ευρ.2), που χρονολογείται στον 2^ο αι.π.Χ.²⁸⁸ Ίσως, όμως, θυμίζει και το ανάγλυφο ΕΑΜ 1443, το ανάγλυφο του Μ. Fitzwilliam αρ. GR36.1850²⁸⁹ και για τον τρόπο, που αποδίδεται ο κορμός, το σπηλαιόμορφο ανάγλυφο από τη Ρώμη στο Museo Barraco (Alinari 34806), που χρονολογείται στις αρχές του 1^{ου} αι.π.Χ. Το συγκεκριμένο ανάγλυφο χαρακτηρίζεται από μίξη τεχνοτροπιών, καθώς οι νύμφες αποδίδονται αρχαϊστικά ενώ οι μορφές του Πανός και του Ερμή, που τις οδηγεί, ανακαλούν τύπους του 4^{ου} αι.π.Χ.²⁹⁰ Επιπλέον, πιστεύουμε ότι μπορούν να διαπιστωθούν ομοιότητες ανάμεσα στο περίγραμμα του προσώπου του Ερμή (και των επιμέρους χαρακτηριστικών του) και στο πρόσωπο της Κυβέλης του ναΐσκου. Η τεχνοτροπική ανάλυση της δαδούχου κόρης είναι αδύνατη καθώς από τη μορφή της ευδιάκριτο είναι μόνο το περίγραμμα.

Τύπος Ε1: Παν – δαδούχος εντός κόγχης.

N36. Μουσείο Αγοράς, Αριθ. Ευρ. S1989

Οι συμπληρωματικές μορφές τοποθετούνται εντός της κόγχης, όπως στον ναΐσκο N31 και N32, και όχι όπως είναι το συνηθέστερο στις παραστάδες.

Η πτυχολογία του χιτώνα της Κυβέλης πάνω από τα πόδια της σχηματίζεται από ισοπαχείς πτυχές με κυρτές ράχες και σε κανονική διάταξη. Οι απαλές και πυκνές πτυχές του πλαισιώνονται από αβαθείς αυλακώσεις, οι οποίες βαθαίνουν ελαφρώς στο τμήμα, που προβάλλεται κάτω από τη λοξή παρυφή του ιματίου με την αδρή πτυχολογία. Στο πάνω μέρος δημιουργείται μία πλούσια επιφάνεια με την έντονη προβολή του στήθους, στην οποία συμβάλλει η διαμόρφωση του υφάσματος πάνω από το ζώσιμο. Το μάτι αυλακώνεται πολλαπλά με αποτέλεσμα να δημιουργούνται λοξές πτυχές, που δεν ευνοούν ωστόσο μια φυσιοκρατική εντύπωση κυρίως όσον αφορά τον τρόπο που καλύπτει τις ανεπαίσθητα διαγραφόμενες κινήμες. Τα χαρακτηριστικά αυτά παραπέμπουν στην πτυχολογία των γυναικείων μορφών στα αναθηματικά ανάγλυφα ΕΑΜ 1431 από τον Πειραιά των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ. και του ΕΑΜ 4465, 4465 α, από την Πεντέλη των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ. Στο τελευταίο διακρίνεται και η μορφή του Πανός να εικονίζεται στην ίδια στάση και με τα ίδια χαρακτηριστικά με τον Πάνα του ναΐσκου. Ίσως, λοιπόν, εδώ το δυσδιάκριτο αντικείμενο που κρατεί στο δεξί του χέρι ο θεός, να είναι σύμφωνα με το ανάγλυφο της Πεντέλης σύριγγα.

Η κανονικότητα των πτυχώσεων του πέπλου της δαδούχου παρά την αμέλεια και την προχειρότητα της εκτέλεσης, ίσως λόγω και του χαμηλού του αναγλύφου, παραπέμπει

²⁸⁸ Σταυρίδου, σ.77-8, εικ.36.

²⁸⁹ Budde-Nicholls, εικ.59.

²⁹⁰ Pollitt, σ.233, εικ.189.

σε έργα των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ. Το ψηφισματικό ανάγλυφο ΕΑΜ 1480 άγνωστης προέλευσης του 356/5 π.Χ.²⁹¹ εικονίζει την Αθηνά με πέπλο πτυχωμένο ομοίως με αυτόν της δαδούχο. Η Αθηνά επίσης του ψηφισματικού αναγλύφου Α91 (Musee Calvet 28) άγνωστης προέλευσης του 340/5 π.Χ., φέρει πέπλο με την ίδια κανονική σχεδόν σχηματοποιημένη πτυχολογία.²⁹² Χαρακτηριστικός κι εδώ ο τρόπος που φουσκώνει (κολπώνει) κάτω από τα στήθη ο πέπλος της θεάς, όπως ο χιτώνας της Κυβέλης.

Τύπος Ζ: Διπλοί ναϊσκοί

Z1: Νεανίας-δαδούχος στις ακριανές παραστάδες

N37.Μ.Ακρόπολης, αρ.ευρ. W127 / 7221

Τα πλούσια πτυχωμένα μιάτια των θεαινών δημιουργούν όγκο καλύπτοντας σχεδόν απόλυτα την ανατομία του σώματος. Δίνουν την εντύπωση της χονδρής υφής με αποτέλεσμα να διαφοροποιούνται από τους λεπτότερους χιτώνες. Ο τρόπος, ωστόσο, απόδοσης των τελευταίων είναι σχηματικός καθώς το ένδυμα με τις ίσες διατομής και σε κανονική διάταξη πτυχές εξέχει ελάχιστα από το βάθος της κόγχης. Τα προβαλλόμενα πέλματα μέσα και κάτω από την παρυφή του χιτώνα εντείνουν την ψευδαίσθηση του ενδύματος. Η ισοζυγισμένη πτυχολογία καθώς και ο όγκος του υφάσματος σε συνδυασμό ίσως με τη στενότητα των κογχών παραπέμπουν σε ανάγλυφα του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ., όπως η επιτύμβια στήλη της Πλαγκώνος από τον Ορωπό του 330-320 π.Χ. (ΕΑΜ 749) και της Κοσμίας από την Αττική του 320 π.Χ. (Επιγραφικό μουσείο 6176).²⁹³ και το αναθηματικό ανάγλυφο από την Αθήνα με θέμα νεκροδείπνου ΕΑΜ 3873, που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι.π.Χ.²⁹⁴

Z2: αριστερός ναϊσκος: δαδούχος στην αριστερή παραστάδα- νεανίας στη δεξιά.

Δεξιός ναϊσκος: κόρη στην αριστερή παραστάδα-Παν στη δεξιά.

N38.Μουσείο Πειραιώς, Αριθ. Ευρ.: 3592

Τον ναϊσκο ΜΠ3592 χρονολογούν στους Ρωμαϊκούς χρόνους ο Ι.Πετρόχειλος²⁹⁵ και η Μ.Ξαγοράρη.²⁹⁶

²⁹¹ ΕΑΜ 1480. Καλτσάς, αρ.498.

²⁹² Το ίδιο μπορεί να παρατηρηθεί και στην Αθηνά του ψηφισματικού αναγλύφου Α75 από την Ακρόπολη του 360-50 π.Χ. : Meyer, Α75, σ.287, πιν.23,2.

²⁹³ Scholl 1996, αρ. 67 και 24, αντιστοίχως.

²⁹⁴ Καλτσάς, αρ.487.

²⁹⁵ Πετρόχειλος, σ.59-60, Β26.

²⁹⁶ Xagorari, σ.42.

Η πτυχολογία του χιτώνα των θεαινών αποτελείται από απαλές πτυχές, ενώ το ιμάτιο διατρέχουν έντονα καμπυλούμενες πτυχές με κυρτές ράχες, που δίνουν φυσικό όγκο στο ένδυμα.

Η στάση του νεανία, που κοσμεί τη δεξιά παραστάδα του αριστερού ναΐσκου παραπέμπει στον γλαυδοφόρο νεανία του αναγλύφου Μ.Αγοράς S1646 του 4^{ου} αι.π.Χ. από την Αθήνα²⁹⁷ και το ψηφισματικό ανάγλυφο A157 (Κατάλογος Meyer) του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ.

Η στάση της γυναικείας μορφής στην αριστερή παραστάδα του δεξιού ναΐσκου, που «συνομιλεί» με τον νεανία της γειτονικής παραστάδας είναι σπάνια. Έχει τα πόδια σταυρωμένα και το δεξί χέρι λυγισμένο και υψωμένο έως το κεφάλι. Θυμίζει έντονα τη μορφή της Υγείας στο ανάγλυφο άγνωστης προέλευσης το αφιερωμένο στον Ασκληπιό του 360 π.Χ.²⁹⁸ Επίσης, παραπέμπει στη νύμφη του αναγλύφου ΕΑΜ 4466, 4466 α από την Πεντέλη του 330 π.Χ.²⁹⁹

Η ευρυχωρία της κόγχης και των δύο ναΐσκων χαρακτηρίζει την υστεροκλασική περίοδο. Η πτυχολογία αδρή δημιουργεί και στις δύο θεές την εντύπωση ενός πλούσιου ενδύματος. Διαφοροποιούνται μόνο ως προς την απόδοση του ιματίου, καθώς στην αριστερή θεά είναι λεπτότερο ενώ στη δεξιά χονδρότερο. Το πρόσωπο της αριστερής είναι λεπτότερο με ωοειδές περίγραμμα και κλίνει ελαφρώς προς τα αριστερά, ενώ το πρόσωπο της δεξιάς θεάς στρογγυλότερο με σαρκώδεις πλατύτερες παρειές.

Οι αναλογίες των συμπληρωματικών μορφών είναι επιμήκεις και παραπέμπουν σε λυσιππικά πρότυπα. Η μορφή του Πανός σε στάση οκλάζουσα παραπέμπει στο ανάγλυφο αρ.709 του Μ.Βερολίνου των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ., όπου εδώ εικονίζεται μετωπικός, και στο ανάγλυφο ΕΑΜ 4466, 4466 α του 330 π.Χ.

Τύπος Η: Κυβέλη με παιδί στην αγκαλιά της

N39.Μουσείο Αγοράς, Αριθ. Ευρ. S1458

Η πτυχολογία του ιματίου της Κυβέλης είναι φυσιοκρατικά αποδοσμένη με πυκνές πτυχές, που περιτρέχουν το ένδυμα λοξά διαγράφοντας τις κνήμες της θεάς. Φυσικό όγκο

²⁹⁷ Vikela 1997, πιν.26,3.

²⁹⁸ Αβάνα, Συλλογή Languillas. Boardman, ο.π., εικ. 137. Το ανάγλυφο πιθανώς έχει αττική επίδραση.

²⁹⁹ Το σταύρωμα των ποδιών είναι σύνηθες στις ανδρικές μορφές κυρίως των επιτυμβίων στηλών όπως οι ΕΑΜ 2574, ΕΑΜ 871, ΕΑΜ 869 του β' ήμισυ του 4^{ου} αι.π.Χ. (Καλτσάς, ο.π., αρ.403, 385 και 382, αντιστοίχως, που χρονολογούνται στο β' ήμισυ του 4^{ου} αι.π.Χ.) Συναντάται σε μία γυναικεία μορφή, στη δούλη της επιτύμβιας στήλης ΕΑΜ 743 από τον Πειραιά του γ' τέταρτου του 4^{ου} αι.π.Χ., ενώ χαρακτηρίζει τη μορφή του Ασκληπιού όταν αυτός εικονίζεται όρθιος να στηρίζεται στο ραβδί του έχοντας το ένα πόδι μπροστά από το άλλο. Σταυρωμένα έχουν τα πόδια τους και οι Διόσκουροι, που εικονίζονται να παρακολουθούν κοκορομαχία στο ανάγλυφο ΕΑΜ 1439 από τα Αίγεια τα Αχαΐας του α' μισού του 4^{ου} αι.π.Χ. (Καλτσάς, αρ.430, σ.211.)

προσδίδουν τα επάλληλα επίπεδα, που σχηματίζουν οι αναδιπλώσεις του τμήματος του ματιού, που συσσωρεύεται στο πλάι δίπλα από τον αριστερό μηρό της. Θυμίζει τα γλυπτά των μέσων ή του γ' τέταρτου 4^{ου} αι.π.Χ. κυρίως όσον αφορά την απόδοση των πτυχώσεων, όπως στους χιτώνες και τα μάτια των λατρευτών του αναθηματικού αναγλύφου από τον Πειραιά ΕΑΜ 1429 των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ. και ίσως του αναγλύφου ΕΑΜ 1431 επίσης των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ. Στο ψηφισματικό ανάγλυφο του Μ.Αγοράς Ι6524 του 337/6 π.Χ. οι πτυχώσεις του χιτώνα, που προβάλλεται κάτω από την παρυφή του ματιού και φέρει η μορφή της προσωποποιημένης Δημοκρατίας, παρουσιάζουν την ίδια κανονικότητα και πυκνότητα με αυτές των ενδυμάτων της Κυβέλης στον ναΐσκο. Όμοια πτυχολογία συναντάται και στη γυναίκα, που σπένδει στον ήρωα του αναγλύφου στο Μ.Βερολίνου, αρ.807 (Κ112) του β' μισού του 4^{ου} αι.π.Χ., επίσης, στον χιτώνα της Δήμητρας στο ανάγλυφο Μ.Βερολίνου αρ.709 των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ. και στην Υγίεια του αναθηματικού αναγλύφου του Μ.Θεσσαλονίκης των μέσων ή του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ.³⁰⁰

Ο ναΐσκος έχει χαρακτηριστεί από τον Μ.Μunn ελληνιστικός³⁰¹ και από τη Θ. Χατζηστέλιου-Price ρωμαϊκό αντίγραφο ενός πρωτοτύπου του 5^{ου} αι. π.Χ.³⁰² Τα υψηλά καττύματα, όμως, των υποδημάτων της θεάς παραπέμπουν στο β' ήμισυ του 4^{ου} αι.π.Χ.³⁰³

³⁰⁰ Hausmann 1960, εικ.41.

³⁰¹ Munn, σ.347, σημ.123.

³⁰² Price 1978, εικ.50, αρ.680. Vermaseren 1977, σ.196-197.

³⁰³ Βλ. σχετικά Ridgway, σ.170, πιν.34, 40 και 44.

Κεφάλαιο 3^ο

Τυπολογική εξέλιξη των ναϊσκων στην ελληνική τέχνη από την αρχαϊκή έως την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

α) Αρχαϊκή περίοδος

Οι ναϊσκοί, που φιλοξενούν στην κόγχη τους τη μορφή της συνήθως ένθρονης Μητέρας των θεών αποτελούν συνοπτική απόδοση των λαξευτών στους βράχους της Φρυγίας μνημείων της θεάς. Στο πλαίσιο της διάδοσης της λατρείας της στον Ελλαδικό χώρο μέσω των ακτών της Μ.Ασίας πραγματοποιήθηκε η εικονογραφική σύλληψη της εξελληνισμένης πλέον μορφής της. Στην αρχή και συγκεκριμένα την αρχαϊκή περίοδο είχε τοποθετηθεί όρθια μετωπική στην κόγχη ενός ναϊσκόμορφου αναγλύφου συχνά με αετωματική επίστεψη και παραστάδες για να αποκτήσει στη συνέχεια την οριστική και τυποποιημένη πια ένθρονη μορφή στους ναϊσκους με τα σαφή αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως τα αετώματα, τα ακρωτήρια, το επιστύλιο, το γείσο και τις παραστάδες με τα επίκρανα.³⁰⁴

Οι ναϊσκοί της Κυβέλης έχουν σαφείς διαφορές από τα αττικά ναϊσκόμορφα αναθηματικά ανάγλυφα των κλασικών χρόνων, καθώς αποτελούν μικρογραφίες αρχιτεκτονημάτων, που «επιβάλλονται με την πλαστικότητά τους».³⁰⁵ Το συγκεκριμένο σχήμα σχετίζεται με το νοηματικό περιεχόμενό τους, αποτέλεσμα του οποίου αποτελεί και η απουσία λατρευτών από τις παραστάσεις τους.³⁰⁶ Η παρουσία των τελευταίων είναι εκείνη, που τονίζει τον αναθηματικό χαρακτήρα των ναϊσκόμορφων αναγλύφων διαφοροποιώντας τα από τους ναϊσκους της Κυβέλης και τη συγκεκριμένη τυπολογία τους.³⁰⁷ Η χαρακτηριστική τοποθέτηση της θεάς στην κόγχη και η κατενώπιον απόδοσή

³⁰⁴ Για τα βραχώδη ιερά και τα βαθμιδωτά μνημεία στη Φρυγία, βλ. Haspels, Rein 1996, Bernt-Ersoz, Βικέλα. Για τα φρυγικά ανάγλυφα, που εξαρτούν το σχήμα τους από τις βραχώδεις προσόψεις, βλ. Mellink 1983, Graf 1984, Isik 1987 και 1989, Korte 1898, Akurgal 1955. Bittel 1963 και 1969. Glendinning. Roller 1994β. Για τους αρχαϊκούς ναϊσκους, βλ. Graeve 1986γ. Rubensohn-Watzinger. Μαραγκού 1986. Naumann R. Reinach 1889. Mellink 1960. Vikela 2001, σ.81-89.

³⁰⁵ Πετρόχειλος, σ. 29.

³⁰⁶ Αν και διάφοροι μελετητές έχουν ερμηνεύσει τις συμπληρωματικές μορφές ως λατρευτές, βλ. σχετικά Δ' μέρος παρούσας εργασίας.

³⁰⁷ ο.π., σ. 29 και σημ. 41. Εξαιρέση όσον αφορά την παρουσία λατρευτών στα αττικά αναθηματικά ναϊσκόμορφα ανάγλυφα αποτελεί αυτό του Ασκληπιού και της Υγείας στη Συλλογή Melchett: Neumann G. 1979, σ. 75, πιν. 48 α. Σύμφωνα με την Ι.Λεβέντη (1994-95, σ. 85) ναϊσκόμορφα είναι συχνά τα ανάγλυφα, που απεικονίζουν χθόνιες θεότητες (ΕΑΜ 1377 :Ασκληπιός. Kahil, αριθ. 882:Άρτεμις. Moustaka, σ. 744: Εν(ν)οδία). Η χρήση των ναϊσκων εκτός από αναθηματική μπορεί να υποθεθεί πως ήταν και λατρευτική στο πλαίσιο της οικιακής λατρείας: Βικέλα, σ.67. Ανάλογα αναθήματα στη θεά όπως ειδώλια και αγάλματα, που προέρχονται από ανασκαφικά σύνολα σχετιζόμενα με οικίες, μπορούν να ενισχύσουν την άποψη αυτή. Επιπλέον, ο κυκλικός τόρμος, που φέρουν κάποιοι από τους ναϊσκους στην κάτω πλευρά τους για τη στερέωση των γλυπτών, παραπέμπει στα αγαλμάτια της Κυβέλης τα προερχόμενα από τις οικίες της Δήλου,

της δεν αποτελεί στοιχείο τυπολογικής εξέλιξης όμοιο με εκείνο των υστεροκλασσικών αττικών αναθηματικών αναγλύφων του 4^{ου} αι. π.Χ., καθώς ο εικονογραφικός τύπος της ένθρονης μετωπικής θεάς, που καλύπτει το εσωτερικό των ναΐσκων, συνεχίζεται αμετάβλητος από τα αρχαϊκά χρόνια του 6^{ου} αι. π.Χ. έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους.³⁰⁸

Τα περισσότερα από τα αττικά ειδώλια και τους αττικούς ναΐσκους της Κυβέλης ευρέθησαν γύρω από το Μητρώο της αθηναϊκής αγοράς.³⁰⁹ Οι αττικοί ναΐσκοι αυτού του τύπου θεωρείται ότι προέρχονται στην πλειοψηφία τους από ιδιωτικές κατοικίες.³¹⁰

Τόσο οι ναΐσκοι όσο και τα αγαλμάτια της Μητέρας των θεών είχαν διπλή χρήση λόγω της πολλαπλής λειτουργίας της ως θεάς, προστάτιδας του οίκου και της οικογενειακής ζωής, εγγυήτριας της εύρυθμης λειτουργίας του πολιτεύματος. Έτσι τοποθετούνταν στο εσωτερικό των οικιών ως φορητές ιερές εικόνες και προσφέρονταν από τους πιστούς στα δημόσια ιερά της.³¹¹

Ένα πρώιμο παράδειγμα ναϊσκόμορφου αναγλύφου προέρχεται από τις Σάρδεις, όπου η θεά είναι τοποθετημένη όρθια εντός πλαισίου. Δυστυχώς δε σώζονται η επίστεψη

που φέρουν όμοιους τóρμους. Το στοιχείο αυτό οδήγησε στην υπόθεση ότι τα γλυπτά αυτά τοποθετούνταν μέσα σε κόγχες, που ίσως σχετίζονται με την ιδιωτική λατρεία: Πετρόχειλος, σ. 46-47, σημ. 157 και Kreeb. Σχετικά με το Μητρώο στη Δήλο, βλ. Bruneau, σ. 431-435. Ένδειξη λατρευτικής χρήσης αποτελεί και ένα ανεπίγραφο ανάγλυφο από τον Πειραιά των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ. [Μ.Πειραιά 1165], όπου εικονίζεται ναΐσκος στον οποίο προσέρχεται λατρευτής, και χαμηλός βωμός στον τύπο της εσχάρας, σκηνή δηλωτική υπαίθριας λατρείας. Το εσωτερικό του ναΐσκου θα πρέπει να συμπληρωνόταν με γραπτή παράσταση της Μητέρας των θεών στον συνήθη τύπο της ένθρονης με το τύμπανο και τη φιάλη: Walter 1939, σ.54, εικ.22).³⁰⁸ Πετρόχειλος, σ.30. Akurgal 1961, σ.240-243.

³⁰⁹ Shear T. L.1935, σ. 400. Ο H.A.Thompson αναφέρει, χαρακτηριστικά, ότι στα θεμέλια της ΝΑ γωνίας του τρίτου από τα νότια δωματίου του ελληνοιστικού μητρώου εντοπίστηκε μαρμάρινο θραύσμα πιθανότατα ναΐσκου, που σώζει μέρος του αετώματος και της κόγχης του με την κεφαλή της θεάς. Στο επιστύλιο σώζεται η επιγραφή: «Κρίτων μητρί Θεῶν...». Το ανάγλυφο αυτό ανήκει στον ίδιο τύπο αναγλύφων, που προέκυψαν από τις αμερικάνικες ανασκαφές στην Αρχαία Αγορά, τα περισσότερα από τα οποία είναι υστερότερα, ανεπίγραφα και προέρχονται από ιδιωτικές οικίες παρά από το δημόσιο ιερό (Thompson 1937, σ.204, εικ.124: I 2669 και Hesperia 5, 1936, σ.2). Κανένα από όλα αυτά τα ευρήματα δεν βρέθηκε in situ και είναι όλα τόσο μικρά, ώστε εύκολα θα μπορούσαν να μεταφερθούν από την αρχική τους θέση. Το άγαλμα το οποίο φιλοτέχνησε ο Αγοράκριτος (βλ. Δεσπίνης 1971, σ.122) για να τοποθετηθεί μέσα στον χώρο λατρείας συγκεντρώνει, όπως είδαμε, συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, που αναγνωρίζονται σε αυτά τα πολυάριθμα ανάγλυφα. Ο H.Thompson σε μία προσπάθειά του να προσδιορίσει τη λειτουργία καθενός από τους τέσσερεις χώρους του ελληνοιστικού μητρώου και τη θέση μέσα στο τελευταίο του λατρευτικού αγάλματος, υποθέτει βασιζόμενος στον εικονογραφικό τύπο της θεάς, όπως αυτός αποκρυσταλλώνεται στους ναΐσκους, πως το άγαλμα πλαισιωνόταν από αρχιτεκτονικό πλαίσιο, που δημιουργούσε την εντύπωση ναϊσκόμορφης πρόσοψης. Ο ναΐσκος αυτός πιθανότατα υπήρξε και πριν από την κατασκευή του ελληνοιστικού μητρώου: βλ. Thompson 1937, σ.210 και σημ.3, όπου ο συγγραφέας παραβάλλει τον ναό, που αφιέρωσε στην Κυβέλη ο Φιλαίτερος στο Mamurt-Kaleh κοντά στην Πέργαμο. Τα εναπομείναντα λείψανα υποδηλώνουν ότι το λατρευτικό άγαλμα ήταν τοποθετημένο σε ναΐσκο. Επίσης, βλ. Stevens, όπου εκφράζεται μία παρόμοια άποψη σχετικά με ένα μαρμάρινο θραύσμα, που σώζει την γραπτή παράσταση λιονταριού, και την πιθανή σύνδεσή του με τον υποθετικό ναΐσκο του λατρευτικού αγάλματος της θεάς στο αθηναϊκό Μητρώο:σ.181. Για την απεικόνιση της Κυβέλης σε ναΐσκο στην αγγειογραφία, βλ. Schefold, σ.38, εικ.5. Βλ. επίσης, το μνημείο της θεάς στην Δασκαλόπετρα της Χίου, όπου η ένθρονη μορφή της είναι λαξευμένη στον βράχο μαζί με τον ναΐσκο, που τη φιλοξενεί: Boardman 1959, σ.193-195.

³¹⁰ Gasparro 1973, σ.119, σημ. 3 και σ. 121. Svoronos II, σ. 266-317.

³¹¹ Μπούγια, σ.215-6. Σχετικά με τη λειτουργία τους ως προσκηνητάρια βλ. Τζαναβάρη σ. 365. Ειδικότερα στα ιερά των αστικών επαύλεων της Αθήνας τα συγκεκριμένα ανάγλυφα εντοιχίζονταν σε κόγχες, όπως αυτές στην Πομπηία, και λειτουργούσαν ως προσκηνητάρια.

και τα επίκρανα, που ενδεχομένως θα έφεραν οι παραστάδες. Η κόγχη, που φιλοξενεί τη θεά είναι αβαθής. Δύο φίδια ανάγλυφα πλαισιώνουν την εικονιζόμενη μορφή, που αποδίδεται με τον ανατολικοϊωνικό τρόπο. Φορά πολύπτυχο χιτώνα, που ανασύρει με το δεξί χέρι, και ιμάτιο. Είναι χαρακτηριστικοί οι ραβδωτοί ημικίονες στις πλαϊνές πλευρές του ναΐσκου καθώς και τα ορθογώνια διάχωρα, που σχηματίζονται από αυτούς και τις οριζόντιες πλαστικές ταινίες, που φέρουν ανάγλυφες μορφές γυναικών, κωμαστών, λεόντων σε κατατομή και σκηνών από τους άθλους του Ηρακλή,³¹² αποτελώντας έτσι το πρωϊμότερο παράδειγμα τέτοιου αναγλύφου με συμπληρωματικές μορφές εκατέρωθεν της θεάς. (Εικ.54)³¹³

Ένας ναΐσκος από τη Μίλητο φέρει ελαφρώς βαθύτερη κόγχη, μέσα στην οποία εικονίζεται η θεά όρθια μετωπική χωρίς σύμβολα. Οι παραστάδες δε φέρουν επίκρανα, ενώ το ευδιάκριτο ακόσμητο επιστύλιο στηρίζει υψηλό αέτωμα, το τύμπανο του οποίου κοσμείται με την ανάγλυφη μορφή της ποτνίας θηρών στη στάση του «εν γούνασιν δρόμου».³¹⁴ (Εικ.55) Ένας άλλος ναΐσκος επίσης από τη Μίλητο, που σήμερα βρίσκεται στο μουσείο της Σμύρνης,³¹⁵ απλοποιεί τη δήλωση των αρχιτεκτονικών στοιχείων με ευθείες και επίπεδες αδιακόσμητες επιφάνειες. Η κόγχη αβαθής φιλοξενεί την όρθια μετωπική θεά φέροντας φαρδύ πλαίσιο και σχηματοποιημένο αέτωμα με ενσωματωμένο σε μία επίπεδη ενιαία επιφάνεια επιστύλιο.³¹⁶ (Εικ.56)

Από τον 6^ο αι. π.Χ. εμφανίζεται ο τύπος της ένθρονης θεάς σε ναΐσκο. Αρκετοί ναΐσκοι με τη μορφή της ένθρονης θεάς αρχαϊκών χρόνων προέρχονται από τη Θάσο. Οι

³¹²Μ.Μάνισας (αρ.ευρ. 4029). Schättner, αρ. 44, σ. 85-87, εικ.42 και σ. 213, πιν. 23, 1-4. Το ανάγλυφο χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. Ιωνικά κιονόκρανα σε κίονες που προβάλλονται κατά τα 2/3 και φέρουν ιωνικό επιστύλιο χωρίς αέτωμα εμφανίζονται και σε έναν άλλο ναΐσκο από τις Σάρδεις του γ' τετάρτου του 6^{ου} αι. π.Χ. (αρ. 45 στον κατάλογο του Schättner, σ. 88-89). Η μορφή της θεάς ξανά μετωπική με τον ιωνικό τρόπο απόδοσης κρατεί στο δεξί της χέρι φίδι.

³¹³ Το πιο πρώιμο παράδειγμα ναΐσκου με ένθρονη μορφή είναι αυτό που προέρχεται από το ιερό της Αθηνάς από τη περιοχή της Σύβαρης και χρονολογείται στο 640 π.Χ.(Mertens-Horn, σ.70-72, Πιν.26.). Πρόκειται για πήλινο ναΐσκο, που φιλοξενεί στην κόγχη του τη μορφή της θεάς Αθηνάς με τον διπλωμένο πέπλο στους μηρούς της (Maaskant-Kleibrick, σ. 8-9, εικ.6 και σ.26, αρ.1.) Ο Α. Hermary θεωρεί πως οι ένθρονες γυναικείες μορφές μέσα σε ναΐσκους από τα αρχαϊκά ως τα κλασσικά χρόνια αποτελούν υποκατάστατα του τύπου της Ποτνίας θηρών, που από τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. έπρεπε να ανανεωθεί. Ειδικότερα, οι ναΐσκοι της Κύμης, της Μιλήτου, των Κλαζομενών και της Θάσου, που προέρχονται πιθανότατα από ταφικά σύνολα, είτε εικονίζουν τον ίδιο τον νεκρό είτε είναι εικόνες θεότητας που σχετίζονται με τον Κάτω κόσμο, ίσως μιας μητέρας εξομοιωμένης με τη Δήμητρα, τη Ρέα, τη Γη ή με άλλες, ανάμεσα στις οποίες και η φρυγική ή λυδική Κυβέλη (Hermary 2000 α, σ.200). βλ. επίσης, Graeve 1986 α και 1986γ, σ. 43-45. Βλ. επίσης, Karageorghis 2000, σ.144, αρ.218-19, όπου παρουσιάζονται ναΐσκοι με την ανεικονική παράσταση της Αστάρτης από την Κύπρο. Όλοι προέρχονται από τάφους και χρονολογούνται από τη χαλκολιθική έως και την Κυπρο-αρχαϊκή περίοδο. Ο μελετητής θεωρεί ότι έχουν φοινικική επίδραση και έχουν τη συμβολική «χρήση» να προστατεύουν τους ζώντες μέσω της θεότητας στην οποία προσφέρονται.

³¹⁴ Naumann, σ.114, αρ.37, πιν. 12,4.

³¹⁵ Αρ.ευρ. 1540.

³¹⁶ Naumann, σ.115, αρ.40, πιν. 13,3. Η ίδια τυπολογία επαναλαμβάνεται σε δύο άλλους ναΐσκους στο μουσείο της Σμύρνης: αρ.ευρ.3298 και 1538, πιν. 14, 1 και 2, αντιστοίχως. Βλ. και Vikela 2001, σ.81-91.

περισσότεροι εμφανίζουν τα βασικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως το αέτωμα συχνά με ευδιάκριτο τουλάχιστον το κεντρικό ακρωτήριο και το εξωτερικό πλαίσιο της κόγχης, που δεν διαμορφώνει ακόμα, ωστόσο, το άνοιγμα με τις παραστάδες και τα φερόμενα επίκρανα. Η κόγχη σε αυτά τα έργα είναι αβαθής. Η θεά αποδίδεται ανάγλυφη συχνά καθιστή σε θρανίο και σπανίως σε θρόνο με το ευδιάκριτο ερεισίνωτο.³¹⁷ (Εικ.57)

Σε δύο παραδείγματα η κόγχη του ναΐσκου είναι κενή χωρίς την εικόνα της θεάς. Οι συγκεκριμένοι έχουν ιδιαίτερα ανεπτυγμένο το βάθος, αποτελώντας τα πιο αντιπροσωπευτικά τρισδιάστατα ομοιώματα ναών.³¹⁸ (Εικ.58, 59) Σε ένα παράδειγμα η κόγχη του ναΐσκου είναι ανύπαρκτη ενώ η πρόστυπη μορφή της ένθρονη θεάς με τα λιοντάρια τοποθετημένα εκατέρωθεν του καθίσματός της μόλις που διακρίνεται.³¹⁹ (Εικ.60)

Όπως μπορεί να παρατηρηθεί, οι αρχαϊκοί ναΐσκοι της Θάσου και της Μιλήτου αποδίδουν τη θεά μέσα σε αβαθή κόγχη, ενώ τα αρχιτεκτονικά τους στοιχεία, δηλαδή, αέτωμα, επιστύλιο, παραστάδες, δηλώνονται περιληπτικά. Το αέτωμα δηλώνεται μόνο μέσα από το τριγωνικό του περίγραμμα, που ενοποιείται με εκείνο του κυβόσχημου ναΐσκου. Η στάση της θεάς είναι ιερατική με χαρακτηριστική την απουσία συμπληρωματικών στοιχείων για την αναγνώρισή της. Σε δύο ναΐσκους από την Κύμη της Αιολίδος εμφανίζεται για πρώτη φορά το λιοντάρι στους μηρούς της.³²⁰ Οι τελευταίοι χρονολογούνται το 550 και 530 π.Χ., αντιστοίχως, από τη F.Naumann και διεκδικούν την καθιέρωση του συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου, καθιστώντας την Αιολίδα και όχι την Ιωνία ως τόπο προέλευσής του.³²¹

Στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. η τυπολογία του ναΐσκου παρουσιάζει σημαντικές αλλαγές, που επεκτείνονται και στην εικονογραφία της θεάς. Αυτές σημειώνονται στα μνημεία των ελληνικών αποικιών της Ανατολής και της Δύσης. Το σχήμα του ναΐσκου απομακρύνεται από το κυβόσχημο περίγραμμα αναπτύσσοντας περισσότερο τον άξονα του ύψους. Η κόγχη βαθαίνει ελαφρώς και το αέτωμα αν και χαμηλό ενίοτε φέρει ευδιάκριτο κεντρικό ακρωτήριο. Σε έναν ναΐσκο από τη Σαλμυδησό του Εύξεινου Πόντου,³²² σήμερα στην Κωνσταντινούπολη, η κόγχη συνεχίζεται στο αέτωμα

³¹⁷ Salviat, σ.242-247, εικ. 4, 5,6,8,9 και 10.

³¹⁸ ο.π., σ. 247, εικ. 12 και 13.

³¹⁹ ο.π., σ. 243, εικ. 7 και 14. CCCAII, αρ. 535, 546, 547, σ.175.

³²⁰ Naumann, σ.124: Ναΐσκοι από τη Μίλητο, αρ.48, τα Δίδυμα αρ.49, τις Ερυθρές αρ.54, 55 και την Κύμη αρ.57, 58.

³²¹ ο.π., σ. 131.

³²² Αρ.67 στον κατάλογο της Naumann, πιν. 18, 4.

διαμορφώνοντας αφίδα.³²³ (Εικ.61) Η θεά αποδίδεται καθισμένη σε θρανιόσχημο θρόνο, που για πρώτη φορά φέρει μαξιλάρι, και πατεί σε υποπόδιο.³²⁴

Ο υστεροαρχαϊκός πώρινος ναΐσκος από την Αμοργό, που βρίσκεται σήμερα στο μουσείο της Δρέσδης,³²⁵ φέρει χαμηλό αέτωμα με ιδιαίτερα ανεπτυγμένο κεντρικό ακρωτήριο. Το επιστύλιο έχει γείσο, που κοσμεύεται με γεισίποδες, ενώ τα επίκρανα των παραστάδων φέρουν ανάγλυφους κύκλους, που ίσως υπαινίσσονται τους έλικες ιωνικού κιονοκράνου. Η θεά αποδίδεται ένθρονη σε ιερατική στάση με τα χέρια τοποθετημένα στα γόνατα. Φορά άζωστο χιτώνα, ιμάτιο και πόλο, ενώ τα χαρακτηριστικά διαγνωστικά της στοιχεία όπως το λιοντάρι, απουσιάζουν. (Εικ.62)

Στην ύστερη αρχαϊκή εποχή ανήκει το ανάγλυφο από τη Θάσο, που εικονίζει την όρθια μετωπική θεά μέσα σε μία κόγχη να δέχεται προσφορές από δύο λατρεύτριες. Το εξαιρετικά επιμελημένο επιστύλιο, που αποδίδεται βαθμιδωτό, και τα επίκρανα των παραστάδων σε έξεργο ανάγλυφο δηλώνουν, ότι το έργο βρίσκεται σε μία μεταβατική περίοδο, που προοιωνίζει τον τύπο των εξελιγμένων ναΐσκων του 4^{ου} αι. π.Χ.³²⁶ (Εικ.63)

β) Κλασσική περίοδος

Οι κυριότερες μεταβολές στην τυπολογία των ναΐσκων αφορούν τον εικονογραφικό τύπο της Κυβέλης καθώς και την σαφέστερη δήλωση των αρχιτεκτονικών στοιχείων, που χαρακτηρίζουν ένα ομοίωμα ναού.

Στην Αθήνα η αποκρυσταλλωμένη μορφή της θεάς βασίζεται στον Αγορακρίτειο τύπο της Μεγάλης Μητέρας.³²⁷ Η αγαλματική στάση, οι μακριείς βόστρυχοι, που πλαισιώνουν τον λαιμό, ο υψηλός πόλος, ο εξωσμένος χιτώνας με το πλούσια πτυχωμένο ιμάτιο, που τυλίγει τον αριστερό βραχίονα και το κάτω μέρος του σώματος, η φιάλη και το τύμπανο, που πληρούν τις κλειστές παλάμες, και το λιοντάρι, που αναπαύεται στους μηρούς ή στέκεται δίπλα της, αποτελούν τα χαρακτηριστικά στοιχεία, που εισήγαγε αριστοτεχνικά ο μαθητής του Φειδία στην εικονογραφία της μεγάλης θεάς στην ώριμη κλασσική τέχνη του β' μισού του 5^{ου} αιώνα π.Χ. για το άγαλμα της Μητέρας των θεών, που στεγαζόταν στο Μητρόω της αθηναϊκής αγοράς.

³²³ Ο E.Langlotz στην προσπάθειά του να χρονολογήσει τους εν λόγω ναΐσκους διατυπώνει την άποψη, ότι εκείνοι με το ανοιχτό αέτωμα σε ορισμένες περιοχές είναι υστερότεροι από εκείνους με το πιο σύνθητες κλειστό, που από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ. αποτελεί τον κανόνα στη Μίλητο, τις Ερυθρές, τις Κλαζομενές και την Αιολία: Langlotz 1966, σ.37.

³²⁴ Naumann, σ. 137-138. Το υποπόδιο εμφανίζεται και στους ναΐσκους αρ. 89, 90 από τη Μασσαλία.

³²⁵ Staatliche Kunstsammlungen, Αρ.Ευρ. ΖV 1636: Μαραγκού, σ. 119.

³²⁶ Κάποτε στο Malibu (J.Paul Getty 55AA13), τώρα στο ΕΑΜ. Naumann, σ. 147, αρ. 118. Guide de Thasos, σ.37.

³²⁷ Δεσπίνης 1971, σ.122.

Όλα αυτά τα στοιχεία μεταφέρθηκαν στους αττικούς ναΐσκους του 4^{ου} αιώνα αμετάβλητα με κάποιες παραλλαγές σχετικές με τον αριθμό των λιονταριών, που αυξάνονται ενίοτε σε δύο, καθώς και τη θέση τους, που από τους μηρούς κατεβαίνουν στο πλάι. Επίσης, το σκήπτρο αντικαθιστά ενίοτε το τύμπανο, όπου το λιοντάρι σε αυτή την εκδοχή τις περισσότερες φορές τοποθετείται στη δεξιά πλευρά του θρόνου.³²⁸ Πρέπει να σημειωθεί, πως ο τύπος που απαντάται συχνότερα και σε μεγάλο αριθμό συγκριτικά με τους υπόλοιπους είναι εκείνος με τη θεά να κρατεί στο αριστερό χέρι τύμπανο και το λιοντάρι στους μηρούς της.³²⁹

Το σχήμα του ναΐσκου ανανεώνεται αυτή την περίοδο και αποκτά την εξελιγμένη μορφή, που οριστικοποιείται, με την περίτεχνη αετωματική επίστεψη, όπου το τύμπανο του αετώματος δηλώνεται με σαφήνεια και φέρει κεντρικό και πλαϊνά ακρωτήρια. Οι παραστάδες φέρουν επίκρανα, ενώ η κόγχη αποκτά βάθος με τη μορφή της θεάς να αποδίδεται σε έξεργο ανάγλυφο καθιστή σε θρόνο. Μια σημαντική παραλλαγή τόσο στην εικονογραφία όσο και στην τυπολογία των αναθημάτων αυτών είναι η διπλή απεικόνιση της θεάς σε δύο σύμφυτους ναΐσκους με ένα συνδετικό αέτωμα ή δύο ανεξάρτητα. Στις κόγχες τους φιλοξενούνται οι ίδιες μορφές, που διαφοροποιούνται μόνο στο αντικείμενο του αριστερού χεριού και τη θέση του λιονταριού. Η αριστερή συνήθως μορφή κρατεί σκήπτρο αντί για τύμπανο και το λιοντάρι τη συνοδεύει ανακαθισμένο στα πίσω πόδια στο πλάι του θρόνου.³³⁰

Οι περισσότεροι ναΐσκοι, που προέρχονται από την Αττική, έχουν παραστάδες με κανονικό πλάτος, ενώ το λιοντάρι είναι τοποθετημένο στους μηρούς της θεάς, όπως σε δύο χρονολογημένους ναΐσκους, που διαφοροποιούνται μόνο ως προς το επιστύλιο, όπου στον έναν δηλώνεται με σαφήνεια, ενώ στον άλλο απουσιάζει εντελώς.³³¹

Σε έναν ναΐσκο από την Ίμβρο του 4^{ου} αι.π.Χ. παρατηρούμε, ότι οι παραστάδες στενεύουν εξαιρετικά και η θεά εμφανίζεται να κρατεί στο αριστερό της χέρι σκήπτρο, ενώ το λιοντάρι τοποθετείται στο πλάι.³³²

³²⁸ Naumann, σ. 181, η οποία αναφέρει ότι αυτό συμβαίνει πάντα. Όμως στους ναΐσκους N32(EAM 1556) και N33 (ΜΠ 175), όπου πιθανολογείται η ύπαρξη σκήπτρου, το λιοντάρι έχει τοποθετηθεί πάνω στους μηρούς της.

³²⁹ Η F.Naumann (σ.161) αναφέρει 2 τύπους στους κλασσικούς ναΐσκους της Κυβέλης: στον τύπο 1 του α΄ μισού του 4^{ου} αι.π.Χ. η θεά φορεί χιτώνα με απόπτυγμα και ακουμπά το αριστερό της χέρι πάνω στο τύμπανο. Στον τύπο 2 του β΄ μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. η θεά φορεί υψηλά ζωσμένο χιτώνα και κρατεί το τύμπανο από κάτω. Ο E.Langlotz ήταν ο πρώτος που διέκρινε αυτούς τους τύπους υποστηρίζοντας ότι προέρχονται από αγαλαμτικούς τύπους του 5^{ου} και του 4^{ου} αι.π.Χ., αντιστοίχως. Συγκεκριμένα, τον τύπο 1 θεωρεί ύστερη παραλλαγή του αγορακρίτειου τύπου: Langlotz 1947, σ.65.

³³⁰ CCCAII, αρ. 183.

³³¹ CCCAII, αρ.304: από τον Πειραιά, 4^{ος} αι.π.Χ. και CCCAII, αρ.513: 4^{ος} αι.π.Χ.

³³² Conze 1860, σ.90, πιν.XV, 8. CCCAII, αρ.550, εικ.19.

Οι ναΐσκοι κυρίως της υστεροκλασικής περιόδου και ιδίως των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ. έχουν σαφές και ευδιάκριτο επιστύλιο, ενώ οι παραστάδες τους είναι κανονικές, δηλαδή έχουν πλάτος ανάλογο με αυτό των ναΐσκων, όπως παρατηρείται στον ναΐσκο αρ. 507 του καταλόγου CCCAII άγνωστης προέλευσης, που χρονολογείται στο 350 π.Χ.³³³ (Εικ.64)

Στη Μ. Ασία η τυπολογία των ναΐσκων διαφοροποιείται από αυτή της Κυρίως Ελλάδας περισσότερο στην εικονογραφία και λιγότερο στο σχήμα. Οι υστεροκλασικοί ναΐσκοι, που προέρχονται κυρίως από την Έφεσο και πληθαίνουν κατά την ελληνιστική περίοδο, καθιερώνουν έναν καινούργιο τύπο, που περιλαμβάνει εκτός από τη θεά και δύο άλλες θεϊκές πιθανότατα μορφές, αφού αποδίδονται στο ίδιο με αυτή μέγεθος. Η θεά παραμένει η κεντρική μορφή αυτής της τριάδας. Οι μορφές που την πλαισιώνουν είναι ανδρικές, μία γηραιά γενειοφόρα με ιμάτιο και μία νεότερη αγένεια. Οι μορφές στην πλειοψηφία των μνημείων εικονίζονται όρθιες και ενίοτε με τη θεά καθιστή. Οι ναΐσκοι διατηρούν τα αρχαϊκά στοιχεία στη δήλωση των επιμέρους αρχιτεκτονικών μερών. Πλαίσιο χωρίς παραστάδες, συνοπτικό αέτωμα με σπάνια τη δήλωση ακρωτηρίων και αβαθής κόγχη είναι τα βασικά χαρακτηριστικά τους.³³⁴

γ) Ελληνιστική περίοδος

Οι ναΐσκοι σε όλη τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου διατηρούν τα τυπολογικά χαρακτηριστικά τόσο του σχήματος όσο και της εικονογραφίας της κλασικής και υστεροκλασικής περιόδου.

Παρατηρούμε ότι οι παραστάδες σε ορισμένες περιπτώσεις αποδίδονται πιο στενές και ο θριγκός με το αέτωμα δεν είναι πάντα λεπτομερής, ενώ το σχήμα του ναΐσκου είναι ελαφρώς πιο επίμηκες. Όπως ο ναΐσκος αρ. 312 στον κατάλογο CCCAII του J. Vermaseren από τον Πειραιά,³³⁵ όπου το αέτωμα έχει χαμηλό τύμπανο και δε φέρει πλαϊνά ακρωτήρια, ενώ το επιστύλιο είναι σχεδόν ανύπαρκτο. Ο μελετητής το χρονολογεί στα τέλη του 4^{ου} αι.π.Χ., από την επιγραφή (IG II² 1626) που φέρει στην οπίσθια πλευρά

³³³ CCCAII, αρ.507, σ.159-160, πιν. CXLIX. Σχετικά με τις αναλογίες των ναΐσκων βλ. παρακάτω κεφ.4^ο.

³³⁴ Σχετικά με αυτά τα ναϊσκόμορφα ανάγλυφα, βλ. Naumann, σ.218-229, η οποία ποστηρίζει ότι εμφανίζονται από το 340-330 π.Χ.

³³⁵ Βλ. και Πετρόχειλος, σ.54, B4.

του,³³⁶ και ο Ι.Πετρόχειλος στην περίοδο μεταξύ του τέλους του 4^{ου} και των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ. (Εικ.65)

Από το κτίριο Ζ στον Κεραμεικό πίσω από το τείχος της πόλης νοτιώς της Ιεράς Πύλης προέρχεται ένας ναΐσκος με ευρύχωρη κόγχη, επιστύλιο φαρδύ, που φέρεται από στενές παραστάδες με επίκρανα, και αέτωμα χωρίς τύμπανο με κεντρικό μόνο ακρωτήριο. Την κόγχη πληρεί το μαρμάρινο αγαλμάτιο της ένθρονης θεάς, που κρατεί φιάλη στο δεξί χέρι και λιοντάρι στους μηρούς της το οποίο αγγίζει με το αριστερό χέρι. Πιθανότατα το ειδώλιο είναι στερεωμένο με έμβολο στον ναΐσκο.³³⁷

δ) Ρωμαϊκή περίοδος

Οι ναΐσκοι της ρωμαϊκής περιόδου διαφοροποιούνται από τους προγενέστερους στην τεχνοτροπική απόδοση κυρίως της μορφής της θεάς. Πιο στρογγυλό πρόσωπο, σκληρές και σχηματοποιημένες λεπτομέρειες στην πτυχολογία είναι συχνά τα βασικά χαρακτηριστικά. Όσον αφορά τις αναλογίες των ναΐσκων ένα παράδειγμα χρονολογημένο από τον J.Vermaseren πιθανότατα στη ρωμαϊκή εποχή από την Ερέτρια³³⁸ έχει εξαιρετικά επιμήκεις αναλογίες με στενές παραστάδες και στενόχωρη κόγχη. (Εικ.66)

Από τη Βιθυνία προέρχεται ένας ναΐσκος με ιδιαίτερη διακόσμηση στις πλαϊνές στενές του πλευρές από οριζόντιες αυλακώσεις. Στην κόγχη του εκονίζεται η θεά ένθρονη σε μια ασυνήθιστη χειρονομία με το αριστερό χέρι της υψωμένο να ακουμπά στο κεφάλι. Πιθανότατα πρόκειται για φρυγικό έργο.³³⁹ (Εικ.67)

³³⁶ Βλ. και τους ναΐσκους CCCAII, αρ. 454 από Ισθμία (πρώιμος ελληνιστικός), αρ. 470 (Pierart-Thalman, σ.777, εικ. 8) από την Αργολίδα, αρ. 571 (3^{ος} αι.π.Χ) από τη Σάμο. Ο ναΐσκος, όμως, αρ. 570 από τη Σάμο έχει πλατιές παραστάδες και χρονολογείται στον 2^ο αι.π.Χ.

³³⁷ Touchais, σ. 532-33, εικ. 24.

³³⁸ Θέμελης 1978, σ.25 αρ. 2, πιν. 24, α. CCCAII, αρ.403 α.

³³⁹ Naumann, σ. 257, πιν. 44, 4.

Κεφάλαιο 4^ο

Τυπολογική κατάταξη των αχρονολόγητων ναϊσκών του καταλόγου CCCAII με βάση την τεχνοτροπία.

Κατά τη μελέτη των ναϊσκών της Κυβέλης με ή χωρίς συνοδευτικές μορφές διακρίναμε διαφορές στις αναλογίες τους. Παρατηρήθηκε, δηλαδή, ότι κάποιιοι έχουν ανεπτυγμένο τον άξονα του ύψους, η κόγχη δεν παρουσιάζει την ίδια ευρυχωρία και οι παραστάδες ενίοτε στενεύουν. Οι διαφοροποιήσεις αυτές οφείλονται πιθανώς σε εξέλιξη χρονολογική. Προκειμένου αυτή να διαπιστωθεί επιλέξαμε από τον συγκεντρωτικό κατάλογο CCCAII του J.Vermaseren ναϊσκούς που είναι επιμήκεις και διαθέτουν στενές παραστάδες καθώς και άλλα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, προκειμένου να προσεγγισθούν τεχνοτροπικά όσο αυτό επιτρέπεται από την κατάσταση διατήρησής τους. Απώτερος σκοπός είναι να επιβεβαιωθεί ότι η αλλαγή σε αυτά τα χαρακτηριστικά ανήκει σε υστερότερες περιόδους. Με αυτόν τον τρόπο θα γίνει σαφής η εξέλιξη του σχήματος των ναϊσκών, στοιχείο το οποίο θα υποβοηθήσει την χρονολογική τους κατάταξη. Η διερεύνηση αφορά τους αττικής προέλευσης ναϊσκούς της Κυβέλης, οι περισσότεροι από τους οποίους είναι αχρονολόγητοι.

Από τον κατάλογο CCCAII του J.Vermaseren διακρίνονται οι ακόλουθοι ναϊσκοί:

Ο ναϊσκός αρ. 50³⁴⁰ είναι ιδιαίτερα διαβρωμένος, κάτι που δεν επιτρέπει την διάκριση τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών. Ως χώρος προέλευσης αναφέρεται επίχωση του β' μισού του 1^{ου} αι. μ.Χ. μίας δεξαμενής στη νότια πλαγιά του Αγοραίου Κολωνού. Πρόκειται για τμήμα μαρμάρου πάνω στο οποίο είναι λαξευμένος ένας ναϊσκός με ιδιαίτερα επιμηκυμένες αναλογίες και στενές παραστάδες χωρίς επιστύλιο. Το αέτωμα είναι οξυκόρυφο και η μορφή της θεάς αδρομερώς κατεργασμένη. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ρωμαϊκό.

Ο ναϊσκός αρ. 64³⁴¹ βρέθηκε σε υστερορρωμαϊκό στρώμα καταστροφής του 6^{ου} αι. μ.Χ. στη βόρεια πλαγιά του Αρείου Πάγου. Παρόλαυτά ο J.Vermaseren το χρονολογεί στον 4^ο αι. π.Χ. Διαθέτει εξαιρετικά στενές παραστάδες, που πλαισιώνουν μία στενόχωρη κόγχη, στοιχεία, που όπως διαπιστώνουμε χαρακτηρίζουν μετακλασικά έργα. Το επιστύλιο είναι εξαιρετικά λεπτό σχεδόν ανύπαρκτο. Οι αναλογίες τόσο του ναϊσκου όσο και της θεάς είναι επιμηκυμένες, στοιχείο χαρακτηριστικό της ελληνιστικής περιόδου, με την

³⁴⁰ CCCAII, σ.22-23, πιν.VII.

³⁴¹ ο.π., σ. 26, πιν. X.

οποία συμβατή είναι και η πτυχολογία του ενδύματος, που χαρακτηρίζεται από έντονες φωτοσκιάσεις. Ίσως ανήκει στην πρώιμη ελληνιστική εποχή.

Ο ναΐσκος αρ. 160³⁴² από την Αθηναϊκή αγορά είναι επιμήκης και οι παραστάδες κανονικές προς στενές, που μειώνονται προς τα πάνω. Η πτυχολογία του χιτώνα αποδίδεται σχηματοποιημένη. Σχηματικός είναι και ο τρόπος απόδοσης του μανικιού με τη ραφή ιδιαίτερα τονισμένη και τις οριζόντιες πτυχώσεις του σε αφύσικη συμμετρία. Ωστόσο, το πρόσωπό της με το λεπτό πλάσιμο και τον τονισμένο τον άξονα του μήκους δημιουργεί την εντύπωση μιας μορφής, που παραπέμπει σε υστεροκλασικά και πρώιμα ελληνιστικά πρότυπα, κάτι στο οποίο συντείνει και η ευρυχωρία της κόγχης και οι όχι τόσο στενές παραστάδες. Το επιστύλιο έχει πλάτος σχεδόν κανονικό. Η έκκεντρη τοποθέτηση της μορφής στο εσωτερικό του ναΐσκου και η πρόχειρη απόδοση του σώματος με την ευρεία μέση και του ενδύματος, που το περιβάλλει, αποτελούν δύο στοιχεία, που είτε προδίδουν την αμέλεια της εκτέλεσης είτε υποδεικνύουν μία υστερότερη της κλασικής και υστεροκλασικής εποχής χρονολόγηση, κάτι που αντιτίθεται στην ευρυχωρία της κόγχης. Σε γενικές γραμμές ο ναΐσκος χαρακτηρίζεται από επιμήκεις αναλογίες και σχετικά αβαθή κόγχη. Μία χρονολόγηση στα τέλη του 4^{ου} αι.π.Χ. ίσως είναι η πιο πιθανή.

Ο ναΐσκος αρ. 162³⁴³ από την αθηναϊκή αγορά δεν διαθέτει ιδιαίτερα επιμήκεις αναλογίες αλλά έχει στενές παραστάδες και σχετικά ερύχωρη κόγχη. Το τύμπανο του αετώματος είναι διακοσμημένο με ανθέμια. Το περίγραμμα του προσώπου της θεάς τριγωνικό με μυτερό πηγούνι και το ένδυμα με σχηματοποιημένη πτυχολογία. Η σχηματοποίηση εντοπίζεται κυρίως στον τριγωνικό σχηματισμό των πτυχώσεων ανάμεσα στα στήθη. Επιπλέον, η διακοσμητικότητα κυρίως στα μέρη του ναΐσκου, που πλαισιώνουν τη φερόμενη παράσταση, χαρακτηρίζει τη ρωμαϊκή περίοδο. Ίσως πρόκειται για πρόχειρο έργο πρώιμων ελληνιστικών ή μετάπλαση ρωμαϊκών χρόνων.

Ο ναΐσκος αρ. 168³⁴⁴ από την αθηναϊκή αγορά είναι ιδιαίτερα επιμήκης με στενή κόγχη και κανονικού πλάτους παραστάδες χωρίς επιστύλιο. Η μορφή της θεάς αποδίδεται σχηματοποιημένη, ενώ η πτυχολογία συγκροτείται από λείες επιφάνειες, που την καθιστούν σχεδόν ανύπαρκτη. Θα μπορούσε να είναι υστερορρωμαϊκό έργο. Πανομοιότυπος είναι και ο αρ. 171³⁴⁵ επίσης από την Αγορά κατασκευασμένος μάλλον από το ίδιο χέρι.

³⁴² ο.π., σ. 44, πιν. XXVI.

³⁴³ ο.π., σ. 44, πιν. XXVII.

³⁴⁴ ο.π., σ. 46, πιν. XXXI.

³⁴⁵ ο.π., σ. 46, πιν. XXXII.

Ο ναΐσκος αρ. 222³⁴⁶ από την Ακρόπολη έχει στενές παραστάδες. Η πτυχολογία του ενδύματος της θεάς είναι πλούσια. Τα πέλματα προεξέχουν ολόκληρα σχεδόν από την παρυφή του χιτώνα και τονίζονται ιδιαίτερα. Η ευρυχωρία της κόγχης ίσως ανεβάζει το έργο στους υστεροκλασικούς χρόνους, ενώ οι στενές παραστάδες συναντώνται στους ελληνιστικούς, που χαρακτηρίζονται επιπλέον από την επιμήκυνση των σωματικών αναλογιών και το λεπτό πλάσιμο του ενδύματος. Ο ναΐσκος αρ. 229³⁴⁷ επίσης από την Ακρόπολη ως έντονα διαβρωμένος μας επιτρέπει μόνο να τον κατατάξουμε στους ναΐσκους με επιμήκεις αναλογίες σχεδόν κανονικού πλάτους παραστάδες και λεπτό προς κανονικό επιστύλιο με στενή και αβαθή κόγχη.

Ο ναΐσκος αρ. 292³⁴⁸ από τον Πειραιά είναι επιμήκης με κανονικές παραστάδες, στενή κόγχη και σχετικά λεπτό επιστύλιο. Η πτυχολογία είναι πλούσια. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος που συσσωρεύεται το ιμάτιο στα αριστερά της σχηματίζοντας τρία επάλληλα ζεύγη σωληνωτών πτυχώσεων σχηματικά αποδοσμένων. Πτυχωτή η απόληξη του χιτώνα που προβάλλεται κάτω από την παρυφή του ιματίου και πάνω από τα ιδιαίτερος ανοικτά πόδια. Οι πτυχές του με μία αβαθή αυλάκωση ανάμεσά τους, η οποία δεν φθάνει ως την άκρη είναι στοιχείο χαρακτηριστικό της πρώιμης και ύστερης ελληνιστικής περιόδου. Η σχηματοποίηση, ωστόσο, της πτυχολογίας παραπέμπει και σε ρωμαϊκά έργα. Ο Ι.Πετρόχειλος χρονολογεί τον ναΐσκο στο β΄ μισό του 4^{ου} αι.π.Χ., περίοδο με την οποία συμφωνούν οι όχι και τόσο επιμήκεις αναλογίες του και οι πλατιές παραστάδες.

Ο ναΐσκος αρ. 294³⁴⁹ από τον Πειραιά είναι σχεδόν επιμήκης με κανονικού πλάτους παραστάδες και επιστύλιο ευδιάκριτο με κόγχη στενή. Η πτυχολογία, που είναι όμοια με αυτή του ενδύματος της θεάς στον ναΐσκο αρ.292 στον τρόπο που συσσωρεύεται το ιμάτιο, διαφοροποιείται από τον τελευταίο στον τρόπο απόδοσης των πτυχώσεων στο στήθος, που εδώ είναι οριζόντιες και δεν σχηματίζουν ενάλληλα V. Ο Ι.Πετρόχειλος χρονολογεί τον ναΐσκο επίσης στο β΄ μισό του 4^{ου} αι.π.Χ.

Ο ναΐσκος αρ. 302³⁵⁰ από τον Πειραιά έχει σχετικά ευρύχωρη κόγχη και δεν είναι ιδιαίτερα επιμήκης αλλά διαθέτει παραστάδες σχετικά στενές, που μειώνονται προς τα πάνω, και επιστύλιο ευδιάκριτο. Σαφές είναι το περίγραμμα του τυμπάνου, που κρατεί η θεά, με οξείες τις ακμές της στεφάνης. Στρογγυλό το περίγραμμα του προσώπου της

³⁴⁶ ο.π., σ. 59, πιν. XLVIII.

³⁴⁷ ο.π., σ. 60, πιν. L.

³⁴⁸ ο.π., σ. 88, πιν. LXX. Πετρόχειλος, Β9.

³⁴⁹ ο.π., σ. 88, πιν. LXXI. Πετρόχειλος, Β10.

³⁵⁰ ο.π., σ. 90, πιν. LXXIV.

μορφής. Η πτυχολογία του ενδύματός της είναι επιμελημένη όπως και το πλούσια πτυχωμένο μιάτιο. Παραπέμπει σε υστεροκλασικά ή πρώιμα ελληνιστικά έργα.

Όπως παρατηρείται και στους χρονολογημένους από τον J.Vermaseren ναΐσκους αρ.304, 312, 313 από τον Πειραιά και αρ.336 από την Αθήνα χαρακτηριστικό του τέλους του 4ου αι. π.Χ. είναι το κανονικό αλλά και στενό σχεδόν ανύπαρκτο επιστύλιο. Αυτοί αρχίζουν να αποκτούν επιμήκεις αναλογίες και οι παραστάδες τους ελαφρώς μειώνονται προς τα πάνω (στοιχείο ίσως βοηθητικό για τη χρονολόγηση του 302). Από αυτούς, ειδικά ο αρ.312 είναι ασφαλώς χρονολογημένος καθώς φέρει στην οπίσθια πλευρά του επιγραφή του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ. Σε γενικές γραμμές η κόγχη αρχίζει να στενεύει ανεπαίσθητα, αλλά ο άξονας του ύψους δεν είναι ακόμη ιδιαίτερα ανεπτυγμένος και οι αναλογίες της μορφής της θεάς όχι τόσο ραδινές, όπως συμβαίνει στον ναΐσκο αρ. 255, που χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή και είναι επιμήκης με στενή κόγχη και σχετικά πλατιές παραστάδες.

Ο ναΐσκος αρ. 319³⁵¹ από την Αθήνα έχει παραστάδες κανονικές ως προς το σχήμα του ναΐσκου και επιστύλιο στενό όπως αυτό του αρ.302. Η πτυχολογία του ενδύματος της θεάς χαρακτηρίζεται από έντονες φωτοσκιάσεις κυρίως στον χιτώνα και είναι λεπτομερής στο μιάτιο. Κάτω από το ζώσιμο του χιτώνα σχηματίζει τρίγωνα. Ίσως είναι πρώιμος ελληνιστικός του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁵² Ο ναΐσκος αρ. 338³⁵³ από την Αθήνα είναι ιδιαίτερα επιμήκης με παραστάδες κανονικές, ανάλογες στο σχήμα του ναΐσκου, κόγχη στενή και επιστύλιο επίσης κανονικό. Το υποπόδιο είναι στενό με υψηλά πόδια. Η πτυχολογία αδρή, ενώ οι αναλογίες του σώματος της θεάς ραδινές χαρακτηριστικές των ελληνιστικών έργων.

Ο ναΐσκος αρ. 357³⁵⁴ από την Αθήνα, που ο J.Vermaseren τοποθετεί στον 4^ο αι. π.Χ., συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά εκείνα του τέλους του αιώνα, όπως ελαφρώς επιμήκεις αναλογίες, κανονικές προς στενές παραστάδες, που μειώνονται ελαφρώς προς τα πάνω, και ανύπαρκτο σχεδόν επιστύλιο με κόγχη σχετικά στενή. Το λιοντάρι είναι τοποθετημένο στα δεξιά, ενώ η επιμέλεια στην απόδοση της πτυχολογίας και το κεφάλι με την επιμελημένη φυσιοκρατική κόμη δικαιολογεί την χρονολόγηση του έργου στον 4^ο αι. π.Χ.

Ο ναΐσκος αρ. 361³⁵⁵ από τα περίχωρα της Αθήνας είναι επιμήκης με στενές παραστάδες και στενή κόγχη. Αδρή η πτυχολογία του ενδύματος. Τριγωνικό στενόμακρο

³⁵¹ ο.π., σ. 96, πιν. LXXXIV.

³⁵² Σύμφωνα και με τους ναΐσκους αρ. 304, 312 και 313.

³⁵³ ο.π., σ. 101, πιν. XCV.

³⁵⁴ ο.π., σ. 105-6, πιν. CV.

³⁵⁵ ο.π., σ. 107-8, πιν. CVI.

πρόσωπο με μυτερό πηγούνι. Χονδροί κυλινδρικοί βόστρυχοι, η συστροφή των οποίων αποδίδεται με απλές εγχαράξεις. Ευδιάκριτο το περίγραμμα του τυμπάνου και οξείες οι ακμές της στεφάνης. Το απόπτυγμα του χιτώνα πάνω από το ζώσιμο παραπέμπει στον ρωμαϊκό ναΐσκο N12. Πρόκειται ίσως για ρωμαϊκό έργο.

Ο ναΐσκος αρ. 371³⁵⁶ από την Ελευσίνα είναι επιμήκης με στενές παραστάδες και λεπτό επιστύλιο. Χονδροειδής η πτυχολογία, που διαμορφώνει κάτω από το ζώσιμο του χιτώνα με τα σχηματοποιημένα επάλληλα ημικύκλια. Το λοντάρι τοποθετημένο στα δεξιά της. Οριζόντιες οι επάλληλες πτυχές στα στήθη. Σχηματοποιημένος και ο όγκος του ιματίου που πληρεί τον χώρο πάνω από τους μηρούς της θεάς. Παραπέμπει στον διπλό ναΐσκο ΕΑΜ 1540, που ο Ν.Καλτσάς χρονολογεί στα τέλη του 4^{ου} αι.π.Χ.³⁵⁷

Είναι σκόπιμο να αναφερθούμε και σε ελάχιστα παραδείγματα εξωαττικών ναϊσκών με ανάλογα χαρακτηριστικά, που η εντόπια τεχνοτροπία δεν αποδυναμώνει ως κριτήρια χρονολογικής προσέγγισης. Αντίθετα αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα ανάλογων περιπτώσεων, που μπορούν ίσως να χρονολογηθούν και ευκολότερα από τους παραπάνω ναΐσκους. Ο διπλός ναΐσκος από την Ισθμία αρ. 454³⁵⁸ διαθέτει δύο εξαιρετικά επιμήκεις ναΐσκους με ευδιάκριτα επιστύλια, στενές παραστάδες και ψηλά οξυκόρυφα αετώματα. Επιμελημένη είναι η πτυχολογία των θεαινών, που σχηματίζει τρίγωνα κάτω από το ζώσιμο του χιτώνα. Ο J.Vermaseren αναφέρει ότι βρέθηκε μαζί με έναν θησαυρό 97 υστερορρωμαϊκών νομισμάτων, αλλά πιστεύει ότι ανήκει στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο. Η τεχνοτροπία των μορφών πράγματι συμφωνεί με μία τέτοια χρονολόγηση, αλλά οι αναλογίες του ναϊσκου είναι υστερότερης περιόδου. Ο διπλός ναΐσκος από την Κόρινθο αρ. 461³⁵⁹ έχει επιμήκεις κόγχες με πλατιές παραστάδες και ενιαίο αέτωμα χωρίς επιστύλιο. Οι μορφές των θεαινών είναι άτεχνα κατεργασμένες. Σχηματική η απόδοση της πτυχολογίας. Τα πρόσωπα είναι πλατιά με στρογγυλό περίγραμμα. Παραπέμπει σε ρωμαϊκές δημιουργίες.

Ο ναΐσκος αρ. 470³⁶⁰ από το Άργος έχει ευρύχωρη κόγχη με κανονικό ευδιάκριτο επιστύλιο αλλά εξαιρετικά στενές παραστάδες. Παραπέμπει σε υστεροκλασικά έργα. Ο ναΐσκος αρ. 483³⁶¹ πιθανότατα από την Πάτρα έχει επίσης ευρύχωρη κόγχη με κανονικό επιστύλιο και στενές παραστάδες. Η πτυχολογία του ενδύματος της θεάς είναι πλούσια, που αναδεικνύει την ανατομία του σώματος. Πιθανότατα ανήκει στα μέσα του 4^{ου} αι.π.Χ.

³⁵⁶ ο.π., σ. 111, πιν. CXIII.

³⁵⁷ Καλτσάς, αρ.490, σ.223.

³⁵⁸ CCCAII, σ. 141-2, πιν. CXXXV.

³⁵⁹ ο.π., σ. 144, πιν. CXXXIX.

³⁶⁰ ο.π., αρ.470, σ. 147, πιν. CXLII.

³⁶¹ Βλ. παραπάνω, σ.76.

Ο ναΐσκος αρ. 667³⁶² από την Κάλυμνο φιλοξενεί στην κόγχη του τη θεά όρθια και μετωπική με το αριστερό πόδι ελαφρώς λυγισμένο προς τα πίσω, πλαισιωμένη από δύο μετωπικά λιοντάρια. Ο τύπος αυτός είναι εξαιρετικά σπάνιος και για τον λόγο αυτό η χρονολόγησή του είναι σημαντική για την κατάταξή του σε συγκεκριμένη εποχή. Είναι επιμήκης με κανονικές ως προς το σχήμα του ναΐσκου παραστάδες και ανύπαρκτο επιστύλιο. Ο τονισμός του άξονα του ύψους οφείλεται προφανώς στην όρθια στάση της θεάς. Η ραδινότητα, ωστόσο, της μορφής, η πλούσια πτυχολογία, καθώς και το στοιχείο της επέκτασης της παράστασης στις παραστάδες αποτελούν ίσως νεωτεριστικά στοιχεία, που αφορούν κυρίως την πρώιμη ελληνιστική περίοδο και πιο συγκεκριμένα το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ.

Χαρακτηριστικός ανάλογος τύπος αττικής προελεύσεως αποτελεί ο ναΐσκος από την Αθήνα ΕΑΜ1550.³⁶³ Στην κόγχη του εικονίζεται η θεά όρθια μετωπική με το αριστερό πόδι ελαφρώς λυγισμένο και προς τα πίσω. Η ραδινότητα της μορφής η εντυπωσιακή δεξιοτεχνία με την οποία είναι κατεργασμένη η πτυχολογία, η λεπτομέρεια και η ποικιλία στην απόδοση των πτυχώσεων καθώς και η επέκταση της παράστασης στο πλαίσιο παραπέμπουν σε έργα της πρώιμης ή ώριμης ελληνιστικής περιόδου. Χαρακτηριστική είναι η απόδοση της παρυφής του αποπτύγματος που δεν είναι οριζόντια αλλά τραβηγμένη από τη ζώνη στο κέντρο της και προς τα πάνω αφήνοντας τις άκρες του να πέφτουν στα πλάγια. Ο ναΐσκος είναι εξαιρετικά επιμήκης, μειώνεται ελαφρώς προς τα πάνω και οι παραστάδες του είναι στενές.

Σύμφωνα με τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι τον 4^ο αιώνα το επιστύλιο των ναΐσκων μπορεί να είναι σαφές, λεπτό ή κανονικό. Αν αυτό είναι εξαιρετικά λεπτό και ο ναΐσκος έχει επιμήκεις αναλογίες με παραστάδες ενίοτε στενές μάλλον χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή. Αν το επιστύλιο είναι ιδιαίτερα στενό ή οι παραστάδες του αλλά οι αναλογίες του ναΐσκου δεν είναι τόσο επιμήκεις τότε αυτός ανήκει στα τέλη του 4^{ου} π.Χ.

Με τον ίδιο τρόπο, λοιπόν, μπορούν να καταταχθούν οι αττικοί ναΐσκοι με συμπληρωματικές μορφές. Όπως μπορεί να διαπιστωθεί από τις χρονολογικές προσεγγίσεις των ναΐσκων στο κεφάλαιο 2 της παρούσας εργασίας αυτές συμβαδίζουν με την τυπολογική κατάταξή τους. Οι ναΐσκοι μπορούν να καταλογοποιηθούν με χρονολογική σειρά, που συμφωνεί με την τυπολογική κατάταξη, ως εξής:

1. N36. Μ. Αγοράς S 1989:

Πλατύς με στενές παραστάδες που διευρύνονται προς τα κάτω, λεπτό επιστύλιο, ευρύχωρη κόγχη, χαμηλό αέτωμα

³⁶² ο.π., σ. 213-4, πιν. CXCVII.

³⁶³ Svoronos I, αρ.272, πιν.117. Αναφορά στο μνημείο κάνει και η F.Naumann (σ.206, σημ.174), όπου επισημαίνει τη σπανιότητα του τύπου της όρθιας Κυβέλης εντός ναΐσκου κατά την υστεροκλασική εποχή.

Μέσα 4^{ου} αι.π.Χ.³⁶⁴

2. **N18.** EAM 2993 (194):

Πλατύς με λεπτές παραστάδες

Μέσα 4^{ου} αι.π.Χ.

3. **N28.** M.Μεγάρων 234

Πλατύς με κανονικές παραστάδες, κανονικό επιστύλιο, ευρύχωρη κόγχη, κανονικό αέτωμα

Μέσα-γ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

4. **N1.** EAM 1554:

Πλατύς με κανονικές προς λεπτές παραστάδες, κανονικό προς λεπτό επιστύλιο, ευρύχωρη κόγχη, κανονικό αέτωμα

Μέσα-γ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

5. **N13.** Βερολίνο, SK 692 (K107):

Πλατύς με κανονικές παραστάδες που διευρύνονται προς τα κάτω, κανονικό επιστύλιο, ευρύχωρη κόγχη, χαμηλό αέτωμα

Μέσα -δ' τέταρτο 4^{ου}

6. **N14.** M. Λούβρου 2602:

Πλατύς με κανονικές προς πλατιές παραστάδες που διευρύνονται προς τα κάτω, κανονικό επιστύλιο, σχετικά ευρύχωρη κόγχη, χαμηλό αέτωμα

Μέσα -δ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

7. **N22.** EAM 2991:

Πιθανότατα πλατύς με πλατιές παραστάδες

Μέσα-δ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

8. **N34.** M. Πειραιώς 175 (IV/51):

Πλατύς με πλατιές παραστάδες, κανονικό επιστύλιο, ευρύχωρη κόγχη, κανονικό αέτωμα

Μέσα-γ' -δ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

9. **N29.** M. Ακρόπολης 2698:

Πλατύς με κανονικές προς λεπτές παραστάδες που διευρύνονται προς τα κάτω, ίσως ευρύχωρη κόγχη

Μέσα-γ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

10. **N31.** M. Αγοράς S 922:

Πλατύς με κανονικές παραστάδες που διευρύνονται προς τα κάτω, κανονικό επιστύλιο, ευρύχωρη κόγχη, χαμηλό αέτωμα

μέσα-δ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

11. **N33.** EAM 3538 (A.V. 142):

Πλατύς προς επιμήκης με λεπτές παραστάδες που διευρύνονται προς τα κάτω, λεπτό επιστύλιο, στενή αλλά βαθιά κόγχη, χαμηλό αέτωμα

μέσα-δ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

12. **N11.** M. Αγοράς S706:

Πλατύς με κανονικές παραστάδες που διευρύνονται προς τα κάτω, ευρύχωρη κόγχη

Β'μισό 4^{ου}-δ' τέταρτο 4^{ου}

13. **N19.** Γερμανία, Ιδ.Συλλογή:

Πλατύς με κανονικές παραστάδες που διευρύνονται προς τα κάτω, κανονικό επιστύλιο, ευρύχωρη κόγχη, χαμηλό αέτωμα

γ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

14. **N38.** M. Πειραιώς 3592:

³⁶⁴ Πρόκειται για μέση χρονολογία, όπως αυτή προκύπτει από την παράθεση των παράλληλων αναγλύφων της τεχνοτροπικής ανάλυσης που προηγήθηκε στο κεφάλαιο 2.

Πλατύς με κανονικές προς πλατιές παραστάδες, κανονικό επιστύλιο, ευρύχωρες κόγχες, κανονικά αέτωμα
(Μέσα)-γ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

15. N20. Συρακούσες, 857:

Πλατύς με κανονικές παραστάδες που διευρύνονται προς τα κάτω, κανονικό προς λεπτό επιστύλιο, ευρύχωρη κόγχη, κανονικό αέτωμα
α'μισό 4^{ου} ή β'μισό 4^{ου} αι.π.Χ.

16. N39. Μ. Αγοράς S 1458:

Πλατύς με κανονικές παραστάδες
γ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

17. N32. EAM 1556:

Επιμήκης με λεπτές παραστάδες που διευρύνονται προς τα κάτω, λεπτό επιστύλιο, σχετικά στενή κόγχη, κανονικό αέτωμα
γ'-δ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

18. N17. EAM 1557:

Σχετικά επιμήκης με κανονικές παραστάδες, κανονικό επιστύλιο, σχετικά στενή κόγχη, κανονικό αέτωμα
γ'-δ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

19. N27. NK144

Σχετικά επιμήκης με κανονικού πλάτους παραστάδες, σχετικά ευρύχωρη κόγχη
Μέσα-γ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

20. N5. Μ. Ακρόπολης 2696:

Σχετικά επιμήκης με κανονικές προς λεπτές παραστάδες που διευρύνονται προς τα κάτω, σχετικά ευρύχωρη κόγχη
γ'-δ' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.

21. N6. Μ. Ακρόπολης 2697:

Επιμήκης με κανονικές παραστάδες
γ'-δ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

22. N24. EAM 6164:

Σχετικά επιμήκης με λεπτές παραστάδες, ευρύχωρη κόγχη
γ'-δ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

23. N23. EAM 6111:

Σχετικά επιμήκης με πλατιές παραστάδες, κανονικό επιστύλιο, σχετικά στενή κόγχη, κανονικό αέτωμα
γ' τέταρτο-τέλη 4^{ου} αι.π.Χ.

24. N9 Αθήνα:

Σχετικά επιμήκης με πλατιές παραστάδες που διευρύνονται προς τα κάτω, κανονικό προς λεπτό επιστύλιο, στενή κόγχη, κανονικό αέτωμα
δ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

25. N16. EAM 1553:

Σχετικά επιμήκης με κανονικές παραστάδες που διευρύνονται προς τα κάτω, κανονικό επιστύλιο, ευρύχωρη κόγχη, χαμηλό αέτωμα
δ' τέταρτο 4^{ου} (-αρχές 3^{ου}) αι.π.Χ.

26. N4. EAM 6387:

Σχετικά επιμήκης με λεπτές παραστάδες που διευρύνονται προς τα κάτω, ευρύχωρη κόγχη
Από α'μισό 4^{ου} αι.π.Χ. έως πρώιμη ελληνοιστική εποχή

27. N8. Μ. Ακρόπολης 2695:

Επιμήκης με κανονικές παραστάδες
δ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

28. N7. Μ. Ακρόπολης 2694:

Επιμήκης με λεπτές παραστάδες
δ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

29. **N30.** Μ. Πειραιώς 98:

Επιμήκης με πλατιές παραστάδες που διευρύνονται προς τα κάτω, κανονικό επιστύλιο, στενή κόγχη, χαμηλό αέτωμα
δ' τέταρτο 4^{ου} (– αρχές 3^{ου}) αι. π.Χ.

30. **N37.** Μ. Πειραιώς W 127 / 7221:

Επιμήκης με κανονικές παραστάδες, στενές κόγχες
δ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.

31. **N35.** ΕΑΜ 3744:

Επιμήκης με κανονικές παραστάδες, κανονικό επιστύλιο, στενή κόγχη, χαμηλό αέτωμα

Τέλη 4^{ου}-Ελληνιστική ή ρωμαϊκή περίοδος

32. **N3.** Μ. Αγοράς S 1172:

Επιμήκης με πλατιές παραστάδες, στενό σχεδόν ανύπαρκτο επιστύλιο, στενή κόγχη, χαμηλό αέτωμα

Δ' τέταρτο 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι.π.Χ.

33. **N15.** ΕΑΜ 1544:

Επιμήκης με κανονικές προς πλατιές παραστάδες, λεπτό επιστύλιο, στενή κόγχη, χαμηλό αέτωμα

Πρώιμη ελληνιστική ή ρωμαϊκή περίοδος

34. **N21.** Μ. Πειραιώς 3691:

Επιμήκης με λεπτές παραστάδες που διευρύνονται προς τα κάτω, στενή κόγχη

Πρώιμη ελληνιστική ή ρωμαϊκή περίοδος

35. **N12.** Μ. Πειραιώς 1767 (Ε 50):

Επιμήκης με λεπτές παραστάδες που διευρύνονται ελαφρώς προς τα κάτω, κανονικό επιστύλιο, στενή κόγχη, κανονικό αέτωμα

Ρωμαϊκή περίοδος

Ακολούθως, εξετάζεται και η εξέλιξη των συμπληρωματικών μορφών μεμονωμένα, προκειμένου να γίνει σαφές αν αυτές συμφωνούν με την παραπάνω κατάταξη.

Οι νεανίες των ναϊσκών N1, N13, N14, N22, N24 και N18 παρουσιάζουν περισσότερες ομοιότητες μεταξύ τους τόσο στη στάση όσο και στην απόδοση των επιμέρους λεπτομερειών, που αφορούν το ένδυμα και τις αναλογίες του σώματος. Η ομαδοποίηση αυτή παρατηρούμε ότι προσαρμόζεται και στη χρονολογική κατάταξη των ναϊσκών, στους οποίους ανήκουν. Όχι τυχαία, λοιπόν, οι ελάχιστες διαφοροποιήσεις τους είναι τόσο ασήμαντες, που είναι αδύνατον να διαπιστωθεί οποιαδήποτε τυπολογική ή τεχνοτροπική εξέλιξη στην απόδοσή τους. Αυτό συνιστά ένα ακόμη στοιχείο ενισχυτικό της τοποθέτησης των εν λόγω ναϊσκών στην ίδια χρονική περίοδο σύμφωνα με τη μέση χρονολογική προσέγγιση (μέσα ή δ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.)

Ο νεανίας του ναϊσκού N11 αν και διαφέρει τόσο στην εκτέλεση όσο και στη στάση του σώματος μπορεί να ενταχθεί στην παραπάνω ομάδα και να παραλληλιστεί ειδικότερα με τον νεανία του N22, στον οποίο πλησιάζει κυρίως στη στάση του σώματος

με την τοποθέτηση του δεξιού ποδιού προς τα πίσω καθώς και στις αναλογίες. Δεν είναι τυχαίο ότι και ο συγκεκριμένος ναΐσκος εκτιμήθηκε ως σύγχρονος με τους προηγούμενους.

Ο νεανίας του ναΐσκου N28 μπορεί μόνο ως προς τη στάση να παραβληθεί με τους νεανίες των ναΐσκων N31, N11, N13, N14 και N18. Ακολουθούν οι νεανίες των N5, N6 και N23, οι οποίοι διαφοροποιούνται από τους παραπάνω στη στάση του σώματος και ειδικότερα στον διασκελισμό τους, που εδώ είναι εντονότερος, καθώς και στις αναλογίες του σώματος, που είναι πιο επιμηκυμένες. Ο νεανίας του N5 μπορεί επιπλέον να παραλληλιστεί και με τον νεανία του N9, καθώς παρουσιάζει ομοιότητες ως προς τη στάση και την εκτέλεση. Χρονικά οι εν λόγω ναΐσκοι συμπίπτουν (γ-δ' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.).

Ο νεανίας του ναΐσκου N33 θα μπορούσε να θεωρηθεί ενδιάμεσος της 1^{ης} και 2^{ης} ομάδας για τον λόγο ότι δεν διαφοροποιείται ιδιαίτερα ως προς τη στάση και οι αναλογίες του (μεγάλο κεφάλι σε σχέση με το υπόλοιπο σώμα) έλκονται από την 1^η ομάδα των προϊμότερων ναΐσκων. Διακρίνεται, όμως, για την επιμελέστερη κατεργασία της πτυχολογίας της γλαμύδας καθώς και τη λιγότερη ακαμψία του σώματος. Επίσης, μπορεί να αντιπαραβληθεί με τον νεανία του N29, που σώζεται από τη μέση και κάτω, μόνο ως προς τη μεγάλη διάσταση των σκελών. Χρονολογικά δεν απέχει από τον τελευταίο παρά μόνο ένα τέταρτο του αιώνα σύμφωνα με την τεχνοτροπική του προσέγγιση.

Στην επόμενη χρονολογική και τυπολογική ομάδα μπορούν να ενταχθούν οι νεανίες των ναΐσκων N7 και N8. Η διαφοροποίηση με τους παραπάνω είναι ελάχιστη και έγκειται κυρίως στη μεγαλύτερη διάσταση των ποδιών, την πιο χαλαρή στάση του σώματος και την ελαφριά επιμήκυνση των αναλογιών. Μία τέτοια κατάταξη συμφωνεί και με την τοποθέτηση των εν λόγω ναΐσκων στην ίδια χρονική περίοδο, το δ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.

Ο νεανίας του ναΐσκου N31 διαφοροποιείται αισθητά από τους υπόλοιπους ως προς τις μη επιμηκυμένες αναλογίες του. Η στάση του μπορεί να αντιπαραβληθεί με εκείνη του νεανία του N16, ο οποίος όμως είναι πιο ραδινός και επιμελέστερα κατεργασμένος. Οι δύο ναΐσκοι απέχουν σύμφωνα με την χρονολογική κατάταξη του κεφ.2 πιθανότατα ένα τέταρτο ή και μισό του αιώνα με τον τελευταίο να είναι υστερότερος, και ο παραλληλισμός τους καταδεικνύει την τεχνοτροπική εξέλιξη των δύο μορφών.

Οι νεανίες των ναΐσκων N17 και N21 ομοιάζουν ως προς τις αναλογίες και τη στάση. Είναι και οι δύο εξαιρετικά επιμήκεις και φαίνεται να κρατούν με τον ίδιο τρόπο τα αντικείμενά τους. Μολονότι ο πρώτος είναι κατεργασμένος επιμελέστερα κάτι, που

συνηγορεί με τη χρονική απόσταση των δύο ναΐσκων, με τον πρώτο να ανήκει σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του κεφαλαίου 2 στο γ' ή δ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. και τον τελευταίο στην ελληνιστική ή ρωμαϊκή περίοδο. Δίπλα στον νεανία του ναΐσκου N17 μπορεί να τοποθετηθεί ο νεανίας του N30 με τον οποίο είναι σύγχρονος ή ένα τέταρτο του αιώνα υστερότερος. Ομοιάζουν ως προς τις αναλογίες και τη στάση και διαφοροποιούνται μόνο ως προς την ποιότητα της εκτέλεσης, καθώς ο νεανίας του N30 είναι αδρομερώς επεξεργασμένος.

Ο νεανίας του διπλού ναΐσκου N38 όσον αφορά τη στάση του σώματος είναι μοναδικός, αλλά πλησιάζει στον νεανία του N19, που αποδίδεται και αυτός με το σώμα μετωπικό και το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά. Το μαλακό πλάσιμο της σάρκας και η γενικότερη ομοιότητα στην κατεργασία των ναΐσκων, κυρίως στις λεπτομέρειες της επίστεψης -αετώματα και ακρωτήρια- καθώς και οι αναλογίες σχήματος, ενισχύουν την αντιπαραβολή αυτή. Οι ναΐσκοι σύμφωνα με την ανάλυση του κεφαλαίου 2 εκτιμήθηκαν σύγχρονοι.

Οι νεανίες των ναΐσκων N3, N4, N12, N15, N20 και N32 είναι μοναδικοί ως προς τη στάση και την επεξεργασία τους. Δεν παρουσιάζουν ομοιότητες ούτε μεταξύ τους ούτε και με τους υπόλοιπους. Ειδικότερα ο νεανίας του N12 είναι χρονολογημένος με βεβαιότητα στη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο και κατά συνέπεια τοποθετείται στο τέλος της εξελικτικής κλίμακας. Όμως, οι νεανίες των N20 και N4 δημιουργούν προβληματισμό ως προς τη χρονολόγηση καθώς θα μπορούσαν εξίσου να ανήκουν και στον πρώιμο αλλά και στον ύστερο 4^ο αιώνα.

Οι δαδούχοι των ναΐσκων N11, N13, N1, N18 παρακολουθούν τους αντίστοιχους σε αυτές νεανίες παρουσιάζοντας ομοιότητες στις αναλογίες και τον τύπο του ενδύματος. Το ίδιο ισχύει και για τους N5 και N23. Η δαδούχος του N32 όπως και ο αντίστοιχος νεανίας δε μπορεί να αντιπαραβληθεί με καμία από τις δαδούχους των άλλων ναΐσκων καθώς είναι μοναδική στην επιμέλεια της κατεργασίας της. Θα μπορούσε, ωστόσο, να θεωρηθεί ως εξέλιξη των δαδούχων, που ανήκουν στους σύγχρονους ναΐσκους N36, N11, N14, N1, N29, N31 και N30 κυρίως ως προς τη μετωπικότητα του σώματος. Με τη δαδούχο του N30 μπορεί να παραβληθεί η δαδούχος του N28 και N27.

Οι δαδούχοι των σύγχρονων ναΐσκων N16, N9 και N34 παρουσιάζουν ομοιότητες όσον αφορά τον ενδυματολογικό κώδικα και τη μετωπική στάση. Η δαδούχος του N21 με τις πιο επιμηκυμένες αναλογίες μπορεί να θεωρηθεί υστερότερη εξέλιξη αυτών. Η δαδούχος του N33 μπορεί να τοποθετηθεί ίσως στην ακολουθία των παραπάνω αν και διαφοροποιείται από αυτές ως προς την τεχνολογία και τη στροφή του κεφαλιού που

«σπάει» τη μετωπικότητα. Ως εξέλιξη αυτής θα μπορούσε να ιδωθεί η δαδούχος του N15, που αποδίδεται με τον ίδιο ενδυματολογικό τύπο και στάση, αλλά χαρακτηρίζεται από την εντονότερη επιμήκυνση του σώματος, που επιτάσσει η ελληνιστική περίοδος.

Οι μορφές των ναϊσκων N2 και N25 έχουν όμοια στάση και τεχνοτροπία στην απόδοση της πτυχολογίας με την τελευταία να είναι πιο εξελιγμένη ως προς τις αναλογίες, που εδώ επιμηκύνονται, καθώς και στην κατεργασία, που είναι επιμελέστερη. Η δαδούχος του N20 παραπέμπει στον τύπο της σχεδιαστικά αναπαρισταμένης δαδούχου στο θραύσμα παραστάδας N10 από την Αθήνα καθώς και σε εκείνη του N27. Ως εξελιγμένη εκδοχή των τελευταίων όσον αφορά την επιμέλεια της κατεργασίας της είναι η δαδούχος του N4. Εκείνη του N17 χαρακτηρίζεται από εξαιρετικά επιμηκυμένες αναλογίες, που θυμίζουν τη δαδούχο του N21 με την οποία ομοιάζει και ως προς τη στάση, αλλά διαφοροποιείται στο ένδυμα. Οι κόρες των N19, N38 και N35 είναι μοναδικές ως προς την κατεργασία και τον τύπο, που στις δύο τελευταίες περιπτώσεις δεν είναι ευδιάκριτος, και δεν μπορούν να παραλληλιστούν ούτε μεταξύ τους ούτε και με τις υπόλοιπες. Η αδυναμία αυτή δικαιολογείται και από την προβληματική χρονολόγηση των N19 και N35. Η δαδούχος του N12, όπως και ο αντίστοιχος σε αυτή νεανίας, τίθεται τελευταία στην τυπολογική και χρονολογική κατάταξη, ενώ η κόρη του N3 δεν μπορεί να παραλληλιστεί με καμία ανάλογή της λόγω τη κακής διατήρησής της.

Οι περιπτώσεις των Πανών είναι απλούστερες καθώς αυτοί των ναϊσκων N36 και N33 ομοιάζουν ξεκάθαρα κυρίως στον τύπο και τις αναλογίες. Τα ανάγλυφα χρονολογούνται είτε στην ίδια ακριβώς περίοδο ή απέχουν μισό του αιώνα αν ο N33 τοποθετηθεί στα τέλη του 4^{ου}. Ως προς τη στάση ο Παν του N32 προσεγγίζει εκείνον του N36, αλλά διαφοροποιείται ιδιαίτερα στην εκτέλεση και τις αναλογίες, τις οποίες φαίνεται να προσεγγίζει ο Παν του σύγχρονου N34. Η ένταση του σώματος του τελευταίου, ωστόσο, με τον έντονο διασκελισμό τον διαφοροποιεί αισθητά από τους υπόλοιπους. Ο Παν του διπλού N38 χαρακτηρίζεται για τη μοναδικότητά του κυρίως λόγω της οκλάζουσας στάσης του, στοιχείο, που δεν επιτρέπει τον παραλληλισμό του με κάποιον από τους παραπάνω. Ο Παν του N35 ξεχωρίζει για τη χαλαρότητα της στάσης του καθώς και για το μαλακό πλάσιμο των ανατομικών λεπτομερειών. Για τον λόγο αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένας πιο εξελιγμένος τύπος των προηγούμενων, κάτι που ενισχύεται και από την υστερότερη χρονολόγηση του ναϊσκου.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΩΝ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΩΝ ΜΟΡΦΩΝ

Κεφάλαιο 1^ο Νεανίας

I. Εικονογραφικά παράλληλα αναγλύφων, όπου αναγνωρίζεται με βεβαιότητα ο Ερμής με τη Μεγάλη Μητέρα χωρίς τη δαδούχο κόρη.

Μία σειρά αναγλύφων, που απεικονίζουν τις συνοδευτικές μορφές της Μητέρας των θεών είτε χωριστές είτε σε συνδυασμό αποτελούν παράλληλα των ναϊσκων της παρούσας εργασίας και η εξέτασή τους συμβάλλει στην ταυτοποίησή τους και την κατανόηση της εικονογραφικής τους συνύπαρξης με τη θεά.

Η αναζήτηση αυτή αρχίζει με τη μορφή του νεανία, που συμπληρώνει την παράσταση της Μητέρας των θεών στους αττικούς ναϊσκους. Ο συνδυασμός αυτός, δηλαδή, η συνοδεία της Κυβέλης από έναν νεανία, που συχνά κρατεί οινοχόη, αλλά πάντα είναι ενδεδυμένος και στην ίδια σχεδόν στάση με τον νεανία των υπό μελέτη ναϊσκων, συναντάται σε μια σειρά αναγλύφων, η πλειοψηφία των οποίων προέρχεται από τη Μ. Ασία. Στα εν λόγω έργα ο νεανίας εύκολα αναγνωρίζεται ως ο θεός Ερμής λόγω των προσδιοριστικών συμβόλων με τα οποία εικονίζεται.

1. Ένα ναϊσκόμορφο ανάγλυφο από το ιερό της Μητέρας Πλαστήνης κοντά στους λαξευμένους βράχους της Μαγνησίας του Σιπύλου φέρει σε βαθύ ανάγλυφο τη μορφή της όρθιας Μητέρας των Θεών.³⁶⁵ Στα δεξιά της εικονίζεται μία ανδρική μορφή όρθια με κοντό χιτωνίσκο και γλαμούδα, που κρατεί στο δεξί του χέρι οινοχόη και ταυτίζεται με τον Ερμή από τον πέτασο που φέρει στο κεφάλι. Χρονολογείται το 340 π.Χ.³⁶⁶ (Εικ.68)

2. Τα αναθηματικά ανάγλυφα, που προέρχονται από την Έφεσο και χρονολογούνται στην περίοδο από τον 4^ο έως τον 1^ο αι. π.Χ., χωρίζονται σε δύο κατηγορίες.³⁶⁷ Στη μία κατηγορία εικονίζεται μία τριάδα, που απαρτίζεται από τη θεά, έναν οινοχόη νεανία και έναν γενειοφόρο θεό. Στη δεύτερη ο γενειοφόρος θεός απουσιάζει. Ένα ανάγλυφο, που ανήκει σε αυτή την κατηγορία, φέρει επιγραφή

³⁶⁵ Αρχ.Μουσείο Κων/πολης 496. Conze 1888, σ.202-203.

³⁶⁶ Naumann, αρ. 483.

³⁶⁷ Στους καταλόγους του Vermaseren CCCAI και VI συναντώνται και άλλα παραδείγματα με τη μικρασιατική τριάδα νεανία-Κυβέλης-γενειοφόρου θεού ή μόνο με τον νεανία και την Κυβέλη, που αναφέρονται στο κεφ1ο/II του Δ΄μέρους της παρούσας εργασίας, ώστε να συμπληρωθεί η συνολική εικόνα αυτών των αναγλύφων από αριθμητικής και χρονολογικής άποψης.

χρονολογούμενη στον 4^ο αι. π.Χ. : Πηλίας Μητρί ὀρειή \ ὁ Ἀγδίσιος ἀγνή.³⁶⁸ Πιθανότατα ἐδῶ στὴν κεφαλὴ τοῦ νεανία νὰ διαγράφεται τὸ περίγραμμα ἐνός πετάσου, ποῦ ἐπιτρέπει τὴν ταύτισή του με τὸν Ἑρμῆ.(Εἰκ.69)

3. Ἐνα ἀνάγλυφο ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ἐφεσο εἰκονίζει τὴ θεά ἐνθρονὴ με τύμπανο στὸ ἀριστερὸ χέρι, φιάλη στὸ δεξι, λιοντάρι στὰ γόνατά της καὶ πόλο στὴν κεφαλὴ, καὶ τὸν νεαρό θεό με πέτασο στὸ κεφάλι, χιτῶνα καὶ χλαμύδα. Φέρει τὴν ἐπιγραφή: Μίννη Μητρί Ὀρειή.³⁶⁹ Ὁ Ἑρμῆς, ποῦ ταυτίζεται ἀπὸ τὸν πέτασο ἔχει τὸ δεξι τοῦ χέρι στὸ στήθος. Πιθανότατα κρατεῖ κάτι με αὐτό ποῦ δε διακρίνεται. Κάποια ἀναγλυφικὰ ἴχνη πάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερό ὄμο ἴσως υποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ κηρυκείου. (Εἰκ.70)

4. Σε ἕνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Κύζικο ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς,³⁷⁰ εἰκονίζεται ἡ Κυβέλη ἐνθρονὴ με πόλο, φιάλη στὸ δεξι καὶ σκῆπτρο στὸ ἀριστερό. Πάνω ἀπὸ τὴ θεά εἰκονίζονται σε μικρότερο μέγεθος δύο Κουρήτες με χιτῶνα καὶ κράνος, ἀσπίδες καὶ ξίφη.³⁷¹ Κοντὰ στὸ δεξι τῆς γόνατο εἰκονίζεται τὸ κεφάλι ἐνός λιονταριοῦ καὶ δίπλα του ἡ μορφή ἐνός γενειοφόρου με χιτῶνα καὶ ἰμάτιο, ποῦ κρατεῖ μία φιάλη με τὸ δεξι χέρι καὶ ἕνα σκῆπτρο με τὸ ἀριστερό. Στὰ δεξιά του ὁ Ἑρμῆς, ποῦ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸ κηρύκειο καὶ τὸν πέτασο, φορᾷ χιτῶνα με χλαμύδα καὶ κρατεῖ κι αὐτός φιάλη στὸ δεξι.³⁷² Στὴν ἀριστερὴ πάνω γωνία τοῦ ἀναγλύφου διακρίνεται τὸ περίγραμμα τῆς πλώρης ἐνός πλοίου καὶ μίας μορφῆς ποῦ κάθετα πάνω σε μία βραχώδη ἀκτὴ, τῆς ὁποίας τὸ πάνω μέρος δε σώζεται.³⁷³ (Εἰκ.71)

5. Σε ἕνα ἄλλο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Κύζικο ἀφιερωμένο στὴ Μεγάλῃ Μητέρα συναντάται γιὰ ἄλλη μία φορὰ ὁ Ἑρμῆς σε μικρότερο ἀπὸ τὴ θεά μέγεθος, ποῦ ἀναγνωρίζεται με βεβαιότητα ἀπὸ τὸν πέτασο καὶ τὸ κηρύκειο. Ἡ θεά φέρει ὑψηλό πολόσχημο κάλυμμα στὸ κεφάλι τῆς, ποῦ πιθανότατα πρόκειται γιὰ τειχόμορφο διάδημα, ὑπόθεση, ποῦ συμφωνεῖ καὶ με τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀνάγλυφο βρέθηκε στὸ τείχος τῆς πόλης.

³⁶⁸ Σμύρνη, Ἀρχ.Μουσεῖο 678. Keil 1926, σ. 75, σ. 259, εἰκ. 50. Βλ. Ἐπίσης, Naumann, σ.218-219.

³⁶⁹ Σμύρνη, Ἀρχ.Μουσεῖο 680. Keil 1926, σ. 259, εἰκ.51. Χρονολογεῖται πιθανότατα στὸν ὕστερο 4^ο αι.π.Χ. Σχετικὰ, βλ. Naumann, σ. 346-355, ποῦ χρονολογεῖ ὅλα τὰ ἀνάγλυφα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀπὸ τὴ Μ.Ἀσία ἀπὸ τὸ 340 π.Χ. σημειώνοντας, ὅτι αὐτὰ συνεχίζονται ἕως καὶ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο.

³⁷⁰ Βρ.μουσεῖο, ἀρ.εὐρ.788. Conze 1891, σ.192. Ὁ J.Keil προτείνει αὐτὴ τὴν προέλευση καὶ υποστηρίζει ὅτι ἦταν ἀνάθημα ναυτικῶν: 1915, σ.75, εἰκ. 48.

³⁷¹ Conze 1891, σ.192. Walter 1939, σ.72, εἰκ.26: υποστηρίζει ὅτι πρόκειται γιὰ τοὺς Καβείρους.

³⁷² Conze 1891, σ. 193. CCCAVII, ἀρ. 69, πιν. LI . Γιὰ τὴν σύνδεση μεταξύ Κυβέλης καὶ Μητέρας τῶν θεῶν στὴ λατρεία τῶν Καβείρων στὴ Σαμοθράκη βλ. Hemberg, σ. 29. Ὁ J.Vermaseren υποστηρίζει σε ἀντίθεση με τὸ Conze, ποῦ προτείνει τὴ Σαμοθράκη ὡς τόπο προέλευσης τοῦ ἀναγλύφου, πῶς ὁ Δίας, με τὸν ὁποῖο ταυτίζει τὴ γενειοφόρο μορφή, καὶ ὁ Ἑρμῆς γενικὰ ἀεικονίζονται σε ἀνάγλυφα ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία. Βλ. Schwertheim 1978, ἀρ.2, σ.823-4: ὁ συγγραφέας ἀναφέρει τὴν ἄποψη τοῦ P.Perdrizet (σ.597), ποῦ θεωρεῖ πῶς τὸ ἀνάγλυφο προέρχεται ἀπὸ ἕνα ἱερό τοῦ Διὸς Ὑψίστου καὶ τὸ χρονολογεῖ στα τέλη τοῦ 2^{ου} αι.π.Χ.

³⁷³ Γενικά ἡ θεά συναντάται σε ἀνάγλυφα κυρίως τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς νὰ εἰκονίζεται πάνω σε πλῶρη καραβιοῦ κατενώπιον καὶ με ὅλα τὰ συνοδευτικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς: CCCA III, ἀρ.265, 340, 350, 397, 427-435. Πιθανότατα συνδέεται με τὴν εἰσοδοχὴ τῆς λατρείας τῆς στὴ Ρώμη. Βλ. σχετικὰ Gruen, σ.10-30.

Από την επιγραφή, που φέρει το ανάγλυφο προκύπτει ότι ήταν αφιερωμένο στη θεά Άνδειρι, που δεν είναι άλλη από τη Μητέρα των θεών Άνδειρηνή του Στράβωνα.³⁷⁴(Εικ.72)

6. Από την Κύζικο προέρχεται ένα ενεπίγραφο ανάγλυφο πιθανότατα ρωμαϊκών χρόνων αφιερωμένο στην Κυβέλη και τον Ερμή. Εικονίζεται η θεά με πόλο να αγγίζει τον ώμο του Ερμή με το δεξί χέρι, που αναγνωρίζεται από τον περωτό σκούφο και το κηρύκειο. Στη μέση εικονίζεται βωμός, δύο λατρευτές και ένα παιδί, που οδηγεί ένα κριάρι για θυσία. Το ανάγλυφο έφερε επιγραφή, που δε σώζεται.³⁷⁵ (Εικ.73)

7. Από τη Λυδία ένα ναϊσκόμορφο ανάγλυφο του 4^{ου} αι.π.Χ. φέρει την παράσταση της όρθιας Κυβέλης, που συνοδεύεται από τη μορφή ενός νεανία με χιτώνα και χλαμύδα ταυτιζόμενου με τον Ερμή λόγω του πέτασου.³⁷⁶ (Εικ.74)

8. Από τη Μυσία προέρχεται ένα μαρμάρινο άγαλμα ένθρονης Κυβέλης, στα δεξιά της οποίας είναι λαξευμένη μια ερμαϊκή στήλη με την προτομή του Ερμή, που φέρει κάλυμα στο κεφάλι. Μπορεί, ωστόσο, σύμφωνα με τον J.Vermaseren να ερμηνευθεί και ως Άττις.³⁷⁷ (Εικ.75)

9. Από την ίδια περιοχή προέρχεται ένα ανάγλυφο ναϊσκόμορφο, που εικονίζει την Κυβέλη ένθρονη. Δίπλα της και στο κέντρο της σκηνής εικονίζεται ο Ερμής με πέτασο, χιτώνα, χλαμύδα και ράβδο. Στα αριστερά του ένας γενειοφόρος θεός με σκήπτρο.³⁷⁸ (Εικ.76)

10. Σε ένα ανάγλυφο από την Ακμονία της Φρυγίας³⁷⁹ ρωμαϊκής περιόδου εικονίζεται η Μητέρα των Θεών και στα δεξιά της ο Ερμής σε μικρότερο μέγεθος, που αναγνωρίζεται από τη χλαμύδα, το κηρύκειο και το βαλάντιο. Στα αριστερά της εικονίζεται ο Άττις, αλλά η απουσία προσδιοριστικών γνωρισμάτων του δεν επιβεβαιώνει την ταύτιση. Το ανάγλυφο φέρει αναθηματική επιγραφή στη Μητέρα Κασμεινή.³⁸⁰ (Εικ.77)

³⁷⁴ Στράβων, 614. Πήρε το όνομα αυτό από την πόλη Άνδειρα της Τροίας: Smith-Rustafjaell, σ. 190-193, εικ. 1. Schwertheim 1978, αρ.4, σ.812-3. Naumann, αρ.523. Η θεά στο εν λόγω ανάγλυφο κρατεί πιθανότατα έναν καρπό και ο τύπος της ανταποκρίνεται σε αυτόν της Περσεφόνης σε σκηνές σχετικές με την επάνοδό της από τον Άδη και ίσως το ιερό στα Άνδειρα να συνδέεται με τη λατρεία της ως χθόνιας θεότητας. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για τη θεά της γονιμότητας και η παρουσία του Ερμή είναι δικαιολογημένη, καθώς αυτός ως θεός του ανέμου αναδύει τη βλάστηση στο έδαφος.

³⁷⁵ Museum Bursa 2605. Schwertheim 1983, σ. 22, εικ. 18.

³⁷⁶ Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο 496. CCCAI, αρ.450, σ.131, πιν.XCVIII.

³⁷⁷ Mangalia, Αρχ.Μουσείο 59. CCCAVI, αρ.411, σ. 122-3, πιν.C. Η παράσταση αυτή παραπέμπει σε ένα αττικό επίγραμμα, που φέρει μια ερμαϊκή στήλη από την Αίγινα σχετικό με το ελευσίνιο ιερό της Δήμητρας του 170 μ.Χ. Ωστόσο, ο W.Peek αποκαθιστά την επιγραφή στον τελευταίο στίχο ως εξής: «καί θέσαν ἐν[γύς] ἔμην Μητ[ρ]’ος ἀεί τελετῆς»: SEG XXX, 1980, αρ. 339, σ.117-8. Peek 1942, σ.149-50.

³⁷⁸ Αρχ. Μουσείο Bursa 3231. Schwertheim 1978, σ.828, αρ.2, πιν. CXCVIII, εικ.40.

³⁷⁹ και όχι από το Ouchak-Temenothyrai (Αρχαίες Τεμενόθυρες) της Φρυγίας σύμφωνα με τον J.Vermaseren.

³⁸⁰ Μ.Λούβρου 3316. CCCAI, αρ. 104, σ.36, πιν.XIV. Michon 1906, σ.184, Πιν.III.

11. Σε ένα ανάγλυφο από τη Σμύρνη εικονίζεται η Κυβέλη ένθρονη, που πλαισιώνεται από δύο νεανίες. Ο νέος στα αριστερά της κρατεί κέρας αφθονίας και κηρύκειο. Αυτός στα δεξιά της κρατεί καλάθι με φρούτα.³⁸¹ Η σύνδεση του πρώτου με τον Ερμή είναι εύλογη λόγω των χαρακτηριστικών αντικειμένων και ιδιαίτερα του κηρυκείου. Η συνύπαρξή του όμως με τον δεύτερο νεανία δημιουργεί προβληματισμούς αναφορικά με το αν πρόκειται για θεϊκές μορφές ή θνητές παρουσίες σχετιζόμενες με το τυπικό της λατρείας. (Εικ.78)

12. Από την Κάλυμνο προέρχεται ένα πήλινο ειδώλιο, που εικονίζει τη θεά ένθρονη στο δεξί πλάι της οποίας στέκεται όρθιος ο Ερμής σε μικρή κλίμακα κρατώντας στο δεξί χέρι βαλάντιο ή πρόχου σύμφωνα με τον A.Conze και στο αριστερό ένα κηρύκειο.³⁸² (Εικ.79)

13. Ένα ανάγλυφο στην Πετρούπολη άγνωστης προέλευσης εικονίζει τη θεά με φιάλη και τύμπανο. Στα αριστερά της ο γενειοφόρος θεός με ιμάτιο κρατεί με το δεξί χέρι σκήπτρο. Στα δεξιά της ο νεανίας με χλαμύδα και χιτώνα. Το αντικείμενο που κρατεί στο δεξί του χέρι είναι δυσδιάκριτο. Ίσως πρόκειται για κηρύκειο, σύμφωνα με κάποιους μελετητές. Ο J.Vermaseren διακρίνει βαλάντιο στο χέρι του, σύμβολο του Ερμή.³⁸³ Το ανάγλυφο χρονολογείται με βεβαιότητα στην ελληνιστική εποχή.³⁸⁴ (Εικ.80)

14. Σε ένα θραύσμα βωμού ρωμαϊκής εποχής από το Yagcilar της Βιθυνίας εικονίζεται στη μία πλευρά του η ένθρονη θεά και στην άλλη ο Ερμής, που αναγνωρίζεται από το κηρύκειο και το βαλάντιο σε κάθε χέρι αντιστοίχως.³⁸⁵ Στη τρίτη πλευρά του εικονίζεται σύμφωνα με τον J.Vermaseren ο Μαρσύας να αγγίζει με το ένα χέρι έναν ναΐσκο με την εικόνα της Κυβέλης, που στηρίζεται σε ερμαϊκή στήλη.³⁸⁶(Εικ.81-83)

15. Σε έναν βωμό από την Όστια η Κυβέλη ένθρονη πλαισιώνεται από δύο λέοντες και συνοδεύεται από τον Ερμή, που αναγνωρίζεται από το κηρύκειο, την χλαμύδα και τον περωτό σκούφο.³⁸⁷ Κρατεί στο αριστερό του χέρι βαλάντιο.³⁸⁸ (Εικ.84)

16. Ένας μαρμάρινος κορμός Αρχιγάλλου ιερέα του 2^{ου} αι. μ.Χ.³⁸⁹ από τη Ρώμη φέρει ως προσθετήριο ένα πλακίδιο ναϊσκόμορφο στο στήθος, που εικονίζει τη θεά

³⁸¹ CCCAI, αρ. 563, σ.169, πιν.CXXV. Οι εικονογραφικές μαρτυρίες της σχέσης μεταξύ Κυβέλης και Ερμή από τη Μ.Ασία είναι όπως είδαμε αρκετές. Σε αυτές μπορεί, επιπλέον, να προστεθεί και ένα νόμισμα από τη Φόκαια, που απεικονίζει στον εμπροσθότυπο την Κυβέλη και στον οπισθότυπο τον Ερμή (Babelon, σ.1222, αρ. 2188, πιν. CLX 25. Will 1960, σ. 109, σημ.2).

³⁸² Βρετ.Μουσείο C480. CCCAII, σ. 214, πιν. CXCVII. Conze 1888, σ.205, πιν. 5.

³⁸³ Ακαδημία Πετρούπολης. CCCAVII, αρ.64, σ. 20, πιν.XLV.

³⁸⁴ Keil 1915, σ. 74, εικ.46.

³⁸⁵ Izmit, Αρχ.Μουσείο 732. Schwertheim, αρ.6, σ.805-6, εικ.15a-c.

³⁸⁶ CCCAI, αρ. 241, σ.78-9.

³⁸⁷ Όστια, Antiquarium. CCCAIII, αρ. 424, σ. 135, πιν.CCLXVIII.

³⁸⁸ Vermaseren 1978, σ.960.

ανάμεσα στον νεανία και τον γενειοφόρο θεό.³⁹⁰ Στο αέτωμα του πλακιδίου ο Άττις αποδίδεται κοιμώμενος. Ο νεανίας ταυτίζεται με τον Ερμή από τον φτερωτό σκούφο, το κηρύκειο και το βαλάντιο, ενώ ο γενειοφόρος με τον Δία από το σκήπτρο και τον κεραυνό στο δεξί χέρι.³⁹¹ (Εικ.85)

Όπως μπορεί να διαπιστωθεί από τα παραπάνω γλυπτικά έργα ο Ερμής, που συμπληρώνει τις παραστάσεις της Μητέρας, είναι ενδεδυμένος με χλαμύδα και χιτώνα, όπως ο νεανίας των αττικών ναϊσκων, και εικονίζεται στην ίδια σχεδόν στάση με αυτόν στα παραδείγματα αρ.1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9 και 13. Από αυτά στα 1 και 2 ο Ερμής κρατεί οινόχοη, ενώ στα 4 και 6 φιάλη. Οινόχοη κρατεί, όμως, και στο 12 όπου εικονίζεται γυμνός. Σε όλα τα αυτά τα έργα αξιοσημείωτο είναι ότι ο Ερμής εικονίζεται στο ίδιο μέγεθος με αυτό της θεάς. Εξαιρέση αποτελούν τα αρ. 5, 12, 8, όπου αποδίδεται σε ερμαϊκή στήλη, και 10. Στα αρ. 1 και 7 ο Ερμής είναι ελάχιστα κοντύτερος από τη θεά. Το ίδιο συμβαίνει και με τους νεανίες του αρ. 11. Στο αρ. 3 η θεά εικονίζεται καθιστή και βρίσκεται σε ισοκεφαλία με τον Ερμή, κάτι που υπαινίσσεται ότι ο θεός ίσως να ήταν κοντύτερος από εκείνη αν εικονιζόταν όρθια με τις συγκεκριμένες αναλογίες.

II. Παραστάσεις της Μεγάλης Μητέρας, που συνοδεύεται από τον νεανία, ενίοτε ταυτιζόμενο με τον Ερμή, και τη δαδούχο κόρη.

Η τριάδα της Κυβέλης, του νεανία και της δαδούχου κόρης εμφανίζεται σε πολλά ανάγλυφα και άλλα έργα τέχνης. Σε κάποια από αυτά συγκεκριμένα στοιχεία υποβοηθούν την ταύτιση των απεικονιζόμενων μορφών. Στα περισσότερα παραδείγματα αναγνωρίζεται με ευκολία ο Ερμής στη μορφή του νεανία.

Το θρησκευτικό θέμα της τριάδας εμφανίζεται σε μία σειρά μνημείων ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής.

1. Η πιο πρόωμη μαρτυρία για την συγκεκριμένη τριάδα συναντάται σε μια εγχάρακτη παράσταση πάνω σε ένα αργυρό πώμα πυξίδας, που προέρχεται από την Όλυνθο και χρονολογείται από τον D.Robinson στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.³⁹² και από τη F.Naumann στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., όπου εικονίζεται η Κυβέλη σε άρμα

³⁸⁹ Ρώμη, M.Capitolini 3047. Reinach S., Repertoire de la statuaire grecque et romaine II, 1897, σ. 506, 6. Blinkenberg, σ. 113, εικ.43. Hepding, σ.128. Vermaseren 1978, σ.960. Pietrangeli, σ.9-15, πιν. 1-3.

³⁹⁰ Πολύβιος, XXI 6, 7: «Γάλλοι δύο μετά τύπων και προσθηδίων».

³⁹¹ Keil 1915, σ. 74-75, εικ. 47. Η Μητέρα των θεών εμφανίζεται και μόνη της με τον Δία σε ένα ανάγλυφο από τη Βιθυνία, που χρονολογείται στην περίοδο του Αντωνίνου Πίου. Η θεά κοσμεί τη μία πλευρά του αναγλύφου και ο Δίας που αναγνωρίζεται από το σκήπτρο και τον αετό την άλλη: CCCAI, αρ.239, σ.77, πιν.XLVII. Επίσης από τη Μυσία προέρχεται ένα ανάγλυφο ρωμαϊκής περιόδου με παράσταση της ένθρονης Κυβέλης και έναν θεό ιματιοφόρο όρθιο στα δεξιά της, που κρατεί βαλάντιο στο δεξί χέρι. Στο αριστερό του διακρίνεται σκήπτρο: CCCAI, αρ.334, σ.105-6, πιν.LXXI.

³⁹² Θεσ/κη, Αρχ.Μουσείο 28.401. Robinson 1941, σ. 160, εικ. 17 a-b, αρ.εup.28401 και Robinson 1931, σ. 58, 94. Naumann, σ.355, αρ.524.

συρόμενο από λέοντες. Μπροστά εμφανίζεται ο Ερμής με χλαμύδα και πέτασο κρατώντας κηρύκειο και θυμιατήριο. Ακολουθεί μια γυναικεία μορφή με δάδα στο κάθε χέρι. Πάνω από το άρμα εμφανίζονται τα σύμβολα του Ήλιου και της Σελήνης. Το πόμα της πυξίδας αποτελεί το παλαιότερο τεκμήριο της αστρικής Κυβέλης.³⁹³ Ο D.Robinson ταυτίζει τη δαδούχο μορφή με τη Δήμητρα, ενώ ο Steuding προτείνει την Εκάτη όχι μόνο στο εν λόγω έργο, αλλά σε όλα τα μνημεία, όπου εμφανίζεται μια δαδούχος κόρη στο πλευρό της θεάς.³⁹⁴ (Εικ.86)

2. Ένα πήλινο μετάλλιο, που ανήκει σε καληνικό αγγείο guttus άγνωστης προέλευσης του 3^{ου} αι.π.Χ., που βρίσκεται στη Στουτγκάρδη, επαναλαμβάνει το θέμα της τριάδας με το άρμα της Κυβέλης, που σύρεται από λέοντες.³⁹⁵ Εδώ του άρματος προηγείται ο Ερμής, που κρατεί κηρύκειο και ράβδο και φορά πέτασο. Ανάμεσα στον θεό και τη Μητέρα, που οδηγεί το άρμα, στέκεται μια γυναικεία μορφή, που δεν κρατεί δάδες αλλά θυμιατήριο και ένα κλαδί. Ο J.Vermaseren την ταυτίζει με την Περσεφόνη. Κι εδώ διακρίνονται τα σύμβολα του Ήλιου και της Σελήνης. (Εικ.87)

3. Η τριάδα της Κυβέλης πάνω σε άρμα, του Ερμή και της δαδούχου εικονίζεται και σε ένα χρυσό περιάπτο του 5^{ου} ή του πρώιμου 4^{ου} αι. π.Χ. άγνωστης προέλευσης στο ΕΑΜ (Συλλογή Σταθάτου).³⁹⁶ Εδώ ο Ερμής αναγνωρίζεται από τον πέτασο και το κηρύκειο, ενώ η δαδούχος κόρη εικονίζεται να φέρει επιπλέον εκτός από τις δάδες στον ώμο της μια φαρέτρα γεμάτη βέλη. (Εικ.88)

4. Το πιο αντιπροσωπευτικό για την παράσταση των υπό μελέτη ναϊσκων παράλληλο, ωστόσο, αποτελεί ένα αναθηματικό ανάγλυφο, που θεωρείται πως προέρχεται από τον Πειραιά και βρίσκεται σήμερα στο μουσείο του Βερολίνου.³⁹⁷ Εικονίζεται η Μητέρα των θεών ένθρονη με φιάλη και τύμπανο. Μπροστά της όρθια μία γυναικεία μορφή με χιτώνα και ιμάτιο και κόμη μαζεμένη σε λαμπάδιο κρατεί με τα δύο χέρια μία κοντή δάδα. Δίπλα της διακρίνεται η αποσπασματικά σωζόμενη μορφή ενός γυμνού ή χλαμυδοφόρου νεανία, ο βραχίονας και το ένα γυμνό πόδι με μία οινοχόη στο δεξί χέρι. Το ανάγλυφο χρονολογείται στο α' τέταρτο του 4^{ου} αι.π.Χ. και αποτελεί μία από

³⁹³ Schauenburg 1957, σ. 221 και Schauenburg 1953, σ.45.

³⁹⁴ Steuding, στ. 1885-1900, Roscher ML, 1886-1890, εικ.5.

³⁹⁵ Wurt.Landesmus.Inv.KAS 373. CCCAVII, αρ. 141. Η τριάδα με το άρμα της Κυβέλης εμφανίζεται και στα (calenischer) gutti αρ. 526-530 του 3/2^{ου} αι.π.Χ.: Naumann, σ.355-6. Όμοια παράσταση φέρει και ένα περιάπτο από την Ετρουρία, βλ. παρακάτω, σ.187. Επίσης, βλ.Reeder, σ. 437-8. Möbius 1967, σ. 460, εικ.6. Kunze-Gotte, σ. 80, πιν. 68.3 και 7. CCCAVII, σ.40, αρ.141, πιν.87. Pagenstecher, σ. 95-6, αρ.183, πιν.20 και 15 εικ.43, πιν.20. Jentel, σ. 366, εικ. 198.

³⁹⁶ Αθήνα, ΕΑΜ, Συλλογή Σταθάτου. Möbius 1967, σ. 456 και 457, εικ.4. Amandry, σ.220, αρ. 160, εικ. 125, πιν. 33. Naumann, σ. 230, 355, αρ. 525.

³⁹⁷ Staatliche Museen SK 106 (αρ.691). Blümel 1928, πιν.84. Πετρόχειλος, σ.27, εικ.1.

τις πρωϊμότερες παραστάσεις της τριάδας.³⁹⁸ Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι δεν μπορούν να ταυτιστούν οι συνοδευτικές μορφές του νεανία και της δαδούχου κόρης. (Εικ.89)

5. Το μαρμάρινο θραύσμα από την Αθήνα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (αρ.ευρ. 2790) αποτελεί την κάτω αριστερή γωνία ναϊσκόμορφου αναγλύφου με τμήμα από την αριστερή παραστάδα, όπου απεικονίζεται η πρόστυπη μορφή της δαδούχου κόρης, και του εσωτερικού του αναγλύφου, που κοσμεείται με τη μορφή του νεανία με μία οινόχοη στο δεξί χέρι, που ο A.Conze ταυτίζει με τον Ερμή.³⁹⁹ Το ανάγλυφο πιθανότατα χρονολογείται στον 4^ο αι.π.Χ. σύμφωνα με την τεχνοτροπία.⁴⁰⁰ (Εικ.90).

6. Από την περιοχή του Ιλισσού στις Άγρες, σήμερα στο ΕΑΜ (άγνωστος αρ.ευρ.), προέρχονται δύο συνανήκοντα θραύσματα αναγλύφου με τις μορφές του οινόχου νεανία και της δαδούχου κόρης, αντιστοίχως. Πρόκειται ίσως για θραύσματα σπηλαιόμορφου αναγλύφου, στο πλαίσιο του οποίου δίπλα στη μορφή του οινόχου νεανία εικονίζεται η κεφαλή ενός ποτάμιου θεού, που ο J.Vermaseren ταυτίζει με τον Σαγγάριο. Η θεά πιθανότατα φέρει τα χέρια της κάτω από το στήθος, χειρονομία, που επαναλαμβάνεται και σε έναν ναϊσκο από την Ελευσίνα, από τον οποίο απουσιάζει το λιοντάρι, γι' αυτό και ο A.Conze ταυτίζει τη θεά με την ελληνική Μητέρα των θεών και όχι με την ασιατική Κυβέλη.⁴⁰¹ Τα δύο θραύσματα ίσως προέρχονται από το Μητρώο το εν Άγραις και πιθανότατα χρονολογούνται στα μέσα του 4^ο αι. π.Χ., χρονολογία η οποία ευθυγραμίζεται τόσο με την αναφορά του Κλει(το)δήμου⁴⁰² για το μητρώο όσο και με τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των θραυσμάτων. (Εικ.91-92)

7. Σε έναν ταυροβολικό βωμό από τη Φλύα, που βρέθηκε στο ναό του Αγ. Γεωργίου Χαλανδρίου, συναντάται πάλι η τριάδα Κυβέλης, νεανία και δαδούχου κόρης.⁴⁰³ (Εικ.95). Πιο συγκεκριμένα στη μια του πλευρά εικονίζονται δύο ένθρονες μορφές με χιτώνα και ιμάτιο, εκ των οποίων η μία φέρει πόλο και κρατεί φιάλη και τύμπανο και η άλλη έχει καλυμμένο το κεφάλι της με το ιμάτιο, ενώ κρατεί στάχυα και μία δάδα στην οποία ελίσσεται ένα φίδι. Εκατέρωθεν τους μία ανδρική μορφή με χλαμύδα και ψηλά

³⁹⁸ Vermaseren 1977, σ. 35, πιν. 23 και CCCAII, σ.93-94, αρ. 310. Ο μελετητής ταυτίζει εδώ τη δαδούχο με την Κόρη.

³⁹⁹ Conze 1880, σ.2, πιν. 3,4. Σβορώνος 1903, αρ.ευρ.2790, πιν.CLXXV.

⁴⁰⁰ Αν και η χρονολόγηση του μνημείου δε μπορεί να βασιστεί στη σχεδιαστική του αναπαράσταση, οι αναλογίες των μορφών όπως αυτές απόδίδονται στο σχέδιο, είναι του 4^{ου} αι.π.Χ.

⁴⁰¹ Conze, 1880, σ.6, X, πιν. 2,2 και 4,3. CCCAII, αρ.382, πιν.CXV και για τον ναϊσκο από την Ελευσίνα βλ. αρ. 374, πιν.CXIV.

⁴⁰² Jacoby, FHG III^B, αρ.323, σ. 51, όπου αναφέρει τα εν Άγραις μυστήρια και σ. 53: «μητρῶον ἐν Ἄγραις». Για το Μητρώο, βλ. Möbius 1935, σ.234-268.

⁴⁰³ Για την ερμηνεία των μορφών στις κύριες πλευρές των εν λόγω βωμών βλ. παρακάτω, Δ' μέρος, Κεφ. 2^ο, υποκεφ. III.

υποδήματα, που κρατεί μία δάδα αναμμένη, και μία γυναικεία με χιτώνα και μιάτιο, που κρατεί ανάποδα, δηλαδή στραμμένες προς το έδαφος, δύο δάδες επίσης αναμμένες.⁴⁰⁴

Ανάλογες σκηνές φέρουν άλλοι δύο βωμοί από τη Φλύα στο ΕΑΜ (αρ. ευρ. 1746 και 1747) (Εικ.93-94). Και στους δύο βωμούς συναντούμε πάλι τις δύο ένθρονες θεές με την ίδια εικονογραφική απόδοση. Στον βωμό με αρ. ευρ. 1746 η ανδρική μορφή με την αναμμένη δάδα ερμηνεύεται ως Ερμής και η γυναικεία κρατεί ανάποδα δύο δάδες αναμμένες, ενώ σε μία από τις τέσσερις πλευρές εικονίζονται σύμβολα χαρακτηριστικά του Άττιος, όπως το πεύκο και η ποιμαντική ράβδος (καλάυρωψ), που συμπληρώνουν τα κενά, που αφήνουν δύο διαγώνια τοποθετημένες δάδες. Ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η τρίτη παράσταση του βωμού σε άλλη πλευρά του, η οποία περιλαμβάνει τον Άττι και την ένθρονη Κυβέλη με το λιοντάρι κάτω αριστερά της. Πιθανότατα το ζεύγος αυτό να εμφανίζεται σε μία πλευρά του βωμού από τον ναό του Αγ. Γεωργίου, όπως δηλώνουν τα ίχνη από τις διαβρωμένες μορφές τους. Ο βωμός με τον αρ.ευρ. 1747 φέρει ακριβώς τις ίδιες παραστάσεις με αυτές του βωμού με αρ.ευρ. 1746. Και οι δύο φέρουν επιγραφή αναθηματική στον Άττι και τη Ρέα, που χρονολογούν το μνημείο στον 4^ο μεταχριστιανικό αιώνα.⁴⁰⁵

8. Σε ένα χάλκινο πλακίδιο από τη Θεσσαλονίκη στη Λυών⁴⁰⁶ εικονίζεται η ένθρονη Κυβέλη μέσα σε ναΐσκο, που εσωκλείεται σε έναν δεύτερο, και η οποία πλαισιώνεται από τρεις μορφές. Η θεά φέρει τειχόμορφο στέμμα, κρατεί σκήπτρο με το αριστερό και στηρίζει το δεξί σε έναν κιονίσκο. Η μία από τις μορφές είναι γυναικεία και βρίσκεται πίσω από τη θεά σε μεγαλύτερο από τις άλλες δύο μέγεθος, και κρατεί ένα δυσδιάκριτο αντικείμενο, που ίσως είναι σκήπτρο σύμφωνα με τον C.Picard ή δάδα σύμφωνα με τον J.Vermaseren. Στα αριστερά της θεάς στέκεται νεανίας με χλαμύδα, ενώ δίπλα στον κιονίσκο κορίτσι.⁴⁰⁷ (Πιν. Εικ.96)

9. Κατά τη διενέργεια των ανασκαφών στον τειχισμένο οικισμό της αρχαίας Μεσημβρίας Θράκης και συγκεκριμένα στο ιερό της Δήμητρας στο ανατολικό σκέλος του τείχους της πόλεως ευρέθησαν ένα επίχρυσο και ένα επάργυρο πλακίδιο⁴⁰⁸ με ανάγλυφη παράσταση της ένθρονης Κυβέλης, που κρατεί ομφαλωτή φιάλη και σκήπτρο και συνοδεύεται από τις μορφές του νεανία και της δαδούχου κόρης. Στο επίχρυσο

⁴⁰⁴ Loucas- Loucas, σ.192-193.

⁴⁰⁵ Λουκάς, σ. 32-34. Για την προβληματική της ερμηνείας των τεσσάρων μορφών της κύριας πλευράς των βωμών και την υπόθεση του Ι.Σβορώνου ότι αυτές εικονίζουν το σύνταγμα του Πραξιτέλη στο Ιακχείον Αθηνών βλ. αυτόθι, σ. 38 και Σβορώνος 1911, σ.46-49, 50. Βλ. επίσης παρακάτω, Δ' μέρος, Κεφ2ο/III και VI.

⁴⁰⁶ Musee des Beaux Arts, E 24.

⁴⁰⁷ Picard 1957, σ.59, εικ. 1. CCAVI, αρ.198, σ.65, πιν.XLIII, ο οποίος το χρονολογεί στον 2^ο/3^ο αι. μ.Χ.

⁴⁰⁸ Βαβρίτσας, σ.77-9, πιν.92 α. Johnston P.A., σ. 112-3.

πλακίδιο⁴⁰⁹ διακρίνονται τρεις ομφαλωτές φιάλες και ένα κύμβαλο. Η θεά πατά σε υποπόδιο. Στα αριστερά της εικονίζεται ένα λιοντάρι δίπλα στον θρόνο και γυμνός νεανίας σε μικρό μέγεθος, που φορά χλαμύδα και πέτασο (Ερμής), ενώ στα δεξιά της μια κόρη στο διπλάσιο μέγεθος του νεανία, που κρατεί από μία δάδα σε κάθε χέρι. Χαμηλότερα από την τελευταία ένα ζευγάρι μικρόσωμων λατρευτών. Η σκηνή πλαισιώνεται από ιωνικούς κιονίσκους, που στηρίζουν αέτωμα, στο μέσον του οποίου εικονίζεται ένας οκλάζων αυλητής κατενώπιον, που παίζει διάυλο και περιβάλλεται από διάφορα ζώα. Ίσως πρόκειται για τον Πάνα. (Εικ.97)

10. Στο επάργυρο πλακίδιο επαναλαμβάνεται η παράσταση της ένθρονης θεάς μέσα σε έναν ναῖσκο με αέτωμα, το τύμπανο του οποίου κοσμούν ανθέμιο και βλαστόσπειρες. Στα γόνατά της εικονίζεται ζώο και στον τοίχο αναρτημένα κρόταλα. Οι μορφές είναι δυσδιάκριτες. Σύμφωνα με την περιγραφή του Κ.Βαβρίτσα δεξιά της θεάς στέκεται γυμνός νεανίας με κλάδο ή αλέτρι και αριστερά της μία κόρη με δύο δάδες. Έξω από τον ναῖσκο εκατέρωθεν του εικονίζονται δύο λατρευτές, που κρατούν κλάδους καθώς και δύο μεγάλες μορφές ισοΰψεις με τον ναῖσκο.⁴¹⁰ (Εικ.98)

Ο Ρ. Johnston αναφέρει ένα αργυρό πλακίδιο του 4ου αι. π.Χ. από το ιερό της θεάς στη Μεσημβρία, όπου ο νεανίας, που κρατεί ίσως κλάδο ή αλέτρι και η δαδούχος στέκονται έξω από τον ναῖσκο, ενώ λατρευτές προβάλλουν πίσω τους. Δύο γυμνές γενειοφόρες μορφές εμφανίζονται εντός του ναῖσκου κρατώντας ο ένας ένα αντικείμενο, που ομοιάζει με δάδα, και ο άλλος μάλλον ένα δρεπάνι.⁴¹¹ Η περιγραφή αυτή ταυτίζεται με την εικόνα στο πλακίδιο αρ. 10, όπου εκτός του ναῖσκου διακρίνονται πράγματι ο νεανίας, που ο Ρ. Johnston ταυτίζει με τον Ερμή, και η δαδούχος, που ταυτίζει με την Εκάτη, σε αντίθεση με την περιγραφή του Κ. Βαβρίτσα, που τους τοποθετεί εντός του ναῖσκου. Πιθανότατα πρόκειται για το ίδιο πλακίδιο. Και τα δύο πλακίδια (αρ.9 και 10) χρονολογούνται στην περίοδο από τον 4^ο έως και τον 3^ο αι.π.Χ., όπως προκύπτει από την κεραμεική και τα νομίσματα, που ευρέθησαν στο ιερό.⁴¹²

11. Σε ένα ελληνιστικό χάλκινο ανάγλυφο άγνωστης πρέλευσης,⁴¹³ γνωστό από σχέδιο του Onide de Burmann⁴¹⁴ εικονίζεται η Μητέρα των θεών όρθια μέσα σε ναῖσκο με ιωνικούς κίονες. Εκατέρωθεν της ο Ερμής, που κρατεί κηρύκειο, και η δαδούχος, που

⁴⁰⁹ Κομοτηνή, Αρχ.Μουσείο 1589.

⁴¹⁰ Κομοτηνή, Αρχ.Μουσείο 1592. Βαβρίτσα, σ. 79, πιν.94 α.

⁴¹¹ Johnston P.A., σ.113, αρ. 337.

⁴¹² Βαβρίτσα, σ.80.

⁴¹³ CCCAI, αρ. 893, σ.261: ο J.Vermaseren αναφέρει ότι η προέλευσή του είναι άγνωστη, αλλά η τεχνοτροπία του παραπέμπει σε έργα της Κυρίως Ελλάδας και όχι της Μ.Ασίας, στην οποία, όμως, το κατατάσσει.

⁴¹⁴ Charouthier 1939, σ. 724, 727, εικ.3α. Picard 1957, σ.46, εικ. 2.

ταυτίζεται από τον C.Picard με την Εκάτη και κρατεί στο δεξί ένα στρογγυλό αντικείμενο (φιάλη;) και στο αριστερό δάδα. Και οι δύο μορφές φθάνουν στο ύψος τους στήθους της Κυβέλης. (Εικ.99)

12. Από ένα ιερό της Κυβέλης στη Θάσο προέρχεται ένα τραπεζοφόρο του 2^{ου} αι.π.Χ., που απεικονίζει σε μια ζωφόρο τους δώδεκα θεούς.⁴¹⁵ Στο κέντρο της παράστασης εικονίζονται η ένθρονη Μητέρα των θεών με τα λιοντάρια της εκατέρωθέν της, ο νεανίας, που κρατεί οινοχόη, και η δαδούχος, που φορεί χιτώνα και ιμάτιο και κρατεί δύο κοντές δάδες. Ο νεανίας μπορεί να ταυτιστεί με τον Ερμή από τον πέτασο, που διακρίνεται πίσω από το κεφάλι του. Τη δαδούχο γυναικεία μορφή ο J.Vermaseren ταυτίζει με την Εκάτη, ενώ τον νεανία με τον Άττι.⁴¹⁶ (Εικ.100-101)

13. Η τριάδα συναντάται και σε ένα αργυρό ανάγλυφο από την Ερέτρια και συγκεκριμένα από τον χώρο της δυτικής πύλης του τείχους, που χρονολογείται την περίοδο μεταξύ 4^{ου} και 3^{ου} αι. π.Χ. Μέσα σε ένα ναΐσκο με ιωνικούς κίονες εικονίζεται η καθιστή μορφή της Κυβέλης. Στα δεξιά της στέκεται η δαδούχος κόρη κρατώντας μία δάδα και στα αριστερά της ένας γυμνός νεανίας σε μέγεθος πολύ μικρότερο από αυτό της θεάς και της δαδούχου κόρης. Ο K.Reber συμπληρώνει στο δεξί του χέρι μια οινοχόη.⁴¹⁷ (Εικ.102)

14. Στο μητροπολιτικό μουσείο της Ν. Υόρκης φιλοξενείται μια χάλκινη μήτρα, που χρονολογείται στον 2^ο ή 1^ο αι. π.Χ.⁴¹⁸ Είναι αμφίγλυφη και φέρει πολυπρόσωπες παραστάσεις με κύριο θέμα τη Μεγάλη Μητέρα και στις δύο πλευρές. (Εικ.104) Η πλευρά Α καλύπτεται από τρεις σκηνές, από τις οποίες η μεγαλύτερη αποτελείται από έναν ναΐσκο, που στηρίζεται σε μια βάση διακοσμημένη με 12 μορφές σε κατατομή στραμμένες προς τα αριστερά.⁴¹⁹ Μέσα στον ναΐσκο εικονίζεται η Μεγάλη Μητέρα ένθρονη με τα πόδια της να αναπαύονται σε ένα ανακεκλιμένο λιοντάρι, από το πίσω μέρος του οποίου προβάλλεται το κεφάλι ενός δεύτερου λιονταριού. Το αριστερό της χέρι ακουμπά στον αριστερό της μηρό, στα ανοιχτά δάχτυλα του οποίου στηρίζεται ένα σκήπτρο. Το δεξί της είναι ανασηκωμένο με την παλάμη ανοιχτή προς τα έξω και τα δάχτυλα τεντωμένα.⁴²⁰ Τη θεά πλαισιώνουν δύο μορφές: στα δεξιά της μια πεπλοφόρος κόρη που αποδίδεται σε

⁴¹⁵M.αρχ. Θάσου 18. Picard 1957, σ. 54, εικ.5. Guide de Thasos, σ.137, αρ.40, εικ. 79-80.Gasparro 1973, σ. 138.

⁴¹⁶CCCA II, αρ.529, σ.169.

⁴¹⁷Ερέτρια, Μουσείο Δ222. Reber 1983, σ.77-78, εικ.1. Για την παράσταση του αναγλύφου βλ. παραπάνω και τις ανάλογες των πλακιδίων από τη Μεσημβρία, αρ.8 και 9.

⁴¹⁸Σχετικά με την χρονολόγηση, βλ. Reeder, σ.428.

⁴¹⁹Κάθε μία κρατεί ένα δόρυ με το δεξί χέρι και φορεί πέπλο ή χιτώνα με απόπτυγμα. Στο κέντρο του αετώματος απεικονίζεται το πρόσωπο του ήλιου. Πάνω από τα πλευρικά ακρωτήρια παριστάνεται από ένα λιοντάρι, στο οποίο εφάπτονται τρεις ασπίδες η κάθε μία από τις οποίες φέρει στην κορυφή της ένα κεφάλι με κράνος και πλαισιώνεται από ισάριθμα δόρατα.

⁴²⁰Reeder, σ. 423.

κατατομή με το κεφάλι στραμμένο προς τη θεά, να κρατεί από μία αναμμένη δάδα σε κάθε χέρι. Στα αριστερά της εικονίζεται ο Ερμής με κηρύκειο στο αριστερό χέρι, οινοχόη στο δεξί, πέτασο στο κεφάλι, χιτώνα, γλαμούδα και υψηλά υποδήματα. Από πάνω του διακρίνεται ένα οκτάκτινο αστέρι κάτω από ένα μηνίσκο. Μια συνοπτική απόδοση της κύριας παράστασης κοσμεί το κάτω δεξί τμήμα της μήτρας. Δίπλα στον μικρό ναΐσκο, ένα τετράγωνο διάχωρο περικλείει μία καθιστή σε σκαμνί γυναικεία μορφή με πεπονοειδή κόμμωση με πόλο, χιτώνα και ιμάτιο, που καλύπτει τα πόδια της. Στο δεξί της υψωμένο χέρι κρατεί στάχυ ενώ το αριστερό της αναπαύεται πάνω στον μηρό της. Ένα μικρό λιοντάρι εικονίζεται σε κατατομή ανακεκλιμένο δίπλα της στο σκαμνί της. Μπροστά της μία κόρη με την ίδια κόμμωση, που φέρει πέπλο εξωσμένο με απόπτυγμα και σπένδει μπροστά σε ένα θυμιατήριο με δύο στεφάνους.

Το άνω τμήμα της πλευράς Β κοσμεί ένα δίπτυχο, που ορίζεται από δύο συμφυή πλαίσια με αστράγαλο. Στο αριστερό διάχωρο εικονίζεται μετωπική μία Ποτνία θηρών⁴²¹ και στο δεξί ήμισυ του διπτύχου μία όρθια κόρη με πέπλο και ιμάτιο και μία αναμμένη δάδα σε κάθε χέρι. Κάτω από το δίπτυχο και αριστερά μέσα σε ένα πλαίσιο παραβολικού σχήματος εικονίζεται γυναικεία προτομή με τα χέρια κάτω από τα στήθη, που φέρει πόλο με καλύπτρα, χιτώνα και πέπλο ζωσμένο κάτω από το στήθος. Δίπλα σε ένα μετάλλιο μια γυναικεία μορφή με σκήπτρο και πόλο στο κεφάλι οδηγεί δίτροχο άρμα, που το σύρουν δύο λιοντάρια. Στα δεξιά της στέκεται πεπλοφόρος κόρη με μια αναμμένη δάδα σε κάθε χέρι. Ένας μικροσκοπικός Ερμής, που φορεί πέτασο και κρατεί κηρύκειο, εικονίζεται στα δεξιά της. Η E.Reeder ερμηνεύει τις μορφές της πλευράς Β ως εξής: στο δίπτυχο εικονίζονται η Άρτεμι-Εκάτη, που παρομοιάζεται με τη Μητέρα. Στην προτομή αποδίδει τη Δήμητρα, που ταυτίζεται με τη Μ. Μητέρα. Στο μετάλλιο η τελευταία πλαισιώνεται από τον Ερμή και την Εκάτη.

Η κυκλική σκηνή κάτω από το δίπτυχο της πλευράς Β της μήτρας βρίσκει το παράλληλό της στο χρυσό περίαπτο της συλλογής Σταθάτου, όπου από τον ώμο της δαδούχου εικονίζεται να κρέμεται μια φαρέτρα γεμάτη βέλη, στο αργυρό πόμα από την Όλυνθο και στο μετάλλιο από το αγγείο guttus του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴²² Η ταύτιση των δευτερευουσών μορφών με την Εκάτη και τον Ερμή υποστηρίζεται σύμφωνα με την E.Reeder από τα παράλληλα με τις απεικονίσεις της αρπαγής της Περσεφόνης στα ερυθρόμορφα αγγεία του 5^{ου} αι. π.Χ., με εξαίρεση το αγγείο guttus, όπου ο J.Vermaseren

⁴²¹ Φέρει πέπλο εξωσμένο κάτω από το στήθος με απόπτυγμα. Κρατεί ένα λιοντάρι από τη χαιτή με το κάθε χέρι. Φορά ψέλια στο κάθε χέρι και πόλο. Στα δεξιά της ένα οκτάκτινο αστέρι πάνω από ένα μηνίσκο και στα αριστερά της μία φτερωτή Νίκη με εξωσμένο χιτώνα που της προσφέρει ένα στεφάνι: Reeder, σ. 425. Για τις λωρίδες ως γνώρισμα της Αρτέμιδος βλ. Kahil, σ.685, αρ. 856.

⁴²² Βλ. παραπάνω, αρ.1, 2, και 3.

ταυτίζει τη δαδούχο με την Περσεφόνη. Η Κόρη εικονίζεται δίπλα στον Άδη σε ένα τέθριππο άρμα πλαισιωμένο από τον Ερμή και την Εκάτη με κοντό χιτωνίσκο και ένα ελάφι στο κάτω μέρος σε έναν απουλικό κρατήρα με θέμα την αρπαγή της. Αξιοσημείωτος είναι ένας μικρός ναΐσκος, που εικονίζεται στο κάτω μέρος της σκηνής, με μια μορφή στο εσωτερικό του.⁴²³ (Εικ.105)

15. Σε ένα γύψινο ανάγλυφο στο Μουσείο του Καΐρου,⁴²⁴ συναντάται η τριάδα της ένθρονης Κυβέλης, του Ερμή και της δαδούχου κόρης. Ο C.Picard την ερμηνεύει ως Εκάτη, ενώ τον Ερμή, που αναγνωρίζεται από τον πέτασο, το κηρύκειο και τα πτερωτά του σανδάλια ερμηνεύει ως Καδμίλο με την ιδιότητα του ψυχοπομπού.⁴²⁵ Η δαδούχος ίσως φέρει φαρέτρα στον δεξί ώμο. Το πρότυπο του εκμαγείου πιθανότατα ανάγεται στην ελληνιστική περίοδο και συγκεκριμένα στον 3^ο αιώνα π.Χ.⁴²⁶ (Εικ.103)

16. Στις 12 κόγχες των βράχων στο ιερό της Μεγάλης Μητέρας στις Άκρες στο λόφο Όρμπο της Σικελίας είναι λαξευμένες οι μορφές της Μεγάλης θεάς και των θεοτήτων που τη συνοδεύουν, όπως οι Κορύβαντες και ο Άττις (Εικ.106-116). Συγκεκριμένα στο ανάγλυφο II (Εικ.107) απεικονίζεται η θεά με τρία λιοντάρια στα πόδια της. Φορά χιτώνα και ιμάτιο και έχει τα χέρια ανοιχτά λυγισμένα πάνω από τα κεφάλια δύο μορφών, που την πλαισιώνουν σε μια προστατευτική χειρονομία. Αυτή στα δεξιά της φορά γλαμούδα και ιμάτιο και ταυτίζεται με τον Ερμή λόγω του κηρυκείου που κρατεί στο αριστερό χέρι. Η μορφή στα αριστερά της, την οποία ο Bernabo Brea αναγνώρισε ως τον Σιληνό Μαρσούα, πιθανότατα είναι ο Άττις, που αναγνωρίζεται από το σταύρωμα των ποδιών του, την ενδυμασία και την ποιμενική ράβδο, που κρατεί με το δεξί χέρι, μία γυναικεία μορφή, που κρατεί δυσδιάκριτο αντικείμενο (ίσως δάδα), και οι Διόσκουροι.⁴²⁷ Στο ανάγλυφο της κόγχης IX, χαρακτηριστική είναι μία γυναικεία μορφή,

⁴²³ Reeder, σ. 438. Schauenburg 1958, σ.57-59 και εικ.5 (London F277). 1^η δημοσίευση στο *Philologus*, Suppl. 4, 1883, σ.641 [Forster]. Peschlow-Bindokat, σ. 147-48. Zanker, σ. 104. Η σύνθεση αυτή αποτελεί προφανώς μία συγχώνευση της απαγωγής με την επιστροφή, στην οποία οι δύο θεοί λεγόταν πως ήταν παρόντες: Ομ.Υμνος II, 375-84 και 438-40. βλ. και παρακάτω, Μέρος Β', κεφ.2^ο/VII.

⁴²⁴ Egyptian Antiquities Museum, αρ.ευρ. 26.6. 20.5. Picard 1957, σ.41-42, πιν.V. Schauenburg 1953, σ.21, πιν. 8.

⁴²⁵ Picard 1957, σ. 58.

⁴²⁶ Η Reeder, αντίθετα, τοποθετεί το μεταλλικό πρότυπο του γύψινου εκμαγείου από το Κάιρο στο δεύτερο ήμισυ του 4^{ου} αιώνα π.Χ. λόγω των κλασικών αναλογιών των σωμάτων και της στενής ζωφόρου με τα πολλά τρίγλυφα και της ομοιότητας των ενδυμάτων, που προεξέχουν από τα κράνη, με εκείνα στο ανάγλυφο της Λειβαδιάς (EAM 3942) των μέσων του 4^{ου} αι. π.Χ.: Reeder, σ. 433. Για το εκμαγείο του Καΐρου βλ. και Lawrence, 196-97, εικ. 108. Στην χρονολόγηση αυτή συντείνει και η απόδοση της μητέρας των θεών κατά τον Αγορακρίτειο τύπο με φιάλη και πόλο χωρίς καλύπτρα. Ο ναΐσκος στη μήτρα της Ν.Υόρκης και το ανάγλυφο του Καΐρου συγκεντρώνουν διάφορα ασιατικά στοιχεία, που απουσιάζουν από τις μαρμαρίνες εκδοχές και γι' αυτό πρέπει να προέρχονται από ένα κοινό ασιατικό πρότυπο. Στη μεγαλύτερη σκηνή της μητέρας το λιοντάρι με την προτομή του λιονταριού που αναδύεται από τους γλουτούς του ίσως αποτελεί μία σύμπτυξη του μοτίβου των δύο λιονταριών, που πλαισιώνουν παραδοσιακά τον θρόνο της θεάς. Βλ. Reeder, σ. 433.

⁴²⁷ Brea, σ.96-111.

που φορεί χιτώνα και ιμάτιο. κρατεί λοξά δύο δάδες και συνοδεύεται από σκύλο. Μαζί της εικονίζεται ένας νεανίας χωρίς χαρακτηριστικά σύμβολα (Εικ.113). Τα ανάγλυφα χρονολογούνται γύρω στον 3^ο αι. π.Χ.

17. Σε μια ζωφόρο από την Ίστρια ρωμαϊκής περιόδου συναντώνται όλοι οι θεοί όπως και στο τραπεζοφόρο από τη Θάσο. Εδώ η κύρια θεότητα είναι ο Απόλλων. Όμως, ανάμεσα στους θεούς διακρίνεται και η Κυβέλη πλαισιωμένη ακόμη μια φορά από τον νεανία και τη δαδούχο, που ερμηνεύονται από τον C.Picard ως Ερμής και Εκάτη.⁴²⁸ Η λατρεία της τελευταίας εμφανίζεται ανάμεσα στους αρχέγονους θεούς του νησιού.⁴²⁹

18. Από την Κύπρο προέρχεται ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο, που εικονίζει την ένθρονη Κυβέλη πλαισιωμένη από δύο λέοντες και από τις μορφές ενός νεανία, που κρατεί ράβδο ή κηρύκειο και μιας κόρης, που δεν διακρίνονται αντικείμενα στα χέρια της.⁴³⁰ (Εικ.117)

19. Σε ένα ελληνιστικό ναϊσκόμορφο ανάγλυφο από την Ολβία εικονίζονται ο Ερμής με πέτασο, κηρύκειο και οινοχόη και η δαδούχος κόρη με χιτώνα να πλαισιώνουν την ένθρονη Μητέρα.⁴³¹ (Εικ.118)

20. Ένα όμοιο προς το προηγούμενο ανάγλυφο είναι ένα ναϊσκόμορφο ανάγλυφο από το Νυμφαίο του Βοσπόρου, όπου εικονίζεται η Μητέρα των θεών ένθρονη. Στα δεξιά της και σε ίδια σχεδόν κλίμακα ο Ερμής που αναγνωρίζεται από τον πέτασο, με χιτώνα, πρόχου στο δεξί χέρι και ένα δυσδιάκριτο αντικείμενο στο αριστερό. Στα αριστερά της θεάς στέκεται κόρη με χιτώνα σύμφωνα με τον J.Vermaseren, που μάλλον πρόκειται για πέπλο, και μία μακριά δάδα σε κάθε χέρι, που κρατεί λοξά με κλίση προς τη θεά. Ο J.Vermaseren την ταυτίζει με την Εκάτη. Χρονολογείται στον 1^ο αι. μ.Χ.⁴³² (Εικ.119)

21. Την ίδια παράσταση φέρει ένα επίσης ναϊσκόμορφο ανάγλυφο από το Παντικάπαιο, που χρονολογείται στον 4^ο αι.π.Χ. Στο κέντρο εικονίζεται η Κυβέλη ένθρονη. Στα αριστερά της η δαδούχος, που ο J.Vermaseren ταυτίζει με την Εκάτη, με μακρύ ζωσμένο ένδυμα και μία μακριά δάδα σε κάθε χέρι. Στα δεξιά της θεάς ο Ερμής με πέτασο, γλαμούδα, πρόχου στο δεξί χέρι και δυσδιάκριτο αντικείμενο στο αριστερό χέρι.⁴³³ (Εικ.120)

22. Σε ένα υστεροελληνιστικό χρυσό διάδημα από τη Nablus-Nearpolis (Σαμάρια) εικονίζεται το δωδεκάθεο, στο κέντρο του οποίου η Κυβέλη ως ποτνία θηρών πλαισιωμένη

⁴²⁸ Picard 1944, σ. 127.

⁴²⁹ Μία επιγραφή στο μουσείο του Λούβρου αναφέρει την Εκάτη-Αρτεμη στη Θάσο του β' μισού του 5ου αι. π.Χ.: IG., XII, 8, αρ. 359. βλ. και παρακάτω, Γ' μέρος, κεφ.2ο/ I και II.

⁴³⁰ Λευκωσία, Μουσείο Κύπρου 1959/VI-26/3. CCCAII, αρ. 686, σ. 220, πιν. CCIV.

⁴³¹ Oksmann, σ.90, εικ.9.

⁴³² Kertsch, Ιστορικό Μουσείο. CCCAVI, 1989, αρ. 559, σ. 161, πιν.CXXXIX.

⁴³³ Kertsch, Ιστορικό Μουσείο, L.43. CCCAVI, αρ.588, σ.168, πιν.CXLII.

από τους δύο συνοδούς της, αριστερά, με αρχαϊστικό τρόπο τη δαδούχο, που φέρει χιτώνα και δεξιά τον Ερμή-Καδμίλο σύμφωνα με την ταύτιση της F.Naumann, που κρατεί κηρύκειο.⁴³⁴

Οι ομοιότητες των παραπάνω έργων με τους ναΐσκους όσον αφορά το εικονογραφικό περιεχόμενο είναι σημαντικές και οδηγούν εύλογα σε παραλληλισμό των παραστάσεων τους. Άξιο παρατήρησης είναι, ότι σε κάποια από αυτά εύκολα αναγνωρίζεται ο Ερμής από τα συνοδευτικά του σύμβολα, ενώ πολύ δύσκολα προσδιορίζεται η δαδούχος κόρη, καθώς η ταυτοποίησή της δε μπορεί να βασιστεί στις δάδες. Επιπλέον σε κάποιες περιπτώσεις δεν τις κρατεί καν. Έτσι, η ταυτότητά της και κατά συνέπεια η σχέση της με την Κυβέλη δεν αποσαφηνίζονται αποκλειστικά και μόνο μέσα από την εικονογραφία. Εξαιρέσεις αποτελούν το περίπλοκο της συλλογής Σταθάτου, όπου η δαδούχος εικονίζεται με φαρέτρα γεμάτη βέλη στον ώμο, που είναι σύμβολο της Αρτέμιδος ή της Αρτέμιδος-Εκάτης, και το εκμαγείο του Καΐρου, όπου ίσως το διακρινόμενο πίσω από τον ώμο της κόρης αντικείμενο είναι φαρέτρα.

Το μικρό μέγεθος των μορφών, που συμπληρώνουν τη θεά σε αυτά τα έργα, δεν μας εκπλήσσει, όπως στα αρ. 13, 14, 8, όπου μόνο ο νεανίας αποδίδεται με αυτό τον τρόπο, στο αρ.9, όπου και πάλι μόνο ο νεανίας είναι πολύ μικρότερος από τη θεά, και στο αρ.16, όπου οι μορφές εικονίζονται λίγο κοντύτερες από την Κυβέλη. Στο ανάγλυφο αρ.5, σε αντίθεση με τα αρ. 8 και 9 ο νεανίας είναι πολύ μεγαλύτερος από τη δαδούχο μορφή αλλά πιθανότατα μικρότερος από τη μορφή της θεάς αν αυτή σωζόταν. Στα αρ. 6, 18 και 21 και οι δύο, δηλαδή νεανίας και δαδούχος, αποδίδονται σε μικρό μέγεθος, ενώ στο αρ. 11 φθάνουν στο ύψος του στήθους της θεάς. Από τα ανάγλυφα όπου ο νεανίας εικονίζεται να κρατεί οινόχοη ταυτίζεται με τον Ερμή στα αρ. 14, 19, 20 και 21, ενώ στα αρ.4, 5 και 6 δε φέρει άλλα προσδιοριστικά σύμβολα.

III. Ερμής και Εκάτη σε παραστάσεις χωρίς τη Μεγάλη Μητέρα.

Η παρουσίαση των αναγλύφων, που προηγήθηκε, βοήθησε στον εντοπισμό εικονογραφικών παραλλήλων της τριάδας των αττικών ναΐσκων της Κυβέλης. Μέσα από αυτή τη διαδικασία συναντήσαμε για άλλη μια φορά έναν νεανία, που ενίοτε ταυτίζεται με τον Ερμή, και μια δαδούχο κόρη, που ταυτίζεται από τους μελετητές είτε με την Εκάτη είτε με την Περσεφόνη. Εάν ο Ερμής και η Εκάτη συνυπάρχουν εικονογραφικά είναι μια υπόθεση που πρέπει πρώτα να εξακριβωθεί, ώστε να αποκτήσει μεγαλύτερο έρεισμα η υποστήριξη μιας ανάλογης συνύπαρξης και στους ναΐσκους.

⁴³⁴Naumann, σ.278-9, αρ.665. Jonas, σ. 118-28.

Γενικά, ο Ερμής, όπως και ο Ποσειδών, έχει άμεση σχέση λατρευτική στον Ελλαδικό χώρο με την Εκάτη. Η σύνδεση του Ερμή Προπυλαίου και της Εκάτης Προπυλαίας είναι γνωστή. Ο Ερμής και η Εκάτη αναφέρονται μαζί στην Ελευσίνα, όπου εκεί ο θεός λατρεύεται ως εναγώνιος με την Άρτεμη (Εκάτη).⁴³⁵ Οι δύο θεότητες συνυπάρχουν και στα παρακάτω έργα:

1. Στο αναθηματικό ανάγλυφο (Νέο Μουσείο Ακρόπολης) από το Ασκληπιείο της Αθήνας των μέσων του 4^{ου} αι.π.Χ., που αποτελείται από δύο ναΐσκους σύμφυτους, εικονίζονται ο Ασκληπιός, η Υγία και η Ηπιόνη, μπροστά από πομπή λατρευτών. Σε κάθε πλαϊνή πλευρά του αναγλύφου παριστάνονται σε πρόστυπο ανάγλυφο η Εκάτη με πόλο στο κεφάλι και μία δάδα σε κάθε χέρι (στην πλευρά του ναΐσκου, που φιλοξενεί τους θεούς) και μία ερμαϊκή στήλη (στην πλευρά των λατρευτών).⁴³⁶ (Εικ.121-2)

2. Ο C.Picard αναγνώρισε σε ένα ανάγλυφο του 470 π.Χ. στο Μ.Λούβρου, που προέρχεται από τη Δίοδο των Θεωρών στη Θάσο, την Εκάτη πίσω από τη μορφή του Ερμή.⁴³⁷ Πρόκειται για τρεις πλάκες, οι οποίες φέρουν παραστάσεις, που περιλαμβάνουν τον Απόλλωνα κιθαρωδό (νυμφαγέτη), ο οποίος στεφανώνεται από μια γυναίκα, τις νύμφες, τις Χάριτες με τον Ερμή και μια γυναικεία μορφή, που μόνο ο C.Picard ταυτίζει με την Εκάτη.⁴³⁸ (Εικ.123-4)

3. Σε έναν κρατήρα του ρυθμού Kertsch του ζωγράφου του Πηλέα στη Φερράρα, με θέμα τον γάμο του Πηλέα και της Θέτιδας εικονίζονται μπροστά στο άρμα του ζεύγους, όπου στέκονται ο Απόλλων με λύρα και φιάλη, η Εκάτη, που ταυτίζεται από επιγραφή, με δάδες αναμμένες και ο Ερμής, που κρατεί το άλογο. Σε αυτή τη μοναδική φορά η Εκάτη συνδέεται με τον μύθο του Πηλέα και της Θέτιδας, προφανώς, ως γαμήλια θεότητα.⁴³⁹ Κανονικά δίπλα στον Απόλλωνα θα έστεκε η Άρτεμις, αλλά εδώ η θεά πιθανότατα εμφανίζεται με τον τύπο της Εκάτης. (Εικ.125)

4. Σε έναν απουλικό κρατήρα του Μ.Μονάχου ύστερου 4^{ου} αι.π.Χ.⁴⁴⁰ εικονίζεται ο Ηρακλής στον Κάτω Κόσμο να τραβάει γερά τον αλυσοδεμένο Κέρβερο προκειμένου να

⁴³⁵ IGI³ 5 και Steuding, στ.1892. Βλ. επίσης, Heckenbach, στ.2770 κε. Wilamowitz, GdH I, σ. 170: στην Αθήνα έστηναν μπροστά από κάθε σπίτι ένα Ερμαίο και ένα Εκαταίο. Μια λήκυθος του 460 π.Χ. στην Καρσλρούη απεικονίζει ένα Ερμαίο, από το οποίο κρέμεται ένας αγρινός, δικτυωτό ένδυμα, που εμφανίζεται να φέρεται και από την τρίμορφη Εκάτη σε ένα θραύσμα σκύφου από τον Κεραμεικό. Βλ. Ruckert, σ. 188. Το ένδυμα δεν αφορά μόνο τη λατρεία του Απόλλωνα ως κάλυμμα του δελφικού ομφαλού, αλλά συναντάται σε λατρευτικές εικόνες, όπως ξόανα, Εκαταία, Ερμαία, και τονίζει τον αρχαϊκό χαρακτήρα των μορφών. Βλ. επίσης, Simon 1985, σ.272, σημ. 4, πιν.49, 1.

⁴³⁶ EAM 1377. Simon 1985, σ.280, πιν.53. Σβορώνος, πιν. XLVII.

⁴³⁷ Picard 1913, σ.39-69, πιν. IV. Picard Manuel, II,1, 1939, σ.87-89, εικ. 40, 44.

⁴³⁸ Studniczka 1903, σ.159, εικ. 99-101. Lippold, 1950, σ.116. Για το ανάγλυφο βλ. και Pouilloux 1954β, σ. 315. Collignon, σ. 275, εικ. 138-140, Br Br 61. Lippold 1950, σ. 116. Roux, σ. 359, οι οποίοι δεν αναφέρονται στην Εκάτη όσον αφορά την ερμηνεία της εν λόγω μορφής.

⁴³⁹ ARV² 1038, I. Simon - Hirmer, πιν. 194.

⁴⁴⁰ Μόναχο, Staatliche Antikensammlungen 3297.

τον ανεβάσει στη γη με τη συνοδεία του Ερμή, που του δείχνει τον δρόμο κρατώντας κηρύκειο, και της Εκάτης, που φωτίζει τον σκοτεινό Άδη με μία κοντή δάδα σε κάθε χέρι. (Εικ.126)

5. Σε μία επιτύμβια στήλη ρωμαϊκών χρόνων από τη Φρυγία στην Κων/πολη⁴⁴¹ συνυπάρχουν η Εκάτη Σώτειρα και ένας νεανίας, που ταυτίζεται από τον W.Rodenwaldt με τον Ερμή, παρότι φέρει σύμβολα διαφορετικά από τα συνήθη. Είναι γυμνός και κρατεί καρπούς και διπλό πέλεκυ. Κύρια θεότητα του αναγλύφου είναι ο Ζευς Βροντών, η συλλατρευτική σχέση του οποίου τόσο με την Εκάτη όσο και με τον Ερμή είναι βεβαιωμένη στη Φρυγία. Η λατρεία αυτού του Διός είναι χθόνια και μέσα στο πλαίσιο αυτό συνδέεται πιθανότατα με τις εν λόγω θεότητες, όπως προκύπτει εξάλλου και από τον χαρακτήρα του αναγλύφου.⁴⁴² (Εικ.127)

Σε όλα τα παραπάνω παραδείγματα η Εκάτη κρατεί δύο δάδες και συνοδεύει τον Ερμή σε διαφορετικές περιπτώσεις. Αυτό είναι στοιχείο ενισχυτικό της άποψης ότι η εικονογραφική συνύπαρξη των δύο θεοτήτων δεν περιορίζεται μέσα σε ένα αυστηρό μυθολογικό ή λατρευτικό πλαίσιο.

IV. Ερμής και Άττις με τη Μεγάλη Μητέρα.

Ένας άλλος εικονογραφικός συνδυασμός, που αξίζει να διερευνηθεί, είναι αυτός που αφορά την τριάδα Ερμή, Άττις και Μ. Μητέρας. Αυτός επισημαίνεται σε αρκετά παραδείγματα, κυρίως της ρωμαϊκής εποχής, η αναφορά των οποίων συμβάλλει στην κατανόηση της ένταξης του θεού Ερμή στο εικονογραφικό πλαίσιο του κύκλου της Κυβέλης. Το ότι ο Ερμής σχετίζεται με τον τελευταίο προκύπτει από τα ακόλουθα έργα:

1. Δύο χάλκινα ελάσματα, που βρέθηκαν στη Ρώμη και των οποίων η χρήση παραμένει αβέβαιη, εικονίζουν τη Κυβέλη, τον Άττι και τον Ερμή.⁴⁴³ Ίσως πρόκειται για ένα χάλκινο διάδημα, που αποτελείται από δύο ναϊσκόμορφα ελάσματα. Στο πρώτο έλασμα η θεά αποδίδεται καθιστή σε θρόνο με υψηλό ερεισίνωτο, που κοσμεύεται από δύο μορφές που κρατούν ένα στεφάνι πάνω από το κεφάλι.⁴⁴⁴ Εκατέρωθεν της θεάς στέκονται δύο όρθιες ανδρικές μορφές. Στα δεξιά της διακρίνεται ο Ερμής, που ταυτίζεται από τον

⁴⁴¹ Αρχ.Μουσείο, αρ.επρ. 5.

⁴⁴² Rodenwaldt 1919, σ.79-81, εικ.2.

⁴⁴³ Βερολίνο, Antiquarium 8169-8170.

⁴⁴⁴ Ο θρόνος πλαισιώνεται από δύο λιοντάρια, ενώ ένα τρίτο αναπαύεται στους μηρούς της. Η θεά κρατεί ένα άνθος στο υψωμένο δεξί της χέρι. Εικονίζεται μέσα σε ναϊσκό με κορινθιακά κιονόκρανα. Δύο κύμβαλα και δύο αυλοί αιωρούνται από τον τοίχο του βάθους, ενώ στο αέτωμα διακρίνεται το ακτινωτό κεφάλι του Ήλιου με το άρμα του.

πέτασο, το κηρύκειο και το βαλάντιο. Στα αριστερά της ο Άττις, που κρατεί όπως και η θεά ένα άνθος στο υψωμένο δεξί του χέρι.⁴⁴⁵ Στο δεύτερο έλασμα αποδίδεται η μορφή ενός ανατολικού θεού με φρυγικό σκούφο και σκήπτρο. Πρόκειται για τον θεό Σαβάζιο, που πλαισιώνεται από ιερογλυφικά σύμβολα και άλλα, μεταξύ των οποίων διακρίνονται ένα κηρύκειο, ένας αυλός, ένα τσαμπί σταφύλι, ένα μαγειρικό σκεύος και ένα βουκράνιο. Χρονολογείται στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο.⁴⁴⁶ (Εικ.128)

2. Από την Κολωνία (Köln) προέρχεται μία τετράπλευρη στήλη του 2^{ου} ή 3^{ου} αι. μ.Χ., στις τρεις από τις τέσσερις πλευρές της οποίας φέρει ανάγλυφες παραστάσεις της Μεγάλης Μητέρας, του Άττιος και του Ερμή.⁴⁴⁷ Ο τελευταίος δεν είναι εύκολο να αναγνωριστεί με βεβαιότητα καθώς εικονίζεται γυμνός με ιμάτιο, που καλύπτει μόνο τον ώμο του, και το δυσδιάκριτο ραβδόσχημο αντικείμενο, στο οποίο στηρίζεται, οδηγεί σε αμφιλεγόμενες εκτιμήσεις για το αν πρόκειται για θύρσο ή κηρύκειο. Ο J.Vermaseren τον ταυτίζει με τον Ερμή βασιζόμενος στην παράσταση της κύριας πλευράς της στήλης, όπου εικονίζεται η θεά πλαισιωμένη από τον Άττι και μία μορφή, που κρατεί με το δεξί του χέρι μία ομφαλωτή φιάλη και συνοδεύεται από έναν κριό, χαρακτηριστικό ζώο του Ερμή. Σύμφωνα με μία άλλη άποψη πρόκειται για ένα άλλο ζώο, ίσως πάνθηρα, συνοδευτικό του Διόνυσου.⁴⁴⁸ Επιπρόσθετα, ο μελετητής υποστηρίζει ότι ο Διόνυσος, ο οποίος προτείνεται από άλλους ερευνητές ως πιθανότερος στη μονοπρόσωπη παράσταση της μίας πλευράς, εμφανίζεται με την Κυβέλη μόνο μέσα στον κύκλο του Δωδεκάθεου.⁴⁴⁹ Η J.Harrison, όμως, αναφέρει ότι ο Διόνυσος λατρευόταν και με τη μορφή κατσικιού, έχοντας τον τίτλο Έριφος ή Ερίφιος.⁴⁵⁰ Είναι πιθανή, λοιπόν, η ταύτιση της μορφής με τον Διόνυσο και όχι τόσο με τον Ερμή, που ίσως εξυπηρετεί και συγκεκριμένο δόγμα.⁴⁵¹ (Εικ.129-130)

3. Σε έναν λύχνο του 1^{ου} αι.μ.Χ. από τη Ρώμη συναντάται η θεά να συνοδεύεται από τον Άττι και τον Ερμή, που αναγνωρίζεται από το κηρύκειο, τον πτερωτό σκούφο και το βαλάντιο.⁴⁵² (Εικ.131)

4. Στον μαρμάρινο κορμό του αρχιγάλου από τη Ρώμη σε ναϊσκόμορφο προσθετήριο που κοσμεί το στήθος του, η Κυβέλη όρθια εικονίζεται με τον Ερμή, που

⁴⁴⁵ Vermaseren 1966, σ.26. Staatliche Museen, Berlin: a)Ap.Eur. 2005, b: Friederichs, Kl. Kunst, no 2005, b και Urlachs in Jb Ver AltK. Rh., XXIII, 1856, Pl. 3, b) Ap.Eur. 8169 μαζί με Ap.Eur. 8170 (Sabazius). Picard 1957, 59, εικ.7, που θεωρεί ότι πρόκειται για όγκαβο και όχι για διάδημα. Picard 1961, σ.143, εικ.6. πρβ. Μια παρόμοια σκηνή εικονίζεται στον όγκαβο από το αγαλμάτιο ιερέα της Κυβέλης από το Portus: Technau, σ.655, εικ. 12.

⁴⁴⁶ Picard 1957, σ. 59, εικ. 7. Schneider, αρ.15, στ. 111-112.

⁴⁴⁷ Romisch-Germanisches Museum, Ap.Eur. 49.92. Vermaseren 1978, σ. 956-59, πιν. CCXXIII, εικ.1. CCCAVI, αρ. 22, σ. 8, πιν.XI. CCCA III, αρ.424.

⁴⁴⁸ Vermaseren 1978, σ.958.

⁴⁴⁹ Vermaseren, ο.π., σ.958.

⁴⁵⁰ Harrison 1922, σ.594. Βλ. και Guthrie, σ. 277.

⁴⁵¹ Βλ. παρακάτω, Δ' μέρος, υποκεφ. VII, όπου γίνεται αναφορά στο εν λόγω ανάγλυφο.

⁴⁵² Ρώμη, M.Capitolini 5137. CCCAIII, αρ. 316, σ.87-8, πιν.CLXXXIII.

αναγνωρίζεται από τον πέτασο, το κηρύκειο και την χλαμύδα, τον Δία γυμνό με χλαμύδα, κεραυνό και σκήπτρο και τον Άττι στο αέτωμα του ναΐσκου.⁴⁵³ (Εικ.85)

5. Σε ένα υστεροελληνιστικό αναθηματικό ανάγλυφο άγνωστης προέλευσης σήμερα στο ΕΑΜ (αρ.ευρ. 3862), εικονίζεται η Κυβέλη ένθρονη με φιάλη και τύμπανο με το λιοντάρι στα αριστερά της να πλαισιώνεται στα δεξιά της από τον Ερμή, που αναγνωρίζεται από τον πέτασο και στα αριστερά της από τον Άττι με τα πόδια σταυρωμένα. Ο C.Picard αναφέρει ότι ίσως ο Ερμής να κρατούσε στο αριστερό χέρι οινόχρη κατά αναλογία προς το ανάγλυφο Μ.Βερολίνου SK 106 από τον Πειραιά. Χαρακτηριστική είναι η παρουσία μιας όμοιας προς την Κυβέλη θεάς στα δεξιά του Ερμή, που ερμηνεύεται ως Δήμητρα.⁴⁵⁴ (Εικ.132) Ο C.Picard υπογραμμίζει αναφορικά με το τελευταίο ανάγλυφο (ΕΑΜ 3862) αυτόν τον συσχετισμό υπό το πρίσμα ενός ελληνοφρυγικού συγκρητισμού.⁴⁵⁵

Σε όλα τα παραπάνω παραδείγματα αξιοπαρατήρητη είναι η γυμνότητα του Ερμή, που χαρακτηρίζει τον εικονογραφικό του τύπο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Η εικονογραφική συνύπαρξη του Ερμή και του Άττιος κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής εποχής ενισχύεται και από τις φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες της λατρείας του τελευταίου, ο οποίος εμφανίζεται ως συνοδός ή πάρεδρος θεός της Κυβέλης μετά το πέρας της υστεροκλασικής εποχής.⁴⁵⁶ Το πρωιμότερο παράδειγμα αυτής της συνύπαρξης αποτελεί το υστεροελληνιστικό ανάγλυφο αρ. 5, στο οποίο ο Ερμής εικονίζεται στον συνήθη τύπο της υστεροκλασικής εποχής, δηλαδή ενδεδυμένος με χιτώνα και χλαμύδα. Χαρακτηριστικός είναι επίσης και ο καθιστός τύπος της Μητέρας, που παραπέμπει στους αττικούς ναΐσκους. Η πιθανότητα να κρατεί οινόχρη ο Ερμής στο ανάγλυφο ΕΑΜ 3862 φέρνει τον εικονογραφικό συνδυασμό των παραπάνω παραδειγμάτων πιο κοντά στους ναΐσκους της Κυβέλης.

⁴⁵³ CCCAIII, αρ.249, σ.64-65, πιν.CXLI. Βλ. Και παρούσα εργασία, υποκεφ. I, αρ.18. Επίσης, συναντώνται μαζί σε μια επιγραφή ρωμαϊκής περιόδου: CIL., VI, 499: "Matri deum Magnae Ideae summae parenti, Hermae et Attidi Menotyranno invicto".

⁴⁵⁴ Picard 1944, σ. 128, εικ. 7. και 1957, σ. 58. Walter 1940, στ. 123, εικ. 1, ο οποίος το χρονολογεί στον 4^ο αι.μ.Χ. Στη ρωμαϊκή εποχή το τοποθετεί και ο Vermaseren (CCCAVI, αρ.368). Βλ. επίσης, ένα ανάγλυφο από το Πόρτο: AA 1931, 659-660, εικ.13-14. Calza 1932, σ.226, Βλ. και τη στήλη από την Ακμονία της Φρυγίας (κεφ.Ι/αρ.10).

⁴⁵⁵ Picard 1957, σ.41, πιν.V. Γενικά για τον Ερμή με την Κυβέλη και τον Άττι βλ. παρακάτω, Γ' μέρος, κεφ. 1^ο/ I: επιγραφή από Θεσσαλονίκη (Robert 1934, σ. 802.)

⁴⁵⁶ Βλ. παρακάτω, Γ' μέρος, Κεφ. 1^ο / I.

V. Παραστάσεις της Μεγάλης Μητέρας, που συνοδεύεται από τον νεανία, τη δαδούχο και τον Πάνα.

Στους αττικούς ναΐσκους της Κυβέλης εκτός από τον νεανία και τη δαδούχο εικονίζεται ο Πάν ως συμπληρωματική μορφή.

M.Μητέρα-νεανίας-δαδούχος-Παν

Το μοναδικό ανάγλυφο, όπου συναντώνται και οι τρεις συμπληρωματικές μορφές, είναι ένα σπηλαιόμορφο ανάγλυφο του 4^{ου} αι. π.Χ. με προέλευση από τον Πειραιά Μ.Βερολίνου (αρ.ευρ. 690). Εικονίζεται η Μεγάλη Μητέρα όρθια, στα δεξιά της ο νεανίας με την χλαμύδα και την οινόχρη, και το ειδώλιο γυναικείας μορφής με χιτόνα και ιμάτιο, που κρατεί μία δάδα σε κάθε χέρι. Στο άνω βραχόσχημο πλαίσιο του αναγλύφου εικονίζονται η μορφή του Πανός, που παίζει σύριγγα ανάμεσα σε κριάρια, και λίγο χαμηλότερα η κεφαλή του Αχελώου ή σύμφωνα με τον J.Vermaseren του Σαγγάριου. Χαρακτηριστική είναι η μορφή σκύλου στα δεξιά του νεανία, που ταυτίζεται με τον Ερμή από τον A.Conze.⁴⁵⁷ (Εικ.133)

M.Μητέρα-νεανίας-Παν

Η εικονογραφική συνύπαρξη μόνο των δύο, δηλαδή του νεανία και του Πανός με την Κυβέλη εντοπίζεται σε ένα πήλινο ανάγλυφο ελληνιστικής εποχής από την ιωνική ακτή μεταξύ Εφέσου και Σμύρνης. Κάτω από τον θρόνο της εικονιζόμενης Κυβέλης ο Παν παίζει τη σύριγγά του, ενώ δεξιά του ένας έφηβος με χλαμύδα χύνει κάποιο υγρό από μια οινόχρη, που κρατεί με το δεξί χέρι σε μια φιάλη που κρατεί με το αριστερό.⁴⁵⁸ (Εικ.141)

VI. Παραστάσεις της Μεγάλης Μητέρας με οινόχοοντες. Η θεά σε σπονδικές σκηνές.

Καθώς η κύρια μορφή της παράστασης των αττικών ναΐσκων που είναι η Κυβέλη, εικονίζεται να κρατεί φιάλη παραπέμποντας έτσι σε σπονδική σκηνή, είναι χρήσιμη η διερεύνηση σχετικών παραστάσεων που περιλαμβάνουν τη θεά. Η Κυβέλη εμφανίζεται να κρατεί φιάλη ή να παρευρίσκεται με οινόχοοντες συμμετέχοντας σε σπονδικές σκηνές σε λίγα παραδείγματα εκτός από τα παραπάνω, που υποδεικνύουν, ότι η παράσταση της θεάς ελάχιστα απομακρύνεται από τον τύπο με τον οποίο εμφανίζεται στους ναΐσκους και στα παράλληλα αυτών, όπου η φιάλη αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της εικονογραφίας της.

⁴⁵⁷ Conze 1880, σ.5, πιν.4.4. CCCAII, αρ.309, σ.93, πιν LXXVIII.

⁴⁵⁸ Αγ.Πετρούπολη, Μουσείο Ερμιτάζ. Furtwangler, πιν.CXXXVII. Naumann, σ.273.Βλ. παρακάτω: υποκεφ. VIII, αρ. 3.

1. Στην περιοχή ενός από τους πύργους του «μακρού» τείχους της Αρχαίας Αμφίπολης βρέθηκε αναθηματικό ανάγλυφο της όψιμης ελληνιστικής περιόδου, που εικονίζει τη θεά ένθρονη να κρατεί φιάλη με το δεξί χέρι κάνοντας χοή και τύμπανο με το αριστερό. Στο κάτω αριστερό τμήμα του αναγλύφου σώζονται τα άκρα των χεριών μιας μορφής, που απλώνονται προς τη χοή.⁴⁵⁹ (Εικ.134)

2. Σε ένα θραύσμα ενός ναϊσκόμορφου αναγλύφου από την Κέρκυρα εικονίζεται η θεά με πόλο, ένας όρθιος γενειοφόρος άνδρας, πιθανότατα λατρευτής λόγω της μικρής του κλίμακας, ένας όρθιος γυμνός οίνοχοός νεανίας και μια γυναικεία μορφή, από την οποία σώζονται μόνο το κεφάλι και μέρος του ώμου της. Χρονολογείται στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴⁶⁰ (Εικ.135)

3. Από τη Μυσία ένα αργυρό δακτυλίδι εικονίζει τη Μητέρα των θεών ένθρονη με έναν νεανία στα αριστερά της όρθιο να κρατεί πρόχου ή φιάλη στο δεξί χέρι και ένα δυσδιάκριτο αντικείμενο στο αριστερό. Ίσως πρόκειται για διπλό πέλεκυ ή σφυρί.⁴⁶¹ (Εικ.136)

4. Από την Έφεσο προέρχονται δύο ανάγλυφα, που φέρουν την παράσταση της ένθρονης Κυβέλης με τη μορφή νεανία σε μικρότερη κλίμακα στα δεξιά της, που φορεί χιτωνίσκο και κρατεί πρόχου. Τα ανάγλυφα χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ.⁴⁶² (Εικ.137 και 138)

5. Είναι χαρακτηριστική η παρουσία της Κυβέλης και στα ανάγλυφα με παραστάσεις νεκροδείπνων, όπου ενίοτε εμφανίζεται το θεϊκό ζεύγος του Διός και της Ήρας ή του Ασκληπιού και της Υγείας.⁴⁶³ Σε αυτά τα ανάγλυφα είναι χαρακτηριστική η παρουσία του οίνοχου, ως άμεσα συνδεδεμένη με το περιεχόμενο των νεκροδείπνων, αλλά και αξιοσημείωτη ως περίπτωση εικονογραφικής συνάντησης της Μητέρας των θεών με οίνοχοούς σε σκηνές εκτός του εικονογραφικού περιεχομένου των ναϊσκών της θεάς.

⁴⁵⁹ Λαζαρίδης, σ.22-3, εικ.34α.

⁴⁶⁰ Κέρκυρα. CCCAI, αρ. 519, σ. 165-6, πιν. CLVI. Το συγκεκριμένο ανάγλυφο έχει, ωστόσο, θεωρηθεί ότι φέρει παράσταση νεκροδείπνου. Βλ. Μιτροπούλου 1996, Κ6.

⁴⁶¹ Λονδίνο, Βρ.Μουσείο. CCCAI, αρ.427, σ.125, πιν.XCIII. Ίσως ο πέλεκυς σχετίζεται με τη θυσία ταύρου, όπως υποδεικνύεται και από την παράσταση ενός ταυροβολικού βωμού από την Ισπανία (βλ. παρακάτω, σ.223 και 359) και ο νεανίας ίσως πρόκειται για τον Άττι. Η αναγνώρισή του παρόλα αυτά είναι εξαιρετικά δύσκολη λόγω της αδρής επεξεργασίας των εικονιζόμενων μορφών.

⁴⁶² Selcuk, Αρχ.Μουσείο 59 (4^{ος} αι.π.Χ.) και Selcuk, Αρχ.Μουσείο 54 (Ελληνιστική περίοδος): CCCAI, αρ.673, σ.200, πιν. CL και αρ. 669, σ.199, πιν.CXLIX, αντιστοίχως.

⁴⁶³ Μιτροπούλου 1996, σ.136-140, Κ5 από την Κω του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ., Κ7 από την Ιταλία του 2^{ου} αι.π.Χ., στο οποίο εμφανίζονται και οι Κουρήτες, ενώ οι ανακεκλιμένοι θεοί ίσως είναι ο Δίας Μελίχιος και η Ήρα Μελιχία: Pfuhl – Mobius, πιν.268, 1869. Το Κ8 από την αθηναϊκή αγορά του πρώιμου 3^{ου} αι.π.Χ.

Όπως μπορεί να παρατηρηθεί στα παραδείγματα αρ.2, 3 και 4 ο εικονογραφικός τύπος της θεάς με τον οινοχοούντα νεανία δεν διαφοροποιείται σχεδόν καθόλου από τα παράλληλα των αττικών ναϊσκων. Στο αρ.1, αν και ο τύπος της θεάς παραμένει ο ίδιος, τα διατηρηθέντα χέρια της μορφής, που δε σώζεται στο εν λόγω ανάγλυφο και που συμπληρώνει την Κυβέλη, δεν κρατούν οινοχόη. Κατά συνέπεια δε μπορεί να χαρακτηριστεί η σκηνή αυτή σπονδική ούτε να προσδιοριστεί ο τύπος της συνοδευτικής μορφής. Η μόνη αποσύνδεση της θεάς από την εικονογραφία των ναϊσκων και των σχετικών αναγλύφων επισημαίνεται στην περίπτωση 5, όπου η παρουσία του οινοχόου σχετίζεται με το νοηματικό περιεχόμενο των νεκροδείπνων και η παρουσία της θεάς σε αυτά αποκτά πιθανώς διαφορετική διάσταση.

VII. Εικονογραφικά παράλληλα της Κυβέλης με τον (οινοχόο) νεανία, που δε φέρει αναγνωριστικά προσδιοριστικά σύμβολα.

Σκόπιμο είναι να σημειωθούν και τα εικονογραφικά παράλληλα, στα οποία συναντάται αποκλειστικά και μόνο η θεά με τον οινοχόο νεανία, που ελλείπει διαγνωστικών στοιχείων, δεν μπορεί να αναγνωριστεί, όπως ακριβώς, δηλαδή, συμβαίνει και στην πλειοψηφία των υπό μελέτη ναϊσκων.

1. Από τη Μαγνησία του Μαιάνδρου προέρχεται ένα αναθηματικό ανάγλυφο, που βρίσκεται στη Σμύρνη. Φέρει την επιγραφή Α]ρτεμισία Μητ[ρί θεών. Εικονίζεται η Κυβέλη ένθρονη. Εκατέρωθεν της δύο λιοντάρια σε κατατομή. Δεξιά της θεάς εικονίζεται μια όρθια ανδρική μορφή με γλαμύδα, που κρατεί οινοχόη στο δεξί του χέρι. Στα αριστερά της μια γενειοφόρος ανδρική μορφή, που φέρει ιμάτιο. Ο J.Keil το χρονολογεί από την επιγραφή στον 2^ο αι. π.Χ.⁴⁶⁴ (Εικ.139)

2. Ένα άλλο ανάγλυφο, που προέρχεται από την Έφεσο και βρίσκεται επίσης στη Σμύρνη εικονίζει τη θεά όρθια μετωπική με χιτώνα. Κρατεί τύμπανο από το κάτω μέρος και φιάλη και πλαισιώνεται από δύο λιοντάρια σε κατατομή. Στα δεξιά της μία όρθια ανδρική μορφή με γλαμύδα και κοντή κόμη. Χαρακτηριστική εδώ είναι η απουσία της οινοχόης.⁴⁶⁵ (Εικ.140)

3. Σε ένα ναϊσκόμορφο ανάγλυφο από τις ιωνικές ακτές της ευρύτερης περιοχής της Εφέσου και της Σμύρνης του 2^{ου} αι. π.Χ. στη συλλογή Sabouloff εικονίζονται η ένθρονη Κυβέλη με τον Πάνα κάτω από τον θρόνο της (Εικ.141). Η σχέση του τελευταίου με τη θεά είναι γνωστή στη Μ.Ασία, όπως με τον Πάνα στη Βοιωτία. Δεξιά ο νεανίας με

⁴⁶⁴ Σμύρνη, Αρχ.Μουσείο. Keil 1915, σ.68, εικ.36. Conze 1888, σ. 203: Υπάρχουν άλλα δύο εικονογραφικά παράλληλα στο μουσείο του Βερολίνου: α) Ο.Μ. (Kat.n.697), β) Ν.(Kat.n.698). βλ. παρακάτω Δ' μέρος, Κεφ.1^ο/II.

⁴⁶⁵ Σμύρνη, Αρχ.Μουσείο. Conze 1888, σ. 204.

οινοχόη και φιάλη, με την οποία σπένδει στη φιάλη της μεγάλης Μητέρας ως πρόπολος θεός της Κυβέλης. ερμηνεύεται από τους μελετητές είτε ως Ερμής-Καδμίλος είτε ως Άττις παρόλο, που δε φέρει κανένα ασφαλές χαρακτηριστικό γνώρισμα.⁴⁶⁶ Διακρίνονται, επίσης, γυναικείες μορφές σε οργιαστικές κινήσεις.⁴⁶⁷ Το συγκεκριμένο ανάγλυφο παραπέμπει και στο θραύσμα αναγλύφου από την Κέρκυρα (υποκεφ. VII, αρ.2) όσον αφορά τη στάση του οινοχοούντα νεανία και τη θεματολογία.

4. Σε ένα ναϊσκόμορφο ανάγλυφο, που βρέθηκε στην Έφεσο, απεικονίζεται η Μητέρα των θεών ένθρονη με δύο λιοντάρια εκατέρωθέν της. Στα δεξιά της θεάς αποδίδεται σε κατατομή ένας νεανίας με χλαμύδα, που κρατεί με το δεξί υψωμένο χέρι οινοχόη από τον λαιμό και με τη λαβή της στραμμένη προς τη θεά. Στα αριστερά της θεάς ένας γενειοφόρος θεός σε μετωπική στάση. Ανήκει πιθανότατα στην ελληνιστική εποχή. Το ανάγλυφο βρέθηκε σε μια εγκατάσταση του κάμπου της βορειοανατολικής πλαγιάς του Panajir Dagh.⁴⁶⁸ (Εικ.142) Επίσης, από την Έφεσο προέρχεται ανάγλυφο στο Μ.Βερολίνου, που επαναλαμβάνει την ίδια παράσταση.⁴⁶⁹ (Εικ.143)

5. Μια αναθηματική στήλη από την Έφεσο, που βρίσκεται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο, διασώζει μόνο το κάτω μέρος της θεάς με το λιοντάρι και του θεού, που βρίσκεται στα αριστερά της. Οι ομοιότητες, όμως, με τα παραπάνω ανάγλυφα επιτρέπουν τη συμπλήρωση του αποσπασμένου τμήματος με την παράσταση του νεανία. Στο κάτω μέρος μέρος διακρίνεται η επιγραφή: Βόττιλα Μητρί Φρυγίη. Χρονολογείται στον 2^ο αι. π.Χ. και δηλώνει ότι στην Έφεσο η θεά λατρευόταν ως φρυγική.⁴⁷⁰ (Εικ.144)

6. Από την Έφεσο προέρχεται μία μαρμαρίνη ναϊσκόμορφη στήλη του 150 π.Χ., όπου εικονίζεται η Μεγάλη Μητέρα με πόλο, φιάλη και τύμπανο ανάμεσα σε δύο λέοντες σε εραλδική στάση. Αριστερά της νεανίας με χιτώνα και χλαμύδα, που κρατεί οινοχόη με το δεξί χέρι, ένας γενειοφόρος άνδρας, που αγγίζει με το δεξί χέρι το πηγούνι της θεάς και φέρει χιτώνα και κάλυμμα της κεφαλής, ίσως ένας ελληνιστικός ηγεμών, που μοιράζεται τη λατρεία με τη θεά, και ένας γηραιός γενειοφόρος ιματιοφόρος θεός, πιθανόν ο Ζεύς. Στο ανώτερο τμήμα της η στήλη φέρει επιγραφή: [Π]πρόσταρτος Μητρί. Βρέθηκε στο λεγόμενο Μητρώο στη ΒΑ πλαγιά του Panayir Dagh.⁴⁷¹

7. Στην Έφεσο και συγκεκριμένα στη βόρεια πλαγιά του Panayir Dagh βρέθηκαν, όπως ήδη αναφέρθηκε, στον βράχο του βουνού αναρίθμητες αναθηματικές κόγχες, που

⁴⁶⁶ Conze 1880, σ.4. Furtwangler, πιν. CXXXVII.

⁴⁶⁷ Curtius 1877, στ. 48, πιν.ΙΙΙ.

⁴⁶⁸ Keil 1915, σ.66-7, εικ. 35. Βλ. και το ανάγλυφο εικ. 37, σ.68.

⁴⁶⁹ Βερολίνο, Staatliche Museen 1540. Keil 1915, σ. 68-69, εικ. 38.

⁴⁷⁰ Λονδίνο, Βρ.Μουσείο 2169. Keil, ο.π., σ. 68-69, εικ. 39.

⁴⁷¹ SEG XLIX, 1999, αρ. 1476, σ. 440. Museum Selcuck, Ed. Pr. M. Buyukkolanci in Steine und Wege, 19-21 (ph).

ανήκουν στη λατρεία της Μικρασιατικής Μητέρας των θεών και από τις οποίες προέρχονται ορισμένα από τα γνωστά κυρίως ελληνιστικής εποχής (4^{ος} – 1^{ος} αι. π.Χ) ανάγλυφα με την τριάδα του νέου και γηραιού θεού, που πλαισιώνουν τη θεά.⁴⁷² Ο γηραιός θεός ίσως είναι ο Δίας Πατρώος, όπως μαρτυρεί μία επιγραφή από την εν λόγω περιοχή: Ιανός ιερόν Πατρώιο.⁴⁷³ Πρόκειται για έναν βωμό, που βρέθηκε σε μία από τις κόγχες της βόρειας κλιτύς του Panajir Dagh αφιερωμένος στον Δία, ενώ σε ένα ανάγλυφο, που φέρει τις μορφές του νεανία θεού και της Μητέρας και χρονολογείται το 300 π.Χ., διατηρείται η επιγραφή: «Ιανός ιερόν Πατρώιο καί Απόλλωνος Ἀριστώνακτος τοῦ Κυννίδεω». Και οι δύο επιγραφές μας πληροφορούν για την ύπαρξη λατρείας του Διός και του Απόλλωνα στην περιοχή και καθιστούν προβληματική την ταύτιση του εικονιζόμενου νεανία (Ερμής ή Απόλλων;).⁴⁷⁴ Ο νεαρός θεός απεικονίζεται οινόχοων και πρόκειται για τον Ερμή όπως τον ταυτίζει ο A.Conze από το κηρύκειο, που αναγνώρισε σε άλλο ανάγλυφο.⁴⁷⁵ Αποτελεί ίσως σύμφωνα με τον A.Conze και τον B.Hemberg μια τριάδα από Πατέρα, Υιό και Μητέρα, που θα πρωταγωνιστούσε στο μικρασιατικό πάνθεο και παραπέμπει στην τριάδα των Μεγάλων θεών, που συνδέονται με τους Καβείρους της Σαμοθράκης.⁴⁷⁶ (Εικ.145)

8. Μια στήλη με την ίδια ακριβώς σύνθεση από την Έφεσο φέρει μια επιγραφή της ελληνιστικής περιόδου, που αναφέρει τη λέξη Μητρί,⁴⁷⁷ (Εικ.146) ενώ ένα ακόμη παράλληλο αποτελεί μία στήλη στη Σμύρνη ελληνιστικής εποχής, με το ίδιο ακριβώς θέμα.⁴⁷⁸

9. Τρία ανάγλυφα από την Έφεσο,⁴⁷⁹ από τα οποία το ένα φέρει στο κάτω τμήμα επιγραφή της υστεροελληνιστικής εποχής Ἄξιος Μητρί.⁴⁸⁰ (Εικ.147) και ένα από τη Μ.Ασία με άγνωστη την ακριβή του προέλευση,⁴⁸¹ εικονίζουν την Κυβέλη μόνο με τον νεανία χωρίς τον γενειοφόρο θεό.

10. Ένα ανάγλυφο άγνωστης προέλευσης στη Βιέννη,⁴⁸² απεικονίζει τον νεανία με χλαμύδα να κρατεί οινόχοη. Η Μητέρα των θεών είναι όρθια με τύμπανο και φιάλη

⁴⁷² Ruckert, σ. 47-48. Για τη λατρεία της Κυβέλης στη Μ. Ασία, βλ. R. Mayer-Opificius, σ.595.

⁴⁷³ Keil 1926, σ. 257, εικ.41.

⁴⁷⁴ ο.π., σ. 257 και 259.

⁴⁷⁵ Conze 1880, σ. 7, πιν. 2, 3 και 1891, σ.191. βλ. παραπάνω, στο υποκεφ.Ι τα μικρασιατικά ανάγλυφα, στα οποία ο νεανίας ταυτίζεται με τον Ερμή.

⁴⁷⁶ Hemberg, σ. 245. Βλ. και παρακάτω, Β' μέρος, κεφ. 5°, σ.214-216.

⁴⁷⁷ Κάποτε στη Σμύρνη. Keil 1926, σ. 69, εικ. 40.

⁴⁷⁸ ο.π., σ. 70, εικ. 41.

⁴⁷⁹ Κάποτε στη Σμύρνη. Keil, ο.π., σ. 71, εικ. 43. Εδώ Εικ.148.

⁴⁸⁰ Σμύρνη, Αρχ.Μουσείο P/inscr.381. Keil, ο.π., σ. 70, εικ. 42.

⁴⁸¹ ο.π., σ. 71, εικ. 44. Εδώ Εικ.149.

⁴⁸² Wien, Kunsthistorische Museum 1108. Dutschke, σ. 286, σημ. 727. Keil, 1915, σ. 73-74, εικ. 45 και για την επιγραφή σημ. 10. Conze 1880, πιν.3. CCCAVII, αρ.175, σ.49-50, πιν.CVI, ο οποίος αναφέρει ότι το ανάγλυφο έχει μικρασιατική ή νησιωτική προέλευση.

μαζί με δύο αντιθετικά λιοντάρια, που κάθονται στα πίσω πόδια. Ο H.Dutschke υποθέτει την ύπαρξη του γενειοφόρου θεού στα αριστερά της Κυβέλης από τα ίχνη πιθανώς σκήπτρου και του χεριού, που το κρατεί πάνω από το τύμπανο.⁴⁸³ Στο αριστερό τμήμα του αναγλύφου σε πολύ μικρότερη κλίμακα εικονίζεται μία γυναικεία πιθανότατα πεπλοφόρος μορφή, που δε φέρει σύμβολα, ενώ στο κατώτερο μέρος του σώζεται επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ., που αναφέρει το όνομα της λατρεύτριας: Αναξιπόλη [Μητρί θεών – Α]γδίστε[ι ανέθηκεν].⁴⁸⁴ (Εικ.150-1)

Και από τον κυρίως ελλαδικό χώρο δεν απουσιάζουν τα παραδείγματα ανάλογων παραστάσεων:

11. Σε ένα σπηλαιόμορφο ανάγλυφο του 4^{ου} αι. π.Χ. από τον Πειραιά στο Μ.Βερολίνου αρ. ευρ. 693 (K89), που σώζεται μόνο το αριστερό κατώτερο τμήμα του, εικονίζονται η κεφαλή του ποτάμιου θεού Σαγγάριου σύμφωνα με την ερμηνεία του J.Vermaseren, η μορφή του νεανία μετωπική σε άνετη στάση με χλαμύδα και την οινόχρη στο δεξί χέρι και μέρος του θρόνου της Μεγάλης Μητέρας με τμήμα από ένα λιοντάρι και του ενδύματος της θεάς. Είναι χαρακτηριστικό το μικρότερο από της θεάς μέγεθος, στο οποίο αποδίδεται ο νεανίας.⁴⁸⁵ (Εικ.152)

12. Από το Κορωπί της Αττικής το κατώτερο τμήμα ενός αναγλύφου φέρει τις ένθρονες μορφές της διπλής Κυβέλης και τον οινόχρο νεανία. Ο τελευταίος φορεί χλαμύδα και κρατεί οινόχρο με το δεξί χέρι. Ίσως στη δεξιά αντίστοιχη με του νεανία πλευρά να είχε τοποθετηθεί και η δαδούχος μορφή, που δεν σώζεται.⁴⁸⁶ (Εικ.153)

13. Σε ένα ναϊσκόμορφο ανάγλυφο άγνωστης προέλευσης, που βρίσκεται στην Αθήνα,⁴⁸⁷ εικονίζεται η Κυβέλη, που αναγνωρίζεται από το λιοντάρι και το τύμπανο, όρθια μετωπική. Στα δεξιά της με το κεφάλι στραμμένο προς το μέρος της η μορφή ενός χλαμυδοφόρου με μυτερό σκούφο και οινόχρο στο δεξί του χέρι. Ο J.Vermaseren τον ταυτίζει με τον Ερμή.⁴⁸⁸ Ο σκούφος, ωστόσο, (αν πρόκειται για φρυγικό, καθώς δεν διακρίνονται καθαρά τα πλαϊνά πτερύγια) αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα του Άττιος. Εδώ όμως λείπουν οι αναξυρίδες και ο εικονογραφικός αυτός τύπος ιδίως με την όρθια θεά ανάμεσα σε δύο μορφές ενός νεανία και ενός γενειοφόρου, που εδώ απουσιάζει ή δε σώζεται λόγω φθοράς του μνημείου, δικαιολογεί την ερμηνεία της μορφής ως Ερμή. Επιπλέον, ο Άττις δεν εμφανίζεται σε καμία γνωστή παράσταση να κρατεί οινόχρο. Εδώ,

⁴⁸³ Dutschke, σ.286.

⁴⁸⁴ Conze 1880, σ.4, πιν.3,3. Keil 1915, σ.73, εικ.45.

⁴⁸⁵ Conze 1880, σ.2-3, πιν. 4,1. CCCAII, αρ.314, σ.95, πιν.LXXX.

⁴⁸⁶ Κορωπί, Αρχ.Μουσείο. Conze ο.π., σ.3, πιν. 2,1.

⁴⁸⁷ Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, S7.

⁴⁸⁸ CCCAII, αρ. 508, σ. 160, πιν. CXLIX.

μάλλον, πρόκειται για ένα από τα γνωστά ναϊσκόμορφα ανάγλυφα από τη Μ.Ασία με τη γνωστή τριάδα. (Εικ.154)

14. Σε ένα θραύσμα ναϊσκόμορφου αναγλύφου από τη Σάμο ελληνιστικής περιόδου εικονίζεται η θεά ένθρονη όπου σώζεται μόνο η μορφή του νεανία σε μετωπική στάση. Διακρίνεται η πρόχους στο δεξί του χέρι και τμήμα της Κυβέλης με τη φιάλη μπροστά του.⁴⁸⁹ (Εικ.156)

15. Από την Τήνο προέρχεται ένα ανάγλυφο με την αντιπροσωπευτική της Μικρασιατικής ακτής τριάδα του νεανία, της Κυβέλης και του γενειοφόρου θεού. Εδώ ο νεανίας είναι γυμνός και κρατεί στο δεξί του χέρι την πρόχου. Χρονολογείται στον 2^ο αι. π.Χ.⁴⁹⁰ όπως σχεδόν τα περισσότερα αυτού του τύπου ανάγλυφα, που ανήκουν στην ελληνιστική εποχή.⁴⁹¹ (Εικ.155)

16. Στη ΒΑ γωνία του εσωτερικού του λατρευτικού χώρου του ιερού της Ευκλείας στη Βεργίνα βρέθηκε θραύσμα αετωματικού αναγλύφου ελληνιστικής περιόδου με τη μορφή της Μητέρας των θεών και του νεανία με χλαμύδα. Λείπει το δεξιό τμήμα. Ίσως εικονίζοταν σε αντιστοιχία ο γενειοφόρος θεός. Η ισοκέφαλη απόδοση και των δύο μορφών με τα κεφάλια τους να αγγίζουν το οριζόντιο γείσο, παρά τη διαφορά στην κλίμακα με την οποία αποδίδονται, δηλώνουν πως η γυναικεία μορφή με τον νεαρό αγένειο άνδρα, που ακουμπά με άνεση το αριστερό του χέρι πάνω στον ώμο της εντάσσονται και οι δύο στη σφαίρα του θείου.⁴⁹² (Εικ.159)

⁴⁸⁹ CCCAII, 1982, αρ. 579, σ.186. Horn, σ.214, αρ.174d, εικ.26. Άλλα τρία θραύσματα από το νησί επαναλαμβάνουν το θέμα της τριάδας της Κυβέλης, του γενειοφόρου θεού και του οινοχοούτα νεανία: Horn, ο.π., σ.212-13, αρ.174a (Inst.Neg. Samos 7006), b (7016) και c (CCCAII, αρ. 578, σ.186) εικ.26, από τα οποία στο πρώτο δε σώζεται η μορφή του νεανία. Εδώ, βλ. Εικ.157 και 158.

⁴⁹⁰ Αθήνα, Συλλογή Γουλιανδρή 554. CCCAII 1982, αρ. 583, σ. 187, πιν. CLXXVI.

⁴⁹¹ Βλ. όμως και την παρατήρηση της Naumann όσον αφορά τη χρονολόγηση αυτών των αναγλύφων: σ.346.

⁴⁹² Σαάτσογλου-Παλιαδέλη, σ.54, εικ.1. Η ανακάλυψη πήλινου θυμιατηρίου με μορφή αετού στο ιερό της Μητέρας στη Βεργίνα μαρτυρά ίσως τη λατρευτική συνύπαρξη με τον Δία: Δρούγου, ΑΕΜΘ 6, 1992, σ. 45-48, εικ.4. Σε μία βάση από τη Βιθυνία ρωμαϊκής περιόδου συναντάται η Κυβέλη στη μία πλευρά ένθρονη με πόλο και καλύπτρα και στην άλλη ο Δίας, που αναγνωρίζεται από τον αετό. Φέρει μάτιο και σκήπτρο. Στην πίσω πλευρά της μαρμάρινης βάσης η μορφή ενός κριού πάνω σε βάθρο: Schwertheim 1978, σ.793-4, αρ.2, εικ.2 a-c. Από τη Λυκία προέρχεται ορθογώνιος βωμός. Σε μία από τις πλευρές του εικονίζεται ο ένθρονος Δίας και εκατέρωθέν του ο Ερμής και η Ήρα. Φέρει αφιερωματική επιγραφή στον Ήλιο, τον θεό Μην, τον Δία, τον Ερμή, την Ήρα και τον Απόλλωνα. Χρονολογείται το 125/6 μ.Χ. (SEG XLVII, 1997, αρ. 1819, σ. 551. Milner, σ. 74-76, αρ.162) και αποτελεί ίσως ένα καλό παράλληλο της τριάδας Κυβέλη-νεανία-δαδούχου. Επίσης, και σε έναν βωμό από τη Νικομήδεια, αρ.4, εικ.13, σ.804-5, καθώς και σε μία αετωματική στήλη από την Κύζικο, που φέρει αναθηματική επιγραφή στη Μητέρα και τον Δία, αρ.7, σ.815. Γενικά η συνύπαρξη της Κυβέλης με τον Δία και τον Ερμή σε εικονογραφία ανάλογη αυτής που συναντάται στα ναϊσκόμορφα ανάγλυφα από τη Μ.Ασία, συνεχίζεται και σε ρωμαϊκά μνημεία της ρωμαϊκής και υστερορωμαϊκής περιόδου. Ο J.Vermaseren υποθέτει πως πρόκειται για τον Δία ή τον Δία Σαβάζιο: Vermaseren 1978, σ.959-60. Σε ένα θραύσμα ενός ανάγλυφου μεταλλίου από τη Φρυγία του 3^{ου} αι.μ.Χ. εικονίζονται οι προτομές του Διός, που αναγνωρίζεται από τον αετό, που αιωρείται από πάνω του, και της Κυβέλης, καθώς και του Ήλιου και της Σελήνης. Ανάμεσα στον Πατέρα και τη Μητέρα των θεών ο Ερμής. Ο W.Rodenwaldt, ωστόσο, αναγνωρίζει στη μορφή της θεάς την Ήρα: Perommer, σ.374-399. Rodenwaldt 1919, σ.77-8, εικ.Ι. Βλ. επίσης, παραπάνω, σημ. 391, σ.150.

VIII. Παραστάσεις αναγλύφων με τον Ερμή οιογοούντα χωρίς τη Μεγάλη Μητέρα.

Μετά τον εντοπισμό παραστάσεων, που εικονίζουν τον Ερμή με τη Μεγάλη Μητέρα, σκόπιμη θα ήταν η αναζήτηση της μορφής του πρώτου ως οιοχοώντος σε ανάγλυφα χωρίς την Κυβέλη, προκειμένου να διαπιστωθεί πόσο συχνά η οιοχόη συνοδεύει τον θεό και αν αυτή του προσδίδει συγκεκριμένη ιδιότητα.⁴⁹³ Αναγλυφική παράσταση του Ερμή σε αυτόν τον τύπο εντοπίζεται σε ένα έργο αττικής προέλευσης. Πρόκειται για ένα μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο του αΐμισού του 3^{ου} αι. π.Χ., που βρέθηκε κοντά στον Ιλισσό.⁴⁹⁴ Εδώ ο Ερμής, που ταυτίζεται από το κηρύκειο, εικονίζεται να κρατεί μια οιοχόη δίπλα στον Ηρακλή, ο οποίος ρίχνει χοές από ένα όμοιο αγγείο. Δίπλα του κάθεται ο Δίας Μειλίχιος. Πίσω του μία μορφή, από τη οποία διακρίνεται μόνο η φιάλη στο δεξί χέρι και το κέρασ Αμαλθείας στο αριστερό.⁴⁹⁵ Πιθανώς, η οιοχόη σε αυτή τη σκηνή συνδέεται με τον εξαγνισμό, μία από τις κύριες λειτουργίες του Διός Μειλίου.⁴⁹⁶ (Εικ.160)

Σε μία βάση αγάλματος του αΐτετάρτου του 4^{ου} αι.π.Χ. από το Ασκληπιείο της Αθήνας ο Ερμής κρατεί οιοχόη μπροστά από μία καθιστή θεότητα με χιτόνα και ιμάτιο, που κρατεί φιάλη. Στο αριστερό υψωμένο χέρι ίσως κρατούσε κηρύκειο, που δε σώζεται.⁴⁹⁷ (Εικ.161)

⁴⁹³ Παρακάτω εξετάζονται και παραστάσεις του Ερμή με τον ανάλογο τύπο στην αγγειογραφία. Βλ. σημ.497.

⁴⁹⁴ ΕΑΜ 1778 από τη δεξαμενή Α στην κοίτη του Ιλισσού. Καλτσάς, αρ.583.

⁴⁹⁵ Καλτσάς, αρ.583, σ.278. η μορφή πίσω από τον Δία ίσως είναι η Καλλιρρόη ή ο Παλαιίμων, βλ.Μιτροπούλου 1975, σ.71.

⁴⁹⁶ Reeder, σ. 438. Ο Δίας Μειλίχιος ήταν ένας χθόνιος θεός που το κυριότερο ιερό του βρισκόταν κοντά στο Μηρώο των Αγρών. Βλ. επίσης, Nilsson 1967, σ.411. Jameson, σ.160-62. Cook 1925, σ.1105, 1107, 1111, 1117. Στο ιερό του έξω από την Αθήνα ο Θησεύς εξαγνίστηκε μετά τη δολοφονία του Σίνη: Πλουτ. Θησεάς, 12.1. Πανσ. 2.20.1 και 1.37.4. Cook 1925, σ.1091-92.

⁴⁹⁷ ΕΑΜ 2999. Μιτροπούλου 1975, σ.74-7, αρ.53. Ενίοτε ο Ερμής είναι παρών σε σπονδικές σκηνές, όπως σε αυτή, που παριστάνεται σε ένα ανάγλυφο του 400 π.Χ. από τη Γόρτυνα στο Μ.Λούβρου, όπου ο Δίας ένθρονος κρατώντας σκήπτρο και φιάλη δέχεται σπονδή από την Ήρα ή την Ήβη, που κρατεί οιοχόη. Δίπλα της ο Ερμής με χλαμύδα, σκήπτρο (ή ραβδί) και κηρύκειο. Βλ Μιτροπούλου 1975, αρ.42, σ.61. Για την παρουσία του Ερμή σε τέτοιες σκηνές μαζί με το ζεύγος Διός και Ήρας, βλ. Simon 1953, σ.66, αρ. 6-7 και παραπάνω, σημ. 492. Ο αγγελιοφόρος των θεών παρίσταται σε σκηνή, κατά την οποία ένας γυμνός οιοχός προσφέρει σπονδή χύνοντας κρασί από μία οιοχόη στον κάρθαρο, που κρατεί ο αναθέτης Αγαθήμερος μπροστά από τις Νύμφες και τον Πάνα, στο αναθηματικό ανάγλυφο (ΕΑΜ 4466, 4466^α) από την Πεντέλη του 330π.Χ. Βλ. Καλτσάς, αρ.459, σ.221. Στην αγγειογραφία ο Ερμής εμφανίζεται συχνά να εκτελεί σπονδή κρατώντας μόνο φιάλη και όχι οιοχόη, όπως σε μια κύλικα του 510 π.Χ. Σε ένα καμπανικό κρατήρα του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ. εικονίζεται να προσφέρει σπονδή, ενώ ο Παν χορεύει πάνω σε έναν βωμό. Siebert, σ.353 αρ.801 και επίσης αρ.802, 803, 804, σ.354 αρ.807 και 808. Επίσης, οιοχόη, κάρθαρο και κηρύκειο μαζί κρατεί ο αγγελιοφόρος των θεών στον ερυθρόμορφο αμοφρέα του ζωγράφου του Βερολίνου (Βερολίνο, Staatliche Museen F 2160), όπου εικονίζεται ο Σάτυρος Ορείμαχος. Ο τελευταίος ανήκε πιθανότατα σε θίασο του Διονύσου, ο οποίος σύμφωνα με τον μύθο μέθυσε τον Ήφαιστο και τον έφερε πίσω στον Όλυμπο. Εδώ ο Ερμής ως Διός άγγελος φορεί την «Αΐδου κυνήνη» και τα «πτερόεντα» πέδιλα. Στην αγγειογραφία του 5ου αι.π.Χ. ο θεός συναντάται με τον Απόλλωνα, τη Λητώ και την Άρτεμι συχνά να παρακολουθεί μια σπονδή ή να συμμετέχει σε αυτή κρατώντας φιάλη. Βλ. Simon 1953, σ.40-41, αρ. 15-20, σ. 44, 62-63, σ.46, αρ.78.

Σαν τον Ερμή και σαν τον νεανία των ναϊσκων κρατεί οινόχοη στο δεξί χέρι χωρίς να σπένδει η μορφή της Υγείας, σε ένα κλασικό αναθηματικό ανάγλυφο από το Ασκληπιείο της Αθήνας⁴⁹⁸ με τη διαφορά ότι από το ανάγλυφο του Ασκληπιείου απουσιάζει η φιάλη. (Εικ.162)

ΙΧ. Αγαλμάτιο της Μητέρας των θεών με δύο συνοδευτικές μορφές.

Το αγαλμάτιο από την Κύπρο, που συναντήσαμε στο υποκεφ. ΙΙ, αρ. 18, όπου εικονίζεται η Μητέρα των θεών και οι μορφές ενός νεανία, που ίσως κρατεί κηρύκειο και μιας γυναικείας μορφής, στα χέρια της οποίας δεν διακρίνονται αντικείμενα, παραπέμπει σε ένα ανάλογο αγαλμάτιο άγνωστης προέλευσης, που βρίσκεται σήμερα στην Αθήνα (ΕΑΜ 2789).⁴⁹⁹ (Εικ.163-164) Εικονίζεται η μορφή της καθιστής σε θρόνο θεάς, που φέρει χιτώνα υψηλά εξωσμένο κάτω από το στήθος και ιμάτιο. Λιοντάρι αναπαύεται στους μηρούς της. Στο αριστερό πόδι του θρόνου εικονίζεται μία πρόστυπη γυναικεία μορφή, που φορεί χιτώνα και ιμάτιο. Το δεξί της χέρι είναι ανασηκωμένο και λυγισμένο, αποκεκρουμένο στον καρπό. Το αριστερό λυγισμένο, ίσως κρατούσε κάποιο αντικείμενο, που αποδίδεται σαν στρογγυλό έξαρμα, δυσδιάκριτο λόγω διάβρωσης. Στο δεξί πόδι του θρόνου εικονίζεται μία γυμνή ανδρική μορφή σε άνετη στάση μετωπική. Στα αριστερά του προβάλλει τμήμα ενδύματος, πιθανότατα χλαμύδας, που καλύπτει την πλάτη του και πέφτει ως το ύψος των γονάτων. Το δεξί του χέρι είναι λυγισμένο, υψωμένο προς τα επάνω στο μέρος του ώμου. Το αριστερό πιθανώς ακουμπά στη μέση του. Το αγαλμάτιο μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στα τέλη του 4^{ου} αι.π.Χ.⁵⁰⁰

⁴⁹⁸ ΕΑΜ1341.

⁴⁹⁹ Διαστάσεις: Σωζ. ύψ:0,205μ., πλ. 0,182μ., παχ. 0,175μ., Ύψη συμπληρωματικών μορφών:

α)ανδρικής μορφής: 0,115μ. β)γυναικείας μορφής: 0,10μ. Υλικό: πεντελικό μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: σώζεται το κάτω ήμισυ του αγαλματίου από τους ώμους της θεάς και τη μέση σχεδόν του ερεισίνωτου του θρόνου και κάτω. Αποκεκρουμένες είναι οι εξωτερικές γωνίες της πρόσθιας όψης. Δεν φέρουν ίχνη επεξεργασίας οι πλαϊνές και οι πίσω πλευρές. Βιβλιογραφία: CCCΑΠ, αρ. 345, σ. 103, πιν.ΧCVIII.

⁵⁰⁰ Η αραιή πτυχολογία του ιματίου και του χιτώνα της θεάς με τις πλατειές κοίλες επιφάνειες μεταξύ των λεπτών κυρτών πτυχώσεων θυμίζει έργα του α΄ μισού του 4ου αι.π.Χ., όπως οι επιτύμβιες στήλες ΕΑΜ 3790 του 370-360 π.Χ. και ΕΑΜ 722 του 370 π.Χ.: Καλτσάς, αρ.362 και 360, αντιστοίχως, σ.182-183. Χαρακτηριστικοί είναι οι πλαστικοί δακτύλιοι, που διαμορφώνονται στη δεξιά κνήμη πάνω από τους αστραγάλους, και η αίσθηση της λεπτής ύφανσης, που απεγκλωβίζει το σώμα από τον όγκο του ενδύματος επιτρέποντας την ανάγνωση της ανατομίας, στοιχεία, που συναντώνται στο α΄ μισό του 4ου αι.π.Χ. Η μορφή του νεανία διαθέτει, ωστόσο, λυσιπείεις αναλογίες, αλλά το απαλό πλάσιμο της σάρκας είναι χαρακτηριστικό της πραξιτέλειας τεχνοτροπίας. Η στάση του, όμως, ούσα πιο στιβαρή απομακρύνεται από τη χαλαρή σιγμοειδή των πραξιτέλειων μορφών. Χαλαρότητα, ωστόσο, δηλώνεται υπαινικτικά από την κλίση του κεφαλιού προς το μέρος της θεάς, που πιθανότατα όμως υπαγορεύεται από την πρόθεση του καλλιτέχνη να εκφραστεί η θεοσέβεια. Η ραδινότητα του σώματος παραπέμπει στις γυμνές μορφές των πυρρηχιστών από τη βάση αγάλματος από την Ακρόπολη (Μ.Ακρόπολης 1338), που χρονολογείται το 320 π.Χ. έλκοντας τη χρονολόγηση της θεάς στο τέλος του 4ου αι.π.Χ. Αυτό ενισχύεται από την εμφάνιση του πλαστικού δακτύλιου στις ιματιοφόρες μορφές της άλλης πλευράς του αναγλύφου. Boardman ΥΚΠ, εικ.153. Η χρονολόγηση, ωστόσο, του εν λόγω αναγλύφου παραμένει προβληματική. Για τον πλαστικό δακτύλιο στο ιμάτιο, βλ. επίσης και τα ψηφισματικά ανάγλυφα ΕΑΜ 1479 και ΕΑΜ 1467 των αρχών του 4ου αι.π.Χ.:

Στο αναθηματικό ανάγλυφο Ma 2679 άγνωστης προέλευσης στο Μ.Λούβρου εικονίζεται η μορφή μιας θεάς όρθιας με πέπλο και χιτώνα, η οποία πλαισιώνεται από δύο πρόστυπες μορφές, που αποδίδονται σε μικρότερο μέγεθος από αυτή: στα αριστερά της η μορφή ενός χλαμυδοφόρου νεανία και στα δεξιά της η μορφή μιας κόρης, που φορεί ποδήρες ένδυμα, ίσως χιτώνα και ιμάτιο, τυλιγμένο στο σώμα της, η οποία θυμίζει τη γυναικεία μορφή του παραπάνω αγαλματίου. Πιθανότατα η παράσταση αναπτύσσεται σε σπηλαιόμορφο ανάγλυφο.⁵⁰¹ Η τριάδα αυτή εύλογα παραπέμπει στην Κυβέλη και τις δύο συνοδευτικές μορφές των αττικών ναϊσκών. Αν και απουσιάζουν ή δε σώζονται τυπικά προσδιοριστικά σύμβολα, όπως το λιοντάρι, το τύμπανο καθώς και τα συνήθη αντικείμενα, που ενδεχομένως θα κρατούσαν ο νεανίας και η κόρη (φιάλη μπορεί ίσως να αναγνωριστεί στο δυσδιάκριτο κυκλικό αντικείμενο του δεξιού χεριού της), η φιάλη, που κρατεί η κύρια μορφή της παράστασης, θα μπορούσε να θεωρηθεί επαρκές στοιχείο για την ταύτισή της με την Κυβέλη. (Εικ.165) Ανάλογη αυτής της παράστασης είναι και αυτή ενός πήλινου ειδωλίου από την Αίγινα, που εικονίζει την ένθρονη Κυβέλη με πυργόσχημο στέμμα να πλαισιώνεται από δύο νεανίες αποδοσμένους σε μικρό μέγεθος. Και οι δύο φέρουν το δεξί τους χέρι πάνω από το κεφάλι τους, ενώ ο ένας κρατεί ασπίδα με το αριστερό.⁵⁰² Πιθανότατα πρόκειται για τους Κορύβαντες. Επίσης, ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο ρωμαϊκών χρόνων από την Χίο εικονίζει την ένθρονη Κυβέλη, που πλαισιώνεται από τον Άττι και έναν Κορύβαντα.⁵⁰³

Ο εικονογραφικός αυτός τύπος της θεάς που συναντώνται στα αγαλμάτια της Κύπρου και του Εθνικού αρχαιολογικού μουσείου της Αθήνας, αντανakλάται στη στήλη με τη μορφή της φρυγικής Μ. Μητέρας από το Boğazköy, όπου εικονίζεται η θεά όρθια να

Καλτσάς, αρ.502 και 503, αντιστοίχως. Η πτυχολογία του χιτώνα και του ιματίου της γυναικείας μορφής στα δεξιά της θεάς είναι αραιή και σχηματίζεται από ρηχές αυλακώσεις, που πλαισιώνονται από πλατιές απτόχωτες επιφάνειες. Δίνουν την εντύπωση ενός χονδρούφασμένου ενδύματος, που δεν επιτρέπει τη διάκριση του περιγράμματος του σώματος καθώς και των επιμέρους λεπτομερειών του, όπως οι παρυφές και οι απολήξεις του χιτώνα και του ιματίου (π.χ. δεν διακρίνεται το μήκος της χειρίδας του χιτώνα, το ζώσιμο δηλώνεται πολύ επιφανειακά και η πτύχωση του χιτώνα στο στήθος είναι ανύπαρκτη). Η στάση της παραπέμπει σε σκηνές σπονδικές με την έκταση των χεριών να δικαιολογείται αν κρατούσε αγγεία σπονδικά, καθώς θυμίζει τον οινοχοούντα σάτυρο του Πραξιτέλους, που χρονολογείται το 360 π.Χ.: Μ.Δρέσδης 100, βλ. Boardman ΥΚΠ, εικ.71. Επίσης, παραπέμπει στα αγάλματα γυναικείων θεοτήτων της ώριμης κλασικής περιόδου, όπως η Ήρα Borghese, που κρατά σκήπτρο και φιάλη. Η στάση της, ωστόσο, αντανakλάται και στη θεά της δεξιάς πλευράς του ψηφισματικού αναγλύφου ΕΑΜ 2958 του 320-310 π.Χ. (Meyer, Α142, σ.306, πιν.42,1) και τη μορφή της Κόρης, που κρατεί δάδα και στεφάνι στο ανάγλυφο από την Ελευσίνα ΕΑΜ 1438 του 330 π.Χ. (ο.π., αρ.Α117, σ.298, πιν.38,1). Το υψηλό ζώσιμο του χιτώνα της θεάς και τα τρίγωνα, που σχηματίζουν οι πτυχές ανάμεσα στα στήθη ίσως είναι τα στοιχεία αυτά, που τελικά σταθεροποιούν τη χρονολόγηση του αγαλματίου στο γ' τέταρτο του 4ου αι.π.Χ.

⁵⁰¹ Hamiaux II, σ. 172, αρ.191 (Ma 2679). Ίσως πρόκειται για αττικό έργο της ελληνιστικής περιόδου.

⁵⁰² Αθήνα, Πολυτεχνείο 1825. CCAII, αρ.527, εικ.18, σ.167-8.

⁵⁰³ Αρχοντίδου-Αργύρη, σ.133, Εικ.172.

πλαισιώνεται από δύο μουσικούς (Εικ.166).⁵⁰⁴ Χρονολογείται στον πρώιμο 6^ο αι. π.Χ. και εύλογα μπορεί να θεωρηθεί πρόδρομος των παραπάνω αγαλματίων.

Το χαρακτηριστικό στοιχείο αυτού του εικονογραφικού τύπου της Μητέρας των θεών στο αγαλμάτιο ΕΑΜ 2789 είναι πως οι συνοδευτικές μορφές, αν και αντιστοιχούν στον νεανία και τη δαδούχο των αττικών ναϊσκων, δεν κρατούν κανένα από τα συνήθη αντικείμενα, δηλαδή, την οινόχρη και τις δάδες, και είναι δύσκολο να ταυτιστούν, όπως ακριβώς και οι αντίστοιχες συνοδευτικές μορφές στο ανάγλυφο του Μ.Λούβρου (Μα 2679).

Κεφάλαιο 2^ο Δαδούχος κόρη

I. Παραστάσεις δαδούγων με τη Μεγάλη Μητέρα ή τη Δήμητρα.

Η έρευνα των εικονογραφικών συνδυασμών που σχετίζονται με τον κύκλο της Μητέρας των θεών, συνεχίζεται με τη δεύτερη συμπληρωματική μορφή των αττικών ναϊσκων της Κυβέλης, τη δαδούχο κόρη. Αφετηρία μιας τέτοιας αναζήτησης αποτελεί η μελέτη παραστάσεων, στις οποίες εντοπίζονται δαδούχοι γυναικείες μορφές να συνοδεύουν την Κυβέλη ή μια ανάλογη προς αυτή μητρική θεότητα, όπως είναι η Δήμητρα.

Ως δαδούχοι εικονίζονται θεότητες αλλά και θνητοί. Από τις πρώτες αντλούνται περισσότερα στοιχεία για την ταυτότητα της δαδούχου των ναϊσκων. Οι αντιπροσωπευτικότερες θεϊκές δαδούχοι είναι η Κόρη-Περσεφόνη και η Εκάτη. Με δάδα εμφανίζεται και η Άρτεμις κυρίως στη συγχωνευμένη μορφή της με την Εκάτη. Σπανιότερα εικονίζεται με δάδα και η Δήμητρα καθώς και η Κυβέλη.⁵⁰⁵

1. Μία από τις κυριότερες δαδοφόρους θεές είναι η Κόρη-Περσεφόνη, ένας κύριος τύπος λατρείας της οποίας ήταν η Κύζικος.⁵⁰⁶ Για τη λατρεία δε γνωρίζουμε πολλά.⁵⁰⁷ Ένα νόμισμα εικονίζει κτίριο με θύρα, στις πλευρές της οποίας είναι τοποθετημένες δύο δάδες, ενώ πάνω από το κτίριο τρεις γυναικείες μορφές κρατούν δάδες στα χέρια τους, εκ των οποίων η μεσαία κρατεί δύο. Ο O.Rubensohn⁵⁰⁸ υποστηρίζει, ότι πρόκειται για

⁵⁰⁴ Naumann, αρ.23, σ.295, πιν. 7, 1.

⁵⁰⁵ Βλ. παρακάτω, Υποκεφ.ΙΧ, σ.194.

⁵⁰⁶ Η θεά εμφανίζεται εκεί συχνά με την αναγραφή Σώτεια σε νομίσματα: βλ. Hasluck, σ.211.

⁵⁰⁷ Από τον Αππιανό πληροφορούμαστε ότι οι Κυζικηνοί τιμούσαν την Κόρη πάνω από όλους τους θεούς: Αππιανός, Μιθριδάτειος LXXV. Πιθανότατα η λατρεία της συνδέεται με τη συμβολή της θεάς στη νίκη του Αρισταγόρα κατά την πολιορκία του Μιθριδάτη: Hasluck, σ.210.

⁵⁰⁸ Rubensohn, σ.169: πρβ. Vassitz, σ. 24. Kern 1893, σ.355 (2), (3) και 357.

απεικόνιση της Κυβέλης καθώς η δάδα εμφανίζεται στα μυστήρια της Μεγάλης Μητέρας και ο διπλός αριθμός τους αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της θεάς.⁵⁰⁹ Πιθανότατα, όμως, πρόκειται για τη Δήμητρα, που αναζητά την κόρη της με τη συνδρομή θεοτήτων, όπως η Άρτεμις και η Εκάτη. Το κτίριο δε συμβολίζει κάποιον βωμό ή ναό, αλλά έναν τόπο, όπου τα Μυστήρια λάμβαναν χώρα.⁵¹⁰ Οι γυναικείες μορφές σχετίζονται με τα τελούμενα μέσα στο απεικονιζόμενο κτίριο μυστήρια.⁵¹¹ (Εικ.174)

2. Στο τραπεζοφόρο από τη Θάσο,⁵¹² απεικονίζεται μια γυναικεία μορφή με δύο δάδες, που στέκεται κοντά στην καθιστή Κυβέλη. Ο τύπος, βέβαια, παραπέμπει στην Κόρη για την οποία υπάρχουν παρόμοιες παραστάσεις, όπου κρατεί λοξά τις δάδες και αναγνωρίζεται με βεβαιότητα, όπως στο ανάγλυφο από την Ελευσίνα (αρ.ευρ. 5060-5061-5062) του 3^{ου} αι. π.Χ., όπου η Κόρη κρατεί δύο λοξές δάδες.⁵¹³ Σε ένα ανάγλυφο από τον Πειραιά (Εικ.167)⁵¹⁴ η μορφή, που αποδίδεται με τον τρόπο της Κόρης, θεωρείται πως είναι η Εκάτη, αλλά δεν ταυτίζεται με βεβαιότητα, ενώ στο ανάγλυφο από την αρχαία Σινούεσσα (Mondragone) (Εικ.168)⁵¹⁵ απεικονίζεται η Κόρη-Περσεφόνη. Εκτός από τα παραπάνω, υπάρχει μια πληθώρα αναγλύφων στα οποία αναγνωρίζεται με βεβαιότητα η Κόρη, που απεικονίζεται ως δαδούχος.⁵¹⁶

3. Όσον αφορά τις αρχαιολογικές μαρτυρίες σχετικά με τη μεγάλη θεά, που συναντάται στη Λήμνο και που σχετίζεται με τους Καβείρους ο C.Fredrich αναφέρει θραύσμα ενός αττικού αναγλύφου του 4^{ου} αι. π.Χ., το οποίο εικονίζει δύο γυναικείες μορφές, εκ των οποίων η μία φέρει στέφανο στα μαλλιά και η άλλη κρατεί μακριά δάδα με το αριστερό χέρι. Πρόκειται για ένα θέμα προερχόμενο από το κύκλο της μεγάλης χθόνιας θεάς, στις παραστάσεις της οποίας συχνή είναι η παρουσία της όρθιας γυναικείας δαδούχου μορφής.⁵¹⁷

⁵⁰⁹ Το γεγονός ότι το χαρακτηριστικό αυτό γνώρισμα είναι κοινό και στις δύο θεές, Δήμητρα και Κυβέλη, επιβεβαιώνει και ένα ανάγλυφο από τη Μυσία, που εικονίζει τη Δήμητρα έnthρονη με δύο όρθιες μακριές δάδες να πλαισιώνουν το θρόνο της. Himmelmann 2001, σ.303-307, εικ.1.

⁵¹⁰ Kern 1893, σ.356-359.

⁵¹¹ Nilsson 1906, σ. 359-360. Hasluck, σ.211, όπου αναφέρει ότι πρόκειται για τα μυστήρια της Σαμοθράκης καθώς οι Κυζικηνοί ήταν συνδεδεμένοι με το σαμοθρακικό ιερό των Καβείρων και ότι τέτοιες παραστάσεις συναντώνται εκτός από τα εν λόγω νομίσματα και σε κυζικηνά ανάγλυφα, που βρέθηκαν στη Σαμοθράκη. Σύμφωνα με τον μελετητή στα νομίσματα αυτά εικονίζεται βωμός με πόρτα και ζωφόρο από βουκράνια, που πλαισιώνεται από δύο δάδες, στις οποίες ελίσσονται φίδια. Πάνω σε αυτόν στέκονται οι τρεις δαδοφόροι μορφές.

⁵¹² Κεφ. 1^ο υποκεφ. II, αρ. 11.

⁵¹³ Neutsch, αρ. 71, (Gruppe IV, αρ.4), σ. 47, πιν. 28,2.

⁵¹⁴ EAM 1403. Picard 1944, σ.129, εικ.8.

⁵¹⁵ Νάπολη, Museo Nazionale. Picard 1944, σ.130. Neutsch, σ.48, αρ. 3. Bielefeld, 1. Rizzo, πιν.153.

⁵¹⁶ Neutsch, σ.44, πιν.23, I και σ.49 πιν.28, I. Σβορώνος 1903, σ.183, αρ.1016. Rizzo, πιν.154, Σβορώνος 1903, αρ.1461, πιν.77 και πιν.145, αρ.2376. Βλ. επίσης, παρακάτω, υποκεφ. II και IX.

⁵¹⁷ Fredrich, σ. 70.

4. Η προηγούμενη μαρτυρία παραπέμπει στα ελληνοιστικά στρώματα της πόλης του Γορδίου και συγκεκριμένα σε κτίριο του 3^{ου} αιώνα π.Χ. ασφαλώς χρονολογημένα από νομίσματα, όπου βρέθηκαν δύο μαρμάρινα αγαλμάτια μαζί με βωμόσχημα αλαβάστρινα αντικείμενα. Πρόκειται για ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο μιας γυναικείας μορφής και ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο της ένθρονης Κυβέλης στον εξελληνισμένο τύπο. Το πρώτο ειδώλιο συνδέεται με την τελευταία και πιθανότατα παριστάνει μια συνοδευτική μορφή.⁵¹⁸ Είναι μία νεαρή κόρη, που στέκεται όρθια και φορεί χιτώνα και ιμάτιο, ενώ με το αριστερό χέρι κρατεί μία όρθια δάδα. Ίχνη ενός πουντέλο στον δεξιό της μηρό, ίσως δηλώνουν κατά τον συγγραφέα ότι κρατούσε δάδα και στο δεξιό χέρι.⁵¹⁹ (Εικ.169-170)

5. Απεικόνιση μιας θεάς δαδούχου καθιστής πάνω σε λιοντάρι συναντάται σε ένα τριημιωβόλιο του 4^{ου} αι. π.Χ. από τη Φάλαννα, που η P.Philippson ταυτίζει με τη φεραία θεά.⁵²⁰ Ο Π.Χρυσόστομος, όμως, θεωρεί ότι πρόκειται για την Κυβέλη, της οποίας η λατρεία ήταν γνωστή στην περιοχή.⁵²¹ Η παράσταση αυτή δεν προσφέρει εικονογραφική μαρτυρία συνύπαρξης της δαδούχου και της Μ.Μητέρας, αλλά ενδιαφέρει ως προς τον συσχετισμό των θεοτήτων Εν(ν)οδίας και Κυβέλης, όπως αυτή σε μία μικρή ανάγλυφη ναϊσκόμορφη στήλη ελληνοιστικών χρόνων από το μεγάλο ιερό της Εν(ν)οδίας στις Φερές, που εικονίζει μία όρθια θεά να σπένδει μπροστά σε βωμό, στον οποίο οδηγούν χοίρο για θυσία η αναθέτρια και τα δυο παιδιά της. Πίσω από τον βωμό εικονίζεται μία δεύτερη μετωπική όρθια μορφή, που κρατεί τύμπανο με τα δύο χέρια της. Ο Π.Χρυσόστομος εξετάζει και την εκδοχή να πρόκειται για την Κυβέλη, θεά που ίσως λατρευόταν ως εντεμένιος στο ιερό της Ενοδίας, όπως δηλώνει και η παράσταση δένδρου στο βάθος του αναγλύφου δηλωτικό υπαίθριου τεμένους.⁵²² (Εικ.171)

6. Ανάλογο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα πήλινο ομοίωμα πόλου από τη βόρεια πλαγιά του Αγοραίου Κολωνού της Αθήνας, που προοριζόταν πιθανώς ως τειχόμορφο διάδημα για τη Μεγάλη Μητέρα. Το κυλινδρικό σώμα του πόλου φέρει ανάγλυφη παράσταση, που απαρτίζεται από τρεις ζώνες. Από αυτές η ανώτερη εικονίζει την ένθρονη θεά με τύμπανο και υψηλό πόλο με καλύπτρα. Μπροστά της μία όρθια δαδούχος γυναικεία μορφή και πίσω της μία άλλη όρθια γυναικεία, που κρατεί πιθανώς τύμπανο. Στη μεσαία ζώνη εικονίζεται ένας κύκλιος χορός από τέσσερις γυναίκες, που κατευθύνεται προς μία

⁵¹⁸ Young 1963, σ. 280, πιν. 83,3 και 4.

⁵¹⁹ Roller 1991, σ. 133, πιν.IV a.

⁵²⁰ Philippson, σ. 77, πιν.1, αρ.11. Biesantz, σ. 27, πιν.38.

⁵²¹ Χρυσόστομος, σ. 95. Σχετικά με τη λατρεία της Κυβέλης στη Θεσσαλία: Αρβανιτόπουλος, σ.17-18, αρ.291. Collitz, σ.143, αρ.373. Τζαφάλιας Α., ΑΔ 40, 1985, Χρονικά, σ.206, αρ.22 και ΑΔ 34,1979, Χρονικά Β', σ.226. Stahlin 1924, σ.27-28.

⁵²² Μουσείο Βόλου Α410. ΕΠ 279. Χρυσόστομος, σ. 37 και σημ.67. Για το ανάγλυφο, βλ. Μητροπούλου1990, σ.74, εικ.1.

άλλη γυναίκα δαδούχο. Στην τρίτη ζώνη πέντε μορφές πιθανότατα χορευτών. Ο πόλος προφανώς αποτελεί ανάθημα στην Κυβέλη και χρονολογείται στην περίοδο μεταξύ του 4^{ου} και 2^{ου} αι. π.Χ.⁵²³ (Εικ.172) Ένα παρόμοιο παράδειγμα προέρχεται πιθανότατα από το ελληνιστικό Μητρώο. Πρόκειται για έναν κυλινδρικό πήλινο πόλο ελληνιστικής εποχής, που φέρεται από την κεφαλή παιδιού ή έρωτος. Στην κύρια του όψη εικονίζονται η ένθρονη Κυβέλη με φιάλη, τύμπανο και λιοντάρι στα δεξιά του θρόνου της και μία ανδρική, που κρατεί μακριά δάδα.⁵²⁴ Δαδούχος κόρη, που ίσως είναι θνητή υπηρετική της μητρώας λατρείας συναντάται και σε ένα ανάγλυφο (ΕΑΜ 1421) από το χωριό Μουσταφάδες στην Τανάγρα της Βοιωτίας του 4^{ου} αι. π.Χ.

7. Το αναθηματικό ανάγλυφο από τη Λειβαδιά (ΕΑΜ 3942) αφιερωμένο στον μάντη Τροφώνιο φέρει μία πολυπρόσωπη παράσταση με θέμα τη μύηση πιστού. Πρώτη από αριστερά εικονίζεται καθιστή σε θρόνο η Κυβέλη και δίπλα της πιθανότατα η Περσεφόνη. Στο κέντρο περίπου της παράστασης μία δαδούχος πεπλοφόρος κόρη, που ταυτίζεται με τη Εκάτη εικονίζεται όρθια ανάμεσα στον Πάνα και τον θεό Τροφώνιο. Ακολουθούν οι Κουρήτες και οι Διόσκουροι.⁵²⁵ Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία του Διονύσου στη σκηνή της μύησης.⁵²⁶ (Εικ.173)

Όπως μπορεί να παρατηρηθεί οι παραπάνω παραστάσεις δαδούχων, που συνοδεύουν την Κυβέλη ή σχετίζονται μαζί της είτε ως συνευρήματα είτε ως αναθήματα σε ιερούς χώρους, που συνδέονται με τη θεά, προσφέρουν ελάχιστα στοιχεία ταυτοποίησής τους. Εκτός ίσως από το ανάγλυφο της Λειβαδιάς, όπου πιθανολογείται η ταύτιση της δαδούχου με την Εκάτη, καθώς επίσης και η στήλη από το ιερό της Ενοδίας, που υπαινίσσεται σύμφωνα με την άποψη του Π.Χρυσοστόμου σύνδεση της Κυβέλης με την Εν(ν)οδία (θεότητα συγχωνευμένη με την Εκάτη⁵²⁷), στις υπόλοιπες παραστάσεις δε μπορεί παρά να υποτεθεί ότι ίσως πρόκειται για μορφές, που σχετίζονται με τα τελετουργικά δρώμενα της λατρείας της Μ. Μητέρας. Αντίθετα, στις παραστάσεις της Δήμητρας η δαδούχος κόρη είναι σχεδόν πάντα η Περσεφόνη.⁵²⁸

Η εμφάνιση δαδούχων σε εικονογραφικά παράλληλα των ναϊσκων της Κυβέλης παρουσιάζει ενδιαφέρον κυρίως γιατί ο τύπος κάποιων από αυτές είναι κοινός με εκείνον των υπό μελέτη δαδούχων. Π.χ. η δαδούχος του αναγλύφου από τη Λειβαδιά παραπέμπει

⁵²³ CCCAII, αρ.36, εικ.4, σ.17-19.

⁵²⁴ Thompson D.B. 1954, σ.98, T1004, Πιν.23.

⁵²⁵ Walter 1939, σ. 59, εικ.23-4. Καλτσάς, αρ.448.

⁵²⁶ Στο Δ' Μέρος της παρούσας εργασίας συζητείται το ορφικό υπόβαθρο της μητρώας λατρείας. Η παρουσία εδώ του Διονύσου πιθανότατα αποτελεί νύξη της ορφικού δόγματος καθώς ίσως και της «εξομοίωσης» των μυστηρίων της Μητέρας και του Διονύσου. Βλ. σχετικά Δ' μέρος, κεφ. 2^ο, υποκεφ. VII, όπου επανεξετάζεται το εν λόγω ανάγλυφο.

⁵²⁷ Βλ. σχετικά παρακάτω, υποκεφ. II.

⁵²⁸ Βλ. παρακάτω, υποκεφ. IV για την εικονογραφική σύνδεση της Εκάτης με τον ελευσινιακό κύκλο.

σχεδόν στις μετωπικές πεπλοφόρους δαδούχους των ναΐσκων, ενώ χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα της Περσεφόνης των αναγλύφων από την Ελευσίνα, την πόλη Mondragone και την Αθήνα (ΕΑΜ 1461, 1016) με τις δαδούχους των ναΐσκων Ν13, Ν9, Ν19, Ν32, Ν16, Ν31, Ν15 και Ν21, όπου φορούν χιτώνα και μιάτιο.⁵²⁹

II. Παραστάσεις δαδούχων και προβλήματα στην ταύτισή τους.

Μια σειρά από μονοπρόσωπες κυρίως παραστάσεις δαδούχων, κάνει ως ένα βαθμό κατανοητή τη λειτουργία και τον ρόλο τους στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης εικονογραφίας. Οι περισσότερες παραστάσεις μορφών που κρατούν δάδες, αφορούν κυρίως τη θεά Εν(ν)οδία, που συνδέεται με την Εκάτη και με άλλες θεότητες.

Ως χθονία θεά η Εν(ν)οδία συνδέεται λατρευτικά με τον Δία Μειλίχιο στη Λάρισα.⁵³⁰ Εδώ φανερώνεται η συγγενική με την Περσεφόνη πλευρά της θεάς, όπως καταδεικνύει ένα υστεροελληνιστικό ανάγλυφο στο Μ.Αλμυρού⁵³¹ με άγνωστη προέλευση, όπου απεικονίζεται μία νέα γυναικεία μορφή κατενώπιον, που κρατεί μία μακριά δάδα στο αριστερό χέρι και φιάλη στο δεξί. Η μορφή εν πρώτοις παραπέμπει στην Περσεφόνη, η λατρεία της οποίας είναι γνωστή στον Αλμυρό (Εικ.175).⁵³² Η Εκάτη εμφανίζεται με φιάλη και δάδα και μόνη της⁵³³ και στην Τρίμορφη απόδοσή της.⁵³⁴ Η Φεραία θεά σχετίζεται και με τις δύο θεές, την Εκάτη και την Περσεφόνη. Ίσως, να υπήρχε σύμφωνα με τον Τ.Κraus, μια Εν(ν)οδία-Περσεφόνη θεότητα, που να λατρευόταν μαζί με τον Δία Μειλίχιο και να ανήκε στον κύκλο του Κάτω Κόσμου, όπως η Περσεφόνη.⁵³⁵

Στο υστεροκλασικό ανάγλυφο από την Κραννώνα,⁵³⁶ που βρίσκεται στο Βρετανικό μουσείο, απεικονίζεται μια δαδούχος θεά που θα μπορούσε να θεωρηθεί η Εκάτη ανάμεσα σε ένα άλογο, το οποίο στεφανώνει, και έναν σκύλο.⁵³⁷ Το άλογο σχετίζεται με την Εκάτη.⁵³⁸ Ο σκύλος, πιθανότατα, συνδέεται και με τη θεσσαλική θεά

⁵²⁹ Τα ανάγλυφα αυτά χρησιμοποιήθηκαν και ως τεχνολογικά παράλληλα για τη χρονολόγηση των ναΐσκων στο Α΄ μέρος, κεφ. 2^ο.

⁵³⁰ IG IX, 2, 578.

⁵³¹ Kraus, σ. 73, πιν. 3,1.

⁵³² Brauniger, σ.959. Επιγραφή από την Πύρασο: Γιαννόπουλος, σ.562, αρ.1: Δάματρι και Κόρα.

⁵³³ στη ζωφόρο του ναού της στη Λάρινα και σε ένα νόμισμα από τη Στρατονίκη: Kraus, σ. 31.

⁵³⁴ Δηλαδή τρεις μορφές της Εκάτης με φιάλη και δάδα (στον Petersen I, στους τύπους C και D και μία μορφή σε ένα Εκαταίο με αυτά τα χαρακτηριστικά στους τύπους K, N, O, P, και R). Για την τρίμορφη Εκάτη βλ. Petersen, I, σ.140 κ'εξής. II, σ.1 κ' εξής. Harrison 1965, σ.86-107 και Werth.

⁵³⁵ Kraus, σ. 79.

⁵³⁶ που τον 4^ο αι. π.Χ. συνδέεται με τις Φερές, βλ. Stahlin 1922, σ.1583. Χρυσοστόμου, σ. 152-153, εικ. εξωφύλλου, που το χρονολογεί στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Βλ. παρακάτω υποκεφ.Χ.

⁵³⁷ Smith, Brit.Mus. I, 1892, αρ. 816. Lippold 1950, σ.204, σημ.16. Kraus, πιν. 2,3.

⁵³⁸ Ησ.θεογ. 439. Malten 1914, σ.197.

Εν(ν)οδία και με την Εκάτη. Η σκηνή της στεφάνωσης του αλόγου οδηγεί ίσως στο συμπέρασμα, ότι πρόκειται για ανάθημα που αφορά μια νίκη σε ιππικό αγώνα στην Κραννώνα. (Εικ.176) Με βεβαιότητα αναγνωρίζεται η Εν(ν)οδία θεά σε έναν στατήρα⁵³⁹ από τις Φερές. Φέρει από μία δάδα σε κάθε χέρι, χαρακτηριστικά σύμβολα της Εκάτης και της Περσεφόνης και ιπεύει άλογο. (Εικ.177) Ο L.Curtius θεωρεί, ότι η ιπεύτρια θεά τοποθετείται σε περιοχή σχετική με τον Κάτω κόσμο.⁵⁴⁰ Η Εκάτη συνοδευόμενη από σκύλο κρατώντας δάδες λοξά φορώντας χιτώνα και ιμάτιο αναγνωρίζεται σε ένα ανάγλυφο από την Κύζικο του 3ου αι.π.Χ. στο Μ.Λούβρου (Ma 2849).⁵⁴¹

Η Εκάτη όταν απεικονίζεται να κρατεί δάδες είναι η κυρία των τριστράτων. Τα φίδια, που συχνά τη συνοδεύουν, ανήκουν στη χθόνια φύση και την ιδιότητά της ως θεότητα του Κάτω Κόσμου. Ως κυρία του νυχτερινού ουρανού, των τριστράτων, του Κάτω Κόσμου και των νεκρών αναφέρεται και στον Σοφοκλή.⁵⁴²

Παράσταση της Περσεφόνης μόνη της χωρίς τη Δήμητρα, συναντάται σε κίονα από τον ναό της Αρτέμιδος στην Έφεσο.⁵⁴³ Πρόκειται για την πεπλοφόρο θεά. Από την Ελευσίνα σχεδόν καμία παράσταση της Κόρης χωρίς τη μητέρα της δε σώζεται. Σε ένα ανάγλυφο του τελευταίου τετάρτου του 4^{ου} αι. π.Χ. από τον Πειραιά (ΕΑΜ 1403),⁵⁴⁴ εικονίζεται μία δαδούχος κόρη μόνη της μπροστά σε έναν βωμό, που ελλείπει άλλων στοιχείων δεν μπορεί να ταυτιστεί με βεβαιότητα. Προτεινόμενες θεές εκτός από την Περσεφόνη είναι η Άρτεμις, η Εκάτη και η Δήμητρα.⁵⁴⁵ Επειδή ο πέπλος και οι δάδες αποτελούν κοινά χαρακτηριστικά και για τις τρεις θεές δεν είναι δυνατή μία βέβαιη ταύτιση. Το ίδιο συμβαίνει και στο ανάγλυφο Μ.Βερολίνου SK 106 από τον Πειραιά, όπου η δαδούχος κόρη έχει ερμηνευθεί από τον T.Kraus ως Περσεφόνη.⁵⁴⁶ Σε ένα από τα ανάγλυφα όπου η Κυβέλη πλαισιώνεται από τη δαδούχο και τον οινοχόο νεανία (Μ.Βερολίνου, αρ. ευρ.690)⁵⁴⁷ η δαδούχος απεικονίζεται ως ξόανο, που αποτελεί χαρακτηριστική παράσταση της Εκάτης και όχι της Περσεφόνης.

⁵³⁹ Kraus, πιν.2,1.

⁵⁴⁰ Curtius 1930, σ. 1-36. σ.35.

⁵⁴¹ Hamiaux II, σ.182, εικ.202.

⁵⁴² Σοφοκλής, αποσπ. 492. Kraus, σ. 87. Άλλη μια σκηνή, που συνδέεται έμμεσα με τον Κάτω Κόσμο είναι αυτή, που συναντήσαμε στον κρατήρα (ρυθμού Kertsch) του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. από τη Σπίνα του ζωγράφου του Πηλέα (ARV² 1038 και παραπάνω, κεφ.1^ο/III, αρ.3), όπου εμφανίζεται ο Απόλλων δίπλα στη δαδούχο Εκάτη, που ταυτίζεται από επιγραφή. Το θέμα αφορά τον γάμο της Θέτιδος και του Πηλέα, από τον οποίο θα γεννηθεί ένας γιός, ο Αχιλλέας, που θα πεθάνει (Simon 1985, σ. 276).

⁵⁴³ Smith, Brit.Mus.II, αρ. 1206. Lippold 1950, σ.255. Lullies-Hirmer, σ.223. Bieber, σ.28, εικ. 66.67.

⁵⁴⁴ ΕΑΜ 1403, β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.: Svoronos I, 352, πιν. 39.

⁵⁴⁵ Peschlow-Bindokat, σ. 123. Sybel, σ. 62, αρ.323.

⁵⁴⁶ Βλ. εδώ κεφ. 1^ο, αρ.3. Kraus 1960, σ.73, σημ.358.

⁵⁴⁷ Βλ. παραπάνω, κεφ.1^ο/VI, αρ.1.

Στη Θάσο, όπου μαρτυρείται η λατρεία της Εκάτης, εντοπίζεται μια παράσταση σε ένα ανάγλυφο, που ανακάλυψε στις Μαριές ο A.Conze,⁵⁴⁸ όπου μια γυναικεία μορφή κρατεί στα προτεταμένα της χέρια κοντές δάδες, ενώ πίσω της αναπηδούν δύο σκύλοι. Αν και ο εικονογραφικός αυτός τύπος ανήκει στην Εκάτη, ο A.Conze θεωρεί πως η μορφή αυτή είναι η Άρτεμις.⁵⁴⁹ (Εικ.178)

Στο ανάγλυφο XII από τις Άκρες της Σικελίας (Εικ.116) μία από τις τρεις απεικονιζόμενες μορφές⁵⁵⁰ κρατεί δύο δάδες, εκ των οποίων τη μία κρατεί προς τα πάνω και την άλλη ανάποδα, προσπαθώντας να ανάψει με αυτή έναν βωμό. Η μορφή αυτή προφανώς είναι ανδρική καθώς φορά κοντό χιτωνίσκο και ιμάτιο. Μια φιλολογική μαρτυρία, που μας διαφωτίζει σχετικά με μια ανάλογη σκηνή είναι ο ύμνος στη Μητέρα των θεών του Ιουλιανού, που μας πληροφορεί ότι ο Ερμής ανάβει τις δάδες στον Άττι τον σοφό.⁵⁵¹ Η μαρτυρία αυτή δεν οδηγεί απαραίτητα στην ταύτιση της μορφής με τον Ερμή, αλλά υπογραμμίζει ότι και οι δύο περιπτώσεις αποτελούν μια άλλη εκδοχή της δαδοφόρου και του νεανία οινοχόου στα ανάγλυφα της Κυβέλης.

Όπως διαπιστώνεται από τα παραπάνω παραδείγματα, οι δαδούχοι που δεν εξαρτώνται εικονογραφικά από κάποια θεότητα, συναντώνται σε μονοπρόσωπες παραστάσεις και ταυτίζονται είτε με την Εν(ν)οδία είτε με την Εκάτη και σπάνια με την Περσεφόνη ή την Άρτεμι. Από αυτές ιδιαίτερα προβληματική είναι η ταυτότητα της μονοπρόσωπης παράστασης της δαδούχου κόρης από τον Πειραιά ΕΑΜ 1403, γιατί είναι άγνωστη η ακριβής προέλευση του αναγλύφου στο οποίο εικονίζεται.⁵⁵² Σε όλες τις παραπάνω παραστάσεις το νοηματικό περιεχόμενο της εικονογραφίας προφανώς σχετίζεται με τις ιδιότητες των θεοτήτων, που αναγνωρίζονται στα πρόσωπα των δαδούχων, οι οποίες προσδιορίζουν τη λειτουργία και τον ρόλο τους ανάλογα με τα συμπληρωματικά αντικείμενα, σύμβολα ή ζώα που τις συνοδεύουν. Π.χ. τα νομίσματα με την Εν(ν)οδία απλά απεικονίζουν τη θεότητα, η οποία λατρευόταν στη συγκεκριμένη περιοχή, από όπου προέρχονται, ή υπαινίσσονται τη χθόνια φύση της, όπως στον στατήρα από τις Φερές. Τα ανάγλυφα από την άλλη μεριά αποτελούν αναθήματα πιστών στα ιερά της Εν(ν)οδίας και της Εκάτης· η εικονογραφία τους μπορεί να περιλαμβάνει ενίοτε

⁵⁴⁸ Conze 1860, σ.38, πιν. 10.4. Petersen I, σ.143.

⁵⁴⁹ Kraus, σ.73 και Conze 1860, σ.39.

⁵⁵⁰ Η κύρια μορφή, που αποδίδεται σε μεγαλύτερες διαστάσεις από τις υπόλοιπες, πλαισιώνεται από δύο λιοντάρια και φέρει αντί για τον γνωστό μακρύ χιτώνα της Μεγάλης θεάς, κοντό χιτωνίσκο που αφήνει τις κνήμες γυμνές. Πιθανότατα πρόκειται για ανδρική μορφή. Αμέσως δίπλα εικονίζεται μια δεύτερη πιο κοντή με τα πόδια σταυρωμένα όπως εκείνα του Αττίου στο ανάγλυφο II (μορφή που ο Bernabo Brea ερμηνεύει ως Μαρσύα): Brea, σ.106.

⁵⁵¹ Ιουλιανός, 5^{ος} Λόγος, 179 Β, όπου τον αποκαλεί «ἐπαφρόδιτο».

⁵⁵² Σχετικά με την προβληματική ταύτιση των δαδούχων βλ. και το υποκεφ.ΙΧ., όπου αναφέρονται και άλλα παραδείγματα μονοπρόσωπων και πολυπρόσωπων παραστάσεων.

νύξεις συγκεκριμένου θέματος, όπως π.χ. στο ανάγλυφο από την Κραννώνα, όπου το απεικονιζόμενο άλογο που στεφανώνεται από την Εκάτη (ή την Ενοδία) υπαινίσσεται νίκη σε ιππικό αγώνα. Στις πολυπρόσωπες παραστάσεις, που συζητήθηκαν στο υποκεφ.Ι καθώς και σε αυτή του αναγλύφου ΧΙΙ από τις Άκρες, οι δαδούχοι συμπληρώνουν τη σκηνή συμβάλλοντας έτσι με τις υποδηλωμένες λειτουργίες τους στην εικονογραφική απόδοση ενός μυθολογικο-λατρευτικού θέματος.

ΙΙΙ. Εικονογραφικά παράλληλα αναγλύφων, όπου η Εκάτη εμφανίζεται ή συνδέεται με την Κυβέλη.

Στην προσπάθεια να προσδιοριστεί η ταυτότητα της δαδούχου των αττικών ναϊσκων της Κυβέλης αναζητήθηκαν παράλληλα με μορφές δαδούχων είτε μόνες τους είτε μαζί με τη Μητέρα των θεών. Διαπιστώθηκε ότι η Κυβέλη δε συναντάται με συγκεκριμένη δαδούχο μορφή που να ταυτίζεται με κάποιες από τις πιθανότερες θεές.

Μία φορά μόνο έως τώρα η Εκάτη αναγνωρίζεται χωρίς αμφιβολία σε μια παράσταση της Κυβέλης. Στη δεξιά πλευρά του θρόνου ενός αγαλματίου της Μητέρας των Θεών στην Κόρινθο εικονίζεται ένα τρίμορφο Εκαταίο.⁵⁵³ Στην άλλη πλευρά εμφανίζεται ένα πευκόδενδρο, μία σύριγγα και μια ποιμενική ράβδος, τα σύμβολα δηλαδή του Άττιος. Το μνημείο χρονολογείται σύμφωνα με την τεχνοτροπία πιθανότατα στη ρωμαϊκή εποχή. (Εικ.179-180)

Σε δύο άλλα παραδείγματα μπορούν απλά να εντοπιστούν διαγνωστικά στοιχεία της Κυβέλης και της Εκάτης, που οι δυο θεές ανταλλάσσουν μεταξύ τους σε μεμονωμένες παραστάσεις τους. Σε ένα πήλινο ειδώλιο από την Ερέτρια εικονίζεται μία γυναικεία μορφή, που κρατεί τύμπανο και οδηγεί άρμα συρόμενο από δύο κύνες. Ίσως είναι η Κυβέλη αλλά οι κύνες είναι τα συνοδευτικά ζώα της Εκάτης.⁵⁵⁴ Εδώ μπορεί να διαπιστωθεί η έμμεση σύνδεση της Μεγάλης Μητέρας με την Εκάτη μια και η πρώτη δεν συναντάται σε παραστάσεις με σκύλους.⁵⁵⁵ (Εικ.181)

Αντιστρόφως, σε ένα ψηφισματικό ανάγλυφο από την Αίγινα του 330-320 π.Χ.⁵⁵⁶ εικονίζεται η Εκάτη καθιστή σε βράχο με δύο μακριές δάδες και πόλο στην κεφαλή συνοδευόμενη από ένα ζώο, που ομοιάζει με λιοντάρι, πιθανότατα, όμως, να πρόκειται για σκύλο.⁵⁵⁷ (Εικ.182)

⁵⁵³ Johnson F.P., σ.47, αρ. 55.

⁵⁵⁴ CCCAII, αρ.403, σ.122, εικ.10.

⁵⁵⁵ Όπως συμβαίνει αντίστροφα και στο νόμισμα από τη Φάλανα με τη δαδούχο θεά πάνω σε λιοντάρι (βλ. παραπάνω κεφ.Ι, αρ.5).

⁵⁵⁶ EAM 1475, Καλτσάς, αρ.499. Meyer, N9, πιν.56,1

⁵⁵⁷ Για την ταύτιση του ζώου με σκύλο βλ. Kahil, σ.678, αρ.733 και Sarian, αρ.51, σ.993.

IV. Εκάτη και ελευσινιακός κύκλος.

Καθώς οι σκηνές στις οποίες η Εκάτη βεβαιωμένα συνδέεται με την Κυβέλη περρορίζονται σε μία, θεωρείται σκόπιμο να διερευνηθεί η σχέση της με την πιο συγγενική στη φρυγική Μητέρα θεότητα, τη Δήμητρα. Μέσα από τις μαρτυρίες της σύνδεσης της Εκάτης με την ελευσίνα θεά κινούμαστε σε ένα ευρύτερο εικονογραφικό πεδίο, που θα αποσαφηνίσει ίσως τη λειτουργία της πρώτης.

Η εικονογραφική συνύπαρξη της Εκάτης και της Περσεφόνης συναντάται στον κρατήρα της Γιγαντομαχίας του ζωγράφου των Νιοβιδών,⁵⁵⁸ από το Comacchio (Εικ.183) με θέμα την αποστολή του Τριπτόλεμου. Αξιοσημείωτη είναι η τοποθέτηση της Εκάτης, που φορεί πέπλο, και της Κόρης, που φορεί χιτώνα και ιμάτιο, στην παράσταση, εκατέρωθεν της κεντρικής σκηνής. Παρά το γεγονός ότι η Δήμητρα και η Κόρη αποτελούν εδώ τις κύριες θεότητες η Εκάτη αποτελεί την αντίρροπη στην Περσεφόνη μορφή κρατώντας τις ίδιες κοντές δάδες.⁵⁵⁹ Εξ άλλου, η επιφάνεια της Κόρης παρουσία της Εκάτης, που κρατεί δύο κοντές δάδες, και του Ερμή εικονίζεται σε έναν κρατήρα, που βρίσκεται στη Ν.Υόρκη και χρονολογείται το 450 π.Χ.⁵⁶⁰ (Εικ.184)

Η σύνδεση της Εκάτης με τον ελευσινιακό κύκλο διαπιστώνεται επίσης και σε μία υδρία, που βρίσκεται σήμερα στο Λονδίνο και χρονολογείται το 440 π.Χ. με θέμα ξανά την αποστολή του Τριπτολέμου.⁵⁶¹ Η επιγραφή ΕΚΑΤΗ καθιστά αναμφίβολη την ταύτιση της μορφής, ενώ στην αντίστοιχη θέση αριστερά από την κύρια σκηνή, σε αναλογία με την Εκάτη, που είναι τοποθετημένη κάτω από την οριζόντια λαβή, εικονίζεται μία δεύτερη κόρη με χιτώνα και ιμάτιο κρατώντας δύο δάδες στα χέρια. (Εικ.185)

Η Εκάτη στον Άδη δίπλα στην Περσεφόνη εικονίζεται σε ένα ερυθρόμορφο αγγείο,⁵⁶² σε ένα άλλο αυτή και ο Ερμής πλαισιώνουν το θρόνο της Περσεφόνης,⁵⁶³ ενώ σε έναν μεγαρικό σκύφο από τη Θήβα είναι παρούσα στην αρπαγή της Κόρης.⁵⁶⁴

Στο αρχαιολογικό μουσείο της Τεγέας (αριθμ.ευρ. 34) βρίσκεται ένα αναθηματικό ανάγλυφο του 4^{ου} αι. π.Χ.,⁵⁶⁵ όπου εικονίζονται δύο γυναικείες μορφές στον τύπο της

⁵⁵⁸ Webster, σ.20, αρ. 12a, πιν. 95. Alfieri-Arias-Hirmer, πιν. 34-36.

⁵⁵⁹ Sarian, σ. 990-1, αρ.20. βλ. επίσης και αρ. 18-22.

⁵⁶⁰ Ν.Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο 28.57.23. ARV² 1012,1.

⁵⁶¹ Brit. Mus. Cat., Vases III, E 183, CVA, Great Britain & British Mus. 6 III I c, πιν. 84, 2 (Gr. Brit. 359). Metzger, σ.234. ARV², 798, 1. Επίσης, βλ. και άλλα παραδείγματα: Sarian 1992, σ.991, αρ.19 με χιτώνα και ιμάτιο και κοντές δάδες, αρ.20 με πέπλο, αρ.22 με πέπλο και μακριές δάδες.

⁵⁶² Carlsruhe, Bad.Landesmus.B4. Sarian, σ.992, αρ.28.

⁵⁶³ Κάποτε στο Bâle, Marche des Antiquites. Sarian, σ.992, αρ.32.

⁵⁶⁴ Βλ. παρακάτω, υποκεφ. V.

⁵⁶⁵ Λεβέντη 1994-95, σ. 83, πιν. 13 α. Mendel 1901, σ. 263-4.

«ιερής συνομιλίας».⁵⁶⁶ Η μία είναι όρθια σε στάση $\frac{3}{4}$ με την κεφαλή στραμμένη προς τα δεξιά με το δεξί σκέλος στηρίζον και το αριστερό άνετο. Είναι ενδεδυμένη με χειριδωτό χιτώνα και αττικό πέπλο,⁵⁶⁷ ενώ φέρει μακριά κόμη και πόλο και κρατεί οιοχογή. Η δεύτερη εικονίζεται υψηλότερη από την πρώτη στην ίδια στάση με αυτή σχηματίζοντας ένα αντίστροφο s στραμμένη προς τα αριστερά. Φορά χειριδωτό άζωστο χιτώνα και ιμάτιο, που καλύπτει το πίσω μέρος της κεφαλής της, ενώ στη μακριά κόμη της φέρει πόλο ή στεφάνη. Με το δεξί χέρι της, που είναι λυγισμένο, προτείνει φιάλη, ενώ το αριστερό της αποδίδεται με τρόπο τέτοιο ώστε φαίνεται να ακουμπά σε χαμηλό πεσσό. Πιθανότατα πρόκειται για μία θεά, όπως υποδηλώνει η ύπαρξη του πόλου, που χαρακτηρίζει ελληνικές ή εξελληνισμένες θεότητες με χθόνιο χαρακτήρα, όπως η Ήρα, η Κυβέλη, η Δήμητρα, η Κόρη και η Εκάτη.⁵⁶⁸ (Εικ.186)

Ο αττικός πέπλος, ο πόλος, η χειρονομία του αριστεριού χεριού της αριστερής μορφής, που δείχνει σαν να πιάνει την άκρη του ιματίου της, θυμίζουν την Εκάτη. Στο συγκεκριμένο ανάγλυφο τα εικονογραφικά στοιχεία συντείνουν στην ταύτιση της θεάς με την Εκάτη, παρά το γεγονός, ότι απουσιάζει το προσδιοριστικό σύμβολό της, οι κοντές δάδες.⁵⁶⁹ Η δεξιά θεότητα ταυτίζεται από τα εικονογραφικά στοιχεία και σύμφωνα με την αγγειογραφία του 4^{ου} αι. π.Χ. με την Κόρη-Περσεφόνη. Στην ταύτισή της ως θεϊκή νύφη και βασίλισσας του Άδη συνηγορεί ο συνδυασμός υψηλής στεφάνης ή πόλου και καλύπτρας.

Ανάλογο του αναγλύφου της Τεγέας είναι το αμφίγλυφο από την Αθήνα, που βρίσκεται στο Μ.Λούβρου⁵⁷⁰ (Εικ.187-188) και απεικονίζει: στη μία πλευρά γυναικεία μορφή κατενώπιον, που φέρει πέπλο και πόλο στο κεφάλι. Κρατεί σκήπτρο με το αριστερό χέρι και με το δεξί κάνει χοή με ομφαλωτή φιάλη. Την άλλη πλευρά καλύπτει μια όρθια μετωπική γυναικεία μορφή, που φορά χιτώνα και ιμάτιο και κρατεί με κάθε χέρι λοξά μία δάδα. Η κόμη της διευθετείται σε μακριούς πλοκάμους, που πλαισιώνουν το στήθος της. Η μορφή ενός σκύλου συμπληρώνει τις παραστάσεις και των δύο πλευρών. Το ανάγλυφο

⁵⁶⁶ Λεβέντη 1994-95, σ. 84. Hausmann 1948, σ.100-109 και βλ. το ανάγλυφο του Μ.Ελευσίνας 5085 του 480-470 π.Χ. με τη Δήμητρα και την Εκάτη δαδούχο μάλλον παρά με την Περσεφόνη: Beschi, αρ. 269. Güntner 1997, αριθμ. 68.

⁵⁶⁷ Για τον αττικό πέπλο, που θεωρείται ως το κατεξοχήν νεανικό ένδυμα βλ. Edwards, σ.43, σημ. 15, και σ.85.

⁵⁶⁸ Λεβέντη 1994-95, σ. 84, σημ. 5. Ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν, ωστόσο, ότι ο πόλος φέρεται ενίοτε και από θνητές. Όσον αφορά τον πόλο: V.K. Müller.

⁵⁶⁹ Λεβέντη 1994-95, σ. 86-87, η οποία αναφέρει ότι η χειρονομία αυτή συναντάται και στις μονοπρόσωπες παραστάσεις της Εκάτης αλλά και στα τρίμορφα Εκαταία, όπως στην Επιπυργίδα Εκάτη του Αλκαμένους (βλ. Willers, σ.48). Όσο για τις δάδες στο ανάγλυφο της Ξενοκράτειας (EAM2756), όπου εικονίζεται το ξοάνο της Εκάτης αυτές απουσιάζουν. Επίσης, δεν είναι γνωστό αν η Επιπυργίδα Εκάτη έφερε δάδες, όπως συνηθίζεται στα άλλα Εκαταία.

⁵⁷⁰ Μα 2723. Hamiaux II, σ.170-1, εικ.189.

χρονολογείται στο 300 π.Χ.⁵⁷¹ και είναι διδακτικό όσον αφορά στον συσχετισμό της Εκάτης με τις θεότητες του Ελευσινιακού κύκλου και τη συγχώνευσή της με την Κόρη, που εκδηλώνεται τόσο στην ενδυμασία όσο και στην κόμη. Οι διαφοροποιήσεις στην απόδοση της δαδούχου είναι το ίδιο έκδηλες και στους αττικούς ναΐσκους της Κυβέλης.⁵⁷²

Ένα ημίεργο αναθηματικό ανάγλυφο από τη Δήλο, που βρίσκεται στο Μ.Δήλου (Α 3194) φέρει παράσταση με θέμα την εύρεση της Κόρης από τη Δήμητρα και την επανένωση των δύο ελευσινίων θεοτήτων, παρουσία του Διός, του Ερμή και της Εκάτης, και συμφωνεί με το περιεχόμενο του ομηρικού ύμνου προς τη Δήμητρα και τους ρόλους, που αυτός αποδίδει στην Εκάτη και τον αγγελιοφόρο των θεών. Έτσι παρόλο που η κεντρική μορφή της παράστασης ερμηνεύεται ως Εκάτη από τον C.Picard, δε φέρει κανένα από τα διαγνωστικά χαρακτηριστικά της, όπως οι δάδες, αλλά αποδίδεται με τη χειρονομία του ανακαλύπτεσθαι και θα μπορούσε με αυτό τον τρόπο να ταυτιστεί με την Ήρα. Ο ύμνος και η αντίστοιχη συμμετοχή στη σκηνή του Ερμή, δεν αφήνουν περιθώρια για άλλη ερμηνεία της μορφής παρά ως Εκάτης.⁵⁷³ Το ανάγλυφο χρονολογείται στον 4^ο αι.π.Χ.⁵⁷⁴ (Εικ.189)

Η σχέση της Εκάτης με τις ελευσίνιες θεότητες δεν προκύπτει μόνο από τις εικονογραφικές μαρτυρίες. Συγκεκριμένα, κάτω από την Ακρόπολη του Σελινούντα στη Σικελία είναι ιδρυμένο ιερό αφιερωμένο στη Δήμητρα Μαλοφόρο. Έξω από το τέμενος του ιερού, αλλά σε επαφή με αυτό βρίσκεται μικρό ιερό αφιερωμένο στην Εκάτη. Ταυτίζεται με βεβαιότητα από ενεπίγραφο βάθρο με αναφορά στην Εκάτη προθυραία. Το επίθετο αυτό καθώς και η θέση του λατρευτικού αυτού χώρου υπαινίσσονται πως ο ρόλος της θεάς στο ιερό της Δήμητρας εξαντλείται στη φύλαξη της εισόδου σε αυτό. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύουν τα αναρίθμητα Εκαταία του κυρίως ελλαδικού χώρου με κυριότερο αυτό στην Ακρόπολη των Αθηνών, καθώς και στο ιερό των Διδύμων της Μιλήτου.⁵⁷⁵

Πέρα από τη φύλαξη των θυρών των ιερών των ελευσινίων θεοτήτων η σχέση της Εκάτης με την Κόρη είναι προφανής, καθώς η παρουσία της στο επεισόδιο της απαγωγής

⁵⁷¹ Για τη χρονολόγηση του αναγλύφου βλ. Χρυσοστόμου, σ.161 και παρακάτω, σ.196.

⁵⁷² Βλ. παραπάνω, σ.177.

⁵⁷³ Μπορεί να συζητηθεί, επίσης, και η πιθανότητα να μην πρόκειται για τη χειρονομία του ανακαλύπτεσθαι αλλά η μορφή να κρατεί δάδα ή σκήπτρο, που ίσως αποδιδόταν γραπτά. Το περίγραμμα, πάντως, του ιματίου πίσω από το κεφάλι της θυμίζει σέλας, που θα μπορούσε να συνδεθεί συμβολικά με την Εκάτη. Βλ. τη γυναικεία μορφή πίσω από την Κυβέλη στη μαρμαρίνη πλάκα από τη Γαλατία (CCCAV, αρ.465) (Εδώ, Εικ.267).

⁵⁷⁴ Picard 1931, σ. 11-24, πιν.Ι.

⁵⁷⁵ Βλ. σημ.812.

της δεύτερης από τον Άδη σύμφωνα με τις φιλολογικές μαρτυρίες⁵⁷⁶ και στην αποστολή του Τριπτολέμου σύμφωνα με τις αρχαιολογικές είναι βεβαιωμένη.⁵⁷⁷

V. Εκάτη και Άρτεμις.

Ο συσχετισμός της Εκάτης με την Κόρη-Περσεφόνη δεν είναι τόσο συχνός όσο εκείνος με την Αρτέμιδα. Η σχέση τους είναι ιδιαίτερη ώστε να φθάνει συχνά στη συγχώνευση. Συνδέονται, όμως, και ως ξεχωριστές οντότητες όπως σε έναν μεγαρικό σκύφο από τη Θήβα με θέμα την αρπαγή της Περσεφόνης, που χρονολογείται στη μέση Ελληνιστική εποχή (Εικ.190-191). Η παράστασή του αποτελεί μία από τις περιπτώσεις, που συνδέονται εικονογραφικά οι δύο θεές. Η Εκάτη αναγνωρίζεται από τις δάδες και η Άρτεμις από το τόξο.⁵⁷⁸ Επίσης, σε έναν σκύφο στο Μουσείο Λάον,⁵⁷⁹ εικονίζεται η Εκάτη με πέπλο και κοντές δάδες, ενώ η Άρτεμις με χιτώνα καθισμένη σε βράχο έχει δίπλα δύο μεγάλες δάδες. Πρόκειται, μάλλον, για την Αρτέμιδα Μουνιχία του Πειραιά, καθώς στη σκηνή διακρίνεται ένα τραπέζι με ένα γλύκισμα πάνω στο οποίο είναι τοποθετημένες τρεις δάδες. Τέτοια αναθήματα γνωστά ως αμφιφώντες, προσφέρονταν στην Αρτέμιδα Μουνιχία για την επέτειο της ναυμαχίας της Σαλαμίνας αλλά και στην Εκάτη κυρίως στις εικόνες της, που τοποθετούνταν στα σταυροδρόμια. Στην άλλη πλευρά του σκύφου εμφανίζεται ο Παν, η βοήθεια του οποίου προς την Αθήνα κατά τους Περσικούς πολέμους είναι γνωστή.⁵⁸⁰ (Εικ.231-232)

Παρατηρούμε ότι στην πρώτη περίπτωση συνδέονται και οι δύο θεότητες με τον ελευσινιακό κύκλο,⁵⁸¹ ενώ στη δεύτερη σχετίζονται με ένα θέμα που εμπνέεται από τους περσικούς πολέμους, όπου η παρουσία του Πανός σε συνδυασμό με εκείνη της Εκάτης, οδηγεί σε νύξη για την αναγνώριση της δαδούχου ως Εκάτης στους αττικούς ναΐσκους της Κυβέλης, στους οποίους εμφανίζεται και ο Παν.

VI. Ερμής και Περσεφόνη.

Η σύνδεση της Εκάτης με τις ελευσίνιες θεότητες μέσα από τις εικονογραφικές μαρτυρίες οδηγούν στην αντίστοιχη με αυτή ανδρική θεότητα, τον Ερμή, που συναντάται σε σκηνές του ελευσινιακού κύκλου και μάλιστα συχνά μαζί με την Εκάτη. Αν η τελευταία

⁵⁷⁶ Ομ.Υμ.ΙΙ, στ. 25.

⁵⁷⁷ Zuntz, σ.97-98.

⁵⁷⁸ Λονδίνο, Βρετ.Μουσείο. Sarian, αρ.2. Beschi, αρ.319. Lindner, σ.34, αρ. 22.

⁵⁷⁹ Laon, Mus. Inv.371072, La Geniere 1972, σ. 291, εικ. 1.2.

⁵⁸⁰ Simon 1985, σ. 277. Για την Αρτέμιδα Μουνιχία, βλ. Παλαιοκρασσά.

⁵⁸¹ Βλ. Δ' μέρος, κεφ. VI.

ενίοτε συνυπάρχει με την Περσεφόνη τότε θα πρέπει να ερευνηθεί κατά πόσο και ο Ερμής σχετίζεται με την κόρη της Δήμητρας. Με τον τρόπο αυτό θα επιβεβαιωθεί η έμμεση σύνδεση του Ερμή με την Εκάτη, ενώ θα εξεταστεί το ενδεχόμενο του εικονογραφικού συνδυασμού Ερμή και Κόρης στους ναΐσκους της Κυβέλης. Κυρίως, ενδιαφέρει ο τρόπος του συσχετισμού τους, δηλαδή το ακριβές θρησκευτικό-μυθολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συνυπάρχουν.

Στους αναθηματικούς πίνακες από τους Λοκρούς του α΄ μισού του 5^{ου} αι.π.Χ.⁵⁸² η γυναικεία μορφή που στρέφεται προς τον Ερμή, τον ψυχοπομπό, με ρόδι, άνθος και έναν κήρα στον βραχίονά της είναι η Κόρη, η θεά του Κάτω κόσμου. Τα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα συμβολίζουν τα άνθη, που μάζευε όταν ο Πλούτων την βρήκε με τις φίλες της στους αγρούς. Το ρόδι είναι αυτό που της προσέφερε ο σύζυγός της για να το φάει στον Άδη και οι ψυχές, οι κήρες, τη συνοδεύουν για προστασία.⁵⁸³

Μία από τις πρωϊμότερες απεικονίσεις του Ερμή με τις ελευσίνιες θεές συναντούμε σε έναν αρχαϊκό μελανόμορφο αμφορέα στο Μ.Βερολίνου (Αρ.Ευρ. 2165), όπου παριστάνεται ο Ερμής με κηρύκειο και πέτασο καθισμένος σε τράγο. Εκατέρωθέν του μία κόρη, που κρατεί μία κοντή δάδα σε κάθε χέρι. Στην άλλη όψη του αγγείου εμφανίζεται ξανά ο Ερμής μπροστά από μία γυναικεία μορφή, που κάθεται πάνω σε ταύρο, ενώ πίσω της στέκεται μία δεύτερη γυναικεία μορφή. Ίσως πρόκειται για μυστηριακή τελετή, η οποία υποδηλώνεται από τις δάδες και συνδέεται με τον ελευσινακό κύκλο και ειδικότερα με μια θεά ταυροπόλο. Μπορούμε να ταυτίσουμε τις μορφές με τη Δήμητρα και την Κόρη ή να αντικαταστήσουμε τη μία με την Εκάτη, σύμφωνα με τον B.Stark, που υποστηρίζει ότι πρόκειται για την πρωϊμότερη μονοπρόσωπη απεικόνιση της θεάς. Στη σκηνή της άλλης όψης μπορεί να υποτεθεί πως η μορφή πάνω στον ταύρο είναι η Κόρη Περσεφόνη, καθώς η απουσία των δαδών υπαινίσσεται ότι είναι μέρα στον επάνω κόσμο στον οποίο εμφανίζεται παρουσία της Δήμητρας και του Ερμή, με τον ταύρο ως ζώο του αγρού να αποτελεί σύμβολο της πρώτης. (Εικ.192) Το εν λόγω αγγείο εμπλουτίζει τον μύθο των χθονίων θεοτήτων και κυρίως καταδεικνύει τη σύνδεσή τους με τη ζωή και τον θάνατο με μεσολαβητή τον Ερμή.⁵⁸⁴

⁵⁸² Giannelli 1963, σ.119. Βλ. και Pruckner, πιν.1,1, που αναφέρει ότι εικονίζεται η Αφροδίτη, η λατρεία της οποίας στους Λοκρούς είναι βεβαιωμένη. Σχετικά με τη λατρεία της Κόρης στη Σικελία βλ. και Sourvinou-Inwood, S. 101, σημ.2.

⁵⁸³ Επίσης, οι Διόσκουροι και ο Διόνυσος συνδέονται με την Περσεφόνη. Η σύνδεση με τον δεύτερο προκύπτει από τους ορφικούς πίνακες, την αρχαιολογική μαρτυρία της περιοχής των πινάκων και τις σχετικές μορφές από τη Medma: βλ. Price 1978, σ. 171-176. Gerhard 1850, σ. 162-6, πιν.XVI και βιβλ. καθώς και τον 53ο Ορφικό Ύμνο, που συνδέει Κόρη και Διόνυσο: Price 1969, σ. 51-55, πιν.29-30.

⁵⁸⁴ Stark, σ. 52-57, πιν.9. Roscher, στ.1884-1890.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι η Περσεφόνη στη μελανόμορφη αγγειογραφία του 5^{ου} αι. όταν εικονίζεται ως πρωταγωνίστρια στη σκηνή της αρπαγής της από τον Πλούτωνα, που φέρει κέρασ αφθονίας και σκήπτρο, συνοδεύεται από τη Δήμητρα και τον Ερμή.⁵⁸⁵

Σε ένα πήλινο περίαπτο του 3^{ου} αι.π.Χ., που προέρχεται από την Ετρουρία,⁵⁸⁶ εικονίζεται η Κυβέλη πάνω σε άρμα συρόμενο από λιοντάρια. Στέφεται από μια ιπτάμενη Νίκη. Μπροστά από το άρμα ο Ερμής με πέτασο, με ράβδο στο δεξί χέρι και κηρύκειο στο αριστερό. Ανάμεσά τους μια κόρη, που κρατά θυμιατήριο και έναν κλάδο. Ίσως πρόκειται για την Περσεφόνη, σύμφωνα με τον J.Vermaseren.⁵⁸⁷ (Εικ.193) Την ίδια ερμηνεία δίνει ο μελετητής όπως είδαμε και στην κόρη του μεταλλίου από το αγγείο *guttus*,⁵⁸⁸ η οποία κρατεί κι εδώ τα ίδια αντικείμενα, δηλαδή θυμιατήριο και κλάδο.

Στο ανάγλυφο από την πόλη Mondragone κοντά στην αρχαία Σινούεσσα στο μουσείο της Νάπολης εικονίζεται το θέμα της αποστολής του Τριπτολέμου.⁵⁸⁹ Στη σκηνή συμμετέχουν οι μορφές του Τριπτολέμου, της Δήμητρας, της Κόρης, του Διός, του Ερμή, του Διονύσου και μιας γυναικείας θεότητας, που σύμφωνα με τον C.Picard πρόκειται για τη Ρέα, λόγω του σκήπτρου και του καλάθου, που φέρει. Η παρουσία του Ερμή και του Διός προσθέτουν και δεύτερο επεισόδιο στην αφηγηματική σκηνή της παράστασης, που σχετίζεται με την αποστολή του αγγελιοφόρου των θεών με σκοπό την επαναφορά της Περσεφόνης από τον Άδη στον κόσμο των θεών. Ελλείπει κάποιου βασικού χαρακτηριστικού συμβόλου η μορφή ίσως να αποδίδει και τον Ευβουλέα. Το ανάγλυφο είναι πιθανότατα αττικής προέλευσης και χρονολογείται στον 4^ο αι.π.Χ.⁵⁹⁰ (Εικ.168)

Ο Ερμής μπροστά από άρμα συναντάται σε έναν πήλινο ζωδιακό δίσκο ρωμαϊκής εποχής. Ηνίοχος είναι ο Έρως. Ο Ερμής κρατεί κηρύκειο, ενώ κάτω από το άρμα εικονίζονται διάφορα σύμβολα, ανάμεσα στα οποία μια δάδα, ένα κέρασ αμάλθειας, τρίαίνα, φίδι, κτλ. Πάνω από το άρμα στέκονται δύο θεοί, μία θεά (ίσως δαδούχος) και ένας θεός με σκήπτρο.⁵⁹¹ (Εικ.194) Η τριάδα απομακρύνεται από τον συνήθη τύπο των ναϊσκων, του πάματος από την Όλυνθο και του αγγείου *guttus*, καθώς η δαδούχος γυναικεία μορφή βρίσκεται πάνω στο άρμα στο πλευρό μιας ανδρικής μορφής. Η Κυβέλη απουσιάζει και αντί των λεόντων το άρμα σύρουν άλογα. Υποθέτουμε, λοιπόν, πως το θέμα της συγκεκριμένης παράστασης είναι η αρπαγή της Περσεφόνης από τον Πλούτωνα.

⁵⁸⁵ Peschlow-Bindokat, σ. 92-94, βλ. παρακάτω, υποκ.VII.

⁵⁸⁶ Wurzburg, University Collection L899.

⁵⁸⁷ CCCAIV, αρ.207, σ.84-85, πιν.LXXVIII.

⁵⁸⁸ Κεφ.1^ο/II, αρ.2,

⁵⁸⁹ Βλ. παραπάνω, σ. 175.

⁵⁹⁰ Picard 1931, σ.25-34, πιν.II.

⁵⁹¹ Sciarra, αρ.383, σ.51.

Είναι το ζεύγος που εικονίζεται στο άρμα και ο Έρως ως ηνίοχος αποτελεί τον εικονογραφικό συμβολισμό της σχέσης τους και κατά συνέπεια του θέματος της σκηνής.⁵⁹²

VII. Ερμής, Εκάτη και Περσεφόνη.

Οι τρεις θεότητες εικονίζονται στον κωδωνόσχημο κρατήρα του ζωγράφου της Περσεφόνης στη Νέα Υόρκη⁵⁹³ με θέμα την άνοδο της Περσεφόνης. Η τελευταία συνοδεύεται από τον Ερμή, την Εκάτη, που κρατεί δύο κοντές δάδες, και τη Δήμητρα. Ο Ερμής ως συνοδός στον Κάτω Κόσμο εκτελεί την αποστολή του. Ενεργή δράση αναλαμβάνει η Εκάτη, που αποδίδεται τρέχουσα με τις δάδες να φωτίζει την επιφάνεια της Περσεφόνης.⁵⁹⁴ Η νεανική Εκάτη περιβάλλεται από απλό πέπλο και η εμφάνισή της είναι ανεπιδήτευτη σε σύγκριση με εκείνη της Δήμητρας που φορεί εορταστικό χιτώνα και με εκείνη της κυρίας του Κάτω Κόσμου, που φέρει ιμάτιο και διάδημα. (Εικ.184)

Αλλά και σε μία ερυθρόμορφη λουτροφόρο στη Βαλτιμόρη⁵⁹⁵ εικονίζονται ο Ερμής και η Εκάτη να πλαισιώνουν τον θρόνο της Περσεφόνης. Εδώ η Εκάτη φορεί κοντό χιτώνα και υψηλά υποδήματα και κρατεί δύο μακριές δάδες. Σε μια υδρία στη Foggia του τέλους του 4^{ου} αι.π.Χ.⁵⁹⁶ ο Ερμής και η Εκάτη είναι παρόντες στην αρπαγή της Περσεφόνης. Η Εκάτη φορεί χιτώνα και ιμάτιο και κρατεί κι εδώ δύο μακριές δάδες. Το θέμα της αρπαγής εικονίζεται και στον απουλικό κρατήρα του Βρετανικού Μουσείου (London F277). (Εικ.105)⁵⁹⁷

Επίσης, στο αναθηματικό ανάγλυφο από τη Δήλο (A 3194) με θέμα την ανεύρεση της Κόρης και την επανένωσή της με τη Δήμητρα εικονίζονται ο Ερμής, οι ελευσίνιες θεότητες και η Εκάτη σύμφωνα με τις ερμηνείες του C.Picard.⁵⁹⁸

VIII. Ερμής, Πάν και Περσεφόνη.

Η έρευνα αυτή προσανατολίζεται σε συγκεκριμένους θεούς προκειμένου να ταυτοποιηθούν ο νεανίας και η δαδούχος των αττικών ναΐσκων της Μ. Μητέρας. Αυτό οδηγεί αναγκαία στη διερεύνηση της εικονογραφικής σύνδεσης του Πανός με τον ελευσίνιο μύθο και κατά συνέπεια με τον Ερμή και την Περσεφόνη.

⁵⁹² Ο Ερμής εικονίζεται πάλι σε γαμήλιο θέμα μπροστά από το άρμα του Πηλέα και της Θέτιδας στον κρατήρα της Φερράρας: βλ. παραπάνω, σ.160.

⁵⁹³ NY, Μητροπολιτικό Μουσείο 28.57.23. Richter, πιν. 80 c, επιγραφή: Εκάτη. Sarian, αρ.10-15.

⁵⁹⁴ Peschlow-Bindokat, σ. 94, εικ. 31.

⁵⁹⁵ Sarian, αρ. 32, σ.992.

⁵⁹⁶ Mus.civ.132733. Sarian, αρ. 35, σ.992.

⁵⁹⁷ Βλ. σ.156-7.

⁵⁹⁸ βλ. παραπάνω, υποκεφάλαιο IV.

Ο θεός Παν εικονίζεται σε έναν κρατήρα του ρυθμού Kertsch στη Δρέσδη με θέμα τη άνοδο της Περσεφόνης, όπου ο Ερμής με πέτασο και γλαμούδα κρατεί έναν κλάδο αντί για κηρύκειο.⁵⁹⁹ Εδώ η θεά είναι μια θεότητα της φύσης, η επιφάνεια της οποίας συμβολίζει την αρχή της άνοιξης. Ο Ερμής και ο Πάνας συχνά εμφανίζονται σε σκηνές ανόδου όπως και σε αυτήν της θεάς Αφροδίτης σε μια πελίκη από τη Ρόδο. Τον Πάνα ενίοτε αντικαθιστούν σάτυροι, που κρατούν σφυριά ή κασμάδες.⁶⁰⁰

Όπως διαπιστώνεται, λοιπόν, η εικονογραφική παρουσίαση της συμβολής του Πανός μαζί με τον Ερμή στην εύρεση της Κόρης συνάδει με την παράδοση, που θέλει ο Παν να συμμετέχει στο συγκεκριμένο επεισόδιο του ελευσίνιου μύθου.

ΙΧ. Δάδα. Παραστάσεις και σημασία.

Πέρα από την αναζήτηση των εικονογραφικών συνδυασμών, που αφορούν τη μορφή της δαδούχου κόρης με σκοπό την ταυτοποίησή της, χρήσιμο είναι να κατανοηθεί η λειτουργία του βασικού συμβόλου της, που είναι η δάδα. Ένα σημαντικό στοιχείο για τον προσδιορισμό της ταυτότητάς της είναι η διερεύνηση του σκοπού χρήσης του εν λόγω αντικειμένου. Αποτελεί μέσο τελετουργικό ή απλά σύμβολο αναγνωριστικό συγκεκριμένων θεοτήτων ή και τα δύο; Η διευκρίνιση αυτών των σημείων θα δια φωτίσει περισσότερο τον χαρακτήρα της δαδούχου κόρης και τη σκοπιμότητα ενδεχομένως της προσθήκης της στην εικονογραφία των αττικών ναϊσκων της Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές.⁶⁰¹

Η δάδα ως τελετουργικό μέσο συναντάται σε ένα χωρίο του Πausανία, ο οποίος αναφέρει ότι σε μία χαράδρα στο Άργος είχαν ρίξει δάδες της Κόρης: *«τά δε ἐς τον βόθρον τον πλησίον δρώμενα Νικόστρατον ἄνδρα ἐπιχώριον καταστήσασθαι λέγουσιν. Ἀφιάσι δε και νυν ἐτι ἐς τον βόθρον καιόμενας λαμπάδας Κόρη τῆ Δήμητρος»*.⁶⁰² Πρόκειται για τη λεγόμενη πομπή των Κοραγίων, ένα τελετουργικό έθιμο ιδρυμένο από τον Νικόστρατο. Η χαράδρα, που αποτελεί σύμβολο του χάσματος που δημιουργήθηκε κατά την απαγωγή της Κόρης από

⁵⁹⁹ πρβ. το αναθηματικό ανάγλυφο EAM 1453 από το Γύθειο με κορίτσι που κρατεί κλάδο ή στάχυ (Schörner, σ. 562 (R 46), πιν.7,2). Επίσης, βλ. σχετικά σχόλια στο Δ' μέρος, κεφ.2^ο, υποκεφ.ΙΙ.

⁶⁰⁰ Peschlow-Bindokat, V 94, σ. 95-96.

⁶⁰¹ Το υποκεφάλαιο αυτό θα μπορούσε κάλλιστα να ενσωματωθεί στο υποκεφάλαιο ΙΙ, που αφορά τις παραστάσεις δαδούχων, αλλά θεωρήθηκε ότι η εξέταση του γενικότερου ρόλου της δάδας με την παράθεση εδώ επιπρόσθετων παραδειγμάτων θα διευκολύνει τη διερεύνηση του ειδικότερου ρόλου, που ενδεχομένως αυτή διαδραματίζει στους υπό μελέτη ναϊσκους.

⁶⁰² 2, 22, 3.

τον Πλούτωνα, είναι ίσως ένα σύνθητες μέγαρο της Δήμητρας. Έτσι, οι δάδες είναι τα ιερά αντικείμενα, που συναντώνται στα μέγαρα, και αναπόσπαστα στοιχεία της λατρείας.⁶⁰³

Η δάδα συναντάται συχνότατα στην αγγειογραφία και την πλαστική. Στο θραύσμα μιας στάμνου του ύστερου 5^{ου} αι. π.Χ. εικονίζεται το θέμα μιας λαμπαδηδρομίας,⁶⁰⁴ όπου μία Νίκη κρατεί δάδα, όπως και οι λαμπαδηδρόμοι.⁶⁰⁵

Σε ένα αναθηματικό ανάγλυφο των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ. από την Παλαιοχώρα της Αίγινας (EAM 1950) απεικονίζεται ένας μεγάλος βωμός επάνω σε τρία σκαλιά, τον οποίο πλησιάζουν δύο άνδρες με κοντό χιτωνίσκο. Πίσω σε χαμηλό ανάγλυφο διακρίνεται μια θεά με δύο δάδες, που ίσως είναι η Άρτεμις.⁶⁰⁶ (Εικ.195)

Η Περσεφόνη εμφανίζεται να κρατεί δύο δάδες σε σκηνές, που σχετίζονται με τα Ελευσίνια μυστήρια, όπως στο αναθηματικό ανάγλυφο του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. από το Ασκληπιείο της Αθήνας αφιερωμένο στον Ασκληπιό (EAM 1332), όπου κρατεί δύο δάδες και η θεά Δήμητρα κάθεται πάνω σε ένα πηγάδι.⁶⁰⁷ (Εικ.196). Ως Κόρη-Περσεφόνη ερμηνεύεται και η μορφή του αγάλματος (που ανήκει στον εργαστηριακό κύκλο του Αγορακρίτου), που προέρχεται από τον Πειραιά (EAM 176), τα αποκεκρουμένα χέρια της οποίας συμπληρώνονται με δάδες κοντές.⁶⁰⁸

Στην γλυπτική του 5^{ου} αι. π.Χ. η Κόρη εμφανίζεται με δύο δάδες και συγκεκριμένα σε ανάγλυφο από την Ελευσίνα (Μ.Ελευσίνας, αρ.ευρ. 35).⁶⁰⁹ Η τυπολογία της Δήμητρας και της Κόρης στον 5^ο αι. π.Χ. αποκρυσταλλώνεται στο μεγάλο ελευσινιακό ανάγλυφο (EAM 126), όπου η Δήμητρα εικονίζεται με πέπλο και σκήπτρο και η Περσεφόνη με χιτώνα και ιμάτιο και με μία ή δύο δάδες.⁶¹⁰ (Εικ.197) Στο ψηφισματικό ανάγλυφο του Μ.Ελευσίνας (αρ.5093) του 420 π.Χ. το σχετικό με τη γεφυροποιία στους Ρειτούς, απεικονίζεται πάλι η Κόρη με δύο δάδες εκ των οποίων τη μία κρατεί προς τα κάτω.⁶¹¹

⁶⁰³ Nilsson 1906, σ. 361-362.

⁶⁰⁴ Corbet, σ.364.

⁶⁰⁵ Λαμπαδηδρομίες λάμβαναν χώρα στα Παναθήναια, στα Ηφαιστεια και στα Προμήθεια καθώς και στις τιμές προς τον θεό Πάνα. Βλ. Ruckert, σ. 194-195. Σχετικά, βλ Deubner, σ. 212. Schoppa, σ.38. Metzger 1951, σ. 354. Diehl, σ.195, σημ. 178. Simon 1983, σ.536.

⁶⁰⁶ Καλτσάς, αρ.273, σ.142-3.

⁶⁰⁷ Καλτσάς, αρ.472. Σε ένα ανάγλυφο (EAM 1432) από το θέατρο του Διονύσου του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. συναντούμε τον Ασκληπιό, τη Δήμητρα και τη δαδούχο Κόρη: Peschlow-Bindokat, σ. 141-142, R31. Svoronos I, σ.437, πιν. 59, 3.

⁶⁰⁸ Karuzu, σ. 158-159 και σημ. 3.

⁶⁰⁹ Peschlow-Bindokat, R6, σ. 110. Καθώς και στο ανάγλυφο R4, EAM 126: εδώ σ.150. Επίσης, στο ανάγλυφο από το Μ.Ακρόπολης 1348, R 3, σ. 150 και εικ.38.

⁶¹⁰ Καρούζου 1967, σ. 37, πιν.20. EAM 126: από Ελευσίνα, 440-430 π.Χ., Svoronos I, σ.106, πιν. 24, 25. Hausmann 1960, 45, εικ.23.

⁶¹¹ Peschlow-Bindokat, σ. 111-112, εικ.34 και R8 στη σελ. 150. Παράλληλα αυτού του αναγλύφου αποτελεί αυτό του μουσείου της Κατανίας, (ο.π., R5, εδώ σ.150), όπου εικονίζεται η Κόρη με δύο δάδες, καθώς και τα ανάγλυφα από τον Ραμνούντα στο Μ.Μονάχου, με παράσταση της Κόρης, που φέρει τα ίδια χαρακτηριστικά (ο.π., R14, Γλυπτοθήκη του Μονάχου, εδώ σ. 151, εικ.37) και την Ελευσίνα στο Μ.Ελευσίνας, που σώζεται αποσπασματικά (ο.π., σ.111-115, R11, εικ.36). Επίσης, σε ένα ανάγλυφο του

(Εικ.198) Σε ένα ανάγλυφο του Μ.Ελευσίνας του 480-475 π.Χ. (αρ.5085) απεικονίζεται η Κόρη μπροστά από την ένθρονη Δήμητρα με δύο δάδες κοντές. Η μορφή ταυτίζεται από άλλους με την Εκάτη, που ανακοινώνει την αρπαγή της Κόρης στη μητέρα της.⁶¹² Από τις πιο χαρακτηριστικές σκηνές είναι αυτές, που απεικονίζεται στον ναϊσκόμορφο πίνακα της μύστιδος Νίννιον του 4^{ου} αι. π.Χ. (EAM 11036) με κεντρική μορφή την Κόρη, που κρατεί δύο δάδες από την Ελευσίνα, που κατά άλλους πρόκειται για την Εκάτη.⁶¹³ (Εικ.199) Σε ένα ανάγλυφο (αρ.ευρ.1095) στο μουσείο της Βιέννης εικονίζονται η Δήμητρα, η Περσεφόνη με δύο δάδες και ένας θεός.⁶¹⁴

Και σε θέμα όμως διαφορετικό από τον ελευσίνο κύκλο η Κόρη εμφανίζεται να κρατεί τις χαρακτηριστικές δάδες, όπως σε μια υδρία (Μ.Βερολίνου, αρ.ευρ. 2634) με θέμα τον μύθο του Κάδμου.⁶¹⁵

Όπως διαπιστώνεται από τα παραπάνω παραδείγματα, οι δάδες προσδιορίζουν το πρόσωπο που τις κρατεί, αλλά και τη σκοπιμότητα, π.χ. οι μακριές δάδες (ή δάδα) αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο της εικονογραφίας της Περσεφόνης στην πλειοψηφία των παραστάσεων είτε αυτές απεικονίζουν συγκεκριμένο μυθολογικό θέμα είτε τελετουργικό. Όπως, όμως, φαίνεται (βλ.υποκεφάλαιο ΙΙ) με δύο μακριές δάδες συχνά εικονίζεται και η Εκάτη, όπως στο ανάγλυφο EAM 1377 και στα περισσότερα αρχαϊστικά Εκαταία από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας,⁶¹⁶ καθώς και σε Εκαταία άλλων προελεύσεων, τα περισσότερα από τα οποία και κυρίως όσα χρονολογούνται στον 4^ο και 3^ο αι. π.Χ., κρατούν μακριές δάδες. Στην τρίμορφη αυτή απόδοση της Εκάτης οι κοντές δάδες είναι πιο σπάνιες και χαρακτηρίζουν κυρίως τη ρωμαϊκή περίοδο.⁶¹⁷ Ενίοτε και με μία, όμως, όπως στο αρχαϊστικό αγαλμάτιο ρωμαϊκών χρόνων, που αναπαριστά την Εκάτη να κρατεί φιάλη και δάδα μακριά (Εικ.200).⁶¹⁸ Η συγκεκριμένη μορφή μπορεί να ερμηνευθεί και ως Άρτεμη ή Περσεφόνη σύμφωνα με τον Α.Φιλαδέλφεια.

Μ.Ερμιτάζ στο Λένιγκραντ καθώς και σε ένα θραύσμα του Μ.Αγοράς S 1045 η Κόρη κρατεί δάδα (ο.π., αρ.ευρ. 160 και R12, εικ.39 και R 1, εικ.40)

⁶¹² Κάντα, σ.68, εικ.27.

⁶¹³ Peschlow-Bindokat, V 124, σ. 105-106.

⁶¹⁴ ο.π., R 15, σ.151. Ανάμεσά τους σύμφωνα με την ερμηνεία του O.Walter (1937, σ.56) εικονίζεται ένα βρέφος, που είναι ο Πλούτος (Peschlow-Bindokat, σ. 141. βλ. και Möbius 1935/36, σ. 255).Και στην αγγειογραφία του 4^{ου} αι. π.Χ. εμφανίζεται η Κόρη με τα ίδια χαρακτηριστικά (με μία ή δύο δάδες): Peschlow-Bindokat, σ. 102. Σε έναν κιονωτό κρατήρα (St. Louis 4021) εικονίζεται η Περσεφόνη να κρατεί δύο δάδες. Καθώς και σε άλλα παραδείγματα όπως: Ferrara [D.43]-Ferrara T 313 [D.57]-Wien, Kunsthist. Mus. 641[D.63]-Munchen 2685 [D.65]-S. Francisco [D.69]-Wurzburg 529 [D.85-Brindisi [D.109]. Σε όλα αυτά η Δήμητρα κρατεί σκήπτρο. Ενίοτε η δάδα τοποθετείται και στα χέρια της Δήμητρας.Βλ.Καρούζου 1967, σ. 83-84, εικ. 19.

⁶¹⁵ Peschlow-Bindokat, V 101, σ. 99.

⁶¹⁶ Harrison 1965, σ. 86-107, αρ.134-155, Πίν.32-39.

⁶¹⁷ Werth, σ.153.

⁶¹⁸ Φιλαδέλφους, σ.124-125, αρ.44, πιν.21.

Η δάδα στη δημόσια λατρεία συνδέεται περισσότερο με τα έθιμα του καθαρμού και στην ιδιωτική έχει αποτροπαϊκή σημασία λόγω του σημαντικού ρόλου, που διαδραματίζει η φωτιά στους εξαγνισμούς.⁶¹⁹ Συνδέεται αποκλειστικά με τις χθόνιες θεότητες, που προέρχονται είτε από τον ελευσινιακό κύκλο είτε από το περιβάλλον της Εκάτης. Από τον 4^ο αι. π.Χ. η δάδα δεν έχει μόνο καθαρτήρια και αποτροπαϊκή σημασία, αλλά συνοδεύει και άλλες θεότητες σε απεικονίσεις τους ως σύμβολό τους.⁶²⁰

Στη δημόσια λατρεία η δάδα πρωταγωνιστεί ειδικότερα στην Ελευσινιακή λατρεία. Διαδραματίζει σημαντικότατο ρόλο στις εξαγνιστικές τελετουργίες και κυρίως στις παννυχίδες των ελευσίνιων μυστηρίων, στις οποίες συμμετείχε ο μύστης. Σε αυτές απεικονίζονται συχνά στην αγγειογραφία οι δαδούχοι της ελευσινιακής δαδουχίας.⁶²¹

Δάδα μπορεί να κρατεί και μια απλή λατρεύτρια, η οποία πάντα αποδίδεται σε μικρό μέγεθος και σε κάποιες περιπτώσεις φορεί χιτώνα και μιάτιο.⁶²² Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ιερέων, που κρατούν δάδες σε τελετουργική σκηνή είναι μία ελευσινιακή στάμνος, που βρίσκεται στο Μ.Ελευσίνας με παράσταση ελευσινιακής δαδουχίας, από όπου αντλούμε εικονογραφική μαρτυρία σχετικά με τη χρήση της δάδας στην τελετουργία. Πρωταγωνιστές του θέματος είναι η Περσεφόνη, ο ρόλος της οποίας ως μυσταγωγού στις τελετές μύησης είναι γνωστός και από τον πίνακα της μύστιδος Νίνιον, ένας δαδούχος, πιθανότατα ο ιερέας των μυστηρίων και μία δαδουχούσα, με όμοια ιδιότητα σχετιζόμενη με την εκτέλεση της απεικονιζόμενης ιερουργίας. Πρόκειται για μία σκηνή μύησης στα ελευσίνια μυστήρια, στην οποία διακρίνονται η μακριά δάδα, που κρατεί η θεά, και οι κοντές δάδες των δαδούχων, καθώς και ο βάκχος, δηλαδή η κοντή η αποτελούμενη από πολλά λεπτά κλαδιά ράβδος.⁶²³ Ο βάκχος, όπως αυτός απεικονίζεται και σε μια μελανόμορφη λουτροφόρο, έχει σχήμα μακρού χωνιού και διαφέρει ως προς την απεικόνιση της δάδας στο πάχος - η τελευταία είναι παχύτερη - και στην απόδοση των κλαδιών, που την απαρτίζουν. Στη δάδα είναι ευδιάκριτα καθώς αποδίδονται με λεπτές παράλληλες γραμμές, ενώ στον βάκχο αυτές συγχέονται.⁶²⁴ (Εικ.201-205)

⁶¹⁹ Vassits, σ. 6.

⁶²⁰ Ο Έρωσ και ο Προμηθέας, Βλ. Triomphe, σ.40-41, εικ.3. Επίσης η Σελήνη, ο Ήλιος, Αφροδίτη, ο Διόνυσος, ο Απόλλων, ο Ήφαιστος η Νίκη, οι Ερινύες και η Ειλείθυια, είναι θεότητες που εμφανίζονται ενίοτε στην εικονογραφία κρατώντας δάδα: ο.π., σ. 12. -13.

⁶²¹ Vassits, σ.15 και 20, όπου αναφέρει παραδείγματα ενός αναγλύφου και ενός ερυθρόμορφου αγγείου με παραστάσεις ιερειών της Δήμητρας να κρατούν δάδες. Επίσης, βλ. παρακάτω τον ερυθρόμορφο στάμνο, που φέρει παράσταση ελευσινιακής δαδουχίας.

⁶²² Ο.π., σ. 28. Michaelis, σ.495, αρ. 52 και σ.578, αρ. 149.

⁶²³ Κουρουγιώτης, σ.223-236, εικ. 1-4, 9-10, 19-20.

⁶²⁴ Ο.π., σ.240-242, εικ. 12.

Στον κύκλο της Εκάτης–Αρτεμης η δάδα λειτουργεί ως αποτροπαϊκή ή ως σύμβολο στη μαγεία.⁶²⁵ Στην ιδιωτική λατρεία η δάδα πρωταγωνιστεί στις τρεις πτυχές της ζωής, για τις οποίες οι άνθρωποι επικαλούνταν τις θεότητες εκείνες, που τις αφορούν, και αυτές δεν είναι άλλες από τη γέννηση, τον γάμο και τον θάνατο. Σε σκηνές γέννησης η δάδα εμφανίζεται με την αποτροπαϊκή της λειτουργία. Π.χ ο M.Vassitz αναφέρει ένα ερυθρόμορφο αγγείο με θέμα τη γέννηση του Ιάκχου, όπου μία δαδούχος (ιέρεια;) κρατεί δύο δάδες αναμμένες.⁶²⁶ Στα βρέφη η φωτιά, σύμβολο της οποίας αποτελεί η δάδα, είναι εξαγνιστική. Στον γάμο η φύση της είναι αποτροπαϊκή, όπως και στον θάνατο, όπου πάντα στην εκφορά και την πρόθεση του νεκρού είναι παρούσα.⁶²⁷

Όσον αφορά τώρα τις δάδες, που εικονίζονται η μία όρθια και η άλλη ανάποδα, δηλαδή προς τα κάτω, εκτός από τα χέρια της Περσεφόνης του αναγλύφου από την Ελευσίνα (αρ.5093), συναντώνται και στις Εκάτης σε ένα ρωμαϊκό αγαλμάτιο στο Μ.Βουκουρεστίου, στο οποίο η μορφή, που φορά πόλο στο κεφάλι, πέπλο και ιμάτιο, κρατεί δύο κοντές δάδες προς τα κάτω (Εικ.206).⁶²⁸ Επίσης στο Μ.Βουκουρεστίου βρίσκονται τρία μαρμάρινα ανάγλυφα Εκαταία των ρωμαϊκών χρόνων, όπου η μία από τις τρεις μορφές της θεάς εικονίζεται να κρατεί δύο κοντές αναμμένες δάδες προς τα κάτω, με τις οποίες ανάβει βωμούς (Εικ.207),⁶²⁹ ενώ ανάγλυφα εκαταία με τη μία μορφή να ανάβει βωμούς με κοντές δάδες στραμμένες προς τα κάτω βρέθηκαν στη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και στη Μ.Ασία.⁶³⁰

Ανάποδη δάδα συναντούμε και σε παραστάσεις όπου πρωταγωνιστεί ο Άττις. Σε ένα τραπεζοφόρο από την Alesia (Γαλλία) του 2^{ου} αι.μ.Χ. εικονίζεται ο Άττις σε πένθιμη στάση στη μία από τις πλευρές του ποδιού. Στις άλλες πλευρές ένα γυμνό παιδί κρατεί μία δάδα προς τα κάτω.⁶³¹ (Εικ.208) Γενικά με δάδα ο Άττις εικονίζεται σε αρκετές παραστάσεις, όπως σε μια σαρκοφάγο από την Αντιόχεια του 150 μ.Χ. (Εικ.210)⁶³² Εμφανίζεται ξανά σε έναν πήλινο λύχνο από την Ταρσό, όπου κρατεί και με τα δύο χέρια μία δάδα, που τυλίγεται ανά διαστήματα από ταινίες όπως ο βάκχος.⁶³³ (Εικ.211)

Χαρακτηριστικό είναι, επίσης, ένα μαρμάρινο ανάγλυφο από τη Ρώμη, όπου εικονίζεται ο Άττις με τη συνήθη ενδυμασία ξαπλωμένος σε βράχο με τα χέρια και τα

⁶²⁵ Vassits, σ. 48.

⁶²⁶ Ο.π., σ. 50.

⁶²⁷ Ο.π.,σ. 73-84.

⁶²⁸ Bordenache, σ. 56, αρ.104, πιν. XLV.

⁶²⁹ Ο.π., σ.56, αρ.95-96, σ.57, αρ.99. Εδώ μία από τις μορφές του Εκαταίου κρατεί το κλειδί του Κ.Κόσμου (αρ.95).

⁶³⁰ Mitropoulou 1978β, σ.34 κ.ε. βλ.επίσης, Χρυσοστόμου, σημ.565, για πεπλοφόρους δαδούχους, που ταυτίζονται με την Εκάτη, την Αρτεμη και την Εν(ν)οδία-Περσεφόνη.

⁶³¹ Alise-Sainte-Reine, Municipal Museum. CCCAV, αρ. 435, σ.150, πιν. CXLIX

⁶³² Antakya, Αρχ.Μουσείο 9576. CCCAI, αρ.8, σ.3, πιν.ΙΙ.

⁶³³ Παρίσι, Μ.Λούβρου Τα CCCAI, αρ.831, σ.247, πιν.CLXXVIII.

πόδια σε έκταση. Δίπλα του διακρίνονται μία δάδα, ένα ζευγάρι κύμβαλα και ένας φρυγικός σκούφος.⁶³⁴ (Εικ.209) Επίσης, σε ένα θραύσμα ασβεστολιθικής πλάκας από την Παννονία του 3^{ου} αι.μ.Χ. παριστάνεται ο Άττις ερμαφρόδιτος να κρατά δάδα.⁶³⁵ (Εικ.212)

Η δάδα εμφανίζεται ενίοτε και στα χέρια της Κυβέλης όπως σε ένα αγαλμάτιο στο Brindisi, που εικονίζει τη θεά να κρατεί στο ένα χέρι λιοντάρι και στο άλλο δάδα.⁶³⁶ (Εικ.213) Επίσης, συναντάται και στα χέρια του Πανός, ο οποίος εικονίζεται σε ένα χάλκινο ειδώλιο ρωμαϊκών χρόνων αντίγραφο ενός ελληνιστικού πρωτοτύπου από τη Vindonissa της Ελβετίας να κρατεί στο αριστερό χέρι ένα βαρύ ογκώδες τσαμπί σταφύλι και στο δεξί μία ανάποδη αναμμένη δάδα. Το πρώτο αντικείμενο δικαιολογεί η ιδιότητα του θεού ως συνοδού του Διονύσου. Η δάδα ίσως αποτελεί υπαινιγμό της εξουσίας του θεού πάνω στον θάνατο και τη ζωή. Το γεγονός ότι την κρατά ανάποδα συνδέεται πιθανότατα με την έννοια του θανάτου και τον Κάτω κόσμο.⁶³⁷ (Εικ.233)

Η δάδα ήταν απαραίτητη για τη δημιουργία της κατάλληλης μυστικιστικής ατμόσφαιρας κατά την τέλεση των μυστηρίων. Στους ρωμαϊκούς χρόνους στις τελετές του μητρώου κύκλου ο συμβολισμός τους σχετιζόταν με τις παννυχίδες, τις τελετές θρήνου των Αττιδείων και είχαν συνδεθεί για αυτό τον λόγο με τον συμβολισμό του φωτός της νέας ζωής και της αναγέννησης, που υπόσχονταν στον μύστη, αποκτώντας έτσι εσχατολογική σημασία.⁶³⁸

Από όλα τα παραπάνω παραδείγματα, λοιπόν, προκύπτει ότι η γενικότερη σκοπιμότητα της δάδας στην εικονογραφία αφορά τον χαρακτηρισμό ορισμένων θεοτήτων, τη δήλωση εορτών και τελετουργικών σκηνών. Οι τελευταίες ενίοτε σχετίζονται με τελετές μυστηρίων, όπου εικονίζεται σκηνή μύησης και εξαγνισμού θνητών ή ηρώων, όπως π.χ. στη σαρκοφάγο της Τόρρε Νόβα και την τεφροδόχο Lovatelli, που φέρουν παράσταση με θέμα τη μύηση του Ηρακλή.⁶³⁹

X. Ο πέπλος και ο γιτώνας στις δαδούχους.

Η δαδούχος κόρη των αττικών ναΐσκων συναντάται στην πλειοψηφία των περιπτώσεων ως πεπλοφόρος. Πέπλο φορεί κυρίως στις παραστάσεις της η Εκάτη και

⁶³⁴ Δρέσδη, Staat.Kunstsammlungen, Skulpturensammlung ZV 284. CCCAIII, αρ.309, σ.84, πιν.CLXXV.

⁶³⁵ Bad-Deutsch-Altenburg, Museum Carnuntium 3901. CCCAVI, αρ.99, σ.32, πιν.XXIV.

⁶³⁶ Brindisi, Museo Provinciale Ribezzo 1376. CCCAIV, αρ. 121, σ.47, πιν.XXXVII.

⁶³⁷ Herbig, σ.66, πιν. XIV, 3-4 και σημ. 177 και 179.

⁶³⁸ Λουκάς, σ. 188.

⁶³⁹ Βλ. σχετικά Δ'μέρος, Κεφ.2^ο, I, σ.307.

μάλιστα σε αυτές της θεσσαλικής θεάς Εν(ν)οδίας με την οποία ενίοτε ταυτίζεται.⁶⁴⁰ Επιβάλλεται έτσι η διερεύνηση και μιας τελευταίας εικονογραφικής λεπτομέρειας, που αφορά το ένδυμα της δαδούχου, που συμπληρώνει την παράσταση της Κυβέλης στους ναΐσκους.

Με πέπλο, λοιπόν, εμφανίζεται η έφιππη θεά Εν(ν)οδία σε μία σειρά νομισμάτων από τις Φερές. Όλα χρονολογούνται στον 4^ο αιώνα π.Χ.⁶⁴¹ Σε τέσσερα ανάγλυφα από το ιερό της Εν(ν)οδίας στην Εξοχή Εορδαίας⁶⁴² και σε ένα από την Αγία Παρασκευή Ελιμείας στη Μακεδονία⁶⁴³ συναντάται η έφιππη θεά με πέπλο και χιτώνα.

Σε μία μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη από τη Πτολεμαΐδα, που ίσως προέρχεται από το ιερό της Ενοδίας στην Εξοχή, η θεά εικονίζεται όρθια να συνοδεύεται από άλογο και σκυλί φορώντας χιτώνα και πέπλο ζωσμένο στο στήθος με αναλάβους.⁶⁴⁴ (Εικ.214) Ανάλογη παράσταση της θεάς επισημαίνεται στο αναθηματικό ανάγλυφο από την Κραννώνα. Η θεά είχε ταυτιστεί παλιότερα από την έρευνα ως Εκάτη, αλλά η ομοιότητά της με τη θεά στο ανάγλυφο από την Πτολεμαΐδα, που φέρει αναθηματική επιγραφή στην Εν(ν)οδία, προσανατολίζει την ταύτισή της προς την τελευταία.⁶⁴⁵

Με πέπλο εμφανίζεται η Εν(ν)οδία συνοδευόμενη από σκυλί σε μια ανάγλυφη στήλη επίσης από τη Λάρισα, που χρονολογείται στο β΄ μισό του 4^{ου} αι. π.χ. (Εικ.215) Επίσης, πέπλο φέρει η θεά σε ένα πήλινο ειδώλιο από το μικρό ιερό της Εν(ν)οδίας στις Φερές, που χρονολογείται στο α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. (Εικ.216) καθώς και σε ένα ανάγλυφο από την Ολοοσώνα των ελληνιστικών χρόνων. (Εικ.217) Η θεά εικονίζεται όρθια και στις δύο περιπτώσεις και η ταύτισή της σύμφωνα με τον Π. Χρυσοστόμου καθορίζεται από τις δάδες και το μέγεθος, ενώ ο αριθμός τους καθώς και ο τρόπος, που τις κρατά «ποικίλλει από παράσταση σε παράσταση».⁶⁴⁶ Με πέπλο και κοντές δάδες, εκ των οποίων τη μία κρατεί ανάποδα για να ανάψει βωμό, εικονίζεται η θεά σε ένα αναθηματικό ανάγλυφο από την Πέλλα του 2^{ου} αι.π.Χ.⁶⁴⁷ (Εικ.218)

Με χιτώνα και ιμάτιο εμφανίζεται η δαδούχος θεά στο αμφίγλυφο, που βρίσκεται στο Μ. Λούβρου και χρονολογείται γύρω στο 300 π.Χ. (βλ. παραπάνω, υποκ.ΙV-Εικ.187-

⁶⁴⁰ Για τη λατρεία της θεσσαλικής θεάς Εν(ν)οδίας και τη συγχώνευσή της με την Εκάτη, βλ. Χρυσοστόμου και Πάντος, σ.96-106.

⁶⁴¹ Χρυσοστόμου, σ. 145-6: αρ.1 (πιν.12:5), αρ.2 (πιν.12:10), αρ.3 (πιν.12:4), αρ.4 (πιν.12:7), αρ.5.

⁶⁴² ο.π., σ.147-148: αρ.1, αρ.2 (πιν.13 ε), αρ.3 (πιν.13στ), αρ.4 (πιν.13δ).

⁶⁴³ ο.π., σ. 149-150.

⁶⁴⁴ ο.π., σ.151-2, πιν.14β και σημ.542.

⁶⁴⁵ ο.π., σ.152-153, εικ. εξωφύλλου.

⁶⁴⁶ ο.π., σ.157, σημ.556 και σ.158: αρ.3 (πιν.4β, 16 α) και αρ.4 (πιν.18 α).

⁶⁴⁷ ο.π., σ.158-160, πιν.16 β.

188).⁶⁴⁸ Την ίδια ενδυμασία φέρει η Εκάτη και σε ένα ανάγλυφο από την Κύζικο, καθώς και στο ανάγλυφο από τις Μαριές της Θάσου.⁶⁴⁹ Στο αμφίγλυφο του μουσείου του Λούβρου⁶⁵⁰ συναντούμε μία θεοκρασία που αφορά την Εκάτη και τις θεές του ελευσινιακού κύκλου. Σύμφωνα με τον Π. Χρυσοστόμου η δαδούχος θεά της δεύτερης όψης με τον χιτώνα και το ιμάτιο θυμίζει έναν υστεροκλαστικό τύπο της Κόρης-Περσεφόνης, αλλά η παρουσία του σκυλιού αδιαμφισβήτητο σύμβολο τόσο της Εκάτης όσο και της θεάς Εν(ν)οδίας παραπέμπει σε μία από αυτές τις εκδοχές. Η θεά της κύριας όψης, η ιερατικότητα της οποίας ενισχύεται τόσο από τον πόλο όσο και από το σκήπτρο, οδηγεί στην υπόθεση ότι πρόκειται για τη Δήμητρα. Το σκυλί συνδέει και τις δύο θεές καθώς αυτό εμφανίζεται και στις δύο πλευρές του αναγλύφου. Σύμφωνα με τον Ευριπίδη⁶⁵¹ η Εν(ν)οδία ήταν θυγατέρα της Δήμητρας. Ο πόλος, ωστόσο, ο πέπλος και ο χιτώνας με το ιμάτιο χαρακτηρίζουν και τη Δήμητρα και την Εκάτη.⁶⁵²

Με χιτώνα, αλλά και με αττικό πέπλο,⁶⁵³ εικονίζονται συνήθως οι τρεις μορφές της Εκάτης στα Εκαταία. Φέρουν μακριά κόμη και κρατούν συχνά η κάθε μία από ένα διαφορετικό αντικείμενο, όπως φιάλη, οινοχόη και δάδα.⁶⁵⁴ Με χιτώνα και πέπλο εικονίζεται η Εκάτη στο ανάγλυφο από την Τεγέα (Μ.Τεγέας 34). Με πέπλο εξωσμένο η Εκάτη εμφανίζεται στον κρατήρα της Γιγαντομαχίας του ζωγράφου των Νιοβιδών.⁶⁵⁵ Τα περισσότερα αρχαϊστικά Εκαταία από την Αρχαία Αγορά φέρουν χιτώνα και πέπλο.⁶⁵⁶ (Εικ.217α) Σε αυτά χαρακτηριστική είναι η φαρδιά κεντρική πτυχή του πέπλου κάτω από το ζώσιμο, που παρατηρείται στις περισσότερες από τις δαδούχους κόρες των ναϊσκών της Κυβέλης.⁶⁵⁷ Με πέπλο και μακριά δάδα, επίσης, εικονίζεται η συγγενική στην Εκάτη Άρτεμις, που αναγνωρίζεται σε ένα ανάγλυφο από τη Λαμία.⁶⁵⁸ (Εικ.217β)

⁶⁴⁸ Hamiaux II, Ma 2723, σ. 170-1, εικ.189. Σχετικά με την ταύτιση των μορφών στις δύο όψεις του αναγλύφου βλ. παρακάτω.

⁶⁴⁹ Χρυσοστόμου, σ.164, σημ.581. Για το ανάγλυφο από τις Μαριές της Θάσου, βλ. Conze 1860, σ. 38, πιν.10,4, και παραπάνω, υποκεφ.Π.

⁶⁵⁰ Βλ. κεφ.2^ο, IV.

⁶⁵¹ Ευριπίδης, Ίων, στ.1048.

⁶⁵² Χρυσοστόμου, σ.161-2. Clement, σ.200. Ο Μ.Hamiaux υποστηρίζει ότι πρόκειται για τη διπλή απεικόνιση της Εκάτης στον τύπο των ελευσίνων θεοτήτων με τις οποίες σχετίζεται, βλ. Hamiaux II, σ.170.

⁶⁵³ Simon 1985, σ.271.

⁶⁵⁴ Ο.π., σ. 172-176: εκαταίο από τη Λάρισα αρ.4, από τη Δημητριάδα αρ. 6, από τη Βέροια αρ.2, από τη Θεσσαλονίκη αρ. 8. Στο Εκαταίο από την Έδεσσα αρ. 6 οι τρεις μορφές φορούν πέπλο. Βλ και Simon 1985, πιν.54. Kraus, πιν.6-22. βλ. επίσης, και Sarian, αρ.140-2.

⁶⁵⁵ Webster, σ.20, αρ. 12a, πιν. 95. Alfieri-Arias-Hirmer, πιν. 34-36. βλ.παραπάνω, υποκ.IV.

⁶⁵⁶ Harrison 1965, αρ.134, 135, 136, 137, 138 (μόνο πέπλος), 139, 141, 143, 144-145 (μόνο πέπλος), 146-151, 155. Όσα από αυτά έχουν χαμηλό ζώσιμο στον πέπλο ο Kraus τα χρονολογεί στον 4^ο αι.π.Χ., αλλά η Harrison διαφωνεί: αυτόθι, σ. 86-107.

⁶⁵⁷ Βλ. επίσης Werth, όπου αναφέρονται γύρω στα 359 Εκαταία, τα 245 περίπου από τα οποία φέρουν πέπλο, ενίοτε συνδυασμένα με χιτώνα: σ.57, 111, 153.

⁶⁵⁸ Dakoronia-Gounaropoulou, σ.217-219, Πιν.57, 1-2 και Vikela 2008, Εικ.8.

Η Εκάτη, λοιπόν, όπως βεβαιώνεται από τα παραπάνω παραδείγματα μπορεί να είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, αλλά στα αρχαϊστικά Εκαταία τις περισσότερες φορές φορεί πέπλο συνδυασμένο ενίοτε με χιτώνα, όπως και σε ορισμένα ανάγλυφα, ενώ πέπλο συχνά φορεί κυρίως στην αγγειογραφία, όπου ξεχωρίζει από την Περσεφόνη, που εικονίζεται να φορεί χιτώνα και ιμάτιο (βλ.υποκεφ. IV, κρατήρας γιγαντομαχίας Comacchio, υδρία Λονδίνου και υποκεφ.VII, κρατήρας Ν.Υόρκης). Η συγχωνευμένη θεότητα Εν(ν)οδία πάντα σχεδόν φορεί πέπλο συνδυασμένο συχνά με χιτώνα. Η Περσεφόνη, αντίθετα, σε όλες σχεδόν τις παραστάσεις, όπως είδαμε, εικονίζεται με χιτώνα και ιμάτιο.⁶⁵⁹ Έχουμε, δηλαδή, εδώ έναν σαφή διαχωρισμό των θεοτήτων αυτών, όσον αφορά τον ενδυματολογικό κώδικα. Στους περισσότερους αττικούς ναΐσκους η δαδούχος είναι πεπλοφόρος, ενώ μόνο σε οκτώ φορεί χιτώνα και ιμάτιο. Από αυτή την άποψη η ταύτιση με την Εκάτη είναι πιο εύλογη. Επίσης, κρατεί πάντα μακριές δάδες, που χαρακτηρίζουν την Περσεφόνη, αλλά όπως είδαμε και τα περισσότερα Εκαταία. Γεγονός είναι ότι η μακριά δάδα είναι στατική και χαρακτηρίζει τις τελετουργικές σκηνές.⁶⁶⁰

Κεφάλαιο 3^ο Παν

I. Παραστάσεις του Πανός με τη Μητέρα των Θεών.

Η τρίτη μορφή που συμπληρώνει την παράσταση της Κυβέλης στους αττικούς ναΐσκους ταυτίζεται με βεβαιότητα. Ο αναγνωρίσιμος τύπος του Πανός προσφέρει μία ιδέα για την κατανόηση της εικονογραφίας των αναγλύφων αυτών και ένα μικρό έρεισμα ως προς τον προσανατολισμό της ερμηνείας και των άλλων συνοδευτικών μορφών της Μητέρας. Ο συνδυασμός του Πανός με την Κυβέλη εξετάζεται σε συγκεκριμένα έργα, όπου εμφανίζονται και οι δύο, προκειμένου να καταδειχθεί το είδος της σχέσης και του πλαισίου μέσα στο οποίο εντάσσονται.

Σε ένα αναθηματικό ανάγλυφο του 4^{ου} αι.π.Χ., που προέρχεται από την Τανάγρα και συγκεκριμένα το χωριό Μουσταφάδες από ιερό κάποιας χθόνιας θεότητας και πιθανότατα της Κυβέλης,⁶⁶¹ εικονίζονται πίσω από έναν ιματιφόρο και γενειοφόρο άνδρα, τον Διόνυσο, τρεις κόρες και μία ένθρονη θεά, που ο Μ.Κορτε ταυτίζει με την Κυβέλη. Δίπλα της ο Παν σε κατατομή με αυτιά και κέρατα τράγου κάθεται στα πόδια της.

⁶⁵⁹ Με πέπλο συναντάται στις ακόλουθες παραστάσεις: Metzger 1965, αρ.22, 46-50 .Peschlow-Bindokat, εικ.29. Επίσης, σε μια ερυθρόμορφη υδρία στο ΕΑΜ (17297) εικονίζεται με πέπλο και μακριές δάδες: *Worshipping Women*, σ.142, αρ.59 (Avronidaki Ch.).

⁶⁶⁰ Βλ.σ.219, σημ. 806.

⁶⁶¹ ΕΑΜ 1421(+3455). Körte 1878, σ.301-304. Svoronos I, σ.363. Vikela 2001, σ.93, πιν.18,1.

Η T.Price αναφέρει ότι αυτή η Μητέρα είναι επίσης μια θεραπεύτρια θεά.⁶⁶² (Εικ.219) Στη Βοιωτία το αναθηματικό ανάγλυφο από τη Λειβαδιά ΕΑΜ 3942 προσφέρει άλλη μια μαρτυρία συνύπαρξης του Πανός με την Κυβέλη (Εικ.173).

Η λατρευτική σχέση μεταξύ της Κυβέλης και του Πανός, που μαρτυρείται κυρίως στη Βοιωτία,⁶⁶³ δεν είναι άγνωστη στην Αττική. Δύο αγάλματα του Πανός φύλαγαν την είσοδο του Μητρώου στην Αθήνα.⁶⁶⁴ Ένας ενεπίγραφος βωμός αναθηματικός στη Μητέρα των θεών, που βρέθηκε στη δυτική πλαγιά της Ακρόπολης, κοσμείται από δύο Πάνες.⁶⁶⁵ Φέρει αναθηματική επιγραφή στη Μητέρα των θεών αδριάνειας περιόδου: *Εἰσίας Διοδώρου ἐκ Λαμπρέων Μητρῖ Θεῶν. Κατ' ἐπιταγήν. Πάντα θεόν σεμνύομεν.*⁶⁶⁶

Στο Σπήλαιο της Βάρης εκτός από τις επιγραφικά ταυτιζόμενες μορφές Νύμφες, Παν, Απόλλων, Χάριτες, αναγνωρίζεται και η καθιστή πάνω στον βράχο μορφή της Κυβέλης.⁶⁶⁷ Από το σπήλαιο της Βάρης προέρχονται επτά αναθηματικά ανάγλυφα, όπου εικονίζεται ο Παν με τον Ερμή και τις Νύμφες.⁶⁶⁸ Ένα άγαλμα της ένθρονης θεάς στο εσωτερικό του σπηλαίου αποτελεί την πιο ασφαλή μαρτυρία για τη λατρευτική σχέση των θεών⁶⁶⁹(Εικ.220), όπως και αυτή της παρουσίας της στο άνδρo της Πάρνηθας στη Φυλή.⁶⁷⁰ Δεν είναι εύκολο να ταυτιστεί η ένθρονη μορφή η σκαλισμένη στον βράχο. Ο A.Milchofer αρχικά την ερμηνεύει ως Ρέα, ενώ αργότερα προτείνει την Κυβέλη από την εύρεση μιας λεοντοκεφαλής σε κάποιο άλλο τμήμα του σπηλαίου.⁶⁷¹ Ορισμένοι μελετητές όπως ο E.Will είναι, ωστόσο, βέβαιοι για την ταύτιση.⁶⁷² Επίσης, ο Παν συναντάται και στο ανάγλυφο (αρ.ευρ.690) από το Μητρώο του Πειραιά, σήμερα στο Βερολίνο⁶⁷³ καθώς και στο ανάγλυφο της συλλογής Sabouroff, που προέρχεται από τις ιωνικές ακτές της Μ.Ασίας.⁶⁷⁴

Στην αυτοκρατορική περίοδο εμφανίζεται αυτή η ίδια σχέση στο Μητρώο της Όστιας, όπου την είσοδο του σηκού του Άττιος στο ιερό της Μεγάλης Μητέρας κοσμούν δύο εικόνες του Πανός κι ενός σατύρου, που κρατούν ράβδο και σύριγγα, λαξευμένες

⁶⁶² Price 1978, σ. 133-34.

⁶⁶³ Καλτσάς, αρ.256, σ.133, ΕΑΜ 1421+3455: ανάγλυφο από το χωριό Μουσταφάδες στην Τανάγρα του 4^{ου} αι.π.Χ.

⁶⁶⁴ Picard 1949, σ.129, σημ.142 και 1964, σ.261, σημ.10.

⁶⁶⁵ Schönner, σ. 562 (αρ.217), πιν.34. CCCAII, αρ.180, πιν. XXXV.

⁶⁶⁶ Dittenberger, Syll. 1153. Schönner, σ. 562 (αρ.217), σ. 282, πιν.34.

⁶⁶⁷ Milchhöfer 1880, σ.217.

⁶⁶⁸ Thallon, σ. 301-319, Πιν. III-IX και II –Inscriptions, σ. 289-300.

⁶⁶⁹ Weller, σ.267.

⁶⁷⁰ Ρωμαίος 1905, σ.113.

⁶⁷¹ Weller, σ.263-269 και εικ. 2, 4. Milchöfer 1880, σ. 217.

⁶⁷² Will 1960, σ. 104.

⁶⁷³ Βλ.παραπάνω, κεφ. 1^ο, VI, αρ1. Staatliche Museen zu Berlin. Kurze Beschreibung der antiken Skulpturen im Alten Museum, Berlin und Leipzig 1922, σ. 53.

⁶⁷⁴ Βλ.παραπάνω κεφ.1^ο, VI, αρ.2. Furtwangler, πιν. 27-28, σ.4.

στους ημικίονες (Εικ.221).⁶⁷⁵ Ωστόσο η μορφή του αναγλύφου VIII από τις Άκρες, που κάθεται σε ένα βραχώδες επίπεδο δίπλα στην ένθρονη θεά, απέχει από τις τυπικές απεικονίσεις του Πανός, καθώς δεν διακρίνονται τα τραγοπόδαρα, ενώ η ενδυμασία του με τον κοντό χιτωνίσκο, ιμάτιο και σκούφο με μυτερή απόληξη παραπέμπει σε διαφορετικό εικονογραφικό τύπο, που θυμίζει τον Άττι.⁶⁷⁶ Έχει ταυτιστεί από τον B. Brea με τον Σιληνό Μαρσύα, που κρατεί σύριγγα.⁶⁷⁷

Στο αναθηματικό ανάγλυφο του 4^{ου} αι.π.Χ. από την Πάρο, που φέρει την αναθηματική επιγραφή «*Ἀδάμας Ὀδρύσης Νύμφαις*», συναντάται ο Παν με τη Μητέρα των θεών συνοδευόμενοι από τον Άττι, τις Νύμφες, τους Κορύβαντες, τον ποτάμιο θεό Αχελώο και λατρευτές.⁶⁷⁸ (Εικ.222)

Από τα παραπάνω παραδείγματα διαπιστώνεται, ότι ο Παν συνδέεται τις περισσότερες φορές με τη Μητέρα των θεών μέσω της λατρείας των Νυμφών ενισχύοντας με την παρουσία του τον συμβολισμό της γονιμότητας της φύσης, που οι θεότητες αυτές εκπροσωπούν. Σχετίζεται, όμως και με τη φύλαξη του ιερού της, όπως υποδεικνύεται από την τοποθέτηση της γλυπτικής του εικόνας στην είσοδο των Μητρών της Αθήνας και της Ὀστιας.⁶⁷⁹ Το μόνο βέβαιο συμπέρασμα που προκύπτει μέσα από τις παραπάνω μαρτυρίες είναι ότι ο Παν ανήκει ή συνδέεται με τον θρησκευτικό κύκλο της Κυβέλης.

II. Παν, Δήμητρα και Κόρη.

Την εικονογραφική συνύπαρξη του Πανός με τις ελευσινιακές θεότητες συναντούμε μόνο σε τρία παραδείγματα. Σε ανάγλυφο, που προέρχεται από τον Ιλισσό προς τιμήν των Νυμφών και «*θεοῖς πᾶσιν*», εμφανίζονται αντί της Μητέρας, οι χθόνιες θεότητες από τις Άγρες, Δήμητρα και Κόρη (Εικ.223).⁶⁸⁰

Σε ένα σπηλαιόμορφο ανάγλυφο από τα Μέγαρα του 4^{ου} αι. π.Χ. απεικονίζονται η κεφαλή του Αχελώου πάνω σε τράπεζα και σε ημικυκλική διάταξη οι μορφές του Διός, του Πανός και μιας δαδούχου κόρης με δωρικό χιτώνα. Δίπλα της διακρίνονται ο Πλούτωνας και η Δήμητρα, ένας νέος με ιμάτιο, που ίσως είναι ο Ερμής ή ένας τοπικός

⁶⁷⁵ Calza 1946, σ. 207-227, εικ.8-9. Picard 1949, σ. 129-142. Marquard, πιν.15,3.

⁶⁷⁶ Gasparro 1973, σ. 146-47.

⁶⁷⁷ Brea, σ.103.

⁶⁷⁸ Το ανάγλυφο βρέθηκε στην είσοδο της σπηλιάς; βλ. Walter 1939, σ.70-1 και εικ. 25. Berranger, σ.235 κε. Σύμφωνα με τη σχεδιαστική αναπαράσταση του αναγλύφου από τον P. Le Bas εικονίζονται η δαδούχος και ο νεανίας; Naumann, σ.197.

⁶⁷⁹ Την ιδιότητα του Προπύλαιου θεού ο Παν έλαβε από τον Ερμή, βλ. Marquard, σ.104.

⁶⁸⁰ Milchhöfer, 1880, σ.217. Blümel 1966, αρ.709 (K87), αρ.90, σ.77, εικ.123.

ήρωας, και μια γυναικεία μορφή.⁶⁸¹ (Εικ.224) Σε έναν ελικωτό ερυθρόμορφο κρατήρα του 5^{ου} αι. π.Χ. σήμερα στο Stanford η Δήμητρα είναι καθισμένη σε βράχο και κρατεί πιθανότατα φιάλη, στην οποία σπένδει μία παρθένος (Κόρη), ο Τριπτόλεμος πάνω στο πτερωτό άρμα του πάλι σε μια σκηνή σπονδής, ο Διόνυσος με μια ελευσίνα μαινάδα και ο Πάνας.⁶⁸² (Εικ.225-6)

III. Παν και Ερμής.

Η σχέση ανάμεσα στον Πάνα και τον Ερμή προκύπτει από τον ομηρικό ύμνο στον Πάνα, όπου αναφέρεται ως γιος του Ερμή και της νύμφης Δρυόπης.⁶⁸³

Ο Ερμής και ο Παν συνδέονται λατρευτικά και εικονογραφικά μεταξύ τους μέσω των Νυμφών. Το πρότυπο της σύνθεσης αυτής έχει εντοπιστεί στο σπήλαιο των Νυμφών στη βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης, στο ιερό των Νυμφών στην περιοχή του Ιλισσού, στον Πειραιά, στο σπήλαιο του Πάρωνα, της Βάρης, στον Μαραθώνα με επίδραση στα Μέγαρα και τη Λάμψακο.⁶⁸⁴

Στο ανάγλυφο του Άρχανδρου ανάθημα στις Νύμφες του 5^{ου} αι. π.Χ., που βρέθηκε στο Ασκληπιείο της Αθήνας, εμφανίζεται ο Παν. Ίσως πρόκειται για την αρχαιότερη απεικόνιση του θεού σε αναθηματικό ανάγλυφο. Ο Παν αποδίδεται σε μικρές διαστάσεις από τη μέση και πάνω με τα κέρατα στο κεφάλι και χωρίς τα χαρακτηριστικά του σύμβολα, δηλαδή τη σύριγγα και την ποιμενική ράβδο, μέσα σε διάχωρο που υπαινίσσεται είσοδο σπηλαίου.⁶⁸⁵

Στην Ακρόπολη ανακαλύφθηκε ένα χάλκινο κηρύκειο, τα άκρα του οποίου κοσμούνται με το κεφάλι του Πανός και χρονολογείται την εποχή που έζησε ο

⁶⁸¹ Furtwängler, πιν. XXVII. Blümel 1966, K82.

⁶⁸² Stanford, University Museum of Art. Clinton, σ. 226-27, εικ.11-14.

⁶⁸³ Hommel, σ.250 και Ομηρικός Ύμνος XIX, 1.

⁶⁸⁴ Σε ένα σπηλαιόμορφο ανάγλυφο, που ανήκει σε ιδιωτική συλλογή, εικονίζεται ο Ερμής, που οδηγεί τον χορό των τριών νυμφών προς έναν βωμό και στο πλαίσιο διακρίνεται ο Παν σε οκλάζουσα στάση. Το ανάγλυφο χρονολογείται στην περίοδο ανάμεσα στα μέσα του 4^{ου} και στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.: Fuchs 1962, σ. 242-243, εικ. 64, 1. Feubel, αρ. 5-27. Το σπηλαιόμορφο ανάγλυφο από τη Λάμψακο, που βρίσκεται σήμερα στη Βιέννη έχει το ίδιο θέμα (Fuchs 1962, σ. 243, εικ. 66, 2. Fuchs 1959, σ.20), που το συναντούμε και στα εξής: στο ανάγλυφο EAM 1859 και το ανάγλυφο του Τηλεφάνους EAM 1448, που βρέθηκε στο σπήλαιο του Πανός στη Βάρη (Fuchs 1962, σ. 243, εικ. 69, 1 και 65, 2), στο ανάγλυφο EAM 1447 από τη Μουνιχία των μέσων του 4^{ου} αι. π.Χ., στο ανάγλυφο από την Ραπέντοσα στο EAM του 320 π.Χ.(Fuchs 1962, εικ. 64, 2), στα ανάγλυφα από το ιερό των Νυμφών στην Πεντέλη (Fuchs 1962, εικ. 68, 69,2:το αρχαιότερο από τα δύο [EAM 4465, 4465^a] το ανάθημα του Τηλεφάνους, του Νικήρατου και του Δημοφίλου στις Νύμφες είναι ναϊσκόμορφο και όχι σπηλαιόμορφο), στο σπηλαιόμορφο ανάγλυφο από τη Βάρη (EAM 2011), που χρονολογείται στα 340 και 330 π.Χ.(Feubel, αρ. III. Speier, σ.76, πιν. 22, 3. Fuchs, 1959, σ. 36, σημ. 74), στο λίγο νεώτερο ανάγλυφο, που ο Αγαθήμερος ανέθεσε στις Νύμφες (EAM 4466, 4466 α) από το σπήλαιο των νυμφών στην Πεντέλη (Fuchs 1962, εικ. 69,2) και στο ανάγλυφο από τα Μέγαρα Μ.Βερολίνου αρ.711 με τον χορό των Νυμφών, που οδηγείται από τον Ερμή μπροστά από δύο λατρευτές (Δεσπίνης 2010, σ.113).

⁶⁸⁵ Milchhöfer 1880, σ.206, πιν. VII.

Φειδιππίδης. Συνδέεται συμβολικά με τον ίδιο και τη λειτουργία του ως αγγελιοφόρου καθώς και την έμμεση αναφορά στον Πάνα, υιό του Ερμή, του κατεξοχήν αγγελιοφόρου των θεών.⁶⁸⁶ (Εικ.227)

Χαρακτηριστικό για την απόδοση του Πανός σε μικρό μέγεθος είναι ένα ανάγλυφο στο Λατερανό μουσείο, όπου συνυπάρχει με τον Ερμή. Μαζί τους απεικονίζεται και ένας ποτάμιος θεός.⁶⁸⁷ (Εικ.228)

Σε δύο κρατήρες του ρυθμού Kertsch (EAM 12477 και 11703) ο Ερμής φέρει ένα στεφάνι από μεγάλα φύλλα από τα οποία ξεπηδούν κέρατα. Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τη συμβολική υποδήλωση του Πανός. Για την απεικόνιση ενός Πάνα-Ερμή δεν υπάρχει παράλληλο στην αγγειογραφία,⁶⁸⁸ εκτός ίσως από τον κωδωνόσχημο κρατήρα του 5^{ου} αι. π.Χ. στην Κοπεγχάγη (Nat.Mus. 3760), όπου ένας Ερμής εικονίζεται στον τύπο του Πάνα, όπως υποστηρίζουν οι H.Wrede και H.Metzger. Στην κόμη του Ερμή διακρίνονται κάτω από την ταινία, που φέρει, κέρατα κατσίκας.⁶⁸⁹ Ένας άλλος, επίσης, κωδωνόσχημος κρατήρας του ύστερου 5^{ου} αι. π.Χ. στο Βατικανό (Rom, Vatikan 9096) απεικονίζει τον Ποσειδώνα με την Αμυμόνη μαζί με τους Σατύρους και τον Ερμή. Στο ανώτερο μέρος του βάθους εικονίζεται ένας μικρός ιθυφαλλικός Ερμής μπροστά από έναν στρογγυλό βωμό. Φέρει κι εδώ μια ταινία στο κεφάλι, η προέκταση της οποίας πάνω από το μέτωπο ομοιάζει με κέρατο.⁶⁹⁰

Σε μια πελίκη στην Κομπιένη του γ' τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. εικονίζεται ένας μικρός ιθυφαλλικός Ερμής με κοντό πώγωνα και ψηλά δεμένα μαλλιά.⁶⁹¹ Στα δεξιά του μία μορφή που ομοιάζει με σάτυρο. Φέρει κέρατα στο κεφάλι και διακρίνονται οπλές στα πόδια του, δύο χαρακτηριστικά γνωρίσματα του Πανός.⁶⁹² Κρατεί με τα δυο χέρια ένα μακρόστενο αντικείμενο, που, ίσως, σύμφωνα με τον P.Borgeaud,⁶⁹³ είναι σάλπιγγα και την οποία ο μελετητής ερμηνεύει ως εξής: Ο Παν στη μάχη του Μαραθώνα, αφιερώνει το πολεμικό αυτό σκεύος στον πατέρα του Ερμή.⁶⁹⁴

⁶⁸⁶ Αθήνα, EAM. Brommer 1949/50, σ. 9 εικ. 3, 4. Borgeaud 1979, σ.197.

⁶⁸⁷ Hommel, σ. 249, εικ.1.

⁶⁸⁸ Ruckert, σ. 33, III 126 και 129. Lullies, σ. 54. Herbig, σ.17.

⁶⁸⁹ Ruckert, σ. 33-34 και σημ. 104, III 104. Metzger 1965, 81, σημ. 3. Wrede, σ. 27.

⁶⁹⁰ Ruckert, σ. 34, III 111.

⁶⁹¹ CVA, France Fasc.3, Compiègne, Mus. Vivinel par M.Flot, 1924, 970. Lullies, σ. 27, αρ. 28.

⁶⁹² Borgeaud 1979, σ.200.

⁶⁹³ Ο.π., 1979, σ. 201.

⁶⁹⁴ Ruckert, σ. 213. Για τον Ηγεμόνιο Ερμή εδώ Μέρος II 4, 2,2: «Tatsächlich ist von Seiten des Pan keine aggressive Haltung der Herme, gegenüber erkennbar. Borgeauds Interpretation des Vasenbildes erscheint sinnvoll, zumal wenn bedenkt, das Hermes in seiner Funktion als Hegemonios mit Kriegsdingen zu tun hat und ihn für den glücklichen Ausgang einer Schlacht gedankt werden konnte».

Σε μια καβειριακή φιάλη του μουσείου του Βερολίνου (αριθμ.ευρ. 3286) από τη Βοιωτία ο Ερμής μνεί τον γιο του Πάνα στα καβείρια μυστήρια.⁶⁹⁵ (Εικ.229)

IV. Παν, Ερμής και θεότητες του Ελευσινιακού κύκλου.

Τον Πάνα μαζί με τον Ερμή βρίσκουμε στο επεισόδιο του ελευσίνιου μύθου, που αφορά την άνοδο της Περσεφόνης σε ένα μόνο παράδειγμα.

Σε έναν αττικό κρατήρα του 5^{ου} αι. π.Χ. στη Δρέσδη⁶⁹⁶ απεικονίζονται τρεις Πάνες⁶⁹⁷ να περιβάλλουν τον Ερμή, που κρατεί ραβδί και με αυτό αγγίζει τη γη, από όπου επιφαίνεται η Περσεφόνη. (Εικ.230) Στη μέση εικονίζεται ο αγγελιοφόρος των θεών με πέτασο και μία μακριά βέργα-κλαδί. Μπροστά του μία γυναικεία θεότητα αναδύεται από τη γη. Οι μορφές περιβάλλονται από Πάνες, που χορεύουν. Η σύνδεση του Πανός με την Περσεφόνη και τον σχετικό μύθο παραδίδεται από τον Πausανία,⁶⁹⁸ σύμφωνα με τον οποίο η Δήμητρα από θυμό στον Ποσειδώνα και από θλίψη για την απαγωγή της Κόρης της πηγαίνει πίσω σε μία σπηλιά στη Φιγάλεια και φορεί ένα μαύρο ένδυμα. Μετά από αυτό ακολούθησε λιμός, αφού η γη έγινε άγονη. Από κανένα θεό δεν είχε βοήθεια παραμόνον από τον Πάνα, που εστάλη από τις Μοίρες στα αρκαδικά βουνά να τη συναντήσει και να καταπραΰνει τον πόνο και την οργή της.⁶⁹⁹

Χαρακτηριστικό για τη σύνδεση του Πανός, του Ερμή και των θεοτήτων του Ελευσινιακού κύκλου, που συνδυάζει και τη λατρεία των Νυμφών, αποτελεί το ανάγλυφο από τον Ιλισσό αρ.709 (Κ 87) του μουσείου του Βερολίνου των μέσων του 4^{ου} αι. π.Χ. (βλ. υποκεφ.ΙΙ). Στην ανώτερη ζώνη της παράστασης εικονίζεται ο χορός των Νυμφών με οδηγό τον Ερμή και οι μορφές του Πανός και του Αχελώου. Στην κάτω συναντούμε τον αναθέτη να εικονίζεται σαν ήρωας μπροστά από την καθιστή Δήμητρα και τη δαδούχο

⁶⁹⁵ Haldane, σ.29 και σημ.34. Kern 1937, σ.466-475.

⁶⁹⁶ ZV 926.Brommer 1937, σ.13-14, εικ. 6,7,8. Βλ.και παραπάνω, Κεφ.2/VIII.

⁶⁹⁷ Με την εξαίρεση ενός αγγείου, στο οποίο τυχαία εμφανίζονται δύο τραγόποδα όντα, από τον 5^ο αιώνα π.Χ. και τον βωμό από την Ακρόπολη, που φέρει τους δύο Πάνες καμία εικονογραφία δεν είναι γνωστή στην οποία να αποδίδονται διπλοί Πάνες: Herbig, σ. 50, σημ. 5, αρ. 100.

Στην πρόωμη ελληνιστική εποχή είναι γνωστοί οι διπλοί Πάνες. Ο ένας ίσως πρόκειται για τον υιό του Ερμή και της Πηνελόπης (όχι της συζύγου του Οδυσσέα) και ο άλλος για τον γιο του Διός. Οι φιλολογικές μαρτυρίες από τον 5^ο αι. και εξής (από τον Αριστοφάνη έως και τον Νόννο) αναφέρουν, ωστόσο, πολλαπλό ή διπλό αριθμό Πανών, όπως και στην περίπτωση των Σιληνών: Herbig, σ. 49, σημ.2.

⁶⁹⁸ 8, 42, 2.

⁶⁹⁹ Η σχέση του Πανός με τις χθόνιες θεότητες και τον Ερμή προκύπτει μέσα από την εικονογραφία και άλλων αγγείων (Brommer 1949/50, σ. 21-27 και εικ. 27, 28, 29, 33), καθώς και των αναγλύφων των αφιερωμένων στις Νύμφες, που στην πλειοψηφία τους ανήκουν στον 4^ο αι. π.Χ. (Brommer, ο.π., σ. 20, εικ. 25).

Κόρη.⁷⁰⁰ Στο πλαίσιο άλλου μυθολογικού θέματος, αλλά πάλι σχετικό με τις Νύμφες, εικονίζεται ο Παν με τη Δήμητρα και τον Ερμή. Πρόκειται για το αναθηματικό ανάγλυφο του Νεοπτολέμου (Μ.Αγ.Ι7154) από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας, όπου ο εικονιζόμενος Ερμής παραλαμβάνει ένα βρέφος από τις Νύμφες, τον γιό του Απόλλωνα Ίωνα, που εγκατέλειψε η μητέρα του Κρέουσα στο σπήλαιο των Νυμφών, με σκοπό να τον πάει στους Δελφούς.⁷⁰¹

V. Παν και Εκάτη ή Άρτεμις-Εκάτη.

Ο Παν συνδέεται εικονογραφικά με τη δαδούχο κόρη στα πλαίσια της ερμηνείας της ως Εκάτης ή Αρτέμιδος-Εκάτης.

Σε έναν σκύφο αττικό (ή αττικό-βοιωτικό) στο Μ.Λάον εικονίζονται μία θεά να κάθεται σε έναν βράχο και μπροστά της ο Παν να τις προσφέρει έναν αμφιφώντα, μια προσφορά δηλαδή με τρεις μικρές δάδες.⁷⁰² Η J.de La Geniere υποστηρίζει, ότι ταυτίζεται με τη Δήμητρα και επικαλείται τον μύθο σύμφωνα με τον οποίο ο Παν τη βρήκε να κρύβεται στο σπήλαιο της Φιγάλειας. Ωστόσο, ο μύθος αυτός δεν αναφέρεται σε προσφορά πραγματοποιούμενη από τον Πάνα στη θεά, παρά μόνο στο ότι αυτός διατηρείται σε απόσταση από εκείνη. Αντίθετα ο σκύφος εικονίζει μια λατρευτική σκηνή που ενώνει δύο θεές.⁷⁰³ Ο τύπος της προσφοράς επιτρέπει την αναγνώριση στο πρόσωπο της εικονιζόμενης θεάς της Αρτέμιδος Μουνυχίας. Πρόκειται για μια Άρτεμη-Εκάτη και η προσφορά με το όνομα αμφιφών γίνεται την 16^η του μηνός Βοηδρομιώνα στο ιερό της και τα σταυροδρόμια. Είναι ένα γλύκισμα πάνω στο οποίο στηρίζουν μικρές δάδες. Την πληροφορία αυτή μας δίνουν οι λεξικογράφοι και συγκεκριμένα ο Φώτιος: *λ. αμφιφών; Πλακούς τις Έκατη και Άρτέμιδι φερόμενος δαδιά εν κύκλω περικείμενα έχων / Φιλόχορος.*⁷⁰⁴ (Εικ.231-232)

Εικονογραφική σύνδεση του Πανός με την Εκάτη συναντούμε σε τρία εκαταία της ρωμαϊκής εποχής, όπου ο Παν εμφανίζεται με τις τρεις μορφές της Εκάτης. Σε μία ερμαϊκή στήλη οι τρεις κεφαλές της Εκάτης εναλλάσσονται με τις Χάριτες και συνοδεύονται από έναν Πάνα σε μικρότερο από αυτές μέγεθος.⁷⁰⁵

⁷⁰⁰ Brommer 1949/50, σ.34 και εικ. 46.

⁷⁰¹ Despini 2009, σ.11-15.

⁷⁰² La Geniere 1972, σ. 291-300, εικ.1-2. βλ. και παραπάνω, κεφ 2^ο/ V.

⁷⁰³ Borgeaud 1979,230-31.

⁷⁰⁴ Borgeaud ο.π., σ.230 και σημ. 182.

⁷⁰⁵ Sarian 1992, σ.1005-1006, αρ.234, 235, 236.

VI. Παν, Ερμής, Δήμητρα, Κόρη και Εκάτη.

Ο συνδυασμός όλων των μορφών, Πανός, Ερμή, Εκάτης, Δήμητρας και Κόρης, συναντάται σε ένα μόνο παράδειγμα.

Στον μεγαρικό σκύφο από τη Θήβα εικονίζεται η απαγωγή της Περσεφόνης.⁷⁰⁶ Η σκηνή αναπτύσσεται σε δύο ζώνες που διαχωρίζονται από μία στήλη με την επιγραφή «*τῶν εὐσεβῶν λειμῶνες*». Σύμφωνα με τον V.Murray αναφέρεται στην Πύλη του Άδη. Ο Ερμής οδηγεί τον θεό του Κάτω Κόσμου, που απάγει την Περσεφόνη, ενώ η Δήμητρα, η Αθηνά, η Εκάτη και η Άρτεμη τον καταδιώκουν. Η σκηνή εκτυλίσσεται σε ένα λιβάδι, όπου αναπηδούν λαγοί. Στην άλλη πλευρά της στήλης εικονίζονται οι Δαναΐδες και ένας νεαρός Πάνας, που ανοίγει τον δρόμο για μια γαμήλια πομπή. Είναι ένας Παν Υμέναιος, που εισάγει την Περσεφόνη στο βασίλειο του συζύγου της.

Κεφάλαιο 4^ο Κυβέλη και παιδί

I. Παραστάσεις της Μητέρας των θεών με παιδί στην αγκαλιά της.

Η μοναδικότητα της απεικόνισης της Μητέρας των θεών με παιδί στην αγκαλιά της αντί του συνήθους λιονταριού στον αττικό ναΐσκο N39 (Μ.Αγ. S1458) γεννά ερωτήματα σχετικά με τον βαθμό διάδοσης του συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου της Κυβέλης.

Ο τύπος της θεάς με ένα βρέφος συναντάται ήδη στα προϊστορικά χρόνια.⁷⁰⁷ Μία προσεκτική εξέταση του νεολιθικού ειδώλιου της θεάς, που προέρχεται από το Catal Huyuk και αποτελεί την αρχαιότερη αναπαράσταση της Μεγάλης θεάς, αποκαλύπτει ένα κεφάλι ανάμεσα στα πόδια της.⁷⁰⁸

Το αρχαιολογικό μουσείο της Κωνσταντινούπολης φιλοξενεί ορισμένα ειδώλια, που αναπαριστούν σύμφωνα με τους J.Vermaseren και P.Lambrechts την Κυβέλη με τον Άττι βρέφος στην αγκαλιά της.⁷⁰⁹ (Εικ.235-247) Όλα είναι πήλινα και προέρχονται από την Κύπρο,⁷¹⁰ ενώ ένα είναι χάλκινο και προέρχεται από την Αντιόχεια.⁷¹¹ Επίσης, δύο πήλινα ειδώλια από τη Λάρνακα της Κύπρου βρίσκονται σήμερα στις Βρυξέλλες.⁷¹²

⁷⁰⁶ Βλ. παραπάνω, κεφ2ο/ V. Murray, σ.3-4, εικ.2.

⁷⁰⁷ Vermaseren 1977, σ.13. Βλ. επίσης, Tran tam Tinh.

⁷⁰⁸ Vermaseren ο.π., σ.16.

⁷⁰⁹ ο.π., σ.93. Lambrechts 1962, σ. 45-6, πιν.8-11.

⁷¹⁰ Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο. CCCAII, αρ. 695-720, σ. 93.

⁷¹¹ Vermaseren 1966, σ.10. Το μουσείο της Κων/πολης φιλοξενεί και ένα ακόμη πήλινο ειδώλιο κουροτρόφου από τη Λίνδο της Ρόδου, όπου το βρέφος εικονίζεται χωρίς σκούφο και η μορφή, που το κρατεί δε φέρει αναγνωριστικά σύμβολα: Mendel, σ.3, αρ.10 (2893), Πιν.III.

⁷¹² Βρυξέλλες, M.Cinquanteenaire A1221 και A1222: CCCAII, αρ. 683 και 684, αντιστοίχως.

(Εικ.234) Εκτός από τα παραπάνω ευρέθησαν ένα ειδώλιο της καθιστής θεότητας με παιδί στην αγκαλιά της από το Άργος, σήμερα στο αρχαιολογικό μουσείο του Ναυπλίου (8928) ελληνιστικής εποχής (Εικ.248)⁷¹³ και ένα αδημοσίευτο στο αρχαιολογικό μουσείο του Βόλου.⁷¹⁴

Στον ελλαδικό χώρο ένα πήλινο ειδώλιο, που προέρχεται από την Όλυνθο και σήμερα βρίσκεται στο Μ.Θεσσαλονίκης (Ο. 2158), χρονολογείται στο α΄μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.⁷¹⁵ και εικονίζει την καθιστή θεά με χιτώνα και ιμάτιο, που σώζεται από τη μέση και κάτω, να κρατεί στην αγκαλιά της βρέφος με μυτερό σκούφο (Εικ.249), καθώς και ένα από τις Ερυθρές της Μ.Ασίας, σήμερα στις Βρυξέλλες,⁷¹⁶ του 6^{ου} αι.π.Χ. που ίσως εικονίζει την Κυβέλη να θηλάζει ένα βρέφος, αποτελούν σύμφωνα με τους μελετητές εικόνες της Μητέρας των θεών ως βρεφοκρατούσας θεάς. Η θεά είναι καθιστή με χιτώνα και ιμάτιο, που καλύπτει την κεφαλή της. Στους μηρούς της η μορφή παιδιού με μυτερό σκούφο. Ο J.Vermaseren ερμηνεύει την εικόνα ως Κυβέλη και Άττι.⁷¹⁷ (Εικ.253)

Το μεγάλο πήλινο ειδώλιο της Κυβέλης Κουροτρόφου, που ανακαλύφθηκε στο Άργος, εικονίζει τη θεά καθιστή σε θρόνο με ψηλό ερεισίνωτο και λιοντάρια σε κάθε πλευρά της, ενώ στα γόνατά της διακρίνονται τα πόδια ενός παιδιού. Ο ανασκαφέας τη συνδέει με την Πύλη της Ειλειθυίας. Έχει θεωρηθεί ως ένα λατρευτικό άγαλμα, που πιθανότατα πλήρωνε την κόγχη ενός μικρού ιερού, αλλά θα μπορούσε, επίσης, να είναι ένα ακριβό ανάθημα.⁷¹⁸

Αρχαιολογικές ενδείξεις, που συνδέουν τη Μητέρα με την ιδιότητα της Κουροτρόφου, επισημαίνονται σε αρκετές περιοχές. Από την Ταρσό προέρχονται πολλά ανάγλυφα πήλινα πλακίδια με όρθια μητέρα και παιδί του 3^{ου} αι. π.Χ., που συνεχίζονται έως και την εποχή του Τιβέριου. Θεωρούνται, ότι συνδέονται με τη λατρεία της Κυβέλης ως θεάς τροφού. Στην Κύμη, επίσης, υπάρχουν ενδείξεις για τη λατρεία Κυβέλης, που εντοπίζονται σε πολλά ειδώλια καθιστής γυναίκας, που θηλάζει παιδί, ενίοτε με τα χαρακτηριστικά της θεάς, το λιοντάρι ή το τύμπανο.⁷¹⁹

⁷¹³ Charitonides, σ. 411, εικ. 1. Vermaseren-Boer, σ. 11 και CCCAII, αρ. 471, πιν. CXLII.

⁷¹⁴ Charitonides, σ. 415, σημ.3, όπου δεν αναφέρεται σε χαρακτηριστικά του γνωρίσματα.

⁷¹⁵ Robinson 1941, αρ. 378, πιν.41. CCCAVI, αρ.210.

⁷¹⁶ Βρυξέλλες, Musee du Cinquantenaire M783. Vermaseren-Boer, σ. 39-40.

⁷¹⁷ CCCAI, αρ.593, σ.178, πιν.CXXX.

⁷¹⁸ Price 1978, σ. 146-147, Τύπος IV.B.I.a.i. Άργος: Charitonides, σ. 417, εικ.1. Πaus. II, 18, 3.

⁷¹⁹ Price ο.π., σ. 158.

Από τη Λάρισα προέρχονται παραστάσεις κουροτρόφων κάποιες, από τις οποίες συνδέονται με τη λατρεία της Κυβέλης γιατί ειδώλιά της με το λιοντάρι βρέθηκαν στην ίδια περιοχή.⁷²⁰

Στο ιερό της Μητρός των θεών μιας αστικής ρωμαϊκής έπαυλης, που ανακαλύφθηκε στην περιοχή Μακρυγιάννη στην Αθήνα⁷²¹ βρέθηκαν και ειδώλια, που παραπέμπουν στον τύπο της ματρώνας⁷²² κουροτρόφου του ύστερου 3^{ου} αι.μ.Χ.⁷²³ (Εικ.250)

Από τον ναό της Κυβέλης στην Πέργαμο⁷²⁴ προέρχονται διάφορα θραύσματα πήλινων ειδωλίων, ανάμεσα στα οποία μία καθιστή γυναίκα, που θηλάζει παιδί, μία όρθια γυναίκα, που παίζει το τύμπανο, έναν βραχίονα με μανίκι, που πιθανότατα ανήκει στη μορφή του Άττιος, ειδώλια κωμικών ηθοποιών και άλλα αναθήματα όπως βουκράνια και ένα ειδώλιο χήνας. Χρονολογούνται όλα στο 263 π.Χ., εποχή του ηγεμόνος Φιλέταιρου.⁷²⁵ (Εικ.251)

Σε νομίσματα, που προέρχονται από το ιερό της Μητέρας Στευνηνής των Αιζανών, εικονίζεται η θεά με τα λιοντάρια της και το τύμπανο να κρατεί το βρέφος Δία στο δεξί της χέρι όπου αντανακλάται τοπικός μύθος σύμφωνα με τον οποίο η θεά είναι μητέρα του Διός.⁷²⁶ (Εικ.252) Ανάμεσα στα ευρήματα των ερευνών στο ιερό είναι το πήλινο ειδώλιο γυμνού παιδιού σε στάση, που πιθανότατα υποδεικνύει ότι ήταν ξαπλωμένο σε βράχο.⁷²⁷ Ενώ θραύσμα μορφής καθιστού παιδιού και τμήμα χεριού και ποδιού υποδεικνύουν ότι ίσως ήταν τοποθετημένο στην αγκαλιά της Μητέρας,⁷²⁸ από την οποία, ωστόσο, απουσιάζουν τα αναγνωριστικά της σύμβολα.

Απεικόνιση του Άττιος ως παιδιού δίπλα στη θεά συναντάται σε ένα ειδώλιο, που βρίσκεται στο M. Provinciale και εικονίζει την ένθρονη Κυβέλη. Δίπλα της σε παιδική ηλικία ο Άττις με τη συνήθη ενδυμασία.⁷²⁹ Ο J.Vermaseren το χρονολογεί στην ελληνιστική περίοδο, ενώ ο P.Lambrechts το τοποθετεί στον 2/3^ο αι.μ.Χ.⁷³⁰ (Εικ.254)

⁷²⁰ ο.π. 1978, σ. 159 και σημ. 71. Schefold K., Die kleinfund. Larisa am Hermos 3, II, 1942, σ.31, 39, αρ. 40.

⁷²¹ Μπούγια, σ.207, εικ.1 και 2.

⁷²² Scholz, σ.10: η ματρώνα ήταν αντίστοιχη της αθηναίας αστής.

⁷²³ Grandjouan, σ.44, αρ.34, πιν. 3. Dwyer, σ. 124. Μπούγια, σ.213: την πλειοψηφία, όμως, των ειδωλίων αποτελούν εικόνες νεαρών ανδρών, άλλοτε με γυμνά κεφάλια και άλλοτε με πολεμική εξάρτηση και κράνη, οπότε μάλλον πρόκειται για τον Άττι ή πιθανότερο για τους Κορύβαντες. Για τους τελευταίους βλ. Αρχοντίδου-Αργύρη, σ.133, εικ. 172.

⁷²⁴ Reinach 1889, σ. 548.

⁷²⁵ Conze –Schazmann, σ.40, πιν. XII, 4.

⁷²⁶ Robert 1981, σ. 358-9, εικ.18.

⁷²⁷ αρ. 15, Naumann R., 1967, σ.242-3.

⁷²⁸ Naumann R., αρ.16 και 17, πιν.30.

⁷²⁹ Παραστάσεις του Άττιος ως παιδιού επισημαίνονται σε ειδώλια και ανάγλυφα από την Αιολική Κύμη (Εικ.256), την Ταρσό της Κιλικίας, τη Βιθυνία (Εικ.255), την Έφεσο (Εικ.257), τη Μασσαλία, τη Ρώμη και τον ελλαδικό χώρο, δηλαδή τη Λακωνία, όπου εικονίζεται με τον φρυγικό σκούφο και τις αναξυρίδες του και

II. Παρατηρήσεις πάνω στην εικονογραφία της Μεγάλης μητέρας με παιδί στην αγκαλιά της. Η ερμηνεία του Άττιος.

Τα παραπάνω παραδείγματα συμφωνούν με τις φιλολογικές μαρτυρίες, που αναφέρουν τον Άττι ως γιο της Κυβέλης, οι κυριότερες από τις οποίες είναι του Λουκιανού⁷³¹ και του Οβιδίου.⁷³² Είναι σαφές, ότι οι περισσότεροι κλασσικοί συγγραφείς δεν γνώριζαν τον θρύλο της γέννησης του Άττιος στη Μ. Ασία. Ο Οβίδιος, που έκανε συνολικές μελέτες της μυθολογίας, φαίνεται να αποδέχεται το γεγονός, ότι ο Άττις είναι γιος της Κυβέλης.⁷³³ Τα αρχαιολογικά ευρήματα ωστόσο, επιβεβαιώνουν σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των σύγχρονων μελετητών αυτή την εκδοχή. Ο P.Lambrechts, που ασχολήθηκε με τη λατρεία του Άττιος, ήταν ο πρώτος που παρατήρησε τα πήλινα ειδώλια στο Μ. Κωνσταντινουπόλεως από την Κύπρο, που απεικονίζουν τη Μητέρα ένθρονη, χωρίς ωστόσο τα χαρακτηριστικά της Κυβέλης (τύμπανο, λιοντάρι), κρατώντας ένα παιδί στην αγκαλιά της με τα δυο της χέρια. Το παιδί φορά φρυγικό σκούφο σύμφωνα με τον βέλγο μελετητή ταυτίζοντάς τον έτσι με τον Άττι.

Στον ναΐσκο N39 (Μ.Αγ. S1458) η θεά είναι αναμφισβήτητα η Κυβέλη, εφόσον διατηρείται η φιάλη στο δεξί της χέρι, και κυρίως γιατί η μορφή βρίσκεται μέσα σε ναΐσκο, που αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της Μητέρας των θεών. Είναι καθιστή και με τα δυο της χέρια κρατεί ένα γυμνό παιδί πάνω στους μηρούς της, που καλύπτεται εν μέρει από τις πτυχές του ιματίου της. Τα άνω τμήματα της θεάς και του παιδιού λείπουν.⁷³⁴ Είναι αξιοσημείωτο, πως σε αυτό το ανάγλυφο το παιδί δεν είναι βρέφος. Παρά το γεγονός, ότι είναι ένα μικρό αγόρι, βρίσκεται ακόμη κάτω από την προστασία της Μητέρας. Το ανάγλυφο ανακαλεί τα λόγια του Διοδώρου: *«διό και τῶν βρεφῶν ταῖς επωδαῖς σωζομένων*

ενίστε πτερωτός (Εικ.259). Σχετικά, βλ. CCCAI, αρ. 228, αρ.523, αρ.806, αρ.807, αρ. 810, 812, 814, 815, 817, 820, 842 και 856. CCCAIII, αρ.124, 142, 453. CCCAIV, αρ.118. CCCAV, αρ.318, από την Αίγυπτο ο αρ.23. Από το Παντικάπαιο ο αρ.575 στο CCCAVI. CCCAVII, αρ.31. Mendel G., σ. 440, αρ. 2994: Istanbul, αρ.εμπ. 563. Vermaseren 1977, σ.197. Vermaseren 1966, σ. 9-11. Lambrechts 1964, σ.164, εικ. 1. CCCAII, αρ.506. Το απότμημα πλαταγής, που βρέθηκε στο ιερό της Μεγάλης Μητέρας στη ρωμαϊκή έπαυλη της περιοχής Μακρυγιάννη στην Αθήνα έχει μορφή παιδικής προτομής με φρυγικό πύλο, χρονολογείται στο β' ήμισυ του 3^{ου} αι.μ.Χ. και ίσως σχετίζεται με τον Άττι, αφού η απεικόνιση του τελευταίου ως παιδιού είναι συνήθης (Εικ.258). Βλ. Μπούγια, σ. 219, εικ.13. Για την ερμηνεία αυτών των πλαταγών ως αγαθών κουκουλοφόρων δαιμόνων βλ. Κοντοχρήστος Χ., στο Η πόλη κάτω από την πόλη, Παρλαμά-Σταμπολίδης (επιμ.), λ.62, σ. 65.

⁷³⁰ Brindisi, M.Provinciale, Ribezzo 400. Vermaseren-Boer, σ.24, πιν. XII, 2 και, 1976, σ.46-7, πιν.XXXVI. Sciarra, σ.10, εικ.65.

⁷³¹ Λουκιανός, Σχολ. Ζευς Τραγ.8: *«ένιοι δε και γνήσιον υἱόν αὐτῆς ὄντα».*

⁷³² Μετα. Χ. 104. Βλ. παρακάτω, Γ' μέρος, Κεφ.4^ο/II.

⁷³³ Αν και ούτε η φράση *Cybeleius Attis* (Οβιδ., Μετ., Χ, 104.), ούτε η φράση *Berecynthius Attis* του ποιητή Πέρσιου (*Persius, Saturae I, 93*) το αποδεικνύουν απαραίτητα.

⁷³⁴ Βλ.Δ' Μέρος, κεφ.2^ο, V.

καί τῶν πλείστων ὑπ' αὐτῆς ἐναγκαλιζομένων»,⁷³⁵ σύμφωνα με τα οποία τα βρέφη τοποθετούνται στα χέρια της θεάς και σώζονται από τα άσματά της. Το παιδί στον ναῖσκο δεν ταυτίζεται με τον Άττι με ασφάλεια από τη στιγμή που το κεφάλι απουσιάζει, αλλά το παιδί στο πήλινο ειδώλιο από το Άργος ερμηνεύεται ως Άττις σύμφωνα με τον Σ.Χαριτωνίδη.⁷³⁶ Η L.Roller σημειώνει ότι η κακή διατήρηση του παιδιού δεν επιβεβαιώνει την ταύτισή του με τον Άττι.⁷³⁷ Η Κυβέλη εικονίζεται πάλι καθιστή σε θρόνο με ένα όμορφο και σε έξεργο ανάγλυφο ερεισίνωτο, που πλαισιώνεται από δύο λέοντες.

Αξιοσημείωτο, επίσης, είναι ότι ο τύπος αυτός περιορίζεται σε ορισμένα μέρη της Μ. Ασίας και της Ελλάδας και γενικά αποτελεί μάλλον εξαίρεση ανάμεσα στα πολυάριθμα μνημεία της θεάς. Την ομάδα των ειδωλίων από την Κύπρο με τις μορφές κουροτρόφων ο J.Vermaseren⁷³⁸ τοποθετεί στον 6^ο με 5^ο αι. π.Χ. Ο P.Lambrechts⁷³⁹ και η F.Naumann⁷⁴⁰ διαφωνούν υποστηρίζοντας, πως η γραμμικότητα στη απόδοση των πτυχώσεων και η αυστηρή μετωπικότητα αποτελούν χαρακτηριστικά της ύστερης Ρωμαϊκής εποχής. Η F.Naumann συμφωνεί με την άποψη του P.Lambrechts, ότι η ομάδα των πήλινων ειδωλίων, που εικονίζουν την Κυβέλη καθιστή με βρέφος στην αγκαλιά της χρονολογούνται στη Ρωμαϊκή περίοδο, επειδή τότε είναι συχνός ο εικονογραφικός τύπος και παραπέμπει στην απεικόνιση της Ρέας, που κρατά τον Δία βρέφος, ενώ στα πήλινα ειδώλια, που προέρχονται από την Κύπρο αναγνωρίζεται το θέμα της Αφροδίτης με τον Άδωνι. Θεωρητικά πρόκειται ίσως για την αναπαράσταση της Μητέρας των θεών ως Μητέρας ή ως Κουροτρόφου του Άττιος.⁷⁴¹

Ο J.Vermaseren επισημαίνει ότι ο Άττις είναι απόλυτα εξαρτημένος και κατώτερος από τη θεά και ότι δεν είναι ακόμη βέβαιο ότι το παιδί θεωρείται ήδη θεός. Έτσι κι αλλιώς δεν αποσαφηνίζεται αν πρόκειται για θεϊκή οντότητα ή όχι ούτε από τις φιλολογικές μαρτυρίες ούτε από την εικονογραφία.⁷⁴²

Σύμφωνα με τον A.Hermary οι κουροτρόφοι στα κυπριακά ειδώλια στα οποία ο J.Vermaseren αναγνώρισε τη φρυγική Κυβέλη, που κρατεί το βρέφος Άττι στα γόνατά της δεν είναι άλλες από τις εικόνες της Αφροδίτης, που ομοιάζουν περισσότερο με αυτές της αιγυπτιακής Ίσιδος παρά των ανατολικών θεοτήτων.⁷⁴³ Σύμφωνα με τον E. Ράφτου,

⁷³⁵ Διόδωρος, Βιβλ.Ιστ. III, 58, 3.

⁷³⁶ Charitonides, σ.414 και εικ.Ι.

⁷³⁷ Roller 1999 β, σ.159, σημ.49.

⁷³⁸ Vermaseren 1977, σ.93.

⁷³⁹ Lambrechts 1962, σ.45.

⁷⁴⁰ Naumann, σ.239-40.

⁷⁴¹ ο.π., σ. 239-240. Lambrechts 1962, σ. 45.

⁷⁴² Vermaseren 1966, σ. 9-11. Οβιδ., Μετ., IV, 223: Phryx puer. βλ. όμως puer Attis για τον ερωμένο Άττι στον Αρνόβιο, Adv. Nat., V, 6/ V, 7: puerum.

⁷⁴³ Hermary 2000 α, σ.197.

επίδραση της κυπριακής λατρείας σημειώνεται στην Αθήνα τον 5ο και 4ο αι. π.Χ., αλλά όσον αφορά την Αφροδίτη Ουρανία και τον Άδωνι.⁷⁴⁴

Στο ιερό της Παφίας θεάς των Χυτρών (Χυτροί, Κυθρέα Λευκωσίας) οι έρευνες κατέδειξαν την ιδιότητα της θεάς ως Κουροτρόφου. Από τα 143 ειδώλια, που βρέθηκαν τα 42 ήταν Κουροτρόφων, τα 17 κύπτοντα αγόρια και τα υπόλοιπα διάφορα είδη αναθημάτων, κυρίως ειδώλια χορευτών και μουσικών, που είναι κοινά στα κυπριακά ιερά. Πολλά από αυτά είναι πιθανόν αρχαϊκά και λίγα του 5^{ου} και του πρώιμου 4^{ου} αι. π.Χ. Τα ειδώλια της Κουροτρόφου ανήκουν όλα στον ίδιο τύπο: η θεά καθισμένη σε θρόνο με ψηλό ερεισίνωτο και ερεισίχειρο, ιμάτιο τραβηγμένο πάνω από το κεφάλι κρατώντας στο αριστερό γόνατο ένα σπαργανωμένο παιδί με μυτερό σκούφο και όλα με ορθογώνιο πλαίσιο. Η πανίσχυρη θεά Παφία αφομοίωσε όλες τις ιδιότητες της προϊστορικής θεάς.⁷⁴⁵

Τα αναθήματα σε θεότητες, που προστατεύουν τα παιδιά είναι ποικίλα και αναρίθμητα. Ο τύπος του κύπτοντος παιδιού είναι τόσο κοινός και διαδεδομένος στην Κύπρο, που κάποτε θεωρούνταν ότι αποτελεί τοπικό τύπο ιδιάζοντα στο νησί. Από τις έως τώρα έρευνες στην Κύπρο προκύπτει η λατρεία της Κουροτρόφου ως παντοδύναμης θεάς του νησιού, που είναι η Αφροδίτη, την οποία ταύτιζαν με την ανατολική Αστάρτη.⁷⁴⁶

Ωστόσο, στην Ταμασσό, όπου ένα ιερό είχε αφιερωθεί στην Αφροδίτη, την κύρια θεά της Κύπρου, όπως δηλώνει ένα πήλινο ειδώλιο στον τύπο της Αστάρτης και ένα θραύσμα από ειδώλιο Κουροτρόφου, λατρεύτηκε σε υστερότερη περίοδο η Μητέρα των θεών στην ίδια περιοχή σύμφωνα με μια επιγραφή της ρωμαϊκής περιόδου.⁷⁴⁷

Τα πολυάριθμα ειδώλια παιδιών, αγοριών και κοριτσιών, που βρέθηκαν σε κλασσικά και αρχαϊκά ιερά της εγγύς Ανατολής σχετίζονται με θεραπευτικές λατρείες, που συνδέονται με παιδιά.⁷⁴⁸ Στον Παλατίνο λόφο της Ρώμης βρέθηκαν θεοί και μυθικές μορφές θεραπευτικών λατρειών, όπως ο Τελέσφορος, ο Διόνυσος, ειδώλια παιδιών, που προσφέρουν φρούτα ή πουλιά, αγαλματίδια κοριτσιών του τύπου της Ταναγραίας και παιχνίδια. Τα ειδώλια, που απεικονίζουν τον Άττι, ίσως συμβολίζουν σύμφωνα με τη

⁷⁴⁴ Raftou, σ.161.

⁷⁴⁵ Price 1978, σ. 92-93. Myres 1899, αρ.κατ.6311, Πιν.VI. Επίσης, για συγκρητισμούς μεταξύ ελληνικών και ανατολικών θεών, όσον αφορά την Αφροδίτη με την Αστάρτη (Άδωνι-Tammuz-Dummuzi) βλ. Leveque 1973α, σ.23-50, esp. 24-25 και Leveque 1973β, σ. 179. Herter 1960, σ. 61-76.

⁷⁴⁶ Price 1978, σ. 91. Riis, σ. 77. Από τους Γολγούς της Λάρνακας προέρχονται πήλινα ειδώλια γυναικείας μορφής, που χρονολογούνται από τα αρχαϊκά έως τα ρωμαϊκά χρόνια και κρατούν τύμπανο, πουλί ή βρέφος καθώς επίσης και από τη Λάπιθο της Κυρήνειας ειδώλια με τύμπανα της αρχαϊκής περιόδου. Επίσης, έχουν βρεθεί στην Κύπρο αρχαϊκές κεφαλές με κωνικό σκούφο. Βλ. Dikaios, ο.π., σ.205. Χαρακτηριστικά είναι στην Παλαίπαφο ειδώλια της Ίσιδος με τον πτερωτό Αρποκράτη στα γόνατά της και τον Όσιρι, που στέκεται πίσω της. Από την Άμαθο, το κέντρο λατρείας της Αφροδίτης και του Άδωνι, προέρχεται λίθινο ειδώλιο στον καθιστό τύπο: Price 1978, σ. 96 και σημ. 30. Myres 1897, σ.134.

⁷⁴⁷ Price 1978, σ. 98.

⁷⁴⁸ Vorster, Ch., Griechische Kinderstatuen, Diss.Bonn, 1981, σ.193-4.

M.Lancellotti τα μικρά αγόρια, που εναποτίθενται από τους γονείς τους στη φροντίδα της Μεγάλης Μητέρας.⁷⁴⁹

Μία άλλη ενδιαφέρουσα οπτική της παράστασης θεάς με παιδί στην αγκαλιά της προσφέρουν οι πήλινοι αναθηματικοί πίνακες από τους Επιζεφύριους Λοκρούς στην Κ. Ιταλία, που παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τη λατρεία της Περσεφόνης.⁷⁵⁰ Η λατρεία της φαίνεται να προέρχεται από τη Σπάρτη και όχι από τη Μητρόπολη, τη Λοκρίδα, όπου η λατρεία της Δήμητρας ήταν κυρίαρχη. Η Περσεφόνη, η κύρια θεότητα των Ορφικών, η βασίλισσα του Κάτω κόσμου, που απεικονίζεται συχνά με τον σύζυγό της Πλούτωνα-Διόνυσο στους πίνακες από τους Λοκρούς, είναι εκείνη στην οποία η ψυχή του προσφάτως αποθανόντος θα επιστρέψει.⁷⁵¹ Όταν στις απεικονίσεις της αυτές κρατεί αγόρι (γιατί σε άλλες διακρίνεται κορίτσι) πρόκειται για την Περσεφόνη με τον Ίακχο ή τον Διόνυσο.

Η κυρίαρχη θέση στη σκηνή και ο πόλος, που φέρει συχνά στο κεφάλι ή τα φτερά καταδεικνύουν ότι δεν πρόκειται ίσως για ένα κοινό παιδί. Ορισμένοι μελετητές υποθέτουν, ότι αναπαριστούν τον νεκρό, δηλαδή, ότι οι πίνακες είναι επιτύμβια ανάγλυφα ή ότι πρόκειται για τον Ίακχο (παιδί), που συμβολίζει την ετήσια υπόσχεση για την αναγέννηση από τον ύπνο του Χειμώνα και τον ύπνο του θανάτου.⁷⁵² Ένας αποθέτης, που χρονολογείται στην περίοδο από τον 6^ο έως τον 3^ο αι. π.Χ., ανήκει σε ένα χθόνιο νεκρικό ιερό της Περσεφόνης και του Πλούτωνα και ίσως κάποια από τα ανάγλυφα, που προέρχονται από αυτόν να είναι προσφορές στους νεκρούς των Ηλυσίων.⁷⁵³

⁷⁴⁹ Lancellotti, σ. 80. Η θεραπευτική ιδιότητα της θεάς σχετικά με τα παιδιά μαρτυρείται και στον μύθο, που καταγράφει ο Διόδωρος ο Σικελιώτης (III 58), όπως ήδη αναφέραμε.

⁷⁵⁰ Giannelli, σ.119.

⁷⁵¹ ο.π., 194, σημ.2. Στην Αίγυπτο ο νεκρός αποδίδεται ως ένα θηλάζον παιδί που παίρνει ζωή από τη μάνα του: Morenz, σ.64-115. Στις Βαίες (Baiae) ο μύστης ζητούσε να αναγεννηθεί από τη μήτρα της Περσεφόνης: Hardie, σ. 14-33. Οι ίδιες ερμηνείες έχουν δοθεί και για το νεολιθικό ειδώλιο από το Catal Huyuk. Σύμφωνα με αυτή που διατυπώνει ο J.Melaart, πρόκειται για τη γέννηση του θεϊκού παιδιού της: Vermaseren 1977, σ.16 . Melaart 1967, σ.183 και Melaart 1989. Ο W.Helck θεωρεί, πως το κεφάλι ανήκει σε έναν νεαρό άνδρα, που σκοτώθηκε από τους θεούς μετά από την ερωτική συνεύρεσή του με τη θεά: σ. 76. Σε ενίσχυση αυτής του της άποψης ο Helck αναφέρει μύθους σχετικούς με αυτή την παράδοση: αυτόν της Ασσυριακής βασίλισσας Σεμίραμις (Διόδωρος, II 13), της συριακής Δερκετούς (Διόδωρος, II 4, 3) και της Αρτέμιδος Απατούρου (Στράβων, XI, 2, 10 [495]), που θανάτωσαν τους εραστές μετά τη γενετήσια πράξη, και εντοπίζει σε αυτούς την πρωιμότερη αναφορά σε αυτή την εκδοχή. Μία τρίτη ερμηνεία υποστηρίζει, ότι το κεφάλι ανήκει σε έναν νεκρό ενήλικο άνδρα και όχι σε νεογέννητο, και πως η σκηνή αναπαριστά την αναγέννηση του αποθανόντος, τη στιγμή, δηλαδή, που η θεά τον τοποθετεί πίσω στον κόλπο της: Vermaseren 1977, σ. 16.

⁷⁵² Στη Ρόδο στο ιερό της Αθηνάς Λινδίας βρέθηκαν ειδώλια με τη θεά όρθια να κρατεί παιδί που φέρει πόλο, κάτι που θέτει προβληματική την ταύτισή του. Βλ. Price, 1978, σ. 154. Reinach 1889, σ.548.

⁷⁵³ Price 1978, σ. 171-176, εικ.32 και Μ.Τάραντα, ανάγλυφο Na 6046. Στην Απουλία οι κύριες θεές είναι πάλι η Δήμητρα και η Περσεφόνη, η τελευταία ως συνοδός του χθόνιου Διονύσου και μητέρα του Ίακχου ή ως σύζυγος του γενειοφόρου Διονύσου-Πλούτωνα. Υπάρχουν μεμονωμένα παραδείγματα κουροτρόφων όπως της Κυβέλης, της Ήρας, της νύμφης Νύσας και του Ερμή (Εύκολου/ Παιδοκόρου, σύμφωνα με τον Ησύχιο). Η λατρεία της Περσεφόνης ξεκινά ήδη από την αρχαϊκή περίοδο στον Τάραντα. Από αποθέτες

Ο ναΐσκος N39 με την Κυβέλη να κρατεί παιδί στην αγκαλιά της πιθανότατα είναι σύγχρονος της πρώτης φιλολογικής μαρτυρίας σχετικά με τον Άττι (ως επίκληση) στη λατρεία της Κυβέλης στην Αθήνα, που συναντούμε στον Δημοσθένη στον λόγο του Περί του Στεφάνου.⁷⁵⁴ Η πρώτη βεβαιωμένη απεικόνιση του Άττι με τη θεά συναντάται σε μια στήλη από τον Πειραιά, που σήμερα βρίσκεται στο Βερολίνο.⁷⁵⁵ Το ανάγλυφο αυτό αφιερωμένο στην Άγδιστι και τον Άττι από ιερό του Πειραιά, που χρονολογείται το 300 π.Χ., αποτελεί εξαίρεση, όσον αφορά την καθιέρωση των ξένων λατρειών στην Αθήνα, δεδομένου ότι τόσο το όνομα Άγδιστις όσο και το όνομα Άττις συναντώνται σε ελάχιστο αριθμό αναθημάτων, που αφορούν τη φρυγική λατρεία. Τα περισσότερα απευθύνονται στη Μητέρα των Θεών και όχι στην Κυβέλη.⁷⁵⁶ (Εικ.260)

Τεκμήριο της λατρείας του Άττιος ως θεού ισότιμου προς την Κυβέλη αποτελεί ένα ανάγλυφο άγνωστης προέλευσης, που βρίσκεται σήμερα στο αρχαιολογικό μουσείο της Βενετίας, όπου απεικονίζεται η Κυβέλη και ο Άττις μαζί με δύο λατρεύτριες και χρονολογείται στον 3^ο-2^ο αι. π.Χ.⁷⁵⁷ (Εικ.261)

Η φρυγική εκδοχή του μύθου⁷⁵⁸ του Άττιος με τον θάνατό του, τη μερική σήψη του σώματός του και τις ποικίλες φυτικές μεταμορφώσεις τον ενέταξε στην κατηγορία

προέρχονται πολλά αποσπασματικά πήλινα ανάγλυφα του τύπου της χθόνιας θεάς με τον Ίακχο, καθισμένη δίπλα στον ανακλινόμενο χθόνιο Διόνυσο (Evans, σ.1-50.).

⁷⁵⁴ 313 (259). Βλ. Α Μέρος σχετικά με τη χρονολόγηση του ναΐσκου και για τις μαρτυρίες λατρείας του Άττιος, Γ' μέρος, Κεφ.4^ο/I.

⁷⁵⁵ Μ. Βερολίνου, αρ.εup.1612.

⁷⁵⁶ Borgeaud 2001, σ.62-63. Το ανάγλυφο φέρει την επιγραφή ΑΝΓΔΙΣΤΕΙ ΚΑΙ ΑΤΤΙΔΙ ΤΙΜΟΘΕΑ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΤΑ ΠΡΟΣΤΑΓΜΑ. Ο Άττις εικονίζεται σε κατατομή καθισμένος πάνω σε βράχο γυρτός ελαφρά προς τα πίσω και με το δεξί πόδι τοποθετημένο προς τα εμπρός. Στην κεφαλή φορά τον φρυγικό σκούφο και είναι ενδεδυμένος με κοντό εξωσμένο χιτώνα πάνω από μακριμάνικο πουκάμισο και φουσκωτό φρυγικό παντελόνι. Κρατεί με το αριστερό χέρι σύριγγα και προτείνει το δεξί του χέρι στην Κυβέλη, που στέκεται απέναντί του. Το ραβδί του είναι ακουμπισμένο στον βράχο. Η θεά, που εικονίζεται σε στάση $\frac{3}{4}$ και το κεφάλι σε κατατομή γυρισμένο προς την πλευρά του Άττι, φορά χιτώνα με απόπτυγμα εξωσμένο ψηλά κάτω από το στήθος, ενώ στο κεφάλι φέρει χαμηλό πόλο, από τον οποίο αιωρείται καλύπτρα πάνω από την πλάτη της. Με το αριστερό της χέρι, που είναι κατεβασμένο, κρατεί τύμπανο απ' το ανώτερο τμήμα του και με το λυγισμένο δεξί της προτείνει μία τριφυλλόσχημη οινοχόη προς τον καθιστό Άττι: Naumann, σ. 240. Για τη χειρονομία της θεάς με τη σπονδή, βλ.: Simon 1953, σ.7 και Mitropoulou 1975, σ.86. Για το όνομα Άγδιστι, βλ. Meslin, σ.765-776 και Gusmani 1959, σ.202-211.

⁷⁵⁷ Tamaro, σ.21, αρ. 17. Αριστερά, ως προς τον θεατή, η Κυβέλη εικονίζεται όρθια με το κεφάλι γερμένο προς την πλευρά του Άττι κρατώντας τύμπανο και σκήπτρο. Στο κεφάλι της φέρει ένα χαμηλό πυργόσχημο στέμμα. Ο Άττις εικονίζεται στη μέση σε άνετη στάση. Δύο λατρεύτριες κρατούν προσφορές και στέκονται μπροστά από μια δίφυλλη πόρτα που αποτελεί συνοπτική δήλωση ιερού. Αναμφισβήτητα, ο Άττις αποτελεί το κύριο πρόσωπο της σύνθεσης, αφού εικονίζεται στο μέσον αγαλματώδης να κοιτά προς το μέρος του θεατή, ενώ μόνο η θεά κοιτά προς τους λατρευτές. Μπορεί να χρονολογηθεί αν συγκριθεί με τη βάση της Μαντίνειας του 270 π.Χ. σύμφωνα με τον Schuchhart, ενώ σύμφωνα με τον Lullies στα μέσα του 3^{ου} αι.π.Χ. Ο Fuchs προτείνει το 230 π.Χ. ως έτος δημιουργίας του, ενώ η Tamaro τον 2^ο αιώνα. Για τη χρονολόγησή του γύρω στο 1^ο τέταρτο του 1^{ου} αι. π.Χ. βλ. Naumann, σ. 242-245. Lullies-Hirmer, πιν. 244. Fuchs 1969, σ.535, αρ. 627. Vermaseren, 1966, σ.23. Stahler, σ. 179.

⁷⁵⁸ Τη διάκριση ανάμεσα σε λυδική και φρυγική εκδοχή του μύθου του Άττι, με την πρώτη να αφορά τον θάνατό του από αγριόχοιρο και τη δεύτερη τον αυτοευνουχισμό του, συναντούμε στον Herding (σ.98-122). Η λυδική εκδοχή αναφέρεται από τον Ηρόδοτο, τον Ερμησιάνακτα και τον Πλούταρχο (Σερτώριος, 1, 4) και η φρυγική από τον Οβίδιο (Fasti IV, στ. 223-224), τον Παυσανία (VII 17, 9-12) και τον Αρνόβιο (Adv. Nat.V 5-7).

«θνησκόντων και ανεστημένων θεών» σύμφωνα με τη θεωρία του J.Frazer τη σχετική με τα λεγόμενα «genii of vegetation», που αποδίδουν στον Άττι την ιδιότητά του ως θεού της καλλιέργειας.⁷⁵⁹ Η ιδιότητα αυτή του Άττιος μας οδηγεί στη διερεύνηση της λατρείας του την εποχή, που αυτή αποκρυσταλλώνεται και γίνεται αναπόσπαστο κομμάτι της μητρώας λατρείας, δηλαδή τη ρωμαϊκή. Η ανάγκη της διερεύνησης αυτής υπαγορεύεται κυρίως από την ερμηνεία που έδωσαν οι P.Lambrechts και J.Vermaseren στα πήλινα ειδώλια από την Κύπρο, σύμφωνα με την οποία αναπαριστούν την Κυβέλη με το βρέφος Άττι στην αγκαλιά της. Ο λόγος, δε, που προσανατολιζόμαστε στη ρωμαϊκή περίοδο είναι η χρονολόγησή τους σε αυτή από τον P.Lambrechts. Επειδή τα ειδώλια αυτά, τα οποία οι μελετητές χρησιμοποίησαν ως παράλληλα για να ερμηνεύσουν την παράσταση του αττικού ναΐσκου N39 ως εικόνα της Κυβέλης και του Άττιος,⁷⁶⁰ είναι ρωμαϊκά, επιβάλλεται να διερευνηθεί η σχέση του Άττιος και της Κυβέλης, ως γιού και μητέρας, το υπόβαθρό της και οι διαστάσεις που έλαβε σε μια περίοδο που χαρακτηρίστηκε από τη διαμάχη της ειδωλολατρίας και του Χριστιανισμού. Μπορούν άραγε τα ειδώλια της Κύπρου να ιδωθούν υπό το πρίσμα ενός εσκεμμένου συσχετισμού της Κυβέλης και του Άττιος με την χριστιανική εικόνα της βρεφοκρατούσας; Η λατρεία του Άττιος κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας και η ομοιότητά του με τον Χριστό ως θνήσκοντας θεού προσανατολίζει σε αυτή τη θεώρηση.⁷⁶¹

⁷⁵⁹ Frazer, σ.237-8. Lancellotti, σ.10. Xella, σ.63-67. Βλ., επίσης, Sanders 1981 και Vermaseren 1977.

⁷⁶⁰ Ο ναΐσκος είναι προρρωμαϊκός. Σχετικά με τη χρονολόγησή του, βλ. Α΄ μέρος, κεφ.2^ο, σ.119.

⁷⁶¹ Σύμφωνα με τον H.Herding τα ταυροβόλια εξελίχθηκαν μέσα στο πλαίσιο της χριστιανικής επίδρασης του εξαγνιστικού βαπτίσματος, ενισχύοντας έτσι την άποψη, ότι οι τελετές αυτές εξελίχθηκαν από τελετές θυσίας σε τελετές καθοσίωσης. Βλ.Herding, σ.196-201. Duthoy, σ. 113. Η ακριβής λειτουργία αυτής της τελετής στη λατρεία της Κυβέλης δεν είναι σαφής. Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές η κατάβαση στον λάκκο της θυσίας και η επάνοδος αποτελούν ενθυμίσεις του θανάτου και της ανάστασης του Άττιος. Ο ταυροβολιάτης βιώνει με αυτόν τον τρόπο τις εμπειρίες του θεού. Βλ. Rutter, σ.230-235. Η ιδέα της ανάστασης και του θανάτου του Άττιος αποτελούν πρότυπο για τη δημιουργία του χριστιανικού δόγματος της ανάστασης. Ο Πορφύριος υποστηρίζει, ότι ο Άττις συμβολίζει το άνθος, που πεθαίνει πριν την εμφάνιση του καρπού. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ανάσταση του Άττιος απασχολεί την εποχή στην οποία ασκείται χριστιανική επίδραση (Πορφύριος, Περί αγαλμάτων 6-7). Νύξεις για το θέμα της ανάστασης του νεκρού Άττιος συναντούμε στις γιορτές του Μάρτη, που καθιερώθηκαν από την εποχή του Αυτοκράτορα Κλαυδίου τον 1^ο μ.Χ. αιώνα. Πρόκειται για την ιερή εβδομάδα του Άττι, που αναφέρεται στο ημερολόγιο του Φιλόκαλου (CIL, I², σ.260) και αφορά το έτος 354 μ.Χ.: Ιερή εβδομάδα: 15 Μαρτίου: Canna intrat, 22: Arbor intrat, 24: Sanguem, 25: Hilaria, 26: Requies, 27: Lavatio, 28: Initium Caiani. Ο Φίρμικος Μάτερνος αναφέρεται σε αυτού του είδους τις μυστηριακές τελετές με τις χαρακτηριστικές φράσεις «*θαρρείτε μύσται τοῦ θεοῦ σεσωσμένοι. Ἔσται γάρ ἡμῖν ἐκ πόνων σωτηρία*», που υπαινίσσονται την ιδέα της ανάστασης: Vermaseren 1977, σ. 116-17. Φίρμ.Μάτερν. XXII, I. Ότι πρόκειται για μυστήρια επιβεβαιώνεται και από μία επιγραφή από τις Σάρδεις: «*κρήνη μυστηρίω Ἄττει ἐναντία ἀπόρρητος*», βλ. σχετικά Bengisu, σ.12. Το 362 μ.Χ. ο Σαλλούστιος αναφέρει σε μία νεοπλατωνική πραγματεία, ότι οι πιστοί πίνουν γάλα, που είναι σύμβολο αναγέννησης, και μετά από αυτό ακολουθούν τα Ἰλάρια με τους στεφάνους ως σύμβολα επανόδου. Βλ. Così 1982, σ.486-495. Όλοι οι συσχετισμοί του Άττι με τους λεγόμενους θνήσκοντας θεούς χρονολογούνται στην ύστερη περίοδο. Ο συσχετισμός Άττιος, Διονύσου και Ἄδωνι καταγράφεται στον Ευσέβιο (Eus. PE III 11, 12, 15, 17), ο οποίος αφού καθιερώνει την εξίσωση Ἄττις = κομμένα άνθη, Ἄδωνις = ώριμος καρπός, προτείνει και τους δύο με την προσθήκη του Διονύσου και της Κόρης ως σύμβολα διαφόρων καρπών. Ο Φίρμικος Μάτερνος ταυτίζει τον Άττι με τον Ἡλιο (VIII 2), ενώ στο τέλος παρουσιάζει τον συσχετισμό του Liber, Proserpina, Attis και Osiris κάτω από το σημείο του θρήνου (VIII 3). Βασιζόμενοι

Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι εύλογα συνδέεται ο Άττις ως γιος της Κυβέλης με την περιρρέουσα θρησκευτική ατμόσφαιρα της εποχής. Αν θεωρηθεί ότι ο σπάνιος εικονογραφικός τύπος της Κυβέλης με τον Άττι στην αγκαλιά της σύμφωνα με τις ερμηνείες του P.Lambrechts και του J.Vermaseren γεννήθηκε την ύστερη ρωμαϊκή εποχή, τότε κάλλιστα μπορεί αυτός να ενταχθεί μέσα στο πλαίσιο της διαμάχης για την επικράτηση του χριστιανισμού έναντι του παγανισμού και το αντίστροφο. Όμως, πώς μπορούν να συνδεθούν με την παραπάνω θεώρηση των ρωμαϊκών ειδωλίων της Κύπρου τα προρρωμαϊκά παράλληλά τους, δηλαδή ο ναΐσκος Μ.Αγ. S1458 (N39) και τα ειδώλια από την Όλυνθο, το Άργος και τις Ερυθρές.⁷⁶² Πώς ερμηνεύεται η σχέση του Άττιος και της Κυβέλης σε αυτά τα παραδείγματα μέσα σε μια εποχή, που δεν υπάρχει σύμφωνα με τις παραπάνω επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες, αναφορά του Άττιος ως γιού της Φρυγικής Μητέρας; Σχετικά με τα ζητήματα αυτά και την ερμηνεία του Ναΐσκου N39 δίνονται οι απόψεις της γράφουσας στο Δ΄ μέρος της παρούσας εργασίας.

Αν θελήσει κανείς να αναζητήσει το όποιο υπόβαθρο αυτής της εικονογραφίας στους προρρωμαϊκούς χρόνους μπορεί μέσα από την παραπάνω διερεύνηση να διαπιστωθούν ομοιότητες μεταξύ του Άττιος και της Περσεφόνης, που ενισχύουν τη βάση του συγκριτισμού της Κυβέλης με τη θεά Δήμητρα. Στον πρωτότυπο μύθο ο Άττις, όπως κι ο Άδωνις, είχε συνδεθεί με τη γονιμότητα της φύσης, εκδοχή στην οποία μόνο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο οι ειδικοί μελετητές έδωσαν περισσότερη σημασία. Δεν είναι περίεργο που και στην Ελλάδα σε πολύ πρωϊμότερη εποχή η Κυβέλη συχνά απεικονίζεται με τη Δήμητρα. Όπως η Περσεφόνη, ο γιος και εραστής της φρυγικής Μητέρας γίνεται δότης μιας νέας βλάστησης.⁷⁶³

σε αυτή την παρατήρηση μπορεί αφενός να διαπιστωθεί η έμμεση σύνδεση της λατρείας της Μητέρας με τον Διόνυσο και αφετέρου να υποστηριχθεί η χρονολόγηση των ειδωλίων της θεάς με το βρέφος στην αγκαλιά της στη ρωμαϊκή εποχή και όχι στην αρχαϊκή που προτιμά ο J.Vermaseren. Το συμπέρασμα αυτό, όμως, υφίσταται μόνο αν θεωρηθεί δεδομένη η ταύτιση του βρέφους με τον Άττι. Τον προβληματισμό αυτό θέτουμε στο Δ΄ Μέρος της παρούσας εργασίας.

⁷⁶² Βλ. παραπάνω, Κεφ. 4^ο/I.

⁷⁶³ Vermaseren 1966, σ. 40.

Κεφάλαιο 5^ο

Ι. Παρατηρήσεις πάνω στην απεικόνιση του νεανία, της δαδούχου και του Πανός στους ναΐσκους της Μεγάλης Μητέρας.

Η χρονολογία του πρωτοτύπου της σύνθεσης, που περιλαμβάνει τη Μ. Μητέρα, τον οινοχόο και τη δαδούχο κόρη δεν μπορεί να τοποθετηθεί πιο αργά από τον ύστερο 5^ο ή τον πρώιμο 4^ο αιώνα π.Χ. Την περίοδο αυτή εμφανίζεται για πρώτη φορά σε αναθηματικά ανάγλυφα και σε ελαφρώς διαφορετική εκδοχή στο ανάγλυφο (Μ.Βερολίνου SK106) από τον Πειραιά των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ.⁷⁶⁴ Το ανώτερο όριο χρονολογίας, που μπορεί να προταθεί για το θέμα αυτό είναι το διάστημα από το 430 έως το 420 π.Χ., λόγω της ομοιότητας της καθιστής γυναικείας μορφής του αναγλύφου με το άγαλμα της Μ. Μητέρας, που κατασκευάστηκε το 430 π.Χ. περίπου από τον Αγοράκριτο για το Μητρώο της αθηναϊκής αγοράς.⁷⁶⁵ Η δημιουργία τόσο της αγορακρίτειας εικόνας όσο και των αναθηματικών αναγλύφων στην Αθήνα καθιερώνει την πόλη αυτή ως τόπο προέλευσης του πρωτοτύπου.

Ο Α. Conze υποστηρίζει, πως ο νέος με τη χλαμύδα, που εικονίζεται στους ναΐσκους της Κυβέλης, είναι ο Καδμίλος, ένας από τους μεγάλους θεούς της Σαμοθράκης.⁷⁶⁶ Επικαλείται τον Μνασέα⁷⁶⁷ και τον Διονυσόδωρο για να υποστηρίξει, ότι ο Καδμίλος⁷⁶⁸ ήταν ανάλογος του Ερμή, ένας θεός πρόπολος.⁷⁶⁹ Θεωρεί, πως η οινοχόη

⁷⁶⁴ Reeder, σ. 431. Πρόκειται για το ανάγλυφο SK 106 του Μ.Βερολίνου(αρ.ευρ. 691). Βλ. παραπάνω, Κεφ.1^ο/ αρ.4. Vermaseren 1977, σ. 35, εικ. 21, πιν. 23. Blümel 1928, σ. 73-74, αρ. 106, πιν. 84. Naumann, σ.312, αρ. 135, πιν.25.1.

⁷⁶⁵ Δεσπίνης 1971, σ.122. Reeder, σ. 430. Πανσ. 1. 3. 5. Αρ. Περίπλους 9. Πλίνιος, 36. 17. Salis, σ.1-26. Harrison 1965, σ.86-88.

⁷⁶⁶ Conze 1880, σ.1-10 και 1889, σ.59 και 1888, σ.202-206 και 1891, σ.191-93. Naumann, σ. 176-77.

⁷⁶⁷ Ο Μνασέας (FHG III, 154 F27) αναφέρει τα ονόματα των Καβείρων: «Μυοῦνται δε ἐν τῇ Σαμοθράκῃ τοῖς Καβείροις ὧν Μνασέας φησὶ καὶ τὰ ὀνόματα. Τέσσαρες δ' εἰσὶ τὸν ἀριθμὸν; Ἀξίερος, Ἀξιώκερσα, Ἀξιώκερσος. Ἀξίερος μὲν οὐκ ἔστιν ἡ Δήμητρα, Ἀξιώκερσα δε ἡ Περσεφόνη, Ἀξιώκερσος δε ὁ Ἄδης; ὁ προστιθέμενος τέταρτος, Κασμῖλος, ὁ Ἑρμῆς ἐστίν, ὡς ἱστορεῖ Διονυσόδωρος». Ο Διονυσόδωρος (FGrH 68F1) αναφέρει τον διφορούμενο θεό Καδμίλο, που ταυτίζεται με τον Ερμή. Σύμφωνα με τις πηγές οι ιερείς των καβειρίων μυστηρίων έφεραν τα ονόματα Αξίερος, Αξιώκερσα, Αξιώκερσος, ενώ ο Διονυσόδωρος προσθέτει και τέταρτο βοηθητικό παίδα με το όνομα Κάδμος ή Κάσιλος, ή Κάδωλος ή Κάδουλος. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς (Α, 2, 22) αναφέρει ότι αυτά τα ονόματα και το όνομα Κάδμιλοι έφεραν οι υπηρέτες παίδες στη λατρεία των Καβείρων, τους οποίους συσχετίζει με τους Ρωμαίους Καμιλίους. Σχετικά με τους τελευταίους βλ. Πανσανίας, Νουμάς 7.

⁷⁶⁸ Ο Βάρρων (De lin. lat. VII 3, 34) μαρτυρά, ότι αυτός ο Καδμίλος είναι ένας υπηρέτης των Μεγάλων Θεών της Σαμοθράκης. Στους ρωμαϊκούς χρόνους ταυτίζεται με τον ρωμαϊκό θεό Καμίλλο, ενώ ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς αναφέρει τους λεγόμενους Καδμίλους των Οργίων των Κουρητών και των Μεγάλων Θεών. Οι Καδμίλοι παραπέμπουν στους Ερμές της Λειβαδιάς, τους τρίμορφους παίδες που πρωταγωνιστούν στις τελετές του Τροφώνιου. Βλ. Πανσ. 9, 37, 7. Για τη λατρεία του Τροφώνιου και για τους μυσταγωγούς ιερείς Έρμας, βλ. και Bonnechere 1989, σ.289 και 2003, σ.108. Ruckert, σ. 141. Ο Μ. Nilsson (1961, σ. 508) υποθέτει ότι επειδή ο Ερμής ήταν ένας θεός μαντατοφόρος θεωρήθηκε ότι διαδραματίζει τον ρόλο του υπηρέτη. Ο Ερμής συνδέθηκε στενά με τις θυσίες στους θεούς και του έχει πιστωθεί η εισαγωγή αυτής της πρακτικής (Ομ. Ύμν. IV, 118-36 και Διοδ. 1. 16). Πιθανότατα γι' αυτό τον λόγο λειτουργοί της λατρείας στη

προσδίδει αυτή την ιδιότητα του θεού που υπηρετεί τη θεά. Είναι ένα αγγείο σύμφωνα με τον μελετητή συνδεδεμένο με υπηρέτες γιατί συναντάται να φέρεται συνήθως από ένα αγόρι, που σεβρίζει σε νεκρόδειπνο, όπως απεικονίζεται σε σχετικά ανάγλυφα.⁷⁷⁰ Η εικονογραφική και φιλολογική παράδοση, όμως, παρουσιάζουν τον Ερμή με την οινοχόη με άλλη ιδιότητα διαφορετική από αυτή του υπηρέτη θεού.⁷⁷¹ Σε ένα καβειριακό σκύφο του 4ου αι.π.Χ. από τη Θήβα εικονίζεται ο Διόνυσος ανακεκλιμένος πάνω από τον οποίο αναγράφεται το όνομα Κάβριος. Μπροστά του ένα αγόρι αντλεί από έναν κρατήρα με μια οινοχόη, πάνω από το οποίο διακρίνεται η επιγραφή Παις.⁷⁷² Αν υποθεθεί πως πρόκειται

Λειβαδιά ονομάζονταν «Ερμαί» (Παυσ. 9. 39. 7). Βλ. επίσης, Simon 1953, σ.94, σημ.2. Ο Καδμίλος σύμφωνα με τον Βάρωνα βρίσκεται εκτός του κύκλου των μεγάλων Θεών. Ο Στράβων (X 466) μεταχειρίζεται για τους Καβείρους τον χαρακτηρισμό πρόπολοι, ως συνοδοί του εν λόγω θεού. Πιθανότατα το όνομα Καδμίλος παραπέμπει σε έναν παίδα, το πλησιέστερο ανάλογο του οποίου, είναι ο Παις της θηβαϊκής λατρείας των καβείρων. Εκ πρώτης όψεως πρόκειται σύμφωνα με τον B.Hemberg για τον οινοχόη θεό της Μεγάλης Μητέρας, που ταυτίζεται με τον Ερμή. Βλ. Hemberg, σ.95.

⁷⁶⁹ Με τον όρο πρόπολος θεός εννοείται ο θεός, που προσφέρει τις υπηρεσίες του στις άλλες θεότητες. Στην κυριολεξία σημαίνει αυτόν που προηγείται, που προπορεύεται σε σχέση με κάποιον άλλο. Μάντης, σ.47, σημ.170. Ο κυριότερος πρόπολος θεός είναι ο Ερμής. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Αισχύλου στον εν λόγω θεό με την έκφραση «Θεών υπηρέτης»: Προμηθ. 954. 983. Επίσης, η Εκάτη θεωρείται πρόπολος και οπαδός (οπάων) θεότητα της Περσεφόνης (Ομηρικός Ύμνος) ή άγγελος Φερσεφόνης, όπως και ο Ερμής. Βλ. Kaibel, 575, 1: «Άγγελε Φερσεφόνης, Ερμή, τίνα τόνδε προπονείς εις τον αμείδιτον τάρταρον Αίδεω...». Η λέξη πρόπολος, όμως, χρησιμοποιείται επίσης για να αποδώσει και τη λειτουργία των ιερέων ή των ιερειών, όπως της ιέρειας της Εκάτης στο ιερό της στη Λάγινα, όπου κατά την «κλειδός πομπήν» ή «αγωγήν» των Εκατησίων εκείνη προπορευόταν κρατώντας το κλειδί του ναού. Βλ. Μάντης, σ.47, σημ.170. Ο Ερμής Καταχθόνιος και η Εκάτη Καταχθονία γνωστοί ως άγγελοι Καταχθόνιοι ανήκουν στον κύκλο των προπόλων θεών, ενώ οι Κουρήτες ή Κορύβαντες είναι πρόπολοι της Εκάτης και της Ρέας. Βλ. σχετικά Schwenn 1922α, στ.1441-46 και Schwenn 1922β, στ. 2202-9. Για τον χθόνιο χαρακτήρα του Ερμή, βλ. Herter 1976, σ.217. Ο Άττις τιμάται ως πρόπολος της Μητρός των θεών. Βλ. Roscher, ML III², 1897-1909, λ. Propolos, 3129-3132, [Hofer]. Bekker, Anecd. 461, 11.

⁷⁷⁰ Vermeule 1964, σ. 327, πιν.100. 10.

⁷⁷¹ Ο B.Hemberg υπογραμμίζει δύο εκφάνσεις του Ερμή στη Σαμοθράκη (Hemberg, σ.93, 267). Στη λατρεία των Μεγάλων Θεών εκεί συνδέεται με ιερό γάμο με μια γυναικεία θεότητα. Ως σύντροφός της αποτελεί μια ιθυφαλλική μορφή. Με το όνομα Κασμίλος ή Καδμίλος εισδύει στη λατρεία των Καβείρων ως ένας νεαρός θεός. Στο Καβείριο της Θήβας εξομοιώνεται με παιδί, που υπηρετεί ως οινοχόος έναν μεγαλύτερο Καβείρο. Από επιγραφές πληροφορούμαστε ότι Κάβειρος είναι το όνομα ενός γηραιού θεού και Παις το όνομα ενός νεαρού. Βλ. Ruckert, σ. 140-144. Από την Κύζικο προέρχεται νόμισμα, που εικονίζει δύο Καβείρους, έναν γενειοφόρο και έναν αγένειο. Ίσως πρόκειται σύμφωνα με τον Hemberg για τα ζεύγη: Δίας-Απόλλων ή Απόλλων-Ερμής ή Δίας Σωτήρ-Ηρακλής ή Ασκληπιός-Απόλλων, που συνήθως συνοδεύονται από μία γυναικεία θεότητα: Κυβέλη (Ζευς-Ερμής) ή Εκάτη (Ζευς-Απόλλων) ή Κυβέλη (Απόλλων-Ζευς). Για αυτά τα ζεύγη τα συνήθη ονόματα της Κυβέλης είναι Δινδυμήνη, όταν συνοδεύει τον Δία και Ανδεις, όταν συνοδεύει τον Ερμή: Hemberg, σ.251, βλ. επίσης, παραπάνω και το ανάγλυφο στο κεφ.1^ο/αρ.5 με την Μητέρα Ανδειρηνή, που εικονίζεται με τον Ερμή. Ο A.Conze τον ταυτίζει με τον Ερμή-Καδμίλο, που σε παλαιότερη λατρεία είναι αυτός και όχι ο Άττις συνοδός της Κυβέλης. Keil 1915, σ. 76-77. Μαρτυρίες για τον Ερμή-Καδμίλο συναντώνται και στους εξής συγγραφείς: Ακουσίλαος, (απ. 6. Μ, Στράβωνα X 472), Λυκοφρων Αλεξ. σ.162. Στεφ.Βυζ., λ. Καβειρία. Διον.Αλικ. 11 22. Για τον Ερμή-Καδμίλο στη λατρεία των Καβείρων και των Μεγάλων θεών της Σαμοθράκης, βλ. επίσης, Farnell Cults, V, 1909, σ.16. Cook 1925, σ. 314, σημ.2. Eitrem, στ. 747, 776. Block, στ. 2524-2527. Lenormant, σ.759. Picard 1964, σ.259-261.

⁷⁷² Bloch, στ.2537, εικ.3. Στη Βοιωτία δίπλα στο ιερό των Καβείρων ήταν ιδρυμένος ναός αφιερωμένος στη Δήμητρα και στην Κόρη, η οποία αναφέρεται χαρακτηριστικά ως Παις (Hemberg, σ.137). Ίσως, λοιπόν, η θεότητα γνωστή ως Παις στη λατρεία των καβείρων να σχετίζεται με την Κόρη. Με τη λέξη «παίδα» η Περσεφόνη προσδιορίζεται στην επιγραφή από το Άργος IGIV 496: βλ. παρακάτω, σ.241 (Επιγραφή Άργους). Στην Αθηδώνα ο Παις είναι θηλυκή θεότητα και στη Θήβα αρσενική. Βλ. Hemberg, σ.91.

για τον παίδα Καδμίλο, όπως τον θεωρεί ο B.Hemberg,⁷⁷³ τότε από εικονογραφικής άποψης και μόνο δεν ταιριάζει στον Ερμή. Αντίθετα ταιριάζει, όμως, στη μικρογραφική μορφή του νεανία στα πλακίδια από τη Μεσημβρία και την Ερέτρια.⁷⁷⁴

Οι κύριες εορτές του Διός Μειλιχίου, τα Διάσια, περιλάμβαναν παραδοσιακά τον Ερμή.⁷⁷⁵ Η φήμη των εορτών αυτών είχε μειωθεί ιδιαίτερα μετά το Κυλώνειο άγος.⁷⁷⁶ Ο Ερμής και η οινοχόη συνδέονταν επίσης με τον εξαγνισμό την ημέρα των Χύτρων ή την 3^η μέρα των Ανθεστηρίων, που σχετίζονται με τον Ερμή Χθόνιο, ο οποίος δεχόταν σπονδές από μία χοή.⁷⁷⁷ Το αίτιο των Χύτρων ήταν ο κατακλυσμός του Δευκαλίωνα και το τυπικό τους περιλάμβανε τις Χόες.⁷⁷⁸ Τα ομώνυμα αγγεία, με τα οποία τελούσαν τις τελευταίες είναι μικρογραφίες των τυπικών οινοχοών. Έχουν σφαιρικό σχήμα με καμπυλωτό περίγραμμα από το στόμιο έως τη βάση με τριφυλλόσχημο στόμιο και χαμηλό πόδι⁷⁷⁹ και θυμίζουν το αγγείο, που κρατεί σε κάποιους από τους υπό μελέτη ναϊσκους μας ο νεανίας. (Εικ.262) Προορίζονταν για παιδιά, ενώ πολλές από αυτές βρέθηκαν και σε παιδικούς τάφους. Χρησιμοποιούνταν, ωστόσο, στις σπονδές και δεν ήταν πάντα μικρογραφικοί, αλλά είχαν ενίοτε το σύνηθες μέγεθος της οινοχόης.⁷⁸⁰

Σύμφωνα με την άποψή του A.Conze, οι δύο πρότυπες μορφές πάνω στις παραστάδες των ναϊσκων απεικονίζουν, τον Ερμή-Καδμίλο και την Εκάτη. Διαμορφώνεται έτσι μία τριάδα, στην οποία η θεά καταλαμβάνει την κύρια θέση και οι μορφές, που την πλαισιώνουν διαδραματίζουν τον ρόλο των δορυφόρων υπηρετών προπόλων θεών. Για τη γυναικεία δαδούχο μορφή ο A.Conze προτείνει την Εκάτη, αλλά τονίζει ότι πρόκειται απλά για υπόθεση.⁷⁸¹ Ο W.Furtwängler υποστηρίζει ότι η λατρεία του Καδμίλου δεν μαρτυρείται στον αρχαίο κόσμο εκτός συνόρων Σαμοθράκης και προτείνει τον Άττι στην ταύτιση της πολυσυζητημένης μορφής, η λατρεία του οποίου πιστοποιείται στον ελλαδικό χώρο και ειδικότερα στην Αθήνα.⁷⁸²

⁷⁷³ Βλ. παραπάνω, σημείωση 768.

⁷⁷⁴ Μέρος Β', κεφ.10/II, αρ. 9 και 13.

⁷⁷⁵ Λουκιαν. Τιμ. 7. Cook 1925, σ.1139, 1142. Jameson, σ. 162. Nilsson 1961, σ.386. βλ. και Δ'Μέρος παρούσας εργασίας, Κεφ.2^ο/I.

⁷⁷⁶ Θουκ. 1.126. Cook 1925, σ. 1138. Jameson, σ. 167-70.

⁷⁷⁷ Οι τελετές των Χοών συνδέονται με τα Ανθεστήρια, καθώς αποτελούν τη δεύτερη μέρα των εν λόγω εορτών, ανάμεσα στα Πιθοίγια και τους Χύτρους (11^η, 12^η και 13^η Ανθεστηριώνος, αντιστοίχως). Είχαν και μια σκοτεινή πλευρά και εκείνη την ημέρα, που λεγόταν αλλιώς και ημέρα μιανρά ή αποφράς, έβγαιναν οι νεκροί στον Επάνω Κόσμο. Ότι σχετίζονταν με τον Κάτω κόσμο, προκύπτει και από τις νεκρικές σκηνές, με τις οποίες οι χόες ενίοτε κοσμούνται. Και η ημέρα των Χύτρων συνδέεται με τον Χθόνιο Ερμή και τους νεκρούς. Βλ. Deubner, σ.93, 111, 112.

⁷⁷⁸ Nilsson 1961, σ.561-64. Deubner, σ. 112-13. Mommsen, σ. 391, 398.

⁷⁷⁹ Richter-Milne, 1935, σ.19, εικ. 118-21. Harrison 1900, σ. 99-114.

⁷⁸⁰ Hoorn, σ.15, 49. ARV² 1, Shape 3.

⁷⁸¹ Conze 1880, σ. 1-10, πιν. I-IV. 1888, σ. 202-206, πιν. VI.

⁷⁸² Furtwängler, σ.4.

Στο ανάγλυφο II από τις Άκρες της Σικελίας⁷⁸³ στα δεξιά του Άττι απεικονίζεται μια μορφή γυναικεία, από την οποία λόγω της διάβρωσης της επιφάνειας του αναγλύφου διακρίνεται μόνο το περίγραμμα, μέρος της ενδυμασίας και ένα αντικείμενο που ξεκινά από τα πόδια και φθάνει στο ύψος της κεφαλής. Η G.Gasparro θεωρεί ότι ίσως πρόκειται για την Εκάτη. Δύο μορφές εμφανίζονται και στο ανάγλυφο IX, οι οποίες μπορούν να ταυτιστούν με τον νεανία και τη δαδούχο κόρη, που συνοδεύουν τη θεά σε ανάλογες σκηνές.⁷⁸⁴

Η τριάδα Κυβέλη-Άττις-Ερμής και η τριάδα Κυβέλη-Ερμής-δαδούχος, που είναι και η πιο διαδεδομένη στην ελληνική τέχνη, δημιουργούν ορισμένα ιστορικο-θρησκευτικά προβλήματα. Η σχέση της Κυβέλης με τον Ερμή από τη μία και η κατασκευή από την άλλη μιας τριάδας, στην οποία η θεά έχει συνοδούς της τον Ερμή και τη δαδοφόρο, θεωρούνται από ορισμένους μελετητές ότι υποκαθιστούν σε ένα ελληνικό περιβάλλον τον συνδυασμό Κυβέλης-Άττι, που έχει προέλευση ασιατική και συγκεκριμένα πεσσινούτια.⁷⁸⁵

Όπως διαπιστώνεται από την εικονογραφία των παραπάνω μνημείων,⁷⁸⁶ ο Ερμής και ο Άττις συναντώνται στην ελληνιστική και κυρίως στη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ οι φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες της λατρευτικής σχέσης κυρίως της θεάς με τον Ερμή πληθαίνουν κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.⁷⁸⁷ Το γεγονός, ότι το αττικό ανάγλυφο ΕΑΜ 3862 και το μνημείο στις Άκρες χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο,⁷⁸⁸ οδηγεί στην αναθεώρηση της άποψης ότι ο Ερμής και ο Άττις εμφανίζονται εικονογραφικά μαζί στα μνημεία της θεάς τη ρωμαϊκή εποχή. Η G.Gasparro θέτει την αυστηρή διάκριση μεταξύ μιας σύνθεσης αυτού του τύπου και εκείνης που περιέχει τον Ερμή και τη δαδοφόρο κόρη.⁷⁸⁹

Ένα από τα πιο πρώιμα μνημεία, το οποίο φέρει τη γνωστή τριάδα Ερμής, Κυβέλη και δαδούχος κόρη, είναι όπως είδαμε, το αργυρό πάμα πυξίδας από την Όλυνθο, που χρονολογείται ή τον 5^ο ή τον πρώιμο 4^ο αιώνα π.Χ. Σε αυτές τις απεικονίσεις αξιοσημείωτο είναι ότι η Μεγάλη θεά φορά πόλο στο κεφάλι με εξαίρεση το αργυρό πλακίδιο από τη Μεσημβρία της Θράκης, όπου πιθανότατα φέρει τειχόμορφο στέμμα. Ο πόλος συνδέεται και με τον χθόνιο χαρακτήρα της Μεγάλης Μητέρας, που ενισχύεται από

⁷⁸³ Brea, σ.108-111. βλ.Κεφ.1^ο/II, αρ.16.

⁷⁸⁴ Gasparro 1973, σ. 138.

⁷⁸⁵ Gasparro ο.π., σ. 139. Η παρουσία του Ερμή, σχολιάζει η συγγραφέας, στα μητρικά μνημεία χρειάζεται περαιτέρω έρευνα. Υπό έκδοση γι' αυτό ο τόμος του J.Vermaseren, "Hermes in the Cybele-Cult".

⁷⁸⁶ Κεφ.1^ο/IV.

⁷⁸⁷ Vermaseren 1978, σ.962-966. Βλ. και Γ' Μέρος, Κεφ.1^ο/I.

⁷⁸⁸ Βλ.Β' μέρος, κεφ.1^ο/V, αρ.5 και III, αρ.16, αντιστοίχως.

⁷⁸⁹ Gasparro 1973, σ. 141.

την παρουσία του Ερμή και της δαδούχου κόρης.⁷⁹⁰ Με την ταύτιση της τελευταίας με την Εκάτη, το ζεύγος αυτών των μορφών, που συμπληρώνουν τη θεά, αποτελεί το κατεξοχήν χθόνιο θεϊκό ζεύγος, που κατεβαίνουν συχνά στον Κάτω κόσμο, μεσολαβώντας έτσι στη ζωή και τον θάνατο.⁷⁹¹

Ο H.Möbius⁷⁹² αναγνωρίζει στη μορφή, που συνοδεύει συχνά τον Ερμή στις σκηνές με την Κυβέλη, την Εκάτη. Η τελευταία, όπως και η Περσεφόνη, φέρει δάδες. Συνδέονται συχνά στην ελληνική μυθολογία και εμφανίζονται στην αρχαία ελληνική τέχνη μαζί ως χωριστές οντότητες ή συγχωνευμένες σε ένα πρόσωπο. Στη περιοχή του Εύξεινου Πόντου ο P.Johnston⁷⁹³ θεωρεί ότι η συνοδός του Ερμή σε μνημεία με παραστάσεις με την Κυβέλη είναι η Εκάτη, στοιχείο, που προκύπτει από τα συνευρήματα, όπου σχολιάζει ότι η παρουσία του Ερμή στα αναθήματα της Κυβέλης είναι συχνότατη, όχι μόνο στις παράκτιες περιοχές του Εύξεινου Πόντου και στην κυρίως Ελλάδα, αλλά και στη Μ.Ασία.⁷⁹⁴ Στην Έφεσο ο Ερμής εμφανίζεται με την Κυβέλη σε επτά τουλάχιστον ευρήματα του 4ου αι. π.Χ. όπως άλλωστε καταδείχθηκε.⁷⁹⁵

Η τριάδα Κυβέλη-Εκάτη-Ερμής (Καδμίλος) δεν μαρτυρείται στη Σαμοθράκη και δεν είναι καθόλου βέβαιο αν η δαδούχος κόρη, που μαζί με τον οινοχόο νεανία πλαισιώνει τη Μητέρα των θεών στους ναΐσκους είναι η Εκάτη. Ο B.Hemberg απλώς την αναφέρει ως δαδοφόρο νέα θεά.⁷⁹⁶ Ένα πιθανό όνομα θα μπορούσε να είναι αυτό της Περσεφόνης, σύμφωνα με τον T.Kraus, η οποία απεικονίζεται με δύο δάδες, και η μητέρα της Δήμητρα ταυτίζεται ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. με την Κυβέλη.⁷⁹⁷ Μαρτυρίες για τον Ερμή στην λατρεία των Καβείρων συναντώνται και στην Κύζικο καθώς και στα νησιά του Βόρειου Αιγαίου.⁷⁹⁸ Όσον αφορά στην τριάδα νεανίας-Κυβέλη-γενειοφόρος θεός των μικρασιατικών ναϊσκόμορφων αναγλύφων ο J.Keil θεωρεί ότι, επειδή ο ηλικιωμένος θεός, τον οποίο βάσει των επιγραφών, πρέπει να ονομάσουμε χωρίς αμφιβολία Δία, απουσιάζει από μία ολόκληρη σειρά αναθηματικών αναγλύφων, η λατρευτική τριάδα Πατέρας, Μητέρα και Υιός δεν είναι πρωταρχική, αλλά μάλλον η Μ. Μητέρα αρχικά είχε ως συνοδό

⁷⁹⁰ Για τον πόλο ως κάλυμμα κεφαλής, που χαρακτηρίζει και χθόνιες θεότητες βλ. Christou, σ.206. Επίσης, βλ. Muller V.K., σ.7, όπου αναφέρει ότι το κυκλικό κάλυμμα είναι σύμβολο και του ουρανού και της γονιμότητας.

⁷⁹¹ Οι απόψεις της γράφουσας σχετικά με την ταύτιση των μορφών και την ερμηνεία του εικονογραφικού περιεχομένου των ναϊσκών παρουσιάζονται παρακάτω αναλυτικά στο Δ' μέρος.

⁷⁹² Möbius 1967, σ. 459, εικ. 5.

⁷⁹³ Johnston P.A., σ.112.

⁷⁹⁴ Johnston P.A., σ.113-114, όπου αναφέρεται στα εφesiaκά ανάγλυφα. βλ. σχετικά Κεφ.1^ο/ I παρούσας εργασίας.

⁷⁹⁵ βλ. παραπάνω, Κεφ.1^ο.

⁷⁹⁶ Hemberg, σ.246, σημ. 1: όπου την αποκαλεί "fackeltragende Junge Gottin" και Will 1960: όπου την αποκαλεί "jeune fille".

⁷⁹⁷ Kraus, σ. 71-73. Hemberg, σ. 91.

⁷⁹⁸ Hemberg, σ. 249-255.

μόνο τον νεαρό θεό.⁷⁹⁹ Στα ναϊσκόμορφα ανάγλυφα από τη Μ.Ασία η άποψη του J.Keil επιβεβαιώνεται καθώς διαπιστώνεται ότι τα αναθήματα, που περιλαμβάνουν μόνο τον νεανία είναι πρωϊότερα από εκείνα με την παράσταση της τριάδας, δηλαδή Κυβέλης, νεανία, γενειοφόρου θεού.⁸⁰⁰

Στην τριάδα Ερμής - Κυβέλη - γενειοφόρος θεός στα ανάγλυφα από την Έφεσο ο A.Conze βλέπει τους Καβείρους και ερμηνεύει τη μορφή του οινοχόου νεανία στους ναϊσκούς και τα υπόλοιπα ανάγλυφα της Κυβέλης ως τον Ερμή-Καδμίλο.⁸⁰¹ Είναι γεγονός ότι η λατρεία των Καβείρων στον κύκλο των οποίων ανήκει και ο Καδμίλος συνδέονται με τη λατρεία της Μεγάλης φρυγικής Μητέρας.⁸⁰² Ο A.Conze⁸⁰³ βλέπει στην ιδεολογία των μυστηρίων της Σαμοθράκης την περίπτωση εξέλιξης της μορφής του Ερμή ως πρόπολο της Κυβέλης, ενώ ο C.Picard⁸⁰⁴ αποδίδει στο ίδιο περιβάλλον τόσο τη σχέση Κυβέλης-Ερμή όσο και Κυβέλης-Εκάτης.⁸⁰⁵

Η Εκάτη σε όλες σχεδόν τις απεικονίσεις της τόσο στην αγγειογραφία όσο και στη γλυπτική εμφανίζεται να κρατεί δάδα ή δάδες, κοντές ή μακριές. Οι μακριές δάδες, που δεν χρησιμοποιούνται στην πομπή, αλλά είναι περισσότερο «στατικές», ανήκουν όχι στην Εκάτη, αλλά πρωταρχικά στην Ελευσινιακή λατρεία.⁸⁰⁶ Όπως είδαμε παραπάνω, στο ανάγλυφο του ύστερου 4^{ου} αι. π.Χ. από το Ασκληπιείο στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης εικονίζεται στη μία στενή πλευρά μία Εκάτη με μακριές δάδες σε χαμηλό ανάγλυφο και στην άλλη ένα Ερμαίο⁸⁰⁷. Και οι δύο εικόνες των θεών διακρίνονται από αυτές του Ερμή Προπυλαίου και της Εκάτης Επιπυργιδίας του Αλκαμένη και πρόκειται μάλλον για τους δύο θεϊκούς φύλακες του Ασκληπιείου.⁸⁰⁸

⁷⁹⁹ Keil 1926, σ. 260-61. Αν δεχθούμε τη σχέση αυτή μεταξύ τους. Ο E. Will αναφέρει ότι τέτοια σχέση δεν αναφέρεται στις γραμματειακές πηγές ούτε στις επιγραφές και θεωρεί τον νεανία έναν ανεξάρτητο συνοδό: 1960, σ.107 . βλ. και παρακάτω, Δ' μέρος, Κεφ.2^ο/I, σ.293.

⁸⁰⁰ Βλ. Μέρος Β', Κεφ.1^ο/I και VII. Επίσης, βλ. Δ' μέρος, κεφ1ο/II.

⁸⁰¹ Για τους Καβείρους, βλ. Επίσης, Conze 1880, σ.9 και Block, στ.2535.

⁸⁰² Σύμφωνα με τις πηγές ο Κάμιλλος γεννήθηκε από τον Ήφαιστο και την Καβείρη, από τους οποίους προέκυψαν τρεις γιοί Κάβειροι και τρεις θυγατέρες Καβειρίδες. Άλλοι θεωρούν ότι οι Κορύβαντες της Φρυγίας ταυτίζονται με τους Καβείρους της Σαμοθράκης, όπου τελούσαν τις μυστικές τελετές, που ονομάστηκαν Καβείρια μυστήρια από το φρυγικό όρος Κάβειρον. Ο Αθηνικών παραδίδει ότι οι Κάβειροι δεν ήταν άλλοι από τον Ιασίωνα και τον Δάρδανο. Ο Στησίμβροτος και ο Στράβων συνδέουν τους Καβείρους με τη Φρυγία αναφέροντας ότι πήραν το όνομά τους από τα λεγόμενα καβείρια όρη: Friedrich, σ.82. Στράβων X 472. Σχολ.Απολλ.Ροδ. I 917 (Muller, Fragm.hist.gr. IV 345). Στην Πελοπόννησο οι Κάβειροι ή Μεγάλοι θεοί είναι οι Διόσκουροι, οι οποίοι λατρεύονται μαζί με τη Μεγάλη Μητέρα, βλ. La Geniere 1986, σ.29-46.

⁸⁰³ Conze 1880, σ. 9.

⁸⁰⁴ Picard 1944,σ. 127.

⁸⁰⁵ Gasparro 1973, σ. 140 και σημ. 1.

⁸⁰⁶ Reschlow-Bindokat, 84-89, όπου αναφέρει ότι η μακριά δάδα, που αποδίδεται ως σφιχτοδεμένη δέσμη από πολύ λεπτές ξύλινες ράβδους είναι χαρακτηριστική της Δήμητρας και της Κόρης (βλ. παραπάνω, κεφ.2^ο/II και IX).

⁸⁰⁷ Νέο Μουσείο Ακρόπολης. Neumann G. 1979, σημ.30, πιν.29. Harrison 1900, σ.96, σημ. 63.

⁸⁰⁸ Simon 1985, σ. 279-280.

Η ελληνική επιρροή στη λατρεία της Μεγάλης Μητέρας στο Γόρδιο (βλ. τα 2 μαρμάρινα ειδώλια στα ελληνιστικά στρώματα της πόλης, κεφ.2^ο/I) δηλώνεται και από το μαρμάρινο ειδώλιο της δαδούχου. Ο ελληνικός χαρακτήρας του έργου ενισχύει την άποψη, ότι πρέπει να απεικόνιζε μια ελληνική μορφή και ίσως μία θεότητα από αυτές που συναντώνται συχνά με δάδες, όπως η Άρτεμις, η Δήμητρα, η Κόρη, η Εκάτη. Η μορφή μπορεί να είναι κάλλιστα μια αναθέτρια ή λατρεύτρια. Η δαδούχος κόρη σχετίζεται συχνά εικονογραφικά με τη Μητέρα και οι δύο αυτές μορφές εμφανίζονται για πρώτη φορά όπως είδαμε στο ανάγλυφο του πρώιμου 4^{ου} αι. π.Χ. από τον Πειραιά (Μ.Βερολίνου SK 106).⁸⁰⁹ Η ταυτότητα της μορφής αμφισβητείται και μοιράζεται στην Κόρη, τη Δήμητρα, την Άρτεμι και την Εκάτη. Η F.Naumann την αποκαλεί απλά δαδούχο.⁸¹⁰ Η δαδούχος γίνεται σταθερό στοιχείο στην εικονογραφία της Μητέρας, όπως είδαμε, από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής.⁸¹¹ Για τους Έλληνες κατά τη L.Roller η δαδούχος κόρη υπαινίσσεται τη μυστικιστική και νυχτερινή φύση της Μητέρας στον ελληνικό κόσμο καθώς και στον χθόνιο χαρακτήρα της λατρείας.⁸¹²

Η εξελληνισμένη Φρυγική Μητέρα των θεών είχε συνοδό της τον Πάνα, τις Νύμφες⁸¹³ και ίσως τον Ερμή. Ο Πλούταρχος⁸¹⁴ αναφέρει: «*Τά γαρ μητρῶα καί πανικά κοινωνεῖ τοῖς βακχικοῖς ὀργανοῖς*». Το προσωπίο του Πανίσκου που βρέθηκε σε ιερό της Μητέρας στην περιοχή Μακρυγιάννη της Αθήνας καθώς και αυτό του τραγικού ηθοποιού

⁸⁰⁹ Naumann, αρ. 135, εικ. 25, I. CCCAI, αρ. 310. Για τις απεικονίσεις της Αρτέμιδος βλ. Kahil, αρ. 407-528.

⁸¹⁰ Naumann, σ.176, σημ.61.

⁸¹¹ Βλ. παραπάνω, κεφ1ο/II.

⁸¹² Roller 1991, σ.140-141. Vassits, σ.12. Η Εκάτη συναντάται ως φύλαξ της εισόδου του Κάτω Κόσμου σε ένα βωμό στο Δελφίνιο της Μιλήτου. Πρόκειται για έναν κίονα, που περιβάλλουν τρεις μορφές στον τύπο του Εκαταίου ή για βωμό με ανάγλυφη διακόσμηση ή *columna caelata*, όπως αυτός των Διδύμων στη Μίλητο: Simon 1985, σ. 274. Kleiner, σ. 33: η κυκλική αυτή μορφή συναντάται στην Ανατολή (Μ. Ασία) σε αναρίθμητους επιτύμβιους βωμούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Πάνω τους φέρουν την παράσταση της Εκάτης ως φύλακα της εισόδου του Άδη. Σχετικά με τη λειτουργία αυτή της Εκάτης, βλ. Holscher, σ. 52, σημ. 280. Ένα ανάγλυφο της Κυβέλης (Mellink 1983, πιν. 73, 4) που βρέθηκε σε έναν από τους τύμβους του Γορδίου φέρει εγχάρακτα τέσσερα πλαίσια, που απομιμούνται θύρες και παραπέμπουν σε μια κατηγορία ταφικών μνημείων της Ανατολής με ψευδόθυρες. Το συγκεκριμένο μνημείο μιμείται το σχήμα βωμού και χρησιμοποιείται πιθανότατα ως στήριγμα κάποιου αναθήματος. Το σχήμα και η διακόσμησή του παραπέμπουν σε επιτύμβιο αντικείμενο αφιερωματικό στη Μητέρα υποδηλώνοντας ότι η λατρεία της είχε χθόνιο χαρακτήρα και γι' αυτό η δαδούχος κόρη ως συνοδός της θεάς έγινε αποδεκτή στην ελληνιστική λατρεία, που συνέδεε ήδη τη θεά με την επιτύμβια λατρεία. Βλ. επίσης, Roller 1991, σ. 141.

⁸¹³ Οι νύμφες, τις οποίες συνήθως συνοδεύει ο Παν, συνδέονται με τη Μητέρα των θεών μέσα από την ιδιότητά τους ως οπαδοί της θεάς και κηδεμόνες του Διός-βρέφους, που γέννησε η Ρέα. Εμφανίζονται δε στο ιδιωτικό ιερό του Πινδάρου στο προαύλιο της οικίας του στη Θήβα συνδέοντας έτσι τις παρουσίες τους με τον Πάνα και τον Ερμή, του γνωστού και ως νυμφαγέτη θεού. Η κοινή με τη θεά λατρεία τους μαρτυρείται στη Φλύα και στη Βάρη, στην Τανάγρα και την Πάρο (Βλ.Β' μέρος, Κεφ.3^ο/III). Είναι συγγενείς μορφές με τους Κουρήτες ως φύλακες και τροφοί του Διός, απαρτίζουν και αυτές μία τριάδα και ονομάζονται σε αναλογία προς αυτούς *κοῦραι*. Βλ. Walter 1939, σ.58. Στην Ιλιάδα αναφέρεται ότι οι Νύμφες κατοικούν στο βουνό Σίπυλο, που βρίσκεται στην περιοχή μεταξύ Λυδίας και Φρυγίας και χορεύουν στον ποταμό Αχελώο, που πήγαζε από το Σίπυλο. Βλ. Ιλιάδα Z22, 491 κε, Ξ444, Y4κε, Ω615, βλ. επίσης και Καμαρέττα Α., Χοροί θεϊκών κοριτσιών. Νύμφες, στο Κακριδής II, σ.281.

⁸¹⁴ Πλουτ. Ερωτικός 16.758e.

σχετίζονται πιθανότατα με το ιερό δράμα της Κυβέλης και του Άττιος και κατά ακολουθίαν με τα Tristia και τα Hilaria, και τις θεατρικές παραστάσεις και μεταμφιέσεις στο πλαίσιο των εαρινών μυστηρίων. Σε συμβολικό επίπεδο τα προσωπεία πανίσκων δηλώνουν την ιερότητα ενός χώρου, αφού εντοπίζονται σε ιερά και τελετουργικούς αποθέτες.⁸¹⁵

Ως μεσολαβητές στη ζωή και τον θάνατο ο Ερμής και ο Παν ή και η Εκάτη, όπως προκύπτει μέσα από την εικονογραφία κυρίως της αττικής αγγειογραφίας, είναι παρόντες στις ανόδους της Περσεφόνης.⁸¹⁶ Ο Ερμής με την ιδιότητα του χθονίου ψυχοπομπού εικονίζεται συχνά σε επιτύμβια μνημεία να συνοδεύει τον νεκρό στον Κάτω Κόσμο. Είναι χαρακτηριστικό σε αυτές του τις παραστάσεις το κηρύκειο, που κρατεί στο χέρι. Ίσως η εναλλαγή στα σύμβολα ή συνοδευτικά αντικείμενα του χλαμυδοφόρου νεανία, που κοσμεί τις παραστάδες των ναϊσκων της Μεγάλης Μητέρας, δηλαδή πότε με κηρύκειο όταν αναγνωρίζεται με βεβαιότητα και πότε με οινόχρη, δηλώνει τη διαφορετική ιδιότητα, με την οποία κάθε φορά συνοδεύει ο Ερμής τη θεά, δηλαδή ως χθόνιος, που σχετίζεται με τον Κάτω Κόσμο και ως ένας πρόπολος απλά θεός της Κυβέλης.⁸¹⁷

II. Φιάλη-Οινόχρη

Η κύρια μορφή της παράστασης των αττικών ναϊσκων, που είναι η Μ. Μητέρα, κρατεί στο δεξί της χέρι τη φιάλη, η οποία υπαγορεύει μία από τις βασικές λειτουργίες της. Πρόκειται για ένα τελετουργικό σκεύος, που προσδίδει στο πρόσωπο της θεάς συγκεκριμένες ιδιότητες σχετιζόμενες με το νοηματικό περιεχόμενο της εικονογραφίας των ναϊσκων.

Η φιάλη παραπέμπει στην πραγματοποίηση σπονδής, που συνδέεται με την ευλογία.⁸¹⁸ Θα μπορούσε, όμως, να συνδεθεί και με την εορτή Γαλάξια, που τελούνταν

⁸¹⁵ Μπούγια, σ. 219.

⁸¹⁶ Η παρουσία του Πανός στην άνοδο της Περσεφόνης δικαιολογείται από τη μυθολογική παράδοση, σύμφωνα με την οποία ο Παν ανακαλύπτει τη Δήμητρα στη Φιγάλεια σε έναν χώρο πένθους, που ταυτίζεται με την περιοχή όπου αναπτύσσει τις κυνηγετικές του δραστηριότητες. Υποδέχεται την Περσεφόνη, τη νεαρή μνηστή, στη γαμήλια κατοικία της, την κατοικία των νεκρών. Ο χώρος αυτός που φέρει το διπλό νόημα του γάμου και του θανάτου είναι ανάλογος με τον χώρο, όπου συντελείται η αποκατάσταση των σχέσεων Δήμητρας με θεούς και ανθρώπους με τη μεσολάβηση του Πανός. Βλ. Borgeaud 1988, σ. 210-12. Οι γνωστές άνοδοι της μυθολογίας είναι η επάνοδος της Περσεφόνης, η δημιουργία της Πανδώρας και η Γέννηση της Αφροδίτης. Βλ. παραπάνω, Κεφ.2^ο/VII, VI, IV.

⁸¹⁷ Βλ. Μέρος Δ', όπου δίνονται οι απόψεις της γράφουσας.

⁸¹⁸ Robertson, σ. 244. Σχετικά με τη σπονδή, βλ. Nilsson 1957, σ. 101-102. Eckstein-Wolf, σ. 39-75. Simon 1953, σ. 14-24, 32, 36-37, 39-46, 96-102. Himmelmann 1959, σ. 23-31. Βουτυράς, σ.124 κ.ε.

προς τιμήν της Μητέρας των θεών.⁸¹⁹ Αυτή σχετιζόταν με ένα μείγμα γάλακτος και κριθαριού, γνωστό ως γαλαξία, που αποτελούσε προσφορά στη θεά και απαιτούσε κάποιο τελετουργικό σκεύος, όπως αυτό της φιάλης, που συναντάται στις απεικονίσεις της.⁸²⁰

Στο αμφίγλυφο του μουσείου του Λούβρου συναντήσαμε τη θεά της κύριας όψης να τελεί σπονδή, η οποία «είναι η μόνη πράξη του λατρευτικού τυπικού, που παριστάνονται να εκτελούν οι θεοί στην αρχαία ελληνική τέχνη, αλλά το νόημά της διαφέρει από περίπτωση σε περίπτωση».⁸²¹

Προκειμένου να προσδιοριστεί το αίτιο της απόδοσης αυτού του χαρακτηριστικού γνωρίσματος στην Κυβέλη εξετάζονται εδώ οι πρωϊμότερες απεικονίσεις της θεάς ή μορφών με μητρικό χαρακτήρα, που κρατούν φιάλη ή ανάλογα σκεύη. Αξιοσημείωτα είναι τα δύο αντικείμενα σκεύη λατρείας που κρατεί ένα αρχαϊκό ελεφαντοστέινο αγαλμάτιο από το Αρτεμίσιο της Εφέσου, που εικονίζει μία γυναικεία μορφή και που η απόδοση σε αυτήν θεϊκής υπόστασης ή ιερατικής ιδιότητας παραμένει προβληματική. Η οينوχόη και η φιάλη δεν δύνανται να καθορίσουν την ερμηνεία της μορφής καθώς αυτά συναντώνται στα χέρια τόσο των θεών όσο και ανθρώπων, που είτε είναι ιερατικά πρόσωπα είτε απλά συμμετέχουν σε τελετουργίες.⁸²² (Εικ.263)

⁸¹⁹ Βλ. παρακάτω, Κεφ.6^ο, σ. 270.

⁸²⁰ Robertson, σ. 243. Σαλλούστιος 4: γάλακτος τροφή, ο οποίος την ερμηνεύει ως σύμβολο αναγέννησης. Για τις αφιερώσεις φιαλών: Pelekidis, σ.223 (Δήμητρα και Κόρη), σ. 212 και 225 (Μητέρα), σ. 246 (Διόνυσος). Σχετικά με τα Γαλαξία, όπου οι εφηβοί ανέθεταν στη Μητέρα μία φιάλη βλ. Pelekidis, σ. 225, που αναφέρει ότι οι εφηβοί συμμετείχαν στην εορτή των Γαλαξίων. Για τα αττίδεια, όπου προετοιμάζαν δύο θρόνους έναν για την Κυβέλη και έναν για τον Άττι, βλ. Deubner, σ.216, σημ. 8 και σ.222, και την επιγραφή IG II² 1328, 9: όπου αναφέρεται ότι οι ιέρειες τοποθετούσαν στους θρόνους τις φιάλες και κοσμήματα αργυρά. Βλ. παρακάτω, Γ' μέρος, Κεφ.5^ο/I.

⁸²¹ Χρυσοστόμου, σ. 169 και σημ. 602. Φιάλη συναντούμε σχεδόν σε όλες τις απεικονίσεις του Διός Μελιχίου, όπως π.χ. στα αναθηματικά ανάγλυφα ΕΑΜ1408 και ΕΑΜ1431 του 4ου αι.π.Χ. Χαρακτηριστική είναι και η παρουσία του Ερμή στο ανάγλυφο του Ιλισσού ΕΑΜ 1778 αφιερωμένο στον Δία Μελίχιο, στον οποίο προτείνει μια οينوχόη. Ανάλογο σκεύος, αλλά όχι φιάλη, κρατεί και ο τελευταίος. Σκηνές, στις οποίες συναντούμε έναν θεό ή θεά καθιστή, που κρατεί φιάλη και μία άλλη θεότητα όρθια να σπένδει με οينوχόη, επισημαίνονται σε αρκετά αναθηματικά ανάγλυφα της κλασικής και υστεροκλασικής περιόδου, η πλειοψηφία των οποίων είναι αττικής προέλευσης. Ήδη από το 480 π.Χ. γίνεται γνωστή η σκηνή καθιστού θεού, που κρατεί κάρθαρο, ενώ μία όρθια θεά σπένδει χύνοντας κρασί από μια οينوχόη σε ανάγλυφο του λακωνικού εργαστηρίου. Βλ. Berger, σ.109, εικ. 130. Poulsen, αρ.23, ο οποίος το χρονολογεί στο γ' τέταρτο του 5^{ου} αι.π.Χ. Ίσως το συγκεκριμένο ανάγλυφο να μην είναι αναθηματικό αλλά επιτύμβιο και ο κάρθαρος να μην αποτελεί εδώ σπονδικό σκεύος αλλά απλό σκεύος πόσεως, βλ. σχετικά Κοντολέων 1964, σ.375. Ωστόσο με κάρθαρο εμφανίζεται ο Ηρακλής σε αττικό ανάγλυφο του 400 π.Χ. στο μουσείο της Νάπολης καθιστός να δέχεται σπονδή από την όρθια Ήβη, βλ. Fuchs 1969, σ.525, εικ.616. Στον 4^ο αιώνα συναντάται μία σειρά από αττικά αναθηματικά ανάγλυφα, όπου θεά όρθια κρατεί οينوχόη απέναντι από έναν καθιστό θεό. Χαρακτηριστικό είναι το ανάγλυφο του ΕΑΜ 1435, όπου η Ήβη στεκεται μπροστά από τον καθιστό σε βράχο Δία κρατώντας οينوχόη. Στο αριστερό του χέρι κρατεί σκήπτρο, ενώ το αριστερό δε σώζεται. Καρούζου, σ.133. Σπονδή, που προσφέρεται από θνητές (ίσως ιέρειες σύμφωνα με την Ε. Μητροπούλου: Μίτροπούλου 1975, σ.69) συναντάται στο ανάγλυφο του τέλους του 4^{ου} ή των αρχών του 3^{ου} αι.π.Χ. από την Τεγέα του ΕΑΜ 1422, όπου εικονίζονται ο Πλούτων καθιστός με σκήπτρο και κέρασ αμαλθείας και δίπλα του η Περσεφόνη με δάδα και πόλο αγγίζοντας τον ώμο της μητέρας της Δήμητρας, που κρατεί φιάλη και σκήπτρο ή δάδα. Σε μικρότερη κλίμακα στα αριστερά τους δύο θνητές, εκ των οποίων η πρώτη κρατεί οينوχόη με το αριστερό, ενώ με το δεξί κρατεί μια υδρία στο κεφάλι της, βλ. Καλτσάς, αρ.579, σ.277.

⁸²² Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο. Μάντης, σ.20-21, πιν. 1β. Σχετικά με το θέμα βλ. στο ίδιο, σημ.16 και 17, όπου αναφέρεται η παράσταση της Δήμητρας που σπένδει στον Τριπτόλεμο στο Encyclopedie photographique de

Η θεά, που εικονίζεται στην κόγχη της ναϊσκόμορφης στήλης από το Bahcelievler στην Άγκυρα κρατεί στο ένα χέρι ραμφόστομη οινόχρη, ενώ στο ανάγλυφο από το Γόρδιο φιάλη⁸²³ (Εικ.264). Στη φρυγική στήλη από το Etlik χαρακτηριστικός είναι ο δαίμων, που κοσμεί το αριστερό της πλαίσιο, ενώ η όρθια θεά κρατεί κι εδώ ένα κύπελλο. Ίσως πρόκειται για την πρωϊμότερη απεικόνιση μορφής, που συμπληρώνει τη θεά στο πλαίσιο του ναϊσκόμορφου αναγλύφου, που τη φιλοξενεί στην κόγχη της (Εικ.265). Ο ρόλος του δαίμονα ήδη από τη χετιτική και υστεροχετιτική τέχνη στην εν λόγω παράσταση είναι μεσολαβητικός στη γη και τον ουρανό, κυρία των οποίων είναι η Kubaba.⁸²⁴

Ένα υστερότερος πρόδρομος των αττικών υστεροκλασικών ναϊσκών με την ένθρονη θεά αποτελεί ένα φρυγικό ναϊσκόμορφο ανάγλυφο του 6^{ου} αι.π.Χ. από το Aga Hamam στην Κων/πολη, όπου η θεά ένθρονη εικονίζεται για πρώτη φορά ίσως να κρατεί με το δεξί χέρι μία φιάλη και με το αριστερό να αναπαύεται χωρίς κάποιο αντικείμενο στους μηρούς της.⁸²⁵

Όσον αφορά την οινόχρη ως αναπόσπαστο στοιχείο της εικονογραφίας των ναϊσκών και χαρακτηριστικό γνώρισμα του νεανία, που συμπληρώνει τη μορφή της Κυβέλης, αξίζει να αναφερθεί ότι στα ιερά των αστικών ρωμαϊκών επαύλεων στην Αθήνα έχουν εντοπιστεί σκεύη, όπως χερνιβεία, που μαζί με τις πρόχους σχετίζονται με τελετουργική πλύση χειρών πριν από τη θυσία. Στον Νόννο αναφέρονται ως Polybra.⁸²⁶

Σε έναν ταυροβολικό βωμό, που βρέθηκε στην Ισπανία, εικονίζεται στη μία πλευρά του μία ταυροκεφαλή και μία όρθια μορφή (ίσως ιερέας), που φαίνεται να κρατεί μεγάλη οινόχρη με το δεξί χέρι, ενώ το αριστερό μάλλον στηρίζει στη μέση του. Η στάση αυτή ομοιάζει χαρακτηριστικά με του νεανία στους υπό μελέτη ναϊσκούς. Δίπλα του τα όργανα της θυσίας, ένα μαχαίρι και ένας πέλεκυς (Εικ.266).⁸²⁷ Η οινόχρη μαζί με άλλα αντικείμενα σύμβολα της μητρίας λατρείας, όπως τύμπανα, κύμβαλα, ποιμενικές ράβδοι, συναντάται και σε άλλους ταυροβολικούς βωμούς.⁸²⁸ Σε κάποιους μάλιστα συναντάται και το κηρύκειο.⁸²⁹ Η τελευταία προσθήκη ίσως προδίδει την παρουσία του Ερμή στη μητρία λατρεία και τη συνύπαρξή του με τον πάρεδρο θεό της Κυβέλης, Άττι.⁸³⁰

Γ' art, Le Muse de Louvre III, 1938, 19, πιν. D. Φιάλη και οινόχρη συναντούμε και στα Εκαταία, όπου οι δύο από τις τρεις μορφές της Εκάτης εμφανίζονται να κρατούν η μία φιάλη και η άλλη οινόχρη: βλ. Παραπάνω, σ.178, σημ.534.

⁸²³ Άγκυρα, Μουσείο Ανατολικών πολιτισμών. Naumann, σ.63, 65, πιν.5,2 και 3, αντιστοίχως.

⁸²⁴ Άγκυρα, Μουσείο Ανατολικών πολιτισμών. Naumann, σ.66-7, πιν. 5,4.

⁸²⁵ ο.π., σ.120-1, πιν. 14,4.

⁸²⁶ Μπούγια, σ.212 και σημ. 19: Νόννος 544: "Polybrum, quod Graeci χερνιβα, nos trullium vocamus".

Σχετικά, βλ. Nuber, σ. 91. Siebert A.V., σ. 45-47.

⁸²⁷ CCCAV, αρ. 211, σ.77, πιν.LXV.

⁸²⁸ CCCAV, αρ. 381, σ.129-130, πιν.CXXVIII.

⁸²⁹ CCCAV, αρ. 359,360, 362, 364, σ.122-124.

⁸³⁰ Βλ. Παρακάτω, Δ' μέρος, κεφ.2^ο/ I και III.

Σε μια εξαγωνική μαρμάρινη πλάκα από τη Γαλατία, εικονίζεται η Κυβέλη καθιστή με διάφορα αντικείμενα μπροστά της, ανάμεσα στα οποία μια οينوχόη, μια κύλικα και μια δάδα.⁸³¹ (Εικ.267) Η οينوχόη, που εικονίζεται στους ταυροβολικούς βωμούς της Φλύας αποτελεί ένα σκεύος κοινής χρήσης που πρωταγωνιστούσε στις σπονδές και στις αναίμακτες θυσίες. Δίπλα της ίσως εικονίζεται και μία φιάλη (ή ένα κρόταλο),⁸³² που συνδυάζεται εύλογα με την οينوχόη. Και τα δύο σκεύη συνάδουν με την εικονογραφία των αττικών ναΐσκων που περιλαμβάνουν την Κυβέλη με φιάλη και τον νεανία με οينوχόη.

Η πρωταγωνιστική σημασία τόσο της οينوχόης όσο και της δάδας στη λατρεία της Μητέρας των θεών προκύπτει και από την ακόλουθη επιγραφή. Πρόκειται για έναν ιερό νόμο από το Μητρώο της Επιδαύρου του 2^{ου} / 3^{ου} αι. μ.Χ., όπου συναντώνται σχετικές με το τυπικό της λατρείας λεπτομέρειες: « ...τάδε θύεται ἐφ' ἐκάστης; Ὡρα πρώτη...ἐν τῷ Μητρώῳ ἡνίκα ὁ ἱερεύς... τὴν σπονδὴν ποιεῖ οἰνοχόη : εἴτ' ἐν Ἀφροδισι{δ}εῖοι ὁμοίως [--- χρεῖσθω πυρὶ ἀσβέστω τῆς ἱεράς λυχνίας προς τὴν ἀφήν τῶν λύχνων---]......[----- ὁ ἱερεύς προσκλείνεται προς μέσσον---] ----ὁ δε πυρφόρος καθέζεται ἐπὶ θρόνου ---- ὁ παῖς προσφέρει τό θυματήριον----.....».⁸³³

⁸³¹ Παρίσι, Εθνική Πινακοθήκη. CCCAV, αρ.465, σ.157-8, πιν.CLV.

⁸³² Λουκάς, σ.189.

⁸³³ SEG XXII, 1967, αρ. 282, σ.92-93. Οι ίδιες λεπτομέρειες συναντώνται και στον ιερό νόμο της Επιδαύρου IG² IV1 742.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

Οι συμπληρωματικές μορφές και οι σχέσεις τους με τη Μητέρα των θεών

Κεφάλαιο 1^ο Νεανίας

I. Επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες της λατρευτικής σχέσης της Μητέρας των θεών με τον Ερμή.

Η εικονογραφική συνύπαρξη της Μητέρας με τον Ερμή αν συμφωνεί και με τις επιγραφικές ή φιλολογικές μαρτυρίες διαφωτίζει ενδεχομένως ορισμένες πτυχές της λατρευτικής σχέσης των δύο θεών. Το ίδιο ισχύει για τη δαδούχο και τον Πάνα. Στην περίπτωση της πρώτης αναζητούνται μαρτυρίες, που προσανατολίζουν την ταύτιση με τις πιθανότερες δαδοφόρους θεές, δηλαδή την Εκάτη, την Άρτεμι και την Περσεφόνη. Ο Παν δεν παρουσιάζει προβλήματα ταύτισης, καθώς αναγνωρίζεται εύκολα.

Οι επιγραφές, που μαρτυρούν τη σχέση του Ερμή, της Εκάτης και του Πανός με τη Μητέρα των θεών, εντοπίζονται σε λίγες περιοχές του ελληνικού κόσμου. Κυρίως η Αττική, που ενδιαφέρει περισσότερο ως τόπος προέλευσης των ναίσκων, δεν παρέχει αρκετές πληροφορίες σχετικές με τη λατρευτική σχέση των θεοτήτων κυρίως του Ερμή και της Εκάτης με την Κυβέλη.⁸³⁴

Αττική

Ο Ερμής συνδεόταν με τη Γαία, που θεωρείται μητέρα πάντων από τον Ευριπίδη.⁸³⁵ Σε μια συνθήκη από την Αθήνα μεταξύ Λυττίων και Βολοεντίων του 111/0 π.Χ. συναντάται η επίκληση στους θεούς Ποσειδώνα, Άρη, Αμφιτρίτη, Άρη, Αφροδίτη, Ερμή και Κωρήτες, Νύμφες και Βριτόμαρτι,⁸³⁶ ενώ σε μια αναθηματική επιγραφή από την Ακρόπολη γίνεται αναφορά στους θεούς Διόνυσο, Δία Μειλίχιο, Μητέρα, Γη Κουροτρόφο, Αρτέμιδα και Ερμή.⁸³⁷

⁸³⁴ Παρακάτω γίνεται σχολιασμός των μαρτυριών μέσα στο πλαίσιο της σύγκρισής τους με τις εικονογραφικές μαρτυρίες του Β΄ μέρους, βλ. σ.241.

⁸³⁵ Reeder, σ. 432, σημ.28. Deunber σ. 113. Nilsson 1967, σ. 457. Ομ.Ιλ. 3.278. Ησ.Θεογ. 479. Ευρ. απ. 195 και απ.839.

⁸³⁶ SEG XXXIII, 1983, αρ. 134, σ.36-7. Πρόκειται για την επιγραφή IGII² 1135, που έχει συμπληρωθεί με τα ονόματα αυτών των θεοτήτων από παρόμοιο απόσπασμα της Ρόδου, βλ.Κοντορίνη Β., Ανέκδοτες επιγραφές Ρόδου I, 1989, σ.36-37.

⁸³⁷ IGI 4.

Στον Πειραιά η Μητέρα των Θεών συλλατρευόταν με τον Ερμή Ηγεμόνιο, την Αφροδίτη, την Άρτεμη Νάνα, τον Άττι.⁸³⁸ Ειδικότερα για τον Ερμή Ηγεμόνιο η μαρτυρία μίας επιγραφής, που χρονολογείται στον 2^ο/3^ο αι. μ.Χ., προέρχεται πιθανότατα από το Μητρώο του Πειραιώς.⁸³⁹

Κόρινθος

Ο Πausανίας αναφέρει χαρακτηριστικά, πως δεν πρέπει να αποκαλύψει τον ρόλο του Ερμή στις τελετές της Κορίνθου: «τόν δε ἐν τελετῇ Μητρός ἐπί Ἐρμῆ λεγόμενον καὶ τῶ κριῶ λόγον ἐπιστάμενον οὐ λέγω».⁸⁴⁰

Θήβα

Από τη Θήβα προέρχεται μια αναθηματική επιγραφή στον Ερμή και την Κασμίνη: ΕΡΜΑΙΟ | ΚΑΣΜΙΝΗ, που συνδέεται από τον A.Schrachter⁸⁴¹ με τη λατρεία της Μητέρας, που λάμβανε χώρα στο Καβείριο μαζί με τους Καβείρους και αναφέρεται στη Μητέρα Κασμινή.⁸⁴²

Σαμοθράκη

Ο Μναςέας αναφέρει τον Ερμή ως τον τέταρτο από τους Καβείρους της Σαμοθράκης με το όνομα Κασμίλος, που συνδέεται με τρεις χθόνιες θεότητες, τη Δήμητρα, την Περσεφόνη και τον Άδη.⁸⁴³ Το όνομα αυτό μαρτυρείται, επίσης, και στη Λήμνο και στη Θήβα.⁸⁴⁴ Ο Ηρόδοτος⁸⁴⁵ θεωρεί ότι ο Ιθυφαλλικός Ερμής συνδέεται με τη λατρεία της Σαμοθράκης, με μια γυναικεία θεότητα (ίσως με την Αφροδίτη, όπως στο ιερό του Ασκληπιού και της Αφροδίτης στην Κυλλήνη, όπου συναντάται ο ιθυφαλλικός Ερμής). Η ιθυφαλλική μορφή του αποσαφηνίζεται σε έναν Ιερό Λόγο στο πλαίσιο των

⁸³⁸ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, σ. 212. Robert 1936, σ. 206, 207. Παπαχριστοδούλου, σ.212. Foucart 1873, σ. 101.

⁸³⁹ IG II², 4814.

⁸⁴⁰ Πausανίας, II.3.4.

⁸⁴¹ IG VII 4126. Schrachter, σ. 89. Επίσης, βλ. Szanto, σ.408, αρ.80.

⁸⁴² SEG XXXVI, 1986, αρ. 457, σ.132. Από τη Φρυγία προέρχεται ενεπίγραφη στήλη με αφιέρωση στη Μητέρα Κασμινή. Ίσως προέρχεται από την περιοχή Ακμονία, όπου ευρέθη άλλη μία: SEG XXXV, 1985, αρ. 1399, σ.396-7. Schrachter, σ.89, σημ.3. Ίσως το επίθετο Κασμινή να έχει κι εδώ σχέση με τους Καβείρους, αφού ως γνωστόν η λατρεία τους διαδόθηκε σύμφωνα με την παράδοση από τον Δάρδανο στη Φρυγία. Βλ. επίσης, παραπάνω, σημ.802. Επίσης, στη Λυκία και συγκεκριμένα τη Διοκασία εντοπίστηκε βραχύδης ανάγλυφο, που χρονολογείται στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο με παράσταση της ένθρονης θεάς σε ναῖσκο: SEG XLVIII, 1998, αρ. 1576, σ. 520-1. Στα δεξιά της εικονίζονται δύο λέοντες εκατέρωθεν μιας γλαυδοφόρου μορφής, που έχει το αριστερό χέρι υψωμένο. Στα αριστερά ανδρική προτομή θεού πάνω από την επιγραφή: Ἰέρω(ν) Ἐρμογᾶ | Μητρί Καδμη|νή εὐχὴν. Πρόκειται για αναθηματικό ανάγλυφο στη Κυβέλη-Μητέρα Καδμινή, που φέρει επιτόπιο επίθετο προφανώς από το όρος Κάδμος. Βλ. Milner, σ.56, αρ.122.

⁸⁴³ Μναςέας, FHG 3p. 154 F27.

⁸⁴⁴ Στράβων, 10, 3, 21 [472].

⁸⁴⁵ Ηρόδοτος, 2, 51.

σαμοθρακικών Μυστηρίων. Σχετικός είναι και ο μύθος, που αφηγείται, ότι ο Ερμής οδήγησε την Περσεφόνη στον Κάτω κόσμο.⁸⁴⁶

Ο Ηρόδοτος⁸⁴⁷ και ο Στησίμβροτος⁸⁴⁸ της Θάσου είναι οι πρώτοι συγγραφείς που αποκάλεσαν τους θεούς, που λατρεύονταν στη Σαμοθράκη, Καβείρους, ενώ ο όρος αυτός επαναλαμβάνεται μόνο από τον Μνασέα στην ελληνιστική περίοδο.⁸⁴⁹ Ο Μνασέας αναφέρει, ότι ο Κασμίλος προστέθηκε στους άλλους τρεις θεούς. Αν ισχύει αυτό τότε ο Κασμίλος που μπορεί να είναι παρόμοιος με τον Ερμή με τον οποίο ενίοτε συγκρίνεται, δεν είναι μέλος αυτής της κεντρικής ομάδας, αλλά απλώς ένας ακόλουθος.⁸⁵⁰

Το έμβλημα σε ένα ανάγλυφο από την Αμφίπολη πάνω από την επιγραφή: «Μ.Καικέλιο Σώτας ό Χαλκεύς από τῆς τέχνης θεοῖς μεγάλοις τοῖς ἐν Σαμοθράκης», είναι ένα κηρύκειο του Ερμή Καδμίλου, μιας από τις μορφές της σαμοθρακικής θεϊκής ομάδας,⁸⁵¹ καθώς και του νέου θεού, που συναντάται στα νομίσματα της Σαμοθράκης,⁸⁵² της Ίμβρου⁸⁵³ και της Λήμνου. Ωστόσο, από τις μαρτυρίες αυτές δεν προκύπτει σαφής σχέση μεταξύ Κασμίλου και Μητέρας των θεών.

Ότι η Μεγάλη θεά των Μυστηρίων της Σαμοθράκης σχετίζεται με την Κυβέλη σε μία συγκεκριμένη περίοδο προκύπτει από έναν αριθμό μαρτυριών. Αναφέρεται στον Διόδωρο.⁸⁵⁴ Επίσης, σε έναν κατάλογο προσφορών από τους Ερυθρείς του 191 π.Χ. περίπου, αναφέρεται η Μ. Μητέρα μαζί με τους Μεγάλους Θεούς.⁸⁵⁵ Σε επιγραφή από το Άργος μία κοινότητα πιστών της Μ. Μητέρας απευθύνει μια αφιέρωση σε διάφορες θεότητες ανάμεσα στις οποίες και οι Μεγάλοι θεοί.⁸⁵⁶

⁸⁴⁶ Cicero, De Natura Deorum 3, 56 v.g.l. Burkert 1977, σ. 424. Kerényi 1944, σ. 74, 78, 89. Hemberg, σ.267.

⁸⁴⁷ Ηρόδοτος 2.51.

⁸⁴⁸ Στησίμβροτος, FGrHist 107F20.

⁸⁴⁹ Μνασέας FHGIII, 154 F27.

⁸⁵⁰ Cole, σ. 2-3.

⁸⁵¹ Το ανάγλυφο είναι αφιερωμένο στους Μεγάλους θεούς από έναν μεταλλοτέχνη. Το κηρύκειο, που είναι λαξευμένο στην πέτρα είναι σύμβολο παραδοσιακά συνδεδεμένο με τον Ερμή στη λατρεία στη Σαμοθράκη: Cole, σ. 66-7. Conze 1860, Πιν. XX, 6. Ο S. Dull το μεταφράζει ως σύμβολο του Ερμή-Καδμίλου: Dull, σ. 96.

⁸⁵² Collart-Devamber, σ. 180. Το κηρύκειο εντοπίζεται και σε άλλη επιγραφή στη Σαμοθράκη καθώς και σε αγγεία από το ιερό: Cole, σ. 66-7 και σημ. 543. Ίσως πρόκειται για τις μόνες εικονογραφικές συνδέσεις του Ερμή με τον Καδμίλο.

⁸⁵³ Στην Ίμβρο ο Ερμής συνδέεται με τους Καβείρους κάτω από το όνομα Ίμβρασος ή Ίμβραμος.

Πιθανότατα εκεί αντικατέστησε ο Ερμής μια αρχαία προελληνική θεότητα και εντάχθηκε στη λατρεία των Καβείρων (ως ιθυφαλλικός): IG XII 8.74. Hemberg, σ. 38. Conze 1860, Πιν. XX, 9.

⁸⁵⁴ Διόδωρος, Βιβλ. Ιστ. III, 55, 7-9. Επίσης, και σε μια επιγραφή από τη Χίο του 3^{ου} αι. π.Χ. Βλ. Hemberg, σ. 140. Graillot, σ. 499.

⁸⁵⁵ Keil 1910, στ. 35, II. Hemberg, σ. 37.

⁸⁵⁶ IG, IV, 659. Hemberg, σ. 38.

Μακεδονία (Θεσσαλονίκη)

Η σχέση του Ερμή με τη μητρωϊκή⁸⁵⁷ λατρεία προκύπτει από μία επιγραφή σε έναν βωμό από τη Θεσσαλονίκη, που φέρει ανάγλυφα ένα κηρύκειο και μια ποιμενική ράβδο: «ὁ ἀρχιμαγ[ει]ρεὺς (ἢ ἀρχιμεγ[α]ρεὺς) καὶ ἀρχινεωκόρος καὶ πατὴρ σπηλίου καὶ Αὐρ. Σωσίπατρα ἢ γαλακτηφόρος, κισταφορήσασα <ν> ἔτη λ' τὸν βωμὸν ἐκ τῶν ἰδίων ἀνέθηκεν. Εὐτυχῶς». Τα σύμβολα αυτά, που αποδίδονται στον Ερμή και τον Άττι αντιστοίχως, ενώνουν τις λατρείες των δύο θεῶν μέσω της λατρείας της Κυβέλης. Η χθόνια διάσταση της λατρείας έτσι όπως προκύπτει από τον βωμό, διαπιστώνεται μέσα από τις αναφορές της επιγραφής στο μέγαρο (από το αρχιμεγαρεὺς), το σπήλαιο, το γάλα και την κίστη.⁸⁵⁸

Ολβία

Στην Ολβία ευρέθησαν 15 graffiti σε μελαμβαφή αγγεία, ανάμεσα στα οποία και δύο με τα ονόματα του Απόλλωνα Δελφίνιου, των Διοσκούρων, του Ερμή και της Μεγάλης Μητέρας, που χρονολογούνται τον 5^ο αι.π.Χ.⁸⁵⁹ Από την Ολβία επίσης προέρχεται ενεπίγραφο όστρακο ερυθρόμορφου σκύφου του 5^{ου} αι. π.Χ.: --ων Ἑρμέω Ἄφροδίτης. Πιθανότα συμπληρώνεται Μητέρας θεῶν. Ἴσως, ὅμως αποκαθίσταται και ως [θεῶν συννά]ων ἢ συμβῶμ]ων Ἑρμέω...⁸⁶⁰

Λυδία

Από την περιοχή Δεμρική της Λυδίας προέρχεται μία αναθηματική επιγραφή στη Μητέρα Νοτηνή του 169/170 μ.Χ., η οποία φέρεται σε ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο νεανία, που κρατεί κηρύκειο και πρόκειται πιθανότατα για τον Ερμή.⁸⁶¹

⁸⁵⁷ Ο όρος μητρωϊκός δεν χρησιμοποιείται εδώ καταχρηστικά, αφού συναντάται στο αδέσποτο απόσπασμα αρ.1030 άγνωστου λυρικού ποιητή για να προσδιορίσει ό,τι αναφέρεται στη Μητέρα των Θεῶν: «τοῦτο μέντοι καὶ γαλλιαμβικόν καὶ μητρωιακόν καλεῖται...διὰ τό πολλούς τούς νεωτέρους εἰς τήν μητέρα τῶν θεῶν γράψας τούτωι τῶ μέτρῳ» (PMG, Fragmenta adespota).

⁸⁵⁸ Robert 1934, σ. 795-802, πιν.VII.

⁸⁵⁹ SEG LIV, 2004, αρ.703, σ. 239, όπου δεν διευκρινίζεται αν προέρχονται από ένα ανασκαφικό σύνολο. Σε κάθε περίπτωση δίνουν μια γενικότερη εικόνα της λατρείας στην περιοχή, η οποία περιλαμβάνει αυτούς τους θεούς.

⁸⁶⁰ SEG XLVII, 1997, αρ. 1178, σ. 309.

⁸⁶¹ «Μητρί Νοτηνή Ασκλάς Βασιλέας κατ' επιταγήν. Ἐτους σνδ'»: SEG XLIV, 1994, αρ. 965, σ. 328 και Petzl, σ.137-40.

Κεφάλαιο 2^ο Δαδούχος

I. Επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες της λατρευτικής σχέσης της Κυβέλης με την Εκάτη.

Η λατρεία της Εκάτης μαρτυρείται εκτός της Αθήνας στις ακτές της Μ. Ασίας και της θάλασσας του Μαρμαρά. Στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο συναντάται στη Σπάρτη, την Ολυμπία και τη Μεσσήνη, στη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια και την Πέλλα, στη Θράκη και τα γειτονικά νησιά, καθώς και στη Δήλο.⁸⁶² Εμφανίζεται, επίσης, στις Θεσπιές, την Τανάγρα και τη Θήβα.⁸⁶³ Η Βοιωτία θεωρείται ένα από τα κύρια κέντρα λατρείας της Εκάτης.⁸⁶⁴ Ένα απόσπασμα από τα Ονειροκριτικά του Αρτεμίδωρου συσχετίζει τη Μητέρα των θεών με την Εκάτη κατά τον ακόλουθο τρόπο: *«Εκάτη Χθονία καί Έρινύες καί Δαίμονες οί περί τούτους φοβεροί καί τοῖς δικαιοπραγοῦσι, τούς δε παρανομούντας καί τούς ἐπιτιθέμενους τισί διαφθείρουσι; τά δ' αὐτά τούτοις καί ἡ λεγόμενη Μήτηρ Θεῶν σημαίνει. Αὐτή καί θορύβους καί πένθη καθ' ἑαυτήν ὀρωμένη προαγορεύει καί τά κρυπτά ἐλέγχει, γεωργοῖς δε ἐστίν ἀγαθή; Γη γάρ εἶναι νενόμισται».*⁸⁶⁵

Αττική

Η Εκάτη εξυμνείται στη Θεογονία του Ησιόδου, που αποτελεί και την παλαιότερη φιλολογική αναφορά.⁸⁶⁶ Στην Αθήνα η λατρεία της Εκάτης μαρτυρείται για πρώτη φορά σε επιγραφές του β' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ.⁸⁶⁷

⁸⁶² Kraus, σ. 57. Σπάρτη: Τρίμορφος Ερμής: Tod-Wace, σ. 141, αρ. 46. Rouse, σ. 295. Ολυμπία: Petersen I, σ. 161. Μεσσήνη: Milchöfer 1879, σ. 129, αρ.6. Petersen, I. Βέροια-Πέλλα: BCH 80, 1956, σ.316, αρ. A και BCH 81, 1957, σ.598. Δήλος: Santerre, σ.155.

⁸⁶³ Farnell 1921, σ.107.

⁸⁶⁴ Martin 1951, σ. 189. Kraus, σ. 58.

⁸⁶⁵ Αρτεμίδωρος, Ονειροκριτικά II 39.15-20.

⁸⁶⁶ Ησιόδος, Θεογονία, στ. 411-452. Kraus, σ. 58-59 (για τις θεωρίες σχετικά με τη γνησιότητα και σημ. 276-280).

⁸⁶⁷ Peek 1941, σ. 171, όπου αναφέρεται το όνομα κάποιας ιέρειας της Εκάτης. Woodward 1956, σ.81, αρ.4, αρ.ευρ. I 1614. Λατρεία της Εκάτης μαρτυρείται κι εκτός της Αθήνας και σε άλλα ιερά, όπως στον Πειραιά (Steuding, στ.1885-1910) καθώς και στο ιερό της Καλλίστης, που ο Πausanίας ταυτίζει με την Αρτεμη (Πaus. I 29, 2). Στη ρωμαϊκή περίοδο ιδρύεται ιερό της Εκάτης στον Κεραμεικό (Kraus, σ. 85-86. Brueckner, σ.26-39), όπου βρέθηκε τριγωνική πώρινη βάση πιθανότατα από Εκαταίο (Hill, σ.219). Βλ. επίσης, Brueckner, σ. 43, εικ.18-21, πιν. I, εικ.27-28 και σ.46-47, εικ.18 A. Wilhelm, σ.215-252. Στην Αντιγόνη του Σοφοκλή (Σοφοκλής Αντιγόνη, στ. 1199) ως Εν(ν)οδία θεά νοείται η Περσεφόνη, σύμφωνα με τον U.Wilamowitz (GdH. I 173), ενώ ως ανταία θεός σε ένα απόσπασμα ονομάζεται η ίδια η Εκάτη καθώς επίσης γίνεται αναφορά και στα Εκάτης δείπνα (Σοφοκλής, αρ. 311, Nauck). Η λατρεία της θεάς Εν(ν)οδίας στην Αθήνα μαρτυρείται από τις φιλολογικές πηγές. Ήταν ξένη θεότητα, που εισήχθη στην Αθήνα, όπου αποκαλούνταν Εκάτη. Επρόκειτο για τη Φεραία θεά που ο ίδιος ο Ησύχιος αποκαλεί Αδμήτου κόρη. Ως γνωστόν κόρη του Αδμήτου θεωρούνταν η Εκάτη, η οποία διέφερε από αυτή των τριστράτων, γιατί σχετιζόταν κατά κάποιο τρόπο με τον Πλούτωνα. Αυτή είναι η Εν(ν)οδία ίσως κόρη της Δήμητρος και του Αδμήτου ή του Διός Καταχθονίου (Χρυσοστόμου, σ. 87-88. Σοφοκλής, Αντιγόνη, στ.1199-2000, Ευριπίδης, Ίων, στ. 1048-1052, Ελένη, στ. 569-570. Ησύχιος, λ. Φεραία). Σύμφωνα με τον T.Kraus αυτή η θεά ήταν

Η μόνη αναφορά από την Αθήνα, που μαρτυρεί άμεση σχέση της Εκάτης με τη Μητέρα συναντάται στον Ιππόλυτο του Ευριπίδη, όπου δηλώνεται και η σχέση του Πανός με την Εκάτη, τους Κορύβαντες και την Κυβέλη: «σύ γαρ ένθεος, ὦ κούρα, εἶτ' ἐκ Πανός εἶθ' Ἐκάτας ἢ σεμνῶν Κορυβάντων φοιτᾶις ἢ ματρός ὀρείας»⁸⁶⁸

Σαμοθράκη

Τα μυστήρια της Εκάτης είναι γνωστά στη Σαμοθράκη. Τα αναφέρει ο Λυκόφρων: «ἐν δε τῇ Σαμοθράκῃ τά τῶν Κορυβάντων ἦν μυστήρια καί τά τῆς Ἐκάτης, Ὀρφέα σφισι τόν Θράκα καταστήσασθαι τήν τελετήν λέγοντες καί διαβόητον ἦν τό Ζήρινθον ἄντρον, ἔνθα τήν Ἐκάτην ὀργιάζειν ἐλέγετο καί τελετάς ἦγον αὐτή τινάς καί κύνας ἔθυον».⁸⁶⁹ Οι θυσίες των κυνών πρωταγωνιστούσαν στα εν λόγω μυστήρια και εκτελούνταν υπό το φως των δαδῶν: «ἄντρα Καβείρων χαίρετε καί σκοπιαί κορυβαντίδες. Οὐκέτι λεύσσω μητρώης Ἐκάτης νυχίην θιασώδεα πέυκη».⁸⁷⁰

Στην κορυφή των σαμοθρακικών θεῶν βρίσκεται, όπως ήδη αναφέραμε, μία θεά, ὅμοια με τη λεγόμενη Μεγάλη Μητέρα ή την Κυβέλη. Ο Στράβων σχετικά με τη λατρεία της Σαμοθράκης παρατηρεί, ότι οι Κουρήτες, που εξομοιώνονται με τους Κορύβαντες, υπηρετοῦν την Εκάτη, ως πρόπολοί της, και ότι αυτές οι θεότητες αναμιγνύονται με τους Καβείρους για να καταλήξει, ότι πιθανότατα η Εκάτη είναι η ηγετική θεά των Σαμοθρακικών θεῶν.⁸⁷¹ Στη Σαμοθράκη λατρεύεται μαζί με τους Μεγάλους Θεούς και μας παραδίδεται με διάφορα ονόματα κάτι, που ίσως, υποδηλώνει την ύπαρξη μιας προελληνικής θεάς. Προελληνικό είναι το όνομα Ζερύνθια, που αφορά την Εκάτη και την Αφροδίτη.⁸⁷²

Στη Σαμοθράκη η Εκάτη λατρευόταν ως φύλαξ των πυλών και των θυρών, ως κυρία των τριστράτων. Ως Ζερυνθία, όμως, δεν γνωρίζουμε πως σχετίζεται με αυτή τη

γνωστή στην Αθήνα ήδη από τον 5^ο αι.π.Χ. και ότι ταυτίστηκε από τους τραγωδούς με την οικεία στους Αθηναίους Εκάτη για να γίνει κατανοητή η ουσία της (Kraus, σ. 78).

⁸⁶⁸ Eur. Ιππ., 141-144.

⁸⁶⁹ Λυκόφρων 77.

⁸⁷⁰ Νόννος, Διονυσιακά. 4, 183. «πατρώης Εκάτης θιασώδεα πυρσόν ελίσσω» και 29, 214, όπου αναφέρει επίσης και δύο ρεύματα (ποτάμια-ρυάκια) και περιγράφει αγάλματα, που κρατούν δάδες κοντά σε αυτά, το φως των οποίων έπεφτε στους συμμετέχοντες των τελετουργικών δείπνων, που πραγματοποιούνταν το βράδυ στο πλαίσιο της τέλεσης των μυστηρίων. Βλ. σχετικά Cole, σ. 36-37.

⁸⁷¹ Στράβων X, 472. Nilsson 1906, σ. 398- 400.

⁸⁷² Kraus, σ. 66-7 και σημ. 326. Hemberg, σ. 82. Lewis, αρ. 151. Η πρώτη ως Ζερύνθια διαχωρίζεται από την δεύτερη με τα χαρακτηριστικά της σύμβολα, τις δάδες και τον σκύλο. Η Ζερύνθια λατρευόταν σύμφωνα με τον K. Lehmann στο ιερό των Μεγάλων Θεῶν και αυτό συνδέεται με το γεγονός, ότι η Εκάτη στη Σαμοθράκη πάντα εμφανίζεται με τους Κορύβαντες: Kraus, σ. 67. Lehmann, σ.23-4, πιν.6(f). Hemberg, σ. 84. Στο Ζερύνθιο σπήλαιο νότια του Αρσινοείου και κοντά στον βωμό του άνδρου βρέθηκε ένα πυραμιδοειδές αντικείμενο από μάρμαρο. Θα μπορούσε να είναι ένα ανεικονικό ειδώλιο της Εκάτης, που χρονολογείται την περίοδο πριν τον 4^ο αι. π.Χ.: Lehmann, εικ.9.

λατρεία.⁸⁷³ Από τον Λυκόφωνα, όμως, πληροφορούμαστε τη λατρεία της θεάς στο Ζερόνθιο σπήλαιο.⁸⁷⁴

Σικυώνα

Ο Πausανίας αναφέρει ότι είδε τα ξόανα της Μητέρας των θεών, της Εκάτης, της Αφροδίτης, του Διονύσου και της Τύχης στη στοά του ιερού του Ασκληπιού στην Τιτάνη: «ἀνάκειται δε ἀγάλματα ἐν τῇ στοᾷ Διονύσου καὶ Ἐκάτης, Ἀφροδίτη τε καὶ [δὴ] Μήτηρ θεῶν καὶ Τύχη».⁸⁷⁵

Θήρα

Στη Θήρα κάποιος Αρτεμίδωρος από την Πέργη της Παμφυλίας αφιέρωσε στην Εκάτη έναν θρόνο, πάνω στον οποίο τοποθέτησε έναν μαύρο λίθο, που εκπροσωπούσε την Κυβέλη και θύμιζε τους λίθινους βαιτύλους της θεάς γνωστούς από τη Μ. Ασία.⁸⁷⁶

Χίος

Από τη Χίο προέρχονται επιγραφές, που αναφέρονται στις διάφορες λατρείες θεοτήτων όπως η Εκάτη, η Νάνη, η «θεά Κόρη ἐπήκοος ἀνείκητος οὐρανία...», ο «Βασιλεύς» και οι «Κούρητες».⁸⁷⁷ Εδώ το όνομα Νάνη ίσως αναφέρεται στην Αρτέμιδα Νάνα ή την Κυβέλη.

Μύλασα

Από τα Μύλασα προέρχεται επιγραφή⁸⁷⁸ αφιερωμένη στη χθονία Βασίλεια και την Εκάτη Σωσσίδα του 2^{ου} αι. π.Χ. : «Διοκλή[ς] Διοσκου|ρίδου καὶ | Δά[μ]ας || Δημητρίου [χ]θονία Βα|σιλαῖαι | καὶ Ἐκάτη Σ[.]σιδί κατά πρόσταγμα...». Το επίθετο Βασίλεια είναι γνωστό πως αποδίδεται συχνά στη Μεγάλη Μητέρα.⁸⁷⁹

Ἐφεσος

Στην περιοχή την αφιερωμένη στη Μητέρα των θεών στο Panayir-Dagi βρέθηκε επιγραφή λαξευμένη στον βράχο: Ἀπολλόδωρο[ς] Πατρωίη εὐνοίης Ἑκάτης βασιλέης [το ἰ]ερόν.⁸⁸⁰

⁸⁷³ Kraus, σ. 68. Hemberg, σ.86. Charouthier 1935, σ.171, ο οποίος αναζητεί ένα ιερό της Εκάτης στο μέσον του νησιού μεταξύ του ιερού των Μεγάλων Θεών και της νότιας ακτής.

⁸⁷⁴ Λυκόφρων, 77, Σχολ.Αριστοφ.Ειρήνη 277. Βλ. παραπάνω, σημ.869.

⁸⁷⁵ Πausανίας II, 11, 8.

⁸⁷⁶ Cole, σ. 63, σημ. 511 και 512. Για την ιδιωτική αυτή ανάθεση: IGXII³, 421b: «Ἀρτεμίδωρος Ἀπολλωνίου Περγαίος. Εἶσατο τηνδ' Ἐκάτην πολυώνυμον Ἀρτεμίδωρος φωσφόρον, ἦν τιμῶσιν ὅσοι χώραν κατέχουσιν...».

⁸⁷⁷ SEG XXXV, 1985, αρ. 922, σ.246-7. Βλ. σχετικά Graf 1985, ο οποίος έχει συλλέξει επιγραφές θρησκευτικού χαρακτήρα, που πληροφορούν για τις λατρείες του νησιού.

⁸⁷⁸ SEG LII, 2002, αρ.1097, σ.376.

⁸⁷⁹ Διόδωρος 3, 57. Επίθετα όπως Μέδουσα, Μήτηρ Βασίλεια, Κρέουσα, Βάνασσα, Δέσποινα, Ποτνία, Πανδώρα, συνδέονται και με πολλές βασικές θεές του ελληνικού πανθέου, όπως η Αθηνά, η Αρτεμις, η Αφροδίτη, η Δήμητρα, η Εκάτη, η Ἥρα, η Ρέα, η Περσεφόνη, η Γαία και η Νέμεσις: Christou, σ.176. βλ. επίσης, Bruchmann.

⁸⁸⁰ Engelman-Knibbe-Merkelbach, σ.134, αρ.1223.

Κολοφών

Στην Κολοφώνα βρέθηκε ψήφισμα από το ιερό της Μητρός, σύμφωνα με το οποίο λατρευόταν εκεί μία θεά Ανταία, μητέρα των θεών, που ταυτίστηκε χωρίς βεβαιότητα με την Εκάτη: «τῆ Μητρί τῆι Ἀνταίη...».⁸⁸¹ Στην πόλη αυτή εντοπίστηκε το ιερό της Μητέρας των θεών Ανταίας, η λατρεία της οποίας εμφανίζεται εκεί ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ., και ιερό της Δήμητρας Ανταίας σε άλλο σημείο της πόλης.⁸⁸² Αλλά το επίθετο ανταία αποδίδεται επίσης και στην Εκάτη.⁸⁸³

II. Επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες της λατρευτικής σχέσης της Κυβέλης με την Περσεφόνη.

Αθήνα

Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας βρίσκονται 38 θραύσματα μαρμάρινης στήλης με επιγραφή του 116/5 π.Χ., που αναφέρεται στη Μητέρα των θεών, την Κόρη και τη Δήμητρα: «ἀνέθηκαν δέ καί φιάλην τεῖ τε Δήμητρι καί τεῖ Κόρει καί τεῖ Μητρὶ τῶν θεῶν»⁸⁸⁴

Φλύα

Ο ταυροβολικός βωμός EAM 1746 από την αρχαία Φλύα φέρει επιγραφή σχετική με την τέλεση ταυροβολίου, όπου αναφέρεται η Κόρη μαζί με τα ονόματα του Ἄττιος και της συγχωνευμένης με την Κυβέλη Ρέας.⁸⁸⁵

Η αναφορά στη Μητέρα και την Περσεφόνη συναντάται σε άλλη μία λατινική ταυροβολική επιγραφή άγνωστης προέλευσης: « Potentis Diis m d m et at TI MENOTYPANNO SERAPIAS H F SACR deum MATRIS ET PROSERPINAЕ TAUROBOLIUM CRIOBOL CAERNO RECEPTUM.....».⁸⁸⁶

K.Ιταλία, Πετηλία

Σε ένα χρυσό ορφικό έλασμα του 4^{ου} ή 3^{ου} αι. π.Χ. από την Πετηλία της Κ. Ιταλίας συναντάται το όνομα της Κόρης με το επίθετο Κυβελήϊα: «Κυβελήϊα Κόρη».⁸⁸⁷

⁸⁸¹ Meritt, σ.361, στ.Ι, 18.

⁸⁸² Χρυσοστόμου, σ.224, σημ.861. Σχετικά, Kraus, σ. 52. Graf 1985, σ.257, σημ.298. Robert Hellenika XIII, 1965, σ.285-6, Πιν.ΧΧV.

⁸⁸³ Σοφοκλής, απ.311.

⁸⁸⁴ IG II 2, 1009. 1.6/7. CCCAII, αρ.28, σ.15-16.

⁸⁸⁵ Λουκάς, σ.35 (βλ. παραπάνω, Β'Μέρος, Κεφ1ο/II, αρ.7).

⁸⁸⁶ CIL, VI, 508.

⁸⁸⁷ Βλ. Gasparro 1978, σ.1176 και Diels, σ.5. Comparetti-Smith,σ.114.

Θούριοι

Ένα χρυσό ορφικό έλασμα του 4^{ου} αι.π.Χ. αναφέρει επίσης το επίθετο Κυβελεία ως χαρακτηρισμό της Κόρης: Γαῖ ματρι, Κυβελείαι Κόρραι Δήμητρος.⁸⁸⁸

Κύζικος

Επιγραφή από την Κύζικο αναφέρει μια ιέρεια της Μητρός Πλακιανής και της Κόρης, της Μητρός και της Αρτέμιδος: «Μητρός Πλακιανής καί Κόρης καί Μητρός καί Αρτέμιδος Μουνυχίας...».⁸⁸⁹

Θράκη

Από την Πίστερο της Θράκης ανάμεσα σε πολλά όστρακα και πήλινα αντικείμενα με graffiti ευρέθησαν δύο, εκ των οποίων το ένα φέρει το όνομα Κόρα και το άλλο Μητ[---]. Ίσως να προέρχονται και από τον ίδιο χώρο. Χρονολογούνται στην περίοδο μεταξύ του 5^{ου} αι. και του 3^{ου} αι. π.Χ.⁸⁹⁰

Κεφάλαιο 3^ο Παν

I. Επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες της λατρευτικής σχέσης της Κυβέλης με τον Πάνα.

Αττική

Η λατρεία του Πανός πιθανότατα μαρτυρείται στη Βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης και την εποχή, που το μεγάλο αθηναϊκό ιερό αναπτύσσεται, δηλαδή, τον 5^ο αιώνα π.Χ.⁸⁹¹ Κοντά στη νότια όχθη του Ιλισσού στην περιοχή, που εκτείνεται εκτός των τειχών, εντοπίζεται το βραχώδες ιερό του Πανός.⁸⁹² Το ιερό θεωρείται το σημείο, στο οποίο λαμβάνει χώρα ο διάλογος του Σωκράτη και του Φαίδρου. Ο Πλάτωνας δεν αναφέρει το όνομα του Πανός ούτε το ιερό αλλά προσδιορίζει την περιοχή με αναφορά στο ιερό των Νυμφών, με τις οποίες συνδέεται ο Παν, και του Αχελώου. Τον αναφέρει, όμως, στην προσευχή, που απευθύνει ο Σωκράτης στις Νύμφες και μάλιστα ως γιό του Ερμή.⁸⁹³

⁸⁸⁸ OF 492.Νάπολη, Museo Nazionale, αρ.εup.111464. Βλ. Graf-Johnston, σ.10.

⁸⁸⁹ Lolling, σ. 155.

⁸⁹⁰ SEG XLIX, 1999, αρ. 912, σ. 272.

⁸⁹¹ Martin 1947/48, σ.111-112.

⁸⁹² Rodenwaldt 1912, σ.141.

⁸⁹³ Πλάτων, Φαίδρος, 263 d. Whycherley 1963, σ.95. Ο Πλάτων επίσης στον Κρατύλο (408 D) περιγράφει τα εξής: «Παν ... διφυής Έρμου υἱός, τά μεν ἄνωθεν λειός, τά δε κάτωθεν τραχύς καί τραγοειδής». Επίσης, του προσδίδει το επίθετο Εννόδιος. Τον 5ο αιώνα π.Χ. αναφέρονται από τους αρχαίους συγγραφείς διαφορετικοί γονείς του Πανός. Ο Ηρόδοτος τον Ερμή και την Πηνελόπη (II 145/6) ο Πίνδαρος τον Απόλλωνα και την Πηνελόπη (Αποsp. 100 [Diels]), ο Επιμενίδης τον Δία και την Καλλιστώ (Αποsp. 16

Η αναφορά στο εν άγραις ιερό, που γίνεται μέσα στον πλατωνικό διάλογο του Φαίδρου,⁸⁹⁴ ίσως σχετίζεται με τον λόφο στη νότια πλευρά του Ιλισσού, παρόλο που δεν διευκρινίζεται μέσα στο κείμενο, και συνδέεται πιθανότατα με ένα από τα δύο γνωστά ιερά της περιοχής, αυτό της Αρτέμιδος Αγροτέρας ή Αγραίας και αυτό του εν άγραις Μητρώου. Ο λεκτικός, όμως, τύπος εν Άγραις («προς τό τῆς ἄγρας διαβαίνομεν»), πιθανότατα προσδιορίζει το Μητρώο. Αν η αναφορά ήταν αγραία θεά θα ήταν πιο εύκολη η παραπομπή στην Αρτέμιδα.⁸⁹⁵

Στον Ιππόλυτο του Ευριπίδη (στ.142) συναντούμε αναφορά του Πανός και της Εκάτης με τη Μητέρα: «ἡ γὰρ ἔνθεος, ὦ κούρα, εἴτε ἐκ Πανός εἶθ' Ἐκάτας ἢ σεμνῶν κορυβάντων φοιταῖς ἢ ματρός ὀρείας».⁸⁹⁶ Ο Σοφοκλής⁸⁹⁷ αναφέρεται στο ιδιαίτερο χάρισμα του Πανός στους Μυσιακούς και Κνωσιακούς χορούς, από τους οποίους οι πρώτοι συνδέονται με τη φρυγική Κυβέλη και οι τελευταίοι με την κρητική της παραλλαγή, τη Ρέα.

Βοιωτία

Η σχέση του Πανός με τη Μεγάλη Μητέρα αντικατοπτρίζεται στα λόγια του Πινδάρου: «ἀλλ' ἐπεύξασθαι μὲν ἐγὼν ἐθέλω Μαρτί, ταν Κούραι παρ' ἐμοῦ πρόθυρον συν Πανί μέλπονται θαμά, σεμνάν θεόν ἐννύχαι».⁸⁹⁸

Το απόσπασμα 95 από τον Νεμεόνικο 9-11 του Πινδάρου αποτελεί ωδή για τον Πάνα: «ᾠ Παν, Ἀρκαδίας μεδέων και σεμνῶν ἀδύτων φύλαξ...Ματρός μεγάλας ὀπαδέ, σεμνάν Χαρίτων μέλημα τερπνόν». Η επίκληση του Πανός συνοδεύεται από τα ονόματα της Μεγάλης Μητέρας και των Χαρίτων.⁸⁹⁹ Στον Προπέρτιο, επίσης, συναντάται μια σκηνή

[Diels]], ο Αισχύλος τον Δία ως πατέρα του ενός Πανός και τον Κρόνο του άλλου (αποσπ. 35, [Nauck]. Για τους δύο Πάνες, βλ. Brommer 1937, σ. 7).

⁸⁹⁴ Πλάτων, Φαίδρος, 229 c.

⁸⁹⁵ Whycherley 1963, σ. 96-97. Bekker's anecdota Graeca 1.273.20: «Κρόνιον τέμενος: το παρά το νυν Ολύμπιον μέχρι του μητρώου του εν αγορά εν Άγρα». Βλ. σχετικά Τραυλός, σ. 66 και Möbius 1935, σ. 234. Σύμφωνα με τον Whycherley πιθανότατα το Κρόνιο είχε ιδρυθεί στη δεξιά πλευρά του Ιλισσού και το Μητρώο αριστερά.

⁸⁹⁶ Βλ. παραπάνω, σ.229.

⁸⁹⁷ Αίας 699.

⁸⁹⁸ Πυθ. 3, 77-137. Milchhöfer 1880, σ.216.

⁸⁹⁹ Οι Χάριτες εμφανίζονται λιγότερο συχνά απ' ό,τι οι Νύμφες στη συνοδεία του Πανός, παρόλο που συνδέεται μαζί τους σε πρώιμες αναθηματικές επιγραφές από τις Φαρές στη Μεσσηνία και στη Βάρη του Υμηττού και συνδέονταν πάντα στενά με τον Ερμή. Η αιτία, που ο Πίνδαρος δίνει έμφαση σε αυτή τη σχέση είναι ενμέρει η κυρίαρχη θέση, που κατέχουν οι Χάριτες στη βοιωτική λατρεία και εν μέρει η μουσική διάσταση του χαρακτήρα τους. Στον Ολυμπιονίκο 14 οι Χάριτες φέρουν το επίθετο σεμναί και περιγράφονται ως βασίλισσες του τραγουδιού, χωρίς τη βοήθεια των οποίων οι θεοί δεν μπορούν να διευθύνουν τις χορωδίες τους. Το συνταίριασμα του ονόματος του Πανός με αυτές εξυπηρετεί την αναβάθμισή του από την αγνή αγροτική σφαίρα, στην οποία ανήκει, στη σφαίρα της ανώτερης θρησκείας και των τεχνών. Βλ. Haldane, σ.25.

στη Θήβα, όπου ο Παν παίζει τη σύριγγα ενώ η Κυβέλη χτυπώντας τα κύμβαλα οδηγεί τις ιδιαίεις χορωδίες της.⁹⁰⁰

Ο Παν αποκαλείται ως κυνηγετικός σκύλος με πολλαπλές μορφές καθώς αυτός προσλαμβάνει όλες τις ιδιότητες ενός σκύλου (κυνηγετικού, φύλακα ή συντροφικού). Με αυτή τη λειτουργία συνοδεύει τη Μητέρα στα βουνά, κάθεται στα πόδια του θρόνου της, όπως στο ανάγλυφο της Τανάγρας⁹⁰¹ και φυλάσσει την είσοδο του ιερού της. Η έκφραση σεμνών αδύτων φύλαξ δηλώνει, ότι η εικόνα του τοποθετούνταν πίσω από την πύλη του θηβαϊκού ιερού, μία θέση, που, επίσης, του παραχωρείται και στον ναό του Ασκληπιού στη Σικυώνα.⁹⁰² Πάνες και Σιληνοί καταλαμβάνουν την ίδια θέση συχνά.⁹⁰³ Έτσι πιθανότατα εξηγείται και η τοποθέτηση της ανάγλυφης μορφής του Πανός στις παραστάδες των ναΐσκων της Μητέρας.

Επίδαυρος

Οι ύμνοι, που είναι χαραγμένοι σε έναν τοίχο της στοάς του Ασκληπιείου της Επιδάουρου είναι αφιερωμένοι σε όλους τους θεούς, τον Πάνα και τη Μητέρα των θεών, η οποία αναφέρεται ως «άνασσα Ολύμπου», και αποτελούν μαρτυρίες λατρευτικής συνύπαρξης του Πανός και της Μεγάλης Μητέρας. Χρονολογούνται στην Αυτοκρατορική περίοδο.⁹⁰⁴

⁹⁰⁰ 3.17.33-36: “mollia Dircaeae pulsabant tympana Thebae, capripedes calamo Panes hiante canent, vertice turrigerro iuxta dea magna Cybele tundet ad Idaeos cymbala tanca choros”.

⁹⁰¹ Β' Μέρος, κεφ.3^ο/I.

⁹⁰² Στην Επίδαυρο και τη Σικυώνα ο Παν είναι φιλοξενούμενος θεός του Ασκληπιού. Πausανίας 2.10.2 Βλ. Roscher 1998, σ.5 και Wernicke 1897-1902, στ.1347-1481. Ο Παν στην Αρκαδία και συγκεκριμένα στην Γόρτυνα στο ιερό του Ασκληπιού λειτουργεί ως φύλακας των Πυλών. Βλ. Roscher, ο.π., σ.5-6.

⁹⁰³ Haldane, σ.30. Picard 1962, σ.98, σημ.1. Η διάκριση ανάμεσα στους Σατύρους και τους σιληνούς είναι δυσχερής καθώς οι αναφορές των αρχαίων συγγραφέων διχάζονται. Η 1^η αναφορά της λέξης σάτυροι γίνεται από τον Ησίοδο (αποσπ.123) και αργότερα από τον Ευριπίδη (Κύκλωψ, 100 και Βάκχες, 130), ενώ αναφορά της λέξης Σιληνοί συναντάται στον Ηρόδοτο (7, 26) Σιληνοί είναι τα δαιμονικά όντα, που είναι μισοί άνθρωποι και μισοί άλογα. Σάτυροι είναι τραγόποδα ανθρωπόμορφα όντα, όπως ο Παν. Από τον 4^ο αιώνα η λέξη Σιληνός ταυτίζεται με τη λέξη Σάτυροι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στα Σχόλια του Νικάνδρου (Αλ. 27): «οὔτοι, δε οὐς ἐμείς σατύρους λέγομεν οἱ ἀρχαῖοι σιληνούς ἐκάλουν». Brommer 1937, σ. 1-5. Για τον Πάνα και την Κυβέλη βλ. Πινδαρος Πυθ., III, 79. Pindarus, Parthenion, III, εκδ. Loeb αρ. 95 (63)=εκδ. Puech, IV, 178. Θεόφραστος (Περί ενθουσιασμού). Πλούταρχος, Ερωτικός, 16.758: «τα ... μητρῶα και πανικά κοινωνεῖ τοῖς βακχικοῖς ὄργιασμοῖς». Βλ. επίσης, και το πήλινο ανάγλυφο της Συλλογής Sabouloff, που δείχνει έναν αυλητή Πάνα καθισμένο κάτω από τον θρόνο της Κυβέλης: Furtwangler, πιν.137. Will 1960, σ. 430 και εικ. 76 και παραπάνω, Β' μέρος, Κεφ.1^ο/VI, αρ.2.

⁹⁰⁴ SEG XLVII, 1997, αρ. 341, σ. 114-6 και αρ.332.

Κεφάλαιο 4^ο

I.Μαρτυρίες της έμμεσης σχέσης του Ερμή και της Εκάτης με τη Μητέρα των θεών.

Οι παρακάτω επιγραφές συνδέουν τον Ερμή με θεότητες, που σχετίζονται είτε μαζί του είτε με τη Μεγάλη Μητέρα, όπως είναι η Εκάτη, ο Παν και οι ελευσίνιες θεότητες. Αναφέρονται, επίσης, κάποιες μαρτυρίες, που σχετίζονται με τη λατρεία θεοτήτων όπως η Ίσιδα και ο Δίας, οι οποίες ως γνωστόν συνδέθηκαν με την Κυβέλη. Η ίδια διαδικασία εύρεσης τέτοιων μαρτυριών ακολουθείται και για την Εκάτη και για τον Πάνα. Συγκεντρώνονται προκειμένου να καταδειχθεί η όποια έμμεση σχέση τους με την Κυβέλη και να αποσαφηνιστεί κάθε πλαίσιο συγκρητισμού, μέσα στο οποίο αυτή εντάσσεται.

Η συλλατρευτική σχέση του Ερμή με τις ακόλουθες θεότητες, που μαρτυρείται από τις ακόλουθες επιγραφές τον συνδέουν έμμεσα με τη θεά.

Ερμής και Εκάτη:

Αττική

Από την Ακρόπολη προέρχεται ένα ψήφισμα του 429/8 π.Χ., που μνημονεύει τον Ερμή και την Άρτεμη-Εκάτη.⁹⁰⁵

Στον νότιο χώρο των Μνησίκλειων Προπυλαίων και τη νότια πτέρυγα, που εφάπτεται της πινακοθήκης, τοποθετείται η λατρεία της Εκάτης.⁹⁰⁶ Η εικόνα του Ερμή Προπυλαίου είχε στηθεί εκεί στο πρόθυρο της Πινακοθήκης.⁹⁰⁷

Σε έναν κατάδεσμο από την Αττική, που χρονολογείται μετά το 338 π.Χ. συνδέονται με κοινή επίκληση ο Ερμής Εριούνιος και η Εκάτη.⁹⁰⁸

Μακεδονία

Από το ιερό της Εν(ν)οδίας στην Εξοχή της Κοζάνης προέρχεται πιθανότα και ένα χάλκινο αγαλματίδιο Ερμή κριοφόρου.⁹⁰⁹ Στο ίδιο ιερό η Ενοδία συλλατρευόταν με τον Δία Μειλίχιο, όπως δηλώνεται από ένα μαρμάρινο ομοίωμα κουλουριασμένου φιδιού και ενός αγαλματίου του Διός Μειλιχίου με κέρας αφθονίας γύρω από το οποίο τυλίγεται φίδι.⁹¹⁰

Δήλος

Ήδη στα πρώιμα χρόνια η Εκάτη ταυτίζεται με την Άρτεμη. Στο λιμάνι της Δήλου ήταν στημένος ενεπίγραφος πεσσός με αναφορές στον Ερμή και την Άρτεμη-Εκάτη.⁹¹¹

Ερμής και Παν:

Αθήνα

Από μία βάση με αναθηματική επιγραφή από το Ασκληπιείο στη Νότια Κλιτύ της Ακρόπολης: IG II³, 1671 του 1ου αι. π.Χ.⁹¹² προκύπτει ότι ο Ερμής συλλατρευόταν και με την Αφροδίτη, τον Πάνα, την Ίσιδα και τις Νύμφες: «Ερμοῦ Ἀφροδείτης Πανός Νυμφῶν Ἰσιδος».

Ότι ο Παν, οι Νύμφες και ο Ερμής καθώς και ο Αχελώος λατρεύονταν από το 410 π.Χ. προκύπτει από την προσευχή του Σωκράτη στον Φαίδρο: «Ὡ φίλε Πάν τε και ἄλλοι ὄσοι τῆδε θεοί».⁹¹³ Η λατρεία των Νυμφών στην Αττική ανθίζει ήδη από τα αρχαϊκά

⁹⁰⁵ IG I³, 383 A στ.Πν. 125.

⁹⁰⁶ Linfert 1978, σ.25.

⁹⁰⁷ Ruckert, σ. 85. Willers, σ.34.

⁹⁰⁸ SEG XL, 1990, αρ. 266, σ.87. Συναντούμε επίσης επίκληση της Μητέρας των θεών σε κατάδεσμο του πρώιμου 1^{ου} αι. π.Χ.-2^{ου} αι.μ.Χ. Η προέλευση άγνωστη. SEG XXVIII, 1978, αρ.1568, σ.422.

⁹⁰⁹ Καραμήτρου, σ. 307-308.

⁹¹⁰ Χρυσοστόμου, σ.82.

⁹¹¹ IG. I 310, 192. Wilamovitz GdHI, σ.170-171.

⁹¹² Τριάντη 2008, σ.400 (IGII² 4994).

⁹¹³ Πλάτων, Φαίδρος, 279 α και εξής. Otto 1955, σ.11. Επειδή ο Ερμής, ο Παν και οι Νύμφες καθώς και ο Αχελώος είναι κουροτρόφοι, γίνεται κατανοητό γιατί ο Σωκράτης με την παράκλησή του δείκτη μοι καλώ γενέσθαι τάνδοθεν προσφεύγει σε αυτούς. Βλ. επίσης, Fuchs 1962, σ. 243-245. Walter 1937 I, σ.103 και 107.

χρόνια στα υπαίθρια ιερά. Η λατρεία του Πανός επισημοποιήθηκε στην Αθήνα από τη μάχη του Μαραθώνα. Έγινε ο κύριος της σπηλιάς της βορειοδυτικής κλιτύς της Ακρόπολης, στην οποία πιθανότατα κατοικούσαν οι Νύμφες. Ο Ερμής συνδέεται με τις τελευταίες μέσω της μητέρας του της Μαίας. Ως οδηγός του χορού τους εικονίζεται ήδη από τα υστεροαρχαϊκά χρόνια,⁹¹⁴ αν και ο Όμηρος αναφέρει στην Οδύσσεια,⁹¹⁵ ότι ο Εύμαιος προσέφερε μέρος του δείπνου ως προσφορά στον Ερμή και τις Νύμφες. Με τον πελοποννησιακό πόλεμο η λατρεία τους στην Αθήνα ισχυροποιείται εξαιρετικά, όπως μαρτυρούν τα αναθήματα και οι πληροφορίες των ποιητών.⁹¹⁶

Ακαρνανία

Από το Θύρρειον της Ακαρνανίας προέρχεται η επιγραφή «Ερμή Εὐανγέλωι καὶ Πανῖ».⁹¹⁷

Αίγυπτος

Από τις Θήβες προέρχεται επιγραφή του 116/108 π.Χ. με επίκληση στον Αμμωνα, τον Πάνα, τον Απόλλωνα, τον Ερμή και τον Ηρακλή.⁹¹⁸

Ερμής – Περσεφόνη:

Αττική

Στην Αττική σε δύο καταδέσμους του 375 π.Χ.⁹¹⁹ και του 1^{ου} αι. μ.Χ.⁹²⁰ ο Ερμής συνδέεται με την Περσεφόνη. Επίσης, από την Αττική επιγραφή των μέσων του 5^{ου} αι.π.Χ. συνδέει τον Ερμή με τον Ελευσινακό κύκλο: ἐν τῇ Ἐλευσίνι αὐλεὶ ἡρμεῖ.⁹²¹

Από την Αθήνα ένας κατάδεσμος σε μολύβδινη πινακίδα του 400-350 π.Χ. αναφέρει επικλήσεις του Ερμή, της Περσεφόνης και της Γης.⁹²²

Από τον Πειραιά μια μολύβδινη πινακίδα του 323/2 π.Χ., που φέρει κατάδεση συνδέει τον Ερμή με την Περσεφόνη: «Ἐρμ[ῆ] καὶ Φερσεφόνη τήνδε ἐπιστο[λή]ν ἀποπέμ[πω]».⁹²³

Θεσσαλία

Σε μία επιγραφή από τη Θεσσαλία συναντώνται τα επίθετα Μουνογόνη, Πειθώ και Θροσιά. Ειδικότερα το Πειθώ συνδέεται με τη λατρεία των Χαρίτων, του Ερμή και της Δήμητρας.⁹²⁴ Το Μουνογόνη συναντάται επίσης συχνά και ως επίθετο ή προσδιοριστικό όνομα της Περσεφόνης.

Μοργκαντίνα

Στη Μοργκαντίνα ευρέθη ενεπίγραφη πινακίδα καταδέσμου του 1 / 2^{ου} αι. μ.Χ., όπου συναντάται το επίθετο Πλουτώ και ίσως πρόκειται για ανάθεση στην τριάδα Γα, Ερμας, Φερσεφόνα.⁹²⁵

Απουλία

Ενεπίγραφο αγγείο από την Απουλία του 340-330 π.Χ. μαρτυρά τη σχέση του Ερμή με την Περσεφόνη. Το αγγείο φέρει τα εξής ονόματα: Αγαύη, Άδης, Αχέτα (μαινάδα), Ακταίων, Διόνυσος, Ερμής, Οίνος, Πενθεύς, Περσίς (μαινάδα), Φερσεφόνα.⁹²⁶

⁹¹⁴ Βλ. Β' Μέρος, κεφ. 3^ο/III.

⁹¹⁵ Οδ. 14, 435.

⁹¹⁶ Fuchs 1962, σ. 245-246. Nilsson 1967, σ. 227 και 473. RE XVII 2, 1527, λ. Nymphai (Herter). Walter 1937 I, σ. 103. Himmelman 1957, σ. 16. Hausmann 1960, σ. 58. Ευριπίδου, Ηλέκτρα, 625 και Αριστοφάνη, Θεσμοφοριάζουσες, 977.

⁹¹⁷ SEG XXIX, 1979, αρ. 479, σ. 131. Ζαφειροπούλου, σ. 539-40.

⁹¹⁸ SEG XX, 1964, αρ. 671, σ. 167-8.

⁹¹⁹ SEG LI, 2001, αρ. 328, σ. 107-109.

⁹²⁰ SEG XXX, 1980, αρ. 326.

⁹²¹ SEG XV, 1958, αρ. 1, σ. 1.

⁹²² SEG XXXVII, 1987, αρ. 214, σ. 76-7.

⁹²³ SEG XLVIII, 1998, αρ. 360, σ. 116. βλ. και SEG XXXVII, 1987, αρ. 220, σ. 77.

⁹²⁴ SEG XLIX, 1999, αρ. 600, σ. 189.

⁹²⁵ SEG XLIX, 1999, αρ. 1311, σ. 382. Ομοίως και στην επιγραφή αρ. 1359, σ. 396 του 3^{ου} αι. μ.Χ. από τους Λοκρούς.

⁹²⁶ SEG XLVI, 1996, αρ. 1358, σ. 377.

Ερμής, Εκάτη και ελευσίνιες θεότητες

Εύξεινος Πόντος

Ένα επιτύμβιο επίγραμμα του 2^{ου} αι. μ.Χ αναφέρει: «...Ἡλίου τε τοῦ πάντα ἐφορῶντος καὶ Διὸς Ὀλυμπίου, Πλούτωνος τε καὶ τῆς Δήμητρος Κόρης τῶν τε Ἀρτέμιδος Ἐκάτης κυνῶν Ἐρινύων τε καὶ Δαείρας καὶ Ἑρμοῦ χθονίου καὶ Ἀράς τῆς πρεσβυτάτης δαιμόνων ...»⁹²⁷

Από την Ολβία στο δυτικό τέμενος του ιερού της Δήμητρας προέρχεται graffito σε κύλικα του 500-450 π.Χ.: Δη(μήτηρ) [Περ(σεφόνη)], Κόρη, {E} Δίοι Κάβιρι Ἡρη (?) ΧΤ[...]Υ ΗΡΩ. Οι ελευσίνιες θεότητες, ο Διόνυσος και οι Κάβειροι λατρεύονταν ως Δημήτριοι θεοί. Οι μελετητές Vinogradon και Rusjaeva προτείνουν στην αποκατάσταση της επιγραφής και τα ονόματα Ερμής ή Εκάτη.⁹²⁸

Κύπρος

Από την Κύπρο, την περιοχή Αμαθούντος, προέρχεται ενεπίγραφη πινακίδα του 3^{ου} αι. μ.Χ με κατάδεσμο, που συνδέει τον Ερμή με την Εκάτη και τις θεές του ελευσίνιου κύκλου: «...Ἑρμεί χθονία καὶ Ἐκάτη χθονία καὶ Ζῆθε χθονία καὶ Δημήτηρ χθονία ...» «...Περσεφόνη καὶ Πλούτων...».⁹²⁹

Αντιόχεια

Από την Αντιόχεια προέρχεται μία μολύβδινη πινακίδα, που φέρει την επιγραφή ενός καταδέσμου του ύστερου 5^{ου} ή πρώιμου 6^{ου} αι. μ.Χ. με επίκληση στους μεγάλους θεούς της Σαμοθράκης, που ονοματίζει, τις θεότητες του ελευσινιακού κύκλου και άλλων θεοτήτων με μαγικές ιδιότητες:

«Ἀρξιερίς Καδμίλε Ἀρξιερίσσα Καδμίλος Φερσεφόνη Ζεῦ ἦκε μιμιρεύσατα χαρσιθ μελέντας Ποσιδῶν Δαμναμηνεύς ἐθέταις Διόσκουρε ἐτιοχερσέστερο Ἄνοχ ἀμίσωσε Ἀρξιέρια Ἀρξιάνασσα Δημήτηρ Διόνυσε γεύμνας Κορυβάντων κυδ[.][.]δευ Ζεὺς Πλότων Ζεὺς ακις Ἀρχιερως θεοκίδα Ἰκάτη Νευ σαμανάρβαιε εσοφλα[.][.]μιμιροτε αμαξε ασακαι μεριστουῦ παι[.] Διόνυσε Ζεῦ Ποσειδῶν Πλότων Δημήτηρ μερκα[.][.]πυας Ἀξιερηζαρ Ἀρξιρισσα Ἀρξιαξ Ἀχθιωφι χθοχθωνι κοδηρε πασιμέδουσα πασικράτια λαξιμέδουσα μεδέουσα μαίδουσα μεδέουσα κρατίστη ιω πασικέρατε ρηξ ιω χαν ιω ταυρ ιω ιω ταυροδαμα ιω ιω σανγαρθα ιω σανγαργαθα ιω σανγαθα ιω σαβαρβα[.] ιω σαβλας ιω διωξι παθυταλπα ἄρχανδρα Βριμῶ Βριμῶ Ρη Ἀχθιωφι ἀρκυι{νε} νέκυια...».⁹³⁰

Από την επιγραφή προκύπτει πιθανότατα η εξίσωση του Καδμίλου με τον Ερμή καθώς αυτός ο θεός πρωταγωνιστεί στους περισσότερους καταδέσμους συνυπάρχοντας συχνά με την Περσεφόνη ή την Εκάτη, όπως εδώ. Το όνομα Αχθιωφι προσδιορίζει πιθανότατα τη Σελήνη-Εκάτη. Η επίκληση Πασικέρατε ίσως είναι επίθετο της Εκάτης, όπως και το ταυροδάμα.

Ρόδος

Από τη Ρόδο προέρχεται επιγραφή σχετική με τα μυστήρια του Πλούτωνα, της Κόρης, του Ερμή, της Εκάτης Δαδούχου:

«Γράμματ' ἐδίδαξεν ἔτια πενήκονθ' ὄδε
δύο τά' ἐπὶ τούτοις και εὐσεβῶν χῶρος σφ' ἔχει
Πλούτων γάρ αὐτόν και Κόρη κατῶκισαν
Ἑρμῆς τε και δαδούχος Ἐκάτη προσφιλή
Ἄπασιν εἶναι μυστικῶν τε ἐπιστάτην
Ἦταξαν αὐτόν πίστεως πάσης χάριν
Αὐτός ἐσελθῶν ξεῖνε σαφῶς μάθε πόσσα μαθητῶν

⁹²⁷ SEG XVIII, 1962, αρ. 561, σ. 186.

⁹²⁸ SEG XLVI, 1996, αρ. 952, σ. 275.

⁹²⁹ SEG XLIV, 1994, αρ. 1279, σ. 445-6. Ο Ερμής και η Εκάτη συνδέονται επίσης και σε άλλη μία ανά από την Ολβία του 400-350 π.Χ.: SEG XLIV αρ.670, σ. 185-90.

⁹³⁰ SEG LIII-2, 2003, αρ.1786, σ.498-501.

Πλήθη τούς πολλούς στέψαν έμούς κροτάφους».⁹³¹

Αίγυπτος

Σε μολύβδινη πινακίδα από την Αίγυπτο του 3/4^{ου} αι. μ.Χ., που φέρει κατάδεσμο, συναντάται μία επίκληση στους χθόνιους θεούς, τον Ερμή, την Περσεφόνη και την Εκάτη Άρτεμι μαζί με τον Πλούτωνα, τον Άνουβι, τον Αίδωνι και την Ινώδια Εκάτη.⁹³²

Ερμής και Δήμητρα

Μία βάση από την Αγορά στην Αθήνα φέρει την αναθηματική επιγραφή της ιέρειας της Δήμητρας Λυσιστράτης.⁹³³ Το άγαλμα της Λυσιστράτης ονομάζεται στην επιγραφή ως πρόθυρο κόσμον, που προδίδει την ίδια λειτουργία με αυτή του Ερμή. Πθανότατα η μορφή της ιέρειας θα αποδιδόταν στον τύπο των Ερμαίων και θα είχε τοποθετηθεί στην είσοδο του εν άστει ελευσινίου. Η επιγραφή της βάσης μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.⁹³⁴

Μαρτυρίες ένα είδος συγκρητισμού μεταξύ Δήμητρας και Κυβέλης μέσω του Ερμή είναι, επίσης, οι ακόλουθες: στους Δελφούς η αναφορά Δημήτηρ Ερμούχος.⁹³⁵ Στη Σηστό της Μακεδονίας στον εμπροσθότυπο νομίσματος των μέσων του 4^{ου} αι. π.Χ. συναντάται η εικόνα της καθιστής Δήμητρας μπροστά από ένα ιθυφαλλικό Ερμαίο.⁹³⁶ Από τη Μακεδονία προέρχεται μία επιγραφή αφιερωμένη στη Δήμητρα και τον Ερμή του 2/3^{ου} αι. μ.Χ.⁹³⁷

Στο ταφικό επίγραμμα του Αυρήλιου Αντωνίου, που χρονολογείται στον 4^ο αι. μ.Χ. αναφέρεται ο Ηγεμών με τη Μητέρα των θεών και τον Διόνυσο.⁹³⁸ Ως Ηγεμών είναι γνωστός ο Ίακχος, ο αρχηγέτης των Μυστηρίων της Δήμητρος. Ίσως, όμως, να πρόκειται για τον Ερμή, ως οδηγός του λεοντοσυρόμενου άρματος της θεάς και ως οδηγός των ψυχών.⁹³⁹ Ανάλογη μαρτυρία ενός τέτοιου συγκρητισμού είναι και η επιγραφή IG I, αρ.5 από την Ελευσίνα, όπου αναφέρονται ο Ερμής εναγώνιος μαζί με τον τριπτόλεμο και τον Ίακχο.⁹⁴⁰

Μαρώνεια

Στην αρετολογία της Ίσιδος από τη Μαρώνεια του 100 π.Χ. συναντάται και το όνομα του Ερμή: «...αύτη μεθ' Έρμού γράμμαθ' εϋρεν καί τών γραμμάτων ἄ μεν ιερά τοῖς μύσταις, ἄ δε δημόσια τοῖς πάσιν...»⁹⁴¹

Αίγυπτος

Σε μια γραπτή επιγραφή από την Αίγυπτο του 292-305 μ.Χ. αναφέρεται ο Ερμής μαζί με τον Άμμωνα, την Ήρα και τους θεούς Μεγίστους: [A]νήλθεν [ε]ί[ι]ς τό ιερ[όν] Σούχου κ[αί] Άμμωνος καί Έρμ[ού] και] Ήρας καί τών συν[νάων θ]εῶν μεγίστω[ν]---⁹⁴²

⁹³¹ IG XII 1, 141. Από τη Ρόδο, επίσης, προέρχεται ιερός νόμος, όπου αναφέρονται διάφοροι θίασοι να απροσφέρουν από κοινού στεφάνους στις λατρευόμενες θεότητες, ανάμεσα στους οποίους και ο θίασος των Ερμαϊστών, που προσφέρει μαζί με τους θιάσους των Ασκληπιαστών, Ποσειδανιαστών, Ηρακλειστών, Αθαναϊστών, Αφροδισιαστών χρυσό στέφανο στη Μητέρα των Θεών: IGXIII, 162.

⁹³² SEG XXXVIII, 1988, αρ. 1837, σ.524-5.

⁹³³ Μ.Αγοράς I 5485. Ruckert, σ.75 (II 12), Maaß 1946, σ. 72. Pritchett, σ.97-8.

⁹³⁴ Σχετικά με την εικόνα του Ερμή Προπυλαίου στην είσοδο των ιερών, βλ. Ruckert σ. 75.

⁹³⁵ Ίσως, όμως μπορεί να διορθωθεί ως σπερμούχος: Eitrem, στ. 739.

⁹³⁶ Head HN², 225.

⁹³⁷ SEG LIII-2, 2003, αρ.610, σ.47.

⁹³⁸ IGRR I σ.84, αρ. 212.: ιερεύς τών τε θεῶν πάντων πρώτων Βονα δίης
εἶτα Μητρός θεῶν και Διονύσου και Ήγεμόνος.

⁹³⁹ Vermaseren 1978, σ. 965. Για τον Ηγεμόνα, βλ. Drexler, αρ.7. Για τον Ερμή Ηγεμόνιο, βλ. Robert 1936, σ. 206.

⁹⁴⁰ Βλ. Β' μέρος, Κεφ. IV, καθώς και παρακάτω, Δ' μέρος, Κεφ. 2^ο/VII.

⁹⁴¹ SEG XXVI, 1976-7, αρ. 821, σ.198-9. Γενικά για τη σχέση των θεοτήτων αυτών κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή, βλ. Versnel.

⁹⁴² SEG XL, 1990, 1551 bis, σ.477.

Αλεξάνδρεια

Από την Αλεξάνδρεια μία επιγραφή του 2^{ου} αι.π.Χ. είναι αφιερωμένη στους θεούς Ίσιδα, Σάραπι και Ερμή. Η επιγραφή φέρεται σε ένα μαρμάρινο θραύσμα, που κοσμεύεται από παράσταση Ερμού πάνω σε κηρύκειο. Ενσαρκώνει τον θεό Θοτ με τον οποίο ταυτίζεται: Εἴσει, Σα[ράπιδι], | Ἐρμή θεο[ί]ς, | Λίβυς καὶ ἡ [γυνή] καὶ τὰ παιδιά.⁹⁴³

Η τριάδα αυτή εύλογα μπορεί να παραπέμψει στην ανάλογη τριάδα της Μεγάλης Μητέρας, του γενειοφόρου θεού και του νεανία (ίσως Ερμή), που απαρτίζουν τις παραστάσεις των ναισκόμορφων αναγλύφων της θεάς στη Μ.Ασία. Είναι επίσης ανάλογη της τριάδας Ερμή, Διός και Ἡρας στον βωμό από τη Λυκία.⁹⁴⁴

Ερμής και Δίας

Κιλικία

Από το κωρύκιο άνδρο στην Κιλικία προέρχονται δύο βωμοί αφιερωμένοι στον Δία Κωρύκιο και τον Ερμή Κωρύκιο.⁹⁴⁵

Κυρήνη

Λατρευτική συνύπαρξη του Ερμή με τον Δία μαρτυρείται επιγραφικά στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. στην Κυρήνη: «Βωμός Διός Ερι...καὶ Ἐρμῆ Δολίου».⁹⁴⁶

Εύξεινος Πόντος

Από τη Βόρεια ακτή του Εύξεινου Πόντου ενεπίγραφο όστρακο του 5^{ου} αι.π.Χ.: [Διός] Ἐρ[μέω] ἢ [Διός Σωτήρο]ς, Ἐρ[μέω] ἢ [Διός] Ἐρ[κειο].⁹⁴⁷

Ερμής, Ἄρτεμις και Διόσκουροι

Ενεπίγραφο βραχώδες ανάγλυφο από τη Λάγβη της Λυκίας αφιερωμένο στον Ερμή, την Ἄρτεμιδα Λαγβηνή και τους Διοσκούρους συνδέει τον πρώτο με θεότητες, που σχετίζονταν με τη Μητέρα των θεών. Συχνά η Ἄρτεμις ταυτιζόταν με την Εκάτη αλλά και με τη Μεγάλη Μητέρα.⁹⁴⁸

Εκάτη και ελευσίνιες θεότητες

Στα Σχόλια του Καλλιμάχου πληροφορούμαστε, ότι η Εκάτη είναι κόρη του Δία και της Δήμητρας: «τῇ Δήμητρι μιχθεῖς ὁ Ζεὺς τεκνοῖ Ἐκάτην διαφέρουσαν ἰσχυρὴ καὶ μεγέθει τῶν θεῶν; ἦν ὑπὸ γῆν πεμφθῆναι ὑπὸ τοῦ πατρὸς πρὸς Περσεφόνης ζήτησιν (...διό) καὶ νῦν Ἄρτεμις καλεῖται καὶ Φύλαξ καὶ δαδοῦχος καὶ Φωσφόρος καὶ Χθονία». Επίσης, στα σχόλια του Θεοκρίτου η Εκάτη αναφέρεται ως κόρη της Φεραίας και του Διός.⁹⁴⁹

Παιανία

Σε έναν ιερό νόμο του 445 π.Χ. από την Παιανία (Λιόπεσι) συναντούμε αναφορά στο ελευσίνιο και στις ιέρειες της Εκάτης : «.....ἔς τό Ἐλευσίνιον....

.....ἀπόμετρα ἠΕκ[άτες] ἠέρειαι ἠον ἄν]ντρες τει ἠεκάτει
θύεται διδόν]αι....»⁹⁵⁰

Φερές

Από τις Φερές προέρχεται ενεπίγραφος βωμός του 4ου αι. π.Χ. με τα ονόματα: Θέμις, Αφροδίτη, Αθηνά, Εννοδία, Δημήτηρ, Ιστία.⁹⁵¹

Λυκία

⁹⁴³ SEG LI, 2001, αρ.2095, σ. 653. Η πιο πρόωμη ταύτιση του Σάραπι με τον Δία στον ελλαδικό χώρο εντοπίζεται στη Δήλο το 112/1 π.Χ. (I Delos 2152).

⁹⁴⁴ Βλ. παραπάνω, σ.170, σημ.492.

⁹⁴⁵ SEG LIV, 2004, αρ.1475, σ. 519. Ζευς και Ερμής είναι τα ελληνικά ονόματα των Λουβίων θεών Tarhunt και Runta και ίσως υπάρχει σύνδεση με τον χεττιτικό μύθο του Illuyanka και του ελληνικού μύθου του Τυφώνος.

⁹⁴⁶ SEG XXXVII, 1987, αρ. 1673, σ.509.

⁹⁴⁷ SEG XXXII, 1982, αρ. 760, σ.215.

⁹⁴⁸ SEG XLIV, 1994, αρ. 1163, σ. 400-1.

⁹⁴⁹ Σχολ. Καλλιμάχ. απ. 556 (Schneider II. 691). Σχολ. Θεόκριτ. (Schneider II. 36a).

⁹⁵⁰ SEG IX, 1938, αρ. 38, σ.25.

⁹⁵¹ SEG XLV, 1995, αρ. 645, σ. 162. Βλ. και Miller 1974.

Στο Kadyand της Λυκίας βρέθηκε ενεπίγραφη ασβεστολιθική πλάκα, που φέρει τους κανονισμούς τους σχετικούς με τις ευωχίες στα υπαίθρια ιερά. Χρονολογείται στο διάστημα μεταξύ 50 και 100 μ.Χ.: «...ἐν δε τῷ Δαι[.....]ίερι Ἰσιδος] καὶ Σαράπιδος ... Δήμητρος...», όπου Δαι[δαφόριον] αφιερωμένο σε μία δαδούχο θεά (Κόρη ή Εκάτη).⁹⁵²

Φρυγία

Από τη Φρυγία μια επιγραφή αναφέρεται στην Εκάτη Σώτειρα του 200 μ.Χ. και ανήκει σε ανάγλυφο, που φέρει τις παραστάσεις της τριπλής Εκάτης, του θεού Μην με μηνίσκο και της Δήμητρας με στάχνα στο κεφάλι. Από πάνω της προτομή του Διός και του Ηλίου.⁹⁵³

Άγνωστη προέλευση

Ταφικό επίγραμμα του 3^{ου} αι. μ.Χ άγνωστης προέλευσης (πιθανώς από τη Μ.Ασία) πάνω σε μαρμάρινη στήλη, που βρίσκεται στη Γλυπτοθήκη του Μονάχου, μαρτυρεί τη συνύπαρξη της Εκάτης και της Δήμητρος. Φέρει 2 ανάγλυφες παραστάσεις, όπου εικονίζονται στη μία η τρίμορφη Εκάτη με πόλο και δάδα πλαισιωμένη από τη Δήμητρα με πόλο, άνθη μήκωνος και στάχνα στο κεφάλι, και μία όμοια με τη Δήμητρα θεά, που κρατεί σκήπτρο (Περσεφόνη;). Πάνω από την Εκάτη η προτομή του Ἡλίου. Στην άλλη εικονίζονται μία ανδρική και μία γυναικεία προτομή εκατέρωθεν της επιγραφής: Ἀμίας Μνένναν τόν ἑαυτῆς ἄνδραν τιμηθέναι ὑπό Σωτίρης Ἐκάτης κατιέρωσεν καὶ Ἀπολλώνιος καὶ Μάνλιος υἱοὶ αὐτοῦ.⁹⁵⁴

Ἄργος (Μυκήνες)

Η Εκάτη αναφέρεται μαζί με την Περσεφόνη σε μία επιγραφή: «---κα]τέχ[ο]ι Πλοῦτος--- Μεγά[ρας(;) π]αῖδα Φερ[σε]φ[ό]νη—Ἐφεσίη καθῆτο μήνυς[ις ἴ]πρωτον Ἐκάτη ἄτας Μεγάρας πᾶσιν, εἶτα δε Φερσεφόνη ἀγγέλλει θεοῖς. Ἦδη τάδε πάντα».⁹⁵⁵

Εκάτη και Παν

Στον Αρτεμίδωρο εντοπίζουμε την ακόλουθη αναφορά: «τῶν δε ἐπιγείων αἰσθητοὶ μεν Ἐκάτη καὶ Πάν καὶ Ἐφιάλης καὶ Ἀσκληπιός».⁹⁵⁶

II. Σύγκριση εικονογραφικών και επιγραφικών μαρτυριών συνύπαρξης του Ερμή, της Εκάτης και της Περσεφόνης με την Κυβέλη.

Από τη σύγκριση των εικονογραφικών μαρτυριών⁹⁵⁷ της συνύπαρξης του Ερμή και της Μητέρας με τις επιγραφικές και φιλολογικές, διαπιστώνεται ότι αυτές συμπίπτουν στις εξής περιοχές: την Αττική (Πειραιάς και Αθήνα), τη Μακεδονία, τη Λυδία και την περιοχή του Εύξεινου Πόντου (Ολβία). Από τις περιοχές αυτές στη Μακεδονία (Ολυνθο), την Αττική (Φλύα), το Νυμφαίο και το Παντικάπαιο, ο Ερμής εικονίζεται μαζί με τη δαδούχο. Αριθμητικά τα εικονογραφικά παράλληλα των ναΐσκων με τον Ερμή υπερέχουν των επιγραφικών μαρτυριών, που συσχετίζουν τον θεό με την Κυβέλη.

Περισσότερο ενδιαφέρον έχει, ωστόσο, ο βαθμός σύμπτωσης των επιγραφικών και εικονογραφικών μαρτυριών με τα εικονογραφικά παράλληλα των αττικών ναΐσκων της

⁹⁵² SEG XLIX, 1999, αρ. 1906, σ. 608-9.

⁹⁵³ SEG XL, 1990, αρ.1241, σ.395.

⁹⁵⁴ SEG XXIX, 1979, αρ. 1696, σ.426. Nock 1972, σ.241, σημ.221 και σ.255-6.

⁹⁵⁵ IGIV 496. Επίσης, στο κείμενο ενός καταδέσμου από την ίδια περιοχή: SEG XVI, 1959, αρ. 243, σ.73

⁹⁵⁶ Αρτεμίδωρος, Ονειροκριτικά, II 34.

⁹⁵⁷ Βλ. Β' μέρος, κεφ.1^ο.

Κυβέλης, που επαναλαμβάνουν την παράσταση του νεανία οινόχου χωρίς τα προσδιοριστικά σύμβολα του Ερμή. Οι περιοχές στις οποίες οι επιγραφικές μαρτυρίες της λατρευτικής σχέσης του Ερμή με την Κυβέλη αντιστοιχούν με τις παραστάσεις του οινόχου νεανία είναι η Αττική (Πειραιάς), η Βοιωτία (Θήβα) και η Μακεδονία (Θεσσαλονίκη). Από αυτές στον Πειραιά εικονίζεται μαζί του και η δαδούχος. Με τις εικονογραφικές μαρτυρίες συνύπαρξης του Ερμή και της Κυβέλης τα παράλληλα του οινόχου νεανία και της Μητέρας συμπίπτουν στην Αττική (Αθήνα), την Έφεσο και τη Σμύρνη.

Κάποιες από τις περιοχές, στις οποίες εντοπίστηκαν μαρτυρίες εικονογραφικής συνύπαρξης του Ερμή και της Κυβέλης, συμπίπτουν με τις περιοχές προέλευσης κάποιων εξωαττικών ναΐσκων,⁹⁵⁸ όπως η Έφεσος, ενώ με τις επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες συμπίπτουν οι ναΐσκοι από τη Βοιωτία (Καραντάς, Θήβα) και τη Μακεδονία (Αμφίπολη, Πέλλα). Από τη Μακεδονία, τη Βοιωτία και την Έφεσο προέρχονται επίσης και κάποια εικονογραφικά παράλληλα του οινόχου νεανία.

Οι εικονογραφικές μαρτυρίες συνύπαρξης της Εκάτης με τη Μητέρα εντοπίζονται με βεβαιότητα μόνο στην Κόρινθο και πιθανώς στη Λειβαδιά, ενώ καμία επιγραφική μαρτυρία δεν συμπίπτει με αυτές. Εικονογραφικά παράλληλα της αταύτιστης δαδούχου κόρης και της Κυβέλης συμπίπτουν με τις φιλολογικές πηγές μόνο στην Αθήνα. Από τους εξωαττικούς ναΐσκους, που συμπίπτουν με τις επιγραφικές μαρτυρίες της λατρευτικής σχέσης της Εκάτης και της Κυβέλης, είναι μόνο ο ναΐσκος από την Έφεσο Μ.Βερολίνου SK699.

Η Περσεφόνη δεν μπορεί να ταυτιστεί με βεβαιότητα σε καμία από τις παραστάσεις, στις οποίες πρωταγωνιστεί η Κυβέλη. Από τις παραπάνω επιγραφικές μαρτυρίες η μόνη, που συμπίπτει και με την εικονογραφική πιθανή συνύπαρξή της με τη Μητέρα είναι η επιγραφή του ταυροβολικού βωμού της Φλύας.

Ο Παν είναι μία από τις συνοδευτικές μορφές της Μητέρας στους ναΐσκους, που δεν παρουσιάζει προβλήματα ταύτισης. Για τον λόγο αυτό δεν είναι αναγκαία μία συγκριτική μελέτη των επιγραφικών και εικονογραφικών μαρτυριών συνύπαρξής του με τη θεά. Εικονογραφικά ο Παν δεν συνυπάρχει με την ταυτισμένη ως Εκάτη δαδούχο σε παράσταση που περιλαμβάνει τη Μητέρα και τον Ερμή. Από τον Πειραιά ένα σπηλαιόμορφο ανάγλυφο⁹⁵⁹ συνδέει τον Πάνα, τον οινόχο νεανία, τη δαδούχο και την

⁹⁵⁸ Α' μέρος, σ.75-78.

⁹⁵⁹ Βλ. Β' μέρος, κεφ.1°/VI.

Κυβέλη, αντιστοιχώντας μερικώς στη φιλολογική μαρτυρία του Ευριπίδη, που συσχετίζει τον Πάνα, την Εκάτη με την Κυβέλη και τους Κορύβαντες στην Αθήνα.⁹⁶⁰

Από τα εικονογραφικά παράλληλα, που αναφρθηκαν στα παραπάνω κεφάλαια διαπιστώνεται ότι ο Ερμής, η Εκάτη και ο Παν συνδέονται κυρίως σε παραστάσεις [στην αττική αγγειογραφία: στον σκύφο από τη Θήβα (Εκάτη και Παν) και το ανάγλυφο του Ιλισσού (Ερμής και Παν)], που αφορούν τις θεότητες του ελευσίνιου κύκλου, ενώ οι επιγραφές συνδέουν μόνο τον Ερμή και την Εκάτη με τη Δήμητρα και την Περσεφόνη.⁹⁶¹

Η μελέτη των παραπάνω επιγραφών υποδεικνύει ότι ο Ερμής και η Εκάτη συνδέονται ο καθένας χωριστά αλλά και μαζί με τον ελευσίνιο κύκλο μέσω των καταδέσμων, η πλειοψηφία των οποίων προέρχεται από την Αττική, την Κ. Ιταλία και τη Σικελία.⁹⁶²

Συμπερασματικά, διαπιστώνεται ότι η μερική σύμπτωση των εικονογραφικών και επιγραφικών μαρτυριών, που παρουσιάστηκαν, αποδεικνύει ότι αυτές αλληλοσυμπληρώνονται υποβοηθώντας έτσι τη συνολική θεώρηση του ζητήματος ερμηνείας των συνοδευτικών μορφών της Μητέρας στους αττικούς ναΐσκους. Οι ελάχιστες εικονογραφικές μαρτυρίες, που συνδέουν την Εκάτη με την Κυβέλη καθιστούν πιο προβληματική την ταύτιση της δαδούχου στους ναΐσκους, αλλά οι επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες έρχονται να επιβεβαιώσουν τον όποιο συσχετισμό μεταξύ των δύο θεοτήτων, προσφέροντας έτσι κάποιες ενδείξεις για την αναγνώριση της Εκάτης στη συνοδευτική γυναικεία μορφή της Μητέρας. Η Περσεφόνη ως εναλλακτική θεότητα ως προς την ταύτιση της δαδούχου δεν συνδέεται εικονογραφικά με την Κυβέλη (ίσως στους ταυροβολικούς βωμούς από τη Φλύα και στη Λειβαδιά), αλλά οι επιγραφικές μαρτυρίες, που στηρίζουν τη βάση του συγκρητισμού της Μητέρας με τη Δήμητρα, προσφέρουν έρεισμα στην αναγνώριση της Κόρης ως συμπληρωματικής μορφής στους αττικούς ναΐσκους.⁹⁶³

⁹⁶⁰ Βλ. παραπάνω, Γ' μέρος, κεφ.2^ο/I.

⁹⁶¹ βλ. παραπάνω, τις επιγραφές που μαρτυρούν τη λατρευτική σχέση του Ερμή και της Εκάτης με τις ελευσίνιες θεότητες:σ.238.

⁹⁶² Βλ. Β' μέρος, κεφ.2^ο/V.

⁹⁶³ Βλ. παρακάτω κεφ.6^ο, Μαρτυρίες Θεοκρασίας της Κυβέλης με τη Δήμητρα και Δ' μέρος, όπου παρουσιάζονται τα συμπεράσματα της γράφουσας, όσον αφορά την ερμηνεία των συμπληρωματικών μορφών της Μητέρας στους αττικούς ναΐσκους.

Κεφάλαιο 5^ο Άττις

I. Επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες για τη λατρεία της Κυβέλης και του Άττιος εντός ελλαδικού χώρου.

Στην Ελλάδα συναντάται η λέξη «Άττις» σε επίκληση προς τον Άττι από συμμετέχοντες στη μυητική λειτουργία γνωστή ως Κορυβαντισμός, στον οποίο αναφέρεται ο Πλάτωνας και που ο Στράβων αναγνωρίζει τη φρυγική μορφή, που συνοδεύει τη θεά μαζί με τον Σαβάζιο.⁹⁶⁴ Ο P.Borgeaud υποστηρίζει, ότι πρόκειται για απλό όνομα.⁹⁶⁵

Η αρχαιότερη, όμως, φιλολογική μαρτυρία, που αναφέρεται στον Άττι εντοπίζεται σε απόσπασμα του Θεόπομπου του Κωμικού, που χρονολογείται ανάμεσα στα 410 και 370 π.Χ. και υπαινίσσεται τον έρωτά του με τη Μητέρα.⁹⁶⁶ Μνεία του ονόματος γίνεται υπό μορφή επίκλησης από τον Δημοσθένη στον λόγο του Περί του Στεφάνου (259 και 260), όπου οι τελούντες φώναζαν «εϋοί σαβοί καί υής άττις άττις υής».⁹⁶⁷

Πειραιάς.

Ο Άττις θεωρείται, ότι έγινε αποδεκτός στη λατρεία της Κυβέλης σχετικά αργά σε αρκετές περιοχές, όπου η θεά λατρευόταν. Από τον Πειραιά προέρχονται επιγραφές, που αναφέρονται σε οργανώσεις ξένων λατρευτών, που καθιέρωσαν τη λατρεία της θεάς στη διάρκεια του 3^{ου} αι. π.Χ.⁹⁶⁸

Η αρχαιότερη, όμως, μαρτυρία του Άττιος ως προσώπου, που συλλατρευόταν με τη Μεγάλη Μητέρα στον ελλαδικό χώρο παρέχεται από τα κείμενα, που αναφέρονται στους

⁹⁶⁴ Στράβων I, 3, 18 (471): «ταῦτα γάρ ἐστι τα σαβάζια καί μητρῶα».

⁹⁶⁵ Borgeaud 2001, σ.61-63, όπου αναφέρει πως ο Άττις απέκτησε τη θεϊκή ιδιότητά του μετά την κλασσική περίοδο στον ελλαδικό χώρο. Σημειώνοντας, ότι στην Ανατολία απουσιάζει η λατρεία του Άττιος τόσο από τις επιγραφικές όσο και από τις αρχαιολογικές μαρτυρίες, τονίζει ότι η χρήση του ονόματος προοριζόταν για ιερέα συνδεδεμένο με τη Μεγάλη Μητέρα κάτι που επιβεβαιώνεται και από τις μαρτυρίες. Το όνομα Άττις δηλώνει τύπο ιερατικού λειτουργού στην υπηρεσία της Μητέρας, κάτι που ενισχύεται και από τη λυδική εκδοχή του μύθου στο Ηροδότειο επεισόδιο, με την αναφορά της λέξης «θάλαμοι», που παραπέμπει στο ιερό της θεάς. Κυρίως, όμως, αποτελεί ανθρωπωνύμιο, που εμφανίζεται πολύ συχνά στη Φρυγία (ο.π. 2001,σ.74-75 και Brixhe-Lejeune, M-01a, όπου και η πρώτη εμφάνιση του ονόματος Άττις στο μνημείο της Yazilikaya). Στον Πεσσινούντα της Φρυγίας οι άρχοντες-ιερείς της Μητέρας των θεών έφεραν την επωνυμία του Άττιος ή του Βαττάκη (Παλατινή Ανθολογία VI, 220). Σχετικά με τη μαρτυρία του ονόματος Άττις στην Φρυγία, βλ. Young 1969. Gusmani 1975. Jeffery. Masson. Lejeune 1969 και Lejeune 1970. Powell. Καμία επιγραφική και αρχαιολογική μαρτυρία δεν παρέχει ενδείξεις για την ύπαρξη λατρείας ή έστω της θεϊκής φύσης του Άττι στη Φρυγία σε περιόδους, που προηγούνται της εισόδου του στην Ελλάδα, δηλ. τον 4^ο αι. π.Χ. Βλ. και Lancellotti, σ.34-35, σημ.104, 105 και Roller 1987, σ.106.

⁹⁶⁶ Σούδα υ.λ.Άττις, θεόπομπος Καπηλίσσι: «κολάσομαι σ' εγώ και τον σον Άττιν». Ο Άττις εραστής της θεάς Ρέας Μητέρας, δηλωμένος ως ιερέυς και συγκεκριμένα «βουκόλος» συναντάται στον Θεόκριτο: Θεόκριτος, Ειδύλλια 20, 40. Για τους θρήνους της θεάς, επίσης, Λουκιανός, Θεών διάλογοι 12 (Η ταφή του Άττιος).

⁹⁶⁷ Roller 1994 α, σ. 255. Στράβων I, 3,18, όπου αναφέρεται πως η ιαχή ήταν χαρακτηριστική της μητρώας λατρείας. Gasparro 1985, σ.25, σημ.4.

⁹⁶⁸ Η P.A. Johnston τοποθετεί την καθιέρωση της λατρείας στη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα (σ.108), βλ. όμως στη συνέχεια της παρούσας εργασίας τις επιγραφικές μαρτυρίες, που παρατίθενται σχετικά.

Οργεώνες του Μητρώου στον Πειραιά.⁹⁶⁹ Οι επιγραφές που απαντώνται στην πλειονότητά τους σε τιμητικά ψηφίσματα για τις ιέρειες, που πρωτοστατούσαν στη λατρεία, χρονολογούνται στην περίοδο από τα μέσα του 3^{ου} αι. έως την αρχή του 1^{ου} αι. π.Χ.,⁹⁷⁰ ενώ αναρίθμητες αναθηματικές επιγραφές ανήκουν επίσης στη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο.⁹⁷¹ Το αρχαιότερο κείμενο, που αποκαλύπτει τη λατρεία της Μεγάλης Μητέρας στον Πειραιά είναι ένα ψήφισμα μιας κοινότητας ξένων θιασωτών, που ήθελαν να αποτείσουν τιμές στο ιερό της θεάς και να συνδεθούν έτσι με τους Οργεώνες.⁹⁷²

Στους Οργεώνες είναι φανερά τα φρυγικά παρεπόμενα της μητρώας λατρείας, που αφορούν τη λατρεία, όπως επιβεβαιώνεται από την παρουσία μιας τελετής προς τιμήν του Άττιος: Η ιέρεια Κράτεια υμνείται για την ευσέβεια με την οποία τέλεσε τη λατρεία προς τιμήν των θεών και για την προετοιμασία της «κλίνης εις ἀμφοτέρα τα Ἀττίδεια».⁹⁷³ Στα Αττίδεια, λοιπόν, του Πειραιά «στρωνόταν κλίνη» για τον Άττι, είτε για να θρηνήσουν τον χαμό του είτε για να συμμετάσχει και ο ίδιος στον πανηγυρισμό για την ανάστασή του.⁹⁷⁴ Η παρουσία του Άττιος στους Οργεώνες επιβεβαιώνεται από ένα άλλο ψήφισμα,⁹⁷⁵ που αναφέρει τη λέξη «θεοί» στους οποίους, όπως προκύπτει κι από το περιεχόμενο, αναγνωρίζεται η Μεγάλη Μητέρα και ο πάρεδρός της θεός.⁹⁷⁶

Πριν την ελληνιστική εποχή ο Άττις δεν συναντάται ως αντικείμενο λατρείας στις αρχαιολογικές μαρτυρίες. Στον Ελλαδικό χώρο εμφανίζεται πρώτη φορά στο αναθηματικό ανάγλυφο από τον Πειραιά, που χρονολογείται το τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. ή τις αρχές του 3^{ου} αι.π.Χ.⁹⁷⁷ Από το γεγονός, ότι η μοναδική απεικόνιση του Άττι δίπλα στην Κυβέλη συναντάται στα τέλη του 4^{ου} ή αρχές του 3^{ου} αι.π.Χ. σε ανάγλυφο, που ανατίθεται από μία Φρυγία, συνάγεται το συμπέρασμα ότι αυτή την περίοδο ο Άττις

⁹⁶⁹ Gasparro 1985, σ.49. Hermann K., σ.293-299. Foucart 1873, σ. 84-101, Επιγρ. αρ. 4-18. Ferguson, σ.107-140. CCCAII, σ.68-97, αρ. 257-322, πιν. LIX-LXXXV.

⁹⁷⁰ Ferguson, σ. 108: IG II², 1316(246/45? π.Χ.)/1301(220/19 π.Χ.)/1314(213/12 π.Χ.)/1315(211/10 π.Χ.), αρ. 9, σ.79 / 1328 I (183/82 π.Χ.)/ 1327 (178/77 π.Χ.)/1328 II και 1329 και οι δύο στο 175/74 π.Χ. και τέλος 1334 του 70 π.Χ.

⁹⁷¹ Foucart 1873, σ.200, αρ.15-18. Graillet, σ.507. Για την ιστορία των ευρημάτων στον Πειραιά βλ. Michon 1915-18, σ.105-110.

⁹⁷² IGII², 1273 ίσως του 284/83 π.Χ.: Hermann K., 2961. CCCAII, σ.70, αρ.258. Gasparro 1985, σ.49. Αυτό είναι το συμπέρασμα του W.Ferguson, που ισχυρίζεται ότι η επιγραφή IGII², 1316, είναι η αρχαιότερη που αναφέρεται στους Οργεώνες και στον όρο θιασώται: σ.107 σημ.49 και 137-140.

⁹⁷³ IGII², 1315. CCCAII, σ.75, αρ.262. Μητροπούλου 1986, σ.196.

⁹⁷⁴ Παπαχατζής 1993, σ.68.

⁹⁷⁵ IGII²1327.

⁹⁷⁶ Gasparro 1985, σ. 50.

⁹⁷⁷ Staatliche Museum αρ.εup.1612=IGII², 4671. Roller 1994α, σ.245-262, που το χρονολογεί στο 350-325 π.Χ. Naumann, σ.248, πιν.55-56, που το χρονολογεί στο 300 π.Χ. Με την τελευταία χρονολόγηση συμφωνεί και ο Ι. Πετρόχειλος, σ.51 (ανάγλυφο Α2).Βλ. παραπάνω, Β' Μέρος, κεφ.4^ο/II.

ενσωματώνεται στη λατρεία της Μητέρας των Θεών στην Αττική, ενώ στη Φρυγία δεν συναντάται σε κανένα μνημείο την ίδια περίοδο.⁹⁷⁸

Εκτός από τη μαρτυρία, που προέρχεται από τον Πειραιά (ανάγλυφο Άττιος και Αγδίστιδος), την αναφορά στην επίκληση του Άττι από τον Δημοσθένη στον Περί του Στεφάνου λόγο του (259-260) και του Θεόπομπου στη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ., την αναφορά του Στράβωνα,⁹⁷⁹ που συνδέει τις τελετές, που περιγράφονται από τον Δημοσθένη, με τη λατρεία του Σαβάζιου και της Μεγάλης Μητέρας και την ιαχή Ευοίσαβοί και Άττης ύψ δεν υπάρχει άλλη αναφορά ελληνικής λατρείας του Άττιος στην κλασική εποχή.

Ο Άττις στα πλαίσια της ελληνικής λατρείας της θεάς ταυτιζόμενης με τη Ρέα συμμετέχει ως συνοδός της μαζί με τους Κουρήτες, τους Κορύβαντες και τους Καβείρους στις τελετουργίες. Τα ονόματά τους υποδηλώνουν τιτλούχους ιερείς ή μέλη θρησκευτικών εταιρειών αλλά και θεϊκούς ακολούθους.⁹⁸⁰ Στην Ελλάδα ο μύθος του Άττιος συνδέεται με τη φρυγική εκδοχή του και κατά τον 3^ο αι. π.Χ. ο όρος γάλλος εμπεριέχει το στοιχείο του ευνουχισμού.⁹⁸¹

Φλύα

Η επιγραφή, που φέρει ο ένας από τους δύο ταυροβολικούς βωμούς από τη Φλύα του ΕΑΜ (αρ. 1746) μαρτυρεί, πως το ταυροβόλιο στο οποίο αναφέρεται είναι η πρώτη θυσία αυτού του είδους, που τελείται στην Αττική.⁹⁸²

Ραμνούς

Το όνομα «Άττις» ως τίτλος ιερέα της Μεγάλης Μητέρας συναντάται σε μια επιγραφή του 1^{ου} αι. π.Χ. από την Αθήνα, που περιγράφει τη λατρεία της Αγδίστης στον Ραμνούνα.⁹⁸³

Αγαία

Ο Πausανίας αναφέρει, ότι δεν βρήκε καμία «μυστική» παράδοση τουλάχιστον στη Δύμη, που να σχετίζεται με ιερό αφιερωμένο σε αυτόν και στη Μητέρα Δινδυμήνη στην Πάτρα, όπου λατρευόταν ο Άττις, και ότι δεν υπάρχει άγαλμα δικό του.⁹⁸⁴ Κατά

⁹⁷⁸ Naumann, σ. 242. Η L. Roller (1994α σ.256) ερμηνεύει τη χειρονομία της Αγδίσταως στο εν λόγω ανάγλυφο, ως επιβεβαίωση της θεϊκότητας του Άττι. Η θεά προτείνει την τριφυλλόσχημη οινόχρη, που η συγγραφέας την παραλληλίζει με ανάλογο φρυγικό σκεύος πόσης, στον σύντροφό της, προκειμένου να πιει από αυτό καταδεικνύοντας έτσι την καταλληλότητά του να δεχθεί την προσφορά από τη θεά και καλωσορίζοντάς τον στη λατρεία της. Αυτή η υπόθεση εξηγεί την απουσία του Άττιος τόσο από τις φιλολογικές μαρτυρίες όσο και από τις αρχαιολογικές την περίοδο πριν τον 3^ο αι. π.Χ.

⁹⁷⁹ X 3, 18.

⁹⁸⁰ Borgeaud 2001, σ. 76. Για τους Κουρήτες: Στράβων Ι', 3, 7-23(C 466-C474).

⁹⁸¹ Lancellotti, σ13. βλ. επίσης, Lane, σ.118-132. Nock 1925, σ.25-33. Gow 1960. Roller 1997, σ.542 κε.

⁹⁸² Λουκάς, σ.34-35. Βωμοί ΕΑΜ1746 και 1747. Β' μέρος, κεφ.1^ο/II, αρ.7.

⁹⁸³ Roussel, σ.5-8. Pouilloux 1954 α. Ρωμαίος 1928, σ. 233-243.

⁹⁸⁴ Πaus. VII 20,2.

συνέπειαν, δεν γνωρίζουμε τίποτα σχετικό με μυστηριακή λατρεία στην περιοχή αυτή, πέρα από τον υπαινιγμό του περιηγητή για την ύπαρξη λατρείας του Άττιος στην Πάτρα.

Σαμοθράκη

Στη Σαμοθράκη το όνομα συναντάται ως ιερατικός τίτλος σε ύμνο για τον Άττι, που παρατίθεται από τον Ιππόλυτο.⁹⁸⁵

II.Επιγραφές και φιλολογικές μαρτυρίες, που συνδέουν τον Άττι με την Κυβέλη μέσω της ιδιότητάς του ως υιού της θεάς.

Η φρυγική εκδοχή του μύθου⁹⁸⁶ ήταν διαδεδομένη και γνωστή στη Μ.Ασία και αυτό αποδεικνύεται από ένα άγαλμα του Άττιος με μια επιγραφή, που βρέθηκε στις Θέρμες Θησέως της Λυδίας (Lydian Thermai Theseos), στο Χαμάμ.⁹⁸⁷ Το άγαλμα ήταν τοποθετημένο μέσα σε ένα σπήλαιο, όπου τρεις κόγχες ήταν λαξευμένες στις φυσικές παρειές του βράχου και διακοσμούσαν με παραστάσεις από τον θρύλο του Άττι. Το άγαλμα αποδίδει τον Άττι με τα γόνατα λυγισμένα φορώντας ανατολικό ένδυμα. Ο P.Hermann πιστεύει, ότι πρόκειται για την απεικόνιση του Άττιος κατά τη διάρκεια της ανάπαυσής του τον χειμώνα πριν την ανάστασή του την Άνοιξη.⁹⁸⁸ Η επιγραφή στη βάση του αγάλματος αναφέρει τα εξής: «Μητέρος ἀθανάτων θάλ[λ]ος φρύγιον ἀγλαόν Ἄττην ἄντρω ἐνί ξαθέω, γείτονα Ναϊάδων, εἶδρυσεν κλείουσα Οὐαλέντιλλ' εὐπατέρεια...».⁹⁸⁹ Το πιο ενδιαφέρον στην προκείμενη επιγραφή είναι το γεγονός ότι ο αγλαός Άττης αναφέρεται γεννημένος στη Φρυγία ως γιος της Μεγάλης Μητέρας. Κι έτσι είναι πολύ πιθανόν ο Λουκιανός να χρησιμοποίησε μια φρυγική πηγή όταν έγραψε: «ἔνιοι δε καὶ γνήσιον υἷόν αὐτῆς ὄντα τοῦτο δι' ἐκείνο παθεῖν αὐτόν φασί».⁹⁹⁰ Το όνομα της θεάς δεν αναφέρεται στην πρώτη γραμμή, αλλά ο συγγραφέας αποσαφηνίζει πως πρόκειται για τη Ρέα-Κυβέλη.

⁹⁸⁵ Κατά πασών αἰρέσεων ἔλεγχος 5.8.9, 5.9.1-11.

⁹⁸⁶ Πανσανίας 7.17.10-11 και Αρνόβιος, Adversus Nationes 5.5-7. Βλ. και παραπάνω, σημ.758.

⁹⁸⁷ Hermann P., σ. 43, αρ. 36, πιν. XI, 1.

⁹⁸⁸ Hermann P., σ. 44, σημ. 171, όπου παραπέμπει στο Keil-Premmerstein, σ.228 και PIR II², σ. 395 αρ. 1622, που βασίζεται σε μαρτυρία του Πλούταρχου: Plutarch, De Iside et Osiride, 69: «Φρύγες δε τον θεόν οἰόμενοι χειμῶνος καθεύδειν».

⁹⁸⁹ Gasparro 1979, σ.82, σημ.5. Η Ουαλέντιλα, που είναι γνωστή και από άλλες επιγραφές της Ρωμαϊκής περιόδου, ανέθεσε το άγαλμα στο ιερό σπήλαιο. Και είναι γνωστό από επιγραφικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες, ότι ιερά της Κυβέλης συχνά εντοπίζονται μέσα σε φυσικά σπήλαια.

⁹⁹⁰ Λουκιανός, Σχολ. Ζεὺς τραγωδός 8: «Ορισμένοι λένε ότι ήταν γνήσιος γιος της θεάς». Βλ. επίσης και τη μαρτυρία του Οβιδίου, Μέρος Β', Κεφ.4°/II.

Η επιγραφή από την άλλη, αποδίδει το «γείτονα Ναϊάδων» στον Άττι, και ο P.Hermann θεωρεί ότι οι Ναϊάδες είναι οι Νύμφες των λουτρών στις Θερμές.⁹⁹¹

Σημαντική φιλολογική μαρτυρία που μας πληροφορεί για τη σχέση μητέρας και γιου είναι ο ύμνος του χριστιανού απολογητή Ιππολύτου: «*εἴτε ἄπόγονος τοῦ Κρόνου εἶσαι εἴτε τοῦ Διός, μακάριε, ἢ πάλι ἀπόγονος τῆς Ρέας, χαῖρε μεγάλε θεέ, Ἄττι,...*» και «*θα ψάλλω τόν ὕμνο τοῦ Ἄττιος, γιου τῆς Ρέας,...*».⁹⁹²

Στη Διονυσόπολι εντοπίζεται η λατρεία μιας Αρτέμιδος-Λητούς, η επίκληση της οποίας συχνά είναι Μητέρα.⁹⁹³ Ο θεός που συνδέεται μαζί της ως σύνναος και σύμβωμος με τα ονόματα Μην Σώζων, Δίας-Σαβάζιος, Απόλλων, δεν είναι σύζυγός της αλλά ο γιος της: πρόκειται για θεά παρθένο και Μητέρα και η λατρεία αυτή αφορά την Ἄρτεμη-Λητώ και τον Λαίρβενο ή Λαίρμηνο Απόλλωνα.⁹⁹⁴ Από τη Λυδία προέρχονται επιγραφές του 2^{ου} αι.π.Χ., που αναφέρονται στην Αρτέμιδα-Αναείτι. Σε μία από αυτές συναντάται η επίκληση Μητέρα-Αναείτις, που παραπέμπει στην Εφεσία Αρτέμιδα. Η λατρεία αυτή πιθανότατα εκτεινόταν από την ακτή της Παμφυλίας στην Πέργη, προς βορρά στη Διονυσόπολη και τα Σάταλα (Λυδία) και έως την Έφεσο. Αυτός ο σύμβωμος ανατολικός θεός προέκυψε από τη συγχώνευση του Διός, του Ασκληπιού και του Απόλλωνος, ενός υψίστου, δηλαδή, θεού, ενός θεού με θεραπευτικές ιδιότητες και ενός με μαντικές, αντιστοίχως.⁹⁹⁵ Η T.Price αναφέρει ότι η λατρεία αυτή πιθανότατα είναι προγενέστερη των επιγραφών αυτών.⁹⁹⁶ Αναφέρουμε τις μαρτυρίες αυτές μέσα στο πλαίσιο του συγκρητισμού της Αρτέμιδος-Λητούς με την Κυβέλη, όπου αντανακλάται ιδιαίτερα η ομοιότητα της σχέσης του Ἄττιος με τον σύμβωμο θεό της πρώτης. Με τον έμμεσο αυτό τρόπο καταδεικνύεται και η σχέση της φρυγικής Μητέρας με τον Ἄττι.

III. Μαρτυρίες της ιδιότητας της Μητέρας ως Κουροτρόφου.

Σε καμία περιοχή, όπου μαρτυρείται η λατρεία της Μητέρας δεν εντοπίζεται αναφορά της με την ιδιότητα της Κουροτρόφου. Εξαιρεση αποτελεί η Φαιστός, όπου η ύπαρξη Μητρώνου μαρτυρείται από έμμετρο ιερό νόμο του 2^{ου} αι. π.Χ., στον οποίο

⁹⁹¹ Βλ.σημ.988.

⁹⁹² Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος 5, 9, 8 και 5, 9, 9.

⁹⁹³ Στη Διονυσόπολη εντοπίζεται και ιερό της Μητέρας των θεών. Βλ.Α Μέρος, Ναϊσκοί εκτός Αττικής, αρ.11.

⁹⁹⁴ Ramsay 1889, σ.228. Βλ. και Ramsay 1882, όπου αναφέρεται και στο Σίτυλο ιερό του Απόλλωνος κοντά σε αυτό της Μητέρας Σιτυλήνης: σ.35.

⁹⁹⁵ Ramsay 1889, σ.225-229., βλ. Παρακάτω, Δ' μέρος σχετικά με την αναφορά του μελετητή στα ναϊσκόμορφα ανάγλυφα της Κυβέλης με τον νεανία θεό.

⁹⁹⁶ Price 1978, σ. 156-157.

αναφέρεται η φράση «καί οί γενεαί υπέχονται», που δηλώνει το γεγονός, ότι οι λατρευτές της θεάς θέτουν τους απογόνους τους στην προστασία της.⁹⁹⁷

Επίσης, μία σειρά από αναθηματικές επιγραφές, που βρέθηκαν στον Πειραιά στα πλαίσια της ιδιωτικής λατρείας, αναφέρονται στη συνδρομή της Κυβέλης στον τοκετό. Η ιδιότητά της αυτή ίσως ερμηνεύει και την εικονογραφία της στα ειδώλια, που την απεικονίζουν στον τύπο της Κουροτρόφου.⁹⁹⁸ Τις μαρτυρίες αυτές έρχεται να ενισχύσει και εκείνη του Διόδωρου, σύμφωνα με την οποία η Μητέρα των θεών χαρακτηρίζεται προστάτις των βρεφών.⁹⁹⁹

Ορισμένοι μελετητές διατύπωσαν την άποψη, ότι από τη στιγμή που οι Έλληνες δεν ήταν εξοικειωμένοι με το λιοντάρι και τη σημασία που του είχε αποδοθεί στη Μ. Ασία, το σύμβολο αυτό της Μητέρας των θεών αντικαταστάθηκε από το βρέφος στους κόλπους της.¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁷ SEG LIII-2, 2003, αρ.979, σ. 194. Το μετρικό επίγραμμα, που είναι χαραγμένο στο αέτωμα της Φαιστού (3^{ος}-2^{ος} αι. π.Χ.) εγγυάται την εύνοια της θεάς σε όλους όσους φροντίζουν τα παιδιά τους : Comparetti, σ. 265-275. De Sanctis, σ. 222-226. Διαφορετική ερμηνεία του μνημείου, ωστόσο, έχει δοθεί από τον A.Dietrich (σ.112-115) και τον Kern 1916, σ.554-567. Επίσης, CCCAII, σ.211, αρ.661.

⁹⁹⁸ Roller 1994α, σ. 257. Βλ. και CCCAII, αρ. 273, 275, 276: 3 επιγραφές που την αναφέρουν ως «φιλόανθρωπη μαία». Price 1978, σ.64-65. Linfert 1966, σ.497-501.

⁹⁹⁹ Διόδωρος Βιβλ.ιστ. III, 58, 3.

¹⁰⁰⁰ Johnston P.A., σ.102. Tacheva-Hitova, σ. 136-7, αρ.II, και σ.121, 122.

Πίνακας I

Επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες της λατρευτικής σχέσης της Κυβέλης με τις θεότητες Ερμή, Εκάτη, Περσεφόνη και Πάνα.			
Ερμής	Εκάτη	Παν	Περσεφόνη
Πειραιάς	Αθήνα (Αττική)	Αθήνα (Ιλισσός)	Αθήνα, Φλύα (Αττική)
Κόρινθος	Σικυώνα	Θήβα	Θράκη
Θήβα	Θήρα	Επίδαυρος	Κύζικος
Σαμοθράκη	Σαμοθράκη		Κ. Ιταλία
Θεσσαλονίκη	Χίος		
Ολβία	Μύλασα		
Λυκία	Έφεσος		
Λυδία	Κολοφών		

Πίνακας II

Επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες λατρείας Άττιος	Επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες σχέσης Κυβέλης και Άττιος ως μητέρας και υιού	Επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες λατρείας Κυβέλης ως Κουροτρόφου
Πειραιάς	Λυδία	Πειραιάς
Φλύα	Λουκιανός	Φαιστός
Ραμνούς	Ιππόλυτος	
Αχαΐα		
Σαμοθράκη		

Πίνακας III

Επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες συνύπαρξης των θεοτήτων			
Ερμής και Εκάτη	Ερμής και Περσεφόνη	Παν και Εκάτη	Παν και Περσεφόνη
Αθήνα (Ακρόπολη)	Αττική	Αρτεμίδωρος	-
Αττική	Αθήνα	Ευριπίδης	
Κοζάνη	Θεσσαλία		
Δήλος	Μοργκαντίνα		
	Απουλία		

Πίνακας IV

Εικονογραφικά παράλληλα αττικών ναΐσκων με συμπληρωματικές μορφές			
Ερμής και Κυβέλη	Νεανίας (Ερμής)-Κυβέλη-Δαδούχος	α)Κυβέλη-νεανίας-δαδούχος-Παν	Κυβέλη-νεανίας (οινοχόος)
Κάλυμνος	Αθήνα	Πειραιάς	Αθήνα
Έφεσος	Άγρες	β)Κυβέλη-νεανίας-Παν	Πειραιάς
Κύζικος	Πειραιάς	Ιωνικές ακτές μεταξύ Εφέσου και Σμύρνης	Φιλιάτι
Λυδία	Φλύα		Καραντάς Βοιωτίας
Μυσία	Όλυνθος		Βεργίνα
Φρυγία (Ακμονία)	Θεσσαλονίκη		Άνδρος
Σμύρνη	Μεσημβρία Θράκης		Σάμος
Μαγνησία Σιπύλου	Θάσος		Τήνος
Βιθυνία	Ερέτρια		Μαγνησία Σιπύλου
Όστια	Κύπρος		Έφεσος
Ρώμη	Άκρες Σικελίας		Σμύρνη
	Ολβία		
	Ίστρια		
	Νυμφαίο		
	Παντικάπαιο		
	Nablus-Neapolis		

Πίνακας V

Εικονογραφικά παράλληλα αττικών ναϊσκων με συμπληρωματικές μορφές					
Κυβέλη και Εκάτη	Κυβέλη και δαδούχοι	Κυβέλη και Παν	Παν-Δήμητρα-Κόρη	Παν-Εκάτη ή Άρτεμις-Εκάτη	α) Παν-Ερμής-Δήμητρα-Κόρη-Εκάτη
Κόρινθος	Αθήνα	Αθήνα	Αθήνα (Ιλισός)	Αττική	Θήβα
	Φλία	Βάρη			
	Λειβαδιά	Λειβαδιά	Μέγαρα		β) Παν-Ερμής-Δήμητρα-Κόρη
	Φάλαννα, Φερές	Πάρνηθα	Πάρος		Αττική
	Λήμνος	Βοιωτία (Τανάγρα)			Αθήνα (Ιλισός)
	Κύζικος	Βεργίνα			
	Γόρδιο	Πάρος			
	Άκρες Σικελίας	Όστια			
		Άκρες Σικελίας			

Πίνακας VI

Κυβέλη με παιδί στην αγκαλιά της	Ο Άτις ως παιδί με την Κυβέλη
Κύπρος	Ιταλία (άγνωστη η ακριβής προέλευση)
Αντιόχεια	
Άργος	
Όλυνθος	
Ερυθρές	
Ταρσός	
Κύμη	
Αιζανοί	

Πίνακας VII

Σύμπτωση εικονογραφικών και επιγραφικών μαρτυριών λατρευτικής συνύπαρξης των μορφών και των ταυτιζόμενων με αυτές θεοτήτων με την Κυβέλη			
Ερμής και Κυβέλη	Οινοχόος νεανίας και Κυβέλη	Εκάτη Περσεφόνη και Κυβέλη	Δαδούχος κόρη και Κυβέλη
Αττική (Αθήνα-Πειραιάς)	Αττική (Πειραιάς)	Περσεφόνη/ίσως Φλύα	Αθήνα
Μακεδονία	Βοιωτία (Τανάγρα, Θήβα)		
Λυδία	Μακεδονία (θεσσαλονίκη)		
Εύξεινος Πόντος (Ολβία, Παντικάπαιο, Νυμφαίο)			

* με κόκκινο οι περιοχές όπου οι εικονογραφικές μαρτυρίες περιλαμβάνουν και τη δαδούχο κόρη

Κεφάλαιο 6^ο

Μαρτυρίες θεοκρασίας της Κυβέλης με τις θεές Δήμητρα και Ρέα

I.Δήμητρα

Η βασική ομοιότητα της Μητέρας των θεών και της Ολύμπιας θεάς Δήμητρας εντοπίζεται στους σχετικούς μύθους, που αφορούν τις λατρείες τους και συγκεκριμένα στα επεισόδια της περιπλάνησής τους για την εύρεση της Κόρης-Περσεφόνης και την επέμβαση του Διός με σκοπό την αποκατάσταση της ισορροπίας της φύσης. Η εξομοίωση αυτή προβάλλεται από τον Ευριπίδη¹⁰⁰¹ και έναν ύμνο από την Επίδαυρο.¹⁰⁰² Χαρακτηριστικός είναι ο παραλληλισμός στο σημείο, που και οι δύο θεές θέτουν τους ίδιους ουσιαστικά όρους για την αποδοχή της συμφιλίωσης.¹⁰⁰³ Ο Ευριπίδης προβαίνει σε μία πιο ισχυρή εξομοίωση όταν παρουσιάζει τη θεά να αναζητά την κόρη της σε ένα άρμα που το σύρουν λιοντάρια.

Στην Ελένη και τις Βάκχες ο Ευριπίδης επικεντρώνεται στην ασιατική πλευρά της θεάς συνδυάζοντας τη λατρεία της με αυτή της εδραιωμένης στην ελληνική θρησκεία Μητέρας των θεών. Ο χορός στους στίχους 1301-1368 της Ελένης μεταφέρει με τις διηγήσεις του τους θεατές στην ιστορία της απαγωγής της Περσεφόνης και της αναζήτησής της από τη Δήμητρα, την οποία αποκαλεί Μητέρα ή Μεγάλη Μητέρα. Η έλευσή της στο βουνό Ίδη για την εύρεση της κόρης της συνδέεται με την Ελένη της Τροίας.¹⁰⁰⁴ Ίσως, όμως, συνδέεται με τη Φρυγία και την καταγόμενη από αυτήν Κυβέλη. Ο χορός εδώ δεν ονομάζει τη θεά ποτέ με το συνηθισμένο της όνομα κι ενώ γνωρίζει το ελευσινιακό της Δηώ, όπως προκύπτει από τον Ομηρικό ύμνο για τη Δήμητρα¹⁰⁰⁵ και

¹⁰⁰¹ Ευριπίδης, Ελένη.

¹⁰⁰² IG IV i² 131. Maas 1933, σ.8-21, αρ.3. Ο ποιητής του ύμνου αποκαλεί τη θεά «άνασσα του Ολύμπου». Ο P.Maas θεωρεί, ότι ο ύμνος καταγράφει όλα αυτά σε μία δεδομένη χρονική στιγμή, αυτή κατά την οποία οι νέοι θεοί ακόμα διευθετούν τις θέσεις τους δίπλα στους παλιούς όπως συμβαίνει στην Ησιόδεια Θεογονία, όπου η Μητέρα απαιτεί την ίδια εξουσία που είχε ως σύζυγος του Κρόνου και συνεχίζοντας συγκρίνει τον ύμνο με την Εκάτη στη θεογονία, όπου ο Δίας της παραχωρεί έναν ρόλο σε κάθε ένα από τα τρία στοιχεία (αέρας, γη, θάλασσα). Βλ. Maas 1933, σ.8-21, αρ.3 και Robertson, σ.288-90 και σημ.199, 207 και παρακάτω, σημ. 1003.

¹⁰⁰³ Στον επιδαύριο ύμνο η Μητέρα δέχεται να συμφιλιωθεί με τους θεούς μόνο αν της δοθεί το εν τρίτον από τον ουρανό, τη γη και τη θάλασσα, ενώ στον Ομηρικό ύμνο η Δήμητρα συμβιβάζεται με τον Δία θέτοντας τον όρο η κόρη της να παραμένει στον Κάτω Κόσμο μόνο κατά το εν τρίτον του έτους, βλ. PMG, 935, γρ.4-26, σ.502-3: «...ταν Ματέραν τῶν θεῶν, ὡς ἦλθε πλανώμενα και ὦρια και νάπας συρούσαρπα τα κόμαν κατῶρημένα φρένας. Ο Ζεὺς δ' εσιδῶν ἄναξ, ταν Ματέραν των θεῶν κεραυνόν έβαλλε και πέτρας διέρησσε και τα τύμπανα ελάμβανε. Μάτηρ ἄπιθ' εἰς θεούς, και μη και ὄρη πλανώ μη σ' ἡ χάροπος λέοντες ἡ πολιοῖ λύκοι και οὐκ ἄπειμι εἰς θεούς ἂν μη τα μέρη λάβω, το μεν ἡμισυ ούρανῶ, το δε ἡμισυ γαίας, πόντω το τρίτον μέρος χούτως απελεύσομαι. Χαίρε ὦ μεγάλα ἄνασσα Μάτερ Όλύμπου».

¹⁰⁰⁴ Roller 1996, σ. 310-11.

¹⁰⁰⁵ Ομηρικός ύμνος II, 47, 211, 492.

αποδεικνύεται και από τον στίχο 1343 της τραγωδίας, προτιμά να την επικαλείται ως Μητέρα και ειδικότερα Μεγάλη Μητέρα.¹⁰⁰⁶ Όσον αφορά την ταύτιση της θεάς, η οποία συγγέεται με τη Δήμητρα στην τραγωδία του Ευριπίδη, οι μελετητές διχάζονται ανάμεσα στην Κυβέλη και τη Ρέα, καθώς στην τελευταία αρμόζει επίσης το επίθετο Μητέρα των θεών εννοούμενο υπό την ιδιότητά της ως μητέρα των Ολύμπιων θεών.¹⁰⁰⁷ Η θεοκρασία αυτή προκύπτει μέσα από το επίθετο ορεία, που της αποδίδει ο χορός, καθώς επίσης και μέσα από τα κρόταλα, τα τύμπανα, τον αυλό και το λιοντάρι, που οδηγεί το άρμα της. Ιδιαίτερα, όμως, το βουνό Ίδη, που παραπέμπει στο άλλο επίθετο της θεάς, Ίδαία Μήτηρ, ανακαλεί εκτός από την φρυγική της προέλευση και την Κρήτη.

Η σύγχυση μεταξύ της Δήμητρας και της Κυβέλης ξεκινά από τον 6^ο αι. π.Χ. και διαπιστώνεται από την παράσταση μιας αττικής μελανόμορφης όλπης του ύστερου 6^{ου} αι. π.Χ., που εικονίζει τη Δήμητρα και την Κόρη να συνοδεύονται από ένα λιοντάρι.¹⁰⁰⁸ (Εικ.268) Η μαρτυρία αυτής της διαδικασίας εντοπίζεται στην Αθήνα από την ύπαρξη αγγείων στο παλαιό Μητρώο όμοιων με εκείνα, που χρησιμοποιούνταν στις τελετουργίες της Δήμητρας.¹⁰⁰⁹ Από μία δεξαμενή δυτικά της στοάς του Διός στην Αγορά της Αθήνας, η χρήση της οποίας καταργήθηκε στα τέλη του 4ου αι.π.Χ. και χρησιμοποιήθηκε ως αναθηματικός αποθέτης, προέκυψε ένας κέρνος. Ο συγκεκριμένος τύπος αγγείου είναι χαρακτηριστικός της ελευσινιακής λατρείας,¹⁰¹⁰ ενώ ο Ησύχιος το συνδέει με τη λατρεία της Κυβέλης.¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁶ Στίχοι 1340 και 1355, αντιστοίχως.

¹⁰⁰⁷ Gasparro 1978, σ. 1156. Ο W.Rapp (στ. 1643) την ταυτίζει με την Κυβέλη και εντοπίζει την κύρια διαφορά μεταξύ της ελληνικής μητέρας των θεών και της ασιατικής θεάς στη σύνδεση της πρώτης με τον Πάνα και τις νύμφες και του προσδιορισμού της δεύτερης από το επίθετο Δινδυμήνη και τη σχέση της με τον Άττι. Η Ρέα απέχει και από τις δύο και ο Ευριπίδης αναφέρεται σαφώς στη Μητέρα, θεά ελληνική, στοιχείο, που αντιφάσκει στην προσπάθειά του να υπογραμμίσει την εξομοίωση της Δήμητρας με τη φρυγική θεά. Αντίθετα, ο L.Farnell (Cults III, σ. 293-297) ισχυρίζεται, ότι η επίκληση Μήτηρ Θεών αναφέρεται στη Ρέα, την οποία οι Έλληνες ερχόμενοι σε επαφή με την Κρήτη, που κυριαρχούνταν από τη μητρωϊκή αυτή θεότητα, αφομοίωσαν στο πάνθεόν τους ως μητέρα των Ολύμπιων θεών. Διαχωρίζει αυτή τη μητέρα των Κρητοελληνικών θεών από την ασιατική Κυβέλη, της οποίας γνώρισμα αποτελεί και ο οργιαστικός χαρακτήρας της λατρείας. Αναγνωρίζει ωστόσο, ότι από τον 5ο αι. π.Χ. και μετά τα ονόματα Ρέα, Κυβέλη, Μητέρα ή Μεγάλη Μητέρα χρησιμοποιούνταν αδιάφορα μέσα στη λογοτεχνία για να δηλωθεί μία και μοναδική θεϊκή οντότητα. Πριν από τον Ευριπίδη η Μητέρα των Θεών δεν ταυτίζεται με την Κυβέλη, βλ. Henrichs, σ. 256-257. σχετικά με την αναφορά του ονόματος Κυβέλη στον ελλαδικό χώρο, βλ. Brixhe, σ.40 κε. Για την πρώτη του εμφάνιση στη Δύση, Guarducci 1970 και 1983. La Geniere 1985, σ.694-700.

¹⁰⁰⁸ Metzger 1965, σ. 22, αρ. 43, πιν.VIII.

¹⁰⁰⁹ Roller 1996, σ. 312.

¹⁰¹⁰ Thompson 1937, σ.206-208. Σχετικά με τον κέρνο βλ. Dow, σ.179. βλ. Επίσης και τη λατινική ταυροβολική επιγραφή CIL VI, 508 (παραπάνω, Κεφ.2^ο/II), όπου συναντάται η λέξη caerno ως αναφορά στο τελετουργικό σκεύος.

¹⁰¹¹ Ησύχιος, λ.Κέρνεα. Η φιλολογική αυτή μαρτυρία ενισχύεται από ένα επίγραμμα της Παλατινής Ανθολογίας (7, 709), που αναφέρει την ύπαρξη κερνοφόρου ιερέα (κερνά), καθώς και επιγραφές της ρωμαϊκής περιόδου, που μας πληροφορούν σχετικά με τους κερνοφόρους πιστούς της Ρέας-Κυβέλης: Λουκάς, σ. 155.

Οι ανασκαφές στο Μητρώο των Αθηνών απέδωσαν και άλλα ευρήματα κυρίως του 4^{ου} αι. π.Χ., που υπαινίσσονται σχέση της θεάς με την Ελευσίνα και αντιστρόφως. Συγκεκριμένα ναΐσκοι με την ένθρονη μορφή της θεάς βρέθηκαν μέσα στο Ελευσινιακό ιερό,¹⁰¹² ενώ ένα ψήφισμα του 353/2 π.Χ., με αναφορά στις προσφορές προς τις Ελευσίνιες θεότητες είχε λαξευτεί σε μία στήλη τοποθετημένη μπροστά στο αθηναϊκό Μητρώο.¹⁰¹³ Επίσης, ένα όρυγμα, που θεωρήθηκε ταυροβολική τάφος, καθώς και ένας αριθμός μητροϊκών ειδωλίων, που ευρέθησαν στο ελευσίνιο ιερό αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη της λατρείας της Μητέρας των θεών, Κυβέλης, εκεί. Το εν λόγω ιερό δεν υπήρξε μητροϊκό κέντρο, ίσως όμως ασκήθηκε επίδραση της μητρίας λατρείας κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους και ιδίως την περίοδο της αυτοκρατορίας του Ιουλιανού, ο οποίος θεωρούσε τη φρυγική και την ελληνική Μεγάλη Μητέρα ταυτόσημες θεές και ίσως λόγω του θαυμασμού και της αποδοχής από μέρους του των Γάλλων ευνούχων της Κυβέλης να είχε υποβοηθήσει την εισκόμιση μητροϊκών στοιχείων στην ελευσίνια λατρεία, ενώ ένωσε την ιερατεία της Δήμητρας και της Κυβέλης στο ιερό.¹⁰¹⁴ Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η Ρέα-Κυβέλη είχε εισαχθεί στην Ελευσίνα, αλλά ήταν υποδιέστερη της κύριας ελευσίνιας θεότητας της Δήμητρας.¹⁰¹⁵

Ο W.Slater θεωρεί τον συγκρητισμό μεταξύ της Κυβέλης και της Δήμητρας μέσα από το πρίσμα του Πινδάρου και θεωρεί ότι όταν επικαλείται τη θεά ως Μήτηρ, ίσως υπαινίσσεται τη Δήμητρα, που στη Θήβα συλλατρευόταν με τον πάρεδρό της Διόνυσο.¹⁰¹⁶

Ο συγκρητισμός μεταξύ Δήμητρας και Κυβέλης δεν διαφαίνεται μόνο μέσα από τον μύθο. Η περιπέτεια της Δήμητρας υπό όρους μητροϊκούς μεταφέρεται σε οργιαστικές τελετές που πλαισιώνουν την αναζήτηση της Κόρης, δηλαδή, τον δρόμο της θεϊκής μητέρας της μέσα σε ήχους κυμβάλων και τυμπάνων, μουσικών οργάνων που χρησιμοποιούνται στα οργιαστικά μυστήρια της Κυβέλης.¹⁰¹⁷ Στα Αργοναυτικά του Απολλωνίου Ρόδου Β' συναντούμε τη φράση «*Ορεισιδρόμου τε λατρείαν μητρός, ἅ τε Κυβέλοισ ὄρεσιν μητίσατο κόρη Φερσεφόνη περί πατρός ἀμαιμεκέτου Κρονίωνος*».¹⁰¹⁸

Στο ανάγλυφο από την αρχαία Σινούεσσα του 4^{ου} αι. π.Χ. εικονίζονται τρεις γυναικείες μορφές, που ερμηνεύονται ως Δήμητρα, Κόρη και Ρέα-Κυβέλη.¹⁰¹⁹ Επίσης, η Κυβέλη και η Δήμητρα εμφανίζονται στο ανάγλυφο του εθνικού αρχαιολογικού μουσείου

¹⁰¹² CCCAII, σ.110-112.

¹⁰¹³ IG II², 140.

¹⁰¹⁴ Λουκάς, σ.29.

¹⁰¹⁵ Vermaseren 1977, σ. 36.

¹⁰¹⁶ Slater, σ.144, 146. Πινδ. Ισθμ. V3: χαλκοκρότου πάρεδρον Δαμάτερος=Διόνυσος.

¹⁰¹⁷ Gasparro 1978, σ. 1171, 1173-4.

¹⁰¹⁸ Αργοναυτικά, στ. 21-23 [Kern O.F., T 224, σ. 65].

¹⁰¹⁹ Picard 1931, σ. 25-34 (σ.27) και 1944, σ. 130, σημ.4. Mingazzini, σ.309-315, Πιν. XXIV. Βλ. και παραπάνω, Β' μέρος, κεφ.2^ο/VI.

Αθηνών αρ. 3862.¹⁰²⁰ Σε ένα ανάγλυφο από την πόλη Kula της Μαιονίας, που χρονολογείται στην αυτοκρατορική περίοδο, εικονίζονται τρεις θεές ταυτιζόμενες επιγραφικά ως Άρτεμις, Δήμητρα και Νίκη.¹⁰²¹ Ωστόσο, η θεά, που ερμηνεύεται ως Άρτεμις, συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά της Κυβέλης. Είναι ένθρονη και πλαισιώνεται από λέοντες.

Στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Αλικαρνασσό είχαν αποκαλυφθεί εικόνες της Κυβέλης,¹⁰²² ενώ ένα πήλινο ειδώλιο, που εικονίζει μία ένθρονη μορφή ανάλογη με αυτή της Κυβέλης με μικρό λιοντάρι στους μηρούς της βρέθηκε στον ναό της Μαλοφόρου στον Σελινούντα.¹⁰²³ Κατά την περιήγησή του στην Κόρινθο ο Πausanίας αναφέρει, ότι ο ναός των Μοιρών, στον οποίο φυλάσσονταν αγάλματα της Δήμητρας και της Κόρης, ήταν ιδρυμένος δίπλα στον ναό της Μητέρας των θεών.¹⁰²⁴ Στη Λυκόσουρα μπροστά από τον ναό της Δέσποινας βρίσκονται τρεις βωμοί αφιερωμένοι σε αυτή τη θεά, στη Δήμητρα και στη Μεγάλη Μητέρα.¹⁰²⁵

Οι δύο θεές ήταν στενά συνδεδεμένες στο τυπικό της αττικής λατρείας, όπως διαφαίνεται από τον σημαντικό ρόλο, που διαδραμάτιζε το Μητρώο στις Άγρες στις τελετές των Ελευσινίων μυστηρίων και από την ιδιότητα της Μητέρας ως φύλακος των νόμων, που παραλληλίζεται με αυτή της Δήμητρας θεσμοφόρου.¹⁰²⁶

Φιλολογικές μαρτυρίες αναφέρουν, ότι τα μικρά μυστήρια των ελευσινίων θεοτήτων, που προηγούνταν των μεγάλων της Ελευσίνας εορτάζονταν στις Άγρες σε ένα ιερό, που προσδιορίζεται ως Μητρώο.¹⁰²⁷ Το στοιχείο αυτό οδηγεί στην υπόθεση ότι η Μητέρα των θεών και οι Ελευσίνιες θεότητες συλλατρεύονταν στο ίδιο ιερό.¹⁰²⁸

¹⁰²⁰ Βλ. Παραπάνω Β' Μέρος, κεφ. 1^ο/IV, αρ. 5.

¹⁰²¹ Buresch, σ. 69-70 και Horsley, Πιν. XXXII, c. Για την Άρτεμι και την Κυβέλη, βλ. αυτόθι, σ. 137-140.

¹⁰²² Newton, σ. 328, αρ. 2, Πιν. XLVI, 5. Graillot, σ. 186, σημ. 1 και σ. 364, σημ. 3.

¹⁰²³ Gabrici, στ. 1-414, Πιν. I-XCVII, συγκεκριμένα στ. 214 sg, Πιν. XXXIX. Στη Σικελία είναι ευρέως διαδεδομένος ενός τύπου πήλινου ειδώλιου, που αναπαριστά την Περσεφόνη καθιστή σε ιερατική μετωπική στάση με πόλο στο κεφάλι. Έχουν εντοπιστεί σε μεγάλη ποσότητα επίσης και στον Ελλαδικό χώρο (Σάμος, Κως, Θήρα, Αίγινα, Όλυθος, Περαχώρα). Ως τόπος προέλευσής τους θεωρείται η Ρόδος, ενώ είχαν εξαχθεί στην Συρία και την Παλαιστίνη. Η θεά αποδίδεται ενίοτε να κρατεί ένα λουλούδι, ή ένα πουλί. Ιδιαίτερη αποτελεί η μοναδική περίπτωση, που εμφανίζεται να κρατεί μικρό λιοντάρι. Δεν πρόκειται για την Κυβέλη, αλλά για μία φιλική προστάτρια των έμβιων όντων και της φύσης γενικότερα. Ωστόσο, πολλά ειδώλια λιονταριών έχουν βρεθεί στην Gaggera και στις Συρακούσες, ενώ στη Γέλα προέκυψαν πολυάριθμα ειδώλια Κυβέλης του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Ο G.Zuntz θεωρεί, πως αποτελούν προσωποποιημένες εικόνες της ανώνυμης θεάς, της Μεγάλης Μητέρας, καθώς δεν τεκμηριώνουν ως ευρήματα μια τόσο πρόωμη εισαγωγή της ανατολικής λατρείας στη Σικελία. Βλ. Zuntz, σ. 110-111.

¹⁰²⁴ Πausanίας, II. 4.7.

¹⁰²⁵ Πausanίας, VIII. 37.2. Gasparro 1978, σ. 1186-1187, ση. 177-199. Kern 1901, στ. 2729, 2734. Stiglitz, σ. 50 κε.

¹⁰²⁶ Travlos 1971, σ. 112.

¹⁰²⁷ Frapiccini, σ. 24 και σημ. 60. Σχετικά με τις φιλολογικές μαρτυρίες, βλ. Bekker, Anecd. 326-24, 334.11. Σούδα, λ. Άγρα. Στεφ. Βυζ., λ. Άγρα. Ησύχιος, λ. Άγρα.

¹⁰²⁸ Frapiccini, σ. 24-26. Πιθανότατα μετά την επίσημη καθιέρωσή της η λατρεία της θεάς στην Αγορά είχε πολιτικό χαρακτήρα. Η Μητέρα λατρευόταν ως εγγυήτρια των νόμων πάντα σε αναφορά με την πολιτική ζωή των Αθηναίων. Στο εν Άγραις μητρώο, όπου εορτάζονταν τα μικρά μυστήρια της Δήμητρας και της

Σύμφωνα με τον E.Will διαπιστώνονται στενές σχέσεις μεταξύ του αθηναϊκού Μητρώου και του εν άγραις με την Ελευσίνα χωρίς να είναι δυνατός ο προσδιορισμός της ακριβούς φύσης τους και της αρχαιότητάς τους. Ωστόσο, ο μελετητής αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η Μητέρα δεν είναι συνενωμένη με τη Δήμητρα.¹⁰²⁹

Είναι χαρακτηριστικός, πάντως, ο συγκρητισμός της Κυβέλης με τη Δήμητρα και σαφής η επίδραση της τελευταίας στη λατρεία της πρώτης. Η ταύτιση αυτή μαρτυρείται εκτός από τον Ευριπίδη και στον ποιητή Μελανπιπίδη, ο οποίος γράφει τον 5^ο αιώνα π.Χ. ότι η Μητέρα των θεών και η Δήμητρα είναι η μία και αυτή θεά.¹⁰³⁰

Αξιοσημείωτη είναι η αιτία της καταβάρθρωσης του μητραγύρτη από τους Αθηναίους στις αναφορές του Φωτίου¹⁰³¹ και της Σούδας,¹⁰³² που σχετίζεται με τη διακήρυξή του ότι η θεά ερχόταν στην πόλη προς αναζήτηση της Κόρης ταυτίζοντας έτσι τη φρυγική Μητέρα των θεών με τη Δήμητρα. Η αιτία του συμβάντος¹⁰³³ παρουσιάζεται να έγκειται στην ύβρη, που διέπραξε ο μητραγύρτης όχι μόνο γιατί υπερασπίστηκε μια ξένη λατρεία αλλά και γιατί βεβήλωσε τα ελευσίνια μυστήρια με τη διακήρυξη αυτή, που εξομοίωνε τις δύο θεές.¹⁰³⁴

Όταν σχεδιάστηκε η λατρευτική εικόνα της Μητέρας στους αναθηματικούς ναΐσκους είχε αφομοιώσει τα χαρακτηριστικά της ασιατικής Κυβέλης, αλλά διατηρούσε και πολλά της Δήμητρας. Η σύνδεση με αυτή επιβεβαιώνεται και από την παρουσία στον γειτονικό χώρο του αθηναϊκού Μητρώου του βωμού των Ευδανέμων, μιας ηρωϊκής οικογένειας, που σχετιζόταν με την Ελευσίνα. Ανεξάρτητα από το αν η Μεγάλη Μητέρα ήταν μια πιο πρώιμη θεότητα από τη Δήμητρα ή αν ταυτιζόταν πρωταρχικά με αυτή, η στενή σχέση μεταξύ τους είναι αναντίρρητη και σίγουρα η Μητέρα διατήρησε κάποια από τα χαρακτηριστικά της Ελευσίνιας θεάς μετά την πρόσληψη των φρυγικών συμβόλων της Κυβέλης.

Η σχέση μεταξύ των δύο θεοτήτων διατηρήθηκε και σε υστερότερους χρόνους, όπως αποδεικνύεται από τους δύο βωμούς από τη Φλύα, εκ των οποίων ο ένας του 387

Κόρης λάμβαναν χώρα σύμφωνα με τη Frapiccini και οι μυστηριακές τελετές της θεάς, στις οποίες επιβίωναν ορισμένα από τα στοιχεία της φρυγικής λατρείας της.

¹⁰²⁹ Will 1960, σ. 100: «ne s' est pas fondue avec Demeter»

¹⁰³⁰ PMG, αρ.764, σ.395: «Μελανπιπίδης δε Δήμητρα καί Μητέρα Θεῶν φησὶν μίαν ὑπάρχειν καὶ Τελέστης ἐν Διὸς γοναῖς τό αὐτό καὶ Ἦραν».

¹⁰³¹ Λέξεων Συναγωγή, λ.Μητραγύρτης.

¹⁰³² λ.Βάραθρον. Οι μητραγύρτες ανήκαν επίσης στον κύκλο της ορφικής λατρείας, αποτελούσαν μέρος της διονυσιακής αίρεσης και σχετιζόνταν και με τη θρακική Βενδίδα. Βλ.Πανταζόπουλος, σ.119 και σημ.105, 106.

¹⁰³³ Σχολ. Αριστοφ. Πλούτος 431.

¹⁰³⁴ Roller 1996, σ. 318. Τον 4ο αι.π.Χ. η γενική εικόνα της φρυγικής λατρείας με τις εκστατικές τελετουργίες ήταν αρνητική και η αντιπάθεια προς αυτή εκφραζόταν μέσα από τα λογοτεχνικά έργα.

μ.Χ. και ο άλλος λίγο πρωϊότερος, εικονίζουν δύο όμοιες μορφές με μητρικά και ελευσίνα σύμβολα να κάθονται δίπλα δίπλα.¹⁰³⁵

Στην Ελεύθερνα της Κρήτης οι ανασκαφικές έρευνες απέδωσαν 4 επιγραφές, που σώζονται αποσπασματικά και αναφέρονται σε θυσίες προς τιμήν μιας ομάδας θεών ανάμεσα στους οποίους και η Μεγάλη Μητέρα. Αυτές αποτελούν τμήματα μιας μεγαλύτερης επιγραφής, που συγκαταλέγεται στην κατηγορία των «Ιερών Νόμων» και συγκεκριμένα σε αυτούς που αφορούν τα ημερολόγια θυσιών.¹⁰³⁶ Στο επιγραφικό απόσπασμα¹⁰³⁷ γίνεται σαφής αναφορά στη λατρεία της Μητέρας και συγκεκριμένα των Μητέρων, η οποία μαρτυρείται από τον Διόδωρο.¹⁰³⁸

Η καταγωγή των Μητέρων διαφωτίζεται από τον Κικέρωνα, που αναφέρει τον ναό μιας “Magna Mater apud Enguinis”, δηλαδή στο Έγγυον, συσχετίζοντας τη λατρεία με τη Μεγάλη Μητέρα, την Κυβέλη, που είχε διαδοθεί εκείνη την εποχή στη Ρώμη.¹⁰³⁹ Με τη φράση sanctissima mater Idaea παραπέμπει στο Ιδαίον άνδρον, τη Ρέα και τη γέννηση του Διός. Μέρος του τυπικού της λατρείας των Μητέρων ήταν ο καθαγιασμός των όπλων, ο οποίος ως λατρευτική πράξη συμβιβάζεται με τον χαρακτήρα των θεοτήτων και σχετίζεται με το πλαίσιο του μύθου της γέννησης.¹⁰⁴⁰ Πίσω από τη λέξη Μητέρες θα μπορούσε, ωστόσο, να κρύβεται η λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης.¹⁰⁴¹

¹⁰³⁵ βλ. Β΄ μέρος, κεφ.10/ II, αρ.7. Όσον αφορά την ταύτιση των δύο θεαινών, βλ. Δ΄ μέρος, Κεφ.2º/III.

¹⁰³⁶ Stavrianopoulou, σ. 161 και σημ.1.

¹⁰³⁷ Ε5α, 17-18.

¹⁰³⁸ IV 79, 5-7, ο οποίος αναφέρει ως κύριο τόπο αυτής της λατρείας το Έγγυον της Σικελίας, που ίδρυσαν οι Κρήτες, και τόπο προέλευσής της την Κρήτη. Ο Τίμαιος (Τίμαιος, στον Διογένη Λαέρτιο 8, 11 [Jacoby, FgrHist. 566 F17]) μας πληροφορεί σχετικά με τη λατρεία των Μητέρων από το Έγγυον της Σικελίας ότι πρόκειται για τη λατρεία των Νυμφών λόγω της σύνδεσής τους με τη γέννηση του Διός. Ωστόσο, πρόκειται για αμφίβολη θεωρία.

¹⁰³⁹ Cicero, Verr. IV 44, 97 και V72, 186.

¹⁰⁴⁰ Stavrianopoulou, σ.171-2.

¹⁰⁴¹ Η λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης μαρτυρείται ήδη από τους Ομηρικούς χρόνους. Την περίοδο των μεγάλων αποικισμών τα ελληνικά φύλα βρήκαν στην Ελλάδα την προελληνική θεά Περσεφόνη-Φερσεάττα, που λατρευόταν από τον ιθαγενή λαό με τον οποίο σταδιακά συγχωνεύθηκαν. Αυτός ο καινούριος λαός λάτρευε την προελληνική Περσεφόνη ως θεά της καρποφορίας κι έτσι αυτή έγινε κόρη της ελληνικής θεάς Δήμητρας. Οι δύο θεές λατρεύονταν τις περισσότερες φορές μαζί και σε αυτές τις περιπτώσεις δεν πρόκειται για ένα σύμπλεγμα μητέρας- παιδιού. Όπου η Δήμητρα σύμφωνα με τον G.Zuntz εμφανίζεται ως Κουροτρόφος, το βρέφος στην αγκαλιά της δεν είναι η Περσεφόνη. Βλ., όμως, παρακάτω, σ.341. Όταν είναι μαζί πρόκειται για το ζεύγος δύο ώριμων θεοτήτων που δεν διακρίνεται η διαφορά της ηλικίας τους. βλ. Zuntz, σ.76-78. Ωστόσο, ο δυαδικός αριθμός τω θεώ, θεσμοφόρω ή ο πληθυντικός Δαμάτερες, Μεγάλοι θεαί, διώνυμοι θεαί, εμφανίζεται πολύ αργότερα. Στην Ιταλία και τη Σικελία η λατρεία των δύο θεοτήτων ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής όπως επιβεβαιώνεται από τον μεγάλο αριθμό ναών, που είναι αφιερωμένοι σε αυτές καθώς και από τις πολυάριθμες παραστάσεις τους να κάθονται η μία δίπλα στην άλλη, μόνες ή με ένα παιδί. Βλ. Price 1971, σ. 51-52. Ο ιταλικός λαός λάτρευε τις Cereres, που αποτελεί πιθανότατα μετάφραση της λέξης Δαμάτερες και τις Juniones. Η Μεγάλη Μητέρα απεικονίζεται διπλή με λέοντες σε χιττιτικές σφραγίδες. Βλ. Muller V.K. 1918, σ.157, εικ. 2,i. Η σύνδεσή της με την Ελληνική Κυβέλη εδραιώνεται και επομένως το γεγονός ότι αυτές οι παραστάσεις της διπλής Κυβέλης με ή χωρίς λέοντες είναι άφθονες στην Ελλάδα δεν είναι τυχαίο. Οι θεότητες, σύμφωνα με την Price, η μορφή των οποίων διπλασιάζεται στην εικονογραφία προκειμένου να υπερτονιστούν οι ιδιότητες και οι δυνάμεις τους, είναι οι Μητέρες, οι Δαμάτερες, οι Νεμέσεις, η διπλή Κυβέλη, οι Τύχαι, οι Cereres και Juniones. Βλ. Price 1971, σ.53-4. Μυλωνάς 1890, σ.1. Gerhard 1828, πιν. IV.

Μια επιγραφή από την Αιτωλία αναφέρει: Μάτερ τῶν θεῶν καί Παρθένος.¹⁰⁴² Ἴσως αναφέρεται ἢ σε δύο ὄψεις της Μητέρας ἢ στο ζεύγος το ανάλογο με εκείνο της Δήμητρας και της Κόρης.¹⁰⁴³

Στην Ανδανία Μεσσηνίας αξιοσημείωτη είναι η ταύτιση της τοπικής Μητέρας με τη Δήμητρα, που αφυπνίζει την Ελευσίνια Κόρη. Η τελευταία συνδέεται με μία νέα τοπική θεότητα. Σύμφωνα με τον Πausανία¹⁰⁴⁴ εκεί λατρεύονται ο Απόλλων Κάρνειος, ο Ερμής Κριοφόρος, η Δήμητρα, η Κόρη και οι Μεγάλοι θεοί, που ταυτίζονται είτε με τους Καβείρους είτε με τους Διοσκούρους.

Από το ιερό της Κυβέλης στη Μεσσήνη, όπου έχουν εντοπιστεί πολλοί ναῖσκοι, προέρχεται το καθιστό άγαλμα της θεάς, που την εικονίζει να κάθεται σε κίστη (κυλινδρικό συμπαγές έδος σε μορφή μυστικής κίστης με πώμα), η εξωτερική επιφάνεια της οποίας καλύπτεται από οριζόντιες και κατακόρυφες εγχαράξεις, που σχηματίζουν πλέγμα με ρομβοειδή. Γύρω του ελίσσεται φίδι και πάνω στο πώμα είναι απλωμένη δορά λέοντος. Η κίστη, το φίδι, η λεοντή δηλώνουν τη χθόνια υπόσταση της θεάς και τη συνδέουν με τη Δήμητρα. Οι γνωστοί τύποι των δύο θεαινών διαφέρουν από αυτόν της Μεσσήνης ως προς τον συνδυασμό των τριών χθόνιων συμβόλων και το καθιστούν μοναδικό. Ανήκει στην ελληνιστική περίοδο.¹⁰⁴⁵

Σε ένα επίγραμμα του Καλλίμαχου συναντάται ο συγκρητισμός και η ένωση των δύο θεοτήτων με τους Καβείρους της Σαμοθράκης, όπου ανάμεσα στους Μεγάλους θεούς έχει θέση μία μεγάλη θεότητα με διάφορα ονόματα, που ταυτίζεται με τη Δήμητρα και την Κυβέλη.¹⁰⁴⁶ Η Δήμητρα κατά την ορφική παράδοση συγχωνεύθηκε με τους Καβείρους της Σαμοθράκης και έφερε συχνά το όνομα Καβειρία. Από τη Σύρο προέρχονται νομίσματα του 3^{ου} αι.π.Χ. με την παράσταση της Δήμητρας σταχυοφόρου στη μία όψη και τους Καβείρους γυμνούς, που κρατούν δόρατα, στην άλλη.¹⁰⁴⁷ Σε άλλα νομίσματα συναντάται στη μία όψη η Δήμητρα ἢ πῖλοι των Καβείρων ἢ των Διοσκούρων ἢ κεφαλή Ερμού και στην άλλη όψη δύο Κάβειροι γυμνοί ἢ κηρύκειο ἢ πῖλο.¹⁰⁴⁸

Στη Μυτιλήνη, στο ιερό της Δήμητρας, βρέθηκε ενεπίγραφη κεραμίδα: Ματρόον μαζί με ελληνιστικά πήλινα ειδώλια στη βάση των οποίων είναι χαραγμένη η λέξη ΔΕΜΕΤ. Προέρχεται από το ιερό της Δήμητρος στην Ακρόπολη. Η κεραμίδα φέρει επίσης τετράγωνο σφράγισμα με τη μορφή ενός Ερμαίου μεταξύ των γραμμάτων Α και Τ της

¹⁰⁴² IG, IX², γραμμή 96.

¹⁰⁴³ Price 1978, σ. 137. Ferguson, σ. 61-140, 138.

¹⁰⁴⁴ Πausανίας, 4,1, 5-9 και 33,4.

¹⁰⁴⁵ Θέμελης 1995, σ.84, πιν. 39.

¹⁰⁴⁶ Παλ.Ανθ. VII, 728.

¹⁰⁴⁷ Hemberg, σ. 279.

¹⁰⁴⁸ Κουρτίδης, σ.41-2.

λέξης Ματρόον.¹⁰⁴⁹ Επίσης, μια πήλινη κεφαλή, που ευρέθη στο ιερό της Μητέρας στη Βεργίνα ίσως αποδίδει τη Δήμητρα.¹⁰⁵⁰

Αξιοσημείωτοι είναι δύο ναοί στην Τανάγρα της Βοιωτίας, σε ελάχιστη απόσταση ο ένας από τον άλλο, αφιερωμένοι πιθανότατα στην Κυβέλη και τη Δήμητρα. Από αυτούς προέρχονται διάφορα θραύσματα ανάμεσα, στα οποία αγαλμάτων του Πανός και της τρίμορφης Εκάτης.¹⁰⁵¹

Από τη νότια περιοχή του Panayir-Dagi στην Έφεσο την αφιερωμένη στη Μητέρα των θεών προέρχεται ένα ανάγλυφο με επιγραφή αφιερωμένη στον Πλούτωνα, την Κόρη και τη Δήμητρα: [Πλούτω]νι καί Κόρη καί Δή[μητρι] καρποφόρω εὐχὴν [Αιχμ]οκλῆς εὐβιότου.¹⁰⁵² Σε δύο επιγραφές από την Πισιδία μνημονεύονται η Δήμητρα και ο Σαβάζιος, εκ των οποίων ο τελευταίος αποτελεί τον γνωστό φρύγιο πάρεδρο της Κυβέλης.¹⁰⁵³

Από την Αίγυπτο προέρχεται αφιερωματική επιγραφή στην Ίσιδα-Δήμητρα. Χρονολογείται μετά το 212 μ.Χ. Πριν τον πρώιμο 4^ο μ.Χ. προκύπτει έμμεσος συγκρητισμός Κυβέλης και Δήμητρας.¹⁰⁵⁴ Ο συγκρητισμός της Ίσιδος με τη Δήμητρα/Κυβέλη είναι συχνός. Η Κλεοπάτρα ΙΙΙ είχε ταυτιστεί με αυτή τη συγχωνευμένη θεά.¹⁰⁵⁵

Τέλος, ένας ύμνος στην Ίσιδα του 1^{ου} αι. π.Χ. από την Αίγυπτο αποτελεί καλό παράδειγμα πολλαπλού συγκρητισμού μεταξύ αυτής και των θεοτήτων, που ταυτίστηκαν με αυτή, ανάμεσα στις οποίες η Μητέρα, η Δήμητρα και η Ρέα:

«Πλουτοδότι βασίλεια θεῶν, Ἐρμούθι ἄνασσα,
Παντοκράτειρα, Τύχη Ἀγαθή, μεγαλώνουμε Ἴσι,
Δηοῖ υψίστη, ζωῆς εὐρέτρια πάσης,
..... Ὅσοι δε ζῶουσι βροτοὶ ἐπ' ἀπείροني γαίηι,
Θράκες καί Ἑλληγες, καί ὅσοι βάρβαροι εἰσί,
Οὐνομά σου τό καλόν, πολυτίμητον παρά πᾶσι,
Φωναίσι φράζουσ' ἰδίαις, ἰδίαι ἐνὶ πάτρηι.
Ἀστάρτην Ἄρτεμιν σε Σύροι κλήζουσιν Ἀναίαν
Καί Λυκίων ἔθνη {η} Δητούν καλέουσιν ἄνασσαν,
Μητέρα δε κλήζουσιν θεῶν καί Θρηϊκες ἄνδρες,
Ἑλληγες δ' Ἥρην μεγαλόθρονον ἤδ' Ἀφροδίτην,
καί Ἐστίαν ἀγαθὴν, καί Ρεῖαν, καί Δήμητρα,
Αἰγύπτιοι δε Θιούιν, μούνη εἶ σύ ἅπασαι

¹⁰⁴⁹ SEG XL, 1990, αρ. 675, σ.209.

¹⁰⁵⁰ Δρούγου, ΑΕΜΘ 8, 1994, σ. 103-106, εκ.4.

¹⁰⁵¹ Τανάγρα, Βαρβάκειον, Μουσείο. CCCAII, σ.124-127, αρ.419. Xagorari, σ. 126-7.

¹⁰⁵² Engelmann –Knibbe-Merkelbach, σ.135, αρ.1228.

¹⁰⁵³ Ramsay 1895, σ. 264, 272, αρ. 97 . Sterret, στ.1883-1884.

¹⁰⁵⁴ SEG LII, 2002, αρ.1775, σ.612.

¹⁰⁵⁵ SEG XLIX, 1999, αρ.2251, σ.693. Για τον συγκρητισμό Δήμητρας και Ίσιδος, βλ. Pakkanen, σ.125-137. Γενικά για το φαινόμενο του συγκρητισμού μεταξύ Ίσιδος, Δήμητρας και Κυβέλης, βλ. Mastrocinque.

Αί ὑπό τῶν ἐθνῶν ὀνομαζόμεναι θεαὶ ἄλλαι.
Δεσπότη, οὐ λήξω μεγάλην δύνάμιν σου αἰείδων,
Σώτειρ' ἀθανάτη, πολυώνυμε, Ἰσι μεγίστη, ...»¹⁰⁵⁶

Ο συγκρητισμός της φρυγικής θεάς με τη Δήμητρα θα μπορούσε ίσως να εξαρτηθεί εν μέρει και από την παρουσία του Ερμή και της Εκάτης στους ναΐσκους της Κυβέλης, αν οι συνοδευτικές της μορφές ταυτιστούν με τις εν λόγω θεότητες.¹⁰⁵⁷ Αυτές αποτελούν πρόσωπα κλειδιά στον ελευσίνιο μύθο. Στον ομηρικό ύμνο για τη Δήμητρα τις συναντούμε να συνεισφέρουν στην υπόθεση έρευνας της απηγγμένης Κόρης. Η Εκάτη, που είχε ακούσει από τα βάθη του άνδρου της τον θρήνο της Κόρης συναντά τη Δήμητρα και την πληροφορεί σχετικά με το γεγονός.¹⁰⁵⁸ Τη θεά συνοδεύει αμέσως ο Ήλιος, που είχε βοηθήσει στην απαγωγή της, ενώ ο Ερμής μετά από εντολή του Διός οδηγεί την Περσεφόνη στη μητέρα της.¹⁰⁵⁹ Οι παραστάσεις στο αργυρό πώμα πυξίδας από την Όλυνθο, το αγγείο guttus και τη Συλλογή Σταθάτου συνταυτίζονται με την αναφορά του Ευριπίδη σχετικά με το άρμα της Μητέρας.¹⁰⁶⁰ Η παρουσία του αναγνωρισμένου από το κηρύκειο Ερμή σε αυτές είναι αποφασιστικής σημασίας.

Το πλακίδιο από την Ερέτρια, που χρονολογείται στον 4^ο αιώνα π.Χ., αντανακλά τον συγκρητισμό μεταξύ της φρυγικής Κυβέλης και της ελευσίνιας θεάς. Εδώ η ένθρονη θεά εικονίζεται να κρατεί σκήπτρο και φιάλη συνοδευόμενη από ένα λιοντάρι. Στο πρόσωπό της ο K.Reber βλέπει την Κυβέλη εξομοιωμένη με τη Δήμητρα. Πλαισιώνεται από τον νεανία και από τη δαδούχο κόρη, που ο συγγραφέας ταυτίζει με την Περσεφόνη, λόγω του συγκρητισμού.¹⁰⁶¹ Η ίδια παράσταση επαναλαμβάνεται και στο χάλκινο πλακίδιο από τη Θεσσαλονίκη και στη χάλκινη μήτρα της Ν. Υόρκης.¹⁰⁶² Στο πώμα από την Όλυνθο ο K.Schauenburg ταυτίζει τη δαδοφόρο με τη Δήμητρα.¹⁰⁶³ Επίσης, η εύρεση των δύο πλακιδίων με παράσταση της Κυβέλης στο ιερό της Δήμητρος στη Μεσημβρία της Θράκης αποτελεί ένδειξη συσχετισμού των δύο θεαινών.¹⁰⁶⁴ Σε ένα από τα πλακίδια

¹⁰⁵⁶ SEG VIII, 1937, αρ. 548, σ.97-98. βλ. Επίσης, και τους όμοιους ύμνους αρ. 549 και 550, σ.98-100. Στον ύμνο SEG VIII, αρ. 549 χαρακτηριστική η αναφορά του σύνναου αγαθού δαίμονος Σοκονόπι και του Αγχόη υιού της θεάς: «...Ὡς ἐτύμως ὁ ἀγαθός δαίμων, Σοκονόπις κραταιός, σύνναος ναίει, πλουτοδότης ἀγαθός, κτίστης και γαίης τε και ουρανού αστερόεντος και ποταμών πάντων κωκυτάτων τε ροών, και Αγχόης ο σός υἱός, ὅς οὐρανού αιθέρα ναίει, ἥλιος ἀνατέλλων ἐσθ', ὅς ἔδειξε τό φῶς...»

¹⁰⁵⁷ Βλ. παρακάτω Δ' Μέρος, Κεφ.2ο/Ι.

¹⁰⁵⁸ στ. 25.

¹⁰⁵⁹ στ. 334-383.

¹⁰⁶⁰ Βλ. Β' μέρος, κεφ1ο/Π, αρ.1, 2 και 3.

¹⁰⁶¹ Reber 1983, σ. 77-83, πιν. 21, βλ. Β' μέρος, κεφ.1^ο/Π, αρ.13.

¹⁰⁶² Βλ. παραπάνω, Β' μέρος, Κεφ.1^ο/Π, αρ.8 και 14.

¹⁰⁶³ Schauenburg 1957, σ.221.

¹⁰⁶⁴ Το σκήπτρο στα χέρια της Μητέρας των θεών εμφανίζεται ίσως πρώτη φορά στον ναΐσκο N20. Το ίδιο σύμβολο κρατούν η Δήμητρα και η Θέμις ως εγγυήτριες της τάξης (Xagorari, σ.41) Το σκήπτρο, που συναντούμε σε ένα από τα πλακίδια της Μεσημβρίας μας παραπέμπει στα σκήπτρα, που θα κρατούσε η θεά σε πέντε από τους ναΐσκους (N35, N6, N16, N32, N34 και στον N20, όπου το σκήπτρο διατηρείται).Ίσως, λοιπόν, δεν θα έπρεπε να θεωρηθεί τυχαία αυτή η προσθήκη, καθώς δεν αποτελεί ούτε φρυγικό

αυτά αξιοσημείωτο είναι το σκήπτρο, που ενισχύει τον συγκρητισμό μια και προέρχεται από το ιερό της Δήμητρας.

Ένα παράδειγμα, όπου συναντούμε την Κόρη-Περσεφόνη στο πλευρό της εξομοιωμένης με τη Ρέα-Κυβέλη μητέρα της είναι η αρχαϊκή μελανόμορφη όλπη, στην οποία ήδη έχει γίνει αναφορά, όπου οι δύο μορφές συνοδεύονται από ένα λιοντάρι. Και οι δύο κρατούν στάχυα στα χέρια τους.¹⁰⁶⁵ (Εικ.268) Η συγχώνευση των δύο αυτών θεοτήτων εξελίσσεται μέσα στο πλαίσιο της λαϊκής πίστης, όπως αυτή εκφράζεται και μέσα από την Ελένη του Ευριπίδη, όπου η Κόρη είναι απόγονος μιας θεάς που αποκαλείται Μεγάλη Μητέρα.¹⁰⁶⁶

Ένα ταφικό επίγραμμα του 4^{ου} αι.μ.Χ. του Αυρήλιου Αντωνίου αναφέρει: ιερεύς τῶν τε θεῶν πάντων πρῶτον Βονα δῆς εἶτα Μητρός Θεῶν καί Διονύσου καί Ἡγεμόνος. Το επίθετο Ηγεμών εκτός από τον Ερμή αποδίδεται και στον Ίακχο, τον αρχηγέτη των μυστηρίων της Δήμητρος.¹⁰⁶⁷

Στη Φλύα σύμφωνα με μαρτυρία του Πausανία (I, 31,4) λατρευόταν η Κόρη με το προσωνύμιο Πρωτογόνη και αποτελούσε βασική θεότητα στο τοπικό πάνθεο του δήμου.¹⁰⁶⁸ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο I. Λουκάς στον σχολιασμό του χωρίου αυτού, στον οποίο προβαίνει « δεν έχει τόσο μεγάλη σημασία το γεγονός ότι οι θεότητες αυτές έχουν, κατά τον Pausanias, η κάθεμια δικό της ιερό ή βωμό. Το σημαντικό για το θεολογικό-τελετουργικό υπόβαθρο της λατρείας είναι ότι ευρισκόμεθα σε ένα θρησκευτικό χώρο, όπου το δρώμενο και η επαφή με το θείο στοιχείο περιστρέφεται γύρω από θεότητες, οι οποίες συγχέονται, συχνά ταυτίζονται μεταξύ τους, και που όλες τους δεν αποτελούν παρά μια υπόσταση της Μεγάλης αρχέγονης θεότητας της φύσεως».¹⁰⁶⁹

Η Δήμητρα είναι γνωστό ότι είχε διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στη νίκη των Αθηναίων κατά των Περσών, γι' αυτό και το ιερό της στη Φλύα ανοικοδομήθηκε αμέσως μετά την αποχώρηση των εχθρών, παρά την απόφαση των Αθηναίων να μην

χαρακτηριστικό ούτε στοιχείο της αγορακρίτειας δημιουργίας, αλλά απλά ενισχύει τη συγχώνευση των δύο θεών, Κυβέλης-Δήμητρας. Για την Κυβέλη να απεικονίζεται με φιάλη στη δεξιά και σκήπτρο στην αριστερή χείρα χαρακτηριστικό είναι επίσης και ένα νόμισμα από τη Σαμοθράκη του 300 π.Χ.βλ.Gasparro 1973, σ. 120-21 και σημ. 7. Καθώς επίσης και στο αμφίγλυφο από την Αθήνα στο μουσείο του Λούβρου, όπου η θεά της κύριας όψης κρατεί σκήπτρο και φιάλη και πιθανότατα πρόκειται για κάποια θεά του ελευσινιακού κύκλου ή την Εκάτη, βλ., Β' μέρος, κεφ.2^ο/IV, σ.183.

¹⁰⁶⁵ Metzger 1965, σ.22, αρ. 43, Πιν.VIII.

¹⁰⁶⁶ Ευριπίδης, Ελένη, 1301-1368.

¹⁰⁶⁷ Vermaseren 1978, σ.965. Βλ. και παραπάνω, σ.239.

¹⁰⁶⁸ Λουκάς, σ. 47. Pausanias I, 34,4: «Φλιεῦσι δε εἰσὶ και μυρρινουσίους [τοις μεν] Απόλλωνος διονυσοδότου και Ἀρτέμιδος σελασφόρου βωμοὶ Διονύσου τε ἀνθίου και νυμφῶν ἰσμηνίδων και Γῆς, ἥν Μεγάλην θεὸν ὀνομάζουσιν; Ναός δε ἕτερος ἔχει βωμούς Δήμητρος ἀνησιδώρας και Διός κτησίου και τιθρωνῆς Αθηναῖς και Κόρης πρωτογόνης και Σεμνῶν ὀνομαζομένων θεῶν».

¹⁰⁶⁹ Λουκάς, σ.47-8.

αποκαταστήσουν τους κατεστραμένους από τους εχθρούς ναούς σε ανάμνηση της ιεροσυλίας τους. Λόγω της αλληλοεξάρτησης των θήλειων θεοτήτων της γονιμότητας στον δήμο αυτό τίθεται σε αμφιβολία το αν η Δήμητρα της Φλύας είναι η ίδια αυτούσια θεά της Ελευσίνας. Η άποψη αυτή υποστηρίζεται από το γεγονός ότι πρωταγωνιστής του α΄ μισού του 5^{ου} αι. π.Χ., εποχή κατά την οποία η Μ.Ασία από όπου διαδόθηκε η λατρεία της Κυβέλης, εξασκούσε μεγάλη επίδραση στην Αθήνα, ήταν ο Θεμιστοκλής. Η σύνδεση του στρατηγού με τη φρυγική Μητέρα των θεών καταδεικνύεται μέσα από ένα περιστατικό που μας παραδίδει ο Πλούταρχος,¹⁰⁷⁰ κατά το οποίο ο Θεμιστοκλής προειδοποιήθηκε από τη θεά στον ύπνο του πως ο σατράπης της Άνω Φρυγίας Επιζύης του είχε στήσει ενέδρα. Προκειμένου να τιμήσει τη θεά έκτισε ναό στη Μαγνησία. Κάπως έτσι συνέχισε και στην Αττική ανοικοδομώντας το τελεστήριο της Δήμητρας στη Φλύα. Το γεγονός αυτό συνδέει ίσως έμμεσα τις δύο λατρείες. Ωστόσο ένα δεύτερο περιστατικό που διηγείται ο Πλούταρχος αποτελεί ισχυρότερη ένδειξη αυτού του συσχετισμού. Ευρισκόμενος ο Θεμιστοκλής στις Σάρδεις είδε εντός του ιερού της μητρός τη λεγόμενη χάλκινη υδροφόρο κόρη, μορφή η οποία συνδέεται με τον κύκλο της Ρέας-Κυβέλης. Η θεά, που ακολουθείται από υδροφόρο μορφή είναι η Ρέα-Κυβέλη σύμφωνα με τον E.Will.¹⁰⁷¹ Ως γνωστόν το ύδωρ διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στις τελετές της Δήμητρος, κατά τις οποίες ένας ιερέας υδρανός έρριπε με νερό τους μούμνους για να τους εξαγνίσει.¹⁰⁷²

Άμεσα συνδεδεμένο με το φαινόμενο του συγκρητισμού θεωρώ, ότι είναι το πρόβλημα της ερμηνείας των διπλών ναϊσκων της Κυβέλης. Παρακάτω παρουσιάζονται συγκεκριμένα παραδείγματα διπλών απεικονίσεων είτε της Μητέρας είτε άλλων θεοτήτων, η συζήτηση των οποίων χρησιμοποιείται ως βάση για την κατανόηση της διπλής μορφής της θεάς μέσα στο πλαίσιο της θεοκρασίας. Αναφορικά με τη διπλή απεικόνιση της θεάς μπορεί να γίνει νύξη στη λατρεία της στον Πειραιά. Συγκεκριμένα μία αφιέρωση στην

¹⁰⁷⁰ Πλούταρχος, Θεμιστοκλής 30, 6. Ο Θεμιστοκλής δικαίως συνδέεται με την εισαγωγή της θεάς στην Ελλάδα λόγω της θρακικής καταγωγής του στρατηγού. Ο P.Bicknell (σ.161-173.) αναφέρει ότι καταγόταν από την ελληνική αποικία Καρδία της Θράκης, όπου η λατρεία της Κυβέλης είχε διεισδύσει ήδη από την αρχαϊκή περίοδο. Οι γονείς του ίσως τη μετέφεραν στην Αθήνα κατά τον 5^ο αι. π.Χ. Ήδη στον Πειραιά υπήρχε εγκατεστημένη ισχυρή παροικία Θρακών. Με το επίγειο των Αθηνών, όπου το έδαφος για την εισδοχή ανατολικών λατρειών ήταν γόνιμο, ο Θεμιστοκλής είχε ιδιαίτερη σχέση. Βλ.σχετικά: Λουκάς, σ.62-3.

¹⁰⁷¹ Will 1960, σ.95-111.

¹⁰⁷² Λουκάς, σ. 59-62. σ.95-111. Λόγω της σχέσης του με τη λατρεία της Κυβέλης ίσως ο Θεμιστοκλής επεχείρησε μια κάποια αναδιαμόρφωση της λατρείας της Δήμητρας στη Φλύα μαζί με την ανοικοδόμηση του τελεστηρίου της. Ίσως την περίοδο της ακμής του επανέφερε στον κλασικό χαρακτήρα της θεάς της γεωργίας, όπως αυτός είχε διαμορφωθεί στην Ελευσίνα, στοιχεία της αρχέγονης ποτνίας εισάγοντας στοιχεία της μητροϊκής λατρείας, που ήταν ήδη γνωστή στην Αθήνα. Η ενέργεια αυτή του αθηναίου στρατηγού θα υποβοηθήθηκε από τον συγκρητισμό των γονιμικών θεοτήτων, που λατρεύονταν στη Φλύα (Λουκάς, σ.64-7).

Άρτεμι-Νάνα, που αφορά τους Οργεώνες του Μητρώου, επιβεβαιώνει τον ανατολικό χαρακτήρα της λατρείας του Άττιος και της Μητέρας.¹⁰⁷³ Αν το όνομα Νάνα είναι η εξελληνισμένη μορφή μιας Ελαμιτικής και βαβυλωνιακής θεότητας, που συνήθως ταυτίζεται με την περσική Anahita κι αυτή με τη σειρά της με την Άρτεμη, πρέπει να θυμηθούμε πως στη μυθική εκδοχή του Αρνοβίου, Νάνα είναι το όνομα της νύμφης ή της νεαρής μητέρας του Άττι.¹⁰⁷⁴ Η ύπαρξη της Νάνας και της Αγδίστεως, ίσως δεικνύει μία νέα λύση διαφορετική από αυτή, που προτείνει ο P.Foucart για το πρόβλημα του αιγιματικού πληθυντικού «τας θεάς», που εμφανίζεται σε δύο ψηφίσματα των οργεώνων.¹⁰⁷⁵ Αυτός ο δυαδισμός ίσως αντανακλάται σύμφωνα με τη G.Gasparro στους διπλούς αττικούς ναΐσκους με τη διπλή απεικόνιση της θεάς στις κόγχες.¹⁰⁷⁶

Στην Αθήνα εντοπίζονται οι περισσότεροι από τους διπλούς ναΐσκους και μικρός αριθμός τους σε άλλες περιοχές της ελληνικής επικράτειας, όπως η Ελευσίνα, η Δήλος, οι Δελφοί, η Ισθμία, η Κόρινθος, η Τροιζήνα και η Κέρκυρα. Η διπλή απεικόνιση εξυπηρετεί και τον υπερτονισμό της ιερότητας της ανάθεσης σύμφωνα με την T.Price.¹⁰⁷⁷ Κάποιοι από αυτούς τους ναΐσκους προέρχονται από ιερά που είναι αφιερωμένα σε άλλες θεές, όπως εκείνος από την Τροιζήνα,¹⁰⁷⁸ που ίσως προέρχεται από τον ναό της Αρτέμιδος. Αν λάβουμε υπόψη μας την ερμηνεία από τον P.Foucart της αφιερωματικής επιγραφής «Μήτηρ θεῶν ούρανια» ενός διπλού ναΐσκου από την Ισθμία στη Μητέρα και την Αφροδίτη,¹⁰⁷⁹ θα έπρεπε ίσως να γίνει ένας ανάλογος συσχετισμός μεταξύ της δεύτερης από τις μορφές των ναΐσκων και της θεότητας, που λατρεύεται στο ιερό από το οποίο πιθανότατα προέρχονται κάποιοι από τους διπλούς ναΐσκους.¹⁰⁸⁰ Αυτό συμβαίνει μόνο σε δύο παραδείγματα και ίσως και σε αυτόν από την Κέρκυρα,¹⁰⁸¹ που αν και άγνωστη η ακριβής προέλευσή του, ίσως συνδέεται με την Αρτέμιδα, που είναι η κύρια θεότητα του νησιού. Μπορεί, δηλαδή, να υποτεθεί ότι σε ορισμένες εξαιρετικές περιπτώσεις όπως οι παραπάνω η διπλή απεικόνιση της Κυβέλης ερμηνεύεται μέσα στο πλαίσιο της

¹⁰⁷³ IGII², 4696. Foucart 1873, σ.101 και 201, αρ.19.

¹⁰⁷⁴ Αρνόβιος, Adversus nationes 5.5-7. Gasparro 1971, σ. 50-51. Wagner, σ.4. Wilamowitz GdH II 1932, σ.466. Duchesne-Guillemin, σ.147 και 180.

¹⁰⁷⁵ IGII², 1315, γραμμή 14 : «εὐσεβῶς διετέλεσεν θεραπεύουσα τὰς θεάς»/ γραμμή 18 και 22/ IGII², 1329, γραμμή 14.

¹⁰⁷⁶ Gasparro 1971, σ. 51 και σημ. 103.

¹⁰⁷⁷ Price 1971, σ. 53-6.

¹⁰⁷⁸ CCCAII, αρ.478.

¹⁰⁷⁹ Lattimore, σ.220 και CCCAII, αρ.454. Ο P.Foucart (Lattimore, σ.220) συμπεραίνει ότι οι δύο θεές είναι η Κυβέλη και η Αφροδίτη Ουρανια. Ο ναΐσκος βρέθηκε στο ιερό του Ποσειδώνας, με τον οποίο ίσως συσχετίζεται η Αφροδίτη. Με τον ίππιο Ποσειδώνα πάντως συνδέεται η Δήμητρα στην Αρκαδία.

¹⁰⁸⁰ Στην Τροιζήνα μαρτυρείται λατρεία της Θεσμοφόρου Δήμητρος (βλ. παρακάτω, σ.349). Το γεγονός αυτό δεδομένης και της αβεβαιότητας ως προς την ακριβή προέλευση του διπλού ναΐσκου, δημιουργεί προβληματισμό για την ταυτότητα της θεότητας, που αφορά η συγχώνευση της Κυβέλης (Αρτέμιδος ή Δήμητρος).

¹⁰⁸¹ CCCAII, αρ.521.

συγχώνευσης ή ταύτισης με τις θεές των ιερών στα οποία βρέθηκαν οι ναΐσκοι. Η υπόθεση αυτή ενισχύει κατά τη γνώμη μας ακόμη περισσότερο τον συγκρητισμό της Μητέρας με τη Δήμητρα στην Αττική.

Σε ένα ιδιωτικό ιερό της Μητρός των θεών, που βρίσκεται σε μια αστική ρωμαϊκή έπαυλη, τη λεγόμενη «οικία του Πρόκλου»¹⁰⁸² στην οδό Δ.Αρεοπαγίτου νοτιώς της Ακρόπολης, και συγκεκριμένα στην πλευρική ορθογώνια κόγχη της, είχε εντοιχιστεί ένα ναϊσκόμορφο ανάγλυφο με την ένθρονη εικόνα της Κυβέλης.¹⁰⁸³ Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν και τα αγαλμάτια των θεαινών, που εικονίζονται καθήμενες η μία με τειχόμορφο διάδημα να κρατεί σκήπτρο με το δεξί χέρι και η άλλη, που δε σώζει την κεφαλή, να κρατεί τύμπανο, ενώ και οι δύο συνοδεύονται από λιοντάρι, που στέκεται δίπλα στο δεξί τους πόδι. Αποτελούν επανάληψη του εικονογραφικού τύπου της διπλής Κυβέλης στους διπλούς ναΐσκους. Η Π.Μπούγια παρατηρεί στο σημείο αυτό, πως οι ελληνιστικοί πρόδρομοι των εικόνων αυτών με τη μορφή διπλών ναϊσκων «αποκαλύπτουν την πηγή της καλλιτεχνικής έμπνευσης αλλά πιθανότατα και την αττική πατρότητα της ιδέας».¹⁰⁸⁴ Ο M.Stering αντιπαραβάλλοντας αυτό το σύνολο των γλυπτών, δηλαδή των αγαλματίων της Κυβέλης και της Υγείας με άλλα από την μητροπολιτική Ελλάδα εξετάζει την αθηναϊκή προτίμηση για τη Μητέρα των θεών.¹⁰⁸⁵

Από την περιοχή Guce Koyu της Φρυγίας προέρχεται ανάγλυφο του 3^{ου} αι. π.Χ. με τη διπλή απεικόνιση της Μητέρας των θεών και διπλή επίκλησή της. Πρόκειται για αφιέρωση στη Μητέρα Πιαταηνή και τη Μητέρα Εισσινδηνή σε μαρμαρίνη στήλη με αμυδωτή επίστεψη, που εικονίζει τις δύο θεές πανομοιότυπες με μακριούς βοστρύχους,

¹⁰⁸² The Athenian Agora XXIX, πιν. 27b. Polojiorgi σ.91-114, πιν. 12, αρ.2. Ιδιωτικά ιερά της Μητρός των θεών στην Αθήνα βρίσκονταν εντός των αστικών επαύλεων κατά την περίοδο της Ρωμαϊκρατίας, φαινόμενο, που εντάθηκε κυρίως μετά την καταστροφή του Μητρώου στην αθηναϊκή αγορά κατά την επιδρομή των Ερούλων το 267 μ.Χ.: Μπούγια, σ.207. Frantz, σ.4-122. Εκτός από το πρόσφατα ανακαλυφθέν ιερό αυτού του τύπου στην περιοχή Μακρυγιάννη (Μπούγια, εικ.1, αρ.3.) άλλες θέσεις ανεύρεσης αρχαιολογικών μαρτυριών της λατρείας της Μεγάλης μητέρας στην Αθήνα του 3ου και 4ου αι. μ.Χ. εντοπίστηκαν στα λείψανα ρωμαϊκής έπαυλης στην οδό Κέκροπος, που κτίστηκε στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., όπου συνελέχθησαν δύο ελληνιστικά ανάγλυφα ένθρονης Κυβέλης καθώς και ειδώλια καθήμενων γυναικείων θεοτήτων και κουροτρόφων και ποιμένα με σύριγγα: Μπούγια, σ.220, εικ.1, αρ.2. Βλ. επίσης, Τζάχου-Αλεξανδρή 1969, σ.50-53.

¹⁰⁸³ Μπούγια, σ.220, εικ.1, αρ.5.

¹⁰⁸⁴ Ο.π., σ. 220-1, εικ.1, αρ.1.

¹⁰⁸⁵ Stering, σ.133-135. Στο ιερό της περιοχής Μακρυγιάννη επίσης ευρέθη ένα πήλινο ειδώλιο δύο κατενώπιον γυναικών στον τύπο των ματρωνών, που εικονίζονται καθιστές σε δύο συμφυείς θρόνους. Πιθανότατα πρόκειται για διπλή απεικόνιση της Μητέρας των θεών. Και οι δύο μορφές έχουν πεπονοειδή κόμμωση με κρωβύλο και φέρουν χιτώνα και ιμάτιο (Μπούγια, σ. 217, εικ.15 και 18: «πεπονοειδή κόμμωση με κρωβύλο, μαρτυρούμενη από τον 4^ο αι.π.Χ. έως και τον 4^ο αι.μ.Χ., έφεραν οι εισερχόμενες σε ηλικία γάμου γυναίκες στα διαβατήρια έθιμα αλλά και οι ιέρειες vestales. Η Bieber, μάλιστα, υπέθεσε ότι τα πρώιμων ελληνιστικών χρόνων πρότυπα της Μεγάλης και Μικρής Ηρακλειώτιδος απεικονίζουν τη Δήμητρα και την Κόρη». Σχετικά με την τελευταία παρατήρηση βλ. Bieber 1962, σ.112). Αξιοσημείωτη είναι η απουσία συμβόλων. Στην Αττική ο τύπος αυτός είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος. Για τη διπλή απεικόνιση της Κυβέλης βλ. και Giannarco, σ. 70, 71. Επίσης, Simon 1987α, σ.159.

χιτώνα και ιμάτιο.¹⁰⁸⁶ Επίσης στη Φρυγία εντοπίζεται επιγραφή¹⁰⁸⁷ με αναφορά στις Μητέρες: Μηνούδουτ|ς Στάρτωνος | Μητέρε (έ)στησο|ν

Από τη Μασσαλία¹⁰⁸⁸ προέρχεται επιγραφή, που αναφέρεται στις «Μητέρες» και σε έναν όρο από την Ολβία «... και Μητρῶν».¹⁰⁸⁹

Διπλή απεικόνιση της θεάς συναντάται στις δύο κοιλότητες του αναγλύφου IV, από τις Άκρες της Σικελίας, όπου η μία μορφή έχει μεγαλύτερες διαστάσεις και κοντά στο κεφάλι σε πολύ μικρότερη κλίμακα δύο Κορύβαντες. Μπροστά από τις κνήμες της μικρότερης σε διαστάσεις θεάς εικονίζονται δύο γυμνές ανδρικές μορφές συμμετρικά τοποθετημένες.¹⁰⁹⁰ (Εικ.114)

Το χαρακτηριστικότερο, ωστόσο, εικονογραφικό τεκμήριο ενός τέτοιου συγκρητισμού αποτελεί η διπλή απεικόνιση της θεάς στους διπλούς ναΐσκους, που επιχωριάζουν κυρίως στην Αθήνα. Αν και η ταύτιση της μίας εκ των δύο εικόνων της θεάς και ο προσδιορισμός της λειτουργίας μίας τέτοιας παράστασης υπόκειται σε έρευνα τα συμπεράσματα της παρούσας εργασίας συνηγορούν στην άποψη ότι η επαναλαμβανόμενη μορφή της Μητέρας των θεών στα εν λόγω μνημεία διαφοροποιημένη μόνο στα συνοδευτικά αντικείμενα, που συμπληρώνουν την παράσταση, αποτελούν τις όψεις δύο θεοτήτων, της φρυγικής Κυβέλης και της Ολύμπιας Δήμητρας, που συγχωνεύτηκαν σε μία.

Ο N.Robertson αναφερόμενος στο ιερό της Μητέρας στον λόφο των Μουσών στην Αθήνα υποστηρίζει ότι οι επτά συνεχόμενοι θρόνοι και οι κόγχες εξυπηρετούσαν το τυπικό της λατρείας και ίσως η ερμηνεία αυτή σύμφωνα με τον μελετητή πρέπει να συσχετισθεί με τους διπλούς ναΐσκους. Ο διπλός αριθμός δε των θρόνων που στρώνονταν στον Πειραιά μέσα στα πλαίσια της εορτής των Γαλαξίων συνέβαλε κατά την άποψή του στην εμφανική απόδοση τιμών προς τη θεά.¹⁰⁹¹

Η ερμηνεία της διπλής απεικόνισης της Κυβέλης μέσα στο πλαίσιο του συγκρητισμού της με τη Δήμητρα ενισχύεται και από ένα άλλο παράλληλο διπλής παράστασης της θεάς. Πρόκειται για το χάλκινο ανάγλυφο, που εικονίζει διπλό ναΐσκο με ιωνικούς κίονες και προέρχεται ίσως από τη Θράκη. Στην αριστερή ως προς τον θεατή κόγχη παριστάνεται η Κυβέλη με τειχόμορφο στέμμα να πλαισιώνεται από δύο λιοντάρια.

¹⁰⁸⁶ SEG XLIV, 1994, αρ. 1064, σ. 361.

¹⁰⁸⁷ SEG LII, 2002, αρ.1246, σ.435.

¹⁰⁸⁸ SEG L, 2000, αρ.1076, σ. 356-7.

¹⁰⁸⁹ Coupry, σ.158.

¹⁰⁹⁰ Brea, σ.98.

¹⁰⁹¹ Robertson, σ.261. Για το έθιμο του «στρωννύειν θρόνον», βλ. τις σχετικές επιγραφές από τον Πειραιά: IG² 1328, γρ.9-10 και 1329, γρ.15-16. Η τέλεση του εθίμου γινόταν από γυναίκες ιερείς, που συμβόλιζαν μάλλον τις γυναίκες που βοήθησαν σύμφωνα με τον μύθο της γέννησης του Διός τη Ρέα στον τοκετό.

Στη δεξιά κόγχη όμοια θεά με πόλο κρατεί κισσόφυλλο στο υψωμένο δεξί χέρι. Μπροστά της στέκεται αρκούδα. Πίσω της διακρίνεται ένα σκήπτρο με μηνίσκο στην κορυφή του. Ίσως πρόκειται για την Κυβέλη με στοιχεία από τη θρακική Άρτεμι. Χρονολογείται στον 2^ο αι.μ.Χ.¹⁰⁹² (Εικ.269) Το ανάγλυφο αυτό εμπίπτει στην κατηγορία των διπλών απεικονίσεων της Κυβέλης, που εξυπηρετούν την υπαινικτική δήλωση της συγχώνευσης με μία συγγενικής υπόστασης θεότητα, όπως εν προκειμένω την Άρτεμι, και συνηγορεί υπέρ της άποψής μας σχετικά με την υπόθεση των διπλών ναϊσκων από την Τροιζήνα και την Κέρκυρα.¹⁰⁹³

Ανάλογες διπλές απεικονίσεις συναντώνται και σε περιπτώσεις άλλων θεοτήτων εκτός της Κυβέλης και επισημαίνονται τόσο στην πλαστική όσο και στην αγγειογραφία. Χαρακτηριστική είναι η διπλή απεικόνιση της θεάς Αθηνάς σε ένα ναϊσκόμορφο ανάγλυφο του 5^{ου} αι.π.Χ. από την Αθήνα παρόμοιο με αυτά της Κυβέλης. Και οι δύο θεές παριστάνονται πανομοιότυπα με τη μόνη διαφορά στην απόδοση των γοργονείων, που κοσμούν τις ασπίδες. Το ένα είναι μεγαλύτερο και η γλώσσα του προεκτείνεται έξω από το στόμα έως το πηγούνι, καθιστώντας την έκφρασή του πιο βλοσυρή, ενώ το άλλο είναι μικρότερο και έχει ημερώτερη έκφραση. Πρόκειται για την αρχαιότερη απεικόνιση αυτού του τύπου της Αθηνάς σε ανάγλυφο και είναι εντυπωσιακή η τοποθέτησή της εντός διπλού ναϊσκου, όπως ακριβώς συμβαίνει και στην περίπτωση της Μητέρας των θεών.¹⁰⁹⁴

Αξιοπρόσεκτη είναι επίσης και η μνεία της διπλής παράστασης του Ερμή σε μία τυρρηνική στάμνο. Είναι χαρακτηριστικό ότι και εδώ οι δύο μορφές του Ερμή παρουσιάζουν διαφορές. Ο ένας εικονίζεται γενειοφόρος, φέρει πέτασο απτέρυγο και χιτώνα χειριδωτό. Έχει τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος και κρατεί μικρό κηρύκειο. Ο δεύτερος εικονίζεται αγένειος με γλαμύδα, πέτασο και υποδήματα, που φέρουν και τα δύο πτερά, κρατώντας μεγάλο κηρύκειο. Έχουν ερμηνευθεί ο πρώτος ως χθόνιος και ο δεύτερος ως επιχθόνιος.¹⁰⁹⁵

Η ερμηνεία, που δίνει ο Κ.Μυλωνάς για τη διπλή απεικόνιση της Αθηνάς στο ναϊσκόμορφο ανάγλυφο από την Αθήνα καθώς και των άλλων θεοτήτων στα παραδείγματα, που παραθέτει, δεν είναι άλλη από την πρόθεση του καλλιτέχνη να τονίσει τη διπλή ιδιότητα της θεότητας, όπως αυτή προκύπτει και από τη λατρεία της. Πρόκειται

¹⁰⁹² Αρχ.μουσείο Σόφιας 3849. CCCAVI, αρ. 377, σ.111, πιν.XCIV.

¹⁰⁹³ Βλ. παραπάνω, σ.265.

¹⁰⁹⁴ Μυλωνάς 1890, στ.1-5, πιν.1. Διπλές παραστάσεις της Αθηνάς επισημαίνονται επίσης στο πώμα ενός τυρρηνικού αμφορέα, σε πήλινο πίνακα με θέμα την αρπαγή του τρωϊκού παλλαδίου, σε αγγείο με θέμα την αποθέωση του Ηρακλή, σε έναν δακτυλιόλιθο και σε ένα αρχαϊκό αγγείο με θέμα τη γιγαντομαχία. Χαρακτηριστικό είναι ότι σε όλες αυτές τις παραστάσεις και οι δύο μορφές της Αθηνάς είναι πανομοιότυπες χωρίς διαφορές, ενώ σε άλλες εμφανίζουν μικρές διαφοροποιήσεις κυρίως στα σύμβολα, που φέρουν.

¹⁰⁹⁵ Μυλωνάς 1890, στ.3-4.

λοιπόν για την απόδοση της Αθηνάς Πολιάδος και της Αθηνάς Παρθένου, όπως αυτές συνυπάρχουν λατρευτικά στο Ερέχθειο και τον Παρθενώνα της αθηναϊκής ακρόπολης, εκφράζοντας κάθε μία την πολεμική και την ειρηνική αντιστοίχως ιδιότητα. Ανάλογες είναι και οι περιπτώσεις κατά αυτόν τον τρόπο της Αθηνάς Πολιάδος και Αθηνάς Σθενιάδας στην Τροιζήνα και της Αθηνάς Αλέας και Αθηνάς Ιππίας στην Τεγέα. Τοποθετεί την πρωταρχική σύλληψη της ιδέας να αποδοθούν διπλές ιδιότητες των θεών μέσω της εικονογραφικής αυτής επανάληψης στον δυαδισμό της ανατολικής μυθολογίας.¹⁰⁹⁶

II.Ρέα

Το μυθολογικό υπόβαθρο της λατρείας της θεάς συγγέεται στην Ελλάδα με τον μύθο του Κρόνου και του βρέφους Διός. Ο Κρόνος είναι ο σύντροφος της Μητέρας και κύριος εκπρόσωπος του παλαιού κόσμου. Είναι ένας αρχαίος θεός, παρόλο που η λατρεία του δεν συναντάται πουθενά εκτός ίσως από την εορτή, που φέρει το όνομά του, τα Κρόνια. Ο Ζευς, γιος της Μητέρας των θεών, κρύβεται και ανατρέφεται στο σπήλαιο της Κρήτης, στο οποίο λατρεύεται ένα πνεύμα μυστικής γονιμότητας που πεθαίνει και γεννιέται κάθε χρόνο. Σχετική με αυτόν τον μύθο είναι και η εορτή των Γαλαξίων,¹⁰⁹⁷ που μαρτυρείται στην Αθήνα, τη Δήλο και τη Θάσο. Μόνο στην Αθήνα, ωστόσο, πληροφορούμαστε από τον Θεόφραστο ότι η θεά τιμάται στην εορτή¹⁰⁹⁸ και αναγνωρίζεται ως η Μητέρα των Θεών: «ἐθύομεν οἱ πρυτάνεις τῆ Μητρὶ τῶν Θεῶν τὰ Γαλάξια», όπου είναι χαρακτηριστική η απουσία του ονόματος του Κρόνου.¹⁰⁹⁹

Η λατρεία της Μητέρας μαρτυρείται στην Ολυμπία να συνυπάρχει με τη λατρεία του Κρόνου. Στη Θήρα εντοπίζεται σε επιγραφή, που αφορά θυσία προς τιμήν της Μητέρας και σύμφωνα με το ημερολόγιο της νήσου λαμβάνει χώρα την Άνοιξη

¹⁰⁹⁶ ο.π., στ.5-7, όπου αναφέρει και περιπτώσεις διπλής απεικόνισης θεϊκών όντων για λόγους συμμετρικής διακόσμησης, όπως των μορφών, που τίθενται στις γωνίες των ρωμαϊκών σαρκοφάγων, των δύο Νικών, Ωρών και των θυρσοφόρων ιερέων του Βάκχου, των Διοσκούρων ή της διπλής Τύχης.βλ. Gerhard 1840, σ. 42-54. Millin, πιν.64, αρ.242.

¹⁰⁹⁷ Η αιτιολογία της εορτής των Γαλαξίων δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί. Αντίθετα τα Κρόνια σχετίζονται με τη γέννηση του Διός από τη Μητέρα καθώς και την ανατροφή με το γάλα του βρέφους με γάλα, που υπαινίσσεται σαφώς και τα Γαλάξια. Το βρέφος Ζευς φυλάσσεται στο όρος Ίδη από τους Κουρήτες, πολεμιστές, που κτυπούν τα όπλα τους προκειμένου με την κλαγγή τους να καλύψουν τα κλάμματα του Διός. Το σπήλαιο είχε αφιερωθεί στον θεό, αλλά η ύπαρξη των Κουρητών που ανήκουν στη λατρεία της Μητέρας αποτελεί μία σοβαρή ένδειξη πως η θεά προηγήθηκε του Διός στο σπήλαιο.βλ. Robertson, σ. 245-6. Ο Ευριπίδης χαρακτηριστικά αναφέρει στις Βάκχες, ότι οι Κουρήτες και οι Κορύβαντες εφηύραν τα τύμπανα και τους αυλούς και τα παρέδωσαν στη Ρέα, δηλαδή στη Μητέρα (Βάκχες 120-31).

¹⁰⁹⁸ Robertson, σ. 241-242. Bekker, Anecd. 1.229, Ησύχιος, λ. Γαλάξια.

¹⁰⁹⁹ Θεόφραστος, Χαρακτ.21.11. Οι μαρτυρίες της εν λόγω εορτής και της λατρείας της θεάς προέρχονται από τη Θάσο, αποικία της Πάρου για την αρχαϊκή περίοδο και τον 4^ο αι. π.Χ. (Rubensohn O., RE 18.2, 1949, σ.1855-6, λ.Ραρος. FGHist 239 A10, όπου σύμφωνα με το παριανό χρονικό η Μητέρα είναι τόσο παλαιά όσο και το βασίλειο του Εριχθονίου) καθώς και από τη Δήλο για την ελληνιστική εποχή. βλ.Bruneau, σ. 431-5. CCCAII, 188-204, αρ. 587-646, Πιν. 177-91.

συμπίπτοντας με το χρονικό πλαίσιο των Γαλαξίων. Παρομοίως και στην Κω, όπου συναντάται το όνομα της Ρέας σε τιμές, που τις αποδίδονται δύο φορές τον χρόνο.¹¹⁰⁰

Ένα νόμισμα από τους Αιζανούς, όπου εικονίζεται η Κυβέλη να κρατεί τον Δία βρέφος ενώ οι Κουρήτες χορεύουν γύρω της, δείχνει ότι η γέννηση έλαβε χώρα στην Αζανία της Αρκαδίας, στο σπήλαιο, που αναφέρει ο Πausανίας,¹¹⁰¹ από όπου οι Φρύγες των Αιζανών περηφανεύονται πως κατάγονται.¹¹⁰² Το επίθετο Στευνηγός παραπέμπει στις επικλήσεις της Μητέρας Στευνηγής. Στεύνος ονομαζόταν ένα σπήλαιο κοντά στους Αιζανούς αφιερωμένο στη Μητέρα των θεών. Μια επιγραφή σε κυλινδρικό βωμό του 1/2^{ου} αι. μ.Χ. αναθηματική στον Δία Βέννιο συσχετίζει τη θεά με τον Δία: Διῖ Βεννίω ὑπέρ τῆς ὁμοτεχνίας τῶν κηπουρῶν Στευνηγῶν Νεικοφάνης και Ἀγαθῆνωρ Μήνιτος ἀνέθηκεν. Οι αναφερόμενοι κηπουροί στην παραπάνω επιγραφή ανήκαν στο ιερό καθεστώς της θεάς. Παρατηρούμε εδώ τη λατρευτική συνύπαρξή της με τον Δία. Επιπλέον, στην περιοχή αυτή ο Δίας εμφανίζεται στη νομισματική εικονογραφία ως παιδί της Μητέρας.¹¹⁰³

Η εορτή των Κρονίων ήταν πιο γνωστή από εκείνη των Γαλαξίων και συναντάται στην Αθήνα, τη Θήβα και τη Ρόδο,¹¹⁰⁴ ενώ το όνομα του μηνός Κρονίων σε διάφορες περιοχές των Ιωνικών ακτών και νησιών, την Κολοφώνα και τη Μαγνησία του Μαιάνδρου, τη Νάξο και τη Σάμο και τις σαμιακές αποικίες Πέρινθο και Μινώα στην Αμοργό.¹¹⁰⁵ Αξιοσημείωτη είναι η μαρτυρία του Ἀκκίου,¹¹⁰⁶ που αναφέρει ότι από μία ελληνική πηγή πληροφορήθηκε πως τα Κρόνια εορτάζονταν από τις περισσότερες περιοχές της Ελλάδας και ιδιαίτερα την Αθήνα.¹¹⁰⁷ Τα ημερολόγια στην Κω αναφέρουν τη

¹¹⁰⁰ Robertson, σ. 242-3.

¹¹⁰¹ 8.4.3 και 10.32.3

¹¹⁰² Robertson 1996, σ.255. Naumann, σ. 218-47. CCCAI, σ. 144-7, αρ.124-36, πιν. 17. Robert 1981, σ.352-60.

¹¹⁰³ SEG XL, 1990, αρ. 1187, σ.377. Επίσης, βλ. Robert 1981, σ. 331. Naumann, σ.241-45. Buresch, σ. 159. Από τη Λυκαονία προέρχεται άλλη μία επιγραφική μαρτυρία της λατρευτικής συνύπαρξης της Μητέρας Βερεκυντίας με τον Δία μέγιστο: SEG VI, 1932, αρ.394, σ.70.

¹¹⁰⁴ Στη Ρόδο πιθανότατα η θεά λατρευόταν, όπως και στον Πειραιά, την Αθήνα και τη Δήλο, από μία ιδιωτική οργάνωση λατρευτών, που αποκαλούνται με τη γενική Ματρός θεών. Βλ. Robertson, σ.280 και για την αναφορά: IG 12.1.162. Πιθανότατα, όμως, έφεραν το όνομα Αριστοβουλιασταί. Ωστόσο, η χρήση του ονόματος Μητέρα των θεών αποφεύγεται στη Ρόδο, ενώ στη γειτονική Κω η θεά ονομάζεται πάντα Ρέα στα δημόσια αρχεία, όπως εμφανίζεται στο δημόσιο ημερολόγιο και σε άλλα έγγραφα της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου. Μόνο στο ημερολόγιο ενός δήμου συναντάται ως «Μητέρα των Θεών». Σχετικά με τις επιγραφές στη Ρόδο και την Κω: Μαιύρι, αρ.450 γρ.4, 460 γρ.5, 475 γρ.8.

¹¹⁰⁵ Η λατρεία της Μητέρας ήταν πολύ σημαντική στη Μινώα της Αμοργού σύμφωνα με μία επιγραφή (IG XII, 75 και 432) και όπως διαπιστώνεται από ένα αρχείο, που πιστοποιεί ότι τα Κρόνια ανήκουν στη θεά (IG XII, 237). Ο σαμιακός μήνας Κρονίων, που πήρε το όνομά του από την εορτή, αναφέρεται δύο φορές στους κανονισμούς των τελετουργιών της θεάς, που αναρτούνταν στις παραστάδες της εισόδου του Μητρώου. Αυτή η πρακτική ακολουθούνταν και στις Σάρδεις, όπου στο Μητρώο στην ίδια θέση εξέθεταν σημαντικά δημόσια έγγραφα. Στις επιγραφές της Αμοργού τις σχετικές με την εορτή είναι χαρακτηριστική η λέξη «Μητρώα», που αντικατέστησε το όνομα Κρόνια.

¹¹⁰⁶ Ἀκκίος, Annales, ex incertis libris, 1-3.

¹¹⁰⁷ Robertson, σ.270 και σημ. 131. Για την εορτή υπάρχουν πολλές επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες, όπως αυτή του Πλουτάρχου και του Φιλόχωρου, από τον οποίο ίσως ο Ἀκκίος άντλησε τις πληροφορίες του.

Ρέα και τη Μητέρα των Θεών χωρίς όμως την ακριβή ημερομηνία του χρόνου στην οποία εορτάζονταν τα Κρόνια.¹¹⁰⁸

Στα σχόλια του Δημοσθένη η εορτή στην Αθήνα προσδιορίζεται ως εορτή τελούμενη προς τιμήν του Κρόνου και της Μητέρας.¹¹⁰⁹ Το όνομα του Κρόνου εμφανίζεται εδώ αναπόφευκτα καθώς είναι ο σύντροφος της θεάς, σε αντίθεση με τα Γαλάξια, όπου αναφέρεται μόνο το όνομα της τελευταίας, στοιχείο επιγραφικά επιβεβαιωμένο και δηλωτικό της εισβολής του Κρόνου στη λατρεία της.¹¹¹⁰

Στην Αθήνα ψήφισμα, που τιμά πρυτάνεις της Ακαμαντίδος φυλής του 267/6 π.Χ. συνδέει τη Μητέρα των θεών με την εορτή των Κρονίων: τοῖς [θεοῖς] οἷς π[άτριον ἦν; Ἔθυσαν δε καί τῇ Μητρὶ τῶν θεῶ[ν] τὰ Κρ[όνια].¹¹¹¹ Πολύ σημαντικό για τη σχέση της Κυβέλης με τη Ρέα αποτελεί το ανάγλυφο από την Ακρόπολη (Μ.Ακροπόλεως αρ.ευρ.2455) πιθανώς του 4^{ου} αι. π.Χ. με την παράσταση της ένθρονης θεάς, μπροστά από την οποία στέκονται δύο ασπιδοφόρες μορφές, που ο J.Vermaseren ερμηνεύει ως Κουρήτες βασιζόμενος στο παράλληλο ανάγλυφο από την Λειβαδιά. Οι μορφές έχουν διαφορά στο ύψος και φέρουν κοντούς εξωσμένους χιτωνίσκους. Ο O.Walter τις ερμηνεύει ως κορίτσια.¹¹¹²

Μία αναφορά του αττικού χρονογράφου Κλει(το)δήμου στο λεγόμενο Κρόνιο τέμενος, όπου ταυτίζει τη Ρέα με τη Μητέρα των θεών, συμπεριλαμβάνει και το Μητρόω στις Άγρες.¹¹¹³ Το τέμενος εκτείνεται από το ιερό του Ολυμπίου Διός έως και τον Ιλισσό, αλλά το όνομα Κρόνιο πρέπει να σχετίζεται μάλλον με τη εορτή παρά με τον ίδιο τον Κρόνο.¹¹¹⁴ Ο Πausanίας, ωστόσο, όταν περιφέρεται στην περιοχή δεν αναφέρει ούτε τη Μητέρα στις Άγρες ούτε το Κρόνιο τέμενος. Αντίθετα, σημειώνει τον ναό του Κρόνου και της Ρέας δίπλα στο Ολυμπίο.¹¹¹⁵

¹¹⁰⁸ Robertson, σ. 243 και σημ. 10.

¹¹⁰⁹ Δημοσθένης (24 Τιμοκρ.26), από όπου μαθαίνουμε, επίσης, ότι η ημερομηνία έναρξης της εορτής στην Αθήνα είναι την 12^η Εκατομβαιώνα (Ιούλιος/Αύγουστος).

¹¹⁰⁹ Robertson, σ. 272.

¹¹¹⁰ Ο.π., σ. 273-4. Σχετικά με το αρχείο:Sokolowski, LSCG 103 A16, B36, όπου αναφέρονται συγκεκριμένες αποπληρωμές δανείων, που πρέπει να γίνουν τον μήνα Κρονιώνα.

¹¹¹¹ SEG XLII, 1992, αρ. 100, σ. 29.

¹¹¹² CCCAII, αρ.190, πιν. XXXVIII. Walter 1923, σ.75 αρ. 126.

¹¹¹³ Bekker, Anecd. 1.273. Για τον συγκρητισμό Κυβέλης με Ρέα βλ. Κλείδημος: FGrHist 323 F25-29 ([Ρέα]=Μήτηρ θεών).

¹¹¹⁴ Robertson, ο.π., σ. 280, όπου επιπλέον υποστηρίζει ότι η εορτή των Κρονίων σχετίζεται αποκλειστικά με τη Μητέρα και το όνομα του Κρόνου συνάγεται από την ομώνυμη εορτή, που σημαίνει τελετές του Κρόνου και έχει σχέση μόνο με το τελετουργικό μέρος της λατρείας, όπως τα Θαργήλια συνδέονται με τον Απόλλωνα.

¹¹¹⁵ Πausanίας 1.18.7.

Σημαντική είναι η αναφορά του Ησύχιου¹¹¹⁶ στον κέρνο ως τελετουργικό σκεύος χαρακτηριστικό της λατρείας της Μητέρας, ενώ ο Νίκανδρος ονομάζει μία λατρεύτρια της θεάς «κερνοφόρο ζάκορο βωμίστρια Ρείης».¹¹¹⁷ Αργότερα και συγκεκριμένα τον 3ο και 4ο αι. μ.Χ. ο κέρνος θα συνδεθεί με τα κριοβόλια και τα ταυροβόλια.¹¹¹⁸ Ο N.Robertson σε μία προσπάθειά του να δώσει την ετυμολογία της λέξης κρόνια τη συνδέει με τον κέρνο ως έναν διαφοροποιημένο τύπο της λέξης κέρνεα.¹¹¹⁹

Στις Βάκχες του Ευριπίδη ο Διόνυσος προσκαλεί τις θιασώτριές του γυναίκες της Λυδίας να κτυπήσουν τα φρυγικά τύμπανα, που επινοήθηκαν, όπως χαρακτηριστικά λέει, από τη Ρέα, τη Μητέρα. Η εφεύρεση των τυμπάνων αποδίδεται βέβαια στους Κορύβαντες, οι οποίοι τα αφιέρωναν στη Μητέρα Ρέα, που πρόκειται στην πραγματικότητα για τη Φρυγική Κυβέλη, όπως πιστοποιείται μέσα από τον ενθουσιαστικό μακαρισμό του Χορού, που διακηρύσσει την ευτυχία όποιου τιμά τα ιερά μυστήρια της Κυβέλης, της Μεγάλης Μητέρας.¹¹²⁰

Στα σχόλια του ρητορικού λόγου του Αισχίνη κατά Κτησιφώντος συναντούμε τις συνθήκες ίδρυσης του αθηναϊκού Μητρώου, που σχετίζονται με τον μητραγύρτη.¹¹²¹ Ο σχολιαστής αναφέρει ότι οι Αθηναίοι αφιέρωσαν μέρος του βουλευτηρίου στη λατρεία της Ρέας, ονομάζοντάς το Μητρώο, προς τιμήν αυτού του φρύγιου άνδρα, πρεσβευτή της λατρείας της φρυγικής μητέρας. Μαρτυρίες για την θεοκρασία της Ρέας και της Μητέρας συναντώνται επίσης και στον Θεόκριτο(XX, 40), στην Παλατινή Ανθολογία (VI, 217-219), στον Απολλόδωρο (Βιβλ.ΙΙΙ, 5, 1-2), στον Στράβωνα (Γεωγρ.Χ, 3, 12 και 15), τον Απολλωνίου Ρόδιο (Αργοναυτικά Ι, 1138).

Κατά την εισδοχή της μικρασιατικής Μητέρας των θεών στην Αθήνα, λοιπόν, αυτή ταυτίστηκε με τη Ρέα, γεγονός, που δικαιολογεί και την επίκλησή της με το όνομά της. Η λατρεία της Ρέας ανάγεται στους προϊστορικούς χρόνους και κατά την ιστορική περίοδο αυτή συνεχιζόταν μόνο στις περιπτώσεις, όπου η θεά ταυτιζόταν με τη Γη ή τις Μεγάλες Μητέρες, τη Δήμητρα ή την Κυβέλη.¹¹²²

Η Δήμητρα επιδέχεται την προσωνυμία Μεγάλη Μητέρα ή Μητέρα των θεών όταν ταυτίζεται με τη Ρέα. Ο χώρος του Ολυμπίου σχετιζόταν με τη Ρέα και λατρευόταν όπως και η Γη με τον Δία. Με τον θεό αυτό η φρυγική Μητέρα των θεών δε θα μπορούσε να

¹¹¹⁶ Λεξικόν, λ.Κέρνος.

¹¹¹⁷ Αλεξίφάρμακα 217.

¹¹¹⁸ Robertson, σ. 283-4 και σημ.181 και 184. βλ.σχετικά με τον κέρνο και παραπάνω, σ. 255.

¹¹¹⁹ ο.π., σ.286.

¹¹²⁰ Βάκχες, στ.55-59 και 120-129.

¹¹²¹ Σχολ. Αισχίνης 3.187 (Whycherley 1957: 151 αρ.467), όπου ο σχολιαστής αναφέρει ένα έργο με τον τίτλο Φιλππικοί, που εντάσσεται πιθανότατα στο πλαίσιο της αντιμακεδονικής λογοτεχνίας του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. Βλ. σχετικά και παρακάτω, σ.319.

¹¹²² Λουκάς, σ. 23.

συνυπάρξει λατρευτικά μαζί με τα ανατολικά ξενόφερτα στοιχεία της λατρείας της δηλαδή το πάθος του Άττιος, τις τελετές αυτοευνουχισμού και τα ταυροβόλια, παρά μόνον αν αυτά είχαν αποβληθεί, όπως συνέβαινε στο Μητρώο της Αγοράς και στις Άγρες. Στο Ολυμπείο καμία μαρτυρία δεν πιστοποιεί την τέλεση μητρωϊκού τυπικού.¹¹²³

Η Αρκαδία αποτελεί και αυτή μία περιοχή, που διεκδικεί τη γέννηση του Διός. Σύμφωνα με τον Πausανία στο όρος Θαυμάσιον η Ρέα παρουσίασε στον Κρόνο μία σπαργανωμένη πέτρα ως βρέφος.¹¹²⁴ Η λατρεία στην οποία άπτεται ο μύθος αυτός ανήκει στη Μητέρα. Στο όρος Θαυμάσιον βρίσκεται το σπήλαιο της Ρέας, ενώ στα δάση του Λυκαίου ένας ιερός χώρος είναι γνωστός ως η κλίνη της Ρέας. Στη Λυκόσουρα η Μητέρα έχει θέση στο ιερό της Αρκαδικής θεάς Δέσποινας, όπου συναντάται ένα ζεύγος γλυπτών λιονταριών, που πλαισιώνουν τύμπανο, καθώς επίσης, οι πλαστικές εικόνες Κουρητών και κορυβάντων.¹¹²⁵

Η E.Simon ταυτίζει τη Μητέρα των θεών με τη Ρέα, που διαδραματίζει τον ίδιο ρόλο με αυτή μέσα στο πλαίσιο της Θεογονίας και η οποία σε ορισμένες φιλολογικές αναφορές συγγεόταν και εξομοιωνόταν με τη Μητέρα. Η Ρέα, υποστηρίζει, είναι άμεσα συνδεδεμένη σύμφωνα με τον μύθο με τη Δήμητρα μέσω της παρέμβασής της, που σκοπό είχε τη συμφιλίωση της ελευσίνιας θεότητας με τους θεούς και τους ανθρώπους.¹¹²⁶

Η Μητέρα των θεών ταυτίζεται με τη Ρέα από τον Απολλώνιο τον Ρόδιο στον στίχο 1151 των Αργοναυτικών. Και οι δύο θεές χαρακτηρίζονται από τον ποιητή με το επίθετο πολυπότνια.¹¹²⁷ Στον στίχο 1141 της αποδίδει το επίθετο άνταϊη. Ο σχολιαστής του Απολλωνίου αναφέρει, ότι έτσι αποκαλείται η Ρέα.¹¹²⁸ Σε ένα άλλο απόσπασμα των Αργοναυτικών συναντούμε και τη συγχώνευση των μητρωϊκών γνωρισμάτων με αυτά της Ρέας: «*ὄργια τα' Ἰδαίων Κορυβάντων τα' ἄπλετον ἰσχύν*».¹¹²⁹ Θεοκρασία της Κυβέλης με τη Ρέα μέσω του Άττιος συναντούμε στον θεόκριτο: «*καί οὐ Ρέα κλαίεις τόν βουκόλον*».¹¹³⁰

Ο Πίνδαρος επικαλείται στην 3^η ωδή του Πυθιόνικου «*αλλ' ἐπεύξασθαι μεν ἐγὼ ἐθέλω / Ματρί...*» και «*φησὶν οὖν ὅτι κατένζομαι τήν Ρέαν παρόσον δοκεῖ τῶν νόσων ἀνζητική καὶ μειωτική εἶναι. κατένζομαι οὖν αὐτήν, φησὶν, εὐμενὴ εἶναι τῶ Τέρωνι*».¹¹³¹ Εδώ η Μ. Μητέρα παρουσιάζεται ως θεά με θεραπευτικές ιδιότητες. Απ' τον Διογένη τον Τραγικό, που την

¹¹²³ ο.π., σ.28.

¹¹²⁴ Πausανίας, 8. 36. 2-3.

¹¹²⁵ Robertson, σ.253-254. Graillot, σ. 509-11, 515-16. Jost, σ.523.

¹¹²⁶ Simon 1983, σ. 26. Βλ. και Frapiccini, σ. 24-25.

¹¹²⁷ Απολλώνιος Ρόδιος, Αργοναυτικά, στ. 1151.

¹¹²⁸ Kravelen, σ. 77-80. Βλ. Σούδα, λ. ανταΐη.

¹¹²⁹ Απολλ.Ροδ. Αργ., στ.25.

¹¹³⁰ Id. XX, 4 στο Herping, 7. Gasparro 1985, σ.43.

¹¹³¹ Πυθ. ΙΙΙ, στ. 77. Σχολ., Πυθ. ΙΙΙ 137 a [εκδ. A.B. Drachmann, τομ. ΙΙ, 80].

ορίζει ως υμνωδό Ιατρό,¹¹³² ως την ευημεριστική εκδοχή του Διοδώρου, που παρουσιάζει την Κυβέλη ικανή να θεραπεύει τις ασθένειες των παιδιών με τους καθαρμούς της¹¹³³ και τις επιγραφές από τον Πειραιά, όπου οι λατρευτές απευθύνονται σ' αυτήν ως *εὐάντητο ἰατρίνη*, ένας μεγάλος αριθμός μαρτυριών υπογραμμίζει αυτές τις ιατρικές ιδιότητες, που εκτείνονται έως τα κοπάδια και τις ιαματικές πηγές, ταυτίζοντάς την συχνά με θεότητες που σχετίζονται με αυτές.¹¹³⁴

Από τον Μαραθώνα προέρχεται επιγραφική μαρτυρία από ημερολόγιο θυσιών, που χρονολογείται το 400-350 π.Χ. για τη λατρεία της Μητέρας των θεών αποκαλούμενη ως Ρέας: [Ρέαι Μητρῖ Θε]ῶν.¹¹³⁵

Στους ταυροβολικούς βωμούς της Φλύας η ερμηνεία των κεντρικών ένθρονων θεοτήτων και των πλευρικών μορφών, που τις πλαισιώνουν είναι προβληματική. Κριτήριο της αποτελεί ο συγκρητισμός της φρυγικής Κυβέλης με τις εντόπιες κύριες θεότητες, τη Δήμητρα και τη Ρέα, που οδήγησε στη διαμόρφωση δύο εκδοχών. Η πρώτη θέλει τη φρυγική Κυβέλη να εισάγεται στην εικονογραφία των ελευσινίων θεοτήτων και έτσι δίπλα στη θεά με το τύμπανο και τη φιάλη να κάθεται η Δήμητρα, ενώ η ανδρική μορφή στα δεξιά της να είναι ο Ίακχος ή ο Ευβουλεύς και η δαδούχος στα αριστερά η Κόρη. Η δεύτερη εκδοχή στηρίζει την αντίστροφη εξέλιξη με την εισαγωγή της Δήμητρας στην εικονογραφία της Ρέας-Κυβέλης, που περιβάλλεται από τον Ερμή ή τον Ίακχο ή τον Άττι ή την Κόρη ή την Εκάτη.¹¹³⁶

Στην ελληνιστική και τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο ο συγκρητισμός ανάμεσα στις κύριες ελληνικές θεότητες, όπως η Δήμητρα, η Ρέα και η Γη με τη Μεγάλη Μητέρα ήταν ένα κυρίαρχο φαινόμενο στην αρχαία ελληνική θρησκεία. Χαρακτηριστικός είναι ο ελληνιστικός πάπυρος από το Δερβένι, όπου η Γη, η Μεγάλη Μητέρα, η Ρέα και η

¹¹³² Semele απ. στο Nauck², σ.776.

¹¹³³ Βιβλ.Ιστ.ΙΙΙ, 58.

¹¹³⁴ Gasparro 1985, σ. 86-87. Όσον αφορά τα κοπάδια: Dio Chrysostomus, Orat.I. 54, εκδ. J. von Arnim, Berlin 1912², vol.I, 10 : «ἔχειν δε μαντικήν ἐκ μητρόσ θεῶν δεδομένην, χρῆσθαι δε αὐτή τους τε νομέας πάντας τους πλησίον και τους γεωργούς ὑπέρ καρπῶν και βοσκημάτων γενέσεως και σωτηρίας». Μία μαρτυρία φιλολογική, που ανήκει στην αυτοκρατορική περίοδο αφορά μια λαϊκή αφιέρωση μιας στήλης στη Μητέρα των θεών από τον βοσκό Άλυπο στη Μητέρα Μαλήνη για την υγεία των κυριών του, των κοπαδιών και των σκυλιών (υπέρ δεσποτών και των θρεμάτων και των κυνών). Η θεά απεικονίζεται στη στήλη ένθρονη δεχόμενη την τιμή του αφιερωτή της. Ταυτίστηκε από τον L.Robert ως η ανατολική Μεγάλη Μητέρα, που χαρακτηρίζεται εδώ με ένα από τα πολλά επίθετά της με τοπική αναφορά (Robert Hellenica X, 1955, σ.28-33 και πίν. VII). Μία επιγραφή από το Seyit Gazi επικαλείται τη θεά ως Μήτηρ Κυβήλη περί βοών (MAMA V, 102, αρ. 213, πιν.49). Από τη Μακεδονία προέρχεται ένα εικονιστικό μνημείο, που εικονίζει έναν βοσκό με τη ποιμαντική του ράβδο να προσφέρει στη θεά ένα δώρο (SEG I, αρ. 268), που αποτελεί άλλη μία επιβεβαίωση της σχέσης της θεάς με το βουκολικό περιβάλλον. Κι επίσης, στη Φρυγία συναντούμε μνημείο αφιερωμένο στον Όσιο και Δίκαιο θεό με την παρουσία της θεάς στο αέτωμα, που τη συνδέει με τον αγροτικό και βουκολικό κόσμο: Lambrechts 1970, σ.215-18, πιν. III, εικ.8-9).

¹¹³⁵ SEG XLVIII, 1998, αρ.137, σ.57. Sculion S., ZPE 121, 1998. Η επιγραφή, όπως αποκαταστάθηκε από τον ερευνητή.

¹¹³⁶ Loucas- Loucas, σ.396.

Ἦρα εἶναι ἡ ἴδια θεότητα καὶ τὸ ὄνομα «Δήμητρα» ανταποκρίνεται στὴ Μητέρα Γη: «Γη δε καὶ Μήτηρ καὶ Ῥέα καὶ Ἦρη ἢ αὐτή. Ἐκλήθη δε / Γη μεν νόμῳ, Μήτηρ δ' ὅτι ἐκ ταύτης πάντα γ[ίν]εται, / Γη καὶ Γαῖα κατὰ [γ]λώσσαν ἐκάστοις, Δημήτη [ρ δε] / ὠνομάσθη ὥσπε[ρ] ἢ Γη Μήτηρ ἐξ ἀμφοτέρων ἐ[ν] ὄνομα; Τὸ αὐτὸ γὰρ ἦν».¹¹³⁷ Για τοὺς Ορφικοὺς Δήμητρα ἦταν ἓνα ἀκόμα ὄνομα γιὰ τὴ Ῥέα, ποὺ ταυτιζόταν με τὴν Κυβέλη.¹¹³⁸

Ἐνα ἐπίγραμμα τοῦ 3^{ου} / 2^{ου} αἰ. π.Χ. στὴ Μεγάλῃ Μητέρα ἀπὸ ναὸ τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ ανακτόρου τῆς Φαιστοῦ ταυτίζει τὸ ναὸ με αὐτὸν τῆς Ῥέας.¹¹³⁹

Ἡ παράσταση τοῦ ναῖσκου Ν20 (Μ. Συρακουσῶν, αρ.εὐρ.857) με τὴ Μητέρα να κρατεῖ σκῆπτρο ἀντὶ τυμπάνου ἔχει τὸ πρότυπό τῆς τὴν περίοδο μετὰ τὸ 430 π.Χ., ὅταν ἡ εἰκόνα τῆς Μεγάλῃς Μητέρας ἐγίνε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους, ποὺ χτυπήθηκαν ἀπὸ τὸ λοιμὸ καὶ τὶς ἡττες τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου.¹¹⁴⁰ Ἡ ἀποδοχὴ αὐτὴ πιθανότατα πραγματοποιήθηκε μέσα ἀπὸ τὴ διαδικασία ἐνὸς συγκρητισμοῦ τῆς φρυγικῆς θεᾶς με τὶς κυρίαρχες στὸ ἐλληνικὸ πάνθεον Δήμητρα καὶ Ῥέα καὶ συγκεκριμένα τὸ σκῆπτρο¹¹⁴¹ με τὴν πρώτη καὶ τὸ τύμπανο¹¹⁴² με τὴ δεύτερη.

¹¹³⁷ Καψωμένος, σ.24, στ.18-20.

¹¹³⁸ Loucas- Loucas, σ.398.

¹¹³⁹ SEG XLIV, 1994, αρ. 731 bis, σ. 216. Μία ἀποψη τὸν ἀποδίδει στὴ Λητώ.

¹¹⁴⁰ Reeder, σ. 432. Με τὴν ἐμφαση ποὺ δόθηκε στα Μικρὰ Μυστήρια καὶ τὴ σύνδεσή τους με τὰ Ἐλευσίνια στὸ τέλος τοῦ 5^{ου} αἰ. π.Χ., ἡ Μητέρα καὶ ἡ Ῥέα ταυτίστηκαν (Σοφ. Φιλ. 391-94. Εὐρ. Βάκχ. 128. Πανσ. 1.18.7. Διοδ. 3.5.7. Ἀπολλ. Βιβλ. 3.5.1.). Βλ. Ἐπίσης, Simon 1966, σ.75-79. Kannicht, σ. 339. Peschlow-Bindokat, σ.108-109.

¹¹⁴¹ Βλ. παραπάνω, σ.263.

¹¹⁴² Roller 1999β, σ.171.

Μέρος Δ΄ Συμπεράσματα

Κεφάλαιο 1^ο

I.Χρονολόγηση των αττικών ναϊσκων της Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές.

Ο J.M.Vermaseren έχει καταλογοποιήσει γύρω στους 148 ναϊσκους που προέρχονται από την Αγορά και άλλους 59 από την Ακρόπολη στο CCCAII. Μέσα σε αυτό το σύνολο μόνο δύο χρονολογεί μέσα στον 4^ο αιώνα π.Χ., ενώ κανένα παράδειγμα δεν ανήκει στον 5^ο αι.π.Χ.¹¹⁴³

Η χρονολόγηση των ναϊσκων με συμπληρωματικές μορφές, που επιχειρήθηκε με βάση τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τους και τις αναλογίες τους, έδειξε ότι τα περισσότερα από τα ανάγλυφα αυτά ανήκουν στο β΄μισό του 4^{ου} αι.π.Χ., με αρκετά να κυμαίνονται μεταξύ γ΄ και δ΄τετάρτου του αιώνα. Ένα ανήκει ίσως στο α΄ μισό και δύο στα μέσα του 4^{ου} αι. Δύο ή τρία χρονολογούνται στη μέση ελληνιστική περίοδο και ένα ή δύο στη ρωμαϊκή αυτοκρατορική εποχή.¹¹⁴⁴

II.Χρονικό πλαίσιο ναϊσκόμορφων αναγλύφων από τη Μ.Ασία, όπου συναντάται ο οινογός νεανίας (Ερμής) μόνο με τη Μητέρα των Θεών ή και με τον γενειοφόρο θεό.

Οι περισσότεροι ναϊσκοί από τη Μ.Ασία και κυρίως από την Έφεσο, που φέρουν την παράσταση της όρθιας Κυβέλης με τον νεανία, που κρατεί πρόχου ανήκουν στον 4^ο αι.π.Χ. (από τον κατάλογο του J.Vermaseren, CCCAI, αρ.645, 651, 652, 673, 616, 617, 641)¹¹⁴⁵ και ελάχιστοι ανήκουν στην ελληνιστική περίοδο, (αρ.669, 670, 681). Από αυτούς ο Ερμής αναγνωρίζεται στα αρ.652, 616 και 617. Δύο ανάγλυφα από την Κύζικο, τη Μυσία και ένα άγνωστης προέλευσης στην Πετρούπολη (Β΄μέρος, κεφ.1^ο/I, αρ.4, 10, 14, αντιστοίχως), όπου ο νεανίας ταυτίζεται με τον Ερμή, χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο. Η πλειοψηφία των ναϊσκων από την Έφεσο, που φέρουν την παράσταση της τριάδας νεανίας (χωρίς προσδιοριστικά σύμβολα)-Κυβέλη-γενειοφόρος θεός ανήκει στην ελληνιστική περίοδο (αρ.613, 614, 643, 644, 661 662, 664, 677 και 671, 687 από τη Μαγνησία) και ελάχιστοι χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ. (CCCAI/675, CCCAVI/450).

¹¹⁴³ Shear T.L.Jr. 1995, σ.157-190. Το ίδιο ισχύει και για τους ναϊσκους του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου.

¹¹⁴⁴ Βλ. Α΄μέρος, Κεφ.4^ο, σ.139.

¹¹⁴⁵ Από αυτούς οι αρ.617, 673, 669, 613, 616, 661, 662, 663, 664 είναι τα ανάγλυφα που παρουσιάζονται στο κεφ.1^ο του Β΄μέρους με αρ.I/3, VI/4, VII/4, 8 και 9, αντιστοίχως.

III. Προέλευση και χρονολόγηση διπλών ναϊσκών από τους καταλόγους CCCAI-VII του Vermaseren.

Από τον κατάλογο CCCAII οι περισσότεροι διπλοί ναϊσκοί δεν χρονολογούνται από τον μελετητή. Πιθανότατα, όμως, ανήκουν όπως δηλώνουν τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά στον 4^ο αι.π.Χ. Προέρχονται όλοι από την Αττική και συγκεκριμένα:

Από την Αθηναϊκή αγορά οι αρ.62, 90 και 172.

Από την Ακρόπολη οι αρ. 183, 193, 238 (N 34), 239 και ο υπό μελέτη N37. Από άγνωστες περιοχές της Αθήνας οι αρ.241, 328 και 341. Η F.Naumann προσθέτει δύο ακόμη στον κατάλόγό της, τους αρ. 342 και 345.

Από τον Πειραιά ο υπό μελέτη ναϊσκος N38.

Από την Ισθμία ο αρ.454 ίσως ελληνιστικής περιόδου, από την Τροιζήνα ο αρ. 478, από την Κέρκυρα ο αρ. 521 και ο άγνωστης προέλευσης αρ. 509.

Από τον κατάλογο CCCAVII ο αρ.14 από την Ελευσίνα ελληνιστικής περιόδου, ο αρ.21 ίσως από την Αθήνα του 4^{ου} αι.π.Χ. και ο αρ. 142 του 4^{ου} αι. μ.Χ. από την Ελλάδα, αλλά πιθανόν από την Αττική, καθώς σχεδόν όλοι αυτού του τύπου είναι αττικής προέλευσης.

Από τον κατάλογο CCCAVI ο αρ.314 από το Marvinci αττικής προέλευσης, ελληνιστικής περιόδου, όπου ο J.Vermaseren ταυτίζει και τις δύο θεές με την Κυβέλη.

IV. Χρονολόγηση των εικονογραφικών παραλλήλων των αττικών ναϊσκών.

Από την συγκέντρωση των εικονογραφικών παραλλήλων, που παρουσιάστηκαν, διαπιστώνεται ότι:

Από τα έργα, στα οποία αναγνωρίζεται με βεβαιότητα ο Ερμής μαζί με τη Μητέρα των θεών, 11 (5 από τα οποία μαζί με τη δαδούχο) χρονολογούνται στον 4^ο αι.π.Χ., 10 στην ελληνιστική περίοδο και 12 στη ρωμαϊκή.

Από τα έργα, στα οποία συνυπάρχουν ο Ερμής και ο Άτις τέσσερα ανήκουν στη ρωμαϊκή περίοδο και ένα στην ελληνιστική εποχή.

Από τα έργα, στα οποία συναντώνται ο νεανίας (που δεν ταυτίζεται) και η δαδούχος με τη Μητέρα των θεών ένα χρονολογείται στις αρχές του 4^{ου} αι.π.Χ., έξι στον 4^ο αι.π.Χ. και ένα στη ρωμαϊκή περίοδο. Από τα παράλληλα στα οποία εικονίζεται η δαδούχος και ο νεανίας (είτε φέρει τα αναγνωριστικά σύμβολα του Ερμή είτε όχι) τα 10 ανήκουν στην ελληνιστική εποχή και τα δύο στη ρωμαϊκή, ενώ τα 11, όπως αναφέρθηκε, στον 4^ο αι.π.Χ.

Το μοναδικό ανάγλυφο, που φέρει τις μορφές του νεανία, του Πανός και της δαδούχου χρονολογείται στον 4^ο αι.π.Χ. Στην ελληνιστική εποχή ανήκει και το μοναδικό ανάγλυφο που απεικονίζει τον νεανία, τον Πάνα και τη Μητέρα χωρίς τη δαδούχο.

Το μοναδικό έργο στο οποίο συναντάται η Εκάτη με τη Μητέρα των θεών ανήκει στη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ από τα 4 έργα, στα οποία εικονίζεται ο Παν με τη Μητέρα των θεών τρία χρονολογούνται στον 4^ο αι.π.Χ.

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι η καλλιτεχνική σύλληψη της παράστασης των αττικών ναϊσκών, που απαρτίζεται από τη Μητέρα των θεών, τον νεανία οινοχόο, τη δαδούχο και ενίοτε τον Πάνα ανάγεται στον 4^ο αι.π.Χ., εφόσον η πλειοψηφία των εικονογραφικών παραλλήλων ανήκει στον 4^ο αι.π.Χ. Ο συνδυασμός της τριάδας του νεανία, της δαδούχου και της Μητέρας φθίνει σημαντικά κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ διαπιστώνεται αδιάκοπη συνέχεια του εικονογραφικού συνδυασμού Κυβέλης και νεανία έως και τη ρωμαϊκή εποχή, όπου οι έως τώρα γνωστές μαρτυρίες του είναι ισάριθμες, αν όχι περισσότερες, με αυτές των προγενέστερων εποχών.

Στην άποψη ότι η εικονογραφία των αττικών ναϊσκών γεννιέται τον 4^ο αι.π.Χ. συνηγορούν και πολλά από τα ιερά της Μητέρας, που ιδρύθηκαν τότε. Τα κυριότερα του ελλαδικού χώρου είναι τα αττικά, δηλαδή της Αθηναϊκής Αγοράς¹¹⁴⁶, του Ιλισσού¹¹⁴⁷ και του λόφου των Μουσών,¹¹⁴⁸ του Πειραιά¹¹⁴⁹ και του Μοσχάτου.¹¹⁵⁰ Στον υπόλοιπο

¹¹⁴⁶ Το αθηναϊκό Μητρώο ήταν ιδρυμένο από τον 5^ο αι.π.Χ. αλλά η λατρεία της Μητέρας εντείνεται μέσα στον 4^ο αι.π.Χ., όπως υποδεικνύουν και τα άλλα αττικά μητρώα, που ιδρύθηκαν μέσα στον αιώνα αυτό.

¹¹⁴⁷ Όσον αφορά τον ναό του Ιλισσού, που θεωρείται ότι είναι αφιερωμένος στην Άρτεμι, έχει διατυπωθεί η άποψη από ορισμένους μελετητές, ότι ανήκει στη λατρεία της Μητέρας των θεών: Frapiccini, σ.24. Επίσης, για την Άρτεμι Αγροτέρα, βλ. Dörpfeld 1897, σ.227. Για τη λατρεία της Μητέρας στο ναό του Ιλισσού βλ. Picon, σ. 42-81. Για τη λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης στον Ιλισσό, βλ. Τραυλός 1960β, σ.66.

¹¹⁴⁸ Στην Αθήνα τα κυριότερα ιερά της Μητέρας εντοπίζονται στη ΒΔ πλευρά της αθηναϊκής Αγοράς, στον λόφο των Μουσών στη ΝΔ γωνία της πόλης και στις Άγρες. Στην περιοχή του Αγ. Δημητρίου Λουμπαρδιάρη κοντά στον λεγόμενο τάφο του Κίμωνος μαρτυρείται από επιγραφή η ύπαρξη εκεί ιερού αφιερωμένου στη θεά από επιγραφή. Whycherley 1957, σ. 159, αρ.514. Βλ. επίσης, Παπαγιαννόπουλος 1947, σ.94. Judeich, σ.398. Σκιάς 1899, σ.239-40, αρ.2 και Peek 1942, σ. 149-50, αρ.323. Είναι χαραγμένη στον βράχο στη ΒΔ πλαγιά του λόφου νοτιώς του δρόμου, που οδηγεί από την Ακρόπολη στον ναό του Αγίου Δημητρίου Λουμπαρδιάρη, και χρονολογείται το 350 π.Χ.: «[Η]ερόν | Μητρός». Αυτή και τις άλλες δύο IG I3 1403 και SEG αρ.232, 1991 ο Παπαγιαννόπουλος – Παλαιός τις συνδέει με τους επτά θρόνους στο Μουσείο, ιερό της Μητρός, και τις διαχωρίζει από το Μητρώο της Αγοράς. Ο Α.Ν. Οικονομίδης (Oikonomides, σ.75-76, αρ.54.) υποστηρίζει ότι τα κεραμίδια τα αφιερωμένα στη Μητέρα των θεών, που ευρέθησαν στο Μουσείο συνδέονται με αυτό και όχι με το μητρώο της Αγοράς και επικαλείται τον Αποστόλιο XI. 34, που αναφέρεται σε αυτό με τον σωστό όρο «Δικαστήριο» και όχι Βουλευτήριο: SEG XLI, 1991, αρ. 121, σ.57-58.

¹¹⁴⁹ Το σπουδαιότερο, ωστόσο, μετά το αθηναϊκό ιερό είναι το Μητρώο του Πειραιώς, λείψανα του οποίου δεν έχουν αποκαλυφθεί αλλά η ύπαρξή του είναι μαρτυρημένη επιγραφικά και από σποραδικά αρχαιολογικά ευρήματα. Η θέση του μπορεί να προσδιοριστεί κατά πάσα πιθανότητα στη βόρεια και ανατολική πλευρά της Ακτής, νότια του λιμένα της Ζέας και του αρχαίου θεάτρου: Παπαχριστοδούλου, σ. 212. Michon, σ.111-113. Ο Ι.Τραυλός αναφέρει ότι πολλοί θεωρούν πως είχε ιδρυθεί στη μέση της βόρειας πλευράς της Ακτής: Travlos 1988, σ. 342. Για τη λατρεία της Μητέρας στον Πειραιά υπάρχουν, όπως αναφέραμε, μόνο ενδείξεις βασιζόμενες σε διάσπαρτα αρχαιολογικά ευρήματα, που προέρχονται από ανασκαφές των αρχών του 20ου αιώνα. Βλ. Δραγάτσης 1910, σ. 149-50. Τα περισσότερα από τα ευρήματα, που προέρχονται από τον Πειραιά χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο, όμως η ίδρυση του ιερού τοποθετείται στην κλασική περίοδο. Το ανάγλυφο του Βερολίνου (SK 106) πιθανότατα προέρχεται από το Πειραιϊκό Μητρώο και δίνει ένα

ελλαδικό χώρο μαρτυρείται από επιγραφές η ύπαρξη Μητρών ή λατρεία της Μητέρας στον 4^ο αι.π.Χ. στη Βοιωτία,¹¹⁵¹ τη Θήβα,¹¹⁵² τη Λειβαδιά,¹¹⁵³ τη Βεργίνα,¹¹⁵⁴ την Πέλλα¹¹⁵⁵ και τη Χίο.¹¹⁵⁶ Ύπαρξη Μητρών τον 4^ο αι. π.Χ. εντοπίζουμε και στις Μικρασιατικές περιοχές της Σμύρνης και της Κολοφώνος.¹¹⁵⁷ (βλ.Χάρτες Ι και ΙΙ)

Αξιοσημείωτο είναι ότι από τα παραπάνω ιερά τα περισσότερα βρίσκονται στις περιοχές προέλευσης των εικονογραφικών παραλλήλων των υπό μελέτη ναΐσκων καθώς και των επιγραφικών μαρτυριών, που συνδέουν τον Ερμή και την Εκάτη με τη Μητέρα. Συγκεκριμένα αυτές είναι η Αθήνα, η περιοχή του Ιλισσού, ο Πειραιάς, η Λειβαδιά, η Βεργίνα, η Σμύρνη και η Κολοφών, ενώ παρατηρούμε ότι από τη Βοιωτία, τη Θήβα και την Πέλλα προέρχονται τρεις από τους εξωαττικούς ναΐσκους, που παρατίθενται στο Α΄μέρος της παρούσας εργασίας.¹¹⁵⁸

Όλες οι παραπάνω διαπιστώσεις συνηγορούν μαζί με τα τεχνοτροπικά κριτήρια στο ότι ο 4^{ος} προχριστιανικός αιώνας ευνοεί τη χρονολόγηση των περισσότερων αττικών ναΐσκων της Κυβέλης ή των προτύπων τους. Στο υποκεφάλαιο Ι του κεφ. 2 του τρέχοντος μέρους συζητείται εκτενέστερα ο 4^{ος} ως αιώνας, που συνδέεται με την εικονογραφία των ναΐσκων και τη λατρεία της Μητέρας στην Αττική.

κατώτερο χρονικό όριο για την ίδρυση του ιερού στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Για τις ανασκαφές και τα ευρήματα στον Πειραιά βλ. και Πετρόχειλος, σ. 24 και σημ.15 και 20. βλ. επίσης, Garland 1987.

¹¹⁵⁰ Στο κέντρο του δήμου Μοσχάτου αποκαλύφθηκε ναός των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ., ο οποίος ήταν αφιερωμένος όπως αποδεικνύεται από τα θραύσματα του λατρευτικού αγάλματος, που βρέθηκε εντός του σηκού, στη Μητέρα των θεών. Ο ναός σύμφωνα και με άλλα ευρήματα, που απέδωσαν παρελθούσες ανασκαφικές έρευνες, βρισκόταν εντός αρχαίου οικισμού, το όνομα του οποίου είναι άγνωστο. Το Μοσχάτο βρίσκεται νοτίως του δήμου Ρέντη ανάμεσα στους αρχαίους δήμους του Πειραιά και του Φαλήρου και η πλησιέστερη γνωστή αρχαία θέση είναι ο δήμος των Εχελίδων, ενώ η ευρύτερη περιοχή αποτελούσε τον τόπο του Τετρακόμου, που απαρτιζόταν από τους δήμους Θυμαϊτάδαι, Πειραιά, Φάληρον και Ξυπέτη. Ίσως ανήκει στον τελευταίο καθώς η ακριβής θέση του δεν έχει ακόμα εντοπιστεί: Παπαχριστοδούλου, σ.209-211 και 214. Με τον δήμο Ρέντη το Μοσχάτο θεωρούνταν ότι αποτελούσαν έναν παλαιότερο δήμο, ο οποίος διαιρέθηκε από τα Μακρά Τείχη σε δύο μέρη.

¹¹⁵¹ Στη Βοιωτία μαρτυρείται επιγραφικά η λατρευτική συνύπαρξη της Αρτέμιδος Ειλειθυΐας με τη Μεγάλη Μητέρα: SEG XXVIII, 1978, αρ. 449, σ.138-9. Από επιγραφή του 300 π.Χ. μαρτυρείται η σχέση της Μητέρας των θεών με την Αρτέμιδα: Αρτεμις Ειλειθή και Μεγάλη Μητέρα: SEG XLI, 1991, αρ. 431, σ.158. Από εδώ συνάγεται και η ύπαρξη λατρείας της Μητέρας των θεών.

¹¹⁵² Στη Θήβα η λατρεία της θεάς μαρτυρείται από τον 5^ο αι.π.Χ. Στην οικία του είχε ιδρύσει ιδιωτικό ιερό ο Πίνδαρος, βλ. παρακάτω, σημ.1249.

¹¹⁵³ Από τη Λειβαδιά προέρχεται αφιέρωση στη Μεγάλη Μητέρα του 4^{ου} αι. π.Χ.: Μάτρι Μεγάλη Πηαωνία. Το Πηαωνία είναι επίθετο ανάλογο αυτού του σώτεια και ιατρίνη. Πιθανόν, πρόκειται για ευχαριστήρια προσφορά για την υγεία ενός Λευκίλου: SEG XXXVI, 1986, αρ. 430, σ.127.

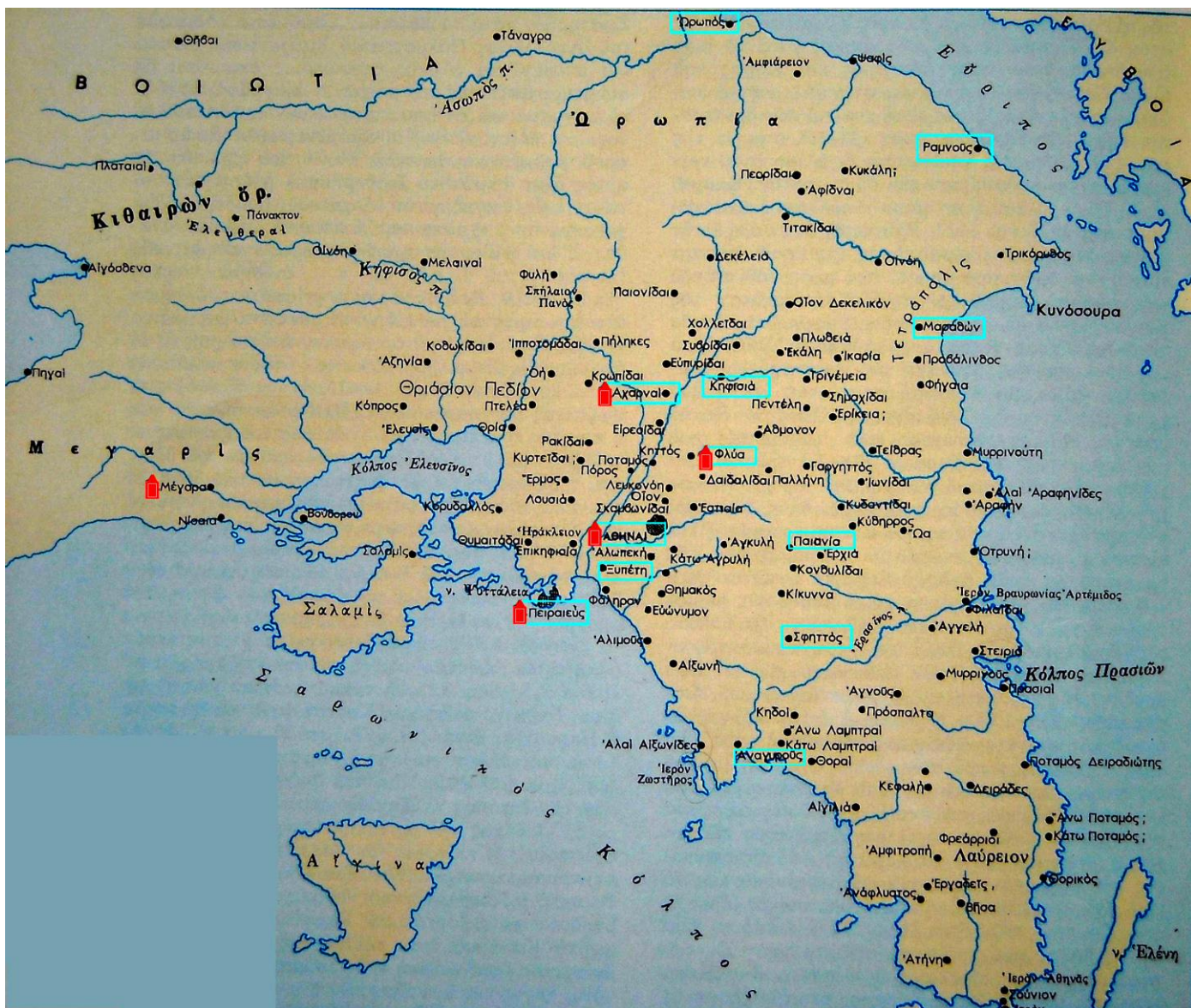
¹¹⁵⁴ Για το ιερό της Μητέρας στη Βεργίνα υπάρχουν ενδείξεις λειτουργίας του ήδη από τον 4ο αι. π.Χ. (τέλη 4ου): Δρούγου, ΑΕΜΘ 5, 1991, σ.1-4. Το Μητρώο είναι ιδρυμένο ανάμεσα σε δύο παλιούς χειμάρρους. Το σχήμα του δε παραπέμπει σε εκείνο της Πέλλας: Δρούγου, ΑΕΜΘ 10, 1, 1996, σ. 44-45.

¹¹⁵⁵ Στην Πέλλα ανακαλύφθηκαν τα κτιριακά λείψανα ιερού αφιερωμένου στη Μητέρα των θεών και την Αφροδίτη: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000.

¹¹⁵⁶ Από τη Χίο δύο επιγραφικές μαρτυρίες του 4^{ου} και 1^{ου} αι. π.Χ. επιβεβαιώνουν την ύπαρξη μητρώου: SEG XXII, 1967, αρ. 511 και 512, αντιστοίχως, σ.170.

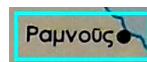
¹¹⁵⁷ Για τη Σμύρνη και τον Κολοφώνα, βλ. Roller 1999β, σ.163.

¹¹⁵⁸ Κεφ.1^ο, σ.70-71. Για τα εικονογραφικά παράλληλα, βλ. Β΄μέρος, κεφ.1^ο και για τις επιγραφικές μαρτυρίες Γ΄μέρος, κεφ1ο και 2^ο.

Χάρτης II. Αρχαία Αττική

Υπόμνημα

Κέντρα λατρείας της Κυβέλης

Ναῖσκοι Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές

V. Κατάλογος των αττικών ναϊσκών της Κυβέλης με τα διακρινόμενα αντικείμενα,

που κρατούν οι συμπληρωματικές μορφές

N1. ΕΑΜ 1554

Νεανίας: οινόχρηστο στο δεξί- κηρύκειο στο αριστερό

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες

N2. Μ.Αγοράς S753

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες.

N3. Μ.Αγοράς S1172

Νεανίας: το σώμα σκύβει ελαφρώς προς τα εμπρός. Δεν διακρίνονται τα χέρια. Κάποια εξάρματα στο πεδίο της παραστάδας ίσως δηλώνουν την ύπαρξη επιμήκους αντικειμένου, που διευρύνεται προς τα επάνω. Ίσως το κρατεί ή στέκεται όρθιο φθάνοντας στο ύψος της κεφαλής.

Δαδούχος: μία μακριά δάδα στο δεξί- ίσως φιάλη στο αριστερό.

N4. ΕΑΜ 6387

Νεανίας: οινόχρηστο στο δεξί- το αριστερό δε σώζεται

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες.

N5. Μ.Ακρόπολης 2696

Νεανίας: δε σώζεται το αντικείμενο του δεξιού χεριού-το αριστερό καλύπτεται από τη γλαμύδα. Μία μυτερή λεπτομέρεια πιθανότατα αποτελεί απόληξη του ενδύματος.

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες

N6. Μ.Ακρόπολης 2697

Νεανίας: οινόχρηστο στο δεξί-στη μέση το αριστερό

N7. Μ.Ακρόπολης 2694

Νεανίας: οινόχρηστο στο δεξί-στο αριστερό αντικείμενο με περίγραμμα, που παραπέμπει σε σκεύος(:)(κρατήρας;)

N8. Μ.Ακρόπολης 2695

Νεανίας: δε διακρίνεται αντικείμενο στο δεξί-η αριστερή παλάμη φαίνεται κλειστή και προβάλλει σαν κυκλικό έξαρμα. Πιθανότατα κρατεί επίμηκες αντικείμενο και μικρής διατομής. Ίσως πρόκειται για κηρύκειο, που συνδυάζεται κατάλληλα με τον πέτασο βλ.σχ.11).

N9. Αθήνα

Νεανίας: οινόχρηστο στο δεξί-το αριστερό στη μέση ή υποβαστάζει ένα επίμηκες αντικείμενο σύμφωνα με τα περιγράμματα που διακρίνονται

Δαδούχος: φιάλη στο δεξί-μακριά δάδα στο αριστερό. Χιτών και ιμάτιο¹¹⁵⁹

N10. Αθήνα

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες

N11. Μ.Αγοράς S706

Νεανίας: οινόχρηστο στο δεξί-το αριστερό στη μέση

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες

N12. Μ.Πειραιώς 1767 (E 50)

Νεανίας: οινόχρηστο στο δεξί-το αριστερό υψωμένο (σε χειρονομία σεβίζοντος).

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες

N13. Μ. Βερολίνου 692 (SK 107)

Νεανίας: οινόχρηστο στο δεξί χέρι-το αριστερό στη μέση

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες. Χιτών και ιμάτιο

N14. Μ. Λούβρου 2602

Νεανίας: οινόχρηστο στο δεξί χέρι-το αριστερό στη μέση

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες

¹¹⁵⁹ Στον κατάλογο των ναϊσκών, όπου δεν αναφέρεται το ένδυμα, η δαδούχος φορεί πέπλο.

N15. EAM 1544

Νεανίας: μία δάδα ανάποδη, το περίγραμμα της οποίας δηλώνει πιθανότατα ότι είναι κοντή

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες. Χιτών και ιμάτιο

N16. EAM 1553

Νεανίας: οινοχόη (;) στο δεξί-το αριστερό στη μέση

Δαδούχος: φιάλη πιθανότατα στο δεξί-μακριά δάδα στο αριστερό. Χιτών και ιμάτιο.

N17.EAM 1557

Νεανίας: οινοχόη στο δεξί-στο αριστερό επίμηκες χωνοειδές αντικείμενο.

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες

N18. EAM 2993 [194]

Νεανίας: Δεν διακρίνονται αντικείμενα

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες

N19. Γερμανία, Ιδ.συλλ.

Νεανίας: οινοχόη στο δεξί-το αριστερό στη μέση

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες. Χιτών και ιμάτιο

N20. Συρακούσες 857

Νεανίας: οινοχόη στο δεξί-το αριστερό καλύπτεται από τη γλαμύδα. Ίσως η τοξωτή παρυφή του ενδύματος με τη μυτερή απόληξη να ανήκει σε κάποιο αντικείμενο, αλλά πιο πιθανό είναι να πρόκειται για την παρυφή της γλαμύδας.¹¹⁶⁰

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες.

N21.Μ.Πειραιώς 3691

Νεανίας: δεν διακρίνεται αντικείμενο στο δεξί-στο αριστερό διακρίνεται επίμηκες μικρής διατομής αντικείμενο, που υπερβαίνει το ύψος του κεφαλιού και φθάνει ως την παρυφή του χιτωνίσκου και της γλαμύδας.

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες. Χιτών και ιμάτιο

N22. EAM 2991

Νεανίας: οινοχόη στο δεξί ή ίσως κάποιο επίμηκες αντικείμενο, που υποβαστάζει με τον βραχίονα και τον πήχη, όπως δηλώνεται από μία γωνιώδη εγκοπή στο ανώτερο μέρος του βραχίονα κάτω από τον ώμο-το αριστερό στη μέση πιθανώς κάτω από τη γλαμύδα

N23. EAM 6111

Νεανίας: οινοχόη στο δεξί-ίσως κηρύκειο στο αριστερό

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες

N24.EAM 6164

Αποσπασματική η διατήρηση της μορφής. Τα χέρια δε σώζονται.

N25.EAM 6116 (213)

Δαδούχος: μία μακριά δάδα. Εξάρματα, που καλύπτουν κατά διαστήματα το μήκος της δάδας παραπέμπουν σε ελισσόμενο φίδι.

N26. Αχαρνές

Νεανίας: ίσως κηρύκειο (;)

N27. NK 144

Δαδούχος: μία μακριά δάδα

N28. Μέγαρα, Αρχ.Μ.234.

Νεανίας: οινοχόη στο δεξί χέρι

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες

N29. Μ.Ακρόπολης 2698

Δε διακρίνονται αντικείμενα. Οι μορφές σώζονται από τη μέση και κάτω.

N30. Μ.Πειραιώς 98

¹¹⁶⁰ Όπως συμβαίνει π.χ. στο ανάγλυφο του Μ.Βερολίνου αρ.693 (Κ89), όπου φαίνεται καθαρά η παρυφή της γλαμύδας του νεανία.

Νεανίας:οινοχόη στο δεξί-στο αριστερό επίμηκες αντικείμενο, που υπερβαίνει το ύψος της κεφαλής.

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες

N31.Μ.Αγοράς S922

Νεανίας: οινοχόη στο δεξί-το αριστερό στη μέση

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες

N32. ΕΑΜ 1556

Νεανίας: δε διακρίνεται αντικείμενο στο δεξί-ίσως χωνοειδές αντικείμενο στο αριστερό.

Δαδούχος:μία μακριά δάδα

N33.ΕΑΜ 3538

Νεανίας: οινοχόη στο δεξί-ίσως κηρύκειο ή επίμηκες χωνοειδές αντικείμενο

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες. Χιτών και ιμάτιο.

N34. Μ.Πειραιώς 175 (IV/51)

Δαδούχος: μία μακριά δάδα. Χιτών και ιμάτιο

N35. ΕΑΜ 3744

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες

N36. Μ.Αγοράς S1989

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες

N37. Μ.Ακρόπολης W127/7221

Οι μορφές δε διακρίνονται καθαρά.

N38. Μ.Πειραιώς 3592

Νεανίας: το δεξί κάτω ελεύθερο ή κρατεί δυσδιάκριτο αντικείμενο-το αριστερό λυγισμένο προς τα εμπρός.

Δαδούχος: δύο μακριές δάδες

VI. Παρατηρήσεις

Από τους 28 ναΐσκους, οι οποίοι φέρουν τη μορφή του νεανία, στους 11 φαίνεται να κρατεί καποιο αντικείμενο και στο αριστερό χέρι, ενώ στην πλειοψηφία τους κρατεί οινοχόη με το δεξί. Μόνο σε έναν (N1)¹¹⁶¹ διακρίνεται σαφέστατα το κηρύκειο στο αριστερό του χέρι και σε έναν (N15) με βεβαιότητα αναγνωρίζεται μία δάδα ανάποδη. Από τους υπόλοιπους 9, όπου αποδώσαμε στον νεανία ένα επίμηκες αντικείμενο στο αριστερό χέρι, στους ναΐσκους N17 και N22 (Σχ.5 και 6) η F.Naumann θεωρεί ότι κρατεί κέρας αμαλθείας. Πιστεύουμε ότι το σχήμα του δεν ταιριάζει στο ελάχιστα καμπυλωτό-τοξωτό περίγραμμα του επιμήκους αντικειμένου, αλλά θυμίζει περισσότερο κοντή δάδα, όπως είναι ο βάκχος. Στην άποψη αυτή οδηγεί και ο παραλληλισμός της εικόνας του αντικειμένου και του τρόπου με τον οποίο ο νεανίας το κρατεί στο αγαλματίδιο ενός μύστη από το ιερό της Δήμητρας στην Ελευσίνα. (Εικ.270) Εδώ εικονίζεται να κρατεί τον βάκχο με το χωνοειδές περίγραμμα ανάμεσα στον βραχίονα και την παλάμη,¹¹⁶² όπως ακριβώς κρατεί ο νεανίας τα επιμήκη χωνοειδή αντικείμενά του. Τέτοια δάδα θεωρούμε ότι κρατεί πιθανότατα εκτός από τους παραπάνω δύο ναΐσκους και στους N32, N33 και

¹¹⁶¹ Βλ. εκτός από το σχέδιο του Α. Conze (1880, πιν.2,3) βλ. και παρακάτω το σχ.8, όπως το αποτυπώνει η γράφουσα.

¹¹⁶² Μ.Ελευσίνας αρ.5162, 4^{ος} αι.π.Χ.

N23. Ίσως, όμως, τα αναγλυφικά ίχνη κοιλοτήτων, που παρατηρήθηκαν στην κορυφή αυτών των αντικειμένων, να παραπέμπουν σε κηρύκειο (Σχ. 1, 9 και 10). Από τους υπόλοιπους τέσσερεις ναΐσκους στον N8 από το Μ.Ακρόπολης το αντικείμενο, που κρατεί φαίνεται εξαιρετικά λεπτό για να είναι βάκχος. Πιθανότατα λοιπόν να πρόκειται για κηρύκειο (Σχ.11). Στους ναΐσκους N21 και N30 τα επιμήκη αντικείμενα λεπτής σχετικά διατομής θεωρούμε ότι πρόκειται για δάδες κοντές και όχι κηρύκεια (Σχ.7 και 2). Το ίδιο ίσως ισχύει και για τον N3 αν τα εξάρματα στο πεδίο της παραστάδας ανήκουν σε αναγλυφικά ίχνη κάποιου αντικειμένου (Σχ.14). Αν ανατρέξουμε, όμως, στο επάργυρο πώμα πυξίδας από την Όλυνθο¹¹⁶³, θα διαπιστώσουμε ότι ο εικονιζόμενος Ερμής κρατεί θυμιατήριο. Τα περιγράμματα των αντικειμένων, που κρατεί ο νεανίας στους ναΐσκους N21, N30 και ίσως N3, ταιριάζουν με την εκδοχή ενός τέτοιου αντικειμένου.

Τέλος, στον ναΐσκο N7 (Μ.Ακρόπολης 2694) το περίεργο αντικείμενο, που διαγράφεται στην παλάμη του νεανία έχει το σχήμα κάποιου σκεύους, που παραπέμπει σε κρατήρα ή πλημοχόη,¹¹⁶⁴ το κατεξοχήν τελετουργικό σκεύος, που πρωταγωνιστούσε στα ελευσίνια μυστήρια¹¹⁶⁵ (Σχ.12). Η άκρη, που διαγράφεται στην προέκταση του αντίχειρα έχει το σχήμα οριζόντιας λαβής. Θα μπορούσε, ωστόσο, να είναι η καμπυλωτή απόληξη ενός ραβδόσχημου αντικειμένου. Τα αναγλυφικά του ίχνη, όμως, σταματούν στην παλάμη του νεανία και δεν συνεχίζουν στον πήχη ή και τον βραχίονα, εκτός κι αν αποδιδόταν γραπτά. Αν ισχύει κάτι τέτοιο, τότε μπορεί να υποτεθεί ότι πρόκειται για καλαύρωπα; Στους ναΐσκους N3 και N16 διακρίνουμε μία μόνο δάδα στο αριστερό χέρι της δαδούχου και ένα κυκλικό αντικείμενο στο δεξί, που ίσως είναι φιάλη. Το ενδεχόμενο αυτό ενισχύεται από το εικονογραφικό παράλληλο του αναγλύφου άγνωστης προέλευσης (Εικ.99),¹¹⁶⁶ όπου εικονίζεται η δαδούχος μορφή με φιάλη και δάδα (Σχ.13 και 3), ενώ χαρακτηριστικά είναι τα αναγλυφικά ίχνη επάλληλων κυματοειδών γραμμών στη δεξιά δάδα της κόρης στον ναΐσκο N25, που θυμίζουν τα ελισσόμενα φίδια στις δάδες της Δήμητρας (Σχ.4). Ωστόσο, τα ίχνη αυτά είναι πιθανόν να αποτελούν απλά σημάδια διάβρωσης του μαρμάρου.

¹¹⁶³ βλ. παραπάνω Β' Μέρος, κεφ.1^ο/II, αρ.1.

¹¹⁶⁴ Αθήναιος 11.496 a: η πλημοχόη είναι αγγείο βεμβικοειδές, που χρησιμοποιείται την τελευταία μέρα των ελευσίνιων μυστηρίων.

¹¹⁶⁵ Για την πλημοχόη ως ελευσινιακό σκεύος βλ. Miles, σ. 95-103.

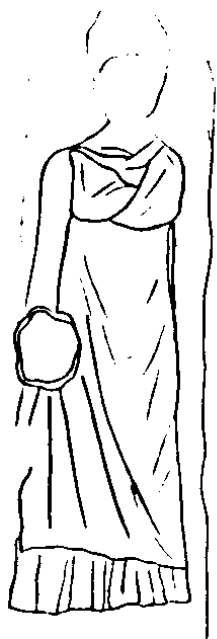
¹¹⁶⁶ Μέρος Β', κεφ. 1^ο/II, αρ.11.

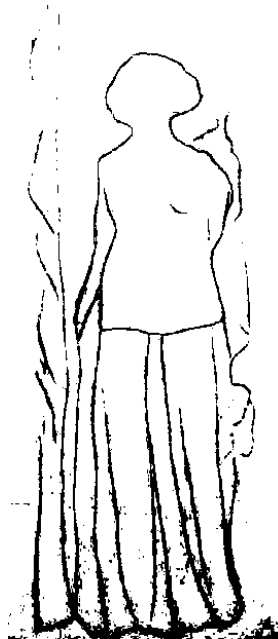
Σχ.1. N32

Σχ.2. N30

Σχ.3. N16

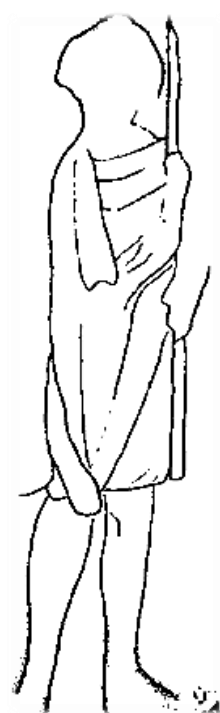
Σχ.4. N25

Σχ.5. N17

Σχ.6. N22

Σχ.7. N21

Σχ.8. N1

Σχ.9. N33

Σχ.10. N23

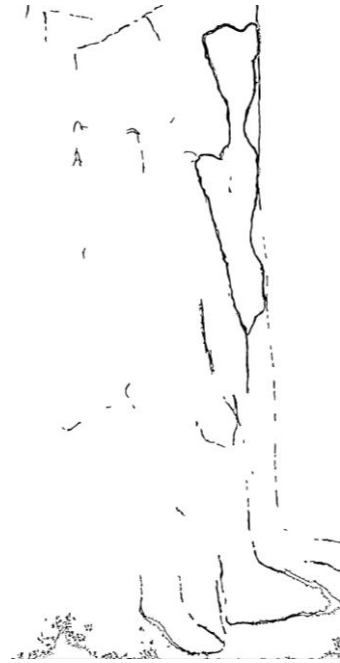
Σχ.11. N8

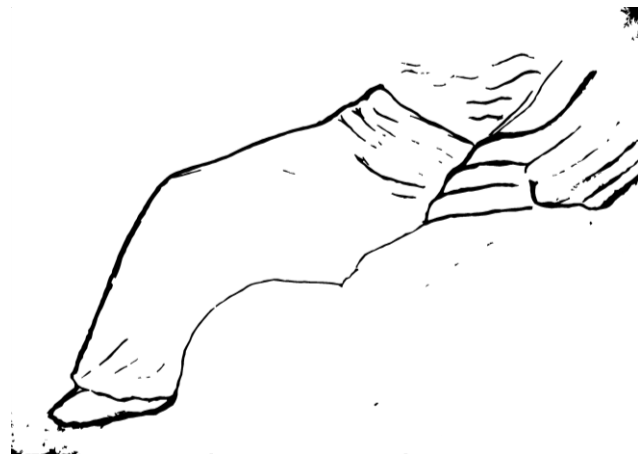
Σχ.12. N7

Σχ.13. N3

Σχ.14. N3

Σχ.15. N39

Κεφάλαιο 2^ο

Ια.Ερμηνεία της εικονογραφίας των αττικών ναΐσκων της Μητέρας των θεών με συμπληρωματικές μορφές. 1^ο επίπεδο ερμηνευτικής προσέγγισης.

Η ταύτιση των δύο συμπληρωματικών μορφών της Κυβέλης στους αττικούς ναΐσκους, δηλαδή του νεανία και της δαδούχου κόρης, είναι εξαιρετικά δύσκολη καθώς κανένα από τα συνοδευτικά τους σύμβολα, η οινοχόη για τον νεανία και οι δάδες για την κόρη, δεν αποτελεί ασφαλές τεκμήριο για τη βέβαιη αναγνώρισή τους. Έτσι, όταν γίνεται αναφορά σε αυτές χρησιμοποιούνται οι όροι νεανίας και δαδοφόρος αντίστοιχα. Ο πρώτος φορά γλαμύδα και κοντό χιτώνα και κρατεί τις περισσότερες φορές οινοχόη. Σε ελάχιστες περιπτώσεις εικονίζεται να κρατεί κηρύκειο ή να φορεί πέτασο, που αποτελούν και τα μόνα ασφαλή χαρακτηριστικά για την ταυτοποίησή του ως Ερμή. Η δεύτερη μορφή είναι μία κόρη ενδεδυμένη τις περισσότερες φορές με πέπλο, που κρατεί δύο δάδες πάντα μακριές.

Στον νεανία ο H.Hepding αναγνωρίζει τον Ερμή ψυχοπομπό, αλλά σε κανένα μνημείο σχετικό με τη λατρεία της Μητέρας δεν μπορεί να βασιστεί αυτή η ερμηνεία. Η παρουσία ενός Ερμή Ηγεμόνιου¹¹⁶⁷ μέσα στις επιγραφικές μαρτυρίες του Πειραιά δεν επιβεβαιώνει τον χαρακτηρισμό αυτό για τον θεό μέσα στο πλαίσιο της μητροϊκής λατρείας.

Σημαντική είναι η παρατήρηση του E.Will ως προς την αντιστροφή των ρόλων των δύο συνοδευτικών μορφών στους ναΐσκους της Μητέρας, που συναντά στις φιλολογικές πηγές. Συγκεκριμένα ο Ιουλιανός¹¹⁶⁸ αναφέρει ότι ο Ερμής υμνείται ως Επαφρόδιτος και καλείται έτσι ο μύστης που ανάβει δάδες στον σοφό Άττι. Η αναφορά των δαδών για λογαριασμό του Ερμή ανακαλεί τη δαδοφόρο κόρη. Ο Πλούταρχος στον Βίο του Θεμιστοκλή αναφέρει από την άλλη ένα χάλκινο άγαλμα στον ναό της Μητέρας στις Σάρδεις, που αναπαριστά μια κόρη που κρατεί στάμνα («τήν καλουμένην ύδροφόρον κούρην»)¹¹⁶⁹. Εδώ η κόρη κρατεί ένα σκεύος που αναλογεί στον νεανία. Πρόκειται για μία αντιστροφή ρόλων με τα ίδια σύμβολα.

Η δαδοφόρος κόρη παραστέκεται στη Μητέρα των θεών. Ο νεανίας σύμφωνα με τον E.Will είναι παρών σε μια τελετή, που δεν μπορεί να προσδιοριστεί με βεβαιότητα. Πρόκειται για σπονδή, προσφορά ή εξαγνισμό; Το υγρό, που περιέχεται στην οινοχόη, δεν

¹¹⁶⁷ Hepding, σ. 202. Για τον Ερμή Ηγεμόνιο, βλ. Robert 1936, σ. 206. Drexler, στ.1886-1890.

¹¹⁶⁸ V, 179 b.

¹¹⁶⁹ Θεμιστοκλής 31 και Will, σ. 107.

γνωρίζουμε αν είναι νερό ή κρασί. Η σημασία του τυπικού υπογραμμίζεται από την συχνότητα της εμφάνισης των μορφών στον συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο της θεάς.¹¹⁷⁰

Ο O.Walter ερμηνεύει την παρουσία του νεανία στις παραστάδες των ναϊσκων της Κυβέλης με βάση την ιδιότητά του ως Ερμή-Καδμίλου, που όταν κρατεί κηρύκειο φέρει την ιδιότητα του ψυχοπομπού. Αυτή η ιδιότητα συνδυάζεται με τον χθόνιο χαρακτήρα, που προσδίδει στη Μητέρα των Θεών και το γεγονός ότι πολλοί ναϊσκοί ευρέθησαν σε τάφους.¹¹⁷¹ Άλλωστε είναι αναμφισβήτητος ο χθόνιος χαρακτήρας της θεάς ήδη από τη φρυγική της λατρεία με τα βραχώδη ταφικά μνημεία.¹¹⁷²

Και η M. Ξαγοράρη υποστηρίζει ότι τα σύμβολα των συνοδευτικών μορφών δεν είναι ασφαλή για την ταύτισή τους. Το κηρύκειο θεωρεί ότι ίσως παραπέμπει στους Κήρυκες (Ιεροκήρυξ), η οινόχοη σε έναν «Kultdiener», ενώ η δαδούχος είναι μία «πυρφόρος». Τους ερμηνεύει έτσι ως ιερουργούς.¹¹⁷³ Ωστόσο, δε μπορεί να παραβλεφθεί ότι το κηρύκειο, που συναντάται με βεβαιότητα στον ναϊσκο N1 και τον ναϊσκο, που ίσως προέρχεται από την Καρδίτσα,¹¹⁷⁴ αποτελεί αποκλειστικό προσδιοριστικό σύμβολο του Ερμή.¹¹⁷⁵ Η ανισοκεφαλία για την G.Güntner δεν επαρκεί για να εναντιωθούμε στην πεποίθηση ότι πρόκειται για θεϊκές μορφές. Βασίζομενη στο ανάγλυφο του M. Βερολίνου SK106 τις αναγνωρίζει ως Ερμή και Εκάτη, κάθηντας από τους οποίους λειτουργεί ως «Torschutzgottheit».¹¹⁷⁶ Η F.Naumann τους ταυτίζει με δαίμονες ή υπηρέτες,¹¹⁷⁷ ενώ η L.Roller τους ερμηνεύει ως απλούς λατρευτές χαρακτηρίζοντας την οινόχοη και τις δάδες

¹¹⁷⁰ Will 1960, σ.105-107.

¹¹⁷¹ Walter 1939, σ.67-8 και παραπάνω, σ.128, σημ.313.

¹¹⁷² Η Κυβέλη ήταν μία από τις θεότητες, εκτός από την την Άρτεμι, τη Θέμιδα-Μητέρα Γη και την Ησιόδεια Εκάτη, που ταυτίστηκε από την αρχαία ελληνική θρησκεία με την ποτνία θηρών. Η θεά, που απεικονίζεται με ζώα, η Ποτνία θηρών, είναι μία μεγάλη Μητέρα, θεότητα της φύσης και του θανάτου. Είναι κυρίαρχη στον ουρανό, τη Γη, το νερό και τον Κάτω κόσμο. Βλ. σχετικά Christou, σ. 173-5. Studniczka 1890, σ.145. Σχετικά με τις πρώιμες απεικονίσεις της Ποτνίας θηρών με λιοντάρια, βλ. Barnett, σ.145-147 και εικ. σ.146. Όσον αφορά τον χθόνιο χαρακτήρα της λατρείας της αυτόν διαπιστώνουμε στο ανάγλυφο από τον Πειραιά (M.Πειραιώς 1165), που σχετίζεται με την Κυβέλη, όπου εικονίζεται ένας βωμός στον τύπο της εσχάρας: Walter 1939, σ.53, εικ.22 και παραπάνω, σ.127, σημ.307. Ο τύπος αυτός όπως και εκείνος της θυμέλης διέφερε από τους συνήθεις βωμούς. Επρόκειτο για χθόνιους βωμούς που αφορούσαν χθόνιες λατρείες, κατά το τυπικό των οποίων μέσα σε αυτούς έπρεπε να τρέχει το αίμα των ζώων, που προορίζονταν για θυσία, δηλαδή οι χοές, τα μελικτήρια των νεκρών, δηλαδή λάδι, μέλι, κρασί, νερό. Τέτοιοι βωμοί συναντώνται στη λατρεία της Εκάτης και της θεάς Εν(ν)οδίας. Επιπλέον, η θυσία μαύρων ζώων, όπως στην περίπτωση της Κυβέλης του ταύρου, προς τιμήν των χθόνιων θεοτήτων, των ηρώων και των νεκρών ονομαζόταν εναγισμός και διέφερε από τη θυσία, η οποία τελούνταν προς τιμήν των Ολυμπίων θεών: Χρυσοστόμου, σ.71-2. Για τη θυμέλη βλ. Gow 1912, σ.213-238. Για τις θυσίες και τους εναγισμούς Yavis, σ.92. Για τον χθόνιο χαρακτήρα της Κυβέλης, βλ. Ramsay 1888, σ.369 και παρακάτω, σημ. 1286.

¹¹⁷³ Xagorari, σ. 60.

¹¹⁷⁴ Α' Μέρος, σ.76, αρ.4.

¹¹⁷⁵ Το ίδιο μπορούμε να ισχυριστούμε και για τον πέτασο, που φέρει στο κεφάλι του ο νεανίας στους ναϊσκούς της Ακρόπολης M.ακρ.2695 (N8), 2696 (N5) και της Πάτρας (Α' Μέρος, σ.77, αρ.5).

¹¹⁷⁶ Güntner 1994, σ. 29.

¹¹⁷⁷ Naumann, σ.177.

λατρευτικά αντικείμενα.¹¹⁷⁸ Η ενδυμασία του νεανία, που εικονίζεται στις παραστάδες των ναϊσκων παραπέμπει στον Ερμή. Χιτώνας και χλαμύδα είναι η τυπική περιβολή του θεού, όπως αυτός εμφανίζεται στην εικονογραφία από την αρχαϊκή ήδη περίοδο. Ενίοτε συναντάται και με νεβρίδα (αρχαϊκή εποχή) και σπάνια γυμνός κυρίως στην ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο. Ως κάλυμμα κεφαλής φέρει τον πίλο των βοσκών, την κυνήν ή τον πέτασο των οδοιπόρων και φορεί περωτά, ή όχι, σανδάλια και υψηλά υποδήματα, κυρίως στην κλασική και ελληνιστική εποχή.¹¹⁷⁹ Την αρχαϊκή περίοδο εμφανίζεται πάντα γενειοφόρος και η πρώτη του απεικόνιση ως αγένειου με κοντή κόμη νεανία συναντάται στη ζωφόρο του Παρθενώνα και στο ανάγλυφο του Ορφέως.¹¹⁸⁰

Ένας άλλος προβληματισμός είναι αυτός που δημιουργείται από τη θέση, που καλύπτει στους ναϊσκους ο νεανίας πρόπολος της θεάς και που θα περίμενε κανείς να πληρώνει ο πάρεδρός της Άττις. Οι δύο θεϊκές μορφές, ο Ερμής και ο Άττις, συναντώνται μαζί ως συνοδευτικές της Μητέρας στο υστεροελληνιστικό ανάγλυφο από την Αθήνα, στον ρωμαϊκό λύχνο από τη Ρώμη, στη στήλη από την Κολωνία, στην προτομή του αρχιγάλλου από τη Ρώμη και στο χάλκινο έλασμα διαδήματος στο μουσείο του Βερολίνου.¹¹⁸¹ Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις συνοδεύονται από τον Δία.

Στην προσπάθειά του να δικαιολογήσει την ύπαρξη των προπόλων θεών σε ανάγλυφα της Κυβέλης ο E.Will ανατρέχει σε ανάλογα παραδείγματα θεοτήτων, που προέρχονται από την ανατολή, όπως οι δαδοφόροι Καύτης και Καυτοπάτης συνοδοί του Μίθρα. Ο νεανίας και η δαδοφόρος πιστεύει ότι αποτελούν την εξελληνισμένη εκδοχή μίας τέτοιας εικονογραφίας και ανήκουν στην ίδια ομάδα.¹¹⁸²

Είναι γνωστή η παρουσία των δορυφόρων του Μίθρα στις παραστάσεις της ταυροκτονίας από τον θεό, όπου ο Καύτης εικονίζεται να κρατεί μία δάδα όρθια και ο Καυτοπάτης ανάποδα, συμβολίζοντας έτσι αντίστοιχα το φως και το σκοτάδι. Σε μία παράσταση, όμως, του Μίθρα που σκοτώνει τον ταύρο μέσα σε ένα κοσμικό σύνολο, που συμβολίζει η γήινη σφαίρα, ο Καύτης και ο Καυτοπάτης είναι τοποθετημένοι στα άκρα του ισημερινού κρατώντας τις δάδες τους με τον γνωστό τρόπο. Πέρα από τα αντιθετικά ζεύγη του φωτός και του σκότους, της ημέρας και της νύκτας, του ήλιου και της σελήνης, αντιπροσωπεύουν έτσι και τα όρια και το πλαίσιο ενός κόσμου στη μέση του οποίου βρίσκεται ο Μίθρας. Τοποθετημένος ο τελευταίος εικονογραφικά στον ισημερινό αποτελεί

¹¹⁷⁸ Roller 1999β, σ.149 και 222.

¹¹⁷⁹ Eitrem, στ. 764. Γενικά για τις αποδόσεις του Ερμή, κυρίως στην αττική αγγειογραφία, βλ. Zanker.

¹¹⁸⁰ Burkert 1993, σ. 335. Για το ανάγλυφο του Ορφέως, βλ. Boardman ΕΠΚΠ, εικ.239.1

¹¹⁸¹ Βλ. Μέρος Β' (κεφ.1^ο/ IV).

¹¹⁸² Will 1960, σ.108. Επίσης, οι Κάστορες στον Δία Δολίχειο, μία σειρά μικρών Ερώτων, που παισιώνουν διάφορες θεότητες, οι δαδοφόροι, που συνοδεύουν τον Απόλλωνα της Μιλήτου, ο Ομανός και ο Αναδάτης, που συνοδεύουν την Αναΐτη στη Ζέλα. Βλ. και Will 1955, σ.193.

τον μεσίτη θεό, ο Καύτης νοτίως αυτού κοντά στον τροπικό του Αιγόκερω εκπροσωπεί τη θέρμη και ο Καυτοπάτης βορείως κοντά στον τροπικό του Καρκίνου τον ψυχρό άνεμο.¹¹⁸³ (Εικ.271)

Σε αντίθεση, όμως, με τον Καύτη και τον Καυτοπάτη οι δύο μορφές των ναϊσκων δεν μοιράζονται τις δάδες. Αυτές αποτελούν αποκλειστικότητα της δαδούχου, ενώ ο νεανίας κρατεί οινόχρη στους περισσότερους από τους ναϊσκους. Εξαίρεση αποτελεί ο ναϊσκός N15, όπου ο νεανίας εικονίζεται να κρατεί ανάποδη δάδα. Ανάποδες δάδες εμφανίζεται μόνο μία φορά να κρατεί η κόρη στον ναϊσκο από την Αμφίπολη.¹¹⁸⁴ Αν και ο αντίστοιχος σε αυτή νεανίας εικονιζόταν με όρθιες δάδες και όχι με οινόχρη, τότε ο εν λόγω ναϊσκός θα αποτελούσε καλό παράλληλο των συνοδευτικών μορφών του Μίθρα. Το νοηματικό περιεχόμενο της θέσης των δορυφόρων του Μίθρα στην εικονογραφία των παραστάσεων του διαφέρει σε ένα πρώτο, τουλάχιστον, επίπεδο από αυτό των συμπληρωματικών μορφών της Μητέρας των θεών, όπως θα υποδειχθεί παρακάτω, καθώς ο Καύτης και ο Καυτοπάτης είναι θεϊκές οντότητες με συμπαντικό χαρακτήρα, που συμβολίζουν την κοσμική τάξη και αρμονία.¹¹⁸⁵

Την ταύτιση του νεανία με τον Ερμή ενισχύει η προέλευση ενός από τους ναϊσκους (N21) από τη Φλύα και η ομοιότητα της εικονογραφίας του με αυτή των ταυροβολικών βωμών του αττικού δήμου πιστεύω ότι δεν είναι τυχαίες. Ο εν λόγω ναϊσκός καταρχήν αποτελεί στοιχείο αποδεικτικό της ύπαρξης μητρώας λατρείας στη Φλύα κατά τους μετακλασσικούς χρόνους. Στην κλασσική περίοδο βασική λατρεία με δικό της ιερατείο και ιερό ήταν αυτή της Δήμητρος. Το ιερατείο αυτό ο Πausanias αναφέρει ότι προερχόταν από το γένος των Λυκομιδών, το οποίο ο περιηγητής συνδέει με τη λατρεία της Γης και της Δήμητρας. Ο μελετητής των βωμών Ι.Λουκάς θεωρεί ότι το γένος αυτό σχετίζεται με τους τελετάρχες και ιδρυτές ή αναδιοργανωτές μυστηρίων γονιμικών

¹¹⁸³ Γερμανία, Museum Wiesbaden. Speidel, σ.16-17, εικ.εσωφύλλου. Επίσης, βλ. αυτόθι εικ.4, σ.42 και σημ.18. Επίσης, βλ.σχετικά Beck, σ.1-17 και Burkert 1994, σ.103-104.

¹¹⁸⁴ Α΄ Μέρος, σ.77, αρ.7

¹¹⁸⁵ Κάποιες νύξεις, ωστόσο, περί συσχετισμού των συνοδευτικών μορφών του Μίθρα με τη ζωή και τον θάνατο, γίνονται από τον Πορφύριο, που αναφέρει ότι η αντίθεση στις δάδες τους συμβολίζει την είσοδο και έξοδο των ψυχών από το σπήλαιο, οι πύλες του οποίου είναι ο Καρκίνος και ο Αιγόκερος, που αντιστοιχούν στον Καυτοπάτη και τον Καύτη: Περί τοῦ ἐν Οὐδυσσεΐα τῶν νυμφῶν ἄντρου, 24. Βλ. παρακάτω, κεφ. VII. Επιπλέον, η μιθραϊκή ταυροκτονία συμβολίζει την αναγέννηση και τη γονιμότητα. Όμως, ο Καύτης και ο Καυτοπάτης παρά την όποια συμβολική αποτελούν μορφές με καθαρά συμπαντικό χαρακτήρα. Αντιπροσωπεύοντας το θερινό και χειμερινό ηλιοστάσιο συνοδεύουν τον θεό του ήλιου Μίθρα και μεταφέρουν ένα αστρολογικό και αστρονομικό μήνυμα στην κοσμική του λατρεία. Αυτή είναι, τουλάχιστον, και η πρωταρχική σημασία των αναπόσπαστων συμβόλων τους, δηλαδή της ανυψωμένης και της ανεστραμμένης δάδας, που κρατεί ο καθένας. Στη συνέχεια οι προεκτάσεις των μυστηρίων του Μίθρα προσέδωσαν ένα σωτηριολογικό περιεχόμενο στην κοσμοθεώρηση της λατρείας. Βλ. σχετικά και Alvar, σ.77-86.

λατρειών. Μία μαρτυρία του Πλουτάρχου¹¹⁸⁶, την οποία παραθέτει ο μελετητής επιβεβαιώνει ότι οι ρίζες του γένους αυτού ανάγονται σε περιόδους που προηγούνται εκείνων της κλασσικής εποχής. Σύμφωνα με αυτή ο Θεμιστοκλής σε μία προσπάθειά του να καταδείξει την καταγωγή του από το ιερατικό γένος των Λυκομιδών ανοικοδόμησε με δικά του έξοδα το τελεστήριο της Φλύας, που είχε καταστραφεί από τους Πέρσες. Με αυτό τον τρόπο συνδέεται και το ιερό με τη Δήμητρα, αφού το γένος αυτό υπήρξε το ιερατικό της θεάς στη Φλύα και το τελεστήριον ως τύπος οικοδομήματος σχετίζεται με το ελευσίνιο ιερό της. Αργότερα στους ρωμαϊκούς χρόνους η κύρια θεά της Φλύας ήταν η Ρέα-Κυβέλη. Συνεχίζοντας ο μελετητής, τονίζει ότι ανεξάρτητα από το ποιά από τις δύο θεές ήταν η βασικότερη στη διαδοχή των αιώνων, οι λατρείες τους συνυπήρξαν σε όλες τις περιόδους.¹¹⁸⁷

Κατά τους πρώτους χρόνους της Ρωμαιοκρατίας και συγκεκριμένα στη διάρκεια του 2^{ου} και 1^{ου} αι.π.Χ. ένας ικανός αριθμός απογόνων του Θεμιστοκλή εμφανίζονται να κατέχουν ιερατικά αξιώματα στα ελευσίνια μυστήρια και κυρίως αυτό του δαδούχου, που ανήκε στο γένος των Κηρύκων, γένος στενά συνδεδεμένο με αυτό των Λυκομιδών.¹¹⁸⁸ Αξίζει να σημειωθεί, ότι οι απόγονοι του μεγάλου Αθηναίου στρατηγού δεν κατοικούσαν στον δήμο της Φλύας, αλλά στον δήμο Αχαρνών. Η προέλευση του ναΐσκου Ν26 από τις Αχαρνές δε μπορεί να θεωρηθεί τυχαία, δεδομένου ότι οι έως τώρα αποκαλυφθέντες με συμπληρωματικές μορφές εκτός Αθηνών είναι ελάχιστοι.¹¹⁸⁹

Η συσχέτιση των δύο γενών, αυτό των Κηρύκων με αυτό των Λυκομιδών, που υποστηρίζεται από τον Ι.Σβορόνο,¹¹⁹⁰ γίνεται μέσα από τον Ερμή Φλυήσιο.¹¹⁹¹ Ο Ερμής συνδέεται στενά με τους Λυκομίδες και η λατρεία του αποτελεί μία από τις βασικές γονιμικές της Φλύας κάτι το οποίο προκύπτει και από το επίγραμμα του Μέθαπου στο λεγόμενο κλίσιον των Λυκομιδών, που παραδίδεται από τον Πausανία¹¹⁹²

¹¹⁸⁶ Πλούταρχος, Θεμιστοκλής, 1,4.

¹¹⁸⁷ Λουκάς, σ.52-54.

¹¹⁸⁸ Λουκάς, σ. 82-3. Οι Κήρυκες ήταν η πρώτη μεγαλύτερη ιερατική οικογένεια της Ελευσίνας, μετά από εκείνη των Ευμολπιδών. Το αξίωμα του δαδούχου αποδεικνύεται μέσα από τις επιγραφές το σημαντικότερο μετά από αυτό του ιεροφάντη. Ο δαδούχος κατά την τέλεση των μυστηρίων με τη βοήθεια μιας ιέρειας δαδουχούσας ήταν υπεύθυνος για τη δημιουργία συμβολικής ατμόσφαιρας με κυριότερο μέσο του τις δάδες.

¹¹⁸⁹ Βλ. Α΄ Μέρος, σ.75-78.

¹¹⁹⁰ Σβορόνος 1916-1917, σ.83.

¹¹⁹¹ Ησύχιος, λ. Φλυήσιος Ερμής.

¹¹⁹² «Ἦγνισα δ' Ἑρμείαο δόμους τε κέλευθα Δάματρος καὶ Πρωτογόνου Κούρας, ὄθι φασὶ Μεσσήνην θείναι μεγάλαισι θεαῖσιν ἀγῶνα Φλυάδεω κλεινοῖο γόνου Καυκωνιάδαο· Θαύμας δ' ὡς σύμπαντα Λύκος Πανδιόνιος φῶς Ἀθίδος ἱερά ἔργα παρ' Ἄνδανίη θέτο κεδνή»: Πausανίας, 4,1,8. ὅπου ο περιηγητής αναφέρει πῶς μυσταγωγός και δάσκαλος των μυστηριακῶν τελετῶν των γονιμικῶν λατρειῶν ἦταν ο Μέθαπος, που καταγόταν από την Αττική, και ανέθεσε στο λεγόμενο κλίσιον των Λυκομιδῶν εικόνα συνοδευόμενη από επίγραμμα σχετικό με το τελετουργικό τυπικό. Το κλίσιον αυτό ταυτίζεται με το τελεστήριο των Λυκομιδῶν, γένος από το οποίο προέρχεται και ο ίδιος ο Μέθαπος. Σχετικά βλ. Λουκάς, σ. 67 και σημ. 298.

Ο Ερμής συναντάται επίσης στον ιερό νόμο της Ανδανίας της Μεσσηνίας,¹¹⁹³ όπου μαρτυρείται η λατρευτική συνύπαρξη του θεού με τη Δήμητρα και την Κόρη, τον Απόλλωνα Κάρνειο και τους Μεγάλους θεούς. Ο Ι. Λουκάς σημειώνει ως κρίκο σύνδεσης του γένους των Κηρύκων, των σχετιζόμενων από την έρευνα με τους Λυκομίδες, με τον Ερμή την ετυμολογική σχέση του ονόματος του εν λόγω γένους με την ιδιότητα του κήρυκα των θεών, που φέρει ο θεός. Σύμφωνα με τον Πausανία οι Κήρυκες ανήγαγαν τις ρίζες τους στον Ερμή απευθείας.¹¹⁹⁴ Ο P.Foucart υποκινημένος από την σύνδεση αυτή των Κηρύκων με τον Ερμή και με τον Απόλλωνα διατύπωσε την άποψη ότι οι Κήρυκες ήταν αθηναϊκής προελεύσεως και συνδέθηκαν με τους Ευμολπίδες μόνο όταν τα μυστήρια της Ελευσίνας αποτέλεσαν τμήμα της θρησκείας των Αθηνών.¹¹⁹⁵ Ο σύνδεσμος δε μεταξύ Λυκομιδών και Κηρύκων πιστοποιείται στο τέλος της ελληνιστικής περιόδου ή στις αρχές της ρωμαϊκής, αλλά το κοινό λατρευτικό υπόβαθρο των δύο γενών, που σχετίζεται με τις λατρείες του Ερμή και του Απόλλωνα ανάγεται σε πρωϊμότερους χρόνους και αφορά σύμφωνα με τον Ι.Λουκά τους Λυκομίδες με κέντρο τη Φλύα.¹¹⁹⁶

Σύμφωνα με τα παραπάνω δεν είναι τυχαία η σύνδεση του Ερμή με τη Μητέρα των θεών μέσω της Δήμητρας, με την οποία ταυτίζεται μέσα στο γενικότερο πλαίσιο του συγκρητισμού καθώς και μέσα από την εμφανή σύνδεση των Κηρύκων με την τελευταία. Ίσως, λοιπόν, στη μορφή του νεανία που συμπληρώνει την εικονογραφία της θεάς στους αττικούς ναΐσκους θα μπορούσε να αναγνωριστεί ο κήρυκας των θεών Ερμής. Η ιδέα αυτή οδηγεί έτσι στη σκέψη ότι ίσως και η αθηναϊκή προέλευση του γένους των Κηρύκων δεν είναι άσχετη με το δεδομένο ότι οι περισσότεροι από τους ναΐσκους προέρχονται από την Αττική και κυρίως την Αθήνα.

Το γεγονός ότι οι Κήρυκες αποτελούσαν τον πυρήνα του ανθρώπινου δυναμικού, που πρωταγωνιστούσε με το αξίωμα του δαδούχου στα μυστήρια μπορεί να συνδέσει τον Ερμή με τον βάκχο, τη γνωστή δέσμη κλαδιών, χαρακτηριστικό αντικείμενο και μέσο στις παραστάσεις δαδούχων, καθώς αυτός εμφανίζεται σε αρκετούς από τους ναΐσκους να κρατεί δυσδιάκριτο χωνοειδές αντικείμενο (όπως η τόλμη της φαντασίας μπορεί να αποκαταστήσει).¹¹⁹⁷

¹¹⁹³ IG VI, 1390 68-69.

¹¹⁹⁴ Πausανίας I, 38, 3.

¹¹⁹⁵ Λουκάς, σ. 86. Foucart 1914, σ.157-8. Στο σημείο αυτό ο Ι.Λουκάς αναφέρει τη θέση του K.Clinton (1974, σ.115) υποστηρικτή της άποψης του Foucart ότι οι Ευμολπίδες σχετίζονταν με τα ελευσίνα μυστήρια πριν την προσάρτηση της Ελευσίνας στην αθηναϊκή πολιτεία, που πραγματοποιήθηκε αφού πρώτα συνδέθηκαν οι Κήρυκες με τη λατρεία της Δήμητρας συμβάλλοντας έτσι στην ένταξη της ελευσίνας λατρείας στην αθηναϊκή θρησκεία.

¹¹⁹⁶ Λουκάς, σ. 88, όπου τεκμηριώνει την άποψή του με την παράθεση σχετικών επιγραφών: IG, II² 3559. βλ. επίσης, Mylonas 1961, σ.234-235.

¹¹⁹⁷ βλ. Κουρουγιώτης, σ.227, εικ.1.βλ. και παραπάνω, Κεφ.1^ο/VI.

Όσον αφορά τη χρονολόγηση μιας τέτοιας εικονογραφικής σύλληψης, δηλαδή τον συνδυασμό της θεάς με τον Ερμή, θα πρέπει να ερευνηθεί εάν ο τέταρτος προχριστιανικός αιώνας, με τον οποίο εναρμονίζεται η χρονολόγηση της πλειοψηφίας των ναΐσκων, αποτελεί τον αιώνα εμφάνισης και αποκρυστάλλωσης μιας τέτοιας ιδέας. Το πώμα πυξίδας από την Όλυνθο, το χρυσό περίαπτο της συλλογής Σταθάτου και το ανάγλυφο από το Παντικάπαιο, πιστοποιούν ότι τον 4^ο αιώνα γεννήθηκε ο εικονογραφικός συνδυασμός της Μητέρας των θεών με τον Ερμή.¹¹⁹⁸

Και δεν είναι τυχαίο ότι ο πρίγκηπας βοσκός Άττις, που συνδέθηκε με τη θεά από τη φρυγική παράδοση, απουσιάζει τον 4^ο π.Χ. αιώνα τόσο από την Αθήνα όσο και από τον Πειραιά και γενικά τους δήμους της Αττικής.¹¹⁹⁹ Στην καθιερωμένη κατά τους ύστερους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους δυαρχία «ιέρεια-ιερεύς» του θεϊκού ζεύγους Κυβέλη-Άττιος,¹²⁰⁰ θα μπορούσε ίσως να αντιστοιχηθεί η παρουσία των δύο μορφών, που πλαισιώνουν τη Μητέρα των θεών στους αττικούς ναΐσκους κατά τον 4^ο αι. π.Χ. ως προβολή αυτού που επρόκειτο να ακολουθήσει και αυτού, που η ελληνική θρησκεία για λόγους θεοσέβειας προς την καθεστηκυία Ολύμπια τάξη δίσταζε να αποδεχθεί στους κόλπους της. Εδώ ο Ερμής ως κύριος γονιμικός θεός, που είδαμε πώς συνδέεται με τη Μητέρα των θεών, ίσως κυριάρχησε στο πρώιμο σκηνικό της λατρείας της ως αντικαταστάτης ή πρόδρομος του Άττιος, προτού ο τελευταίος αποκτήσει τη θέση που δικαιούνταν στο πλευρό της θεάς κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους εκτοπίζοντας τον Ολύμπιο αγγελιοφόρο των θεών ή έστω συνυπάρχοντας με αυτόν.

Επιπλέον, από τα εικονογραφικά παράλληλα των συμπληρωματικών μορφών, που παρουσιάστηκαν, διαπιστώνεται ότι η ταύτιση του νεανία οινοχόου με τον Ερμή είναι λογική. Ο θεός αυτός, όπως είδαμε, συμπληρώνει αρκετές από τις παραστάσεις της Κυβέλης και μάλιστα κατά την περίοδο, που προηγείται της εικονογραφικής προσθήκης του Άττιος σε αυτές.

Όμως, όσον αφορά την ταύτιση της δαδούχου κόρης στους αττικούς ναΐσκους της Κυβέλης δεν υπάρχει άλλο προσδιοριστικό της στοιχείο εκτός από τις δάδες. Αυτές δεν

¹¹⁹⁸ Βλ. Μέρος Β', κεφ.1^ο/Π, αρ.1, 3 και 21, αντιστοίχως, και παραπάνω, Δ' μέρος, κεφ.1^ο/IV

¹¹⁹⁹ Οι Οργεώνες, που συνδέθηκαν με τη Μητέρα των θεών στον Πειραιά, χρονολογούνται σύμφωνα με τις επιγραφές που βρέθηκαν στο επίγειο της Αθήνας, από τον 3^ο αι. π.Χ. έως τον 2^ο-3^ο αι. μ.Χ.: βλ.Γ' μέρος, Κεφ.4^ο/I.

¹²⁰⁰ Εδώ ως προστεθεί και η παρατήρηση του W.Ferguson που αφορά την απουσία ιερέως από τους Οργεώνες και που συνδέεται με την εν λόγω απουσία του Άττιος κατά τους κλασικούς αιώνες. Η απουσία αυτή έχει σχέση με τον εξελληνισμό της μητρικής λατρείας κατά την πρώτη περίοδο της εισαγωγής της στην Αττική και την απομάκρυνση από αυτή κάθε μεμπτού οργιαστικού ανατολικού στοιχείου: Ferguson, σ.111-137. Αργότερα η τοποθέτηση ιερωμένου στο μυστηριακό δρώμενο της θεάς θα επιφέρει στη λατρεία αυτό, που ονομάζεται «δυαρχία της ανατολικής ιερατείας». Η δυαρχία «ιέρεια-ιερεύς», που χαρακτηρίζει τη λατρεία της Κυβέλης, αντιστοιχεί στο θεϊκό ζεύγος Κυβέλη-Άττις: Λουκάς, σ.98. Ως γνωστόν, το όνομα αποτελεί τίτλο ιερατικού αξιώματος (βλ.Γ' μέρος, Κεφ.4^ο/I).

αποτελούν αποκλειστικό αναγνωριστικό σύμβολο μίας μόνο θεότητας, όπως συμβαίνει με το κηρύκειο, που κρατεί ο νεανίας στον ναΐσκο Ν1.¹²⁰¹ Μία ένδειξη μας παρέχει το εικονογραφικό παράλληλο του περιάπτου από τη συλλογή Σταθάτου, όπου η δαδούχος εικονίζεται με μία φαρέτρα στον ώμο της αναγνωρίζοντας έτσι εδώ χωρίς αμφιβολία την Αρτέμιδα-Εκάτη.¹²⁰²

Σχετικά με την καταγωγή των υπό μελέτη αναγλύφων μπορεί να γίνει λόγος για τους δίδυμους ναΐσκους. Με αυτούς σχετίζεται το ερώτημα γιατί η θεοκρασία της Κυβέλης με τη Δήμητρα είναι ιδιαίτερα εμφανής στην Αθήνα.¹²⁰³ Η απάντηση εντοπίζεται στον Ισοκράτη, ο οποίος στον Πανηγυρικό του τονίζει το γεγονός ότι η γεωργία διδάχθηκε από τη Δήμητρα για πρώτη φορά στην Αθήνα.¹²⁰⁴ Την εικόνα αυτή υποστηρίζει και η νεώτερη έρευνα, που δέχεται πως άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπως η Αχαΐα και η Αρκαδία αναγνώριζαν τον πρωταγωνιστικό ρόλο των Αθηνών στην ανάπτυξη της γεωργίας.¹²⁰⁵ Έτσι θα μπορούσε να εξηγηθεί και το γεγονός ότι η πλειοψηφία των διπλών ναΐσκων προέρχεται από την Αθήνα.

Μετά από τους προβληματισμούς, που τέθηκαν, λαμβάνοντας πάντα υπόψη τους συσχετισμούς και τις θεωρίες, που έχουν διατυπωθεί από τους ερευνητές, και χρησιμοποιώντας ως κριτήρια τις αρχαιολογικές μαρτυρίες, είναι δυνατό να αναπτυχθούν συλλογισμοί που θα αποσαφηνίσουν όσο το δυνατόν ακριβέστερα το νοηματικό περιεχόμενο της εικονογραφίας των αττικών ναΐσκων της Μητέρας των θεών με συμπληρωματικές μορφές.

Για να κατανοηθεί η συγκεκριμένη εικονογραφία των αττικών ναΐσκων θα πρέπει να ερευνηθούν οι ιστορικές και κοινωνικοπολιτικές συνθήκες μέσα από τις οποίες πιθανότατα αυτή αναδύθηκε. Η θρησκεία και η λατρεία εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο εξελίσσονται και τροποποιούνται ανάλογα με τους παράγοντες, που το καθορίζουν. Ένας τέτοιος καθοριστικός για την πορεία της αθηναϊκής πολιτείας παράγοντας αποτέλεσε ο Πελοποννησιακός πόλεμος και οι συνέπειές του. Βασικός κοινωνικοπολιτικός παράγοντας, που καθόρισε την πορεία της αθηναϊκής πολιτείας υπήρξε ο πελοποννησιακός πόλεμος. Σύμφωνα με τον Γ.Δεσπίνη¹²⁰⁶ λίγο πριν, δηλ. στο γ' τέταρτο του 5^{ου} αι.π.Χ. (450-440 π.Χ.) δημιουργείται από τον Αγοράκριτο ο αγαλματικός τύπος της Μητέρας, που αναπαράγεται στους ναΐσκους και τα αγαλμάτια,

¹²⁰¹ Σχετικά με τις δάδες ως συνοδευτικά σύμβολα θεοτήτων βλ. Β' μέρος, κεφ.2^ο/II και IX.

¹²⁰² βλ. Β' μέρος, κεφ.1^ο/II, αρ.3 και ίσως ο αρ.15 (Εκμαγείο Καΐρου).

¹²⁰³ Βλ.Γ' μέρος, κεφ.6^ο, σ.265.

¹²⁰⁴ Ισοκράτης, Πανηγυρικός, 28, όπου αναφέρει ότι η Δήμητρα έκανε δύο δώρα στην Αθήνα, εκείνο της τελετής των μυστηρίων και εκείνο της καλλιέργειας της γης.

¹²⁰⁵ Λουκάς, σ.142 και σημ.679.

¹²⁰⁶ Δεσπίνης 1971, σ. 122.

που την αναπαριστούν.¹²⁰⁷ Ωστόσο, δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητη η θεωρία του E.Langlotz, πως η θεά των υπό μελέτη έργων βασίζεται σε πρότυπο του 4^{ου} αι.π.Χ., καθώς εντοπίζει διαφορές στην απόδοση του χιτώνα και στην τοποθέτηση του χεριού της κάτω και όχι πάνω από το τύμπανο.¹²⁰⁸

Γεγονός, είναι ότι η επίσημη καθιέρωση της λατρείας της φρυγικής μητέρας σημειώνεται μετά το επεισόδιο της καταβράθρωσης του μητραγύρτη, το επεισόδιο του ευνουχισμού και το σύγχρονό του συμβάν των Ερμκοκοπιδών του 415 π.Χ. Λίγο αργότερα, στα τέλη του 5^{ου} αι., ανεγείρεται καινούργιο βουλευτήριο δίπλα στο παλαιό, του οποίου η λειτουργία όχι μόνο δεν παύει ως αρχαιοφυλακίου αλλά αποκτά και ιερή χρήση ως μητρώου, όπου στήθηκε και το αγορακρίτειο άγαλμα της Μητέρας των θεών.¹²⁰⁹

Η περίοδος του πελοποννησιακού πολέμου συμπίπτει με τον κλονισμό των ηθικών, πολιτικών και κυρίως θρησκευτικών αξιών της Αθηναϊκής κοινωνίας. Η καθεστηκία τάξη των Ολύμπιων θεών δέχεται ισχυρό πλήγμα από την αμφισβήτηση, που η ανασφάλεια και η αστάθεια της εποχής αυτής προκαλούν. Η αντίληψη των ανθρώπων ότι οι Δώδεκα θεοί επεμβαίνουν αποδίδοντας δικαιοσύνη στην επίγεια ζωή ρυθμίζοντας τους κανόνες και τους νόμους, που τη διέπουν, αναθεωρείται.

Η σύγκρουση αυτών των παραδοσιακών αξιών με μία νέα τάξη πραγμάτων αντανακλάται στα έργα του Ευριπίδη. Ο καινοτόμος αυτός τραγικός δεν διστάζει να διαμορφώσει την ηρωϊκή κυρίως μυθολογία μέσα σε ένα πλαίσιο νέων ιδεών και να έρθει σε έντονη αντίθεση με τις σταθερές αξίες των αισχύλειων τραγωδιών. Είναι η περίοδος αυτή του πελοποννησιακού πολέμου (431-404 π.Χ.), που επηρεάζει την μυθοπλασία των ευριπίδειων τραγωδιών. Μέσα από αυτές αναδεικνύονται οι αρετές των Αθηναίων και παράλληλα επισημαίνονται τα μειονεκτήματα των Λακεδαιμονίων με απώτερο στόχο την ικανοποίηση του κοινού. Συνέπεια αυτής της τακτικής ήταν ο μετασηματισμός των μύθων, που κλόνισε το κύρος τόσο των ηρώων όσο και των θεών.¹²¹⁰

¹²⁰⁷ Ο αγορακρίτειος τύπος της θεάς επαναλαμβάνεται στο άγαλμα της Μητέρας των θεών, που βρέθηκε στο Μοσχάτο και χρονολογείται στις αρχές του 4^{ου} αι.π.Χ. Το άγαλμα παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες με εκείνο του Αγορακρίτου, που αφορούν, την απόδοση του ενδύματος και την τοποθέτηση του αριστερού χεριού επάνω στο τύμπανο. Βλ. σχετικά, Παπαχριστοδούλου, σ.191-2.

¹²⁰⁸ Langlotz 1947, σ. 65. Πετρόχειλος, σ.22.

¹²⁰⁹ Όσον αφορά την έλευση της φρυγικής θεάς και της λατρείας της στην Αττική οι ύστεροι συγγραφείς καταγράφουν ιστορικά τις αιτίες με παραλλαγές στις αφηγήσεις τους, που βασίζονται εν μέρει και στον μύθο. Οι κυριότερες, όπως αυτή του αυτοκράτορα Ιουλιανού (V 159 a-b), της Σούδας (λ. Μητραγύρτης), του Λεξικογράφου Φωτίου και του Βυζαντινού Αποστόλιου (II, 34), εξηγούν πως η ίδρυση του Μητρώου στην Αθήνα είχε σαν αίτιο την καταβράθρωση ενός μητραγύρτη, δηλαδή ιερέα της Μητέρας, που ήθελε να μυήσει τις γυναίκες στη λατρεία της. Συνέπεια του φόνου αυτού ήταν το ξέσπασμα λο(ι)μού και προκειμένου να εξευμενίσουν τη θεά οι Αθηναίοι οικοδόμησαν βουλευτήριο στον τόπο όπου θανατώθηκε. Το αφιέρωσαν στη Μητέρα των θεών αφού έστησαν ανδριάντα του μητραγύρτη και κατέχωσαν το βάραθρο. Το Μητρώο χρησιμοποιούσαν και ως αρχείο και νομοφυλάκειο: Frapiccini, σ. 13-14.

¹²¹⁰ Κακριδής I, σ.124.

Μέσα σε ένα τέτοιο πολιτικο-κοινωνικό πλαίσιο, στον καθορισμό του οποίου, είχε συμβάλει σημαντικά ο Ευριπίδης αφού με τα έργα του είχε σπείρει την αμφισβήτηση της αλήθειας του μύθου, πάνω στον οποίο στηριζόταν η παραδοσιακή θρησκεία, ήταν λογικό να κλονιστεί η πίστη στον μυθικό κόσμο και να αναδυθούν νέες θρησκευτικές οντότητες.

Είναι η εποχή, που ο άνθρωπος νιώθει τη μοναξιά και την αδυναμία του. Μπροστά σε γεγονότα, που δεν μπορεί να ελέγξει, όπως ο λοιμός που ξέσπασε κατά τον πρώτο χρόνο του πολέμου το 430 π.Χ., επιζητεί πλέον καταφύγιο σε παρήγορες θεότητες, που περιθάλλουν κυρίως τα λαϊκά στρώματα. Έτσι, λοιπόν η Μητέρα των θεών συναγωνιζόμενη τη Δήμητρα και τη Ρέα, που ανήκουν στην παλαιά παραδοσιακή ολύμπια κοινωνία, κυριαρχεί στη θρησκευτική πίστη, συγκεντρώνοντας όλες τις ιδιότητες των θεοτήτων αυτών. Ο γονιμικός χαρακτήρας της λατρείας της είναι ο πιο κατάλληλος για την ανασυγκρότηση των δυνάμεων ενός ταλαιπωρημένου λαού και την ανύψωση του ηθικού του.

Η επικράτηση της εικόνας της θεάς μέσα σε ένα φορητό ομοίωμα ναού συνοδεύει μορφών που συμπληρώνουν τη λατρεία της δεν μπορεί πιστεύουμε να είναι άσχετη με αυτή την αντίληψη. Δεν υπάρχουν εικονογραφικές μαρτυρίες του εικονογραφικού αυτού τύπου στον 5^ο αι.π.Χ., εκτός ίσως από το αργυρό πώμα από την Όλυνθο, που φέρει τις μορφές του νεανία και της δαδούχου ως συνοδευτικές της Κυβέλης, που εικονίζεται να οδηγεί άρμα συρόμενο από λέοντες.¹²¹¹ Αντίθετα η εμφάνισή του γίνεται μέσα στον 4^ο αι.π.Χ., όπου η παραγωγή τέτοιων αναγλύφων σημειώνει έξαρση εντός αττικών συνόρων, καθώς όπως αποδείχτηκε αποτελούν προϊόντα της αττικής καλλιτεχνικής δημιουργίας, που διαδίδονται αργότερα και σε άλλες περιοχές της ελληνικής επικράτειας, όπως υποδεικνύουν τα λίγα εξωαττικά παραδείγματα που παρουσιάστηκαν στο Α΄ μέρος της παρούσας εργασίας.¹²¹²

Η αττική αποκλειστικότητα στην κατασκευή αυτών των έργων δεν είναι ίσως τυχαία. Οι τραγωδίες του Ευριπίδη απευθύνονταν σε ευρύ κοινό και είναι γεγονός ότι αυτές διδάσκονταν κυρίως κατά τον 4^ο αι.π.Χ., περίοδο αναγνώρισης και αποδοχής του μεγάλου τραγικού, που σημειώθηκαν μετά τον θάνατό του.¹²¹³ Από τις αρχές του 4^{ου} αι.π.Χ. και εξής θέατρα μόνιμα κτίζονται σε όλες τις ελληνικές πολιτείες. Παραστάσεις

¹²¹¹ Η χρονολόγησή του, ωστόσο, δεν είναι βέβαιη. Η χρονολόγησή του στον 4^ο αι. π.Χ. είναι πιθανότερη, βλ. Β΄ μέρος, κεφ.1^ο/II, αρ.1.

¹²¹² Βλ. και παραπάνω, Δ΄ μέρος, κεφ.1^ο/IV, Χρονολόγηση εικονογραφικών παραλλήλων.

¹²¹³ Ενδεικτική της επίδρασης των τραγικών ποιητών στη διάδοση ή καθιέρωση μιας λατρείας είναι η περιορισμένη αναφορά του θεού Σαβαζίου από αυτούς, παρόλο που μνημονεύεται συχνά από τον Αριστοφάνη. Η μικρή φήμη, που έλαβε ο θεός αυτός, διαφαίνεται και στον Περί του Στεφάνου λόγον του Δημοσθένη, και έρχεται σε αντίθεση με την επικράτηση της μητροϊκής λατρείας, που από τα τέλη του 5ου όπως είδαμε, είχε αρχίσει να αναδεικνύεται μέσα από τις αθηναϊκές τραγωδίες, βλ. Καραμανώλη-Σιγανίδου, σ.150.

δίνονταν σε όλες τις γωνίες του κόσμου, που βρίσκονταν Έλληνες, και το Διονυσιακό θέατρο της Αθήνας παύει να φιλοξενεί τις τραγωδίες κατ' αποκλειστικότητα.

Τον αιώνα αυτό η πολιτική δύναμη της Αθήνας είχε κλονιστεί και οι Αθηναίοι πολίτες προσπαθούν να κερδίσουν το χαμένο έδαφος εξαίροντας την ιστορία τους. Αυτό επιτυγχάνεται μέσα από τους αθηνογράφους, οι πραγματείες των οποίων (4^{ος} - 3^{ος} αι.π.Χ.) περιέχουν πολλά αρχαιογνωστικά στοιχεία, που σχετίζονται με την αττική λατρεία, τα έθιμα, το εορτολόγιο, το μηνολόγιο, τις μυθολογικές παραδόσεις κτλ.¹²¹⁴ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο της ανασυγκρότησης και προβολής του αθηναϊκού πολιτισμού η ανάδειξη και επικράτηση μιας κραταιάς αναμφισβήτητης με οικουμενικό χαρακτήρα θρησκευτικής μορφής, όπως αυτή της Μητέρας των θεών, ήταν αναπόφευκτη.

Στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ. η βαθυστόχαστη φιλοσοφική αναζήτηση των τραγωδιών του Ευριπίδη και η εισαγωγή λατρειών θεοποιημένων ηρώων συμπονετικών και παρήγορων όπως αυτή του Ασκληπιού δεν είναι ανεξάρτητες από την καθιέρωση της Μητέρας. Η εισαγωγή του θεού αυτού στην Αθήνα οφείλεται στον Σοφοκλή¹²¹⁵ και η εικόνα του δημιουργήθηκε από τον Αλκαμένη το 420 π.Χ.¹²¹⁶ Δεν είναι τυχαία τα πολυάριθμα αναθήματα προς τιμήν του κατά τον 4^ο αι.π.Χ. Την όψιμη κλασική περίοδο σημειώνει έξαρση και η πρακτική της ανάθεσης στις ελευσίνιες θεότητες. Στροφή στον άνθρωπο, στην ανάγκη του και στη συνειδητοποίηση της εύθραυστης επίγειας ζωής είναι τα χαρακτηριστικά του αιώνα αυτού καθώς και η ανάδειξη θεοτήτων, που σχετίζονται με την ευφορία και την καλή τύχη.

Τι ήταν, όμως, αυτό, που οδήγησε τους ανθρώπους στη συναίσθηση του φόβου και τη χάραξη αυτής της οριακής γραμμής, που συνδέει ή χωρίζει το παλαιό θεοκεντρικό και νέο ανθρωποκεντρικό κόσμο όπως εκφράζεται αυτή κυρίως μέσα από τον Ευριπίδη;

Ο λοιμός του 430 π.Χ.¹²¹⁷ και ύστερα ο δεύτερος λοιμός (ή λιμός, σύμφωνα με τον Cerrì),¹²¹⁸ που ακολούθησε την καταβράθρωση του μητραγύρτη, η καταστροφή των

¹²¹⁴ Κακριδής Ι, σ.141.

¹²¹⁵ Φιλοκτήτης, στ.1438: «ἐγὼ δε Ασκληπιὸν παυστήρα πέμψω τῆς νόσου». Βλ. και Körte 1896, σ.311.

¹²¹⁶ Για την εισαγωγή της λατρείας του Ασκληπιού στην Αθήνα το 420 π.Χ. και τη σχέση της με τον λοιμό του 430 π.Χ. βλ. Wickkiser, σ.56.

¹²¹⁷ Θουκυδίδης Ιστορία, 2.47.1-2.54.5.

¹²¹⁸ Η αναφορά της λέξης λοιμός αποτελεί ίσως μία ένδειξη για το πότε εισήχθη η λατρεία της Μητέρας στην Αθήνα καθώς από άλλα στοιχεία των αφηγήσεων δεν προκύπτει η περίοδος έλευσης της θεάς. Πιθανότατα σχετίζεται με τον λοιμό του 430 π.Χ. Παραμένει, όμως, υπόθεση αφού δε γίνεται σαφής αναφορά για το πλαίσιο του θανάτου του μητραγύρτη και τις συνέπειές του. Ίσως πρόκειται για λιμό και όχι λοιμό που τοποθετεί την εισαγωγή στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. σύμφωνα με τον Nilsson: Nilsson 1967, σ. 727. Παρόλο, που σύμφωνα με τον Cerrì (σ. 168) η λατρεία εισήχθη στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., η Frapiccini θεωρεί ότι είναι ορθότερο να μιλάμε για λιμό καθώς και η Σούδα στο λήμμα βάραθρον στη διήγηση του ίδιου γεγονότος χρησιμοποιεί τη λέξη ακαρπία: Frapiccini, σ. 14. Η πιο πρόωμη φιλολογική μαρτυρία σχετικά με την εισαγωγή της λατρείας στην Αθήνα αποτελεί η αναφορά στη Μητέρα στον Ιππόλυτο του Ευριπίδη (στ.141-144) το 428 π.Χ.Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες, ωστόσο, δεν συνάδουν με τις φιλολογικές

Αθηναίων μετά την ατυχή για αυτούς έκβαση της Σικελικής εκστρατείας και η ήττα, που έφερε το τέλος του πελοποννησιακού πολέμου αποτελούν γεγονότα ικανά να αλλάξουν μία κοσμοθεωρία εδραιωμένη πολλούς αιώνες στη λαϊκή συνείδηση.

Χαρακτηριστικό αυτό της περιόδου υπήρξε η σοφιστική θεωρία, που διαπνεόταν από την αθεΐα και τον αγνωστικισμό και επέσυρε όπως ήταν λογικό τις αντιδράσεις των πολιτών. Κορύφωση αυτών υπήρξαν οι λεγόμενες δίκες ασεβείας, δηλαδή οι διώξεις φιλοσόφων και σοφιστών, που άρχισαν στην Αθήνα γύρω στο 430 π.Χ. Η δίκη του Σωκράτη το 399 π.Χ. ήταν μία τέτοια. Τον 4^ο αιώνα κορυφώνονται οι θρησκευτικοί διωγμοί και οι συγκρούσεις μεταξύ των λογίων και του λαού. Οι σοφιστές έθεταν ως υπέρτατη αξία την γνωστική ικανότητα του ανθρώπου.¹²¹⁹ Θα ήταν ίσως παράτολμη η υπόθεση ότι η καταβάρθρωση του μητραγύρτη εμπίπτει στα πλαίσια της τιμωρίας ενός «εισηγητή καινών δαιμονίων»;

Στην πραγματικότητα η διδασκαλία των σοφιστών εξώθησε τον λαό να καταφύγει σε λύσεις πιο δραστικές για τα προβλήματα της καθημερινής του ζωής. Καθώς η παράδοσιακή θρησκεία είχε πλέον τεθεί σε κρίση οι δεισιδαιμονίες και οι μαγείες κέρδιζαν έδαφος. Μάντηδες, καθάρτες, χρησμολόγοι και «αγύρτες» ήταν αυτοί, που κυριάρχησαν στο νέο σκηνικό δημιουργώντας χάσμα ανάμεσα στην ορθολογική σκέψη και τις προλήψεις.¹²²⁰

Δεν είναι, ίσως, τυχαίο που οι κατάδεσμοι με τις επικλήσεις του Ερμή και της Περσεφόνης και της Εκάτης πληθαίνουν την εποχή εμφάνισης του εικονογραφικού τύπου

καθώς σύμφωνα με τις πρώτες η εγκαθίδρυση της λατρείας της Μητέρας των θεών στην Αθήνα πραγματοποιήθηκε μέσα στα αρχαϊκά χρόνια και συγκεκριμένα στα τέλη του 6^{ου} με αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ., ενώ σύμφωνα με τις δευτερες δε μπορεί να χρονολογηθεί πριν από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.: Frapiccini, σ. 15. Σύμφωνα με τον H.Thompson (1937, σ.115-217) στα ύστερα αρχαϊκά χρόνια τοποθετείται η πρώτη φάση του Μητρώου στο κτήριο που φιλοξενούσε τη Βουλή. Σχετικά με την ίδρυση του αθηναϊκού Μητρώου βλ. και Ricard 1938, σ.97. Είναι, επίσης, γνωστά τα αρχαϊκά μικρά πήλινα ειδώλια, που εικονίζουν τη θεά ένθρονη με το λιοντάρι στους μηρούς της, από την αθηναϊκή Ακρόπολη. βλ. σχετικά, Winter, σ. 43, 4 και 50, 2 a, b, c και 3. Σύμφωνα με τον H.Thompson (1983, σ.32-33), σε μία νέα θεώρηση της χρονολόγησης του Παλαιού βουλευτηρίου, πιστεύει πως αυτό κτίστηκε μετά την περσική καταστροφή στα προϋπάρχοντα θεμέλια του κτηρίου, που φιλοξενούσε έως τότε τη Βουλή, και προτείνει το 460 π.Χ., την εποχή του Εφιάλτη, ως έτος κατασκευής του. Βλ. επίσης, Thompson 1940, σ. 8-15. Η N.Frapiccini βασιζόμενη σε αυτή την άποψη θεωρεί, ότι η λατρεία της Μητέρας δε θα μπορούσε να φιλοξενηθεί αμέσως μετά την καταστροφή του βουλευτηρίου, αλλά θα χρειαζόνταν ακόμα 20 χρόνια περίπου για να αποκτήσει καινούργια έδρα. Επιπλέον, υποστηρίζει ότι είναι η εποχή, που ευνοεί τη διείσδυση ξένων θεοτήτων, όπως της Βενθίδος, του Σαβάζιου και του Άδωνι. Παράλληλα, η ήττα του πελοποννησιακού πολέμου, ο λοιμός του 430 π.Χ. και η ρευστή πολιτική κατάσταση δημιούργησαν συνθήκες αβεβαιότητας και ένα πεδίο ευνοϊκό για τη διάδοση νέων θρησκευτικών πρακτικών, όπως εκείνη της λατρείας του Ασκληπιού. Οι αρχαίοι συγγραφείς, όπως, ο Αισχίνης (III, 187), ο Πλούταρχος (vit x orat. 8425) και ο Αριστοτέλης (Αθ.Πολιτ. VII 1) αναφέρουν πως αυτή την περίοδο συνδέεται η Μητέρα με το Βουλευτήριο, ενώ τότε πραγματοποιήθηκε η μεταφορά των αρχείων του κράτους από τη Βασιλείο Στοά στο Μητρώο. Σχετικά με τις προτάσεις των σύγχρονων μελετητών, που αφορούν την ταυτότητα του αρχαϊκού ναού βλ. Frapiccini, σ.18- 21. Σχετικά με την ίδρυση βουλευτηρίου-Μητρώου βλ. παρακάτω σημ. 1314.

¹²¹⁹ Κακριδής I, σ.253-4.

¹²²⁰ ο.π., σ.255.

των ναϊσκών, δηλαδή τον 4ο αι.π.Χ., όπου η έξαρση των δεισιδαιμονιών αντανάκλα τη μεταστροφή των πιστών αναφορικά με τις θρησκευτικές τους αντιλήψεις και συνήθειες.¹²²¹ Ο Ερμής βρίσκεται στο μεταίχμιο των δύο κόσμων του Επάνω και του Κάτω. Είναι ο μόνος, που μαζί με την Εκάτη και την Περσεφόνη μπορεί να περνά και προς τις δύο κατευθύνσεις τη συνοριακή γραμμή τους.

Ο Πλάτων και ο Ευριπίδης είναι υποστηρικτές και εκφραστές της άποψης ότι η παραδοσιακή θρησκεία βασίζεται στους μύθους, που κατασκεύασαν ο Όμηρος και κυρίως ο Ησίοδος. Ειδικότερα, ο Πλάτων προτείνει τη μεταρρύθμιση των μύθων προς όφελος της Πολιτείας του, δηλαδή τον συνδυασμό αφενός της λαϊκής με τη φιλοσοφική θρησκεία και τον συνδυασμό αφετέρου της πολιτικής με τη θρησκευτική αγωγή.¹²²² Μπορεί να θεωρηθεί, λοιπόν, ότι μέσα σε αυτό το πλαίσιο εμφανίζεται η Μητέρα των θεών ως συνδυασμός ή συμβιβασμός της πατροπαράδοτης θρησκείας με τη νέα τάξη πραγμάτων, όπως αυτός υπαγορεύεται από τη θεοκρασία της Κυβέλης με θεότητες του ελληνικού πανθέου.

Χρήσιμη είναι η αναφορά και στις δύο βασικές φιλοσοφικές σχολές της ελληνιστικής περιόδου των Επικουρείων και των Στωϊκών. Και οι δύο επεχείρησαν να συμβιάσουν τις δύο πλευρές ερμηνεύοντας τους θεούς. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όμως, παρουσιάζουν οι Στωϊκοί, οι ερμηνείες των οποίων βρήκαν μεγαλύτερη απήχηση (336-209 π.Χ.). Κεντρικό ζητούμενό τους ήταν η κατάκτηση της ηθικής τελειότητας καταρρίπτοντας έτσι τους μύθους εκείνους, που ήθελαν τους θεούς να συγκεντρώνουν ανθρώπινες αδυναμίες. Επιζητούσαν, λοιπόν, ως υπέρτατη φιλοσοφική περισσότερο και λιγότερο θρησκευτική αρχή, έναν θεό τέλειο, αμετάβλητο και αιώνιο, που δεν ήταν άλλος από τον Δία. Ο Ζευς των Στωϊκών είναι θεός «πολυώνυμος καθώς οι πολλαπλές λειτουργίες του εκφράζονται μέσα από τα ονόματα των άλλων θεών».¹²²³ Υπό το πρίσμα των στωϊκών θεωριών, επίσης, ο Δίας αντιπροσωπεύει τον κόσμο ως σύνολο, γιατί είναι ο μόνος που θα μπορούσε να τα συμπεριλάβει όλα και να γίνει οικουμενικός.¹²²⁴

Πόσο τυχαία είναι, άραγε, η παρουσία του γενειοφόρου θεού στα ναϊσκόμορφα ανάγλυφα της Κυβέλης, που κυριάρχησαν στις ιωνικές ακτές της Μ.Ασίας κυρίως την ελληνιστική περίοδο; Ο Ερμής, που συμπληρώνει την τριάδα των μικρασιατικών αναγλύφων της Κυβέλης αποτελεί την προσωποποίηση πνευματικών και όχι φυσικών δυνάμεων κατορθώνοντας έτσι να εναρμονιστεί με τον γηραιό θεό, που ταυτίζεται όπως

¹²²¹ Βλ. παραπάνω, σ.236-238.

¹²²² Πλάτων, Νόμοι Ι', 886 a-d.

¹²²³ Κακριδής Ι, σ.266.

¹²²⁴ Burkert 1993, σ.281.

υποδεικνύουν οι αρχαιολογικές μαρτυρίες περισσότερο με τον Δία.¹²²⁵ Ίσως, λοιπόν, η τριάδα αυτή να μην σχετίζεται τόσο με τη λατρεία των Καβείρων όσο με τη νέα τάξη των θρησκευτικών πραγμάτων. Έτσι πιθανώς να μπορεί να εξηγηθεί και η συχνότητα εμφάνισης της παράστασης αυτής αυτή την περίοδο και σε αυτήν την περιοχή τη συνοριακή μεταξύ της αυτοκρατορίας του Μ. Αλεξάνδρου και του ελλαδικού πυρήνα της.

Αν ο εικονογραφικός αυτός τύπος, που αποτελεί παραλλαγή των αττικών ναϊσκων με τη δαδούχο να αντικαθιστά τον γενειοφόρο θεό, είχε δεχθεί επιρροή από την λατρεία των Μεγάλων θεών της Σαμοθράκης, όπως υποστηρίζει ο A.Conze που ταυτίζει τον νεανία με τον Ερμή-Καδμίλο, τότε πως εξηγείται η απεικόνιση τριών μόνο θεοτήτων; Ως γνωστόν, οι Κάβειροι ήταν τέσσερις μαζί με τον υπηρέτη των θεών Καδμίλο. Ο τελευταίος θα μπορούσε βέβαια να παραληφθεί στην εικονογραφία, καθώς και στη Σαμοθράκη σύμφωνα με τον Μνασέα κυριαρχεί το φαινόμενο της θρησκευτικής τριάδας, που αποτελείται από τη Δήμητρα, τον Πλούτωνα και την Περσεφόνη, δηλαδή από δύο θήλειες και μία αρσενική θεότητα. Η τριάδα των μικρασιατικών ναϊσκων, όμως, αποτελείται από μία θήλεια και δύο ανδρικές θεότητες. Επειδή ο A.Conze ταυτίζει τον νεανία θεό με τον Ερμή-Καδμίλο, θα πρέπει να θεωρηθεί επομένως απαραίτητος στην εικονογραφία και αυτό συνεπάγεται τον εκτοπισμό μίας εκ των τριών κύριων καβειρικών θεοτήτων. Ο γενειοφόρος θεός θα έπρεπε να είναι ο Πλούτων. Λείπει, όμως, η Περσεφόνη εκτός και αν η κεντρική μορφή της τριάδας είναι συγκερασμός τριών θεοτήτων της Κυβέλης, της Δήμητρας και της Κόρης. Ωστόσο, στη Σαμοθράκη δεν συναντώνται τέτοια ναϊσκόμορφα ανάγλυφα με παράσταση ούτε τριών ούτε όπως θα ήταν φυσικότερο τεσσάρων μορφών.

Το πρότυπο της τριάδας πρέπει να αναζητηθεί πιθανώς στις νέες θρησκευσιολογικές-φιλοσοφικές αναζητήσεις. Και αν θα πρέπει να εξαρτηθεί η τριάδα αυτή από την τριάδα των αττικών ναϊσκων υπό το πρίσμα της καβειρικής λατρείας της Σαμοθράκης ταυτίζοντας, επιπλέον, σύμφωνα με τον A.Conze τον νεανία με τον Ερμή-Καδμίλο, δημιουργείται πάλι το ίδιο εικονογραφικό αδιέξοδο. Θα έπρεπε να είναι παρών ο Πλούτων, αλλά υπάρχουν μόνο τρεις μορφές. Αν και η αττική τριάδα προσεγγίζει ίσως περισσότερο το θρησκευσιολογικό περιεχόμενο της λατρείας των Καβείρων λόγω της παρουσίας της δαδούχου, που θα μπορούσε να ταυτιστεί με την Περσεφόνη

¹²²⁵ Στην Κύζικο και την Έφεσο, ο πρόπολος θεός της Μητέρας συχνά ταυτίζεται με τον Ερμή, ο οποίος δεν συνοδεύεται από τη δαδοφόρο αλλά από μια γενειοφόρο μορφή, που συχνά αναγνωρίζεται ως Δίας. Βλ. Keil 1915, σ.66 και 1926. Hemberg, σ. 245. Ο J.Keil τον ταυτίζει από τις επιγραφές ως Δία Πάτριον και τον νεανία ως Απόλλωνα. Ο Δίας εμφανίζεται και στις προτάσεις του Möbius (1935, σ.247) ως Δίας Μειλίχιος. Βλ. Β' μέρος, κεφ. 1^ο/I, VI και VII. Η άποψη του J.Keil ότι τα εφesiaκά ανάγλυφα φέρουν μία θεϊκή οικογενειακή τριάδα, που απαρτίζεται από πατέρα, μητέρα και υιό, πρέπει σύμφωνα με τον E.Will να απορριφθεί καθώς τέτοια τριάδα δεν αναφέρεται στις φιλολογικές πηγές και τα μνημεία του ελλαδικού χώρου αποδεικνύουν ότι ο έφηβος-συνοδός είναι ανεξάρτητος και δεν υπάρχει κανένας μείζων λόγος ώστε να θεωρηθεί αυτός ο πρόπολος θεός ως γιός της θεάς. Βλ. Will 1960, σ. 107.

εκπροσωπώντας τον Άδη, έναν θεό, που ως γνωστόν η ελληνική τέχνη απέφευγε να εικονίζει συχνά, δικαιολογώντας έτσι και την απουσία του από τους ναΐσκους, δεν μπορεί να εξηγηθεί η αναπαράσταση των δύο μορφών, του νεανία και της δαδούχου σε μικρότερη από εκείνη της Μητέρας των θεών κλίμακα. Αν επρόκειτο για παράσταση τριών θεοτήτων ως αλληλένδετων και συστατικών στοιχείων μιας συμπαγούς και αδιαίρετης θρησκευτικής ενότητας όπως είναι οι Κάβειροι-Μεγάλοι Θεοί, κάτι τέτοιο δε θα συνέβαινε. Άλλωστε στην μικρασιατική τριάδα οι δύο δορυφόρες της θεάς μορφές εικονίζονται στο ίδιο μέγεθος με αυτή.

Το γεγονός εξάλλου ότι τα ναϊσκόμορφα ανάγλυφα με την μικρασιατική τριάδα, νεανίας-Κυβέλη-γενειοφόρος θεός, που εμφανίζονται για πρώτη φορά μετά το 345-340 π.Χ. και διαρκούν τουλάχιστον έως τον 1^ο αι.π.Χ. (όπως είδαμε τα περισσότερα είναι ελληνιστικά,¹²²⁶ ενώ περιστασιακά εμφανίζονται στη ρωμαϊκή περίοδο), γνωρίζουν διάδοση μόνο στην περιοχή κοντά στην Έφεσο, από όπου και προήλθε ο συγκεκριμένος τύπος, σε αντίθεση με την αττική τριάδα, που διαδόθηκε σε όλον τον ελλαδικό χώρο και έξω από αυτόν, από τον Εύξεινο Πόντο έως τη Σικελία,¹²²⁷ καθιστούν τον συσχετισμό των δύο τύπων επισφαλή. Η μοναδική απεικόνιση του γενειοφόρου θεού ως συνοδευτικής μορφής μαζί με τη δαδούχο κόρη στον ναΐσκο άγνωστης προέλευσης στη Βιέννη (αρ.ευρ.1106)¹²²⁸ δημιουργεί προβλήματα όσον αφορά την ερμηνεία της συνύπαρξής τους, καθώς τόσο η δαδούχος όσο και ο γενειοφόρος θεός εμφανίζονται μεμονωμένες ως μορφές πάντα στις παραστάσεις της Μητέρας σε συνδυασμό μόνο με τον νεανία οιονοχό. Έτσι, λοιπόν, η μαρτυρία του Καλλίμαχου¹²²⁹ και οι αρχαιολογικές μαρτυρίες,¹²³⁰ που επιβεβαιώνουν τη σχέση Εκάτης και Διός, υπενθυμίζουν ότι η ταυτότητα του γενειοφόρου θεού στα ανάγλυφα της Κυβέλης προσανατολίζεται στον Δία, όπως είδαμε στο Β' μέρος.¹²³¹ Η ταύτιση της δαδούχου στους ναΐσκους εξαρτάται πιθανώς τόσο από τη σχέση Εκάτης και Διός¹²³² όσο και από τον συγκερασμό της με την Κόρη μέσα στο πλαίσιο της θεοκρασίας της Κυβέλης με τη Δήμητρα.¹²³³

¹²²⁶ Βλ. την άποψη του J.Keil, παραπάνω, σ.218-9.

¹²²⁷ Naumann, σ.228-9. Βλ. επίσης, και την άποψη του A.Furtwängler (σ.4) και παραπάνω, Β' μέρος, σ.216. Εκτός από την Έφεσο ίσως τα ανάγλυφα με προέλευση την Κύζικο, να εμφανίζουν και την τελευταία ως τόπο προέλευσης της λατρείας αυτής της τριάδας. Βλ. Β' μέρος, κεφ.1^ο/I, αρ.4, 5 και 6.

¹²²⁸ Βλ. Α' Μέρος, κεφ.1^ο, σ. 80, αρ.5.

¹²²⁹ Η Εκάτη ήταν κόρη της Δήμητρας και του Διός μόνο με την ιδιότητα της χθονίας, όπως αναφέρεται από τον Καλλίμαχο και από τους Ορφικούς: Καλλίμαχος, Υπομνήματα, αποσπ.556 [Schneider].

¹²³⁰ Βλ. παραπάνω, σ.236, τη μαρτυρία για τη Μακεδονία, όπου συλλατρευόταν η Εν(ν)οδία με τον Δία Μελίχιο.

¹²³¹ Κεφ.1^ο/VII.

¹²³² Ο Ευριπίδης επίσης, στην Άλκηστη (Ευρ. Άлк.,στ. 357, 853) αποκαλεί Κόρη την εντόπια θεά των Φερών, που είναι η θεά του Κάτω Κόσμου, κόρη της Δήμητρας και σύζυγο του Άδη-Πλούτωνα-Άνακτα. Στον Σοφοκλή (Αντιγόνη, στ.1199-1200) σχετίζεται άμεσα με τον Πλούτωνα. Ο Π.Χρυσοστόμου βασιζόμενος σε αυτά τα στοιχεία υποστηρίζει ότι η Εν(ν)οδία ήταν κόρη του Αδμήτου τοπικού θεού του

Θεωρείται, επομένως, λογικό να απεξαρτητοποιηθεί η τριάδα των αττικών ναΐσκων από τη Σαμοθράκη και κατά συνέπεια ο νεανίας από τον Καδμίλο.¹²³⁴ Το γεγονός, ότι από τα εν λόγω ανάγλυφα απουσιάζει ο γενειοφόρος θεός δικαιολογείται από το ότι η εμφάνισή του συστηματικοποιείται αργότερα κατά την ελληνιστική εποχή, η οποία υπαγορεύει τη μορφή του Διός ως συνοδευτικής μιας θεάς οικουμενικής, όπως η Μητέρα των θεών. Εξάλλου, όπως προέκυψε από τα αναθήματα και τις επιγραφές η Κυβέλη-Μητέρα των θεών συνυπάρχει με τον Δία κυρίως από την ελληνιστική εποχή και εξής. Επιπλέον, ο W.Ramsay διατυπώνει την άποψη ότι τα αναρίθμητα ανάγλυφα της Κυβέλης συνοδευόμενης από ένα νεαρό, που εντοπίζονται στην περιοχή της Διονυσόπολης, της Λυδίας και της Εφέσου και προέρχονται από ύστερες περιόδους με τη θεά στον τύπο της Κυβέλης να συνοδεύεται από έναν νεανία θεό, εμπίπτουν στη λατρεία της Αρτέμιδος-Λητούς και του Απόλλωνος-Λαιρβηνού.¹²³⁵ Υποστηρικτική αυτής της θεωρίας είναι η επιγραφή ενός από τα εφεσιακά ανάγλυφα της Κυβέλης, που καθιστά προβληματική την ταύτιση του νεανία.¹²³⁶

Κάτω Κόσμου συγγεόμενο με τον Δία Θαύλιο ή τον Δία Μειλίχιο, δηλαδή τον Δία καταχθόνιο, και σύζυγος του τοπικού Αδη-Πλούτωνα(Χρυσοστόμου, σ.246). Ο Δίας Μειλίχιος με τον οποίο συνδέεται η θεά Εν(ν)οδία είναι ένας χθόνιος θεός εξαγνιστής, του Κάτω Κόσμου και της γονιμότητας. Η μειλιχιοτήτά του επιτυχανόταν με ειδικές τελετουργίες και με τον εξευμενισμό του δεν χάριζε μόνο πλούτο στους ζώντες, αλλά συμφιλίωνε αυτούς με τον θάνατο. Το κύριο σύμβολό του είναι το κέρασ αφθονίας ενώ ο ίδιος ενσαρκώνεται σε φίδι (Χρυσοστόμου, σ.233). Βλ. επίσης, Pfister, στ.340-343. Schwabl, στ.335-337. Η Εν(ν)οδία συναντάται ως ιερή σώτειρα Ευήκοος Φωσφόρος στη Λάρδο της Ρόδου, αλλά δεν ταυτίζεται με την Αρτεμι Σώτειρα. Η θεά αυτή έχει ταυτιστεί από τη νεότερη έρευνα ως Εκάτη, κόρη του Διός και της Δήμητρας, που συλλατρευόταν με τον πατέρα της Δία στη Χάλκη σε ένα ιερό με δύο ενεπίγραφους θρόνους λαξευτούς στον βράχο. Βλ. Cook, 1940, σ. 142. Kraus, σ.28-29. Χρυσοστόμου, σ. 226: «Η λατρεία της Εκάτης στη Ρόδο πιθανότατα εισήχθη από τα Λάγιννα, κόμη της Στρατονίκειας της Καρίας και κέντρο της λατρείας της μικρασιατικής-καρικής Εκάτης.

¹²³³ Η Εκάτη συνδέεται με την Ελευσίνα στον Ομηρικό Ύμνο για τη Δήμητρα (Ομ.Ύμ. II, στ.52). Ο ρόλος της Εκάτης υπογραμμίζεται από τον H.Jeanmaire (σ.279), όπου η θεά καταλαμβάνει τη θέση της Κόρης. Όταν η Εκάτη εμφανίζεται για να πληροφορήσει τη Δήμητρα, τη 10^η ημέρα του πένθους της την οδηγεί κρατώντας στα χέρια της ένα φως ή ένα αντικείμενο, που διαχέει φως, ένα Σέλας (Ομ.Ύμνος II, στ.52). Γενικά η λέξη παραδίδεται για να αποδώσει τη δάδα και πράγματι αποτελεί κοινό σύμβολο και των δύο θυγατέρων της, της Εκάτης και της Περσεφόνης. Η πρώτη αποκαλείται δαδούχος από τον Καλλίμαχο [Σχολ.Καλλίμαχου, απ.556 (Schneider II 691)]. Ωστόσο, οι σχολιαστές ομολογούν ότι η χρήση της λέξης Σέλας ως προσδιοριστική της δάδας ξαφνιάζει μέσα σε ένα κείμενο τόσο αρχαίο. Το φωτεινό αυτό αντικείμενο, που προσφέρουν στην Εκάτη στα σταυροδρόμια, τόποι όπου συνήθως εμφανίζεται η θεά, δεν μοιάζει με στέμμα φωτός. Αυτό, που θέλει να τονίσει το απόσπασμα του Καλλίμαχου είναι, ότι η Εκάτη ανήκει στην ακολουθία της Δήμητρας και στον Ελευσινιακό κύκλο, με την ανταλλαγή χαρακτηριστικών συμβόλων και γνωρισμάτων με την Κόρη, υποκαθιστώντας έτσι συχνά μέσα στην κλασική μυθολογία τον ρόλο της τελευταίας (Jeanmaire, σ.279-281).

¹²³⁴ Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι μία θεότητα δεν διατηρεί συγχρόνως πολλές από τις ιδιότητές της σε διαφορετικές λειτουργίες. Δεν μπορεί, δηλαδή, να αποκλειστεί η συνύπαρξη της ιδιότητας του Καδμίλου με το μυθολογικό υπόβαθρο, που προσδίδουμε στους υπό μελέτη ναΐσκους. Απλά η συλλογιστική μας δεν μπορεί να συμπεριλάβει αβασάνιστα τους ισχυρισμούς των μελετητών για την ιδιότητα του Ερμή ως Καδμίλου στα ανάγλυφα της Κυβέλης, καθώς η λειτουργία του αυτή καθεαυτή δεν αποσαφηνίζεται ούτε μέσα από τις φιλολογικές μαρτυρίες ούτε από την εικονογραφία.

¹²³⁵ Ramsay 1989, σ.230, βλ.Γ'Μέρος, κεφ.4^ο/II.

¹²³⁶ Βλ. Β'μέρος, κεφ.1^ο/VII, αρ.7 και σημ.1225.

Έχοντας εξαντλήσει τη συζήτηση σχετικά με το χρονολογικό πλαίσιο και τις ιδιαίτερες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες μέσα στο οποίο εντάχθηκαν οι μορφές του νεανία, της δαδούχου και του Πανός στην εικονογραφία της Μητέρας των θεών στους αττικούς ναΐσκους επιχειρείται στη συνέχεια να κατανοηθεί η εικονογραφική συνύπαρξη των μορφών αυτών με τη θεά μέσα από την εύρεση των αιτίων της.

Από τα γεγονότα τα καθοριστικά της ιστορίας των Αθηνών ο λοιμός του 430 π.Χ. και ο λ(ο)ιμός, που ακολούθησε ίσως τη φόνευση του μητραγύρτη την παραμονή της σικελικής εκστρατείας το 415 π.Χ., θα αποτελέσουν ξανά την αφετηρία αυτής της αναζήτησης.

Η Μητέρα των θεών όπως αυτή λατρεύτηκε στην Ελλάδα ήδη από τον 6^ο αι.π.Χ. αποτελεί μία θεότητα στο πρόσωπο της οποίας συγχωνεύτηκαν οι τρεις βασικές μητρικές θεότητες, η Γη, η Ρέα και η Δήμητρα. Αν και οι δύο πρώτες αποτελούν τις κατεξοχήν μητρικές και αρχέγονες μορφές του ελληνικού πανθέου με την πρώτη να βρίσκεται στην κορυφή της θεϊκής γενεαλογίας και τη δεύτερη να είναι η μητέρα των σημαντικότερων από τους Ολύμπιους θεούς, η Δήμητρα συγκεντρώνει τις περισσότερες λειτουργίες ως θεά της γονιμότητας και της ευφορίας. Η συγκεκριμένη θεά είχε επιπλέον διαδραματίσει σημαντικότατο ρόλο στη νίκη των Ελλήνων στον πόλεμο κατά των Περσών και με αυτή συνδέθηκε το μυθολογικό υπόβαθρο της ξηρασίας, των λιμών και των επιδημιών, που έπληξαν τους Αθηναίους σε δεδομένες χρονικές περιόδους.

Είναι γνωστός ο μύθος, σύμφωνα με τον οποίο η οργή της Δήμητρας για την αρπαγή της κόρης της, Περσεφόνης, από τον Πλούτωνα με τη μυστική έγκριση του Δία προκάλεσε ξηρασία και οι άνθρωποι απειλήθηκαν με αφανισμό. Οι προσπάθειες του Δία να μεταπείσει τη θεά της γεωργίας και τον Πλούτωνα, ώστε να έρθουν σε συμβιβασμό που θα αποκαθιστούσε τη διαταραγμένη ισορροπία της φύσης, έφεψαν στο κενό μέχρι την αποτελεσματική μεσολάβηση του Ερμή. Ο «Διός άγγελος» κατόρθωσε με τη ρητορική του δεινότητα να επηρεάσει τον Άδη με αποτέλεσμα ο τελευταίος να επιστρέψει την Περσεφόνη στη μητέρα της. Η Εκάτη είναι εκείνη, που άκουσε τις απελπισμένες φωνές της Κόρης κατά την απαγωγή της. Με δάδες στα χέρια συντρέχει την πονεμένη μάνα (Ομ. Ύμ.ΙΙ, στ.52). Μαζί φθάνουν στον Ήλιο από τον οποίο μαθαίνουν την αλήθεια. Έτσι, η συμβολή των δύο θεών, του Ερμή και της Εκάτης, στην επίλυση μιας κρίσης με καταστροφικές συνέπειες για την ανθρωπότητα, είναι αποφασιστικής σημασίας. Εξυψώνονται σε μία ανώτερη σφαίρα μαζί με τη Μητέρα – Δήμητρα, την απόλυτη αρχόντισσα, που μπορεί να καταλύσει κάθε φυσική νομοτέλεια.

Μέσα από τη συγχώνευση της Κυβέλης με τη Δήμητρα θα πρέπει να ιδωθεί ο παραπάνω συμβολισμός, ο οποίος τοποθετημένος σε μια εικόνα (ναΐσκος) τόσο σημαντική ώστε να βρίσκεται σε κάθε ιδιωτική οικία, αποκτά αποτροπαϊκή λειτουργία. Η παρουσία του Πανός στις παραστάσεις των ναΐσκων δικαιολογείται από τον ίδιο μύθο. Η συμβολή του στην αποκατάσταση της γονιμότητας της γης είναι αξιομνημόνευτη. Σύμφωνα με την παράδοση οι κάτοικοι της αρκαδικής Φιγάλειας μαρτύρησαν, ότι όταν η Δήμητρα εξαφανίστηκε από προσώπου γης λόγω της αρπαγής της Κόρης από τον Άδη ή λόγω του θυμού της για τον βιασμό της από τον Ποσειδώνα και οι θεοί αδυνατούσαν να την εντοπίσουν, ο Παν την ανακάλυψε μέσα σε ένα σπήλαιο στη Φιγάλεια. Τότε ειδοποίησε αμέσως τον Δία και αυτός έστειλε τις Μοίρες να τη πείσουν να επιστρέψει στους θεούς και τους ανθρώπους σώζοντας τους τελευταίους από τον λιμό, που τους θέριζε στη διάρκεια της απουσίας της. Η σύνδεσή του με τη Μητέρα των θεών και δη τη φρυγική αποτελεί εξελληνισμένη μεταφορά του σιληνού Μαρσύα, που σύμφωνα με τον φρυγικό ευημεριστικό μύθο συνόδευε την Κυβέλη στους οργιαστικούς χορούς της.¹²³⁷

Οι δάδες, που κρατεί η κόρη των ναΐσκων, αποτελούν πιθανότατα αναφορά στις δάδες της Εκάτης καθώς και σε εκείνες που κρατούσε επί εννέα νύχτες η Δήμητρα όταν άπνη και ακούραστη αναζητούσε την κόρη της. Όταν κρατεί κηρύκειο ο νεανίας στους ναΐσκους, τότε αποσαφηνίζεται και η ταυτότητα και η λειτουργία του εντός αυτού του μυθολογικού πλαισίου. Πρόκειται για τον Ερμή, που φέρει το σύμβολο-δηλωτικό της αποστολής, που ανέλαβε ως Διός άγγελος.¹²³⁸ Πώς ερμηνεύεται, όμως, η οινοχόη, που ενίοτε κρατεί; Ποιο μπορεί να είναι το βαθύτερο περιεχόμενο της θρησκευολογίας, που αποτυπώνεται σε μία εικόνα με την ιερότερη ίσως μορφή του ελληνικού πανθέου;

Οι ιδιότητες του Ερμή ως μάγισσα και υπηρέτη των θεών υπηρετούν και την εικόνα του ως οινοχόου.¹²³⁹ Ως οινοχόος των θεών αναφέρεται από τον Αριστοφάνη να προσφέρει κρασί και νερό αναμιγνύοντας τα.¹²⁴⁰ Ως χθόνιος θεός σπένδει πάνω από τους τάφους.¹²⁴¹

¹²³⁷ Διόδωρος, Βιβλ.Ιστ.ΙΙΙ 58, 59.

¹²³⁸ Ο Ερμής κρατεί συχνά την χαρακτηριστική ράβδο, η απόληξη της οποίας μπορεί να είναι απλή ή τις περισσότερες φορές οκτώσχημη και ενίοτε να κοσμεύεται με άνθος. Βλ. Eitrem, στ. 764-5. Η ράβδος αυτή είναι αλληλένδετη με την ιδιότητα του Ερμή ως αγγελιοφόρου των θεών, αν και σύμφωνα με τον Eitrem μπορεί να συνδεθεί και με την ποιμενική καθώς και με τη μαγεία. Είναι η ράβδος των κηρύκων που ουσιαστικά απεικόνιζε συνουσιαζόμενα φίδια κατά μία αρχαία παράδοση της Εγγύς Ανατολής. Το κηρύκειον κρατούσαν και οι θνητοί κήρυκες, που προστατεύονταν από τον θεό. Επίσης, μπορεί να κρατεί μια απλή ράβδο γνωστή από τον Ομηρ. Ύμνο ΙΙΙ (στ. 529) ως «χρυσόρραπι, χρυσεῖην τριπέτηλον», που συνδέεται με τον πλούτο και την ασφάλεια. Σχετικά με το κηρύκειο και την ταύτισή του με τη ράβδο, βλ. τον όρο «ερμαϊκή ράβδος» στο Boetzer, σ.15-27.

¹²³⁹ Αριστ. Ειρήνη 433. Pernice, σ. 42, πιν.1.

¹²⁴⁰ Αριστ. Πλούτος 1132.

¹²⁴¹ Αισχ. Ευμεν.946.

Αξιοσημείωτη είναι μία σπάνια παράσταση του Ερμή από την Κύπρο. Μία οινοχόη φέρει την πλαστική εικόνα του θεού όρθιο πάνω στον ώμο της με την πλάτη του εφαπτόμενη στον λαιμό του αγγείου. Η μορφή του κρατεί μία δεύτερη μικρογραφική με το δεξί του χέρι, που αποτελεί το στόμιο της μεγαλύτερης οινοχόης. Ο Ερμής φορεί χιτωνίσκο, γλαμύδα και ψηλά υποδήματα και κρατεί με το αριστερό χέρι κηρύκειο. Είναι αγένειος και με κοντή κόμη. Το αγγείο χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ. και η ομοιότητα του θεού με τον νεανία των ναϊσκων μας είναι αδιαμφισβήτητη. Η διακόσμηση τέτοιων αγγείων από τον Ερμή είναι ασυνήθιστη. Στη θέση του βρίσκονται συνήθως ο έρως και η ψυχή ή μια γυναικεία μορφή.¹²⁴² (Εικ.274-275)

Η οινοχόη, που κρατεί ο νεανίας των ναϊσκων δεν μπορεί να αποσυσχετιστεί από τη φιάλη, που κρατεί η Μητέρα. Τα δύο αυτά σκεύη αποτελούν λειτουργικά αντικείμενα απαραίτητα για την πραγματοποίηση σπονδής και αντιπροσωπεύουν το σπένδειν και το χέειν της λατρευτικής αυτής πράξης, αντιστοίχως. Η θεά κρατεί τη φιάλη στους ναϊσκους ίσως γιατί σύμφωνα με τη Μ. Ξαγοράρη κατά τη σπονδή συνδέεται με τους θνητούς μέσω μιας συμφωνίας (διαθήκης).¹²⁴³

Η σπονδή γινόταν από την οινοχόη και η χοή από ένα μεγαλύτερο αγγείο, που στην περίπτωση μας είναι η φιάλη, με πλήρη ανατροπή και κένωσή του. Γινόταν ή για τους νεκρούς ή για τους χθόνιους θεούς. Η Μητέρα, όπως ο Ερμής και η Εκάτη, αποτελούν τις κατεξοχήν χθόνιες θεότητες. Στους ναϊσκους ο Ερμής πιθανότατα είναι έτοιμος να οινοχοήσει, αφού σύμφωνα με τη Ι. Λεβέντη, οι μορφές που εικονίζονται να κρατούν με το δεξί χέρι οινοχόη αρχίζουν την ιεροπραξία, ενώ όταν την κρατούν με το αριστερό, που είναι σπανιότερο, δηλώνεται ότι μόλις ολοκληρώθηκε η σπονδή.¹²⁴⁴

Τα υγρά με τα οποία συνδέεται μία σπονδή είναι κυρίως ο οίνος και δευτερευόντως το μέλι, το λάδι και το νερό.¹²⁴⁵ Αν συνδεθεί το περιεχόμενο υγρό της οινοχόης, που κρατεί ο νεανίας στους ναϊσκους, με τον λοιμό του 430 π.Χ., οδηγούμαστε έμμεσα στη λατρεία των λεγόμενων ηρώων-ιατρών. Αρχηγοί των οργεωνικών σωματείων την περίοδο του Σόλωνος ήταν ξένοι, επήλυδες, που απέκτησαν από τον αθηναίο νομοθέτη πολιτικά

¹²⁴² Κοπεγχάγη, Ny Glyptothek Carlsberg. Karageorghis 1998, σ. 94-5, αρ.53.

¹²⁴³ Xagorari, σ.41.

¹²⁴⁴ Λεβέντη 1994-95, σ. 92. Η σπονδή, σε αντίθεση με τις αιματηρές θυσίες, που σημαίνουν την έναρξη ενός πολεμικού αγώνα, αποτελεί τον επιλογο των εχθροπραξιών. Ως λέξη είναι γνωστό ότι συνδέεται άμεσα και χαρακτηριστικά με την ανακωχή και τη συνθήκη ειρήνης, που για τον λόγο αυτό είναι αναίμακτη. Είναι η καθαρότερη μορφή προσφοράς και η πιο σίγουρη καθώς δεν μπορεί να ανακληθεί. Το χύσιμο του νερού είναι πράξη, που συνδέεται με την αρχή των θυσιών και των κανονικών σπονδών. Συνδέεται με τη δίψα του νεκρού, όταν χύνουν νερό στον τάφο για να κάνουν λουτρό όσοι βρίσκονται κάτω από τη γη, καθώς και με τις εορτές των Υδροφορίων στην Αθήνα και με τη λήξη των τελετών στα Ελευσίνια Μυστήρια, κατά τα οποία γέμιζαν δύο κρατήρες γνωστούς ως πλημοχόες με νερό ή οίνο και νερό σύμφωνα με τον Αθήναιο (Αθήναιος, ΙΑ 93). Προφανώς η πρακτική αυτή συνδέεται με τη λειψυδρία και μία τελετή «μαγείας», μαγεία βροχής. Βλ. Burkert 1993, σ.168 και σ. 134.

¹²⁴⁵ Burkert, ο.π., σ.164-5.

δικαιώματα. Ένας από αυτούς ήταν ο γνωστός ιατρός Τόξαρις σκυθικής καταγωγής, που μεταθάνατον τιμώνταν ως ήρωας. Καθιερώθηκε δε στην Αθήνα η επίσημη λατρεία του ως ήρωος ιατρός ή ξένος ιατρός ιδιαίτερα κατά την περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου, όταν μετά από την επιφάνειά του στην Δειμαινέτη, σύζυγο του Αρεοπαγίτου Αρχιτέλους, υπέδειξε τον τρόπο θεραπείας των πολιτών από τον λοιμό. Κατά την τέλεση λατρευτικών πράξεων προς τιμήν του ήρωος ιατρού θυσιαζόταν ένα λευκό άλογο, που θα πρέπει να σχετιζόταν με τους ιππημολγούς, ένα σκυθικό έθνος που τρεφόταν από το γάλα ίππων. Από αυτούς καταγόταν και ο Τόξαρις η από τον οποίον υποδειχθείσα θεραπεία σχετιζόταν με την παροχή οίνου ή γάλακτος. Θα αποτελούσε δε μυστικό των μεμνημένων στη λατρεία του ήρωος και θα εφαρμοζόταν ακόμη και αργότερα σε όσους κατέφευγαν στο ηρώο του για να ιαθούν, όπως προκύπτει από τα αναθήματα των θεραπευόμενων.¹²⁴⁶

Αξιοσημείωτο, επίσης, είναι ότι κοντά στο ιερό της Μητέρας των θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα βρίσκεται το ιερό του τοπικού θεραπευτή θεού Δάρρωνα. Χαρακτηριστικό είναι ότι και τα δύο ιερά, που σχετιζόνταν άμεσα μεταξύ τους, διέθεταν άφθονες εγκαταστάσεις νερού για τις τελετές καθαρμών και ότι η αρχιτεκτονική τους ομοιάζει με την οικιστική. Διαμορφώνονταν από υπαίθριους χώρους, που περιβάλλονταν από στοές και σειρές χώρων πίσω από αυτές, όπως στις οικίες.¹²⁴⁷ Στη Θήβα μία περιοχή, που ονομάζεται Διός Γοναί,¹²⁴⁸ αποτελεί μία από τις γενέτειρες του Διός. Με τον μύθο αυτόν στη συγκεκριμένη περιοχή συνδέεται η Μητέρα μέσα από την ιδιότητά της να θεραπεύει σε περίοδο λοιμού, όπως αυτόν, που ξέσπασε στη Θήβα την εποχή του Τρωϊκού πολέμου. Το ιερό της θεάς ίσως συμπίπτει με τον τόπο γέννησης του Διός και ταφής του Έκτορα.¹²⁴⁹ Η επιγραφή, που προέρχεται από την Έφεσο και αφορά χρησμό του Απόλλωνος για κάποιο λοιμό, είναι ενδεικτική της σχέσης μεταξύ της Αρτέμιδος και της

¹²⁴⁶ Πανταζόπουλος, σ. 106- 110. Ο μελετητής αναφέρει χαρακτηριστικά παρακάτω (σ.110) ότι ίσως η αναφορά της οινοχόης ως ανάθημα προς τιμήν του «ήρωος ιατρού» σε δύο επιγραφές να τη συνδέει με τη θεραπεία μέσω του οίνου. Πρόκειται για τις επιγραφές IG II2 839 και 840. Η πρώτη χρονολογείται στο 221/0 π.Χ. και προέρχεται από την οδό Αθηνάς και η δεύτερη στα τέλη του 2^{ου} αι.π.Χ.

¹²⁴⁷ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, σ.219.

¹²⁴⁸ Λυκοφρ.Αλεξ. 1189-1213.

¹²⁴⁹ Robertson, σ.263-67: Ο Έκτωρ είχε κληθεί στη Θήβα να αντιμετωπίσει τον λοιμό. Ο Πίνδαρος στον 3^ο Πυθιόνικο αναφέρει τη θεά ως την τελευταία ελπίδα του ήρωα (77-9). Ο Πausανίας επισκέφθηκε τον τάφο του Έκτορα, έξω από την Πύλη των Προϊτίδων (IX, 18, 5-6), αλλά δεν τον αναφέρει ως τόπο γέννησης του Διός. Αντίθετα αναφέρει την ύπαρξη ιδιωτικού ιερού της Μητέρας στον οίκο του Πινδάρου. Ωστόσο, καθώς ο Pausanias το συναντά έξω από τα τείχη της πόλης και δίπλα στα ερείπια του σπιτιού του ποιητή δεν είναι δυνατόν, όπως υποστηρίζει ο N.Robertson, να είναι το ιερό, που αναφέρεται στον 3^ο Πυθιόνικο. Βρίσκεται πέρα από το ρέμα Δίρκη. Τον 5^ο αι. π.Χ. η πόλη εκτεινόταν πολύ δυτικότερα και το ιερό βρισκόταν εντός των τειχών. Δικαιολογημένα συνδέεται με το σπίτι του Πίνδαρου έστω και με υποθετικούς εντοπισμούς τόσο του ιερού όσο και της οικίας. Επιπλέον, ο περιηγητής αποκαλεί τη θεά Δινδυμήνη, προσδιορίζοντας έτσι την ανατολική της προέλευση, αλλά ο Πίνδαρος σαφέστατα εννοεί στις επικλήσεις του την ελληνική Μητέρα των θεών, τη σύντροφο του Πανός. Συμπερασματικά, όταν αυτός αναφέρεται στο πρόθυρο, τότε μας παρπέμπει στην πύλη των τειχών της πόλης εκεί, που εντοπίζονται οι Διός Γοναί.

Εκάτης ως ιαματικών θεοτήτων.¹²⁵⁰ Μέσα από αυτή τη σύνδεση ίσως είναι εύλογη και η συσχέτιση της Μεγάλης Μητέρας με την Αρτέμιδα μέσω της σύνδεσης της Εκάτης με την τελευταία και την ιδιότητά της να θεραπεύει μετά το ξέσπασμα ενός λοιμού. Το γεγονός ότι οι ναΐσκοι της Μητέρας των θεών με συμπληρωματικές μορφές εμφανίστηκαν μετά τον λοιμό του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. στην Αθήνα δεν είναι άσχετο με τη λειτουργία της θεάς και η παρουσία της δαδούχου κόρης στα υπό μελέτη ανάγλυφα είναι πιθανώς συνυφασμένη με αυτή. Ίσως και για αυτόν τον λόγο οι ναΐσκοι να εντοπίζονται κυρίως στις οικίες.

Η παρθένος, που μεταφέρει το νερό με δοχείο πάνω στο κεφάλι, η υδροφόρος, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πλούταρχου, σχετίζεται με τη λατρεία της Μητέρας των θεών. Δεν είναι τυχαία η τοποθέτηση περιρραντηρίων στις εισόδους των ιερών καθώς και η ύπαρξη πηγών σε αυτά, όπως η Κασταλία πηγή στο ιερό του Απόλλωνος στους Δελφούς. Συχνά μετέφεραν νερό από μία ανεξάντλητη και πιο δραστική πηγή, που δεν ήταν άλλη από τη θάλασσα. Με τα περιρραντήρια μπορούν, ίσως, να συνδεθούν τα Εκαταία, τουλάχιστον ως προς την ομοιότητα της δομής τους και της τοποθέτησής τους στις εισόδους των ιερών. Η δαδούχος των αττικών ναΐσκων τοποθετημένη στην μία παραστάδα αντιστοιχώντας με τον Ερμή της άλλης παραστάδας μπορεί να ταυτιστεί με την Εκάτη δικαιολογώντας τον παραπάνω παραλληλισμό, αν υποθεθεί ότι το υγρό της οινόχους είναι νερό. Μπορούν να θεωρηθούν, δηλαδή, ότι μαζί συνδυάζουν τα χαρακτηριστικά ενός περιρραντηρίου (νερό=Ερμής και Εκάτη στην είσοδο του ιερού=είσοδος ναΐσκου).

Η εξαγνιστική ιδιότητα του νερού συνδέεται με το τελετουργικό της λατρείας και συγκεκριμένα τους ιερούργους της, οι οποίοι οφείλουν να είναι φορείς λατρευτικής αγνότητας, που συνεπάγεται αποφυγή της επαφής με το αίμα και τον θάνατο. Αυτή την αγνότητα φέρει μία παρθένος. Παρθένες ήταν οι ιέρειες, οι οποίες τουλάχιστον κατά τη διάρκεια του αξιώματός τους υποχρεούνταν να απέχουν από οποιαδήποτε ερωτική δραστηριότητα. Οι παρθένες, λοιπόν, διαδραμάτιζαν σημαντικότατο ρόλο στη λατρεία και είναι φυσικό η δαδούχος των ναΐσκων είτε ως θνητή είτε ως θεά, που ιεουργεί, να είναι αγνή παρθένος. Ως τέτοια συνήθως εμφανίζεται η Εκάτη και ο πέπλος, ως το χαρακτηριστικό της ένδυμα, ενισχύει τη φύση της αυτή. Η ταύτιση της δαδούχου ως

¹²⁵⁰ SEG XLI, 1991, αρ. 981, σ.331. Χρονολογείται μετά το 165 μ.Χ. Μέσα σε αυτόν η αναφορά στην Αρτέμιδα ως πυρφόρου ερμηνεύεται ως ιδιότητα της θεάς θεραπευτική του λοιμού. Πρόκειται για νεωτεριστικό στοιχείο όσον αφορά τις λειτουργίες της θεάς και προφανώς σχετίζεται με θρησκευτική προπαγάνδα, που εξυπηρετούσε την επιβίωσή της στον ανταγωνισμό της με τους νέους θεραπευτές θεούς. Με την ιδιότητά της ως αποτροπαϊκής θεάς είναι γνωστή η Άρτεμις Σώτεια, που συνδέεται ενίοτε με την πυρά και τις δάδες. Συχνά αυτή η θεά με τις δύο δάδες αποκαλείται επίσης Εκάτη, θεά της μαγείας: Engelman-Knibbe-Merkelbach, σ.134, αρ.1223.

Περσεφόνης θα ήταν από την άποψη αυτή ατυχής, εκτός και αν εδώ ο καλλιτέχνης θέλει να παραστήσει την Κόρη πριν την απαγωγή της. Κάτι τέτοιο, όμως, απομακρύνεται από το μυθολογικό αίτιο της εικονογραφίας, όπως τέθηκε παραπάνω. Εξάλλου, όπως είδαμε, στις απεικονίσεις της σχεδόν πάντα η Εκάτη φέρει πέπλο, ενώ η Κόρη ελάχιστες,¹²⁵¹ και στους αττικούς ναΐσκους της Μητέρας η δαδούχος είναι πεπλοφόρος εκτός από τους 8 ναΐσκους, όπου εικονίζεται με χιτώνα και ιμάτιο.¹²⁵² Σε ένα ανάγλυφο του 3^{ου} αι. μ.Χ. από την Ισθμία (Μ.Ισθμίας 1571.6) εικονίζονται οι τρεις μορφές της Εκάτης τοποθετημένες εντός ναϊσκόμορφου πλαισίου παρατακτικά.¹²⁵³ Κάθε παραστάδα του αναγλύφου κοσμεύεται από μία πρόστυπη όρθια μακριά δάδα. Χαρακτηριστική είναι η ένδυση και των τριών μορφών με χιτώνα και ιμάτιο καθώς και η τοποθέτηση των δαδών στις παραστάδες (Εικ.276). Αυτό ενισχύει έτι περισσότερο την ταύτιση της δαδούχου με την Εκάτη ακόμη και στους ναΐσκους που αυτή φέρει χιτώνα και ιμάτιο.

Όσον αφορά την ταύτιση της κλειδούχου γυναικείας μορφής, που εικονίζεται δίπλα στην Κυβέλη στο ανάγλυφο από τη Λειβαδιά ως ιέρειας¹²⁵⁴ ο Α. Μάντης παρατηρεί, ότι θα πρέπει προκειμένου να δικαιολογηθεί η ισοκεφαλία των μορφών να θεωρηθεί αφηρωϊσμένη συμφωνώντας έτσι με τον Ο.Walter. Ο μελετητής προχωρεί, ωστόσο, παραπέρα και θεωρεί ότι πρόκειται για θεϊκή μορφή ακριβώς επειδή εικονίζεται δίπλα και στο ίδιο μέγεθος με την Κυβέλη. Συγκεκριμένα την ταυτίζει με την Περσεφόνη, η οποία επιτελεί τον ρόλο μεσολαβήτριας, που οδηγεί τους μύστες στην χώρα των μακάρων ως μία ιέρεια, που θα διαδραμάτιζε τον ίδιο ρόλο σε μία τελετουργική πράξη μύησης, όπως αυτής που αποτελεί το θέμα της παράστασης του αναγλύφου. Η ερμηνεία αυτή οδηγεί στην ταύτιση της κεντρικής δαδούχου μορφής με την Εκάτη και όχι με την Περσεφόνη σύμφωνα με τον ερμηνευτικό προσανατολισμό του Ο.Walter.¹²⁵⁵ Στο σημείο αυτό, μπορούμε και εμείς με τη σειρά μας να παρατηρήσουμε ότι ο ενδυματολογικός κώδικας της μορφής, που είναι ο χιτώνας και το ιμάτιο προσαρμόζεται καλύτερα τόσο στον εικονογραφικό τύπο της κλειδούχου όσο και της Περσεφόνης αφήνοντας για άλλη μια φορά τον πέπλο ως συνήθη εικονογραφική προτίμηση των καλλιτεχνών για την απόδοση της Εκάτης. Η δαδούχος στους περισσότερους ναΐσκους εμφανίζεται με πέπλο και σε όσα διαφοροποιείται με χιτώνα και ιμάτιο πιθανότατα να παραπέμπει στον συγκερασμό της

¹²⁵¹ Metzger 1965, αρ.22, 34, 46-50 και Peschlow-Bindokat, εικ.29.

¹²⁵² Βλ. παραπάνω, σ.280-282 και παρακάτω, υποκεφ.ΙV.

¹²⁵³ Schömmner, σ. 563 (R 49), πιν.47,2

¹²⁵⁴ Σύμφωνα και με την Σ.Καρούζου (1967, σ.135).

¹²⁵⁵ Μάντης, σ.35-6.

Εκάτης με την Περσεφόνη των υστεροκλασικών αναγλύφων¹²⁵⁶ για λόγους που αφορούν το νοηματικό περιεχόμενο των ναϊσκων.

Ανάλογη της παράστασης των ναϊσκων με τη δαδούχο και τον οινοχόο να πλαισιώνουν τη βασική θρησκευτική μορφή της Μητέρας αποτελεί μία σειρά ανατολικοϊωνικών επιτύμβιων αναγλύφων από τη Σμύρνη του 2^{ου} αι.π.Χ. Πρόκειται για ναϊσκόμορφα ανάγλυφα στην κόγχη των οποίων συνήθως εικονίζεται μία όρθια γυναικεία μορφή, που πλαισιώνεται από δύο θεραπαινίδες σε μικρότερο μέγεθος, εκ των οποίων η μία κρατεί ή αγγίζει μία μεγάλη δάδα ανάλογη του μεγέθους της κεντρικής μορφής και η άλλη μία οινοχόη. Χαρακτηριστικά στοιχεία σε αυτά τα ανάγλυφα είναι η κεντρική γυναικεία μορφή, που είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο διευθετημένο γύρω από το σώμα με τρόπο ώστε να αντιγράφει πιθανότατα έναν αγαλματικό τύπο της Δήμητρας από τη μέση ελληνιστική εποχή, καθώς επίσης και τα αντικείμενα, δάδα και οινοχόη, που συνδέονται με τη λατρεία της.¹²⁵⁷ (Εικ.277)

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να εξεταστεί κατά πόσο ο ρόλος των δύο θεοτήτων, που πλαισιώνουν τη Μητέρα στους αττικούς ναϊσκους, δεν είναι αποκλειστικά και μόνο υπαινικτικός ενός μύθου, αλλά και μίας λατρευτικής πρακτικής, που υπηρετείται και εκφράζεται μέσα από ένα ιερό τελετουργικό στο οποίο πρωτοστατούν ως βασικοί ιεουργοί ο Ερμής και η Εκάτη,¹²⁵⁸ ο πρώτος πραγματοποιώντας σπονδή και η δεύτερη κρατώντας τις τελετουργικές δάδες ως Δαδούχος σε σκηνικό τέλεσης μυστηρίων, που θα μπορούσαν να παραλληλιστούν με τα ελευσίνια. Κάτι τέτοιο θα υπαγόρευε εξάλλου και ο συγκρητισμός της Φρυγικής Μητέρας με τη Δήμητρα. Επιπλέον, σε έναν από τους ναϊσκους ο νεανίας εικονίζεται να κρατεί μία δάδα ανάποδα, ενώ σε έξι εντοπίσαμε στα χέρια του ένα επίμηκες χωνοειδές τις περισσότερες φορές αντικείμενο, που θα μπορούσε ίσως να ερμηνευθεί είτε ως κέρασ αφθονίας είτε ως κοντή δάδα (βάκχος). Ο Ερμής σύμφωνα με μία αναφορά του Ιουλιανού, που τον αποκαλεί επαφρόδιτο, άναβε τις λαμπάδες του Άττιος.¹²⁵⁹ Με αυτή τη λειτουργία, σύμφωνα με τον Ι. Λουκά, παριστάνεται ο θεός στην κύρια όψη του ταυροβολικού βωμού από τη Φλύα.¹²⁶⁰ Στην περίπτωση των ναϊσκων, όμως, δεν ισχύει κάτι τέτοιο καθώς η εικονογραφία τους προπορεύεται εκείνης

¹²⁵⁶ Βλ. Παραπάνω, Β' μέρος, Κεφ.2ο/ΙΧ, όπου αναφέρονται οι περιπτώσεις, στις οποίες η Εκάτη φορεί χιτώνα και ιμάτιο.

¹²⁵⁷ Βερολίνο, Staat.Museen SK1767. Μάντης, σ.99-100, πιν.45^α, όπου αναφέρει και την υπόθεση του O.Walter ότι οι εικονιζόμενες μορφές αποτελούν ίσως μέλη ενός μεγάλου θρησκευτικού θιάσου, «μύστας της μεγάλης θεσμοφόρου θεάς Δήμητρος». Βλ. σχετικά, παρακάτω, υποκ. VI.

¹²⁵⁸ Βλ. Β' μέρος, Κεφ.5^ο/I, σ.218: στον ταυροβολικό βωμό της Ισπανίας είναι χαρακτηριστική η εικόνα του ιερέως με την οινοχόη στο δεξί χέρι και με το αριστερό τοποθετημένο στη μέση. Η εκπληκτική ομοιότητα της στάσης του με τον Ερμή των υπό μελέτη ναϊσκων θέτει το έρεισμα για τους προβληματισμούς, που αφορούν τον ρόλο των δύο θεοτήτων στην εικονογραφία της Κυβέλης.

¹²⁵⁹ Ιουλιανός, Εις την Μητέρα των θεών, 19 (8[5], 179 B).

¹²⁶⁰ βλ. παρακάτω, υποκεφ. III.

του βωμού και της αναφοράς του Ιουλιανού, ενώ η λατρεία του Άττιος στην Αθήνα δεν μαρτυρείται πριν από τις αρχές του 3^{ου} αι.π.Χ. Η ερμηνεία της δάδας στα χέρια του νεανία σχετίζεται μάλλον με το λατρευτικό τυπικό και κυρίως με το νοηματικό περιεχόμενο της εικονογραφίας των ναΐσκων. Στη σαρκοφάγο της Τόρρε Νόβα¹²⁶¹ (Εικ.272) και την υδρία Lovatelli,¹²⁶² (Εικ.273) εικονίζεται σκηνή σχετική με τα ελευσίνια μυστήρια. Εδώ συναντούμε τον μύστη καλυμμένο από το κεφάλι μέχρι τους ώμους με ένα ύφασμα, όπως ακριβώς και στο ανάγλυφο της Λειβαδιάς, ενώ χαρακτηριστικές είναι οι σκηνές που παραπέμπουν στην εικονογραφία των αττικών ναΐσκων της Κυβέλης, δηλαδή αυτές που περιλαμβάνουν τους δαδοφόρους και τους οινοχοούντες.¹²⁶³

Όπως είδαμε το νερό και η φωτιά συνδέονται μεταξύ τους μέσα από την κοινή εξαγνιστική τους ιδιότητα. Από την εικονογραφία της σαρκοφάγου από την Torre Nova, πληροφορούμαστε τον εξαγνισμό του Ηρακλή πριν μνηθεί στα ελευσίνια μυστήρια, όπου εμφανίζεται να κάθεται με καλυμμένο το κεφάλι από δέρμα κριού με μία ιέρεια να κρατεί χαμηλά και πολύ κοντά του μία δάδα.¹²⁶⁴

Το ανάγλυφο της Λειβαδιάς μπορεί να δια φωτίσει ως προς την εικονογραφία των ναΐσκων υπό το πρίσμα των τελετουργικών αυτών πρακτικών. Ο O.Walter ερμηνεύει την καθιστή θεά ως Δήμητρα Ευρώπη, που σύμφωνα με την βοιωτική παράδοση ήταν τροφός του Τροφώνιου.¹²⁶⁵ Η μούμενη πιστή, που εικονίζεται δίπλα στην κλειδούχο ιέρεια, σύμφωνα με τις πηγές είναι ενδεδυμένη με τον λευκό χιτώνα τον επιβεβλημένο προφανώς από το μαντείο του Τροφώνιου, καλυμμένη με την οθόνη και τη φοινικίδα, που σχετίζεται με τη Δήμητρα.¹²⁶⁶

¹²⁶¹ Burkert 1993, σ.588. Mylonas 1961, εικ.84, ο οποίος υποστηρίζει ότι ίσως σχετίζονται με τα Μικρά Μυστήρια.

¹²⁶² Deubner, πιν.7,1.

¹²⁶³ Mylonas 1961, εικ.84 (βλ. επίσης, και υδρία Lovatelli) και εικ. 83, αντιστοίχως.

¹²⁶⁴ Deubner, πιν. 7,1 και πιν.7,2, όπου εικονίζεται η υδρία Lovatelli, που φέρει την παράσταση του Ηρακλή να εξαγνίζεται με λίκνο, το κάνιστρο δηλαδή δημητριακών.

¹²⁶⁵ Ο O.Walter (1939) ερμηνεύει τις μορφές της πολυπρόσωπης παράστασης ως εξής: από τα δεξιά προς τα αριστερά, οι Διόσκουροι, οι Κουρήτες, ο ήρωας Τροφώνιος στον τύπο του Ασκληπιού ή του Αγαθού Δαίμονα κρατώντας κέρα Αμαλθείας και έχοντας ένα ελισσόμενο φίδι στο δεξί του χέρι, μία γυναικεία μορφή, που κρατεί μία μακριά δάδα σε κάθε χέρι, και ταυτίζεται με την Εκάτη ή την Κόρη (θα μπορούσε, ωστόσο να είναι και η Ερκύνα, κόρη του Τροφώνιου, αλλά δεν υπάρχει αντίστοιχη εικονογραφική μαρτυρία της μορφής της για να το επιβεβαιώσει), ο Παν, ο Διόνυσος, μία γυναικεία μορφή, που έχει καλυμμένη την κεφαλή και το πρόσωπο, μία κλειδούχος ιέρεια και η καθιστή Μητέρα των θεών. Βλ. και παραπάνω, Β' μέρος, κεφ.2^ο/I, αρ.7.

¹²⁶⁶ Walter 1939, σ.63 και σημ. 47. Αν και φαίνεται πως η κεφαλή καλύπτεται από δέρμα αρνιού, πρακτική που παρουσιάζει ομοιότητες με το Ιδαίον άνδρον σύμφωνα με τον Πυθαγόρα (Πορφ. Vit.Pythag.17), όπου ο μύστης κατέφθανε στο νησί «αρνειού μέλανος μαλλοῖς ἔστεφανωμένος» και εισερχόταν στο σπήλαιο «ἔρια ἔχων μέλανα τὰς νενομισμένας τρις ἑννέα ἡμέρας ἐκεῖ διέτρεψεν καὶ καθήγγισε τῷ Δίῳ τὸν τε στορνύμενον αὐτῷ κατ' ἔτος θρόνον ἔθεάσατο». Ο μέλανας κριός ήταν το ιερό ζώο του Διός χθονίου, που η προβιά του εξυπηρετούσε ως Διός κῶδιον. Βλ.σχετικά, Walter ο.π., σ.64, σημ.52. Rohde, στ.129, σημ.3.

Η πρωταρχική και αρχέγονη λατρεία της Λειβαδιάς ανήκει σε μία χθόνια θεότητα, που σχετίζεται με τη μητέρα γη και τις γονιμικές της ιδιότητες (ίσως η Δήμητρα αγνή με τον Δία Χθόνιο κατά αναλογία προς τη Δήμητρα στις Άγρες και τον Δία Μειλίχιο) και έμμεσα τη γέννηση ενός θεϊκού βρέφους, με την παρουσία των Κουρητών να δικαιολογεί μία τέτοια λατρεία.¹²⁶⁷ Άλλωστε η Κρήτη συνδέεται με την Αρκαδία και αυτή με τη σειρά της με τη Λειβαδιά μέσω του επωνύμου ήρωά της Λέβαδου, που ταυτίζεται με τον υιό του αρκάδα βασιλέα Λυκάονα (επίσης ο Λύκειος Παν της Αρκαδίας είναι γιος της Ρέας). Έτσι ο τοπικός ήρωας Τροφώνιος ταυτίζεται με τον Ιδαίο Δία. Σε αυτό συνηγορεί και η μαρτυρία στην τραγωδία του Ευριπίδη Κρήτες, όπου οι ιερείς είναι στην υπηρεσία του ιδαίου Διός, του Διονύσου Ζαργέα, της Ορείας Μητρός και των Κουρητών.¹²⁶⁸ Ο O.Walter συνεχίζοντας θεωρεί, πως ίσως η ιέρεια που εικονίζεται δίπλα στη Μητέρα των θεών είναι η Περσεφόνη ή η Εκάτη συνδέοντάς την έτσι με τον Κάτω κόσμο και ιδιαίτερα μέσω του κλειδιού,¹²⁶⁹ που κρατεί ως σύμβολο της εισόδου του.¹²⁷⁰ Ίσως η παράσταση του αναγλύφου να αποτελεί τον συμβολισμό της αναγέννησης του μύστη μέσω της Μητέρας Γης, που αντιπροσωπεύει τον ηρωοποιημένο νεκρό και την κατάβασή του στον Άδη, όπως του Ορφέα.¹²⁷¹

Η παρουσία, ωστόσο, των Διοσκούρων θα μπορούσε να περιπλέξει την ερμηνεία της παράστασης του αναγλύφου, καθώς οι δίδυμοι θεοί σχετίζονται με τους Καβείρους της Σαμοθράκης. Η σύνδεσή τους κατά συνέπεια με τη βοιωτική Δήμητρα είναι εύλογη, όπως και με τη φρυγική Μητέρα των θεών. Ο O.Walter θέλησε να δώσει ένα εσχατολογικό χαρακτήρα στην παράσταση αποδίδοντας χθόνιο χαρακτήρα στη θεά συνδέοντάς τη με τον Κάτω Κόσμο. Θα μπορούσε να υποτεθεί ότι το ανάγλυφο έχει αναφορές στην καβειρική λατρεία, όμως, σύμφωνα με τα παραπάνω και δεδομένου ότι όλες οι μορφές, που απεικονίζονται, και ιδίως η συγχωνευμένη μορφή της Ρέας-Κυβέλης-Δήμητρας, καθώς και του Διονύσου, που θα μπορούσε να είναι ο Διόνυσος-Ζαργεύς, αλλά και η λατρεία του

¹²⁶⁷ Σε αυτό συνέβαλε και η υποδεικνυόμενη από την ορφική διδασκαλία σχετική θεοκρασία. Η παρουσία ωστόσο των Κουρητών και η αναφορά του Πausανία (IX 25,3) κατά την επίσκεψή του στο ιδιωτικό ιερό του Πινδάρου ότι ο Παν είναι πάρεδρος της Ρέας οδηγεί τον συγκρητισμό αυτό και στην ερμηνεία της θεάς ως Ρέας-Κυβέλης, μητέρας του Διός. Ενώ η παρουσία του Διονύσου θυμίζει τον συσχετισμό από τον Ευριπίδη των βακχικών οργανιστικών τελετών με αυτών των μητροϊκών μυστηρίων.

¹²⁶⁸ Στους Κρήτες του Ευριπίδη (Ευρ.Κρ.απ.472) αναφέρονται στοιχεία από τη διαδικασία μύησης στο σπήλαιο της Ίδης, όπου ο ναός είναι μία οικία Μυστηρίων από κυπαρισσόξυλα καλά κλεισμένη και σφραγισμένη με αίμα ταύρου. Πρωταγωνιστούν οι δάδες για την ορεινή Μητέρα και τους Κουρήτες. Ο μύστης ονομάζεται βάρκχος και φορεί λευκό χιτώνα, τρώει φυτικές τροφές και αποφεύγει την επαφή με τη γέννηση και τον θάνατο.

¹²⁶⁹ Η Εκάτη εικονίζεται να κρατεί κλειδί σε μία από τις τρεις μορφές της σε ένα Εκαταίο στο Μ.Βουκουρεστίου, βλ. Β' μέρος, Κεφ.2^ο/ΙΧ.

¹²⁷⁰ βλ. ανάγλυφο νεκροδείπνου από την Κόρινθο: Φιλαδελφεύς Α., ΑΔ ΙΙ, 1918, παρ.1.

¹²⁷¹ Walter 1939, σ.65-70.

Τροφονίου συνδέονται με το ορφικό θεολογικό σύστημα, θεωρώ ότι είναι πιθανότερες οι αναφορές του αναγλύφου στον ορφισμό.¹²⁷²

Στα ελευσίνια μυστήρια κατά τη μύηση πραγματοποιούνταν τελετή καθαρμού. Το παράδειγμα το δίνει η ίδια η Δήμητρα στον Ομηρικό Ύμνο, όπου εμφανίζεται να κάθεται σε σκαμνί χωρίς να μιλά, πάνω στο οποίο είναι απλωμένο δέρμα κριού, και να καλύπτει το κεφάλι της.¹²⁷³ Με τον ίδιο τρόπο κάθεται η Κυβέλη αλλά σε θρόνο στο ανάγλυφο της Λειβαδιάς. Λοξές γραμμές στις πλευρές του καθίσματος δηλώνουν πιθανότατα πτυχώσεις υφάσματος, που ίσως πρόκειται για το ίδιο δέρμα κριού.

Ο εξαγνισμός γινόταν και με τον αέρα ως τέταρτο στοιχείο μετά το νερό, τη φωτιά και το χώμα. Ας θυμηθούμε εδώ, πως ο Ερμής συνδέεται με τον αέρα και πως ο ίδιος ο θεός σχετίζεται με τους καθαρμούς.

Οι πράξεις εξαγνισμού ή καθαρμού συνδέονται με τις τελετουργίες και τα ιερά και πραγματοποιούνται με σκοπό να εξασφαλιστεί η πρόσβαση σε χώρους ανωτέρου επιπέδου, όπου αυτός, που εξαγνίζεται έχει απαλλαγεί από κάθε τι ακάθαρμο, που τον βαραίνει. Για αυτό τον λόγο γίνονταν σε επαφή με το ιερό στη διάρκεια των τελετών μύησης. Ίσως η εικόνα των μορφών πάνω στις παραστάδες των ναϊσκών συμβολίζει την ιερή αυτή πράξη πριν την είσοδο των πιστών στο ιερό. Γίνονται, όμως, και σε καταστάσεις ασθένειας και κυρίως σε περιόδους λοιμών, οπότε και εδώ η τελετή εξυπηρετεί συγκεκριμένο σκοπό, άρα λαμβάνει μαγικό χαρακτήρα.¹²⁷⁴ Στο ανάγλυφο ΕΑΜ 1778 από τον Ιλισσό π.χ., εικονίζεται ο Ερμής με οιοχόη δίπλα στον Ηρακλή και τον Δία Μελίχιο. Μια βασική λειτουργία του τελευταίου είναι ο εξαγνισμός.¹²⁷⁵ Ο Δίας Μελίχιος είναι ένας χθόνιος θεός εξαγνιστής, του Κάτω Κόσμου και της γονιμότητας και συνδέεται με τη θεά Εν(ν)οδία. Η οιοχόη του νεανία των ναϊσκών πιθανότατα να συνδεόταν με μια τέτοια λειτουργία, καθώς επίσης, και το κέρας αφθονίας, αν αναγνωρίζεται στα χέρια του.¹²⁷⁶ Κέρας αφθονίας και φιάλη, ωστόσο, με σιγουριά διακρίνεται στα χέρια των συνοδευτικών μορφών της Κυβέλης στον ναϊσκο άγνωστης προέλευσης στο Μ.Βιέννης (αρ.ευρ.1104).¹²⁷⁷ Ο συνδυασμός της Μητέρας με δύο όμοιες κόρες στις παραστάδες του

¹²⁷² Για τον Τροφόνιο, βλ. Guthrie, σ.276. Επίσης, βλ. Αριστοφάνης, Νεφέλες, στ.506. Θα μπορούσε, επιπλέον, να υποστηριχθεί ότι τα πρόσωπα της παράστασης, όπως οι Κουρήτες, η Ρέα-Κυβέλη, η Εκάτη, η Περσεφόνη, οι Διόσκουροι και ο Διόνυσος, παραπέμπουν στα ορφικά Αργοναυτικά. Βλ. και παρακάτω, υποκ. VII.

¹²⁷³ Burkert 1993, σ.582.

¹²⁷⁴ Ο Όμηρος αναφέρει τον καθαρμό ολόκληρου του στρατού μετά τον λοιμό στην Ιλιάδα: Α 313. Burkert, ο.π., σ.175-7.

¹²⁷⁵ Μέρος Β', κεφ.1^ο/VIII.

¹²⁷⁶ Βλ. παραπάνω, σ.282.

¹²⁷⁷ Βλ. Α' Μέρος, σ.79, αρ.4. Αυτές οι μορφές μπορούν να παραλληλιστούν με ένα αρχαϊστικό αγαλμάτιο από την αρχαία Αγορά της Αθήνας, το οποίο εικονίζει την Αγαθή Τύχη να κρατεί κέρας αφθονίας και να φορεί χιτώνα και ιμάτιο. Βλ. Harrison 1965, Μ.Αγοράς S871, σ.72, αρ.119, Πιν.25.

ναΐσκου της αντί του γνωστότερου συνδυασμού νεανία-δαδούχου, είναι μοναδικός και οδηγεί στο ανάγλυφο EAM 1778, όπου πίσω από τον Δία Μειλίχιο εικονίζεται μια γυναικεία μορφή με κέρας αφθονίας και φιάλη. Έτσι λοιπόν ενισχύεται πιθανώς η σύνδεση του νοηματικού περιεχομένου της παράστασης των αττικών ναΐσκων της Κυβέλης με την έννοια του εξαγνισμού και της γονιμότητας.

Χαρακτηριστικό είναι ότι οι εξαγνιστικές πράξεις σκοπό έχουν και τη θεραπεία από διανοητική ασθένεια ή την επαναφορά από κάθε μορφή καταληψίας, όπως είναι και η Κορυβαντική μανία, στην οποία αναφέρεται ο Πλάτων.¹²⁷⁸ Οι Κορύβαντες οπαδοί της φρυγικής Κυβέλης με τους ήχους, που δημιουργούσαν από το κτύπημα των κυμβάλων, προκαλούσαν έκσταση, που εξωθούσε τους πιστούς σε οργιαστικό χορό. Με αυτή την πρακτική ο πιστός εξαντλούνταν, αισθανόταν λύτρωση και απελευθέρωση όχι μόνο από τη μανία του, αλλά και από κάθε τι που τον επιβάρυνε. Πρόκειται, δηλαδή, για τον καθαρισμό δια της μανίας, δια της μουσικής.¹²⁷⁹ Έτσι, λοιπόν, ενισχύεται ακόμη περισσότερο η παρουσία του τυμπάνου στο χέρι της θεάς, που, όπως ο Παν και η Εκάτη, έτσι και αυτή προκαλούσε τη μανία. Υποννοείται ίσως η συμμετοχή της μίας από τις δύο εκφάνσεις της Μητέρας των θεών, της φρυγικής Κυβέλης, όπως αυτή δηλώνεται από το τύμπανο και το λιοντάρι, στον καθαρισμό, τον οποίο υπαινίσσεται στους ναΐσκους με τη συνδρομή των συμπληρωματικών μορφών της.

Ο λοιμός, που ίσως συνδέθηκε στη συνείδηση των Αθηναίων με τον μύθο της απαγωγής της Κόρης και εντοπίζεται ιστορικά πιθανώς στο τέλος του 5^{ου} αι.π.Χ. ή το 430 π.Χ., μαζί με την ειρήνη, που εξασφαλίζει ευμάρεια και πρόοδο, αποτελούν δύο από τους βασικούς στόχους μιας καθαρτήριας τελετουργίας.

Βάση του πολιτισμού, γενεσιουργός αιτία κάθε εξέλιξης και κύριο μέσο καθαρισμού αποτελεί η φωτιά. Οι δάδες ως αναπόσπαστο στοιχείο της παράστασης των αττικών ναΐσκων αντιπροσωπεύουν το μέσο, χωρίς το οποίο καμία θυσία δεν πραγματοποιείται και καμία ιερή πράξη, που εξυπηρετεί όλους τους προαναφερθέντες θρησκευτικούς σκοπούς δεν τελείται.

Ένα άλλο στοιχείο, που πιθανόν συνδέει τον καθαρισμό με την εικόνα της φρυγικής Κυβέλης εξυπηρετώντας έτσι τον συμβολισμό της εικονογραφίας των αττικών ναΐσκων είναι ο λεγόμενος φαρμακός, όπως μας τον γνωρίζει ο Ιπώναξ ο Εφέσιος στα αθυρόστομα ποιήματά του τον 6^ο αι. π.Χ. Μετά την εξάπλωση πανώλης στην Έφεσο ένας ξένος θεωρήθηκε υπαίτιος της επιδημίας. Συνήθως ένα τέτοιο εξιλαστήριο θύμα

¹²⁷⁸ Linforth, σ.121-62.

¹²⁷⁹ Burkert 1993, σ.184.

εκδιωκόταν σε περιπτώσεις λοιμού.¹²⁸⁰ Μήπως, λοιπόν, ο μητραγύρτης, που καταβαραθρώθηκε ήταν ένας φαρμακός, που θεωρήθηκε υπαίτιος χρόνια μετά το ξέσπασμα του λοιμού το πρώτο έτος του πελοποννησιακού πολέμου; Και επειδή ο εκδιωκόμενος θεωρείται ταυτοχρόνως και σωτήρας, του οφείλεται ευγνωμοσύνη. Αυτή ίσως εκφράζεται στην περίπτωση των αθηναίων με την κατασκευή ανδριάντα προς τιμήν του φρύγα αγύρτη.

Η παρουσία του Ερμή εξυπηρετεί ειδικότερα την ιδέα του καθαριμού, καθώς μία από τις βασικές λειτουργίες του είναι η αρμοδιότητά του για αυτή την ιερή πράξη. Όπως ήδη ειπώθηκε αυτή ενισχύεται από τη σύνδεση του θεού με τον αέρα, στοιχείου με καθαρτήριοις ιδιότητες ευεργετικές για τον κύκλο της ζωής. Έτσι, ο Ερμής συνδέεται και με τη μετεωρολογική μαγεία ως θεός του αέρα και των ανέμων,¹²⁸¹ ενισχύοντας την ιδέα της γονιμότητας και της ευφορίας, που η Μητέρα εκπροσωπεί. Όπως οι άνεμοι είναι σημαντικά μέσα γονιμότητας και ευκαρπίας έτσι και ο Ερμής τιμάται ως αγροτήρ, νόμιος και επιμήλιος.¹²⁸² Γίνεται έτσι συμβατός με τον Πάνα δικαιολογώντας μια φορά ακόμα την συνύπαρξή τους και στους αττικούς ναΐσκους της Μητέρας. Ο ιθυφαλλισμός του Πανός και η προθυμία για γονιμοποίηση τον καθιστούν εκπρόσωπο της γεννητικής δύναμης της ζωής. Εντάσσεται δικαίως στις λατρείες, που σχετίζονται με τον κύκλο της ανανέωσης της ζωής με τον μύθο του θανάτου του να επιβεβαιώνει ακριβώς τη φύση του αυτή. Όπως όλοι οι θεοί, που ανήκουν στον κύκλο της γονιμότητας, σαν τον Άδωνι και τον Άττι, έτσι και αυτός προκειμένου να εξυπηρετήσει την ιδέα της ανανέωσης υποτάσσεται στη νομοτέλεια της γέννησης και του θανάτου.

Ο Παν συνδέεται με τους Περσικούς πολέμους και την αποστροφή του προς την εισβολή των βαρβάρων.¹²⁸³ Είναι γνωστή η συμβολή του στη νίκη των Ελλήνων στη μάχη του Μαραθώνα. Με τις κραυγές του έσπερνε τον λεγόμενο πανικό στους γίγαντες και τους Τιτάνες κατά τη διάρκεια της γιγαντομαχίας και της τιτανομαχίας, αντιστοίχως. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο θέλει η παράδοση να έχουν απωθηθεί οι Πέρσες για αυτό και οι

¹²⁸⁰ Ιπώναξ, απ.5-11. Φαρμακός ήταν ένας άνδρας, που επιλεγόταν λόγω της ασχήμιας του να υποφέρει επονείδιστα βασανιστήρια και στο τέλος να θανατωθεί ως καθαρτήριο προσφορά. Χαρακτηριστικό είναι ότι τον έδερναν με κλαδιά συκιάς και σκυλλοκρεμμύδα σε όλο το σώμα και επτά φορές στα γεννητικά όργανα. Τον λιθοβολούσαν νιώθοντας έτσι όλοι ανακουφισμένοι από την κοινή έκρηξη της οργής τους θεωρώντας ότι βρίσκονταν με το μέρος του καθαρού, όπως συνέβη και στην Έφεσο: Burkert 1993, σ.189-90.

¹²⁸¹ Κακριδής II, 1986, σ.176.

¹²⁸² Η Δήμητρα απέκτησε από τον Ιασίωνα τον Πλούτο, που χαρακτηριζόταν ως βριμός θεός, δηλαδή θεός φοβερός και ισχυρός: Ιππόλυτος 5,8. Αν ο Πλούτος εικονίζεται στην τέχνη με κέρασ αμαλθείας (σε αγγειογραφίες του 4^{ου} αι.π.Χ. εικονίζεται προσωποποιημένος με κέρασ αφθονίας: Metzger 1965, πιν.16,2), τότε δικαίως μπορεί να υποτεθεί ότι εικονίζεται το ίδιο αντικείμενο στα χέρια του νεανία-Ερμή στους ναΐσκους, όπου κρατεί δυσδιάκριτο χωνοειδές αντικείμενο, και η πρόθεση για συμβολισμό από αυτόν της έννοιας, που προσωποποιεί ο Πλούτος, μια και ο Ερμής σχετίζεται με τη λατρεία της Βριμούς. Συνδέεται, όμως, με την έννοια του πλούτου ως Κερδώος και ως γονιμικός θεός. Βλ.Χρυσοστόμου, σ.259.

¹²⁸³ Garland 1992, σ.18-19.

Αθηναίοι τον τίμησαν ιδιαίτερα και διέδωσαν τη λατρεία του. Έτσι ενισχύεται ο αποτροπαϊκός χαρακτήρας στους αττικούς ναΐσκους, όταν φέρουν και την εικόνα του Πανός, που προκύπτει ούτως ή άλλως και από τη λατρεία της Μητέρας ως χθόνιας θεάς.

Ο χαρακτήρας των ναΐσκων ως απελαστικός του κακού ενισχύεται και με την Εκάτη μέσα από τις ιδιότητές της. Ιδιαίτερα, όμως, η μορφή του Ερμή αναβαθμίζει τη λειτουργία αυτή των ναΐσκων καθώς ο θεός αυτός συνδέεται με το τυχαίο και την τύχη. Πιστευόταν ότι φέρνει ευτυχία, όπως ακριβώς και ο άνεμος, που μπορεί να αποβεί ευνοϊκός ή να δώσει ανέλπιστα λάφυρα σε όσους βρίσκουν τυχαία στον δρόμο τους πράγματα χαμένα.¹²⁸⁴ Τον 4^ο αι.π.Χ. είχε αρχίσει ήδη η σταδιακή ταύτιση της Μητέρας με την Αγαθή Τύχη και αυτό αντανακλάται μέσα από την τραγωδία του Ευριπίδη Ίων, όπου ο ποιητής αναρωτιέται αν η θεότητα αυτή είναι τελικά ισχυρότερη από τους θεούς.¹²⁸⁵

Μαζί με τη Μητέρα¹²⁸⁶ και την Εκάτη ο Ερμής θεωρείται από τις βασικές χθόνιες θεότητες, που είναι αυστηρές και εμπνέουν φόβο, αλλά γίνονται μειλίχιες μέσα από την εξευμενιστική λατρεία. Είναι ο μόνος, που γνωρίζει τον δρόμο της επιστροφής από τον Κάτω Κόσμο, για αυτό και οδηγεί την Περσεφόνη πίσω στον Επάνω Κόσμο, διασχίζοντας το σύνορο μεταξύ νεκρών και ζωντανών. Γίνεται έτσι ο θεός των ορίων και της υπέρβασής τους.¹²⁸⁷ Ο Ερμής μπορεί με τη μαγική του ράβδο να κάνει τους ανθρώπους άλλοτε να κοιμούνται και άλλοτε να ξυπνούν. Είναι προστάτης της πνευματικής καλλιέργειας και ως γνωστόν ο 4^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από την πνευματική αναγέννηση ιδιαίτερα στην Αθήνα.¹²⁸⁸ Έτσι θα μπορούσε κανείς να πει, ότι συνδέεται και με τον Προμηθέα, τον εκπολιτιστή των ανθρώπων.¹²⁸⁹ Σε έναν χου, που βρέθηκε σε ανασκαφές επί της οδού

¹²⁸⁴ Ρούσσο, στο Κακριδής II, 1986, σ.176.

¹²⁸⁵ Ευριπίδης, Ίων 1512-14.

¹²⁸⁶ Ο χθόνιος χαρακτήρας της Μητέρας καταδεικνύεται και από τη φρυγική της λατρεία στα βραχώδη λαξευτά ταφικά μνημεία, βλ. παραπάνω και σ.220, σημ.812. Επίσης, το ανάγλυφο με τη Μητέρα Ανδειρινή (B' μέρος, κεφ.1^ο/I, αρ.5), ο τύπος της οποίας ανταποκρίνεται σε αυτόν της Περσεφόνης, που μας οδηγεί στους αναθηματικούς πίνακες από τους Λοκρούς, όπου εικονίζεται πάλι ο Ερμής (B' μέρος, Κεφ.2^ο/VI).

¹²⁸⁷ Βλ. και το φρυγικό ανάγλυφο από το Etlik με την παρουσία του δαίμονος και τον συμβολισμό του ως μεσολαβητή στη γη και τον ουρανό: B' μέρος, Κεφ.5^ο/II, σ.223.

¹²⁸⁸ Burkert 1993, σ.334.

¹²⁸⁹ Μια επιγραφή από την Αττική συνδέει και την Εκάτη με τον Προμηθέα:

[---σταθμόν άγει Δ
[--Αγροτέρας (?) κύλιχς αρ-
[γυρά σταθμόν άγει Η Η Η Δ
[Δ(?); χαλυσις χρυσέ] hΕκάτε-
[ς, σταθμόν άγει] 1 1 προ-
[μεθέος καρχές]ιον αργ-
[υρόν I, σταθμόν] άγει, Η Δ
[h Εκάτες(?) κότυλ]οι αργυ-
[ροί-----]: SEG XV, 1958, αρ. 20, σ.4. Παρόμοια επιγραφή επίσης από

την Αττική είναι και ο αρ.25, σ.6-7.

Πειραιώς¹²⁹⁰ εικονίζονται ο Προμηθεύς και ο Επιμηθεύς, τοπικοί ήρωες που ο μύθος τους απέκτησε ιδιαίτερη σημασία κατά την περίοδο του πελοποννησιακού πολέμου. (Εικ.278)

Ο Προμηθεύς προσωποποιούσε για τους Αθηναίους την πολιτιστική επανάσταση,¹²⁹¹ την πρωτοπορία και την αφύπνιση του ανθρώπινου νου. Προσέφερε στους ανθρώπους τη φωτιά, η οποία εξασφαλίζει τη λατρευτική σχέση με τους θεούς αποτελώντας το απαραίτητο μέσο θυσίας. Στη Θήβα συνδέεται με έθιμα μύησης, ενώ οι σοφιστές και οι φιλόσοφοι από τον 4^ο αιώνα και εξής προβάλλουν την ιδιότητα του ήρωος ως δημιουργού του ανθρώπου εμφανιζοντάς τον ως το κατεξοχήν ηθικό σύμβολο.¹²⁹²

Ο R. Triomphe¹²⁹³ συνδέοντας τον Διόνυσο του ορφικού μύθου με τον πυρφόρο Προμηθέα παρατηρεί ότι το κρασί του ενός και το πυρ του δευτέρου παρουσιάζουν αναλογίες. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Προμηθεύς του χοός της οδού Πειραιώς εικονίζεται ως ιερούργος.¹²⁹⁴

Τα μυστήρια θεωρούνταν τόσο σημαντικά, ώστε σύμφωνα με τον Ομηρικό Ύμνο στη Δήμητρα να διαβάζουμε ότι όποιος δεν έχει μνηθεί στα ιερά και δεν έχει δει τα μυστήρια δεν θα μπορέσει να εξασφαλίσει καλύτερη μοίρα στον άλλο κόσμο. Ο θάνατος σύμφωνα με το περιεχόμενο των ελευσινίων μυστηρίων δεν είναι το απόλυτο τέλος αλλά μία νέα αρχή. Το στάχυ, που κόβει και δείχνει ο Ιεροφάντης, δηλώνει ότι για να αναγεννηθεί κάτι πρέπει πρώτα να πεθάνει. Και η χθονία Δήμητρα αντλεί τη δύναμή της από τη γη και τα όντα, που «ζουν» κάτω από αυτή, δηλαδή τους νεκρούς.¹²⁹⁵

Ίσως, λοιπόν, η οινοχόη, που κρατεί ο Ερμής, να είναι ένας χους, ο οποίος καθιστά τον θεό φορέα μιας συμβολικής αναφοράς στους χύτρους και τη μιαρά μέρα των νεκρών.¹²⁹⁶ Ο χθόνιος χαρακτήρας του Ερμή προκύπτει από την αναφορές στην αρχαία ελληνική γραμματεία και συγκεκριμένα στον Πυθαγόρα, που αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Τον δ' Ερμήν ταμίαν εἶναι τῶν ψυχῶν καί διά τούτα πομπαῖον λέγεσθαι καί πυλαῖον καί χθόνιον».*¹²⁹⁷

Στο πλαίσιο της εξέτασης των ρόλων ως ιεουργών των μορφών, που συμπληρώνουν την παράσταση των αττικών ναϊσκων, συζητείται ένα επίσης σημαντικό

¹²⁹⁰ Τζάχου-Αλεξανδρή 1997, εικ.1.

¹²⁹¹ Αισχύλος, Προμηθεύς, στ. 208, στ. 442-446.

¹²⁹² Τζάχου-Αλεξανδρή 1997, σ.484.

¹²⁹³ Triomphe, σ.112.

¹²⁹⁴ Ησίοδος, Θεογονία, στ. 556-557 και Σχολ.Αισχύλου, Προμηθεύς, 11.1022, που θεωρεί την πράξη ως θυσία. Ο W.Burkert (1993, σ.333) αναφέρει ότι η πρώτη θυσία έγινε από τον Προμηθέα. Η ιδιότητα του αυτή ως ιερούργου είναι σύμφωνη λοιπόν και με τον μύθο και με την παράσταση. Επίσης, εφευρέτης της θυσίας σύμφωνα και με τον Ομηρικό Ύμνο (στ.111) είναι ο Ερμής.

¹²⁹⁵ Burkert 1993, σ.586.

¹²⁹⁶ Βλ. Μέρος Β', κεφ. 5^ο/I, σ.216. Ο Ερμής εικονίζεται ενίοτε στους χόες. Βλ. Ruckert, σ. 112 και παράρτημα III 95.96: 2 χόες του 425 π.Χ. με τον Ερμή (95 Leiden-96 Louvre CA 1683). Hoorn, σ.26, αρ. 613, εικ. 60 – αρ.840, εικ. 58 a-b.

¹²⁹⁷ Διογένης Λαέρτιος 8, 1, 31. βλ. και παρακάτω, σημ. 1522.

στοιχείο, αυτό που αφορά το μέγεθος με το οποίο αυτές αποδίδονται σε σχέση με αυτό της Μητέρας. Η μικρογραφική απεικόνιση του νεανία και της δαδούχου θα έθετε σε αμφισβήτηση την ταύτισή τους ως θεότητες, αν δεν εικονίζονταν μαζί τους στην ίδια κλίμακα και ο Παν, που αναγνωρίζεται με βεβαιότητα. Λόγω ίσως της λειτουργίας τους ως ιερουργών στα μυστήρια τίθενται στην υπηρεσία της θεάς αποκτώντας την ιδιότητα των προπόλων θεών.¹²⁹⁸ Επιπλέον, η τοποθέτησή τους στις παραστάδες στους περισσότερους από τους ναΐσκους ενισχύει την ταύτισή τους τον μεν νεανία ως Ερμή, τη δε δαδούχο ως Εκάτη. Είναι οι γνωστοί προπύλαιιοι-προθυραίοι θεοί, που εικονίζονται στο περιορισμένης έκτασης πεδίο των παραστάδων αποκτώντας αναγκαστικά μικρότερο μέγεθος, προκειμένου να εξυπηρετηθεί η λειτουργία τους αυτή (βλ. ανάγλυφο από το Ασληπιείο της Αθήνας στο Νέο Μουσείο της Ακρόπολης). Τι γίνεται, όμως, όταν αυτοί βρίσκονται εντός της κόγχης του ναΐσκου πλαισιώνοντας την κεντρική μορφή της θεάς σε μικρότερη πάντα από αυτήν κλίμακα; Με την ίδια διαφορά μεγέθους πλαισιώνουν ως δορυφόροι μία θεά ο Φωσφόρος και ο Έσπερος στο αργυρό μετάλλιο του Μουσείου του Κεραμεικού, όπου εικονίζονται σε μικρογραφία εκατέρωθεν της Αφροδίτης.¹²⁹⁹ Ο Έσπερος κρατεί στεφάνι και αντιπροσωπεύει το αστέρι που συνοδεύει τη θεά στον νυχτερινό ουρανό και ο Φωσφόρος κρατεί δάδα ή θυμιατήριο, συμβολίζοντας το αστέρι, που σβήνει όταν αυτή φανερώνεται. (Εικ.279) Η παράσταση αυτή παρουσιάζει αναλογίες με εκείνη του πώματος από την Όλυνθο και του πήλινου μεταλλίου του αγγείου guttus, όπου στο πρώτο κρατεί θυμιατήριο ο Ερμής και στο δεύτερο η κόρη.¹³⁰⁰

Σαφώς η διάκρισή τους από μία βασική θεά είναι λογικό να δηλώνεται με τη διαφορά μεγέθους. Σε καμία άλλη περίπτωση, όμως, δεν συναντάται διαφοροποίηση στο μέγεθος σε παρατακτικές πολυπρόσωπες συνθέσεις, που περιλαμβάνουν θεούς και ήρωες. Μόνο η κλίμακα των θνητών λατρευτών υποβιβάζεται σε τέτοιες παραστάσεις. Ακόμη και η Εκάτη που τοποθετείται στην «είσοδο» του ναϊσκόμορφου αναγλύφου από το Ασληπιείο αποδίδεται σε ανάλογο με τον θεό μέγεθος. Μόνο η ερμαϊκή στήλη, που συμπληρώνει το πεδίο της άλλης πλαϊνής όψης του αναγλύφου είναι μικρότερη κι αυτό γιατί ίσως προσαρμόζεται στο μικρότερο ύψος, που έδωσε ο γλύπτης στο σύμφυτο τμήμα του ναΐσκου, που προορίζεται για τους λατρευτές.

¹²⁹⁸ Το ότι ο Ερμής και η Εκάτη εμφανίζονται να επιτελούν ρόλο ιερουργών ενισχύεται από το μικρό μέγεθος στο οποίο αποδίδονται όπως οι ιερείς και οι ιέρειες δίπλα στους θεούς σε μικρότερη κλίμακα. Βέβαια, η διαφοροποίηση του μεγέθους ιερέων και θεών σε αυτές τις περιπτώσεις είναι ελάχιστη. Σε έναν απουλικό κρατήρα του 370-360 π.Χ. από τη Νεάπολη εικονίζονται η Ιφιγένεια, ο Ορέστης και ο Πυλάδης μπροστά από τον ναό της Αρτέμιδος και του Απόλλωνα με τους θεούς παρόντες. Η γυναικεία μορφή πίσω από την Ιφιγένεια αποδίδεται σε μικρότερο από αυτή μέγεθος και έχει θεωρηθεί από την έρευνα υπηρετική λόγω των αντικειμένων, που κρατεί. Βλ. Μάντης, πιν. 12 α-β.

¹²⁹⁹ Μ.Κεραμεικού, γύρω στα 370-360 π.Χ.

¹³⁰⁰ Βλ. Β' μέρος, κεφ. 1^ο/II, αρ. 1, 2.

Στο αργυρό πλακίδιο από την Ερέτρια είναι χαρακτηριστική η απόδοση του νεανία σε μικρότερη κλίμακα από αυτή της κεντρικής μορφής της Κυβέλης και της δαδούχου στα δεξιά της, που αποδίδεται ισομεγέθης με τη θεά. Ο K.Reber σε μια προσπάθεια αποκατάστασης της ελλιπούς λόγω φθοράς παράστασης συμπληρώνει τη μορφή του νεανία με μία οινοχόη στο δεξί χέρι.¹³⁰¹ Επίσης, στο επίχρυσο πλακίδιο από τη Μεσημβρία της Θράκης¹³⁰² επαναλαμβάνεται η απεικόνιση του νεανία σε μικρό μέγεθος. Θα μπορούσαμε βασιζόμενοι κυρίως στο πλακίδιο από τη Θράκη να υποθέσουμε ότι σε μια περιοχή τόσο κοντά με τη Σαμοθράκη πιθανότατα η παράσταση να απηχεί επίδραση της λατρείας των Καβείρων. Σε αυτή την περίπτωση και δεδομένης της διαφοράς μεγέθους της δαδούχου από τον νεανία αυτή θα μπορούσε να ταυτιστεί με την Κόρη-Περσεφόνη. Στους ναΐσκους, όμως, από την Αττική οι μορφές του νεανία και της δαδούχου αποδίδονται πάντα στο ίδιο μέγεθος. Παράλληλα δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την αντιστροφή στη διαφορά μεγέθους των δύο μορφών στο ανάγλυφο EAM 2790 από την Αθήνα,¹³⁰³ όπου η μορφή του νεανία είναι αποδοσμένη σε μεγαλύτερο μέγεθος από αυτό της κόρης.

Η ανισοκεφαλία μεταξύ θεών και ηρώων παρουσιάζονται π.χ. σε ένα ψηφισματικό ανάγλυφο (EAM 1480) του 356/5 π.Χ., όπου η εικονιζόμενη Αθηνά είναι μεγαλύτερη από την πολιούχο θεότητα της Θρακικής Νεάπολης, που στέκεται απέναντί της. Εδώ η ανισοκεφαλία εξυπηρετεί συγκεκριμένη σκοπιμότητα, που αφορά την προβολή της αθηναϊκής δύναμης.¹³⁰⁴ Στο ανάγλυφο της Κυβέλης-Άρτεμης από τις Σάρδεις η Κυβέλη εικονίζεται λίγο μικρότερη, με σκοπό προφανώς να αναδειχθεί η κύρια θεότητα, που είναι η Άρτεμης.¹³⁰⁵

Περιπτώσεις, στις οποίες θεότητες εικονίζονται λίγο μικρότερες από τις άλλες, συναντούμε στα Εκαταία, όπου οι τρεις μορφές της Εκάτης εναλλάσσονται με τις μικρότερες των Χαρίτων. Οι τελευταίες εικονίζονται συνήθως μικρότερες όταν συνοδεύουν τον Απόλλωνα, ενώ οι συνοδοί της Ποτνίας Θηρών αποδίδονται σε μικρότερη κλίμακα ήδη από τη μυκηναϊκή εποχή. Για το αν πρόκειται όμως για θνητούς ή θεϊκές οντότητες δεν διακρίνεται. Το ίδιο ισχύει και για το αγαλμάτιο της φρυγικής Μητέρας από το Boğazköy, που συνοδεύεται από δύο μουσικούς.¹³⁰⁶ Γενικά, θεϊκοί συνοδοί βασικών θεοτήτων στις παραστάσεις τους συχνά αποδίδονται μικρότεροι από αυτές. Τέτοιες μορφές

¹³⁰¹ Reber 1983, σ.77-8(77-83), εικ.1 και πιν.21, 1.2 και Β' μέρος, Κεφ.1^ο/II, αρ.13.

¹³⁰² Βαβρίτσας, σ.77-9, πιν.92 α.

¹³⁰³ Β' μέρος, κεφ.1^ο/ II, αρ.5.

¹³⁰⁴ Rauscher, σ. 149-52.

¹³⁰⁵ Hanfmann –Waldbaum, σ.264-265.

¹³⁰⁶ Βλ.Β' μέρος, κεφ.1^ο/IX, σ.173.

είναι οι προαναφερθείσες Χάριτες συνοδοί της Εκάτης, οι Ωρες και οι Μοίρες της Αφροδίτης, οι Υπερβόρειες παρθένες του Απόλλωνα, οι Αγλαυρίδες της Αθηνάς, οι Κουρήτες, Κορύβαντες της Κυβέλης.¹³⁰⁷

Η Αφροδίτη παριστάνεται κατά την επιφάνειά της μεγαλύτερη από τους άλλους θεούς. Συγκεκριμένα σε μια υδρία από την Καμαρίνα συμβολίζει τη μεγάλη θεά της φύσης, ενώ στον θρόνο Ludovisi αναδύεται ως Ουρανία.¹³⁰⁸ Χαρακτηριστικό είναι σε ένα τετράδραχμο από τη Λάμψακο του 190 π.Χ. το μικρό μέγεθος της Εκάτης δίπλα στον Απόλλωνα κιθαρωδό. Κρατεί δύο δάδες και φθάνει έως τη μέση του τελευταίου.¹³⁰⁹ (Εικ.280) Σε μικρογραφία συνήθως παριστάνονται δαιμονικά όντα, όπως ο Ύπνος και ο Θάνατος και δαιμονικές προσωποποιήσεις, όπως οι ψυχές (Κήρες), καθώς επίσης οι Νίκες και ο Έρως.¹³¹⁰ Οι Κάστορες του Διός Δολίχου είναι μεν σε μικρότερη κλίμακα, αλλά δεν κρατούν παρά μόνο τα δόρατά τους, σύμβολα που εξυπηρετούν την ταυτοποίησή τους και όχι την εικονογραφία,¹³¹¹ ενώ αξιοσημείωτο είναι ότι δεν πλαισιώνουν τον θεό σε καμία παράσταση (Εικ.283).¹³¹² Τέλος, το μικρό μέγεθος του Ερμή στον ναΐσκο N17 ο H.Rauscher εξηγεί αποδίδοντας στον θεό την ιδιότητα του Ερμή-Καδμίλου, που μεταλλάσσεται σε δαιμονική μορφή.¹³¹³

Αίτια μιας τέτοιας διαφοροποίησης μεγέθους θα μπορούσαν να θεωρηθούν με βάση τα παραπάνω α) η μεγαλοσύνη της Μητέρας των θεών στην οποία συνεπικουρεί και η μητρική της ιδιότητα, β) η εξιλέωση και εξευμενισμός ως πράξεις θεών προς θεούς, κατά αναλογίαν των πράξεων θνητών προς θεούς, στο πλαίσιο του μύθου της απαγωγής της Κόρης, όπου οι θεοί προσπαθούν να κατευνάσουν τον θυμό της Δήμητρας (της συγχωνευμένης λόγω της θεοκρασίας με την Κυβέλη), γ) ο συμβολισμός της μυστηριακής λατρείας, όπου τα τελετουργικά αντικείμενα στα χέρια του Ερμή και της Εκάτης τους χρίζουν ιερούργους και προσδίδουν στη θεά το υπερφυσικό μέγεθος, που της αρμόζει. Αυτή είναι το κεντρικό πρόσωπο της λατρείας, από το οποίο όλοι ισχυροί και ανίσχυροι, θεοί και θνητοί, βρίσκονται σε πλήρη εξάρτηση. Είναι η θεότητα, που συγκεντρώνει όλα εκείνα τα αναγνωριστικά της ζωής σύμβολα και η προσωποποίηση της φυσικής νομοτέλειας.

¹³⁰⁷ ο.π., (Εκαταίο) σ.341-350 και εικ.102 (Εκαταίο).

¹³⁰⁸ Rauscher, σ.353-4.

¹³⁰⁹ Sarian, σ.996, αρ.85.

¹³¹⁰ Rauscher, σ. 168-293.

¹³¹¹ Horig-Schwertheim, αρ.386, πιν. LXXXVII.

¹³¹² Εκτός από μία, βλ. ο.π., αρ. 512, πιν. CVIII, όπου από τα κεφάλια τους αναδύονται οι προτομές του Ήλιου και της Σελήνης, αντιστοίχως. Οι τελευταίοι συνοδεύουν σχεδόν πάντα και πιο συχνά από ό,τι οι Κάστορες τον Δία. Οι αστρικές θεότητες είναι συνήθεις σε παραστάσεις της ελληνοιστικής εποχής, όπως και οι δορυφόροι του Μίθρα Καύτης και Καντοπάτης, που ο ρόλος τους συνδέεται με τα νέα θρησκευτικά δόγματα της εποχής. Βλ. σχετικά, Martin.

¹³¹³ Rauscher, σ. 384-5.

Ιβ. Συμπληρωματική θεώρηση της εισδοχής της λατρείας της φρυγικής Κυβέλης στην Αρχαία Αθήνα.

Η πρόσληψη της ανατολικής Μητέρας των θεών από τους Έλληνες και η καθιέρωση μίας εικόνας, που συγκεντρώνει ελληνικά και ανατολικά στοιχεία, επεβλήθη στην αυστηρή θεοσεβούμενη αθηναϊκή κοινωνία ενώ συνδυάστηκαν μαζί της μορφές όπως ο Ερμής, η Εκάτη και ο Παν σε μία εικόνα τόσο ιερή και συγχρόνως τόσο άμεση, που έγινε αναπόσπαστο κομμάτι της δημόσιας και της ιδιωτικής λατρείας.¹³¹⁴

Η εισδοχή της φρυγικής Κυβέλης στην ελληνική θρησκεία και συγχώνευσή της με τη θεά της γεωργίας, Δήμητρα, σε μία σημαντική θρησκευτική οντότητα, που είναι η Μητέρα των θεών, ως αποτέλεσμα μιας αλληγορίας για το ένδοξο παρελθόν των Αχαιών την περίοδο του Τρωϊκού πολέμου, μπορεί να επιβεβαιωθεί μέσα από τον παραλληλισμό της με την εισαγωγή της στη ρωμαϊκή λατρεία. Το 204 π.Χ. οι Ρωμαίοι δέχθηκαν τη λατρεία της μεγάλης Μητέρας μέσα σε ένα κλίμα προπαγάνδας, που αφορούσε τη σύνδεση της καταγωγής τους από τον Αινεία, τον πρίγκηπα της Τροίας.

Όσον αφορά την παραλαβή της λατρείας της φρυγικής Μητέρας από τους Έλληνες των ιωνικών ακτών της Μ.Ασίας, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αντιλήψεις του Πυθαγόρα, που έζησε το β' μισό του 6^{ου} αι.π.Χ. Η παράδοση τον παρουσιάζει ως ιεροφάντη μιας ανατολιζουσας λατρείας της Μητέρας. Έχοντας αυτή τη βαθύτερη γνώση θέτει τη διδασκαλία του περί αθανασίας σε μία άκρως ενδιαφέρουσα βάση, που σχετίζεται και με το μήνυμα των ελευσινίων μυστηρίων, την κάθοδο δηλαδή στον Κ. Κόσμο.¹³¹⁵ Ορφισμός και πυθαγόρεια διδασκαλία συναντώνται και διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην αναθεώρηση της θρησκείας έως και τον 4^ο αι.π.Χ. Η επιστροφή της Περσεφόνης, που θεωρούμε μυθολογικό υπόβαθρο της εικονογραφίας των ναϊσκων με όλες τις συμβολικές προεκτάσεις αποτελεί μεταφορά του δόγματος ότι δεν υπάρχει θάνατος, για αυτό και αποτελεί τον πυρήνα της εικονογραφίας.¹³¹⁶

Από το τέλος του 5^{ου} αι.π.Χ. παραλληλισμοί και συγχωνεύσεις μεταξύ της ανατολικής Μητέρας και της Δήμητρας είχαν καταγραφεί από τους συγγραφείς.¹³¹⁷ Ήδη στη Ρητορική του Αριστοτέλη (1405 α) συναντούμε το συμβάν, που σημειώθηκε στις αρχές του 4^{ου} αι.π.Χ. μεταξύ του Ιφικράτη και του Καλλία, κατά το οποίο ο πρώτος

¹³¹⁴ Σχετικά με την εγκαθίδρυση της λατρείας στην Αθήνα, προκύπτει πως ιερό, βουλευτήριο και αρχαία συνδέονταν στενάτατα μεταξύ τους ήδη σε μία πρώιμη εποχή και πως η θεά στην αρχή ήταν ταυτόσημη με την Δήμητρα: Thompson 1937, σ. 205. Boegegold, σ.23 κε. Boersma, σ. 28-31. Gerard, σ. 155 κε. Βλ. επίσης, Roller 1999 α, η οποία παρατηρεί για το Μέγαρο 2 του Γορδίου, που θεωρείται ναός σχετιζόμενος με τη Μητέρα, ότι είναι πιθανότερο να πρόκειται για κτίριο με πολιτικό ή δημόσιο χαρακτήρα: σ. 143. Όσον αφορά το αρχαϊκό δίστυλο εν παραστάσι κτίσμα στα βόρεια του παλαιού βουλευτηρίου στην αρχαία Αγορά της Αθήνας, που θεωρείται ναός, δεν γνωρίζουμε αν στέγαζε τη λατρεία της Μητέρας καθώς δεν υπάρχει καμία ένδειξη. Ο St. Miller διατυπώνει μία άποψη, που αντιτίθεται εξολοκλήρου στις γενικά αποδεκτές θέσεις των ανασκαφών της αθηναϊκής αγοράς σχετικά με την ταύτιση των κτιρίων στη δυτική πλευρά της κάτω από τον αγοραίο Κολωνό. Υποστηρίζει ότι ο αρχαϊκός αυτός ναός αποτελεί μία φανταστική υπόθεση, ενώ προβαίνει σε μία θεωρητική αναπαράσταση του χώρου στο 420 π.Χ., στην οποία πρωταγωνιστούν κτίρια όπως το Παλαιό Μητρώο και το γειτονικό του υπαίθριο παλαιό βουλευτήριο: βλ. Miller 1995. Οι απόψεις του, που δε βασίζονται σε αρχαιολογικά δεδομένα, αντικρούονται από τον Leslie Shear Jr., στο άρθρο, που ακολουθεί αυτό του Miller, "Bouleuterion, Metroon, and the Archives at Athens", σ.157-190, όπου επιχειρηματολογεί επικαλούμενος τα ανασκαφικά αποτελέσματα της έρευνας στην περιοχή. Από τον σχολιαστή του λόγου του Αισχίνη κατά Κτησιφώντος (Σχολ.Αισχ.187) πληροφορούμαστε, ότι οι Αθηναίοι έκαναν Μητρώο τμήμα του Βουλευτηρίου, ενώ λίγο παρακάτω ο ρήτορας αναφέρει το ιερό δίπλα στο Βουλευτήριο: Thompson 1937, σ.208 και 1951, σ.50-55. βλ. επίσης, Francis, σ.112 κε. Francis-Vickers, σ.160. Shear T.L.Jr 1993, σ.424-27.

¹³¹⁵ Burkert 1993, σ.605.

¹³¹⁶ Βλ.παρακάτω, υποκ.VII.

¹³¹⁷ Βλ.παραπάνω, Γ'μέρος, Κεφ.6^ο.

κατηγορεί τον δεύτερο ως μητραγύρτη. Το αξιοσημείωτο εδώ είναι ότι ο Καλλίας τελούσε χρέη δαδούχου στα ελευσίνα μυστήρια. Ο σύγχρονος μελετητής M. Munn¹³¹⁸ τοποθετεί με βάση τον σχολιαστή του Αισχίνη τη μαρτυρία της ιστορίας του μητραγύρτη στον 4^ο αι.π.Χ.,¹³¹⁹ την οποία πληροφορούμαστε από ένα έργο τιτλοφορούμενο Φιλιππικοί, που γράφτηκε είτε από τον Θεόπομπο είτε από τον Αναξιμένη, συγγραφείς και οι δύο του 4^{ου} αι.π.Χ.¹³²⁰

Προκειμένου να κατανοηθεί ο χαρακτήρας της Μητέρας των θεών χρήσιμη είναι η φρυγική εκδοχή του μύθου, σύμφωνα με τον οποίο η Κυβέλη ήταν μία θνητή, που περιπλανιόταν διδάσκοντας τον εξαγνισμό και προσελκύνοντας έναν θίασο ενθουσιασμένο από τους ήχους της μουσικής της. Αυτά ακριβώς τα χαρακτηριστικά της αποδίδει ο Ευριπίδης στις Βάκχες. Η θνητότητα της Κυβέλης, όπως αυτή παρουσιάστηκε από τον μύθο και έγινε αποδεκτή από τους Σοφιστές, που υποστήριζαν ότι θεοί, όπως η Δήμητρα και ο Διόνυσος, ήταν θνητοί, που δίδαξαν στους ανθρώπους την καλλιέργεια της γης και του αμπελιού, παραπέμπει στην ταύτιση της Μητέρας με τη θεοποιημένη μητέρα του Μίδα.

Σύμφωνα με μία φρυγική παράδοση, η Κυβέλη ήταν μία παρθένα κοπέλα από την Τελμησσό, που χάρι στη σοφία της κατόρθωσε να ερμηνεύσει κάποιους οίωνους στον βασιλιά της Φρυγίας Γόρδιο, τον οποίο παντρεύτηκε. Από την ένωσή τους προήλθε ο Μίδα. Ο μύθος αυτός εξηγεί τις παραστάσεις της Μητέρας των θεών στην τέχνη των αρχιτεκτονικών προσώπων στους βράχους της Φρυγίας, όπου παριστάνεται η θεά όρθια με πόλο να κρατεί πουλί και ένα σκεύος, που ίσως είναι οινόχρη. Το πουλί, πιθανότα ένα είδος γερακιού, που λέγεται μέρμος και αφιερωνόταν στη Μητέρα των θεών, παραπέμπει στη δυναστεία των Μερμναδών, που ίδρυσε ο Γύγης της Λυδίας.¹³²¹ Όλα αυτά τα μνημεία συμπίπτουν χρονικά με την περίοδο της λυδικής κυριαρχίας στη Φρυγία μετά την πτώση του Μίδα (7^{ος}-6^{ος} αι.π.Χ.) Το σύμβολο αυτό αντιπροσώπευε την κυριαρχία και την εξουσία, που η θεά μεταβιβάζει.

Το αγγείο, που κρατεί στο άλλο χέρι, χρησιμεύει ως δοχείο νερού και συνδέεται με τις πηγές και τη ζωοδότρα δύναμη του ύδατος, που αναβλύζει από τη γη ως προσφορά της Μητέρας. Έχει σχέση με τον μύθο της μητέρας του Μίδα, που μετέφερε νερό, όταν αυτή προφήτευσε στον βασιλιά Γόρδιο. Υπαινίσσεται τη σχέση μεταξύ καθαγιασμένης βασιλείας και νερού ως ζωτικού στοιχείου της γης.¹³²² Η τοποθέτηση της εικόνας της θεάς σε μία πύλη στις προσόψεις των βράχων αναταποκρίνεται στην εκδοχή του Ιουστίνου (11.7.6), σύμφωνα με την οποία η μητέρα του Μίδα συνάντησε τον Γόρδιο ενώ στεκόταν μέσα σε μία πύλη. Και είναι χαρακτηριστικό ότι τα βραχώδη αυτά μνημεία βρίσκονται κοντά σε πηγές.

Οι πηγές συνδέονται με τη Μητέρα των θεών και στις ελληνικές φιλολογικές μαρτυρίες. Συνδέεται με τις νέες κοπέλες, που αντλούν νερό από τις πηγές. Ο Πίνδαρος επικαλείται τη Μητέρα σε ένα σκηνικό, που το συνθέτουν μία πύλη, το λεγόμενο

¹³¹⁸ Σχολ. Αισχ. 3.187.1.

¹³¹⁹ Όσον αφορά τον 4^ο αι.π.Χ. ως την περίοδο εκείνη, που θεωρούμε πως εμφανίζεται και αποκρυσταλλώνεται ο εικονογραφικός τύπος των ναϊσκών της Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές, πρέπει να αναφέρουμε, ότι σύμφωνα με παρατήρηση του Ν. Πανταζόπουλου τα κύρια χαρακτηριστικά της περιόδου αυτής έως και το 211 π.Χ. είναι η διάδοση και αφομοίωση της οργεωνικής ιδέας και η απουσία των περιορισμών της ελευθερίας των σωματείων, που είχαν λήξει ήδη από τον 5^ο αι.π.Χ. Συνεχίζοντας τονίζει ότι μία σειρά επιγραφών μαρτυρά την ακμή των οργεωνικών σωματείων κατά τον 4^ο αιώνα. Η επίσημη αναγνώριση οργεωνικών ηρώων και θεοτήτων, που προηγήθηκε τον 5^ο αι.π.Χ. συνέβαλε στη διάδοση της οργεωνικής ιδέας: Πανταζόπουλος, σ.111. Είναι λοιπόν λογικό να σκεφθούμε πως η εποχή της εισαγωγής της λατρείας της φρυγικής Μητέρας των θεών στην Αθήνα τον 5^ο αι.π.Χ. αποτέλεσε μία προπαρασκευαστική περίοδο για τη διαμόρφωση και ακμή της λατρείας της, όπως και των άλλων ξένων θεοτήτων, κατά τον ακόλουθο αιώνα, στον οποίο φαίνεται να ανήκει και η πλειοψηφία των ναϊσκών.

¹³²⁰ Munn, σ.64, σημ.31.

¹³²¹ Young 1969β, σ.275.

¹³²² Munn, σ.86-7.

«πρόθυρον», και η πηγή της Δίρκης στη Θήβα, όπου οι παρθένες συχνά τραγουδούν στη Μητέρα.¹³²³ Η φιάλη, που κρατεί στα χέρια της η Μητέρα των θεών ίσως συνδέεται με την ευεργετικότητα του νερού, που η θεά προσφέρει και δέχεται ως σπονδή.¹³²⁴

Η θεοποιημένη μητέρα του Μίδα, Μητέρα των θεών, είναι φυσική πηγή όχι μόνο της ζωής και της δύναμης αλλά και κοσμικής εξουσίας και ανθρώπινης κυριαρχίας, όπως αυτή, που δόθηκε μέσα από τη γέννησή του στον Μίδα. Ως θνητή παρθένος η Κυβέλη περνά μέσα από διαδοχικά στάδια για να καταλήξει να γίνει η θεϊκή Μητέρα προσλαμβάνοντας ιδιότητες μιας ορεινής θεάς, που δίνει νερό, τρέφει τα ζώα και την ανθρωπότητα και προσφέρει κάθε καλό στον κόσμο.¹³²⁵ Γίνεται γνωστή και αργότερα στην ελληνική και ρωμαϊκή θρησκεία ως Αγαθή θεός.¹³²⁶

Σε ενδιαφέροντα παραλληλισμό προβαίνει ο Μ.Μunn, που αφορά τον μύθο της γέννησης του Μίδα και τη σχέση του με το ζεύγος Περικλή και Ασπασίας. Τον δεσμό των δύο τελευταίων θεωρεί υπό το πρίσμα του ιερού γάμου, που εξυπηρετεί ως πράξη την εξασφάλιση και νομιμοποίηση της κυριαρχίας, όπως ο ιερός γάμος του Διονύσου και της Βασιλίννας, συζύγου του άρχοντος βασιλέως της Αθήνας. Τοποθετούνται έτσι σε μία ανώτερη σφαίρα, που τους καθιστά ιερούς και νόμιμους φορείς εξουσίας. Κάτι τέτοιο συμπίπτει και με τη φήμη, που είχε αποκτήσει ο Περικλής την περίοδο της αθηναϊκής ηγεμονίας, που σύμφωνα με τον Πλούταρχο άγγιζε τα όρια της τυραννίας.¹³²⁷ Η Ασπασία από την άλλη θεωρούνταν μία γυναίκα, που συγκέντρωνε πολλά χαρίσματα, όπως ευφυΐα, ρητορική δεινότητα και ομορφιά. Είχε, δηλαδή όλα εκείνα τα στοιχεία, που χαρακτήριζαν τη μητέρα του Μίδα, και όπως η τελευταία έτσι και αυτή ενώνεται με έναν ισχυρό άρχοντα για να αποτελέσουν ένα ανάλογο ζεύγος, που γεννά την κυριαρχία.¹³²⁸

Θα ήταν άραγε τολμηρή η σύνδεσή του με την εισδοχή της φρυγικής Μητέρας στην αθηναϊκή λατρεία και θρησκεία; Εξάλλου, το πιθανότερο είναι ότι ο παραλληλισμός αυτός να μην είχε διαφύγει της αντίληψης του ίδιου του Περικλή. Ανάλογες ιστορίες, όπως και αυτή του Μίδα ήταν ήδη γνωστές στην εποχή του κυρίως μέσα από τα έργα του Ηρόδοτου.¹³²⁹ Δεν θα ήταν δύσκολο, λοιπόν, να προωθήσει και αυτός μία ανάλογη ιδέα μέσα στο πλαίσιο μιας πολιτικής προπαγάνδας, που θα εξυπηρετούσε τη φήμη του ίδιου εδραιώνοντας ασφαλέστερα τη θέση του και θα νομιμοποιούσε τη σχέση του με μία εταίρα.¹³³⁰ Η καθιέρωση μιας λατρείας, που παραπέμπει σε αυτούς τους συσχετισμούς και κυρίως ευλογεί έναν τέτοιο δεσμό προστατεύοντας την εξουσία, που αυτός γεννά,

¹³²³ Πινδ.Πυθ.3.77-79.

¹³²⁴ Simon 1953, σ.79-87.

¹³²⁵ Ο Μ.Μunn συνδέει τους αρχαϊκούς ναΐσκους της Μ.Ασίας με την παράσταση της καθιστής θεάς, που κρατεί λιοντάρι στους μηρούς της, με τη Λυδία και το συγκεκριμένο νοηματικό περιεχόμενο. Βλ. και Gusmani, σ.158-60. Ο τύπος αυτός δεν έχει προηγούμενο στη Λυδία ούτε στη Φρυγία, αλλά όλες οι ενδείξεις παραπέμπουν σε ένα λυδικό περιεχόμενο με αναγωγή στη χιτιτική παράδοση: Munn, σ.128. Naumann, σ.117-8. Bittel 1981, σ.261-64. Laroche, σ.125. Robert 1982, σ.360-361. Mellink 1960, σ.60 κε. Η ένθρονη αυτή θεά δεν είναι μία παρθένα κόρη, όπως η μητέρα του Μίδα, που παντρεύεται τον βασιλιά, αλλά μία θεά Μητέρα με όλες τις δυνάμεις, που αυτή εκπροσωπεί και διοχετεύει. Το λιοντάρι στους μηρούς της, ένας μικρός και πειθήνιος σκύμος, ανακαλεί στη μνήμη τόσο την ιδιότητά της ως συνοδού-παλλακίδας, που γεννά στον βασιλιά το σύμβολο της κυριαρχίας όσο και την προσωποποίηση της ίδιας της κυριαρχίας. Η εικόνα αυτή εμφανίζεται ανάμεσα στους Έλληνες της Μ.Ασίας την εποχή, που σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, οι ελληνικές πόλεις της μικρασιατικής ακτής απέτιαν φόρο τιμής στον Αλυάτη και τον Κρόισο μετά την επέλευση της λυδικής τυραννίας τους: Ηρόδοτος 1.6, 15.4-28. Munn, σ.129.

¹³²⁶ Πλουτ. Καίσαρ, 9.3.

¹³²⁷ Πλουτ.Περικλής, 24.3-6.

¹³²⁸ Munn, σ.102-3. Οι σύγχρονες με τον Περικλή κωμωδίες αποκαλούσαν την Ασπασία παλλακίδα, Ήρα, Δηάνειρα και Νέα Ομφάλη: Πλουτ. Περ.24.6. Ακολουθούσε, δηλαδή, το αρχέτυπο της θεϊκής συνοδού, που η ένωσή της με τον Δία εορταζόταν κατά τη θεογαμία, καθώς επίσης, και το αρχέτυπο της πριγκίπισσας της Καλυδώρας (Διηάνειρα) και της βασίλισσας της Λυδίας (Ομφάλη), που παγίδευσαν με τα ερωτικά δεσμά τους τον Ηρακλή.

¹³²⁹ Ηρόδοτος, 1.61.1-2, 3.1 και 1.135.1.

¹³³⁰ Ηρόδοτος, 1.84.3.

συμπίπτει χρονικά με την ηγεμονία του Περικλή. Το άγαλμα, που φιλοτέχνησε ο Αγοράκριτος, με το λιοντάρι σύμβολο εξουσίας της φρυγικής Μητέρας, ήταν έτοιμο ήδη από το 440 π.Χ., περίπου σύμφωνα με τον Γ.Δεσπίνη,¹³³¹ και θα πρέπει να παραγγέλθηκε από τον άρχοντα της πόλης, αφού προοριζόταν για την εξυπηρέτηση επίσημης λατρείας.

Ο Μ.Μunn συνδέει τη φόνευση του μητραγύρτη με την ίδρυση του Μητρώου στο τέλος του 5^{ου} αι.π.Χ., που αποσκοπούσε στην εξιλέωση της θεάς μέσα από το κείμενο του Θεόπομπου ή του Αναξιμένη, ιστορικών της εποχής του Μ.Αλεξάνδρου, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος ο Ηρόδοτος δεν συσχετίζει την περσική πρεσβεία με την Κυβήβη ή την Μητέρα. Το επεισόδιο της φόνευσης του μητραγύρτη ήταν μέρος της ιστορίας των κηρύκων του Δαρείου.¹³³² Ίσως η οργή της θεάς και ο λοιμός του 430 π.Χ. ήταν αποτέλεσμα της μεταχείρισης εκείνων των κηρύκων και ότι η αναφορά του Ιουλιανού και άλλων στην «αιτία εκείνου του Φρυγός» δεν είναι αναχρονισμός αλλά αφορά τις αρχές του 5^{ου} αι.π.Χ. Αποτέλεσμα αυτού του γεγονότος ήταν οι Αθηναίοι να τιμήσουν πιο έντονα τη Δήμητρα, με την οποία εξομοίωσαν οι Πέρσες τη δική τους Κυβήβη.¹³³³

Με την ειρήνη του Καλλία (450-448 π.Χ.),¹³³⁴ υιού του Ιππόνικου και παππού του Καλλία, που πρωταγωνίστησε στο συμβάν της ρήξης με τον Ιφικράτη τον 4^ο αι.π.Χ., οι σχέσεις των Περσών και των Αθηναίων περνούν σε άλλο επίπεδο. Ο Καλλίας υπήρξε κληρονομικός κήρυξ (Ιεροκήρυξ) στα Ελευσίνια Μυστήρια, όπως και ο εγγονός του. Και ίσως δεν είναι τυχαίο, που διαπραγματεύθηκε αυτός την ειρήνη.¹³³⁵ Μέσα στα πλαίσια της νέας συνθήκης με τους Πέρσες οι Αθηναίοι, που αναδεικνύονται ανάμεσα σε όλους τους Έλληνες ως η νέα δύναμη, άρχισαν να επανεξετάζουν τα κοινά πολιτιστικά στοιχεία με την ισχυρή αυτοκρατορία της Εγγύς Ανατολής. Το πρώτο βήμα ήταν η αναγνώριση της Μητέρας των θεών, που την αποδέχθηκαν ως δική τους. Ο χαρακτήρας αυτής της θεάς προσαρμοζόταν με τη νέα τάξη πραγμάτων, στην οποία πρωταγωνιστούσε η κυρίαρχη πλέον Αθήνα. Εξυπηρετούσε δηλαδή την ιδέα της αθηναϊκής κυριαρχίας μεταξύ των Ελλήνων, σε αναλογία με την εξουσία των Φρυγών, των Λυδών και των Περσών βασιλέων, που υπέκειντο στην προστασία της Μητέρας. Το «τυραννικό» προφίλ, που σταδιακά απέκτησε η Αθήνα στο β' μισό του 5^{ου} αι.π.Χ., ήταν το υπόβαθρο της εισδοχής μίας λατρείας κατάλληλης να εκφράσει την παντοδυναμία της.¹³³⁶ Όπως είδαμε, αυτό

¹³³¹ Δεσπίνης 1971, σ.122.

¹³³² Στις αρχές του 5^{ου} αι.π.Χ. ένα σπουδαίο ιστορικό γεγονός, η καταστροφή του ναού της Μητέρας των θεών Κυβήβης στις Σάρδεις, όπως μας το διηγείται ο Ηρόδοτος, έμελλε να γίνει η αφορμή ενός πολέμου ορόσημου για την αρχαία ελληνική ιστορία. Την καταστροφή αυτή χρησιμοποίησαν οι Πέρσες ως δικαιολογία για την πυρπόληση των ιερών των ιωνικών πόλεων και την επίθεσή τους εναντίον των Ελλήνων και δη των Αθηναίων. Όταν οι Πέρσες έστειλαν πρεσβεία το 491 π.Χ. στην Αθήνα απαιτήσαν «γην και ύδωρ» ως ανακήρυξη της παντοδυναμίας της Κυβήβης, γνωστής στους Έλληνες και τους Αθηναίους ως Μεγάλη Μητέρα. Στην περσική αποστολή ανήκε και ένα ιερό πρόσωπο με θρησκευτικές δικαιοδοσίες, που απηύθυνε την απαίτηση αυτή στο όνομα της θεάς. Ο Μ.Μunn υποστηρίζει, ότι σε αυτή την ιστορία θα πρέπει να αναγνωριστεί εκείνη του μητραγύρτη, που καταβαράθρωσαν οι Αθηναίοι και θα πρέπει να ήταν και αυτός ευνούχος, όπως όλοι οι ιερείς της ανατολικής θεάς βρίσκοντας τον ίδιο θάνατο. Όπως και ο φρύγας εκείνος έτσι και ο μητραγύρτης θα διακήρυττε ότι η ανατολική Κυβήβη ήταν όμοια με τη Γη, τη Ρέα, μητέρα του Δία, την Αφροδίτη, συνοδό και μητέρα των βασιλέων (Αγχίσις-Αινείας, Γόρδιος-Μίδας), και τη Δήμητρα, θεά της καλλιέργειας, που η κόρη της εκπροσωπούσε τη συμμετοχή της ανθρωπότητας στους κύκλους της ζωής. Προφανώς, οι Αθηναίοι μπροστά σε έναν ιερόσυλο ισχυρισμό, που εξομοίωνε μία βάρβαρη θεά με τις πανάρχαιες ελληνικές θεότητες, συνέλαβαν τους Πέρσες κήρυκες και τους θανάτωσαν υπερασπιζόμενοι τόσο τη θεολογία όσο και την ιστορία τους.

¹³³³ Μunn, σ.253-267. Το 490 π.Χ. οι Αθηναίοι επεκτείνουν τον ιερό περίβολο στις πλαγιές της Ακρόπολης πάνω από την Αγορά, που ανήκε σε χθόνια λατρεία και το αφιερώνουν στη Δήμητρα ιδρύοντας το αθηναϊκό ελευσίνιο. Επίσης, κατασκευάζεται νέο τελεστήριο στην Ελευσίνα, ενώ από το 480 π.Χ. τα θέματα της αττικής αγγειογραφίας, που σχετίζονται με τον ελευσινιακό κύκλο, αυξάνονται.

¹³³⁴ Λίγο αργότερα κατασκευάστηκε, όπως είδαμε, και το άγαλμα της Μητέρας από τον Αγοράκριτο.

¹³³⁵ Μunn, σ.280.

¹³³⁶ ο.π., σ.322-3.

εκφράστηκε μέσα από την εξουσία του Περικλή, αλλά εντάθηκε περισσότερο μέσα από τον Αλκιβιάδη στα τέλη του 5^{ου} αι.π.Χ.

Ο Αλκιβιάδης παντρεύτηκε την εγγονή του Καλλία, ενώ η βεβήλωση των ελευσινίων μυστηρίων από μέρους του δηλώνει μία πράξη απειλητική της αθηναϊκής δημοκρατίας, που οδήγησε στη θανάτωση όσων κατηγορήθηκαν για αυτή την ιεροσυλία, όπως ακριβώς συνέβη και στους κήρυκες του Δαρείου. Ο ακρωτηριασμός των Ερμών στον οποίο αναφέρεται ο Πλούταρχος¹³³⁷ πριν την εκστρατεία των Αθηναίων εναντίον των Συρακουσών το 415 π.Χ. θα μπορούσε ίσως να συνδεθεί με την εισαγωγή στην εικονογραφία της εξελληνισμένης Κυβέλης και Μητέρας των θεών της μορφής του Ερμή.

Η νίκη του Αλκιβιάδη εναντίον του Τισσαφέρνη στις Σάρδεις και η συνθήκη ειρήνης με τον Φαρνάβαζο, σατράπη της Φρυγίας, προσέφεραν μία νέα προοπτική ειρήνης μεταξύ Ελλάδας και Ασίας. Η ισχυροποίηση της λατρείας της Μητέρας από τον πρωταγωνιστή της νίκης των Σπαρτιατών στην Αβυδο του Ελλησπόντου το 411 π.Χ., με σκοπό τον εξευμενισμό της για τον φόνο εκείνων των κηρύκων, ήταν εύλογη. Ο Αλκιβιάδης κατέφτασε τότε στην αυλή του Τισσαφέρνη ως θριαμβευτής. Εκεί παρέμεινε τριάντα ημέρες, μυήθηκε στις τελετές και «παρέλαβε» την κυριαρχία από τη Μητέρα των θεών. Ερχόμενος το 408 π.Χ. στην Αθήνα έφερε μαζί του και τη θεά, που θεωρήθηκε πως τον ευνόησε. Η θριαμβευτική αυτή επιστροφή συνέπεσε με την αφιέρωση του Παλαιού Βουλευτηρίου στη λατρεία της Μητέρας το 408 π.Χ. και την τοποθέτηση του λατρευτικού αγορακρίτειου αγάλματος μέσα σε αυτό.

Η θεά συμβόλιζε τις αρμονικές σχέσεις μεταξύ Αθηναίων και Περσών και η τοποθέτησή της μέσα στο Βουλευτήριο δηλώνει αυτό, που ο Ιουλιανός ισχυρίζεται: τη μεταστροφή των Αθηναίων και την αντιστροφή των αποφάσεων, που ελήφθησαν μέσα στο ίδιο κτήριο και οδήγησαν στην θανάτωση των Περσών κηρύκων το 490 π.Χ. Τώρα η αποδοχή της λατρείας της θεάς υπαινίσσεται όχι την υποταγή στην εξουσία του Πέρση βασιλιά, αλλά σε μία θεϊκή ιδέα, που νομιμοποιεί την κυριαρχία επάνω στη γη.¹³³⁸

Ο λοιμός και η καταστροφική για τους Αθηναίους έκβαση της σικελικής εκστρατείας ίσως ήταν απόηχοι της βλασφημίας τους απέναντι στη θεά το 490 π.Χ. Η αποδοχή της λατρείας της στην Αθήνα εξέφραζε ίσως την ελπίδα τους να επαναφέρουν την κυριαρχία τους μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο.¹³³⁹ Όμως, η ελπίδα αυτή διαψεύστηκε. Έτσι, η λατρεία της θεάς έλαβε άλλο περιεχόμενο κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι.π.Χ.

Η αναφορά του μητραγύρτη στο γνωστό συμβάν από τους Φιλιππικούς του Θεόπομπου ή του Αναξιμένη δεν είναι τυχαίο ότι έγινε μετά το 338 π.Χ., όταν πάλι οι Αθηναίοι ηττήθηκαν αυτή τη φορά από τους Μακεδόνες στη μάχη της Χαιρώνειας. Η άνοδος της Σπάρτης στα τέλη του 5^{ου} π.Χ. είναι σύγχρονη της ίδρυσης του Μητρώου στην Ολυμπία. Καθώς οι Σπαρτιάτες υιοθετούσαν τη Μητέρα ως προσωποποίηση της κυριαρχίας, που αυτή τους προσέφερε, οι Αθηναίοι μετάλασσαν το θρησκευτικό περιεχόμενο της λατρείας της και τη μετέτρεπαν σε αρχέτυπο ειρήνης.

Η ιδέα αυτή συναντάται στο άγαλμα της Ειρήνης του Κηφισοδότου, που κρατεί τον Πλούτο στην αγκαλιά της.¹³⁴⁰ Η τοποθετησή του μπροστά από το αθηναϊκό Μητρώο δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία. Το 361 π.Χ. οι Αθηναίοι εόρταζαν τη νέα συνθήκη ειρήνης και φιλίας μεταξύ των Ελλήνων, την κοινή ειρήνη.¹³⁴¹

Με βάση όλα τα παραπάνω, δεν μπορούμε παρά να θεωρήσουμε τις ιερές εικόνες των αττικών ναϊσκων ως προϊόντα θρησκευτικής αναθεώρησης και φιλοσοφικών αναζητήσεων ενταγμένα σε ένα γενικότερο πλαίσιο πολιτικών

¹³³⁷ Πλούταρχος, Νικίας 13, 2.

¹³³⁸ Munn, σ.327-9.

¹³³⁹ Για τον 4^ο αι.π.Χ., βλ. Knell.

¹³⁴⁰ Knell, σ.73.

¹³⁴¹ Munn, σ.347.

σκοπιμοτήτων. Το μικρό μέγεθός τους επιτρέπει την τοποθέτησή τους μέσα στις οικίες θυμίζοντας τις φορητές εικόνες της χριστιανικής τέχνης. Η ιερότητά τους γίνεται ανάλογη της αμεσότητας με τους πιστούς προσφέροντας παρηγοριά και ηθική υποστήριξη. Είναι η εποχή, που η αθηναϊκή πολιτεία πληγωμένη και κατάκοπη από τις πολεμικές ήττες επιζητά να ακολουθήσει τον δρόμο της ανάρρωσης μέσα από μία ενδοσκόπηση για τον εντοπισμό των αιτιών. Συναισθάνεται την ευθύνη και την ανάγκη για την επαναφορά αξιών, που εξασφαλίζουν την πρόοδο και την ευμάρεια σε μία κοινωνία. Ο ειρηνικός χαρακτήρας της θεάς, όπως αποτυπώνεται στις παραστάσεις της μέσα στις κόγχες των ναΐσκων, η ευλογία της σπονδής, που κυριαρχεί στις λειτουργίες της, με τη συνδρομή θεοτήτων, όπως ο Ερμής, η Εκάτη και ο Παν, που αποτρέπουν το κακό, αποτελούν ευχές της λαϊκής πίστης και της διάνοησης των Αθηναίων του 4^{ου} αι.π.Χ.

II. Σχολιασμός των αντικειμένων, που κρατεί ο νεανίας στους ναΐσκους, μετά την ταύτισή του με τον Ερμή.

Στους ναΐσκους N21 (σχ.7) και N30 (σχ.2) τα επιμήκη αντικείμενα λεπτής σχετικά διατομής θεωρώ ότι είναι δάδες κοντές και όχι κηρύκεια, λόγω του μήκους τους, εκτός και αν πρόκειται για τις απλές (ερμαϊκές) ράβδους, με τις οποίες δεν εικονίζεται συχνά ο Ερμής. Το ίδιο ίσως ισχύει και για τον N3 (σχ.14) από το Μ.Αγοράς αν τα εξάρματα στο πεδίο της παραστάδας ανήκουν σε αναγλυφικά ίχνη κάποιου αντικειμένου. Στο πάμα της Ολύνθου,¹³⁴² ωστόσο, που χρονολογείται ανάμεσα στα τέλη του 5^{ου} και το 2^{ου} τετάρτου του 4^{ου} αι.π.Χ. ο Ερμής κρατεί θυμιατήριο. Θα μπορούσε, επομένως, το επίμηκες ραβδόσχημο αντικείμενο στους ναΐσκους να είναι ένα τέτοιο.

Στον ναΐσκο N7 (σχ.12) του Μ.Ακρόπολης το περίεργο αντικείμενο, που διαγράφεται στην παλάμη του νεανία έχει το σχήμα κάποιου σκεύους, που ίσως είναι τελετουργικό.¹³⁴³ Πλημοχόες¹³⁴⁴ και κέρνοι είναι τα χαρακτηριστικότερα σκεύη, που ευρέθησαν σε αφθονία στο εν άστει ελευσίνιο. Το αγγείο, που κρατεί ο Ερμής ομοιάζει περισσότερο σε κρατήρα παρά σε πλημοχόη (αν και η τελευταία φέρει δύο οριζόντιες λαβές), η συχνότητα της οποίας σημειωτέον παρατηρείται στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., εποχή, δηλαδή, που εμφανίζονται και οι ναΐσκοι με τις συμπληρωματικές μορφές. Σύμφωνα με τις φιλολογικές μαρτυρίες κέρνους χρησιμοποιούσαν και στη μητρωϊκή

¹³⁴² Βλ. Β' Μέρος, κεφ. 1^ο/II, αρ. 1.

¹³⁴³ Η πιθανότητα να πρόκειται για ποιμενική ράβδο (καλάυρωπα) συζητήθηκε παραπάνω (σ. 283).

¹³⁴⁴ Για την πλημοχόη ως ελευσινιακό σκεύος, βλ. Miles, σ. 95-103. Από αυτές δύο αδειάζουν προς την Ανατολή και προς τη Δύση, αντιστοίχως. Τις βλέπουμε στον πίνακα της μύστιδος Νίνιον να μεταφέρονται στο κεφάλι από γυναίκες σχετικές με τα μυστήρια. Εμφανίζονται στον 5ο αλλά ο αριθμός αυξάνεται ιδιαίτερα στον 4ο αι. π.Χ. και βρέθηκαν στο κέντρο της Αθήνας, στο εν άστει Ελευσίνιο, και την Ελευσίνα, αλλά και σε τάφους. Έτσι εκτός από λατρευτικό έχουν και χθόνιο χαρακτήρα. Ειδικότερα, συνδέονται με τη λατρεία του Πλούτωνα, καθώς μεγάλος αριθμός βρέθηκε στο Πλουτώνιο της Ελευσίνας.

λατρεία, το σχήμα των οποίων συχνά διαφοροποιούνταν από το καθιερωμένο των ελευσινίων μυστηρίων ομοιάζοντας σε κρατήρες.¹³⁴⁵ Οι κέρνοι, που παρουσιάζει ο Γ.Μυλωνάς στη σχετική με τα ελευσίνια μυστήρια μελέτη του, επιβεβαιώνει τις φιλολογικές μαρτυρίες.¹³⁴⁶ (Εικ.281). Το σχήμα ενός από τους εικονιζόμενους κέρνους ομοιάζει με κρατήρα, ενώ ένας άλλος έχει προεξέχουσες ανοιχτές οριζόντιες λαβές, που παραπέμπουν στο περίγραμμα του σκεύους, που αναγνωρίζουμε στο χέρι του Ερμή του ναΐσκου Ν7.

Η οينوχόη, που κρατεί στους περισσότερους ναΐσκους ο θεός, δεν αποκλείεται να είναι χους. Το μέγεθος αυτού του αγγείου δεν είναι πάντα μικρό. Κάτι τέτοιο δηλώνεται και στην παράσταση του χούς του ζωγράφου της Ερέτριας καθώς και στο μέγεθος του ίδιου του αγγείου που την φέρει, που ευρέθη στην οδό Πειραιώς και χρονολογείται το 440-430 π.Χ. Στο αγγείο εικονίζεται γυμνό αγόρι να κρατεί αγγείο, που η Ο. Τζάχου-Αλεξανδρή χαρακτηρίζει μεγάλο Χου.¹³⁴⁷ Ίσως αυτό ενισχύει την υπόθεση ότι το αγγείο που κρατεί ο Ερμής στους ναΐσκους μπορεί να χαρακτηριστεί ως χους μεγάλος μια και ο θεός συνδέεται με τα Ανθεστήρια και κυρίως τους Χύτρους και τις Χόες. (Εικ.278)

Στο αναθηματικό ανάγλυφο ΕΑΜ 1453 από το Γύθειο του 2^{ου}/1^{ου} αι.π.Χ. εικονίζονται η Δήμητρα και η Κόρη με την τελευταία να φορεί χιτώνα και ιμάτιο κρατώντας μακριά δάδα αποδιδόμενη ελάχιστα πιο μικρή στα αριστερά της μητέρας της.¹³⁴⁸ (Εικ.282) Το ραβδί στην κορυφή του οποίου είναι στερεωμένα άνθη παραπέμπει στο περίγραμμα του αντικειμένου που ίσως εικονίζεται μπροστά από τη μορφή του νεανία στον ναΐσκο Ν3 (σχ.14). Θυμίζει το πήλινο μετάλλιο από το αγγείο guttus, όπου ο Ερμής εικονίζεται με ράβδο, αλλά η γυναικεία μορφή κρατεί θυμιατήριο και έναν κλάδο. Κλάδο κρατεί ο Ερμής στον κρατήρα της Δρέσδης με θέμα την άνοδο της Περσεφόνης¹³⁴⁹ καθώς επίσης και στο επάργυρο πλακίδιο από τη Μεσημβρία.¹³⁵⁰

Όσον αφορά το κέρας, που θα μπορούσε σύμφωνα με τη F.Naumann να κρατεί ο Ερμής στους ναΐσκους Ν17 (σχ.5) και Ν22 (σχ.6), ο A.Conze¹³⁵¹ το συνδέει με τη σταδιακή υποχώρηση του Διός Μειλιχίου. Και δεν είναι ίσως τυχαίο ότι ο Δίας Μειλίχιος

¹³⁴⁵ Πολυδεύκης 4, 103. βλ. και παραπάνω, σ.255.

¹³⁴⁶ Mylonas 1961, εικ.87.

¹³⁴⁷ Τζάχου-Αλεξανδρή 1997, σ. 473-8, εικ.1.

¹³⁴⁸ Schörner, σ. 562 (R 46), πιν.7,2.

¹³⁴⁹ Μέρος Β', κεφ.2^ο/VIII.

¹³⁵⁰ Μέρος Β', κεφ.2^ο/II, αρ.10.

¹³⁵¹ Conze 1880, σ.8

και ο Δίας Φίλιος δανείζονται την εικονογραφία του Πλούτωνα, στοιχείο, που τους καθιστά σχετικούς με την Ελευσίνα λατρεία.¹³⁵²

Με κέρας αμαλθείας ο Ερμής εμφανίζεται στην πλαστική, ιδίως τα ανάγλυφα και συνήθως μαζί με τον ποτάμιο θεό Αχελώο, στη αγγειογραφία, τα νομίσματα και τα κοσμήματα.¹³⁵³ Επίσης, εμφανίζεται σε ενεπίγραφο βωμό του 3^{ου} αι. μ.Χ. από τη Μαρκιανούπολη της Μυσίας,¹³⁵⁴ σε ένα ελληνιστικό χάλκινο αγαλμάτιο, όπου κρατεί με το αριστερό χέρι την άκρη της χλαμύδας και με το δεξί ένα μικρό κέρας¹³⁵⁵ και στο ανάγλυφο από τη Σμύρνη, που αναφέρθηκε στο Κεφάλαιο 1^ο του Β' μέρους.¹³⁵⁶ Ως σύμβολο συνδέεται προφανώς με την ευημερία και τον πλούτο. Δεν είναι σπάνιες οι απεικονίσεις του θεού σε σκηνές που περιλαμβάνουν το κέρας αφθονίας, όπως στο ανάγλυφο από τον Ιλισσό (ΕΑΜ 1778),¹³⁵⁷ όπου η γυναικεία μορφή, που εικονίζεται πίσω από τον Δία Μειλίχιο, κρατεί κέρας Αμαλθείας.¹³⁵⁸

III. Η εικονογραφία των ταυροβολικών βωμών της Φλύας παράλληλο της παράστασης των αττικών ναϊσκων της Μητέρας των θεών. 2^ο επίπεδο ερμηνευτικής προσέγγισης.

Στην προσπάθειά του ο Ι. Λουκάς¹³⁵⁹ να ερμηνεύσει τις μορφές της κύριας όψης των βωμών της Φλύας βασίζει τα μυστήρια του μητρικού κύκλου στο ορφικό υπόβαθρο. Προκειμένου να κατανοηθεί το πλαίσιο, μέσα στο οποίο εντάσσει ο μελετητής τις γονιμικές λατρείες του αττικού αυτού δήμου, είναι απαραίτητο να αναφερθεί η επιχειρηματολογία, που αφορά την ορφική δογματική των μυστηρίων.

¹³⁵² Bemann, σ. 63-64. Επίσης, ο Ερμής είναι παρών πίσω από τον καθιστό Πλούτωνα, που κρατεί κέρας Αφθονίας με σατύρους σε ερυθρόμορφο στάμνο των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ. (Schauenburg 1953, σ. 39-40, εικ. 1), ενώ σε ορισμένες παραστάσεις συνυπάρχει το κέρας αφθονίας με τη φιάλη, όπως σε ένα ανάγλυφο του 300 π.Χ. στο Εδιμβούργο, όπου εικονίζονται ο Πλούτων με φιάλη και κέρας, η Κόρη με δύο δάδες και η Δήμητρα με φιάλη (Bemann, σ.27 ανάγλυφο Β7, εικ.21).

¹³⁵³ Eitrem, στ.759.

¹³⁵⁴ SEG XXXVI, 1986, αρ. 457, σ.132.

¹³⁵⁵ Bemann, σ.251, ανάγλυφο C5, 240 π.Χ., εικ. 45.

¹³⁵⁶ Κεφ.Ι, αρ.11, όπου, όμως, δεν επιβεβαιώνεται η ταύτισή του με τον Ερμή. Επίσης, σε σκηνές όπου εικονίζονται ο Ηρακλής και ο Διόνυσος να κρατούν κέρας αφθονίας είναι παρών και ο Ερμής. Κέρας εμφανίζεται να κρατεί ο Ερμής σε ένα ψηφισματικό ανάγλυφο από τον Πειραιά του 329/8 π.Χ., όπου ο θεός εικονίζεται μπροστά από τις τρεις νύμφες και τον Πάνα σε «παράθυρο» πάνω από την κύρια παράσταση με πρωταγωνιστές τον Ασκληπιό και τη Βενδίδα. Εδώ, όμως, το κέρας αφθονίας συνδέεται πιθανότατα με τον Διόνυσο, με τον οποίο σχετίζεται το νοηματικό περιεχόμενο της συνύπαρξης του Ερμή με τις Νύμφες (Boardman ΥΚΠ, εικ. 151.). Για την απεικόνιση του Ερμή με κέρας αφθονίας βλ. και Scherer, ML 12, 1886-90, λ.Hermes, στ. 2420-21., όπου αναφέρονται δύο άλλα ανάγλυφα και ένα νόμισμα από την Ερεσσό. Για το κέρας γενικά βλ. Bemann.

¹³⁵⁷ Κεφ.1^ο, VIII.

¹³⁵⁸ βλ. και παρακάτω, κεφ. VI, σ.341 και τις παρατηρήσεις πάνω στις ταυτίσεις των μορφών μέσα στο πλαίσιο της συγχώνευσης με τον ελευσίνιο μύθο.

¹³⁵⁹ Λουκάς, σ. 169-186.

Έκινά από το σύμβολον του μητρώου μυστηρίου, που παραδίδει ο Κλήμης της Αλεξανδρείας,¹³⁶⁰ το οποίο δεν αναφέρεται, όπως απέδειξε η νεώτερη έρευνα, στα ελευσίνια μυστήρια αλλά στα ορφικά, όπου πρωταγωνιστούσε η Δηώ-Δήμητρα ταυτιζόμενη με την Κυβέλη σε μία θεότητα με την ιδιότητα της μητέρας και της συζύγου του Διός.¹³⁶¹

Ο συγκρητισμός αυτός μεταξύ Ρέας-Κυβέλης και Δήμητρος, όπως φαίνεται από το χωρίο του Κλήμεντος, αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του Ορφισμού και σφραγίζει τη ρωμαϊκή κυρίως περίοδο.¹³⁶² Ο Ι. Λουκάς επικαλείται στο σημείο αυτό την ορφική θεογονία του Πρωτογόνου,¹³⁶³ το οποίο αποτελεί το πρωταρχικό ον, που φέρει το ιερό λαμπρό φως, ταυτιζόμενο από την έρευνα με τον Έρωτα της παστάδος της Φλύας, που περιγράφει ο χριστιανός συγγραφέας Ιππόλυτος.¹³⁶⁴ Με τη θεογονία αυτή του Πρωτογόνου θα μπορούσε να σχετίζεται μία Πρωτόγονη θεότητα, που πρωταγωνιστεί στα μυστήρια της Φλύας και στις γονιμικές λατρείες του δήμου, και δεν είναι άλλη από την Κόρη-Περσεφόνη.¹³⁶⁵

Όλοι οι συγγραφείς που μαρτυρούν πως το θεολογικό υπόβαθρο της λατρείας και του τελετουργικού τυπικού της Ρέας-Κυβέλης-Δήμητρας ήταν η ορφική δογματική, ανήκουν στη ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους (2^{ος}-4^{ος} αι. μ.Χ.). Μετά από μία εξέταση της νεώτερης έρευνας που ασχολήθηκε με το χρονικό πλαίσιο ανάπτυξης του Ορφισμού, ο Ι.Λουκάς σημειώνει πως οι ρίζες του ορφικού δόγματος ανάγονται σε πρωϊότερους των ρωμαϊκών χρόνων. Ανατρέχει στο γένος των Λυκομιδών, το καταγόμενο από τη Μεσσηνία, όπου η Πύλος υπήρξε ένα από τα πρώτα κέντρα της ορφικής διδασκαλίας.¹³⁶⁶ Η αναγωγή, όμως, του Ορφισμού στην προϊστορική περίοδο δεν μπορεί να βεβαιωθεί, οπότε οι ρίζες του μπορούν να αναζητηθούν την περίοδο των αρχαϊκών χρόνων. Η πρώτη βέβαιη μαρτυρία για την ορφική διδασκαλία αποτελεί αυτή του Ευριπίδη, ο οποίος κάνει μνεία στην τραγωδία του Ιππόλυτος, που διδάχτηκε το 428

¹³⁶⁰ Κλήμης Αλεξανδρεύς, Προτρεπτικός προς Έλληνας, 2, 15, 3: «Ἐκ τυμπάνου ἔφαγον; ἔκ κυμβάλου ἔπιον; ἔκερνοφόρησα; ὑπὸ τόν παστόν ὑπέδυν». Πρόκειται για το μυστικό σύμβολο, το οποίο προφερόταν στην πιο κρίσιμη στιγμή των μητροϊκών μυστηρίων και αποτελούσε το κλειδί για την τελείωση του μυστηρίου με τη μέθεξη στη θεία γνώση.

¹³⁶¹ Λουκάς, σ.169 και σημ. 816-818.

¹³⁶² Βλ. παρακάτω, υποκ. VII.

¹³⁶³ Ορφικός Ὑμνος αρ.6.

¹³⁶⁴ Ιππόλυτος, Κατά πασῶν αιρέσεων ἔλεγχος, 5, 20.

¹³⁶⁵ Λουκάς, σ.175-177.

¹³⁶⁶ ο.π., σ.180. Η θέση αυτή υποστηρίζεται από τον R. Boehme, ο οποίος θεωρεί πως ο κιθαρωδός που παριστάνεται στην τοιχογραφία του μυκηναϊκού ανακτόρου είναι ο Ορφείας. Τη δε μεσσηνιακή καταγωγή του γένους των Λυκομιδών ανάγει στις σχέσεις των τελευταίων με την Ανδανία και τις λατρείες της. Συνδέει επίσης, τον Ορφισμό και με τον Πεισίστρατο, ο οποίος θεωρούνταν ότι καταγόταν και αυτός από την Πύλο, και η οικογένειά του ασχολήθηκε με την καταγραφή των ορφικών ποιημάτων: σ.49, σημ.5.

π.Χ., για τον περίφημο ορφικό βίο.¹³⁶⁷ Ο τραγικός ποιητής, όπως προκύπτει από τις πηγές υπήρξε δημότης της Φλύας, οι γονιμικές λατρείες της οποίας είχαν ως υπόβαθρο τον ορφισμό. Φαίνεται, λοιπόν, υποστηρίζει ο Ι. Λουκάς ότι ο Ευριπίδης δέχθηκε επίδραση από τα ορφικά δρώμενα, για τα οποία άντλησε πληροφορίες από τις λατρείες των Λυκομιδών. Έτσι εξηγείται και η ταύτιση της Ρέας-Κυβέλης με τη Δήμητρα, στην οποία προβαίνει, όπου μητέρα της Κόρης-Περσεφόνης δεν είναι η Ελευσίνια θεά της γεωργίας αλλά η φρυγική Μητέρα των θεών.¹³⁶⁸ Ενισχυτικός της ταύτισης των παραπάνω δοξασιών από τον μεγάλο τραγικό με την ορφική διδασκαλία του 4^{ου} και 3^{ου} αι. π.Χ. αποτελεί ο ορφικός πάπυρος του Δερβενίου. Συγκεκριμένα η στήλη 18 ταυτίζει τη Ρέα-Κυβέλη με τη Δήμητρα και τη Γη, όπως ακριβώς και ο Ευριπίδης στις Βάκχες του.¹³⁶⁹

Συνεχίζοντας ο Ι.Λουκάς διατυπώνει την άποψη βασιζόμενος στους κυριότερους μελετητές της λατρείας της Κυβέλης, πως ο ποιητής εμπνέεται όχι από έναν ιερό λόγο των ελευσινίων μυστηρίων, αλλά των μητρικών-ορφικών μυστηρίων της Φλύας και των Λυκομιδών και για αυτό ο Ευριπίδης ήταν ο πρώτος που παρουσίασε την Περσεφόνη να μαγεύεται από τη μουσική του Ορφέα στον Κάτω Κόσμο.¹³⁷⁰ Ενισχυτικοί της άποψης αυτής, θεωρούμε ότι είναι και οι ορφικοί πίνακες από τους Λοκρούς, που χρονολογούνται στον 4^ο αι.π.Χ.¹³⁷¹ Για αυτό και πρέπει να θεωρείται το έργο του Ευριπίδη η αρχαιότερη αναφορά στον μυστηριακό κύκλο των μητροϊκών-ορφικών τελετών της Φλύας. Είναι, ωστόσο, πιθανόν οι ρίζες του Ορφισμού στα εν λόγω μυστήρια να ανάγονται και στους προκλασικούς χρόνους υπόθεση, που προκύπτει μέσα από τις σχέσεις των Λυκομιδών με τους Πεισιστρατίδες και την κοινή τους σύνδεση με την ορφική διδασκαλία.¹³⁷²

Ο καλαύρωψ¹³⁷³ και η σύριγξ, αντικείμενα, που εικονίζονται στους ταυροβολικούς βωμούς της Φλύας και συνδέονται με τον Άττι, αποτελούν συγχρόνως χαρακτηριστικά αντικείμενα του Ερμή και του Πανός, θεών, που όπως αναφέρθηκε παραπάνω, συνδέθηκαν και αυτοί με τον μητροϊκό κύκλο. Τα αντικείμενα αυτά μπορεί να υποτεθεί ότι ίσως συνδυάστηκαν με τον Άττι κατά την εμφάνισή του και τη συνύπαρξή του με τις μορφές του ελληνικού πανθέου Ερμή και Πανός. Μέσα από την κοινοχρησία του καλαύρωπα ίσως δηλώνεται η σύγχυση με τον Ερμή κατά τους προρρωμαϊκούς χρόνους,

¹³⁶⁷ Ευρ. Ιππ.,στ.952.

¹³⁶⁸ Λουκάς, σ.181-2.

¹³⁶⁹ Καψωμένος, σ.17-25 και Ευρ. Βάκχες, στ.127-138.

¹³⁷⁰ Ευρ.Άλκηστις, στ.357-362.

¹³⁷¹ Βλ. και Price 1969, σ. 53-54, η οποία υποστηρίζει ότι τα ειδώλια της Περσεφόνης με τις φτερωτές μορφές στο στήθος της από τη Μέδμα υποδηλώνουν την ύπαρξη του Ορφισμού πριν τον 5^ο αι.π.Χ.

¹³⁷² Λουκάς, σ.186.

¹³⁷³ βλ. επίσης, παρακάτω, κεφ.VII, σ. 360, την επιγραφή του 2^{ου} αι. μ.Χ. από την Πισιδία, που αναφέρεται στον χθόνιο συμβολισμό του καλαύρωπα του Ερμή και συνδέει τον θεό με τα μυστήρια της διονυσιακής-ορφικής λατρείας.

όπου η αντικατάσταση μίας τόσο εξαρτημένης θρησκευτικής μορφής, όπως είναι ο Άττις, από την αλληλένδετή του θεά θεωρήθηκε απαραίτητη από την ελληνική θρησκεία, η οποία δεν ήταν έτοιμη να αποδεχθεί το πλήρες θρηκειολογικό και μυθολογικό πλαίσιο της φρυγικής μητρωϊκής λατρείας. Εντύπωση προκαλεί και η φράση του Ιππόλυτου «ιερόν έτεκε πότνια Κούρον Βριμώ Βριμόν», τουτέστιν ισχυρά ισχυρά ισχυρόν», που θέτει στο στόμα του ιεροφάντη κατά την τέλεση των μητρωϊκών μυστηρίων των σχετιζομένων με τα ελευσίνα και που αναφέρεται στον Άττι.¹³⁷⁴ Όμως, είναι γνωστή η σύνδεση της Βριμούς με τον Ερμή.¹³⁷⁵ Κατά τον Ιππόλυτο ο Ερμής είναι ο ψυχαγωγός, ο ψυχοπομπός και ψυχών αίτιος στα φρυγικά μυστήρια.¹³⁷⁶

Σύμφωνα με την ερμηνεία που προτείνει ο Ι. Λουκάς οι τέσσερις μορφές, που κοσμούν την κύρια πλευρά των βωμών είναι θεότητες και πρόκειται για τον Ερμή, την Κόρη-Περσεφόνη, τη Ρέα-Κυβέλη και την Εκάτη (από αριστερά προς τα δεξιά).¹³⁷⁷ Συγκεκριμένα για τις δύο δαδοφόρες μορφές, που πλαισιώνουν τις καθιστές θήλειες θεότητες, θίγει τα ζητήματα ερμηνείας, που ανέπτυξαν οι A.Conze και E.Will στις σχετικές με τη φρυγική θεά μελέτες τους, σύμφωνα με τις οποίες είτε ταυτίζονται με τον Ερμή και την Εκάτη¹³⁷⁸ είτε με μορφές που δεν πρέπει να σχετίζονται με το ελληνικό πάνθεο αλλά με την ανατολική θρησκεία.¹³⁷⁹ Ο E.Will, όπως είδαμε παραπάνω, βρίσκει

¹³⁷⁴ Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος, 5, 8: «Λέγουσιν δε αυτόν, φησί, Φρυγες καί γλοερόν στάχυν τεθερισμένον, καί μετά τούς Φρυγες Αθηναίοι μυούντες Έλευσίνα καί έπιδεικνύντες τοίς έποπτεύουσι τό μέγα καί θαυμαστόν καί τελειότατον έποπτικόν έκει μυστήριον έν σιωπή, τεθερισμένον στάχυν. Ό δε στάχυν ούτος εστι καί παρά Αθηναίους ό παρά τοϋ άχαρακτηρίστου φωστήρ τέλειος μέγας, καθάπερ αυτός ό ιεροφάντης, οϋκ άποκεκομμένοι μεν, ώς ό Άττις, εϋνουχισμένος δε διά κωνείου καί πάσαν άπηρητημένος τήν σαρκικήν γένεσιν, νυκτός έν Έλευσινι υπό πολλῶ πυρί τελῶν τά μεγάλα καί άρρητα μυστήρια βοᾷ καί κέκραγε λέγων; «ιερόν έτεκε πότνια Κούρον Βριμώ Βριμόν», τουτέστιν ισχυρά ισχυρόν». Επίσης, βλ. Β' μέρος, κεφ.1ο/IV για την εικονογραφική συνύπαρξη του Ερμή και του Άττιος στις παραστάσεις της Κυβέλης.

¹³⁷⁵ Βριμώ είναι η φεραία θεά σύμφωνα με τη P.Philippson (σ.85-93), «Περσεφόνη», όπως είναι γνωστή στη Θεσσαλία η Εκάτη. Είναι η χθόνια θεά, που περιφέρεται τη νύχτα και κυριαρχεί στους υποχθόνιους. Είναι η Εν(ν)οδία θεά, που συγγενεύει με τον χθόνιο Εν(ν)όδιο Ερμή. Έτσι ενώνεται ο μύθος του Πελασγικού Φεραίου Ερμή με τη Βριμώ, το όνομα της οποίας σημαίνει αλκή, δύναμη, και ο Ερμής είναι γιος της.

¹³⁷⁶ Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος, V 7.

¹³⁷⁷ Λουκάς, σ.190-197, όπου αναθεωρεί την ερμηνεία του Ι.Σβορώνου, σύμφωνα με τον οποίο πρόκειται για τον Ίακχο, τη Δήμητρα, τη Ρέα-κυβέλη και την Κόρη-Περσεφόνη (Svoronos I, σ.478-9 και II, σ.47-8). Δικαιολογεί δε την παρουσία της Ρέας-Κυβέλης ανάμεσα στις ελευσίνιες θεότητες ως απεικόνιση της Μητέρας των θεών του αθηναϊκού μητρώου, που συνυπάρχει με την Δήμητρα λόγω του συγκρητικού πλαισίου της θρησκείας τη ρωμαϊκή περίοδο. Ο Ι.Λουκάς αντικρούει αυτό το επιχείρημα στηριζόμενος στην ορφική δογματική των γονιμικών λατρειών της Φλύας, που ανεξαρτητοποιούν το αίτιό τους από τον γενικότερο συγκρητισμό αυτής της εποχής: βλ. σ.192. Επίσης, αντικρούει τις απόψεις του H.Graillot, ο οποίος ταυτίζει τον δαδοφόρο θεό με τον Άττι χρησιμοποιώντας ως επιχείρημα την απουσία του φρυγικού σκούφου και οποιουδήποτε άλλου χαρακτηριστικού γνωρίσματος του φρύγα βοσκού. Επιπλέον αναφέρει ότι ο Άττις δεν εμφανίζεται πουθενά στη μητρωϊκή εικονογραφία ως δαδοφόρος. Ήδη, όμως, επισημάνθηκαν 5 παραδείγματα, όπου ο Άττις παριστάνεται να κρατεί δάδα, βλ. Β' μέρος παρούσας εργασίας, κεφ.2^ο, IX και παρακάτω, υποκ.VI.

¹³⁷⁸ Conze 1880, 1-10.

¹³⁷⁹ Will 1960, σ.108.

αναλογίες στους διδύμους Κάστορες του Διός Δολιχαίου και τους δαδοφόρους συνοδούς του Μίθρα Καύτη και Κουτοπάτη.¹³⁸⁰

Ο μελετητής στηρίζει την ταύτιση του δαδοφόρου θεού με τον Ερμή κυρίως στη μαρτυρία του αυτοκράτορα Ιουλιανού, που αποκαλεί τον ολύμπιο θεό επαφρόδιτο γιατί άναβε τις λαμπάδες του Άττιος.¹³⁸¹ Όσον αφορά στη θεά την παρακαθήμενη στη βεβαιωμένως ταυτισμένη με τη Ρέα-Κυβέλη θεά θεωρεί ότι τα συνοδευτικά χαρακτηριστικά της γνωρίσματα, το σκήπτρο, το στάχυ, το ελισσόμενο στη δάδα φίδι και ο πέπλος, αποδίδονται εξίσου και στη Δήμητρα και την Κόρη, ενώ υποστηρίζει ότι η Δήμητρα δεν θα μπορούσε να απεικονίζεται δίπλα στη φρυγική θεά εφόσον αυτή ταυτίζεται μαζί της.¹³⁸² Ως επικουρικό στοιχείο της ταύτισης της ένθρονης θεάς με την Κόρη ο μελετητής χρησιμοποιεί το λιοντάρι, που συναντάται επίσης δίπλα στην Περσεφόνη και τη μητέρα της, που κρατούν στάχυα, σε μία μελανόμορφη όλπη (Εικ.268), παράσταση, που σύμφωνα με τον H.Metzger¹³⁸³ προαναγγέλει την επερχόμενη ταύτιση της Δήμητρας με την Κυβέλη, όπου η Κόρη δεν είναι κόρη της ελευσίνας θεάς αλλά της φρυγικής Μεγάλης Μητέρας, όπως άλλωστε παρουσιάζεται και στην Ελένη του Ευριπίδη (1301-1368). Συνεχίζοντας αναφέρεται στην συσχέτιση της Κόρης με την Κυβέλη κατά την ύστερη αρχαιότητα, όπως δηλώνεται και από την λατινική επιγραφή του 319 μ.Χ. σχετική με τέλεση ταυροβολίου, που τιμά όχι μόνο τη Ρέα-Κυβέλη αλλά και την Περσεφόνη.¹³⁸⁴ Χαρακτηριστικά, δε, σημειώνει θέλοντας να στηρίξει την επιχειρηματολογία του, την απουσία κάθε αναφοράς στη Δήμητρα, στοιχείο, που αρκεί για να συνδέσει άμεσα την Κόρη με την Κυβέλη.¹³⁸⁵ Ωστόσο, πιστεύουμε ότι τα επιχειρήματα αυτά δε μπορούν να θεωρηθούν αδιάσειστα.

¹³⁸⁰ Η άποψη αυτή συζητήθηκε στο υποκ.Ι της παρούσας εργασίας.

¹³⁸¹ Η λέξη επαφρόδιτος συναντάται στον πάπυρο (Πάρις:) IV, 2430, (Papyri Graecae Magicae IV, 2430, I, σ.148, εκδ.Κ.Preisdanz, A.Henrichs, Stuttgart 1973²), όπου δεν συνδέεται με τον Ερμή αλλά είναι κύριο όνομα. Στον Ιουλιανό (Εις την Μητέρα των θεών 19, 8[5], 179 Β) ερμηνεύεται ως ο αγαπημένος της Αφροδίτης και συνδέεται με τον Ερμή μέσω του επεισοδίου της κρίσης του Πάριδος, βλ.σχετικά: Vermaseren 1978, σ.965.

¹³⁸² Λουκάς, σ.193-4. Στην επιχειρηματολογία του επικαλείται και την ταύτιση από τον K.Reber των δύο μορφών στο αργυρό πλακίδιο από την Ερέτρια, στο οποίο αναφερθήκαμε ανωτέρω, με τη ταυτιζόμενη με τη Δήμητρα Ρέα-Κυβέλη, και τη δαδούχο γυναικεία μορφή δίπλα τους με την Κόρη (βλ. Β' Μέρος, Κεφ1ο/II, αρ.13).

¹³⁸³ Metzger 1965, σ.25 και παραπάνω, σ.255.

¹³⁸⁴ CIL, VI, 508. βλ.παραπάνω, Γ'μέρος, Κεφ.2^ο/II.

¹³⁸⁵ Λουκάς, σ. 195-200. Συνεχίζοντας ο Ι. Λουκάς παραλληλίζει τις τέσσερις μορφές της κύριας όψης των βωμών της Φλύας και συγκεκριμένα του βωμού ΕΑΜ1747, με το λατρευτικό σύνταγμα του ναού της Λυκόσουρας, που αποτελείται από τις ένθρονες μορφές της Δήμητρος και της Δέσποινας και των όρθιων μορφών του Τίτανα Ανύτου και της Αρτέμιδος πυρφόρου, που τις πλαισιώνουν. Η σύγκριση βασίζεται στην απόδοση ενός όμοιου ζεύγους μητέρας – κόρης και στην πλαισίωσή τους από μία όρθια ανδρική μορφή και μία όρθια δαδούχο θεά. Η τοποθέτηση των μορφών του βωμού σε βάθρο οδήγησε τον μελετητή στην υπόθεση πως πρόκειται για την εικονογραφική μεταφορά των αγαλμάτων, που θα στεγάζονταν σε ένα μητρώο ή στο τελεστήριο της Φλύας. Η διάταξη των μορφών στις τέσσερις πλευρές των βωμών οδήγησε τον μελετητή τους στην σύλληψη μιας αντιστοιχίας μεταξύ του ζεύγους Κυβέλης-Άττιος και Κυβέλης-

Οι δαδοφόρες μορφές του βωμού σύμφωνα με τον Ι.Λουκά όντως θυμίζουν τους δορυφόρους του Μίθρα, Καύτη και Καυτοπάτη,¹³⁸⁶ που διείσδυσαν στην ελληνορωμαϊκή θρησκεία κατά την ύστερη αρχαιότητα. Σαν αυτούς λοιπόν κρατούν τις δάδες τους με τον ίδιο συμβολικό τρόπο, ο μιν Ερμής προς τα επάνω, η δε Εκάτη προς την αντίθετη φορά, προκειμένου να αποδοθεί η εναλλαγή του κύκλου της φύσης και της ζωής, η αλληλοδιαδοχή της ημέρας και της νύκτας, του φωτός και του σκότους και κατά συνέπεια της ζωής και του θανάτου σύμφωνα με τον μελετητή. Επιπλέον, ο Ερμής και η Εκάτη συνδέονται με τον μύθο της αρπαγής της Περσεφόνης, όπου ο πρώτος σχετίζεται με την άνοδο της Κόρης στον Επάνω κόσμο και η δεύτερη με την κάθοδό της στο βασίλειο του Άδη.¹³⁸⁷ Έτσι δικαιολογείται και η αντίθετη φορά των δαδών στα χέρια των εν λόγω μορφών.

Με την ταύτιση του δαδοφόρου θεού με τον αγγελιοφόρο των θεών ευθυγραμμίζεται και η σύνδεση του Ερμή με την αναγέννηση της φύσης, με τις γονιμικές λατρείες της Φλύας και την ορφική διδασκαλία.¹³⁸⁸ Με τον ίδιο τρόπο, λοιπόν, μπορεί να ιδωθεί και η ανάποδη δάδα του νεανία του ναΐσκου Ν15 και να ταυτιστεί ασφαλέστερα έτσι με τον Ερμή, αν και η ερμηνεία των μορφών του βωμού της Φλύας δε μπορεί να θεωρηθεί αδιαμφισβήτη. Βασική διαφοροποίηση, ωστόσο, μεταξύ των νεανιών του ναΐσκου και του βωμού είναι ότι η δάδα που κρατεί ο νεανίας στον βωμό είναι όρθια.

Μπορεί, όμως, να ερμηνευθεί η ανάποδη δάδα του Ερμή του ναΐσκου Ν15 με βάση ίσως τα μυστήρια της Ανδανίας, που συνδέονται με αυτά της Φλύας, σύμφωνα με την οποία ο Ερμής και ο Απόλλων προσέδιδαν στις τελετές μια σκοτεινή και μια φωτεινή πλευρά, αντιστοίχως.¹³⁸⁹ Παραλλήλως, στο ανάγλυφο ΧΙΙ από τις Άκρες της Σικελίας (Εικ.116) η ανδρική μορφή σε μικρό μέγεθος, που δεν ταυτίζεται με βεβαιότητα, κρατεί δύο δάδες, μία όρθια και μία ανάποδα. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ταύτισή του με τον Άττι έχει αποκλειστεί, καθώς αυτός εικονίζεται πιθανότατα δίπλα στην κύρια μορφή της παράστασης.¹³⁹⁰ Πιθανώς να πρόκειται για τον Ερμή. Επίσης, αξιοπαρατήρητη είναι και η

Κόρης, η οποία εξυπηρετεί την απεικόνιση του ελληνικού από τη μία μυθολογικού υπόβαθρου της λατρείας της Μεγάλης θεάς στη Φλύα, που αφορά την αρπαγή της Κόρης και του ανατολικού από την άλλη, που αφορά το πάθος του Άττι. Εξάλλου η σύζευξη αυτή επιτυγχάνεται και μέσα από τον κοινό συμβολισμό που φέρουν ως θρησκευτικές μορφές ο Άττις και η Κόρη, καθώς και οι δύο αποτελούν σύμβολα του γονιμοποιού κύκλου της βλάστησης και της αναγέννησης της φύσης.

¹³⁸⁶ Για τον Μίθρα, βλ. Merlat και Cumont.

¹³⁸⁷ Ο Ερμής άναβε τις λαμπάδες του Άδη και η παρουσία του ήταν απαραίτητη σε παραστάσεις ανόδου.

Σχετικά βλ. Λουκάς, σ. 191 κε.

¹³⁸⁸ Λουκάς, σ.196-7.

¹³⁸⁹ Burkert 1993, σ.568.

¹³⁹⁰ Μέρος Β', κεφ.2^ο/ΙΙ.

ομοιότητα της Εκάτης του βωμού από τη Φλύα με τη δαδούχο κόρη του ναΐσκου από την Αμφίπολη, που εικονίζεται να κρατεί τις δάδες της ανάποδα.¹³⁹¹

Στην ταύτιση της γυναικείας δαδοφόρου μορφής του βωμού με την Εκάτη συνηγορεί και το επίθετο κυνοειδής που χρησιμοποιεί ο Ιππόλυτος για την περιγραφή της γυναικείας μορφής στην παράσταση της παστάδος της Μεγάλης Μητέρας στη Φλύα, η οποία συμβολίζει το σκότος αντιτιθέμενη στο φως που συμβολίζει ο πρεσβύτες. Με δεδομένη τη σύνδεση της Εκάτης με τους κύνες από τις φιλολογικές πηγές και μάλιστα με τη μορφή της ως φωσφόρου ο Ι.Λουκάς καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η δαδοφόρος μορφή στους βωμούς της Φλύας είναι η Εκάτη.¹³⁹²

Ένα επιπλέον σημείο, που πρέπει να τονιστεί, είναι ότι από όλους τους γνωστούς ταυροβολικούς βωμούς μόνο αυτοί από τον δήμο της Φλύας φέρουν τον εικονογραφικό συνδυασμό των τεσσάρων θεοτήτων στην κύρια πλευρά τους.¹³⁹³ Η διαφοροποίηση αυτή πιστεύω, ότι δε μπορεί να θεωρηθεί τυχαία.

Σε αντιπαράθεση με τον βωμό της Φλύας και την ερμηνεία, που προτείνει ο Ι.Λουκάς σχετικά με τις δύο ένθρονες θεές, έρχεται ο ναΐσκος από τον Πειραιά Ν38.

IV. Ερμηνεία της παράστασης του ναΐσκου Ν38 (Μ.Πειραιώς 3592). 3^ο επίπεδο ερμηνευτικής προσέγγισης.

Ο ναΐσκος αυτός παρουσιάζει μία ιδιαιτερότητα μοναδική για αυτό το είδος των αναγλύφων. Αντί της απεικόνισης των δύο μορφών στις παραστάδες ή στην κόγχη εκατέρωθεν της Μητέρας, δηλαδή του τυπικού διδύμου νεανία-δαδούχου ή Πανός-δαδούχου ή και των τριών μαζί, εδώ συναντώνται τέσσερις μορφές, που συμπληρώνουν ανα ζεύγη τις παραστάσεις των θεαινών στους δύο σύμφυτους ναΐσκους.

Στον αριστερό ναΐσκο, στην αριστερή παραστάδα του, εικονίζεται η δαδούχος με πέπλο και στη δεξιά παραστάδα του ο νεανίας με τη χλαμύδα να κρατεί πιθανότατα και τα δύο σπονδικά σκεύη, τη φιάλη και την οινόχνη. Ο τελευταίος, όμως, αντί να κοιτά προς το

¹³⁹¹ Α' μέρος, σ.77, αρ.7.

¹³⁹² ο.π., σ.202-206. Στον συλλογισμό, που ακολουθεί για την υπεράσπιση αυτής της θέσης προσθέτει τη σύνδεση της θεάς με το σκοτεινό ύδωρ της παστάδος (βλ.ελευσίνα μυστήρια, παρακάτω, σ.352) μέσω της ιδιότητάς της ως άνασσα των υδάτων, που μαρτυρείται από τον Ησίοδο, καθώς και την ταύτισή της με τη Σελήνη σύμβολο της νύκτας, η προσωποποίηση της οποίας θα μπορούσε κάλλιστα να εικονίζεται στην παστάδα ως αλληγορία του σκότους έχοντας έτσι μία εναλλακτική της Εκάτης πρόταση ερμηνείας της γυναικείας μορφής που καταδιώκεται από τον Πρεσβύτε, της Ορφικής Νύκτας. Η εικονογραφική ωστόσο απόδοση της ως Σελήνη, καταλήγει ο μελετητής, αίρει οποιαδήποτε αμφιβολία για την αναγνώρισή της ως Εκάτη: σ. 206. Τη σύνδεση δε του δαδοφόρου θεού με τον Ερμή στηρίζει στα κοινά με τον Πρωτόγονο (Πρεσβύτε) χαρακτηριστικά, όπως αυτά προκύπτουν μέσα από την περιγραφή των βασικών ιδιοτήτων του Πρωτογόνου στον Ορφικό Ύμνο τον αφιερωμένο σε αυτόν, που αφορούν τον πολιτισμό και τη διάνοηση: σ. 207.

¹³⁹³ Λουκάς, σ.198.

μέρος της θεάς, στρέφει το κεφάλι του προς τη μορφή, που κοσμεί την αριστερή παραστάδα του δεξιού ναΐσκου. Πρόκειται για μία γυναικεία μορφή, που φέρει χιτώνα και ιμάτιο, και κρατεί με το αριστερό χέρι ένα δυσδιάκριτο επίμηκες αντικείμενο, ενώ το δεξί έχει λυγισμένο και υψωμένο προς το μέρος του νεανία. Στη δεξιά παραστάδα εμφανίζεται ο Παν σε οκλάζουσα στάση.

Αυτό, που εντυπωσιάζει στην παράσταση είναι η «συνομιλία» των δύο μορφών, που τοποθετούνται στο κέντρο. Πρόκειται για τη λεγόμενη «ιερή συνομιλία», που γίνεται πάντα μεταξύ θεοτήτων. Συνεπώς η γυναικεία μορφή με τον χιτώνα και το ιμάτιο είναι μία θεά. Το υψωμένο χέρι της επιτελεί συγκεκριμένη λειτουργία. Παραπέμπει στην χειρονομία του «ανακαλύπτεσθαι», που χαρακτηρίζει τις νύφες και τις συζύγους. Θεές, όπως η Ήρα, η Ηπιόνη και η Περσεφόνη συναντώνται συχνότατα σε παραστάσεις, όπου αποδίδονται με το χαρακτηριστικό αυτό.¹³⁹⁴

Αν, λοιπόν, η δαδούχος του αριστερού ναΐσκου είναι η Εκάτη, σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω στην ερμηνεία των συμπληρωματικών μορφών (κεφ.2^ο/I) και όπως της ταιριάζει περισσότερο λόγω του πέπλου και της αυστηρής μετωπικής στάσης, που παραπέμπει σε Εκαταίο, τότε δικαιολογημένα βρίσκεται στην ενότητα του ναΐσκου, που περιλαμβάνει τον Ερμή. Οι δύο αυτές μορφές πρέπει και είναι μαζί με βάση όσα συζητήθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια.

Η γυναικεία μορφή, που «συνομιλεί» με τον Ερμή μάλλον είναι η Περσεφόνη, καθώς μόνο αυτή αρμόζει στο μυθολογικό αίτιο, που υπαγορεύει το θέμα του διπλού ναΐσκου. Η χειρονομία του ανακαλύπτεσθαι ως νύφης του Άδη ενισχύει την ταύτιση αυτή. Επιπλέον η Κόρη-Περσεφόνη συναντάται συχνά σε παραστάσεις, όπου συμμετέχει σε σκηνές «ιερής συνομιλίας».

Η θέση της Κόρης-Περσεφόνης στον δεξιό ναΐσκο και η σχέση της με τον αντίστοιχο σε αυτή Πάνα της δεξιάς παραστάδας ίσως οφείλεται στις δύο βασικές μορφές της παράστασης, τις δύο θεές, που πληρούν τις κόγχες των ναΐσκων. Στον αριστερό βρίσκεται η Μητέρα των θεών κρατώντας σκήπτρο και φιάλη. Το λιοντάρι δεν κείται στην ανώτερη επιφάνεια των μηρών της, αλλά αποκτά εραλδική μορφή και τοποθετείται στα δεξιά του θρόνου της. Λείπει το τύμπανο, βασικό χαρακτηριστικό της οργιαστικής λατρείας. Η μορφή στην κόγχη του δεξιού ναΐσκου είναι η γνωστή απaráλλακτη μορφή της Μητέρας, που συναντούμε στους ναΐσκους και τις ολόγλυφες εικόνες της. Είναι η

¹³⁹⁴ Στο ανάγλυφο του Λακρατεΐδη, που χρονολογείται στο 100 π.Χ. από την Ελευσίνα (Ελευσίνα, Αρχ.Μουσείο 5079), συναντούμε τη Δήμητρα, την Κόρη, τον Πλούτωνα, τον Τριπτόλεμο και έναν δαδούχο νέο, καθώς και το χθόνιο ζεύγος του Θεού και της Θεάς, που αντιστοιχούν στον Πλούτωνα και την Περσεφόνη. Χαρακτηριστική εδώ η κίνηση του ανακαλύπτεσθαι από την τελευταία, βλ. Clinton 1992, σ.51, εικ.7. Κι εδώ, Εικ.284.

φρυγική Μητέρα των θεών. Η διαφοροποίηση στην απόδοση των χαρακτηριστικών για τις δύο θεές, οφείλεται μάλλον στην πρόθεση να αναλυθεί η συγχωνευμένη μορφή του αποκρυσταλλωμένου τύπου της θεάς, όπως αυτός επικράτησε στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. και διατηρήθηκε ως την ύστερη αρχαιότητα. Ο συγκερασμός της φρυγικής Κυβέλης και της Δήμητρας σε μία μορφή εδώ, διασπάται, φανερώνοντας τα ατομικά της συστατικά, που είναι οι δύο ξεχωριστές θρησκευτικές της οντότητες τοποθετημένες στην δεξιά και αριστερή κόγχη, αντιστοίχως. Η Δήμητρα ως Μητέρα θεών κρατεί εδώ το σκήπτρο, που την χαρακτηρίζει και στις μεμονωμένες απεικονίσεις της στα αναθηματικά ανάγλυφα, ενώ το λιοντάρι τοποθετείται δίπλα της ως σύμβολο εξουσίας.

Η Περσεφόνη δεν μοιράζεται το ίδιο πεδίο με τη μητέρα της, γιατί η συνοδεία της Δήμητρας από την Εκάτη και τον Ερμή υπαγορεύεται, πιθανώς, από το μυθικό αίτιο, που θεωρούμε ότι προσδίδεται στο νοηματικό περιεχόμενο των ναΐσκων, και σε αυτό έγκειται η συνύπαρξή τους με τη Μητέρα των θεών. Συνδέονται με αυτή την έκφανση της Μητέρας, που αφορά την ελληνική θεά της γεωργίας και μητέρα της Περσεφόνης, και όχι με την έκφανση της φρυγικής Κυβέλης. Η Κόρη-Περσεφόνη αν και τοποθετημένη στον δεξιό ναΐσκο δεν αποκόπτεται από τη σκηνή της γειτονικής παράστασης, παρά το γεγονός ότι βρίσκεται έξω από το πλαίσιο της. Ενώνεται με αυτή μέσω της ιερής συνομιλίας με τον Ερμή. Είναι ο λόγος, για τον οποίο ο τελευταίος στρέφει το κεφάλι του προς το μέρος της σε μία κίνηση, που υπαινίσσεται μία «πρόσκληση». Την καλεί να τον ακολουθήσει εκεί που μόνο αυτός μπορεί να την οδηγήσει, δηλαδή στη μητέρα της, υπό το φως των δαδών της Εκάτης, όπως συμβαίνει και στις παραστάσεις ανόδου της Κόρης, όπου ο Ερμής είναι πάντα παρών.¹³⁹⁵ Η Μητέρα την περιμένει καθισμένη στον θρόνο της με τη φιάλη έτοιμη για σπονδή, με την οποία θα ευλογήσει τη γη μετά τον εξευμενισμό της.

Με αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, η Περσεφόνη αποσυνδέεται από τον δικό της ναΐσκο αλλά όχι από οποιαδήποτε νοηματική σχέση με τον Πάνα, καθώς ο μεγαρικός σκύφος από τη Θήβα (Εικ.190-191),¹³⁹⁶ που απεικονίζει την αρπαγή της Περσεφόνης, συνδέει τον τραγόποδα θεό με την Κόρη. Στη μία ζώνη της παράστασης του αγγείου πάνω από την απαγωγή της Κόρης παρουσία του Ερμή, της Αθηνάς, της Αρτέμιδας και της Εκάτης, ο Πάνας Υμέναιος ανοίγει τον δρόμο της γαμήλιας πομπής και συνδέεται έτσι με τη γαμήλια ζωή της Κόρης. Στον ναΐσκο N38 ο Παν τοποθετείται στη δεξιά παραστάδα της κόγχης που φιλοξενεί την Κυβέλη, όπου βρίσκει απόλυτη συνάφεια ως συνοδός και θιασώτης της οργιαστικής της λατρείας. Παράλληλα υποδηλώνεται η συμβολή του στην επάνοδο της Κόρης. Η θέση στη δεξιά παραστάδα του ανήκει δικαιωματικά. Επιτυγχάνεται έτσι μία

¹³⁹⁵ Βλ. Β' μέρος, Κεφ.2^ο/VII και VIII.

¹³⁹⁶ Μέρος Β', κεφ.2^ο/V.

συμμετρία, που δημιουργείται με τη συμμετοχή μορφών καθόλου περιττών. Πρόκειται για μία απαρτία, που αφηγείται το αίτιο του μύθου.¹³⁹⁷

Επιπλέον, ο Παν είναι ο αντίποδας της Εκάτης, καθώς και οι δύο βρίσκονται στα άκρα μιας ενιαίας παρολαυτά σύνθεσης δικαιολογώντας με αυτό τον τρόπο και τους εικονογραφικούς τύπους E και E1, όπου ο Παν και η Εκάτη συμπληρώνουν τη μορφή της θεάς. Επίσης, στον τύπο Δ ο Παν πληρεί μέρος από το πεδίο της παραστάδας της δαδούχου.¹³⁹⁸ Αυτό που προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση είναι ότι σε αυτούς τους ναΐσκους η δαδούχος φορεί χιτώνα και ιμάτιο (εκτός από τον N35, όπου φέρει πέπλο). Θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς ότι σε αυτούς έχουμε τη συγκερασμένη μορφή της Κόρης και της Εκάτης,¹³⁹⁹ συμφωνώντας έτσι με την παράσταση του διπλού ναΐσκου του Πειραιά, όπου εικονίζονται και οι δύο: η Περσεφόνη στον ίδιο ναΐσκο με τον Πάνα και η Εκάτη αποτελώντας με αυτόν¹⁴⁰⁰ τα άκρα μιας διαμέτρου σχηματιζόμενης από δύο οριζόντιες ακτίνες ξεχωριστών εικόνων, που ορίζουν τον κύκλο μίας ενιαίας παράστασης με κέντρο την απεικόνιση του μυθικού αιτίου.

V. Ερμηνεία της παράστασης του ναΐσκου N39(M.Αγ.S1458) με τη Μητέρα των θεών να κρατεί στην αγκαλιά της παιδί.

Το ερώτημα αν η εικόνα της Μητέρας των θεών με ένα παιδί στην αγκαλιά της προκύπτει από τον συγκρητισμό της με μία από τις μητρικές θεότητες, τη Ρέα ή τη Δήμητρα, μπορεί να απαντηθεί από ανάλογες παραστάσεις, στις οποίες οι τελευταίες συναντώνται να κρατούν βρέφος ή παιδί.

Η Ρέα εμφανίζεται σε μία σπάνια απεικόνιση με το βρέφος Δία στην αγκαλιά της σε δύο νομίσματα από τη Λαοδίκεια της Φρυγίας, που χρονολογούνται την περίοδο του Καρακάλλα, δηλαδή, στα έτη μεταξύ 198-217 μ.Χ. Ίσως πρόκειται για τη μοναδική παράσταση της Ρέας με τον Δία στην αγκαλιά της. Όταν η Ρέα εμφανίζεται μαζί με το θεϊκό βρέφος συχνά αυτό εικονίζεται στον βράχο δίπλα της και όχι στην αγκαλιά της.¹⁴⁰¹ Εξάλλου σπάνια είναι και η απεικόνιση του Διός ως βρέφους. Έτσι τούτος εικονίζεται σε

¹³⁹⁷ Οι παραστάσεις ανόδου στα αγγεία (βλ. Β' μέρος, Κεφ.2^ο/VIII), όπου εικονίζονται ο Παν και ο Ερμής με τον κλάδο συνδέονται με την επιστροφή της Κόρης (επίσης με κλάδο εικονίζεται ο Ερμής και στο πόμα της Ολύμπου σε σκηνή, που υπαινίσσεται σύμφωνα με ό,τι έχει αναφερθεί έως τώρα τον ελευσίνιο μύθο). Έτσι η παρουσία του Πανός στον εν λόγω ναΐσκο επιβεβαιώνει, πιστεύουμε, κατά αυτόν τον τρόπο το προτεινόμενο θέμα του.

¹³⁹⁸ Βλ. Α' μέρος, Κεφ.1^ο, σ.115-118.

¹³⁹⁹ Για τη συγχώνευση ή τον συσχετισμό της Εκάτης με την Περσεφόνη βλ. το αττικό ανάγλυφο στο Μ.Λούβρου (Ma2723): Μέρος Β', κεφ.2^ο/IV.

¹⁴⁰⁰ Για την εικονογραφική σύνδεση Πανός και Εκάτης, βλ. παραπάνω, Β' μέρος, κεφ.3^ο/V.

¹⁴⁰¹ Gury, σ.630, αρ.14 και 15.

ένα ρωμαϊκό ανάγλυφο της εποχής του Αυγούστου με τη νύμφη Αμάλθεια να τον κρατεί στην αγκαλιά της. Δύο Κουρήτες ένοπλοι εκατέρωθεν της κτυπούν τις ασπίδες για να καλύψουν τα κλάμματα του παιδιού.¹⁴⁰² Εδώ, όμως, αναγνωρίζεται τόσο η θεϊκή μητέρα, όσο και το θεϊκό βρέφος. Θα μπορούσε η Μητέρα των θεών μέσα στο πλαίσιο του συγκρητισμού της με τη Ρέα, να ερμηνευθεί ως μητέρα του Διός. Η εικόνα της Μητέρας Στευνηνής με τα λιοντάρια της και το τύμπανο να κρατεί το βρέφος Δία σε νομίσματα προερχόμενα από το ιερό, όπου αντανακλάται τοπικός μύθος σύμφωνα με τον οποίο η θεά είναι μητέρα του Διός,¹⁴⁰³ επιβεβαιώνει τη θεωρία αυτή. Ωστόσο, δεν προκύπτει από κανένα εικονογραφικό, τουλάχιστον, στοιχείο του ναΐσκου η βεβαιότητα της ταύτισης αυτής. Κανένα ανάγλυφο της εποχής αυτής με τη Ρέα βρεφοκρατούσα ούτε πριν την έλευση στην Ελλάδα της φρυγικής Μητέρας ούτε μετά εντοπίζεται. Οι δύο μοναδικές παραστάσεις της Ρέας, που αναφέρθηκαν, με τους σαφείς υπαινιγμούς του θέματός τους ανήκουν στη ρωμαϊκή εποχή και προφανώς εξυπηρετούν κάποια θρησκευτικοπολιτική σκοπιμότητα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ενώ η παράσταση της Μητέρας Στευνηνής περιορίζεται μέσα στα στενά πλαίσια ενός εντόπιου μύθου.

Πιο συγγενές στον ναΐσκο N39 είναι το μαρμάρινο αγαλμάτιο EAM 202, που βρέθηκε στην Ελευσίνα, στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης. (Εικ.285) Πρόκειται για ένα ρωμαϊκό αντίγραφο του 2^{ου} αι.μ.Χ. μορφής του δυτικού αετώματος του Παρθενώνα. Εικονίζεται μία καθιστή σε κίστη γυναικεία μορφή, που φορεί χιτώνα και ιμάτιο και κρατεί ένα κοριτσάκι ενδεδυμένο με ποδήρη χιτώνα (ή πέπλο).¹⁴⁰⁴ Είναι πολύ πιθανό να αναπαριστά τη Δήμητρα σε μία υπαινικτική σχέση με την Κόρη, αν και αυτό δεν προκύπτει με βεβαιότητα. Θα μπορούσε, λοιπόν, αυτή η εικόνα να παραπέμψει στην παράσταση του ναΐσκου N39 αν θεωρηθεί μέσα από το πρίσμα της θεοκρασίας της Μητέρας των θεών με τη Δήμητρα. Πουθενά, όμως, αλλού δεν συναντάται η τελευταία να κρατεί την Κόρη σε παιδική ηλικία στην αγκαλιά της, αν και πήλινα ειδώλια της Δήμητρας Κουροτρόφου έχουν βρεθεί και ερμηνεύονται από την έρευνα ως εικόνες της θεάς, που κρατεί την Κόρη ή ένα νεκρό παιδί.¹⁴⁰⁵ Μία νύξη για την ιδιότητα της Δήμητρας ως κουροτρόφου γίνεται μέσα από το επεισόδιο της προσπάθειας της θεάς να κάνει τον Δημοφώντα αθάνατο.¹⁴⁰⁶ Χαρακτηριστική είναι η εικόνα της θεάς με το παιδί Δημοφώντα

¹⁴⁰² Μ.Λούβρου. Κακριδής, Π, εικ.6, σ.24.

¹⁴⁰³ Robert 1981, σ. 358-9, εικ.18. βλ. παραπάνω, σ.206 (Εικ.252).

¹⁴⁰⁴ Καλτσάς, EAM 202, αρ.196, σ.109. Τραυλός 1960β, σ.43-60, πιν.44.

¹⁴⁰⁵ Price 1969, σ.53. Βλ. επίσης, και παραπάνω, Β' μέρος, Κεφ.4^ο/Π, σ.204, όπου η Περσεφόνη εικονίζεται στους αναθηματικούς πίνακες από τους Λοκρούς να κρατεί μικρό παιδί.

¹⁴⁰⁶ Clinton 1992, σ. 31. Αυτό αποτελεί και τον μυθολογικό πυρήνα των θεσμοφορίων, που τονίζει την ιδιότητα αυτή της θεάς και τον γονιμικό χαρακτήρα της λατρείας. Ίσως ο ομηρικό ύμνος προς της Δήμητρα να περιλαμβάνει το μυθολογικό αίτιο των Θεσμοφορίων. Στην Ελευσίνα η λατρεία της Κουροτρόφου

στα γόνατά της, που μας μεταφέρει ο ομηρικός ύμνος (II, στ.260-264), παραπέμποντας έτσι στην εικόνα του ναΐσκου. Όσον αφορά τη Δήμητρα και την κόρη της, αυτές συχνά εικονίζονται σε ένα τρυφερό πλησίασμα, που υποδηλώνει τη στενή σχέση τους, όταν η Περσεφόνη είναι σε ηλικία γάμου. Από το εν άστει ελευσίνιο, ωστόσο, προέρχεται ένα αγαλμάτιο της καθιστής πάνω σε κίστη Δήμητρας, που κρατεί στην αγκαλιά της ένα μικρό κορίτσι με χιτώνα και μιάτιο, που πιθανότατα είναι η Κόρη.¹⁴⁰⁷ Επίσης, ένα αγαλμάτιο από την Τεγέα του 440-30 π.Χ., εικονίζει τη Δήμητρα να κρατεί στον ώμο μικρό κορίτσι με χιτώνα και μιάτιο, ενώ στον τύπο της κουροτρόφου με κορίτσι στα γόνατά της αποδίδεται σε ένα άλλο άγνωστης προέλευσης.¹⁴⁰⁸

Τα παραδείγματα αυτά, που αφορούν τη Ρέα και τη Δήμητρα να κρατούν τα δικά τους παιδιά, αναφέρθηκαν προκειμένου να παραλληλιστούν με τη Μητέρα του ναΐσκου N39. Αυτό θα ήταν πιο λογικό, αν γνωρίζαμε με βεβαιότητα, ότι το παιδί, που κρατεί η Κυβέλη στους μηρούς της είναι κάποιο από τα γνωστά αυτά θεϊκά παιδιά¹⁴⁰⁹ ή ο δικός της Άτις. Από αυτά πιθανότερος θα ήταν ο τελευταίος, όπως υποστήριξε ο J.Vermaseren, ο P.Lambrechts και άλλοι μελετητές, οι οποίοι αναγνώρισαν στα πήλινα ειδώλια της Κύπρου

μαρτυρείται από τον 5ο αι. π.Χ. έως τη ρωμαϊκή περίοδο. Τα θεσμοφόρια με τις σκηνές των γυναικών να θηλάζουν παιδιά αντανακλώνται στις Θεσμοφοριάζουσες του Αριστοφάνη, ενώ το επεισόδιο του Δημοφώντα απηχείται σε έναν ελληνικό μύθο με πρωταγωνίστρια την Ίσιδα, που ακολουθεί το βασικό πρότυπο του ομηρικού ύμνου προς τη Δήμητρα. Σύμφωνα με αυτόν η Ίσιδα πήγε στη Βύβλο για να βρει μία κίστη με το σώμα του Όσιρι. Μόλις έφτασε κάθησε σε μία πηγή, συνάντησε τη βασίλισσα και έγινε τροφός του βασιλικού παιδιού. Η θεά σε μια προσπάθειά της να κάνει το παιδί θάνατο το εμπάπτισε στη φωτιά, αλλά η βασίλισσα σταμάτησε τη διαδικασία από φόβο για τον γιο της. Βλ. επίσης, Κοντολέων 1961-62, σ.288-89.

¹⁴⁰⁷ Miles, ανάγλυφο S 1429, σ. 220, αρ.14, πιν.40.

¹⁴⁰⁸ Beschi, σ.870, αρ.302 και 300, αντιστοίχως. Ένα ανάγλυφο στη Βιέννη εικονίζει τη Δήμητρα καθιστή με την ιδιότητα ίσως της Κουροτρόφου, την Κόρη με δάδες, που πλησιάζει ένα μικρό παιδί σε λίκνο, και έναν άνδρα. Η σκηνή ερμηνεύεται ως εξαγνισμός ενός θνητού παιδιού ή «παράστασις», παρουσίαση στις Κουροτρόφους – θεές, ή, αλλιώς, ως η ιερή οικογένεια της Ελευσίνας, Δήμητρα – Κόρη – το μυστικό παιδί και ο Δίας. Η Κόρη κρατεί δάδες στραμμένες προς το παιδί, ενώ τα παραδείγματα εξαγνισμού ή αθανασίας μέσω της φωτιάς δεν είναι σπάνια στην ελληνική μυθολογία: Price 1978, σ. 119-120. Με το όνομα Πολύτροφος συναντάται στα σχόλια του Καλλιμάχου (Ύμνος εις Δήμητρα (VI) ως θεϊκή τροφός βασιλέων: στην Ελευσίνα του Δημοφώντα (Ομ.Υμ. II, στ.233) ή του Τριπτολέμου, ή του Πλούτου ή του Ιάκχου, στη Σικυώνα του βασιλιά Ορθόπολι. Το θέμα της ανατροφής ενός βασιλιά ή ενός ήρωα με νέκταρ και αμβροσία (συνήθως για να γίνουν θάνατοι) συνδέεται με τις θεϊκές τροφούς. Τα επίθετα Κουροτρόφος, παιδοτρόφος, παιδόφιλη αναφέρονται σε αυτή στον Ορφικό Ύμνο (48. 2-3) και τον Ησύχιο. Από τη Βοιωτία προέρχεται η επιγραφή: «Δημήτηρ Κουροτρόφος Αχαιά» (SEG XLIV, 1994, αρ. 1744, σ. 576). Συναντάται ως κουροτρόφος στην Κρήτη και τη Γόρτυνα, στην Κω, την Κνίδο, την Κόρινθο (Ακροκόρινθος) και ως τροφός του Τροφώνιου στη Λειβαδιά (Παυσ. IX 39. 4-5) Σημαντικά ιερά της, όπου λατρευόταν ως Κουροτρόφος είχαν ιδρυθεί στη Νότια Ιταλία: στη Γέλα (Θεσμοφόριο), στον Τάραντα και τη Σικελία ως Επιλυσαμένη ή Ελεύθα. Στην Κόρινθο στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης ανάμεσα στα πήλινα ειδώλια, που βρέθηκαν, εντοπίστηκαν αρκετά με μορφές παιδιών, αγοριών και ενός κοριτσιού. Κάποια από αυτά είναι γυμνά και φέρουν πύλο στο κεφάλι. Βλ. Merker, σ.73. Πολλά από τα ειδώλια αυτά υποδεικνύουν τη σχέση της Δήμητρας με την ανθρώπινη γονιμότητα και ενισχύουν τον ρόλο της ως κουροτρόφου. Το αξιοσημείωτο είναι ότι ειδώλια κουροτρόφων βρέθηκαν ελάχιστα στο ιερό (Merker: MF-13558 και MF-71-54). Τα ειδώλια των παιδιών συνδέονται και με τον χθόνιο χαρακτήρα των θεοτήτων. Ίσως πρόκειται για εικόνες παιδιών, που πέθαναν και παραδίδονται στη φροντίδα της βασίλισσας του Κάτω Κόσμου. Βλ. Merker, σ. 70. Βλ. και παραπάνω, σ.209-210.

¹⁴⁰⁹ Εκτός, δηλαδή, κι αν πρόκειται για τη συγχωνευμένη θεά Κυβέλη-Δήμητρα που κρατεί την Κόρη ή την Ρέα-Κυβέλη που κρατεί τον Δία.

την Κυβέλη που κρατεί τον Άττι. Το ίδιο επιχειρήθηκε και στα ειδώλια από την Όλυνθο, το Άργος και τις Ερυθρές.

Είναι, όμως, απαραίτητο να σημειωθεί ότι τόσο στον ναΐσκο (N39) όσο και σε όλα τα παράλληλά του όπου αναγνωρίζεται με βεβαιότητα η θεά από τα σύμβολά της, το βρέφος, που κρατεί δεν φέρει μυτερό σκούφο, ενώ σε όσα υπάρχει το κάλυμμα αυτό στο κεφάλι του η μορφή, που το κρατεί, δεν μπορεί να ταυτιστεί.¹⁴¹⁰

Σε ένα πήλινο ειδώλιο από το ιερό της Κυβέλης στην Πέργαμο μία γυναίκα θηλάζει παιδί. Στις Φερές ένα ειδώλιο στον τύπο της Κουροτρόφου φέρει πόλο στην κεφαλή.¹⁴¹¹ Σε μία μόνο εικόνα αναγνωρίζεται ασφαλώς ο Άττις, στην οποία παριστάνεται ως παιδί, όχι στην αγκαλιά της Κυβέλης, αλλά δίπλα της.¹⁴¹²

Τα ειδώλια της θεάς με το βρέφος, που φέρει μυτερό σκούφο από την Κύπρο, τα οποία οι J.Vermaseren και P.Lambrechts ερμηνεύουν ως Κυβέλη και Άττι, ίσως ανήκουν στη λατρεία μιας διαφορετικής θεότητας.¹⁴¹³ Στην Κύπρο η λατρεία της θεάς Παφίας ως Κουροτρόφου είναι δεδομένη. Στο ιερό της ευρέθησαν ειδώλια κουροτρόφων, που κρατούν σπαργανωμένο παιδί με μυτερό σκούφο. Η θεά αυτή ταυτίζεται με την Αφροδίτη συνιστώντας μία μεγάλη θρησκευτική οντότητα που συγκεντρώνει όλες τις ιδιότητες και επιτελεί όλες τις λειτουργίες. Η θεά εμφανίζεται με βρέφος ή παιδί γυμνό σε ένα πήλινο ειδώλιο από τον ναό της Αστάρτης στο Κίτιο του 4^{ου} αι. π.Χ. Είναι ένθρονη με το δεξί χέρι να σηκώνει το μιάτιο που καλύπτει το κεφάλι της.¹⁴¹⁴ Είναι προστάτιδα των παιδιών και της ζωής. Ο μυτερός σκούφος, εντάσσεται εύλογα μέσα σε ένα ανάλογο με της Κυβέλης

¹⁴¹⁰ Gasparro 1985, σ. 31, η οποία σημειώνει ότι σε ένα από τα ειδώλια από την Κύπρο η θεά φέρει τειχόμορφο στέμμα (αρ.ευρ. 3590: Lambrechts 1962, σ. 46 και πιν. 8 και CCCAII, αρ.719), ενώ σε δύο άλλα ο θρόνος πλασιώνεται από λιοντάρια 3494 και 3517, πιν. 10-11): χαρακτηριστικά γνωρίσματα της Κυβέλης, που επιτρέπουν την ασφαλή ταύτισή της. Μια προσεκτικότερη, ωστόσο, ματιά στο ειδώλιο αρ. 3494/CCCAII, αρ.721, οδηγεί στην παρατήρηση ότι το βρέφος απουσιάζει, ενώ στο αρ. 3517 λείπουν τα λιοντάρια. Το τειχόμορφο στέμμα, θεωρούμε, ότι δεν αποτελεί ασφαλές κριτήριο για την ταύτιση της θεάς ως Κυβέλης, αφού δεν αποτελεί αποκλειστικό χαρακτηριστικό της. Στο ειδώλιο CCCAII, αρ. 717, ο Vermaseren διακρίνει αναξυρίδες στα πόδια του παιδιού, ενώ στο ειδώλιο CCCAII, αρ.713 ίσως ο σκούφος του παιδιού να έχει πτερύγια. Χαρακτηριστικό αυτού του ειδωλίου είναι ο αρχαϊκός τρόπος ένδυσης της θεάς, η οποία φέρει πέπλο, χιτώνα και μιάτιο ριγμένο στους ώμους σαν επίβλημα στον τύπο των αρχαϊκών καθιστών γυναικείων μορφών της Ιωνίας. Πιθανότατα πρόκειται για το μοναδικό ίσως από τα ειδώλια, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί την περίοδο αυτή. Μπορεί όμως, να συμβιβαστεί η ερμηνεία του βρέφους ως Άττιος με την αρχαϊκή εποχή; Βλ. σχετικά παρακάτω.

¹⁴¹¹ Ειδώλια κουροτρόφων έχουν βρεθεί στις Φερές: σε τάφο βρέθηκε ειδώλιο όρθιας κουροτρόφου θεάς, που φορά χιτώνα και μιάτιο και πόλο στο κεφάλι. Κρατά παιδί μπροστά στο στήθος της (M.Βόλου 5005), το οποίο καλύπτει με το μιάτιό της, ενώ ειδώλιο καθιστής κουροτρόφου σε θρόνο βρέθηκε στα χώματα παλαιάς λαθρανασκαφής στις Φερές. Βλ.Χρυσοστόμου, σ. 111. Για το καθιστό ειδώλιο, βλ. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη Ο., Υπερεία Α', 1959, σ.59, εικ. 1.

¹⁴¹² Β' μέρος, κεφ.4^ο/I, σ. 206-7.

¹⁴¹³ Εξάλλου, η άποψη του J.Vermaseren ότι αυτά ανήκουν στην αρχαϊκή εποχή, έρχεται σε αντίφαση με την εξέλιξη της λατρείας της Κυβέλης και του Άττιος, καθώς αυτή την περίοδο δεν υπάρχουν ούτε στην Ανατολή ούτε στις ελληνικές πόλεις της Μ.Ασίας ενδείξεις λατρείας του Άττιος είτε ως θεού ισότιμου της Μητέρας είτε ως υιού της. βλ. σχετικά, παραπάνω, σ.244.

¹⁴¹⁴ Karageorghis 1998, σ. 205, αρ.153.

μυθολογικό πλαίσιο, που αφορά την Αφροδίτη και αυτό είναι η σχέση της με τον Άδωνι. Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Άδωνις τίθεται στην προστασία της θεάς και μετά τον θάνατό του αυτός αποκτά την ίδια ιερή σχέση με αυτή, που χαρακτηρίζει την Κυβέλη και τον Άττι, δηλαδή μητέρας – υιού, προστάτιδας – θνήσκοντος θεού, που συμβολίζει την αναγέννηση της φύσης.¹⁴¹⁵

Ο Άδωνις συναντάται με μυτερό σκούφο, όπως ο Άττις, σε δύο απουρικά αγγεία του β' μισού του 4^{ου} αι.π.Χ., όπου απεικονίζεται σε προτομή με φτερά στους ώμους.¹⁴¹⁶ Είναι πιθανότερο, λοιπόν, τα ειδώλια από την Κύπρο να αποτελούν εικόνες της Μεγάλης θεάς Παφίας Αφροδίτης σε μία συμβολική παράστασή της ως μητέρας του Άδωνι. Ωστόσο, όπως και στην περίπτωση της Κυβέλης, έτσι και εδώ δεν μπορεί με βεβαιότητα να ταυτιστεί η σχέση αυτή μια και ο Άδωνις πουθενά αλλού δεν συναντάται στην αγκαλιά της Αφροδίτης (όπως και ο Άττις στην αγκαλιά της Κυβέλης). Πρόκειται πάντως για μία κουροτρόφο θεά, που σχετίζεται περισσότερο με τη λατρεία της Αφροδίτης και λόγω του τόπου προέλευσης αλλά και λόγω απουσίας των συμβόλων της Κυβέλης.

Τα αρχαϊκά ειδώλια κουροτρόφων, που εικονίζουν γυναίκες να κρατούν είτε όρθιες ένα κοριτσάκι με μυτερό κάλυμμα στο κεφάλι, είτε καθιστές στην αγκαλιά τους από την Μύρινα, την Καπούα, την Κεντορίπα και την Κόρινθο, ή τα ειδώλια γυναικών, που φέρουν μυτερό σκούφο στο κεφάλι από την Άσσο, την Τροία και τη Σμύρνη, καθώς και το ειδώλιο ενός σπαργανωμένου βρέφους σε κούνια με μυτερό σκούφο από τη Θήβα,¹⁴¹⁷ προβληματίζουν ως προς την εξήγηση του καλύμματος αυτού. Είναι, λοιπόν, πιθανόν να μην αποτελεί συμβολισμό συγκεκριμένου προσώπου αλλά να δηλώνει μία απλή πρακτική της καθημερινής ζωής.

Το ειδώλιο της Κυβέλης από το Άργος παρουσιάζει τα ίδια προβλήματα με τον ναϊσκο N39. Η ταύτιση του βρέφους δεν είναι ασφαλής. Ο Σ.Χαριτωνίδης υποστηρίζει ότι περισσότερο σχετίζεται με τον τύπο της Κυβέλης, που έχει λιοντάρι στους μηρούς της παρά με τον τύπο της Κουροτρόφου.¹⁴¹⁸ Τα ειδώλια της Ολύνθου και των Ερυθρών μας προσφέρουν τις ενδείξεις για τον Άττι (δηλαδή, τον μυτερό σκούφο, που, όμως, δεν αποτελεί ασφαλές τεκμήριο αναγνώρισης του Άττιος, όπως οι αναξυρίδες), αλλά όχι για την Κυβέλη. Πιθανότατα, κι εδώ ο μυτερός σκούφος είναι γενικό διακριτικό γνώρισμα βρέφους. Αυτού του είδους το τριγωνικό κάλυμμα φέρουν συνήθως νέοι και άνδρες, αλλά

¹⁴¹⁵ Σχετικά με τους θνήσκοντες θεούς, βλ. παραπάνω, σ.212.

¹⁴¹⁶ Servais-Souez, αρ.Ι και Ια.

¹⁴¹⁷ Winter, αρ.4,7,8/σ.54, αρ.6/σ.55, αρ.2/σ.141, αρ.5,7/σ.152, αρ.4/σ.155. Για βρέφος από τη Θήβα Winter, 1903, Μέρος ΙΙ, τομ.ΙΙΙ2, αρ.12/σ.272 και AM X, 1885, πιν.ΙV1,στ.82.

¹⁴¹⁸ Charitonides, σ.414-15, εικ.1. Ο μελετητής ταυτίζει το βρέφος με τον Άττι, αλλά δεν το τεκμηριώνει.

επίσης και φασκιωμένα βρέφη, και λειτουργούσαν ως προστατευτικά της κεφαλής παιδιών.¹⁴¹⁹

Όλες αυτές οι περιοχές είναι άγνωστο αν είναι κέντρα λατρείας μιας θεάς κουροτρόφου ή συγκεκριμένης θεάς, που φέρει και την ιδιότητα της Κουροτρόφου, είναι πολύ πιθανό, όμως, τα ειδώλια, που βρέθηκαν εκεί να αποτελούν εικόνες της.¹⁴²⁰ Το ειδώλιο γυναικός, που θηλάζει, από το ιερό της Κυβέλης στην Πέργαμο ενισχύει την άποψη αυτή.

Η T.Price παρουσιάζει μία ιδιαίτερη κατηγορία ειδωλίων από τη Μέδμα, αποικία των Λοκρών στην Κ.Ιταλία, που χρονολογούνται στο α΄ μισό του 5^{ου} αι.π.Χ. και εικονίζουν γυναικεία μορφή καθιστή να κρατεί τη μικρή μορφή φτερωτού νεανία, και τα ερμηνεύει ως εικόνες της Περσεφόνης, που κρατεί την ψυχή των νεκρών. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι αυτά ευρέθησαν στο ιερό της Κόρης, το Περσεφόνειο, αντικατοπτρίζοντας το νόημα των κειμένων των ορφικών πλακιδίων¹⁴²¹ του 4ου αι.π.Χ., που εκφράζει την ορφική και πυθαγόρεια διδασκαλία σχετικά με την επιστροφή της ψυχής και της ζωής μετά τον θάνατο. Η μορφή, που κρατεί, συνήθως είναι αγόρι, αλλά όχι σπάνια, και κορίτσι. Ο νοηματικός πυρήνας των ορφικών πινακίδων είναι το κλειδί για την ερμηνεία αυτών των ειδωλίων, σύμφωνα με την T.Price. Η ψυχή του νεκρού, ανδρός ή γυναικός, συχνά πτερωτή, βρίσκει καταφύγιο στο στήθος της Κυρίας του χθονίου βασιλείου, η οποία θα τη γεννήσει και θα την αναθρέψει στην άλλη ζωή.¹⁴²²

Η πιθανότητα το παιδί στον ναΐσκο N39 να είναι κορίτσι δεν μπορεί να αποκλειστεί, καθώς δεν είναι ευδιάκριτο λόγω της διάβρωσης του μαρμάρου αν καλύπτεται και το επάνω μέρος του κορμού από ένδυμα, που ίσως να μην είναι μέρος του ιματίου (βλ.σχ.15).¹⁴²³ Ίσως η συγχωνευμένη φρυγική Μητέρα των θεών με τη Δήμητρα κρατεί εδώ μία παιδική μορφή, που είτε τίθεται υπό την προστασία της είτε ανακτά τη δυνατότητα επαναφοράς του στη ζωή. Η χθόνια αυτή διάσταση, που πρέπει να λάβει η θεά όπως η τελευταία νοηματική αυτή προσέγγιση υπαγορεύει, δεν μπορεί να βεβαιωθεί στον ναΐσκο μας καθώς αυτός προέρχεται από την αθηναϊκή αγορά και όχι από κάποιον τάφο ή χθόνιο ιερό. Η εποχή, ωστόσο, στην οποία ανήκει, είναι εμποτισμένη με τις ιδέες της ορφικής και πυθαγόρειας διδασκαλίας.

¹⁴¹⁹ Merker, σ.73.

¹⁴²⁰ Οι μαρτυρίες για την ύπαρξη λατρείας της Κουροτρόφου στα νησιά εκτός από την Κρήτη, την Κύπρο και τη Ρόδο δεν είναι πλούσιες. Στην Κύπρο ανατίθεντο στην Αφροδίτη πήλινα ειδώλια παιδιών, ανάλογα με εκείνα, που βρέθηκαν στην Κόρινθο στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης. Βλ.Merker, σ. 71.

¹⁴²¹ Βλ. παραπάνω, Β΄ μέρος, Κεφ.4^ο/II, σ.209-210.

¹⁴²² Price 1969, σ.53-4.

¹⁴²³ Κάποια ίχνη στο άνω μέρος ίσως είναι αναγλυφικά που δηλώνουν ένδυμα ή ίσως οφείλονται σε διάβρωση του μαρμάρου.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, θεωρούμε, πως είναι λογικότερο να συμπεράνουμε πως στον ναΐσκο N 39 από την Αγορά το παιδί, που φέρει η αναγνωρισμένη από τη φιάλη και το είδος του αναγλύφου (ναΐσκος), που τη φιλοξενεί, Κυβέλη, ίσως δεν έφερε στο κεφάλι μωτό σκούφο. Πρόκειται για ένα και μοναδικό έως τώρα εύρημα αυτού του τύπου αθηναϊκής προέλευσης. Οι σπάνιες αυτές απεικονίσεις της Κυβέλης με βρέφος στην αγκαλιά της έρχονται σε αντίθεση με την πληθώρα των ειδωλίων της Κύπρου. Θεωρώντας το στοιχείο αυτό επαρκές για την αποσύνδεση της Κύπρου από τη Μητέρα του ναΐσκου N39, πιστεύουμε ότι επιτρέπει παράλληλα τον αποσυσχετισμό της Κυβέλης από τον μωτό σκούφο του βρέφους ή τουλάχιστον την ταύτιση του τελευταίου (ακόμη κι αν υπήρχε σκούφος)¹⁴²⁴ με τον Άττι. Πιθανότατα πρόκειται για τη Μεγάλη θεά, που λατρεύεται ως κουροτρόφος με ό,τι αυτή η ιδιότητα συνεπάγεται.

Ο M.Munn διατυπώνει μία ενδιαφέρουσα άποψη, ως προς τον τύπο της θεάς στον συγκεκριμένο ναΐσκο, τον οποίο χρονολογεί στην ελληνιστική περίοδο. Θεωρεί, πως το παιδί στους μηρούς της θεάς αντικαθιστά το λιοντάρι ως νέο σύμβολό της σε μία εποχή που χαρακτηρίζεται από πνεύμα ειρήνης. Στην ιδιότητα αυτή της θεάς ως φορέα ειρήνης αρμόζει να τη συνοδεύει περισσότερο ένα παιδί παρά ένα λιοντάρι.¹⁴²⁵

Αυτό, όμως, δεν είναι αρκετό για να δικαιολογήσει τον τύπο της θεάς. Εξάλλου, όπως ήδη αναφέρθηκε, ο εν λόγω ναΐσκος είναι το μοναδικό δείγμα της ιδιότητας της θεάς ως κουροτρόφου στην Αθήνα, όπου τον 4^ο αι.π.Χ. είχε καλλιεργηθεί πνεύμα ειρήνης και οι αξίες της κοινωνίας της είχαν αναθεωρηθεί. Θα έπρεπε, επομένως, να αποτελεί μία διαδεδομένη εικόνα, προκειμένου να ενισχυθεί η ιδέα, που αντικατοπτρίζει, όπως συνέβη με τους ναΐσκους, που φέρουν την εικόνα της θεάς συνοδεία του Ερμή, της Εκάτης και του Πανός.¹⁴²⁶ Αν το λιοντάρι δηλωτικό εξουσίας και κυριαρχίας, αντικαταστάθηκε από το παιδί, με σκοπό τον συμβολισμό της ειρήνης, τότε μάλλον θα έπρεπε να αντικατασταθεί και στους περισσότερους τουλάχιστον ναΐσκους της Κυβέλης.

Η εικόνα δεν πρέπει πιστεύουμε να αποσυνδεθεί από την ιδιότητα της θεάς ως προστάτιδας των παιδιών και της ζωής. Όπως διαπιστώνεται μέσα από τη γενικότερη μελέτη της λατρείας της κουροτρόφου,¹⁴²⁷ η Κυβέλη ποτέ δεν λατρεύτηκε συστηματικά ως

¹⁴²⁴ Ο σκούφος δεν αποτελεί τεκμήριο αναγνώρισης χωρίς τις αναξυρίδες, όπως αποδείχθηκε από τις εικόνες του Άττιος ως παιδιού, που παρουσιάστηκαν στο Β' μέρος (σ.207, σημ.729), όπου φορεί πάντα το φρυγικό παντελόνι, εκτός από τις φορές εκείνες, στις οποίες εικονίζεται ως φασκιωμένο βρέφος, που δεν είναι η περίπτωση μας.

¹⁴²⁵ Munn, σ.347 και σημ.123.

¹⁴²⁶ Βλ. παραπάνω, κεφ.2^ο/I.

¹⁴²⁷ Η Κουροτρόφος είναι μία όψη μιας θεάς της γονιμότητας, ενώ σχεδόν κάθε ελληνική θεότητα φέρει αυτή την ιδιότητα που σχετίζεται με τη γονιμότητα, την οποία θεές όπως η Άρτεμις και η Αθηνά δεν αναμένεται να εμφανίζουν. Μερικές φορές, αλλά όχι πάντα, μία γονιμική λατρεία συνδυάζεται με αυτή της Κουροτρόφου, όπως στο ιερό της Μαλοφόρου στον Σελινούντα της Σικελίας. Αλλού η Κουροτρόφος

Κουροτρόφος. Αυτή καθεαυτή η λατρεία της ως Μητέρα των θεών επικάλυπτε όλες τις επιμέρους ιδιότητες σαν ένα ενιαίο φάσμα, που αναλυόταν ενίοτε σε εκφάνσεις και λειτουργίες ανάλογα με τις συγκεκριμένες ανάγκες των λατρευτών.

VI. Παρατηρήσεις και συμπεράσματα, που αφορούν την ταύτιση των συμπληρωματικών μορφών των αττικών ναϊσκων μέσα στο πλαίσιο της θεοκρασίας με τη Δήμητρα και τη συγγώνευση του νοήματος της εικονογραφίας των αττικών ναϊσκων με τον ελευσινακό μύθο. 4^ο επίπεδο ερμηνευτικής προσέγγισης.

Στο αναθηματικό ανάγλυφο Μ.Αγοράς S1251 από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας του 4^{ου} αι. π.Χ. εικονίζεται η θεϊκή τριάδα της Ελευσίνας: η ένθρονη Δήμητρα με φιάλη και σκήπτρο, δίπλα της όρθια η Κόρη, που κρατεί λοξά μία μακριά δάδα με χιτώνα και ιμάτιο, ένας νεανίας με χιτωνίσκο και χλαμύδα, που κρατεί στο αριστερό του χέρι τον Πλούτο¹⁴²⁸ και κέρας Αφθονίας, ενώ στο υψωμένο δεξί δυσδιάκριτο αντικείμενο, που είτε έχει μείνει ανερμήνευτο είτε έχει ερμηνευθεί ως πολύ κοντός πυρσός ή ρυτό. Στα δεξιά εικονίζονται λατρευτές σε μικρότερη κλίμακα.¹⁴²⁹ (Εικ.286) Στα ανάγλυφα S1646 του Μ.Αγοράς από την Αρχαία Αγορά (Εικ.287) και 2661 (Εικ.288) του Μ.Ακρόπολης από την Ακρόπολη, που χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ. εικονίζεται το ίδιο θέμα με μικρές διαφοροποιήσεις. Σε αυτά η μορφή του χλαμυδοφόρου έχει το δεξί χέρι κατεβασμένο και δεν κρατεί κανένα αντικείμενο.¹⁴³⁰

συνδέεται με μία μυστική ή επιτύμβια λατρεία όπως αυτή της Περσεφόνης στους Λοκρούς. Η Γη από τον 7ο έως και τον 5ο αι. π.Χ., συγγέεται με τη Μητέρα των θεών. Βλ. Price 1978, σ. 3-12. Η Γη τρόφος του Διός αναφέρεται από τον Ησίοδο (Θεογονία, στ. 479) και πάντων τροφός από τον Ευριπίδη (Φοίνισσες, στ. 686): «πάντων Γα τροφός». Λατρευόταν στην Ελευσίνα με τον Ερμή Εναγώνιο και τις Χάριτες (IG I³, 5). Ονομάζεται Κουροτρόφος στον Ομηρικό Ύμνο, XXX.5. Βλ. Price ο.π., σ. 191-192. Η θεά στους δήμους της Αττικής, Ελευσίνα, Πειραιά, Σούνιο, Μαραθώνα, Ερχία σύμφωνα με τις φιλολογικές κι επιγραφικές μαρτυρίες στην κλασική και στις ύστερες περιόδους αποκαλείται απλά κουροτρόφος (Για τους δήμους βλ. Daux, σ.603-34: ημερολόγιο του δήμου των Ερχίων). Σύμφωνα με φιλόλογους και επιγραφολόγους συγγέεται με άλλες θεότητες όπως η Εκάτη, η Δήμητρα, η Αρτεμις, η Γη (Price ο.π., σ. 107-108). Για την Αθήνα, βλ. Τραυλός, σ.28, όπου αναφέρεται το ιερό της Γης Κουροτρόφου δυτικά της Ακρόπολης. Μαρτυρία για την ύπαρξη λατρείας της Κουροτρόφου στον Πειραιά προσφέρει μία επιγραφή που βρέθηκε χαραγμένη σ' έναν βοιωτικό αμφορέα στη Μουνιχία: Νικό]στρατη Κο[υ]ροτρό[φω]. Βλ. Δραγάτσης 1884, σ.194, 6. Ίσως ελληνιστικής εποχής. Μπορεί να προέρχεται είτε από ένα μη ανεσκαμμένο κουροτροφείο είτε πιθανότατα να συνδέεται με την τοπική λατρεία της Μητέρας των θεών και το Μητρώο. Το αττικό αναθηματικό ανάγλυφο, που αναπαριστά τη θεά να προσφέρει ένα λουλούδι κομμένο στον νεαρό καθιστό Άττι, φέρει μια αναθηματική επιγραφή από τη Τιμοθέα, τη μητέρα, που της προσφέρει τα παιδιά της «κατά πρόσταγμα», συνδέοντάς την έτσι με την προστασία των παιδιών. Βλ. Price ο.π., σ. 120.

¹⁴²⁸ Το θεϊκό παιδί, που εμφανίζεται στις ελευσίνιες παραστάσεις και που η γέννησή του αναγγέλλεται κατά τα μυστήρια, πρόκειται για τον Πλούτο (με κέρας αφθονίας, γυμνό ή με ιμάτιο και ίσως στάχυα): Clinton 1992, σ. 96.

¹⁴²⁹ Πινγιάτογλου, σ.211-13, εικ. 1.

¹⁴³⁰ ο.π., εικ.2 και εικ.3, αντιστοίχως. Το ανάγλυφο Μ. Ακρόπολης 2661 έχει συσχετισθεί με τα άλλα δύο από την αθηναϊκή αγορά από ορισμένους μελετητές όπως η Güntner: σ.55 κε.

Η ερμηνεία της ανδρικής μορφής παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς οι μορφές, που σχετίζονται με τον ελευσινιακό κύκλο είναι τρεις: ο Ίακχος, ο Ευβουλέας και ο Τριπτόλεμος. Για την ταύτιση της χλαμυδοφόρου μορφής των αναγλύφων ως Ιάκχου σημαντική είναι η πληροφορία του Πausanias,¹⁴³¹ ότι στο ιερό της Δήμητρας κοντά στο Δίπυλο υπήρχαν αγάλματα της θεάς, της Κόρης και του Ιάκχου. Ο περιηγητής αναφέρει ρητώς για τον Ίακχο ότι κρατούσε δάδα, την οποία πιθανώς κρατά και ο νεανίας του αναγλύφου S1251. Ο τόπος εύρεσης των τριών αναγλύφων υποδεικνύει ως πιο πιθανή την ανάθεσή τους σε άλλο ιερό, δηλαδή το εν άστει Ελευσίνιο στη ΒΔ πλαγιά της Ακρόπολης. Εκτός από τις παραπάνω μορφές έχει συζητηθεί επίσης και η ταύτιση του νεανία των αναγλύφων με τον Ερμή. Η Σ.Πινγιάτογλου¹⁴³² υποστηρίζει ότι απουσιάζουν τα διακριτικά αναγνωριστικά σύμβολα, όπως το κηρύκειο, ο πέτασος ή τα πτερωτά σανδάλια και δεν θεωρεί ότι αυτά μπορεί να αποδίδονται γραπτά, γιατί τα σύμβολα των θεαίνων αποδίδονται ανάγλυφα. Το γεγονός ότι ο Ερμής θεωρείται αγγελιοφόρος και παιδοφόρος θεός,¹⁴³³ που επιβεβαιώνεται από τον ομηρικό ύμνο στη Δήμητρα,¹⁴³⁴ θα μπορούσε να αντανακλάται στην εικονογραφία αυτών των αναγλύφων καθιστώντας έτσι την ταύτιση του νεανία με τον Ερμή πιθανή.¹⁴³⁵ Όμως, η Σ.Πινγιάτογλου αποκλείει αυτή την υπόθεση λόγω της απουσίας των συμβόλων και του γεγονότος ότι ο θεός δεν αποτελεί τριάδα με τη Δήμητρα και την Κόρη στην εικονογραφία ή τις φιλολογικές πηγές. Αντίθετα θεωρεί πιο πιθανή την ταύτιση της μορφής με τον Τριπτόλεμο και συμπληρώνει υποστηρίζοντας ότι το σύμπλεγμα Τριπτολέμου-Πλούτου, που εικονίζεται σύμφωνα με τη συγγραφέα στα εν λόγω ανάγλυφα, βασίζεται πιθανότατα σε κάποια δημιουργία του 4^{ου} αι.π.Χ.¹⁴³⁶

Ο Κ. Clinton ταυτίζει τον χλαμυδοφόρο με τον Ευβουλέα αντί για τον Ίακχο ή τον Τριπτόλεμο μέσω του αναγλύφου του Λακρατεΐδη, και αναγνωρίζει στο υψωμένο δεξί του χέρι μία κοντή δάδα. (Εικ.284) Την ίδια άποψη έχει και για τα υπόλοιπα παρόμοια ανάγλυφα, που αναπαριστούν την τριάδα.¹⁴³⁷ Αυτή η θεϊκή τριάδα, νομίζω, βρίσκει το

¹⁴³¹ Πausanias, 1, 14, 1 και 1, 2, 4.

¹⁴³² Όσον αφορά την ταύτισή του με τον Ευβουλέα βλ. Πινγιάτογλου, σ.215-6 και το ανάγλυφο του Λακρατεΐδη.

¹⁴³³ Ο Ερμής, που ως Κουροτρόφος δεν λατρεύεται ξεχωριστά θεωρείται ο κατεξοχήν παιδοφόρος θεός. Εμφανίζεται σε ένα αρχαϊκό ανάγλυφο από την Ακρόπολη να οδηγεί τον χορό των τριών νυμφών, ακολουθούμενος από ένα παιδί, που ερμηνεύεται ως ανάθημα γονέων για το παιδί τους: Payne -Young, πιν.128, 3 αρ. 702.

¹⁴³⁴ στ. 485-89: μετά την εγκατάσταση της θεάς και της Κόρης στον Όλυμπο δίπλα στον Δία, αναφέρεται ότι οι δύο θεές στέλνουν τον Πλούτο στους ανθρώπους.

¹⁴³⁵ Σε αυτά τα ανάγλυφα η Κ. Bemann αναγνωρίζει τον Ερμή, που κρατεί κέρας. Βλ. Bemann, σ. 213, ανάγλυφο B11 και σ.214 ανάγλυφο B12. Βλ. παραπάνω, σ.324.

¹⁴³⁶ Ο Πλούτος αντικατέστησε βαθμιαία και κυρίως από τα μέσα του 4^{ου} αι.π.Χ. τα στάχνα που κρατούσε ο Τριπτόλεμος σε πρωϊμότερες απεικονίσεις. Την περίοδο αυτή η προσωποποίηση του Πλούτου κέρδισε ιδιαίτερη δημοτικότητα: Πινγιάτογλου, σ.218-20.

¹⁴³⁷ Clinton 1992, σ.56, εικ.5.

παράλληλό της στους ναΐσκους. Σε έναν από αυτούς ο Ερμής φαίνεται να κρατεί μία κοντή δάδα ανάποδα (N15) και σε άλλους τρεις ένα επίμηκες αντικείμενο, που ίσως πρόκειται για δάδα κοντή ή κέρασ αφθονίας (N9, N21, N33).¹⁴³⁸ Δεν είναι τυχαία εκεί η ένδυση της δαδούχου με χιτώνα και μιάτιο. Ο ενδυματολογικός αυτός κώδικας, όπως προαναφέραμε, πιθανώς αποτελεί προϊόν συγχώνευσης της Εκάτης και της Περσεφόνης.¹⁴³⁹

Το χαρακτηριστικότερο στοιχείο της αττικής αγγειογραφίας και συγκεκριμένα του 5^{ου} αι.π.Χ. είναι η σπονδή κατά την αναχώρηση του Τριπτολέμου, που ερμηνεύεται πέρα από αποχαιρετιστήρια και ως συμβολική της ειρήνης. Η E.Simon¹⁴⁴⁰ παρατηρεί, ότι κατά τον 4^ο αι.π.Χ. η σπονδή απουσιάζει στην πλειοψηφία των ελευσινιακών θεμάτων, καθώς ο ειρηνευτικός ρόλος του Τριπτολέμου έχει αποσαφηνιστεί πλέον τόσο, που η αναπαράσταση της σπονδής ήταν περιττή. Γνωρίζουμε, ότι η ειρήνη διαδραμάτισε τον πιο σημαντικό ρόλο στην αθηναϊκή πολιτική αυτή την περίοδο καθώς αφορούσε τις σχέσεις της τόσο με τη Σπάρτη όσο και με την Περσία.¹⁴⁴¹ Όταν ο δαδούχος Καλλίας στον πρώιμο 4^ο αιώνα προσπαθούσε να μεσιτεύσει την ειρήνη μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης επικαλέστηκε την αποστολή του Τριπτόλεμου, που είχε σαφή ειρηνευτικό χαρακτήρα, ως πρότυπο που θα έπρεπε να ακολουθηθεί.¹⁴⁴²

Υπό το πρίσμα αυτό γίνεται κατανοητή η υποστήριξη αυτών των τάσεων από την ελευσινιακή εικονογραφία. Χαρακτηριστική επίσης είναι και η παρουσία του Ερμή στη σκηνή της συμφιλίωσης κατά την επιστροφή της Δήμητρας και της Κόρης στον Όλυμπο σε μία υστεροαρχαϊκή μελανόμορφη υδρία του ζωγράφου του Αντιμένου.¹⁴⁴³ Εδώ δεν διαπιστώνεται μόνο η συμμετοχή του θεού στο γνωστό ελευσίνιο μύθο, αλλά μπορεί να αναγνωρίσει κανείς στον αγγελιοφόρο των θεών και μία άλλη ιδιότητα, αυτή του ειρηνοποιού.¹⁴⁴⁴

¹⁴³⁸ βλ. παραπάνω, υποκεφ.Π.

¹⁴³⁹ Η ομοιότητα της Κόρης, που έχει υψηλό κότσο στο ανάγλυφο M.Αγ. S689 (Miles, αρ.13, πιν.39) με τον τύπο της δαδούχου των ναΐσκων και η μακριά κόμη της Εκάτης στο ανάγλυφο M.Αγ. S2344 (Miles, αρ.11-12, πιν.39), που παραπέμπει στην Κόρη, δηλώνουν τις συγχωνεύσεις αυτών των δύο θεοτήτων. Η διπλή απεικόνιση της Περσεφόνης στο υστεροκλασικό ανάγλυφο του EAM 1519 (Καλτσάς, αρ.484) ως Κόρης δίπλα στη μητέρα της με μακριά κόμη, χιτώνα και μιάτιο, που διπλώνεται λοξά κάτω από το στήθος και καλύπτει τον αριστερό ώμο, να κρατεί με τον χαρακτηριστικό για τη θεά τρόπο διπλή δάδα με το ένα χέρι και ως συζύγου του Πλούτωνα καθισμένη στην κλίνη του με μαζεμένη κόμη, χιτώνα και μιάτιο, που καλύπτει τα πόδια της μπορεί να παραλληλιστεί με τη διαφοροποίηση στην απόδοση της κόμης της Εκάτης στα παραπάνω ανάγλυφα καθώς και στον ναΐσκο N19.

¹⁴⁴⁰ Simon 1997, σ. 97, 99-101 και εικ. 4.

¹⁴⁴¹ βλ. παραπάνω, υποκεφ.Ι, σ.320-1.

¹⁴⁴² Clinton 1992, σ.43 και σημ.37.

¹⁴⁴³ Wurzburg, Martin von Wagner Museum L 308. Simon 1997 σ. 100, εικ.3.

¹⁴⁴⁴ Μία ιδιότητα του Κήρυκα όπως αυτή αναφέρεται από τις πηγές είναι αυτή του ειρηνοποιού (Αριστ.Ειρήνη 456).Το κηρύκειο στον Ορφ. Ύμνο XXVIII (στ. 28) είναι το εργαλείο της ειρήνης. Και με αυτή την ιδιότητα λατρεύεται ο θεός εντατικά στην Αθήνα την περίοδο του πελοποννησιακού πολέμου (Αριστ.Ειρήνη 401) Στο πλαίσιο αυτής της προσφοράς του θεού αναπτύσσεται και η ιδιότητά του ως προασιπστή της δικαιοσύνης (Eitrem, στ. 783).

Στις ελευσινιακές σκηνές, που εντοπίζονται στην αγγειογραφία ή τη γλυπτική, παρατηρείται ότι η μορφή του Ιάκχου συνοδεύεται τις περισσότερες φορές από τους πρωτομύστες Διόσκουρους, που κρατούν τη δάδα-βάκχο, και τον Ηρακλή. Το ίδιο συμβαίνει και με τον Ερμή, ο οποίος εμφανίζεται σε σκηνές δηλωτικές των Μικρών μυστηρίων παρουσία του Ηρακλή. Πιθανώς ο παραλληλισμός μεταξύ Ιάκχου και Ερμή υπαγορεύεται από την παραπάνω ομοιότητα. Η σύνδεση του Ερμή με τα Μικρά μυστήρια ίσως σχετίζεται και με την επιστροφή της Περσεφόνης στον Άδη, που αποτελεί και το μυθικό αίτιο της εορτής. Έτσι, ίσως, γίνεται και πιο κατανοητή η τοποθέτηση ανάποδης δάδας στα χέρια του Ερμή στον ναΐσκο N15 και η διαφοροποίησή του από τον Ερμή των βωμών της Φλύας, που την κρατεί προς τα πάνω.

Σε ένα ερυθρόμορφο αμφορέα από την Κω του 390 π.Χ.¹⁴⁴⁵ με θέμα την αποστολή του Τριπτόλεμου παρατηρείται η μορφή του Ιάκχου να είναι λίγο μικρότερη από αυτή της Κόρης (όπως του νεανία στα πλακίδια της Ερέτριας και της Μεσημβρίας)¹⁴⁴⁶ και των άλλων θεών να κρατεί δύο δάδες, τη μία όρθια και την άλλη ανάποδα. (Εικ.289) Στην παράσταση είναι παρών και ο Ερμής, ο οποίος ακολουθεί τους μύστες στο ταξίδι τους, παρουσιάζοντας έτσι άλλη μία ομοιότητα με τον Ιάκχο. Μία επιγραφή από την Ελευσίνα επιβεβαιώνει αυτόν τον παραλληλισμό: «--τῶ δῆμῳ ὅτε παραιβάτης—ν τούς ἱεροποιούς Ἐλευσινίων καί -ἦ Ἐρμῆ ἑναγωνίῳ Χάρισιν αἶγα—Ἀρτέμιδι αἶγα, Τελεσιδρόμῳ, Τριπτολέμῳ...Ἰάκ]χῳ, θεοῖν τριττόαν βόαρχον ἐν τῇ εορτ[ῆ]».¹⁴⁴⁷ Εδώ ο Ερμής ερμηνεύεται ως εναγωνίος γιατί συνέτρεχε τους μύστες στο ταξίδι τους.¹⁴⁴⁸ Η σκηνή αυτή παραπέμπει στον Ερμή του Ναΐσκου N15 και του νεανία του αναγλύφου XII από τις Άκρες, που κρατεί δύο δάδες, εκ των οποίων τη μία προς τα κάτω. Ειδικότερα, ο ρόλος του Ερμή ως μυσταγωγού μπορεί να επιβεβαιωθεί και μέσα από την αγγειογραφία. Σε μια καβειριακή φιάλη από τη Βοιωτία στο μουσείο του Βερολίνου, εικονίζεται σύμφωνα με τον O.Kern η Μητέρα των θεών φορώντας την καλύπτρα της μαζί με τον Ερμή που οδηγεί τον γιο του Πάνα για να τον μύσει.¹⁴⁴⁹ Η ταυτότητα της θεάς, ωστόσο, είναι αμφίβολη. Ίσως πρόκειται για νύμφες, που έχουν μνηθεί στα μυστήρια. Ο Παν κρατεί ταινία ενώ ο Ερμής κρατεί τα εμβλήματα της μύησης, την ταινία και τα κλαδιά για το στεφάνι, που θα φορέσει ως μύστης.¹⁴⁵⁰ (Εικ.192)

¹⁴⁴⁵ Αρχαιολογικό Μουσείο Κω, αγν.αρ.ευρ. Clinton 1992, σ.181, εικ.34.

¹⁴⁴⁶ Β' μέρος, Κεφ.1^ο/II.

¹⁴⁴⁷ IG I³, 5.

¹⁴⁴⁸ Clinton 1992, σ.83.

¹⁴⁴⁹ Αριθμ.ευρ. 3286. Kern 1937, εικ.3.

¹⁴⁵⁰ Haldane, σ.29 και σημ.34. Kern 1937, σ.466-475.

Οι δάδες είναι χαρακτηριστικές του Ιάκχου και εξυπηρετούν τον φωτισμό του δρόμου για τη μύηση των πιστών.¹⁴⁵¹ Οι δάδες χαρακτηρίζουν και τον Ευβουλέα, που εμφανίζεται το ίδιο συχνά με τον Ίακχο με τις ελευσίνιες θεότητες, είτε μόνος του είτε μαζί του, με τη διαφορά, όμως, ότι αυτός συνήθως τοποθετείται στην πλευρά της Κόρης, ενώ ο Ίακχος σε εκείνη της Δήμητρας. Έτσι ο μεν Ίακχος με τις δάδες του οδηγεί τους μύστες στη Δήμητρα, που κάθεται στην Αγέλαστο Πέτρα, ο δε Ευβουλέας με τις δάδες του φωτίζει τον δρόμο της επιστροφής της Κόρης. Και οι δύο θεοί κατευθύνουν μία κίνηση προς ένα επιθυμητό προορισμό, την Ελευσίνα. Ο Ίακχος οδηγεί τους μύστες στην Ελευσίνα και ο Ευβουλέας την Κόρη στη μητέρα της. Κάθε ένας είναι ένας οδηγός σε μία μετάβαση από τον Κάτω στον Επάνω κόσμο, από έναν ανίερο κόσμο σε έναν ιερό, που προσφέρει ελπίδες.¹⁴⁵²

Χαρακτηριστική είναι μία ερυθρόμορφη λήκυθος από την Απολλωνία με τη σκηνή της επιστροφής της Κόρης,¹⁴⁵³ που κάθεται στους μηρούς της μητέρας της παρουσία του Ευβουλέα και του Ερμή. Την μορφή του Ερμή ο Κ. Clinton συνδέει με τα Θεσμοφόρια και την προσθήκη του στη σκηνή αποδίδει στον ανάμεικτο συμβολισμό της ανόδου και καθόδου της Κόρης στον Κάτω Κόσμο, όπου ο θεός κατεβαίνει για να την επαναφέρει.¹⁴⁵⁴ Η θέση αυτή προσφέρει άλλη μία οπτική θεώρηση των ανάποδων δαδών του Ερμή του ναΐσκου N15.

Δεν απεικονίζαν όλες οι σκηνές με τη Δήμητρα και την Κόρη τα Μυστήρια. Ορισμένες σπονδικές σκηνές δεν αναφέρονταν σε συγκεκριμένα γεγονότα, ενώ άλλες όπως η επιστροφή της Κόρης στον κρατήρα του ζωγράφου της Περσεφόνης στη Ν.Υόρκη,¹⁴⁵⁵ που πλαισιώνεται από τον Ερμή και την Εκάτη, αφορούν μύθο σχετικό με τα Θεσμοφόρια.¹⁴⁵⁶

Στην ερυθρόμορφη υδρία του Βρετανικού μουσείου (Εικ.185) εικονίζονται ο Πλούτων, η Κόρη και η Δήμητρα με τον Τριπτόλεμο στο άρμα του να κρατεί φιάλη στην οποία σπένδει η Δήμητρα. Και οι δύο θεές φορούν πέπλο, στέμμα και σκήπτρο. Τις πλαισιώνουν δύο γυναίκες σε κάθε πλευρά, που φέρουν από μία κοντή δάδα σε κάθε χέρι. Η μία ταυτίζεται από την επιγραφή ως Εκάτη, που φέρει πέπλο. Η άλλη γυναίκα φορά

¹⁴⁵¹ Στην πάροδο των Βατράχων (340) ο Ίακχος καταφθάνει «ἐγείρων λαμπάδας».

¹⁴⁵² Clinton 1992, σ.73

¹⁴⁵³ Μ.Σόφιας, Αρχ.Μουσείο 7721.

¹⁴⁵⁴ Clinton 1992, σ.71, εικ.26-28. Στην πινακίδα της μυστιδος Νίνιον η κάτω ζώνη απεικονίζει την πρώτη μέρα των μυστηρίων στην Ελευσίνα και η ανώτερη την τελευταία με την επιστροφή της Κόρης. Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται από τη μορφή του μύστη, που κρατεί μία οινοχόη για σπονδή. Η τελευταία μέρα ονομαζόταν πλημοχόαι από τα ομώνυμα σκευή, που χρησιμοποιούνταν και εικονίζονται εδώ στην πάνω ζώνη. Οι κίονες στην άνω αριστερή γωνία δηλώνουν την είσοδο του τελεστηρίου κατά την τελευταία μέρα: Clinton 1992, σ.74-5.

¹⁴⁵⁵ Μητροπολιτικό Μουσείο Ν.Υ. 28.57.23.

¹⁴⁵⁶ Clinton 1992, σ.90.

χιτώνα και μιάτιο. Ίσως πρόκειται για θνητή. Πιθανώς αντανακλά μία γυναικεία λατρεία, όπως τα Θεσμοφόρια, στα οποία αρμόζει περισσότερο η παρουσία της Εκάτης σύμφωνα με τον K.Clinton.¹⁴⁵⁷ Χαρακτηριστική σε αυτή την παράσταση είναι η κόμμωση της Δήμητρας, που ταυτίζεται με επιγραφή. Οι μακριοί βόστρυχοι παραπέμπουν σε αυτούς της Κυβέλης, ενώ η μαζεμένη κόμη της Κυβέλης στον κρατήρα από τη Spina¹⁴⁵⁸ παραπέμπει στη Δήμητρα.

Γενικά η παρουσία της Εκάτης στις ελευσινιακές σκηνές με θέμα την αναχώρηση του Τριπτολέμου παραπέμπει σύμφωνα με τον K.Clinton στα Θεσμοφόρια. Το ίδιο σημαίνει πιθανώς και η παρουσία της στη σκηνή της απαγωγής της Κόρης.¹⁴⁵⁹ Τέτοια σκηνή επισημαίνεται σε ένα κυπριακό ανάγλυφο με την πολυπρόσωπη παράσταση της αρπαγής της Περσεφόνης παρουσία της Αθηνάς, της Άρτεμης και του Ερμή, που, όμως, εδώ κρατεί σκήπτρο αντί για τις δάδες.¹⁴⁶⁰

Η σκηνή της επιστροφής της Κόρης, που είναι και το αίτιο των Θεσμοφορίων, με τη συνοδεία του Ερμή και την υποδοχή της από την Εκάτη αποτελεί την παραδοσιακή σκηνή του ομηρικού ύμνου. Οι δύο αυτές θεότητες εμφανίζονται αν και σπάνια σε σκηνές της επιστροφής, που αντανακλούν τα Μυστήρια.¹⁴⁶¹ Συνήθως σε αυτές η Κόρη συνοδεύεται από τον Ευβουλέα.

Η τριάδα Δήμητρα-Κόρη-Ζευς Ευβουλεύς¹⁴⁶² ανήκει στον μυθολογικό-θρησκευτικό πυρήνα των Θεσμοφορίων. Επιγραφές δηλώνουν ως κέντρα της λατρείας και έδρας των Θεσμοφορίων την Πάρο, την Αμοργό, τη Νάξο, τη Μύκονο και τη Θάσο. Με τα Θεσμοφόρια συνδέεται και ο Τριπτόλεμος ως ιδρυτής τους μέσα στο ορφικό πλαίσιο.¹⁴⁶³

Η ορφική εκδοχή του μύθου του τοπικού ήρωα Τριπτολέμου, που πληροφορεί τη Δήμητρα για την αρπαγή της Κόρης, και της διδασκαλίας των δημητριακών σχετίζεται με την αθηναϊκή προπαγάνδα.¹⁴⁶⁴ Στην Αθήνα του Πεισιστράτου και του Περικλή ευνοήθηκε μια τέτοια αντίληψη, που καθιστά την Αθήνα εγγυήτρια πόλη της τεχνολογικής και πολιτιστικής προόδου. Με τα Θεσμοφόρια, που αφορούν τη γεωργία και έχουν

¹⁴⁵⁷ ο.π., σ.112, εικ.74-76, βλ. και Β' Μέρος, Κεφ.2^ο/IV, σ.182.

¹⁴⁵⁸ Φερράρα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο T 128.

¹⁴⁵⁹ Βλ. Β' Μέρος, Κεφ.2^ο/IV και VII.

¹⁴⁶⁰ Βλ. παρακάτω, υποκεφ. VII, σ.365.

¹⁴⁶¹ Βλ. παραπάνω, Β' μέρος, κεφ.2^ο/VII.

¹⁴⁶² Ο ορφικός Ύμνος XLI με τον τίτλο Μήτηρ Ανταία μας πληροφορεί ότι από την ένωση της Μητρός με τον Δία χθόνιο γεννήθηκε ο θεός Εύβουλος, που άλλες πηγές τον ταυτίζουν με τον Δυσσάλη. Gasparro, 1986, σ.176. βλ. και παρακάτω, υποκεφ. VII.

¹⁴⁶³ Gasparro 1986, σ. 172-173.

¹⁴⁶⁴ OF 51 (Παυσανίας I. 14.3).

περισσότερο αγροτικό χαρακτήρα από ό,τι τα ελευσίνα μυστήρια, συνδέονται, όπως είπαμε, ο Ερμής και η Εκάτη.¹⁴⁶⁵

Η ορφική εκδοχή του ελευσίνιου μύθου, σύμφωνα με την οποία ο Τριπτόλεμος πληροφορεί τη θεά σχετικά με την απαγωγή της Περσεφόνης, τον καθιστά ισότιμο με τον Ερμή και την Εκάτη ως προς τη σημασία του ρόλου, που διαδραμάτισαν μέσα στο πλαίσιο του μύθου. Επιπλέον, η μαρτυρία του Ξενοφώντα,¹⁴⁶⁶ ότι σύμφωνα με την αθηναϊκή παράδοση ο Τριπτόλεμος ήταν εκείνος που αποκάλυψε τα Μυστήρια στον Ηρακλή και τους Διόσκουρους, τους πρώτους ξένους που μύηθηκαν σε αυτά, τον φέρνει πιο κοντά στον αγγελιοφόρο θεό, του οποίου ο ρόλος στη μύηση κατά τα Μικρά Μυστήρια έχει ήδη αναφερθεί. Πιθανότατα η συνύπαρξη Ερμού και Ηρακλή στο αναθηματικό ανάγλυφο του Ιλισσού ΕΑΜ1778 υπαινίσσεται μύηση στα Μικρά Μυστήρια.¹⁴⁶⁷

Στο αγγείο το γνωστό ως Regina Vasorum από την Κύμη του 4^{ου} αι.π.Χ.¹⁴⁶⁸ συναντάται ένα σαφές ελευσινιακό θέμα με μια πολυπρόσωπη παράσταση, στην οποία αναγνωρίζονται ο Ηρακλής ως «πρωτομύστης» να κρατεί βάκχο καθώς και ένας δαδούχος δίπλα στην Αθηνά, που ταυτίζεται με τον Ίακχο. Η τοποθέτηση της Αθηνάς σε μία ελευσινιακή παράσταση υποδεικνύει τον ανταγωνισμό της Αθήνας με την Ελευσίνα. Η επιθυμία των Αθηναίων του 4^{ου} αι. π.Χ. να διαχωρίσουν το μεγάλο ιερό της Δήμητρας από τις ελευσίνιες ρίζες του και να το σφετεριστούν δηλώνεται και μέσα από τους συγγραφείς τους, Ξενοφώντα (Ελληνικά) και Ισοκράτη (Πανηγυρικός). Η ισχυρή παρουσία των ελευσίνιων θεοτήτων στην αττική αγγειογραφία του 4^{ου} αι. πρέπει να ιδωθεί μέσα στο κλίμα της κυριαρχίας της ελευσίνιας λατρείας στην Αθήνα αυτή την περίοδο.¹⁴⁶⁹ Από τον 6^ο έως τον 4^ο αι. π.Χ. υπήρχε ανταγωνισμός μεταξύ της αυθεντικής ελευσινιακής παράδοσης και της αθηναϊκής πολιτικής. Μετά την άνθιση του αθηναϊκού εμπορίου κεραμεικής στη Δύση συνετελέσθη κατά τον 4^ο αι. ανάπτυξη του εμπορίου και με τις περιοχές του Εύξεινου Πόντου. Εκεί η Δήμητρα ήταν μία από τις βασικότερες θεότητες και οι Έλληνες καθώς και οι Σκύθες κάτοικοι ενδιαφέρονταν για τα ελευσινιακά

¹⁴⁶⁵ Αισχύλος, Προμηθεύς, Σοφοκλής, Αντιγόνη.

¹⁴⁶⁶ Ξενοφών, Ελληνικά 6, 3, 6. Ο αρχαίος ιστορικός αναφέρει επίσης τον Τριπτόλεμο ως «*ἡμέτερο πρόγονο*» (6,2,6).

¹⁴⁶⁷ Vikela 1997, σ.212-213.

¹⁴⁶⁸ Μ.Αγ.Πετρούπολης Ερμιτάζ, St.525.

¹⁴⁶⁹ Tiverios, σ. 167-171. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου οι Αθηναίοι για προπαγανδιστικούς λόγους θέλησαν να παρουσιάσουν τη διασπορά της καλλιέργειας των δημητριακών ως ένα από τα μεγαλύτερα οφέλη, που κληροδοτήθηκαν από τους προγόνους τους στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο. Την εποχή αυτοί οι Αθηναίοι δεν είχαν στρατιωτική κυριαρχία και η εκμετάλλευση των προγόνων τους και του ένδοξου παρελθόντος εξυπηρετούσε την ισχυροποίηση της θέσης τους. βλ. σχετικά και παραπάνω υποκεφ.Ι.

θέματα.¹⁴⁷⁰ Ίσως δεν είναι τυχαία η προέλευση τριών από τα εικονογραφικά παράλληλα της τριάδας Ερμή-Κυβέλης-δαδούχου από την περιοχή.¹⁴⁷¹

Η σχέση Ερμή και Τριπτολέμου προκύπτει και από άλλα στοιχεία. Στο επίχρυσο πλακίδιο από τη Μεσημβρία της Θράκης,¹⁴⁷² όπου εικονίζεται νεανίας, που ερμηνεύεται ως Ερμής να κρατεί μάλλον ένα αλέτρι ή έναν κλάδο, είναι προφανής η θεοκρασία με τη Δήμητρα αφού αλέτρι εμφανίζεται να κρατεί συνήθως ο Τριπτόλεμος. Ο Ερμής είναι παρών στην αποστολή του Τριπτολέμου σε τρία τουλάχιστον αγγεία. Χαρακτηριστική είναι η παρουσία μιας δαδούχου μορφής, που ίσως είναι Εκάτη, σε έναν γαμικό λέβητα του 510 π.Χ., όπου εικονίζονται ο Ερμής, η Δήμητρα και ο Τριπτόλεμος.¹⁴⁷³ (Εικ.290) Αξιοσημείωτη, επίσης, για τον συσχετισμό Ερμή και Τριπτολέμου είναι η απομόνωση αυτών των δύο μορφών στη μία από τις δύο όψεις ενός αμφορέα του 520-510 π.Χ.¹⁴⁷⁴ και μιας στάμνου του 5^{ου} αι.π.Χ.¹⁴⁷⁵ Στην άλλη όψη εμφανίζονται ο Διόνυσος μαζί με σατύρους και οι ελευσίνιες θεότητες, αντιστοίχως.¹⁴⁷⁶

Σε δύο αναθηματικά ανάγλυφα (Μ.Αγ.Σ1102 και Μ.Αγ.Σ2904) του 4^{ου} αι. π.Χ. από το εν άστει ελευσίνιον,¹⁴⁷⁷ όπου εικονίζεται πιθανότατα η Κόρη με χιτώνα και μάτιο, μπορεί να ιδωθεί μία άλλη εκδοχή της εικονογραφίας των ναϊσκων εκείνων, όπου η δαδούχος φέρει χιτώνα και μάτιο, αποδίδεται δηλαδή στον τύπο της Κόρης, και ο νεανίας δεν κρατεί το κηρύκειό του, ομοιάζει δηλαδή στον τύπο του Ιάκχου, του Τριπτολέμου ή του Ευβουλέα. Σε μερικούς από αυτούς τους ναϊσκους κρατεί το επίμηκες αντικείμενο. Ο παραλληλισμός, δηλαδή, των μορφών της δαδούχου και του νεανία των ναϊσκων της Κυβέλης με την Κόρη και τον Ίακχο ή τον Τριπτόλεμο, αντιστοίχως, είναι εύλογος, αν ληφθεί υπόψη και η θεοκρασία της Κυβέλης με τη Δήμητρα. Η ομοιότητα της τριάδας των ναϊσκων με την ελευσίνια τριάδα σύμφωνα με τα παραπάνω πιστεύω ότι όχι μόνο δεν πρέπει να παραβλεφθεί, αλλά και να θεωρηθεί πιθανώς εσκεμμένη.

Χαρακτηριστικά είναι και τα θραύσματα αναγλύφων από το εν άστει ελευσίνιο με τη μορφή της Εκάτης, που φέρει πόλο, μακριά κόμη και κρατεί από μία δάδα. Από αυτά το ένα είναι ναϊσκόμορφο (Μ.Αγ.Σ2344) και η Εκάτη φέρει χιτώνα υψηλά εξωσμένο.¹⁴⁷⁸

¹⁴⁷⁰ Στο ψηφισματικό ανάγλυφο των Ρειτών από την Ελευσίνα εικονίζονται η Δήμητρα και η Περσεφόνη με την Αθηνά και έναν ελευσίνιο δημότη. Χαρακτηριστικό της παράστασης είναι ο συμβολισμός της υποταγής της Ελευσίνας στην Αθήνα, η οποία επεδίωκε την ένωση των δύο δήμων το 420 π.Χ., περίοδο χρονολόγησης του αναγλύφου: Μ. Ελευσίνας Αρ. 5093, Κάντα, σ.74, εικ.33.

¹⁴⁷¹ Βλ. Β' μέρος, Κεφ.1^ο/II, αρ.19 (Ολβία), 20 (Νυμφαίο) και 21 (Παντικάπαιο).

¹⁴⁷² Βαβρίτσας, σ.77-9, πιν.94 α. βλ. και Β' μέρος, κεφ.1^ο/III, αρ.10.

¹⁴⁷³ Compiègne, Mus.Vivenel 975. Siebert, σ.333, αρ.569.

¹⁴⁷⁴ Tubingen, Univ.S.10.1483. Siebert, σ.333, αρ.570.

¹⁴⁷⁵ Μ.Λούβρου G 371. Siebert, σ.333, αρ.571.

¹⁴⁷⁶ Βλ. επίσης και μέρος Β', κεφ. 2^ο/VI και VII.

¹⁴⁷⁷ Miles, σ. 218- 219, αρ. 6 και 9, πιν.37 και 38, αντιστοίχως.

¹⁴⁷⁸ Miles, σ. 219-20, αρ.11-12, πιν.39.

Πέρα από το γεγονός ότι προέρχονται από το εν άσσει ελευσίνιο χρονολογούνται και αυτά στον 4^ο αι. π.Χ. Συνδέονται λοιπόν κατάλληλα τόσο με την ελευσίνια λατρεία όσο και με το χρονολογικό πλαίσιο ανάπτυξης της εικονογραφίας των ναΐσκων της Κυβέλης.

Όσον αφορά την ταύτιση του νεανία των ναΐσκων με τον Ερμή, αυτή ενισχύεται από το ανάγλυφο ΕΑΜ 3862, καθώς η παράστασή του υπαγορεύεται μέσα από τη συγχώνευση της Κυβέλης με τη Δήμητρα.¹⁴⁷⁹ Η διπλή απεικόνιση της θεάς δεν δηλώνει ίσως μόνο τον συγκρητισμό της με τη Δήμητρα. Η τοποθέτηση του Ερμή δίπλα στη συγχωνευμένη Δήμητρα-Κυβέλη αντιδιαστέλλεται με εκείνη του Άττιος δίπλα στην φρυγική Κυβέλη κι έτσι εντείνεται ο συσχετισμός του με τη θεά της γεωργίας.¹⁴⁸⁰

Ότι οι αττικοί ναΐσκοι έχουν σαφή αναφορά στην ελευσίνια λατρεία, θεωρούμε ότι ενισχύεται και από μία άλλη ακόμη λεπτομέρεια, που αφορά το τυπικό της λατρείας. Ο τίτλος πυρφόρος, που αποδίδεται σε μέλος του προσωπικού της ελευσινιακής λατρείας καθώς επίσης και οι υδροφόροι, που σχετίζονται με τη λατρεία της Δήμητρας,¹⁴⁸¹ συναντώνται και στη λατρεία της Κυβέλης, σύμφωνα με τη Μαρτυρία του Πλούταρχου (Θεμιστοκλής) και την επιγραφή από το Μητρώο της Επιδάουρου.¹⁴⁸² Σαφή σύνδεση των δύο λατρειών όσον αφορά τον χθόνιο χαρακτήρα τους μας παρέχει το Μητρώο της Βεργίνας, όπου ευρέθησαν ειδώλια με τις μορφές της Δήμητρας και της Κόρης καθώς και του Βάκχου. Αξιοσημείωτο είναι όμως το εύρημα ζεύγους σιδερένιων κλειδιών, που ανακαλύφθηκαν κοντά στην εστία. Ίσως δηλώνουν τα κλειδιά της εισόδου του Άδη, όπως προκύπτει από τις ενδεχομένως λατρευόμενες θεότητες. Την απόδειξη σύμφωνα με τη Σ.Δρούγου, προσφέρει το ανάγλυφο από τη Λειβαδιά. Τα μεγάλα κλειδιά αποτελούν, ίσως, σύμβολα της σχέσης της Μητέρας με τον Κάτω Κόσμο και φυλάσσονταν σε αυτόν τον χώρο για να επιδεικνύονται μαζί με άλλα αντικείμενα στους πιστούς και τους μύστες. Τον χθόνιο χαρακτήρα της λατρείας αποδεικνύουν και τα ευρήματα από τον μεγάλο διπλό χώρο στη ΝΔ γωνία του ιερού: βωμοί-βόθροι ή οπές χοών. Στα δύο δωμάτια του διπλού

¹⁴⁷⁹ Β' μέρος, Κεφ.1^ο/IV, αρ.5.

¹⁴⁸⁰ Η σύνδεση του Ερμή και της Δήμητρας μπορεί έμμεσα να διαπιστωθεί μέσα από την χάλκινη χείρα του θεού Σαβαζίου (όπως και μέσα από τις επιγραφές των μαρτυριών έμμεσης λατρευτικής σχέσης με την Κυβέλη του Γ' μέρους) που προέρχεται από την Έδεσσα, όπου εικονίζονται αντικείμενα και μορφές ζώων, ανάμεσα στις οποίες και ένας λέων, που ερμηνεύεται ως σύμβολο της πυράς. Βλ.Καραμανώλη-Σιγανίδου, σ.151-3, πιν.99-101.Είναι γνωστός ο συσχετισμός της Κυβέλης με τον ανατολικής προέλευσης θεό, που κατά τη γνώμη μας ίσως ενισχύεται μέσα από το λιοντάρι, όπως ενισχύεται και η σύνδεσή του με τη Δήμητρα μέσω της κριοκεφαλής (βλ.Γ' μέρος, Κεφ.1^ο/I, τη μαρτυρία του Πανσανία για τις τελετές της Κορίνθου και την αναφορά στον κριό) και με την Κόρη μέσω του φιδιού, ζωϊκές μορφές που εικονίζονται στην χείρα. Ένα από τα εικονιζόμενα σύμβολα είναι και μία ράβδος από περιειλιγμένα στελέχη, ίσως πτερωτό κηρύκειο, που συνδέει τον θεό και με τον Ερμή. Η σύνδεση αυτή είναι γνωστή και από τις ερμαϊκές προτομές, που εικονίζονται τόσο στις χείρες όσο και στα αναθηματικά πλακίδια του Σαβαζίου. Σχετικά με τα σύμβολα, που φέρει η χείρ του Σαβαζίου βλ.ο.π., σ.154.

¹⁴⁸¹ Βλ.σχετικά Μάντης, σ.98 και Winter, III, 156.

¹⁴⁸² Βλ. Β' μέρος, Κεφ.5^ο/II, σ.219: SEG XXII, 1967, αρ. 282, σ.92-93.

αυτού λατρευτικού χώρου, που είχαν από μία εστία και επικοινωνούσαν, θα συγκεντρωνόταν ένας αριθμός πιστών με σκοπό να συμμετάσχουν σε μία τελετή.¹⁴⁸³

Μία ακόμη πτυχή του γενικότερου πλαισίου του συγκρητισμού της Κυβέλης με τη Δήμητρα φωτίζεται από το γεγονός ότι η Δήμητρα και η Κόρη συνδέονται με τις Νύμφες στην Πάρο.¹⁴⁸⁴ Στο άνδρο των Νυμφών η Δήμητρα σύμφωνα με τον Πορφύριο (ορφική διδασκαλία) ανέθρεψε την κόρη της μαζί με τις Νύμφες, που ως γνωστόν είναι τυπικές τροφοί και παιδαγωγοί.¹⁴⁸⁵ Τα Θεσμοφόρια είναι εκείνα που αναδεικνύουν την ιδιότητα της Δήμητρας ως Κουροτρόφου με την έννοια της εξασφάλισης της αθανασίας και της αναγέννησης ενός παιδιού,¹⁴⁸⁶ ενώ αδιαμφισβήτητη είναι η σχέση της Εκάτης με την τέλεσή τους ως θεά της γονιμότητας, κουροτρόφος και προστάτιδα της γέννας.¹⁴⁸⁷

Θεσμοφόρια μαρτυρούνται στην Έφεσο, τη Σμύρνη,¹⁴⁸⁸ την Κύζικο και την Πέργαμο. Εκεί συναντώνται η Αθηνά Πολιάδα, ο Ασκληπιός, ο Ηρακλής, ο Ερμής Διάκορος, ο Δίας Κτήσιος, ο Ήλιος κ.α. Ανάμεσα σε αυτούς και η Γη Ανησιδώρα, που παραπέμπει στη λατρεία της Φλύας, όπου η Δήμητρα αποκαλούνταν με αυτό το επίθετο.¹⁴⁸⁹ Επίσης, στη Μίλητο,¹⁴⁹⁰ τις Ερυθρές,¹⁴⁹¹ τα Μύλασα,¹⁴⁹² τη Μυσία,¹⁴⁹³ την περιοχή του Ευξείνου Πόντου και συγκεκριμένα το Παντικάπαιο,¹⁴⁹⁴ την Κυρήνη¹⁴⁹⁵ και τη Σικελία.¹⁴⁹⁶ Στην κυρίως Ελλάδα η εορτή των θεσμοφορίων μαρτυρείται στην Πέλλα και τη Θάσο,¹⁴⁹⁷ την Ερέτρια,¹⁴⁹⁸ τη Θήβα,¹⁴⁹⁹ την Πάτρα¹⁵⁰⁰ και την Τροιζήνα.¹⁵⁰¹ Στην

¹⁴⁸³ Δρούγου, ΑΕΜΘ 10, 1, 1996, σ. 47-8.

¹⁴⁸⁴ Βλ. Β' μέρος, κεφ.3^ο/I: ανάγλυφο Πάρου, ανάθημα Αδάμαντος.

¹⁴⁸⁵ Πορφύριος, Περί του εν Οδύσσεια των νυμφών άντρου 7, 7. Βλ. και το ανάγλυφο Μ.Αγ.Ι7154, ανάθημα στις Νύμφες, όπου εικονίζονται η Δήμητρα και ο Ερμής να παραλαμβάνει τον γιο του Απόλλωνα, Ίωνα, που είχε εγκαταλειφθεί στο σπήλαιο των Νυμφών από τη μητέρα του Κρέουσα. Βλ.Despinis 2009, σ.11-15.

¹⁴⁸⁶ Gasparro 1986, σ. 202-5.

¹⁴⁸⁷ Λεβέντη, σ.94. Η Εκάτη συναντάται ως Κουροτρόφος στη Λάγινα, όπου εμφανίζεται στη ζωφόρο του ναού, τον αφιερωμένο σε αυτή να βοηθά στη γέννηση του Δία. Βλ. Schöber 1933. Επίσης, η Εκάτη αναφέρεται ως Κουροτρόφος στους ορφικούς ύμνους: Ορφ. Ύμν., I.8 και 12.8.

¹⁴⁸⁸ Βλ. και παραπάνω, σ.305 (Εικ.277), τα επιτύμβια ανάγλυφα από τη Σμύρνη, που πιθανώς συνδέονται με τα θεσμοφόρια.

¹⁴⁸⁹ Gasparro 1986, σ.334-5.

¹⁴⁹⁰ Στέφανος Βυζάντιος, λ.Μίλητος.

¹⁴⁹¹ Buresch, 1982, σ.19.

¹⁴⁹² Hula - Szanto, σ.13-14, αρ.5.

¹⁴⁹³ Syl³ 1219.

¹⁴⁹⁴ Για τη λατρεία της Δήμητρας στο Παντικάπαιο, βλ. Λεβέντη 2010, σ.111-136.

¹⁴⁹⁵ Chamoux, σ.265-67. Goodchild, σ.156-164.

¹⁴⁹⁶ Βλ. θεσμοφόριο στη Γέλα. Σχετικά, Price 1978, σ.190-191.

¹⁴⁹⁷ Για την Πέλλα, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989, σ.806 κε. και Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996. Για τη Θάσο, βλ. Müller A.

¹⁴⁹⁸ Σαπούνα-Σακελλαράκη, σ.37. Βλ. επίσης, Metzger1985.

¹⁴⁹⁹ Πausanias IX, 6, 5. 16, 5.

¹⁵⁰⁰ Στην Αρχαία Άνθεια (σημερινή κοινότητα Θέας Πάτρας) ανακαλύφθηκε ιερό, που ταυτίστηκε με το ιερό της Δήμητρας Ποτηριοφόρου, πιθανόν θεσμοφόριο. Βλ. Πετρόπουλος, σ. 155-178.

¹⁵⁰¹ Πausanias II 32,8.

Αττική τεκμηριώνεται αρχαιολογικά η ύπαρξη θεσμοφορίου στην Πνύκα,¹⁵⁰² μία επιγραφή αναφέρει την εορτή στον Πειραιά,¹⁵⁰³ ενώ ο Πausanias μαρτυρεί την ύπαρξη ιερού της Δήμητρος Θεσμοφόρου στα Μέγαρα.¹⁵⁰⁴

Από τις παραπάνω περιοχές, όπου διαδόθηκε η λατρεία της Δήμητρος Θεσμοφόρου, προέρχονται ναΐσκοι της Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές, τα παράλληλα αυτών, καθώς και τα ναϊσκόμορφα ανάγλυφα, που εικονίζουν τη μικρασιατική τριάδα της Μητέρας των θεών με τον νεανία και τον γενειοφόρο θεό. Η σύμπτωση αυτή σε συνδυασμό με όλους τους συσχετισμούς, που προηγήθηκαν και αφορούν τον παραλληλισμό της τριάδας των αττικών ναϊσκων της Κυβέλης με την ελευσίνια τριάδα, τη σχέση του Ερμή και της Εκάτης με τη Δήμητρα, καθώς και με τα άλλα πρόσωπα του κύκλου της, που ενισχύεται και μέσα από τη θεοκρασία της Κυβέλης με την Ολύμπια θεά, θεωρούμε ότι εξαρτά το νοηματικό περιεχόμενο των ναϊσκων της Μεγάλης Μητέρας με συμπληρωματικές μορφές από τον ελευσίνιο κύκλο.

VII. Ορφισμός και μητρών λατρεία. 5^ο επίπεδο ερμηνευτικής προσέγγισης.

Το νοηματικό περιεχόμενο της εικονογραφίας των αττικών ναϊσκων της Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές είναι σκόπιμο να συνεξεταστεί με μία σημαντική πτυχή της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, τον Ορφισμό. Ο πυρήνας της διδασκαλίας του παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τη μητρική λατρεία, οι οποίες μέσα από τη διερεύνηση του συγκρητισμού της Μητέρας των θεών με τη Δήμητρα και την ταύτιση των μορφών με τις χθόνιες θεότητες, Ερμή και Εκάτη, αποκτούν στέρεη βάση εναρμονίζοντας έτσι την ιδιαίτερη κατηγορία αυτών των αναγλύφων με το θρησκευτικό πλαίσιο της Αθήνας του 4^{ου} αι.π.Χ.

Ο Πορφύριος¹⁵⁰⁵ μας παραδίδει το ακόλουθο απόσπασμα: «*Ἄγνόν δε βίον τείνομεν, ἐξ οὗ Διὸς Ἰδαίου μύστης γενομένην καὶ νυκτιπόλου Ζαγρέως βροντὰς τὰς τ' ὠμοφάγους δαίτας τελέσας μητρὶ τα' ὀρείῳ δάδας ἀνασχῶν καὶ Κουρήτων βᾶκχος ἐκλήθην ὄσιωθεὶς*». Δηλαδή οι ορφικοί αποσκοπούσαν στην κατάκτηση του αγνού βίου μέσω των νυκτερινών τελετών

¹⁵⁰² Thompson 1936, σ.156-192.

¹⁵⁰³ CIA II 2, 1059.

¹⁵⁰⁴ Πausanias I 40, 6. 39,5. 42, 6.

¹⁵⁰⁵ Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων, 19.

της ωμοφαγίας (έτρωγαν την ωμή σάρκα ταύρου) ενδεδυμένοι με λευκό λινό χιτώνα υπό το φως των δαδών όπως ακριβώς στις τελετές των Κουρητών της Ορείας Μητέρας.¹⁵⁰⁶

Επειδή ο ορφισμός προσέγγιζε τη μετεμψύχωση και θεωρούσε τον Διόνυσο, δηλαδή τον Βάκχο, που αποτελούσε το αντικείμενο της μυστικής αυτής λατρείας, θεό του θανάτου και του παγκοσμίου βίου, απότα των ελευσινίων μυστηρίων, στα οποία ίσως να επέδρασε.¹⁵⁰⁷ Ο Ορφισμός βασιζόταν στον μυστικισμό. Ανέπλασε τους ολύμπιους θεούς προσδίδοντάς τους νέες ιδιότητες και εξευγένισε τη διονυσιακή λατρεία, που χαρακτηριζόταν για την αγριότητά της και την έλξη των δεισιδαιμονιών.¹⁵⁰⁸ Ίσως μπορεί να εντοπιστεί και στις συμπληρωματικές μορφές των αττικών ναϊσκων της Κυβέλης μια παράλληλη αντικατάσταση των οργιαστικών χαρακτήρων της φρυγικής λατρείας.

Τα ορφικά μυστήρια τελούνταν στην Αθήνα επί Πεισίστρατου. Πριν από τη μύηση απαραίτητο στάδιο ήταν ο καθαρισμός του σώματος, που συμβόλιζε τον εξαγνισμό της ψυχής.¹⁵⁰⁹ Οι ορφικοί ήταν ασκητές, που ασχολούνταν με τη μαντική τέχνη, τους χρησμούς, τις εξιλαστήριες θυσίες, τους καθαρμούς και πιθανότατα προεξήρχαν στις τελετές των ορφικών και ελευσινίων μυστηρίων.¹⁵¹⁰ Η σχέση των ορφικών και των ελευσινίων μυστηρίων με τη Μητέρα των θεών δηλώνεται από ένα ορφικό έλασμα του τέλους του 4^{ου} ή των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ., που προέρχεται από τάφο στις Φερέες: πέμπε με προς μυστῶ<v> θιάσους ἔχω ὄργια [Βάκχου] Δήμητρος Χθονίας τε <τε>λη και Μητρός Ὀρεί[ας].¹⁵¹¹

¹⁵⁰⁶ Στους Κρήτες του Ευριπίδη εντοπίστηκε η ορφική επίδραση στις τελετουργίες μύησης του Ιδαίου Διός και του Ζαγρέως, όπως περιγράφονται από τον Πορφύριο (Πορφ.Περί απ.4.19) με την ωμοφαγία των κομματιών του ταύρου, τους αναμμένους πυρσούς της Ορείας Μητρός και των Κουρητών και την απόκτηση του ονόματος Βάκχος μετά τη μύηση. Η επίδραση αυτή διαπιστώνεται και σε άλλες τραγωδίες, όπως οι Βάκχες του Ευριπίδη με τον διαμελισμό του Διονύσου και τις Βασσαρίδες του Αισχύλου με τον διαμελισμό του Ορφέα. Βλ. Guthrie, σ.186. Αξίζει, εδώ, να αναφερθεί για άλλη μια φορά πως η παράλληλη μνεία της λατρείας της Μητέρας των θεών στις Βάκχες δεν είναι ίσως τυχαία.

¹⁵⁰⁷ Ο Βάκχος με όψη ταύρου είναι μία από τις χαρακτηριστικές παραλλαγές του ορφισμού, που ανυψώνει τον Διόνυσο, τον λαϊκό εκείνο θεό, σε ουράνια θεότητα, σύμβολο φωτεινού του αγνού και θείου πνεύματος.

¹⁵⁰⁸ Το ότι συνδέεται το ορφικό δόγμα με τον ελευσίνιο κύκλο υποδεικνύεται από ένα αγγείο της Κάτω Ιταλίας (Μ.Μονάχου), το οποίο φέρει παράσταση του Άδη, όπου ο Πλούτων εικονίζεται ένθρονος και η Περσεφόνη δίπλα του όρθια με δάδα. Δεξιά οι τρεις δικαστές του Κάτω κόσμου, ο Ραδάμανθυς, ο Τριπτόλεμος και ο Αιακός. Αριστερά ο Ορφέας με βαρβαρική ενδυμασία παίζει τη λύρα του, ενώ πίσω του διακρίνεται μία οικογένεια μακαρίων νεκρών, που όσο ζούσαν είχαν μνηθεί στα ορφικά μυστήρια. Βλ. Guthrie, εικ.16.

¹⁵⁰⁹ Ορφικά, Καθαρμοί.

¹⁵¹⁰ Χαρακτηριστικό είναι ότι με το όνομα Βάκις, του χρησμολόγου θρακικής προέλευσης και ορφικής εμπνεύσεως, προσαγορεύονταν οι λεγόμενοι αγύρτες, που δεν ήταν άλλοι από τους επαίτες μάντις, που πρωτοστατούσαν στις φρυγικές πομπές με τους καθαρμούς, τις μαγείες, τις γοητείες και τις τυμπανοκρουσίες. Οι διασημότεροι μάγοι ήταν ο Ορφέας, ο Μουσαίος και ο Μελάμπους, από τους οποίους οι δύο τελευταίοι θεωρούνταν εισαγωγείς των καθαρμών, των αποτροπιασμών, των θεραπειών μέσω θυσιών, προσευχών, πομπών και μαγγανευμάτων. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν και οι λεγόμενοι Ζαμόλξιδοι ιατροί, δηλαδή Θράκες εμπειρικοί ιατροί, ίσως και από άλλα μέρη καταγόμενοι, που θέραπευαν με μυστικές επωδές: Κουρτίδης, 92-115.

¹⁵¹¹ ΕΑΜ, αγν.αρ.ευρ. Graf-Johnston, σ.38.

Τα ελευσίνια μυστήρια, που ήταν δύο ειδών, Μικρά και Μεγάλα, έγιναν θρησκευτικός θεσμός κυρίως από τον 6^ο αι.π.Χ., την εποχή δηλαδή της καθιέρωσης του ορφισμού. Τα μικρά ή εν Άγραις μυστήρια ήταν μυστική εορτή της Περσεφόνης. Αυτά είχαν καθιερωθεί προς τιμήν του Ηρακλέους, γιατί δεν του επιτράπηκε, επειδή ήταν ξένος, να μνηθεί στην Ελευσίνα. Στον Ιλισσό είναι αξιοσημείωτος ο ρόλος του Ερμή στους καθαρμούς των μικρών μυστηρίων, που ήταν απαραίτητη προπαρασκευή για τη μύηση κατά τα μεγάλα ελευσίνια στην Ελευσίνα. Σύμφωνα με μία μαρτυρία του Πορφύριου, που αφορά τα Μεγάλα μυστήρια, κατά τη συγκέντρωση των πιστών στην είσοδο του περιβόλου του ιερού ο Ιεροκήρυξ μεταμφιεζόταν στον θεό Ερμή, φορώντας πέτασο και κρατώντας το κηρύκειο για να οδηγήσει τους πιστούς: «έν δε τοῖς κατ' Ἐλευσίνα μυστηρίοις ὁ μὲν ἱεροφάντης εἰς εἰκόνα τοῦ δημιουργοῦ ἐνσκευάζεται, δαδοῦχος δὲ εἰς τὴν ἡλίου, καὶ ὁ μὲν ἐπι βωμῶ εἰς τὴν σελήνης, ὁ δὲ ἱεροκήρυξ Ἑρμοῦ».¹⁵¹²

Θα μπορούσε, όμως, να υποτεθεί ότι η εικονογραφία των ναΐσκων σχετίζεται και με τα μικρά μυστήρια και την ιδιότητα του Ερμή ως μυσταγωγού δικαιολογώντας έτσι και την προέλευσή τους από την Αθήνα, σύμφωνα με ό,τι έχει αναφερθεί σχετικά με τον ρόλο του θεού στις τελετές των καθαρμών και την ομοιότητά του με τον Ίακχο.¹⁵¹³ Το ανάγλυφο από τον Ιλισσό στο ΕΑΜ (αγν.αρ.ευρ.), που πιθανόν να προέρχεται από το Μητρώο, αποτελεί μία ένδειξη για τη σχέση των εικονιζόμενων μορφών και της θεάς με τα Μικρά Μυστήρια (Εικ.91-92).¹⁵¹⁴ Πιθανώς, λοιπόν, γι' αυτό και η δαδούχος είναι η Εκάτη, καθώς η Περσεφόνη είναι το σύμβολο των μυστηρίων με τη Δήμητρα να προσωποποιεί τον προορισμό. Η Εκάτη κόρη της Δήμητρος και του Διός στάλθηκε από τον πατέρα της να βοηθήσει τη μητέρα της στην αναζήτηση της Περσεφόνης.¹⁵¹⁵ Στα ελευσίνια μυστήρια η Περσεφόνη συμβολίζει την αθανασία της ψυχής, αφού εκπροσωπεί τη φυτική βλάστηση και την ανανέωση της φύσης κάθε άνοιξη. Σε πολλά μνημεία η Περσεφόνη εικονίζεται να κρατεί σκίητρο όπως η Δήμητρα, στοιχείο που δηλώνει ότι δεν κατέχει υποδεέστερη θέση από τη μητέρα της, αλλά παρεδρεύει με την τελευταία ως Δέσποινα ισότιμα στην ελευσινιακή έδρα.¹⁵¹⁶ Το στοιχείο αυτό δικαιώνει ίσως την ερμηνεία της παρέδρου θεάς της Ρέας-Κυβέλης στους ταυροβολικούς βωμούς από την Φλύα ως Περσεφόνης. Ακριβώς λόγω αυτής της σημασίας της Κόρης δεν φαίνεται πιθανό να εικονίζεται στους ναΐσκους σε μία δευτερεύουσα θέση όπως είναι η παραστάδα του αναγλύφου, αφού όπως θα

¹⁵¹² Πορφύριος, Περί αγαλμάτων 70-75.

¹⁵¹³ Ο ιεροκήρυξ, που προερχόταν από το γένος των Κηρύκων, λειτουργούσε ως μυσταγωγός. Βλ. Mylonas 1961, σ. 233. Η σχέση των Κηρύκων με τον Ερμή συζητήθηκε ήδη στο υποκεφ.Ι του τρέχοντος κεφαλαίου.

¹⁵¹⁴ Βλ. παραπάνω, Β' μέρος, Κεφ.1^ο/II, αρ.6.

¹⁵¹⁵ Σχολ.Θεόκριτου, Β, 12.

¹⁵¹⁶ Σκιάς 1901, σ.37.

υποδειχθεί παρακάτω η Κόρη με όλους τους συμβολισμούς της αποτελεί και το υποκρυπτόμενο νόημα της εικονογραφίας των ναΐσκων.¹⁵¹⁷

Η εικονογραφία των ναΐσκων, όπως ήδη αναφέρθηκε, μπορεί να υποτεθεί ότι σχετίζεται με τα Μεγάλα Μυστήρια. Στις μαρτυρίες των χριστιανών συγγραφέων της ύστερης αρχαιότητας και των Νεοπλατωνικών φιλοσόφων, πολλές από τις οποίες έχουν καταχωρηθεί ως ορφικά αποσπάσματα, όπως αυτή του Πορφυρίου, μπορούν να εντοπιστούν ενδείξεις, που συνδέουν τον Ερμή και την Εκάτη με τα ελευσίνια και τα ορφικά μυστήρια. Επιπλέον, από τα ορφικά ελάσματα (OF31-32ζ), που περιέχουν οδηγίες για τις ψυχές κατά το μεταθανάτιο ταξίδι τους, αντλήσαμε στοιχεία, που πιθανώς να σχετίζονται με κομβικά σημεία των δρωμένων στα Μυστήρια, τα οποία ως γνωστόν δεν μας έχουν «αποκαλυφθεί» μέχρι σήμερα. Επίσης, τα αγγεία με παραστάσεις του Κάτω Κόσμου,¹⁵¹⁸ που εικονίζουν τον Ερμή και την Εκάτη με τον Ορφέα στο βασίλειο του Άδη και της Περσεφόνης, και οι μαρτυρίες συγγραφέων της αρχαιότητας,¹⁵¹⁹ συσχετίζουν τα ελευσίνια μυστήρια με την ορφική δογματική και μας επιτρέπουν να υποθέσουμε τον σημαντικό ρόλο των συμπληρωματικών μορφών της Κυβέλης, Ερμή και Εκάτης, σε αυτά, προσφέροντας έτσι άλλη μία ένδειξη για την ταυτοποίησή τους.

Σημαντικοί ιεροουργοί στα Μυστήρια ήταν ο ιεροφάντης και η ιεροφάντις, από το γένος των Ευμολπιδών, ο Ιεροκήρυξ και ο δαδούχος, από το γένος των Κηρύκων, και ο επιβώμιος. Τα δρώμενα των μυστηρίων πιθανώς περιλάμβαναν τις αναπαραστάσεις συμβάντων, που σχετίζονταν με την αρπαγή της Κόρης, τον γάμο της με τον Πλούτωνα, την επάνοδό της στη γη και την επιστροφή της με τη Δήμητρα στον Όλυμπο.¹⁵²⁰ Αξιοσημείωτη είναι κατά τη διάρκεια της τέλεσης των μυστηρίων η συμμετοχή ενός φρύγα ιερέα της Κυβέλης με ασιατικό χιτώνα, που εισήγαγε τους μύστες στην αίθουσα. Οι

¹⁵¹⁷ Η διάταξη των μορφών στους βωμούς, σύμφωνα με την ερμηνεία του Ι.Λουκά, ενισχύει για τον λόγο αυτό την ταύτιση της δαδούχου των ναΐσκων με την Εκάτη και όχι με την Κόρη.

¹⁵¹⁸ Guthrie, σ.288: Μ.Μονάχου και Μ.Νάπολης, εικ.16 και 17, αντιστοιχώς.

¹⁵¹⁹ Βλ. σημ. 1530.

¹⁵²⁰ Στα μεγάλα Μυστήρια χαρακτηριστικό είναι ότι η πρώτη τους μέρα λεγόταν αγυρμός (βλ. λέξη στη φρυγική λατρεία) διότι στη διάρκειά της συγκεντρώνονταν όσοι έμελλαν να εορτάσουν. Οι γυναίκες, που αποτελούσαν τη συνοδεία της Δήμητρας έφεραν πέπλο. Η δεύτερη μέρα ήταν η μέρα του καθαρμού. Την Τρίτη και τέταρτη νήστευαν τρώγοντας πλακούντα (βλ. αμφιφώντες). Η Πέμπτη μέρα ήταν η μέρα των λαμπάδων στη διάρκεια της οποίας πομπή μυστών κατερχόταν προς την Ελευσίνα με λαμπαδηφορία και οδηγό τον δαδούχο μεταφέροντας το άγαλμα του Ιάκχου, που ουσιαστικά ταυτιζόταν με τον Διόνυσο, από το εν άστει ελευσίνιο στον μυστικό σηκό του ανακτόρου, που βρισκόταν εντός του ελευσίνιου τελεστηρίου κάνοντας παννυχίδα, όπου την έκτη μέρα γινόταν η τελετή της μύησης. Η λατρεία δε του Ιάκχου, του θείου παιδός εισήχθη όταν στα ελευσίνια μυστήρια προστέθηκαν τα ορφικά δόγματα. Βλ. σχετικά Graf 1974, σ.46-47. Ο Ίακχος διαδραματίζει ρόλο μεσολαβητικό μεταξύ των μυστών και των μεγάλων θεαινών, Δήμητρας και Περσεφόνης, ενώ επιπλέον τους οδηγεί προς της Ελευσίνα υπό το φως των δαδών, προσωποποιώντας την αθανασία της ψυχής. Μετά την εβδόμη μέρα με τους γεφυρισμούς και την ογδόη, την αφιερωμένη σε όσους ακούσια καθυστέρησαν, ακολουθούσε η ένατη και τελευταία μέρα, που καλούνταν πλημοχόαι, διότι στη διάρκειά της ο ιερέας έχυne από δύο αγγεία, τις πλημοχόδες, οίνο και ύδωρ, το πρώτο προς την ανατολή και το δεύτερο στη δύση (Αθήναιος, ΙΑ 93). Βλ. Burkert 1993, σ.582-4. Γενικά για τα Ελευσίνια Μυστήρια, βλ. Mylonas 1961 και Schmidt.

ιέρειες, που φορούσαν καθαρούς πέπλους έψελναν έναν ύμνο, στον οποίο προσεύχονταν η Περσεφόνη να φανεί ευμενής και να διδάξει η ίδια στους μύστες πώς να περάσουν τον ποταμό του σκότους για να φθάσουν στη θεία Δήμητρα. Μέσα στην σκοτεινή αίθουσα των μυστηρίων οι μύστες διέκριναν στην άκρη ενός διαδρόμου το φως δαδών.¹⁵²¹ Οι μύστες κατευθύνονταν προς την είσοδο του αδύτου, όπου τους περίμεναν ο Ερμής και ο πυρφόρος και τους οδηγούσαν στον προθάλαμο του ναού, όπου τους υποδεχόταν ο Ιεροφάντης για να τους κατευθύνει προς το φωτισμένο χώρο του εσωτερικού του. Ο Ήλιος ήταν ο πυρσοφόρος του, η Σελήνη η λειτουργός του στο ναό και ο Ερμής ο ιεροκήρυξ του σύμφωνα με τον Πορφύριο. Θεωρητικά μέσα στον ναό ίσως ο ιερέας έφερνε τους μύστες σε επαφή με τις ψυχές των ηρώων και των θεών μέσα σε ένα υπερφυσικό φως με τον Ερμή, που είναι ο μεσάζων και εκπροσωπεί τον θείο λόγο.¹⁵²² Το στάχυ, που αποκοπτόταν, ως συμβολισμός του θανάτου και της αναγέννησης, και το φως, που έλαμπε, όταν άνοιγε το ανάκτορο, ίσως δηλώνουν ότι η Δήμητρα γινόταν αντιληπτή ως Φως, που ήταν η πηγή της Περσεφόνης. Από αυτό το ουράνιο φως η Κόρη εμφανιζόταν κατά την κορύφωση της τελετής.¹⁵²³

Είναι πολύ πιθανό, λοιπόν, η τελετή της μύησης να υπέβαλλε τους μύστες σε μία δοκιμασία. Αυτό υποδεικνύεται και μέσα από τη μυητική εμπειρία του Ηρακλή κατά τα Ελευσίνια Μυστήρια. Στον Ευριπίδη ο ήρωας ομολογεί ότι δεν θα κατόρθωνε τον άθλο, που σχετίζεται με τον Κέρβερο και την κατάβασή του στον Άδη, αν δεν είχε βιώσει τις ιεροπραξίες των Μυστηρίων.¹⁵²⁴ Στην είσοδο του ιερού ο πυρσοφόρος θα οδηγούσε τους μύστες σε μια περιπετειώδη «κατάβαση» στον Άδη περνώντας τους πρώτα μέσα στο σκοτάδι.¹⁵²⁵ Από τον Απουλήιο πληροφορούμαστε ότι μέσα στο σκοτάδι ξαφνικά ένα υπέρλαμπρο φως φάνερωνε στους μύστες τους υποχθόνιους αλλά και τους ανώτερους θεούς.¹⁵²⁶ Η Εκάτη ως υποχθόνια θεότητα και δεδομένης της σχέσης της με τις ελευσίνιες θεότητες θα ήταν πιθανώς παρούσα. Στον Πλάτωνα εντοπίζονται οι περιπετειώδεις

¹⁵²¹ Otto, σ.29. Λακτάντιος, *Epitome Institutionum Divinarum*, 23.

¹⁵²² Ο Διογένης Λαέρτιος (8,1,31) αναφέρει ότι ο Πυθαγόρας αποκαλεί τον Ερμή «ταμίαν των ψυχών», γιατί έκανε τον διαχωρισμό τους σε καθαρές και ακάθαρτες, αφού πρώτα τις συγκέντρωνε στον Κάτω Κόσμο, και τις τοποθετούσε σε διαφορετικούς χώρους, έτσι ώστε να μην επικοινωνούν μεταξύ τους.

¹⁵²³ Burkert, σ.584-587. Λακτάντιος, ο.π. και Απολλόδωρος, *Σχόλια στον Θεόκριτο*, 2, 36.

¹⁵²⁴ Ευριπίδης, *Ηρακλής Μαινόμενος*, 613. βλ. επίσης, Αριστοτέλης, *απ.15*. Πίνδαρος, *απ.137 α*. Σοφοκλής, *απ.837*: Μακάριοι αυτοί που ενώ ζουν πηγαίνουν στον Άδη έχοντας δει τα Μυστήρια...

¹⁵²⁵ Επειδή στο τελεστήριο η ανασκαφική έρευνα δεν αποκάλυψε υπόγειο χώρο κατάλληλο για μια τέτοια κατάβαση, αυτή θα ήταν μεταφορική και θα επιτυγχανόταν μέσα από μία ψευδαίσθηση δημιουργούμενη από τις εναλλαγές του φωτός και του σκότους. Βλ. Mylonas 1961, σ.269.

¹⁵²⁶ Απουλήιος, *Μεταμορφώσεις*, II.23-24. Για τα φάσματα και τους θεούς κατά τα Μυστήρια, βλ. και Πανσανίας X.32. Επίσης, Wasson-Hofmann-Ruck, σ.37.

περιπλανήσεις των ψυχών μέσα από σταυροδρόμια και διχαλωτούς δρόμους.¹⁵²⁷ Συνεπώς, η παρουσία της Εκάτης σε αυτά ως κυρίας των τριστράτων και οδηγού των ψυχών πιθανότατα να ήταν επιβεβλημένη. Από τα ορφικά ελάσματα, στα οποία αναγράφονται οδηγίες για τους τεθνεώτες για τον άγνωστο δρόμο της μετάβασής τους στον Άδη, πληροφορούμαστε ότι οι ψυχές συναντούσαν μια πηγή στα αριστερά τους, από την οποία, όμως, δεν έπρεπε να πιούν.¹⁵²⁸ Στα δεξιά στέκονταν δύο άνδρες με ευγενική μορφή ενδεδυμένοι στα λευκά κοντά σε μια αργυρή πηγή, από το νερό της οποίας προέτρεπαν τους μύστες να πιούν.

Η υπόστυλη αίθουσα της μύησης θα φωτιζόταν από τις δάδες. Στο μέσον θα στεκόταν ο πυρσοφόρος δίπλα από ένα ναϊσκόμορφο προσκυνητάρι, από όπου ορθώνονταν στάχνα. Η ιέρεια παριστάνοντας τη Δήμητρα τα απέκοπτε συμβολίζοντας έτσι τη γέννηση και τον θάνατο, ο οποίος αποτελούσε προϋπόθεση της αναγέννησης. Η σιωπή της τελετής θα διακοπτόταν κατά διαστήματα από τη φωνή του ιεροφάντη, που έλεγε: «Ιερόν έτεκε πότνιον κούρον Βριμώ βριμή»,¹⁵²⁹ που σημαίνει ότι η ισχυρά θεά γέννησε τον ισχυρό θεό. Βριμώ ήταν το επίθετο της Περσεφόνης και της Εκάτης. Από όλες αυτές τις περιγραφές¹⁵³⁰ διαπιστώνουμε ότι η Δήμητρα είναι η παγκόσμια ψυχή και το Φως της αλήθειας, στην οποία μούνται οι πιστοί, προϋπόθεση απαραίτητη για την αθανασία της δικής τους ψυχής. Η Εκάτη θα συμβόλιζε την κάθοδο στον Άδη και ο Ερμής αυτός, που μυεί. Ίσως, λοιπόν, οι αττικοί ναϊσκοί εικονίζουν με συνοπτικό τρόπο τη μύηση στα μυστήρια υπό το πρίσμα του ορφικού δόγματος, που αποτελεί βασικό συστατικό της ελευσίνιας λατρείας. Επιπλέον η μαρτυρία του Πορφυρίου ότι ο Ήλιος και η Σελήνη, που

¹⁵²⁷ Πλάτων, Γοργίας 524 Α. Ο Πρόκλος (OF 221, Εισ Πλ. Πολιτείαν) αναφέρει ότι τα δρώμενα των ορφικών μυστηρίων σχετιζόνταν με τις περιπλανήσεις της ψυχής μέσα από τα σταυροδρόμια και τα σκοτεινά τρίστρατα.

¹⁵²⁸ Την αναφορά στο νερό της Λήθης και της Μνήμης κάνει ο Πλάτων (Πολιτεία 620 α) καθώς επίσης και ο Πανσανίας (ΙΧ. 39) στις περιγραφές της τοπικής λατρείας του Τροφωνίου στη Λειβαδιά, όπου ο πιστός, που ενδιαφερόταν να δεχθεί χρησμό από το μαντείο του έπρεπε να πει από δύο πηγές, που περιείχαν η κάθε μία το νερό της Λήθης και της Μνημοσύνης, αντίστοιχα. Βλ. Bonnechere 2003, σ.159-164, όπου, επίσης, υποστηρίζεται ότι τα μυστήρια του Τροφωνίου σχετιζόνταν με την κάθοδο στον Άδη. Το ανάγλυφο της Λειβαδιάς με τη μορφή της Κυβέλης στην κορυφή της πολυπρόσωπης παράστασης είναι αρκετό για να τη συνδέσει με τις ορφικές δοξασίες μέσω του Τροφωνίου, ενώ δεν είναι τυχαία η απεικόνιση μορφών στο εν λόγω ανάγλυφο συνδεόμενων με το ορφικό θεολογικό σύστημα. Βλ. επίσης, OF 31-32ζ και Guthrie, που αναφέρει ότι πολλές από τις φράσεις των χρυσών ελασμάτων θα μπορούσαν να αναφέρονται σε τελετουργικές πράξεις: σ.317.

¹⁵²⁹ Ιππόλυτος 5, 8. Το όνομα Βριμώ αποδίδεται και στην Εκάτη και στην Περσεφόνη από τον Απολλώνιο τον Ρόδιο (Αργον.3.861-2) και τον Λυκόφωνα (Αλεξάνδρα 1176).

¹⁵³⁰ Σχετικά με όλο το τελετουργικό της «κατάβασης», που πιθανώς να αποτελούσε και το θέμα των δρωμένων, βλ. και Graf 1974, σ.126-139. Επίσης, βλ. Σοφοκλής, απ.837, τις μαρτυρίες του Πορφυρίου (Περί αγαλμάτων, 75-80), Πρόκλου, Εισ Πλάτ.Κρατ.100, 101. Απουλήιου, Μεταμορφώσεις, Π.23-24. Diagonae Melii et Theodori Cyrenaei Reliquiae, εκδ. M.Winiarczuk, Leipzig 1981, T7 A (πρβ) T15-20 [Κρατερός, FgrHist 342F16=Σχολ.Αριστοφ.Ορν. 1073, Μελάνθιος, FgrHist326F2-4]. Απολλόδωρου, Σχ. Στον θεόκριτο 2, 36. Για τα ταξίδια της ψυχής κατά τη διάρκεια της τελετής βλ. Θεμιστίος, Περί ψυχής στον Στοβαίο IV. Επίσης, βλ. Foucart 1914, σ.392 κ.ε. Kerényi 1962. Mylonas 1961, σ.264-5.

συνδέονται με τον Ερμή και την Εκάτη,¹⁵³¹ είναι για τους ορφικούς οι πύλες των ψυχών, που μέσω του Ήλιου ανεβαίνουν και μέσω της Σελήνης κατεβαίνουν,¹⁵³² καθώς και η αντιστοιχία του Ήλιου με τον Φάνη και της Σελήνης με τη Νύχτα, που αναφέρεται από τον Πρόκλο,¹⁵³³ ενισχύουν τους συσχετισμούς τόσο της ελευσίνιας όσο και της μητρώας λατρείας με τον ορφισμό.

Η εμπειρία της μύησης χαρακτηρίζεται από την αντίθεση του φόβου και της χαράς, που βιώνει ο μύστης, του φωτός και του σκότους.¹⁵³⁴ Οι ανάποδες δάδες, που συνδυάζονται με τις όρθιες, αν και σπάνια, στους ναΐσκους καθώς και στα παράλληλά τους, πιθανώς να αντανακλούν και τις ψυχολογικές μεταπτώσεις των πιστών κατά την τέλεση των μυστηρίων.

Αξιοσημείωτη είναι στο ορφικό θεολογικό σύστημα η παρουσία της Εκάτης και ιδιαίτερα ως τρίμορφης επειδή εξουσιάζει τα τρία βασίλεια της φύσης, του ουρανού, της γης και της θάλασσας. Αποτελεί μία από τις μεγάλες θεότητες του Ορφισμού και η εξουσία της εκπορευόταν από τον Δία.¹⁵³⁵ Οι άνθρωποι την επικαλούνταν στις εξαγνιστικές και εξευμενιστικές τελετές. Ήταν τόσο σημαντική για τους ορφικούς θεότητα, που ο ησιόδειος ύμνος στην Εκάτη, δεν ήταν παρά μια ορφική παρεμβολή.¹⁵³⁶ Εκτός από την εξουσία επί των τριών βασιλείων ο Δίας την κατέστησε μεσίτρια του ουρανού και της γης, να δέχεται τις παρακλήσεις των ανθρώπων, να συντρέχει στις δυστυχίες και να έχει τη δυνατότητα να βοηθεί όποιον αυτή ήθελε. Ήταν η προσφιλής θεότητα των γυναικών, των αδυνάτων ή ασθενών ψυχών, του δεισιδαίμονος όχλου. Τιμώνταν, ωστόσο, από όλες τις κοινωνικές τάξεις της Αθήνας.¹⁵³⁷

Σημαντικές για τη στήριξη της ταύτισης των δύο συνοδευτικών μορφών της Κυβέλης ως Ερμή και Εκάτης, πιστεύουμε ότι αποτελούν οι απεικονίσεις των αστρικών συμβόλων Ήλιου και Σελήνης¹⁵³⁸ στο αργυρό πώμα πυξίδας από την Όλυθο και στο πήλινο μετάλλιο του αγγείου guttus, που προφανώς αντιστοιχούν στις δύο απεικονιζόμενες

¹⁵³¹ Βλ. παρακάτω, σ.356.

¹⁵³² Περί του εν Οδυσσεΐα των νυμφών άντρου 10-15.

¹⁵³³ Πρόκλος, Εἰς Πλάτ. Τίμ. Ε', προοίμιο.

¹⁵³⁴ Burkert 1997, σ.114.

¹⁵³⁵ Σχετικά με τη σύνδεση της Εκάτης με τον Ορφέα και κατά συνέπεια με το ορφικό δόγμα της μεταθανάτιας ζωής υπάρχουν εκτός από τα αγγεία του Κ. Κόσμου και δύο παραστάσεις ερυθρόμορφων αγγείων του 4^{ου} αι.π.Χ., που την επιβεβαιώνουν. Πρόκειται για δύο κρατήρες, που βρίσκονται στη Καρλσρούη και τη Νάπολη, όπου η Εκάτη εικονίζεται με την Περσεφόνη και τον Ορφέα στον Άδη. Βλ. Sarian, σ. 992, αρ.28 και 29, αντιστοίχως. Βλ και παραπάνω Β' μέρος, κεφ.2^ο/VII.

¹⁵³⁶ Σχετικά με το ζήτημα, βλ. Γκιργκένης, σ.275.

¹⁵³⁷ Ησιόδος, Θεογονία, 411 κε.

¹⁵³⁸ Βλ. επίσης τους Κάστορες του Διός Δολίχου, από τα κεφάλια των οποίων αναδύονται οι προτομές του Ήλιου και της Σελήνης (Εικ.283).

μορφές του Ερμή και της δαδούχου κόρης.¹⁵³⁹ Ενισχυτικό της άποψης αυτής είναι το απόσπασμα 110-115, Περί αγαλμάτων του Πορφύριου: *«λοιπόν δε σύνθετος λόγος, ό μεν έν ήλίω Έρμής, Έκάτη δε ό έν σελήνη, Έρμόπαν δε ό έν τῶ παντί... τοῦ δε παντός τόν Πάνα σύμβολον έθεντο, τά μεν κέρατα δόντες σύμβολα ήλίου καί σελήνης, τήν δε νεβρίδα τῶν κατ' ουρανόν άστέρων ή τής τοῦ παντός ποικιλίας»*. Στα λόγια του Πορφύριου εκτός από τον Ερμή και την Εκάτη ως μορφές συμβολικές του Ηλίου και της Σελήνης, αντιστοίχως, συναντάται και ο Πάν ως μορφή συνδυαστική όλων των αστρικών σωμάτων. Το συνταίριασμα των τριών μορφών στο παραπάνω απόσπασμα αντανακλάται, πιθανώς, στον συνδυασμό των εν λόγω μορφών στους αττικούς ναΐσκους της Κυβέλης και προσφέρει μία πτυχή του τρόπου σύνδεσής τους μέσα από τον αστρικό συμβολισμό τους, η εφαρμογή του οποίου θα μπορούσε ίσως να ισχύει και στα υπό μελέτη ανάγλυφα της Κυβέλης. Ανάλογη αναφορά του Πανός ως συμπαντική θεότητα, αλλά και κυρίαρχο στη γη, τον ουρανό και τη θάλασσα, όπως θεωρείται η Εκάτη, υπάρχει και στον ορφικό ύμνο XI: «Πάνα καλώ κρατερόν, νόμιον, κόσμιο το σύμπαν ουρανόν ηδέ θάλασσαν ηδέ χθόναν παμβασίλειαν και πυρί αθάνατον...».¹⁵⁴⁰ Το απόσπασμα του Ιουλιανού για τον νεοπλατωνικό φιλόσοφο Ιάμβλιχο αναφέρει τον Ορφέα και τον συνδέει με τον Πάνα, τον φρύγα Μαρσύα, τον Ερμή, τον Διόνυσο και τον Απόλλωνα.¹⁵⁴¹

Η σύνδεση του επεισοδίου της Εκάτης και του Ήλιου στον Ομηρικό Ύμνο για τη Δήμητρα με την τελετουργική κατάβαση του μύστη συμβολίζει τον θάνατο και την αναγέννηση στην ελευσινιακή εσχατολογία, που συμπίπτει με την ορφική.¹⁵⁴²

Ο Πλάτων ήταν εκείνος, που έδωσε νέα πνοή στα ελευσίνια μυστήρια, τα οποία μεταβάλλονται σε μία μυστική φιλοσοφία κυρίως με την ιδέα περί αθανασίας της ψυχής. Ο Ορφισμός επέδρασε στον πυρήνα της πλατωνικής φιλοσοφίας, τον διαχωρισμό, δηλαδή, στον κόσμο των αισθήσεων και στον κόσμο των Ιδεών.¹⁵⁴³

Στον ορφικό πάπυρο, που βρέθηκε σε έναν από τους τάφους του Δερβενίου, σώθηκε τμήμα κειμένου, που ανήκει στην πρώιμη ορφική γραμματεία και χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ. Ο συγγραφέας του κειμένου υπομνηματίζει ένα ορφικό ποίημα με θεογονικό περιεχόμενο. Στα αποσπάσματα της στήλης 14, 15 και 17 είναι σαφής η

¹⁵³⁹ Η Εκάτη συνδέεται και με τη λατρεία του Ήλιου, όπως αποδεικνύεται από τις σχέσεις της Ρόδου, όπου λατρευόταν ο θεός Ήλιος, με την αποικία της Λάγινα. Βλ. Kraus, σ. 87 και σημ. 428. Για τη σύνδεση του Ήλιου με τη Μητέρα των θεών βλ. Schauenburg 1953.

¹⁵⁴⁰ Ορφ. Ύμνος XI. Πανός. Η σύνδεση του Πανός με τα νοήματα της ορφικής διδασκαλίας, πιστεύουμε, προκύπτει και από την παράστασή του στο χάλκινο ειδώλιο στην Ελβετία (βλ. παραπάνω, σ. 194), όπου εικονίζεται να κρατεί δάδα ανάποδη και ένα τσαμπί σταφύλι υπαινικτικό της σύνδεσής του με τον Διόνυσο και κατά συνέπεια με την ορφική εσχατολογία.

¹⁵⁴¹ Ιουλιανός, 186[41].

¹⁵⁴² Graf 1974, σ. 127.

¹⁵⁴³ Guthrie, σ. 249, 278.

αναφορά του Διός ως ο κύριου των πάντων, στη στήλη 18 ταυτίζονται οι θεές Γη, Μητήρ, Ρέα και Ήρα σε μία θεότητα με το όνομα Δημήτηρ, ενώ στη στήλη 22 γίνεται επίκληση του Ερμή ως υιού του Διός και με τον χαρακτηρισμό «δώτωρ εάων». ¹⁵⁴⁴ Η σύνδεση του Διός και του Ερμή συναντάται σε κοινή επίκληση στον λόγο του Ιουλιανού για τον φιλόσοφο Ιάμβλιχο: «Καί εἴη γε, Ζεῦ σῶτερ καί Ἑρμῆ λόγιε, τό κοινόν ἀπάσης τῆς οἰκουμένης ὄφελος, Ἰάμβλιχον τόν καλόν, ἐπί μήκιστον χρόνου τηρεῖσθαι». ¹⁵⁴⁵

Η ορφική θρησκεία εμφανίστηκε κατά τον 6^ο αι. π.Χ. στην Αθήνα ή την Κάτω Ιταλία και συνδεόταν στενά με τη λατρεία του Απόλλωνα που αρχικά συγκρούστηκε με τη θρακική λατρεία του Διονύσου. ¹⁵⁴⁶ Το απόσπασμα του Ολυμπιόδωρου (Εἰς Πλάτ.Φαῖδ Β' ιδ'), που αναφέρει το νέο θρησκευτικό σύστημα του Πλάτωνα με τον Ήλιο ως βασιλιά-Δία, ως Διόνυσο (διαιρεμένο στον κόσμο) και ως Απόλλωνα (ενδιάμεσο) οδηγεί στο ναϊσκόμορφο ανάγλυφο από την Έφεσο με την παράσταση της μικρασιατικής τριάδας με τη φερόμενη επιγραφή «Ἰανός ἱερὸν Πατρῴο καί Ἀπόλλωνος ...», που μαρτυρεί την ύπαρξη λατρείας του Διός και του Απόλλωνα στην περιοχή. ¹⁵⁴⁷

Σύμφωνα με την ορφική θεογονία ο Δίας είναι η αρχή, η μέση και το τέλος των πάντων. Αποκτά με τη Ρέα (που ονομάστηκε Δήμητρα όταν γέννησε τον Δία) την Κόρη-Περσεφόνη, η οποία γέννησε από τον Πλούτωνα τις Ερινύες, ενώ από τον Δία τον Διόνυσο. ¹⁵⁴⁸ Από το λεγόμενο ορφικό αυγό γεννήθηκε ο Έρωσ-Φάνης, ¹⁵⁴⁹ ο δημιουργός των θεών και των ανθρώπων, και η Νύχτα με τη βοήθεια των ανέμων. Η ιδέα αυτής της σύλληψης είναι ότι η ψυχή, η δύναμη της ζωής, είναι είτε η ίδια αέρας ή αποτελείται από παρόμοια ουσία, που τη μεταφέρουν οι άνεμοι και που μπαίνει στο σώμα μόλις αυτό γεννηθεί. Όπως είδαμε ο αέρας είναι ταυτόσημος με τον Ερμή.

Ο Ορφισμός ήταν ένα σύστημα, που χαρακτηριζόταν από τον συγκρητισμό, καθώς δίδασκε ότι τα πάντα, ακόμη και οι θεοί, απορροφήθηκαν από έναν θεό και ξαναγεννήθηκαν από αυτόν. Η καλλιέργεια του μονοθεϊσμού από το ορφικό δόγμα εκφράζεται μέσω της μονοκρατορίας του Διός. Αυτό διαφαίνεται και στην τέλεση των θρησκευτικών πράξεων, όπου τα ορφικά κείμενα δίδασκαν τη συμπληρωματική ιδέα της

¹⁵⁴⁴ Κατωμένος, σ.17-25.

¹⁵⁴⁵ Ιουλιανός, 187 [ep.34], 407. 12-14.

¹⁵⁴⁶ Guthrie, σ.98-9.

¹⁵⁴⁷ Β' μέρος, Κεφ.1ο/VII, αρ.7.

¹⁵⁴⁸ ο.π., σ.146.

¹⁵⁴⁹ Ο Φάνης ονομάστηκε έτσι γιατί έλαμψε πρώτος με την εμφάνισή του μέσα σε μια αστραπή φωτός, ή γιατί κάνει ορατή την υπόλοιπη δημιουργία δίνοντάς της φως. Ο μύθος του Φάνη, που ανήκει στους θεούς – σύμβολα της περιοδικής ανανέωσης του σύμπαντος, εμφανίστηκε αρχικά στη Βαβυλωνία. Από εκεί εξαπλώθηκε έως και τη Μ. Ασία. Ο μύθος συνδέθηκε με τις τοπικές θεότητες των περιοχών αυτών, με τον ίδιο τρόπο που θα προέκυψαν και οι λατρείες του Άττι και του Άδωνη. Η Μ. Ασία, όπου η λατρεία της Κυβέλης και του Άττιος είχε ιδιαίτερη αναγνώριση, έγινε το επίκεντρο αυτών των μύθων, ανάμεσα στους οποίους και εκείνος του Φάνη.

λατρείας ενός θεού υπεράνω όλων των άλλων.¹⁵⁵⁰ Ο συγκρητισμός ως τάση του Ορφισμού οδήγησε στην ταύτιση του Άδη και του Διονύσου θέτοντας έτσι το ερώτημα αν τελικά ο Δίας ήταν διαφορετικός θεός. Καθώς ένας από τους ορφικούς ύμνους αναφέρει τις Ευμενίδες ως κόρες του χθόνιου Διός και της Περσεφόνης θέτει το ερώτημα αν Πλούτωνας και Δίας ταυτίζονται.¹⁵⁵¹ Στο σημείο αυτό είναι βοηθητική η τριάδα των ασιατικών ναϊσκων της Κυβέλης με τη μορφή του γενειοφόρου, όπως αυτός εμφανίζεται με σύμβολα αναγνωριστικά τόσο του Άδη όσο και του Δία.¹⁵⁵²

Ο μονοθεϊσμός του Ορφισμού εκφραζόταν κατάλληλα μέσα από το δόγμα ότι η επίγεια επικοινωνία με αυτόν τον ένα θεό αποσκοπούσε όχι μόνο στην προετοιμασία για την αιώνια ζωή, αλλά και την πρόγευση αυτής της ζωής.¹⁵⁵³

Η Μεγάλη μητέρα είναι μία μορφή, που μέσα από τη συγχώνευσή της με πολλές θεές, εκφράζει την τάση του ορφικού μονοθεϊσμού καλύτερα από κάθε θεότητα. Ο συνδυασμός της με τον γενειοφόρο θεό και τον Ερμή στους ασιατικούς ναϊσκους δημιουργεί μία τριάδα, στο σχήμα της οποίας αρεσκόταν ο ορφισμός. Ίσως η παρουσία του Ερμή σε αυτή την τριάδα αποτελεί τον συνδετικό κρίκο για αυτή την επίγεια επικοινωνία, όπως θα ταίριαζε εξάλλου σε έναν μεσίτη θεό, και εν τέλει οι αττικοί ναϊσκοί μεταφέρουν τον ορφικό αυτό απόηχο συνδυασμένο με έναν ελευσίνιο. Η φρυγική επιτύμβια στήλη, όπου εικονίζονται ο Ζευς Βροντών, η Εκάτη σώτειρα και ο νεανίας με τον διπλό πέλεκυ έχει πιθανώς ορφικές αναφορές.¹⁵⁵⁴ Διπλό πέλεκυ κρατεί ο νεανίας του αναγλύφου από τη Μυσία,¹⁵⁵⁵ όπου δεν μπορεί να ταυτιστεί με βεβαιότητα γιατί δε φέρει προσδιοριστικά σύμβολα, αλλά κρατεί πιθανώς και πρόχου ή φιάλη.¹⁵⁵⁶ Στη στήλη από την Κολωνία¹⁵⁵⁷ η μορφή που μπορεί να ταυτιστεί με τον Διόνυσο ή τον Ερμή μαρτυρά

¹⁵⁵⁰ ο.π., σ. 163, 166, 168, 171.

¹⁵⁵¹ Ορφ. Υμν. 70.2.

¹⁵⁵² Οι Χρυσές πλάκες από τους Θουρίους, που ο L.Malten (1909, σ.134-179) χρησιμοποιεί ως μέρος των μαρτυριών για την ανασύνθεση της ορφικής εκδοχής της αρπαγής της Κόρης, οδηγούν τις Ελευσίνιες θεές στον κύκλο της Κυβέλης. Ενδεικτικό επίσης είναι ότι οι πλάκες αυτές, όπως και εκείνες από την Πετηλία χρονολογούνται στον 4^ο αι.π.Χ. (Βλ.Μέρος Γ', Κεφ.2^ο/II). Αξιοπαρατήρητες είναι και οι οδηγίες των πλακών αυτών, που δίνονται στις ψυχές κατά το ταξίδι τους στον Κάτω Κόσμο να αποφύγουν την πηγή στα αριστερά και να πιουν από αυτή στα δεξιά (OF 32γ-δ). Εδώ αναγνωρίζονται χωρίς αμφιβολία τα ελευσίνια μυστήρια (βλ. παραπάνω, σ.353-356). Επίσης οι επικλήσεις στα ορφικά ελάσματα των τριών θεοτήτων Περσεφόνης, Ευκλέους και Ευβουλέως οδηγούν στη διαπίστωση της ύπαρξης μιας τριάδας, που αποτελείται από τη μητέρα, τον πατέρα και τον γιο. Ο Ευκλής είναι ο Άδης σύμφωνα με τον Ησύχιο και ο Ευβουλέας ο Δίας ή ο Διόνυσος.

¹⁵⁵³ Guthrie, σ.315-6.

¹⁵⁵⁴ Μέρος Β', Κεφ.1^ο/III, αρ.5.

¹⁵⁵⁵ Μέρος Β', Κεφ.1^ο/VI, αρ.3.

¹⁵⁵⁶ Με διπλό πέλεκυ εξαγνίστηκε ο Πυθαγόρας κατά την τελετή μύησης των Ιδαίων Δακτύλων στην Κρήτη: Πορφύριος, Πυθαγ.Βίος 17. Πιθανώς, λοιπόν, ο διπλός πέλεκυ να έχει ορφικές αναφορές.

¹⁵⁵⁷ Μέρος Β', Κεφ.1^ο/IV, αρ.2. Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί και εδώ η παράσταση του ερυθρόμορφου κρατήρα από τη Σπίνα (Φερράρα T 128), για την οποία έχει διατυπωθεί η άποψη ότι εικονίζει βακχικά δρώμενα του Ορφέα, που τελούνται μπροστά στην Κυβέλη και τον πάτερρό της θεό Διόνυσο ή Σαβάζιο. Η

ορφικές αναφορές συνδέοντας την Κυβέλη, που εικονίζεται στη μία πλευρά με ορφικό δόγμα.

Το μέρος της ορφικής θρησκείας, που σχετίζεται με τον κύκλο γεννήσεων και θανάτων, που ήταν αναγκαίος ως περίοδος δοκιμασίας και κάθαρσης, επίσης θα μπορούσε να οδηγήσει στη σύνδεση της ανάποδης δάδας, που κρατεί ο Ερμής στον ναΐσκο N15, σε συνδυασμό με την όρθια της δαδούχου.

Από την Πισιδία προέρχεται μια επιγραφή του 2^{ου} αι.μ.Χ., χαραγμένη σε σαρκοφάγο, που συνδέει τον Ερμή με τα ορφικά μυστήρια:

« εἰ βούλει γνῶνε τί τό σκῆπτρον καί τί καλαῦρον
ἐνθαδ' ἐντετύπαστε, στήθι φίλε καί τάδε γνώση.
Τό σκῆπτρον Ἑρμοῦ προκαθηγέτου ἐστί πορεῖον
Τούτω γαρ κατάγει ψυχάς μερόπων γαίαν
Οὗτος δ' ἐστιν ὁ καλαῦρον βροτῶν μείμημα τελευτῆς
Μηδέν ἄγαν φρονέειν ; πάς γαρ βίος κάμπτει ἐπ' ἄκρω
Τούνεκα δῆτα γέγραπτε, ἵν' εἰδῆς θνητός ἐών συ
Στήσε δε τήνδε σορόν ἐν -----
Μορσιανός Ἑρμαῖος θεεῖκελος ὦν ἄμα μύστης
Καί βάκχου τελετῶν πολύ[ωνύμου ἦδε καί Ἑρμοῦ]
Αὐτῶ καί ἀλόχῳ Μα -----
Καί παισῖν γ' αὐτῶν -----
Εἶ δε τίς ἄλλον ἐπενθήσει -----¹⁵⁵⁸

Αναφέρεται στον νεκρό, που πιθανότατα ήταν μύστης της διονυσιακής λατρείας, και ένας από τους βουκόλους, όπως χαρακτηριστικά ονομάζονται οι ιερείς του Διονύσου στην περιοχή αυτή.¹⁵⁵⁹ Το σκήπτρο-καλαύρωψ του Ερμού έχει χθόνιο συμβολισμό.¹⁵⁶⁰ Η καμπή του αντιπροσωπεύει το τέλος της ζωής. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαία η αναφορά του Ερμή ψυχοπομπού, καθώς και του σκήπτρου, που συμβολίζει τόσο την ιδιότητα του θεού όσο και τον ρόλο του βουκόλου ιερέα.¹⁵⁶¹ Την παραπάνω επιγραφική μαρτυρία συμπληρώνει η επιγραφή από τη Ρόδο,¹⁵⁶² η οποία συνδέει τον Ερμή και την Εκάτη με τα μυστήρια.

ερμηνεία αυτή στηρίζεται και στην περιγραφή από τον Ευριπίδη (Ελένη στ.1358-1368) των οργιαστικών τελετών της Μητέρας, η οποία αντανακλάται στην παράσταση του αγγείου. Σχετικά, βλ. Loucas, σ.77-82.

¹⁵⁵⁸ SEG XVII, 1960, αρ. 552, σ. 150.

¹⁵⁵⁹ Woodward 1909/10, σ.107-11.

¹⁵⁶⁰ Βλ. και τον Ναΐσκο N7 και την πιθανότητα ο Ερμής να κρατεί καλαύροπα: σ.279. Η πιθανότητα, όμως, να είναι κρατήρας το αντικείμενο αυτό παραπέμπει επίσης σε δύο ορφικά αποσπάσματα (Πρόκλος Εἰς Πλάτ.Κρατύλ. 406c και Εἰς Πλάτ.Τίμ. 41d) που αναφέρουν ότι ο Διόνυσος αποκαλείται «κрасί» και ότι υπάρχουν κρατήρες του Ηφαίστου και του Διονύσου, που παραδόθηκαν από τον Ορφέα και τοποθετήθηκαν γύρω από το τραπέζι του Ήλιου. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες αυτές ο κρατήρ είναι το δοχείο ανάμιξης του Διονύσου, που σχετίζεται με τη δημιουργία της κοσμικής ψυχής από μία αδιαίρετη και μια διαιρεμένη αρχή. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο οίνος αναφέρεται από τον Πλάτωνα ως το ένα δώρο μαζί με τα δημητριακά που προσέφερε η Δήμητρα στην ανθρωπότητα (Πλάτων, Νόμοι Η, 844 d).

¹⁵⁶¹ Βλ. επίσης, και το απόσπασμα 472 του Ευριπίδη, όπου αποκαλεί βουκόλο ποιμένα τον μύστη του Ζαγρέα στις τελετές του ιδιαίου Διός.

¹⁵⁶² Βλ. παραπάνω, σ.238.

Όσον αφορά τον συσχετισμό των ελευσίνιων μυστηρίων με τον ορφισμό και τη λατρεία της Μεγάλης Μητέρας ενδεικτική είναι η παράσταση της τεφροδόχου Lovatelli από τη Ρώμη,¹⁵⁶³ όπου εικονίζεται σκηνή μύησης στα ελευσίνια Μυστήρια και πιθανώς στα Μικρά.¹⁵⁶⁴ Ο μύστης (Ηρακλής), που κάθεται σε σκαμνί με καλυμμένο το κεφάλι παραπέμπει σε σκηνή από τις Νεφέλες του Αριστοφάνη, όπου σύμφωνα με τον W.Guthrie ο Σωκράτης περιγράφει στον Στρεψιάδη σκηνή ορφικής τελετουργίας.¹⁵⁶⁵ Ωστόσο το καλυμμένο κεφάλι θυμίζει και τον μύστη στο ανάγλυφο της Λειβαδιάς. Επιπλέον, η διαδικασία της ενθρόνισης του μύστη κατά την τελετή του εξαγνισμού και της μύησης είναι κοινή στα όργια της Φρυγικής Μητέρας, τα ελευσίνια και τα ορφικά μυστήρια, ενώ η Σούδα αναφέρει τη φράση θρονισμοί Μητρούοι ως τίτλο ενός ορφικού ποιήματος.¹⁵⁶⁶

Ο Γ.Μυλωνάς στην προσπάθειά του να αποσυσχετίσει το νοηματικό περιεχόμενο των ελευσίνιων μυστηρίων από τον ορφισμό υποστηρίζει ότι η εποχή, κατά την οποία τα μυστήρια αποκρυσταλλώνονται, δηλαδή τον 6^ο και 5^ο αι.π.Χ., οι άνθρωποι δεν είχαν ανησυχίες περί του προορισμού της ψυχής τους. Οι τελετές δεν τους παρείχαν οδηγίες για τα ταξίδια τους στον Κάτω Κόσμο, όπως οι ορφικές.¹⁵⁶⁷ Όμως, ο τέταρτος προχριστιανικός αιώνας, που αφορά την παγίωση του εικονογραφικού τύπου των ναΐσκων της Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές, χαρακτηρίζεται, όπως ήδη έχει αναλυθεί, από αλλαγές στις θρησκευτικές αντιλήψεις. Επιπλέον, τα πρώτα σπέρματα της ορφικής διδασκαλίας εντοπίζονται ήδη στη φιλοσοφική θρησκεία του 6^{ου} αι.π.Χ.

Οι Ίωνες φιλόσοφοι, όπως ο Αναξίμανδρος, ο Ηράκλειτος, ο Παρμενίδης και ο Εμπεδοκλής ασχολήθηκαν με το πρόβλημα της προέλευσης του κόσμου και την ενότητα, που δημιούργησε τα πάντα. Ο Αναξίμανδρος έχοντας εξοικειωθεί με την έννοια της κυκλικής διαδικασίας της γέννησης και της φθοράς, ο Ηράκλειτος έχοντας πει τη φράση: «ο άνθρωπος ανάβει για τον εαυτό του ένα φως μέσα στη νύχτα όταν έχει πεθάνει», και το ορφικό χρώμα της πυθαγόρειας φιλοσοφίας (ο Πυθαγόρας έζησε και δίδαξε το β' μισό του 6^{ου} αι.π.Χ. στον Κρότωνα, όπου η παράδοση τοποθετούσε εκεί και πολλούς ποιητές ορφικών ποιημάτων)¹⁵⁶⁸ οδηγούν στη διαπίστωση ότι ίσως δεν είναι τυχαίο ότι η ορφική διδασκαλία γεννήθηκε στην Αθήνα ή την Κάτω Ιταλία. Δεν μπορεί να παραβλεφθεί στο

¹⁵⁶³ Εθνικό Μουσείο Θερών, Ρώμη.

¹⁵⁶⁴ Για την οιοχόνη στην σαρκοφάγο του Torre Nuova, την υδρία Lovatelli και τον πίνακα της μύστιδος Νίννιον και τη σχέση τους με τα Μικρά μυστήρια, βλ. Mylonas 1961, σ. 205-21. Mobius 1935, σ. 243, 250, 254. Wiegartz, σ.58-61, 168.

¹⁵⁶⁵ Guthrie, σ.322, φωτ.11. Αριστοφάνης, Νεφέλες 250-276.

¹⁵⁶⁶ Σούδα, λ. θρονισμοί. Επίσης, οι Λυκομίδες της Φλύας στην Αττική είναι γνωστό, ότι έψελναν ύμνους του Ορφέα κατά τις ιερές παραστάσεις τους (Παυσανίας 9.30.12).Είδαμε παραπάνω πώς συνδέονται αυτοί με τη λατρεία της Κυβέλης στον εν λόγω αττικό δήμο.

¹⁵⁶⁷ Mylonas 1961, σ.269.

¹⁵⁶⁸ Guthrie, σ. 329-350.

σημείο αυτό, ότι στις περιοχές της Ιωνίας, της Ιωνικής Αθήνας και της Κάτω Ιταλίας εντοπίζεται η λατρεία της Κυβέλης και η διάδοση του υπό μελέτη τύπου των ναΐσκων στις δύο πρώτες περιοχές.¹⁵⁶⁹ Η σύμπτωση αυτή με τον ορφισμό δημιουργεί ερωτήματα σχετικά με τη γένεση της τριάδας των ασιατικών ναΐσκων στις περιοχές της Ιωνίας, οι οποίες είχαν και την αποκλειστικότητά τους. Πιθανώς, λοιπόν, οι αττικοί ναΐσκοι της Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές να συνδέονται με αυτή τη λογική, καθώς και αυτοί αποτελούν αποκλειστική δημιουργία της Αθήνας με τη μόνη διαφορά ότι αυτοί εξαπλώθηκαν (σε μικρό βαθμό) αρχίζοντας από το κλεινόν άστυ και τον αττικό περιβάλλοντα χώρο έως και τον υπόλοιπο ελλαδικό.

Η εμφάνιση τους τον 4^ο αι. π.Χ., που συνεχίζεται και τις επόμενες περιόδους, οφείλεται, όπως υποστηρίχθηκε, στους τραγικούς ποιητές και στην πλατωνική φιλοσοφία. Είναι τυχαία η ύπαρξη ορφικών χαρακτηριστικών στους ποιητές και τους φιλοσόφους;

Η θρησκεία των ορφικών ήταν έργο λίγων ανθρώπων σύμφωνα με τον W.Guthrie και είχε υπερβολικά μεγάλες απαιτήσεις από τη διάνοια, το πνεύμα και το σώμα, ώστε η επιρροή της δεν μπορούσε παρά να εξαπλωθεί μόνο σε λίγους τουλάχιστον την περίοδο από τον 6^ο έως τον 4^ο αι. π.Χ.¹⁵⁷⁰ Η γλώσσα τους και ορισμένες από τις ιδέες τους άρεσαν περιστασιακά σε κάποιους ποιητές ή φιλοσόφους, αλλά η πρωτοτυπία και η ιδιαιτερότητα των μηνυμάτων τους δεν έβρισκε γόνιμο έδαφος στους εμποτισμένους με την κλασική παραδοσιακή πίστη ανθρώπους. Μία από τις ιδέες τους, που αφορούσε την αθανασία και την ένωση με το θείο, απέκτησε δημοτικότητα μέσα από τα μυστήρια της Ελευσίνας. Ο Πλάτων ήταν αυτός που μαγνητίστηκε περισσότερο από τον καθένα από την ορφική διδασκαλία και συνδύασε τη διάνοια των ορθολογιστών με μία θρησκευτική πίστη μυστικιστών, θεωρώντας ο ίδιος ότι η ορφική θρησκεία και η δική του φιλοσοφία αλληλοσυμπληρώνονταν.¹⁵⁷¹

¹⁵⁶⁹ Αξίζει να αναφερθούν στο σημείο αυτό ως στοιχεία ενισχυτικά της σχέσης του ορφισμού με τη μητρική λατρεία, οι επιγραφές των καταδέσμων, που αφορούν τον Ερμή και την Εκάτη. Πιστεύουμε, πως το γεγονός ότι οι περισσότερες προέρχονται από την Αττική, την Κ.Ιταλία και τη Σικελία, πατρίδες της ορφικής διδασκαλίας, όχι μόνο δεν είναι συμπτωματικό, αλλά, αντιθέτως, αναδεικνύει ακόμη περισσότερο τη σημασία με την οποία περιέβαλε η ορφική θεολογία τις εν λόγω θεότητες. Επιπλέον, σε πολλές από τις περιοχές προέλευσης ναΐσκων και άλλων αναγλύφων της Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές μαρτυρείται η διάδοση του ορφισμού μέσα από τα ορφικά ελάσματα, που βρέθηκαν σε ταφές, όπως στην Αχαΐα, την Ηλεία, τη Θεσσαλία, την Αμφίπολη, την Πέλλα, τη Βεργίνα, τη Θεσσαλονίκη, πολλά από τα οποία χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ.: βλ. Graf-Johnston, σ.30-49, αρ.20-39.

¹⁵⁷⁰ Guthrie, σ.352.

¹⁵⁷¹ ο.π., σ. 359-62. Επίσης, η ορφική επίδραση στην ποίηση του Ευριπίδη είναι ολοφάνερη, όπως αναφέραμε, και συγκεκριμένα στον Ιππόλυτο και τις Βάκχες (βλ. παραπάνω, υποκ.ΙΙΙ, σ.325). Η επίδραση του Ευριπίδη στη διάδοση της μητροϊκής λατρείας συζητήθηκε στο κεφ.2/1α.

Η σύνδεση της Κυβέλης με τον Ορφισμό,¹⁵⁷² γίνεται ιδιαίτερα κατανοητή όταν συνειδητοποιούμε παράλληλα πως ως λατρεία γνώρισε μεγάλη διάδοση και δημοτικότητα στην ελληνιστική περίοδο, όπου η παγκοσμιότητα, ο συγκρητισμός και οι μυστηριακές θρησκείες απογειώθηκαν και ο Ορφισμός ευνοούμενος από αυτά τα φαινόμενα επιτέλους βρήκε την αναγνώριση, που υπομονετικά ανέμενε τους προηγούμενους αιώνες. Οι ορφικοί ύμνοι δείχνουν να έχουν μικρασιατική καταγωγή. Όλες οι θεότητες που αναφέρονται σε αυτούς εκτός από τους κύριους, όπως ο Διόνυσος, και εκτός από τον Άδωνη, προέρχονται από τη θρακοφρυγική θρησκεία, όπως ο Σαβάζιος, η Σεμέλη, ο Κορύβας, η Ρέα, η Μήτηρ Θεών, ενώ ο Άττις δεν εμφανίζεται.¹⁵⁷³ Η βοιωτική λατρεία της Μητέρας των θεών καθιερώθηκε από τον Πίνδαρο, ο οποίος ανήκει στους ποιητές, όπου επέδρασε ο ορφισμός.¹⁵⁷⁴ Είναι πιθανό, λοιπόν, να εμφορούνταν η λατρεία του Πινδάρου ορφικών ιδεών, όπως και μέρος της ποίησής του;

Φιλολογικές πηγές των μέσων του 4^{ου} αι. π.Χ. μαρτυρούν όπως είδαμε ότι ο Ορφεύς ήταν ιδρυτής των ελευσινίων μυστηρίων. Σημαντικότερες είναι αυτές του Εφόρου, δασκάλου του Ισοκράτη,¹⁵⁷⁵ του Ευριπίδη.¹⁵⁷⁶ Ο Θεοδώρητος μας πληροφορεί ότι είναι ο ιδρυτής των Διονυσίων, των Παναθηναίων και των Θεσμοφοριών.¹⁵⁷⁷ Ο Διόδωρος αναφέρει ότι ο Ορφέας ήταν ο διδάσκαλος των Ιδαίων Δακτύλων στη Σαμοθράκη και ο ιδρυτής των Ελευσινίων Μυστηρίων: *«τὴν τε γὰρ παρ' Ἀθηναίοις ἐν Ἐλευσίνι γινομένην τελετὴν ... καὶ τὴν ἐν Σαμοθράκῃ καὶ τὴν ἐν Θράκῃ ἐν τοῖς Κίκοσι ὅθεν ὁ καταδείξας Ὀρφεύς ἦν*

¹⁵⁷² Η σύνδεση της Κυβέλης με τον ορφισμό ενισχύεται ακόμη περισσότερο μέσα από τον συγκρητισμό της με τις θεές Ρέα και Δήμητρα. Τις τελευταίες σύμφωνα με την αναφορά του Πρόκλου, ο Ορφέας τις θεωρεί ένα (Εἰς Πλάτ.Κρατύλ.403ε): «Ο ορφέας λέει για τη Δήμητρα, υποστηρίζοντας ότι ταυτίζεται με τη Ρέα, ότι ψηλά, όταν είναι απομονωμένη με τον Κρόνο, είναι Ρέα, ενώ όταν προβάλλει και γεννά τον Δία είναι Δήμητρα. Γιατί λέει: Ενώ πριν ήταν Ρέα, μόλις έγινε μάνα του Δία, έγινε Δήμητρα». Επίσης σύνδεση των Κουρήτων και Κορυβάντων με την ορφική θεολογία συναντούμε στα ορφικά αποσπάσματα του Πρόκλου Εἰς Πλάτ.Τίμ.28c και Περί της κατά Πλάτ.θεολ. Ε', όπου αναφέρονται ως φρουροί του Διός. Συγκρίσεις της ορφικής θεολογίας με τη λατρεία της Κυβέλης μπορούμε να διαπιστώσουμε από ένα ορφικό απόσπασμα, που αναφέρει τον μύθο του ακρωτηριασμού του Κρόνου, σύμφωνα με το οποίο ο τελευταίος παγιδεύτηκε από τον Δία με το μέλι. Η ομοιότητα με τον φρυγικό μύθο της παγίδευσης της Αγδίστιδος από τον Διόνυσο με συνέπεια τον ακρωτηριασμό της είναι προφανής (Πορφύριος, Περί τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν Νυμφῶν ἄντρου 16). Στο απόσπασμα (Ιωαν.Λυδ.Περί μην. Δ'64), που αναφέρει τη γέννηση της Αφροδίτης από τα γεννητικά ὄργανα του Κρόνου διαπιστώνουμε άλλη μία ομοιότητα με τον μύθο της Αγδίστιδος, ο ακρωτηριασμός της οποίας οδηγεί στη γέννηση του Άττιος.

¹⁵⁷³ Guthrie, σ. 386-7. Το όνομα της θεϊκής ορφικής οντότητας Μειλινόης, που υμνείται σε ορφικό ύμνο, εμφανίζεται ως επίθετο της Εκάτης σε μικρασιατικές επιγραφές. Βλ. Kern 1910, σ.89-100.

¹⁵⁷⁴ Ολυμπιονίκος II, 102, 123, όπου μιλά για τη μετενσάρκωση. Στο απόσπασμα 137 α χαρακτηριστικά αναφέρει ότι ευτυχισμένος είναι αυτός, που έχοντας δει αυτά τα πράγματα κατέρχεται κάτω από τη γη, γιατί αφενός γνωρίζει το τέλος της ζωής, αφετέρου τη διόσταλη αρχή.

¹⁵⁷⁵ Jacoby, Aththis, 130 και FGHist 70T 1-5/ 8 /24-27.

¹⁵⁷⁶ Ρήσος, 943: *«μυστηρίων τε τῶν ἀπορρήτων φανὰς / ἔδειξεν Ὀρφεύς»*, ενώ ορφική επιρροή στα ελευσίνια μυστήρια προκύπτει και από τον στίχο 971.

¹⁵⁷⁷ Θεοδώρητος, Graecarum Affectionum Curatio, 2, 47 και 1,21.

μυστικῶς παραδίδοσθαι».¹⁵⁷⁸ Άραγε μπορούν να ιδωθούν τα δύο μυστήρια ως δύο όψεις του ίδιου νομίσματος;

Ορφισμός και ελευσινιακός κύκλος μπορούν να ιδωθούν μέσα στο πλαίσιο της αθηναϊκής προπαγάνδας, που χαρακτήριζε την Αθήνα «μητρόπολι των καρπών».¹⁵⁷⁹ Ο Τριπτόλεμος και ο Ευβουλεύς γνωστοποιούν την αρπαγή της Περσεφόνης στη Δήμητρα και η τελευταία τους το ανταποδίδει με τη διδασκαλία της σιτοκαλλιέργειας.¹⁵⁸⁰ Μπορεί να θεωρηθεί, άραγε, ότι το ορφικό δόγμα είναι η αθηναϊκή εκδοχή του ελευσίνιου μύθου ιδωμένο μέσα στο πλαίσιο της διεκδίκησης από την Αθήνα της καταγωγής του ελευσίνιου μύθου;

Μία τελευταία οπτική στην εικονογραφική προσέγγιση των ναϊσκων της Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές προσφέρει η διερεύνηση της δαδούχου Εκάτης ιδωμένης υπό το πρίσμα του Ορφισμού. Έτσι συμπληρώνεται η θεώρηση του νοηματικού περιεχομένου της παράστασης της Μητέρας των θεών με τις συμπληρωματικές μορφές και ενισχύεται η ταύτιση της δαδούχου με την Εκάτη. Μέσα από τους λεγόμενους χαλδαϊκούς χρησμούς πληροφορούμαστε, ότι οι Νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι προκειμένου να αποδείξουν ότι οι χρησμοί αυτοί συνδέονται με τα κείμενα και τη φιλοσοφία του Πλάτωνα, έδωσαν τις δικές τους ερμηνείες. Προσπάθησαν από τη μία να δημιουργήσουν θεϊκές τριάδες διαιρώντας μία θεότητα σε τρεις, ενώ εξομοίωσαν την Εκάτη και τη Ρέα σε μια προσπάθεια να καταστήσουν το χαλδαϊκό θεολογικό σύστημα σύμφωνο με τον ορφισμό ή το ελληνιστικό θρησκευτικό σύστημα, στο οποίο η Ρέα είναι πολύ σημαντική.¹⁵⁸¹

Σύμφωνα με τους χρησμούς η Εκάτη ταυτίζεται με την κοσμική ψυχή του Πλάτωνα και θεωρείται θεότητα μεσάζουσα μεταξύ του αισθητού και του καταληπτού

¹⁵⁷⁸ Διόδωρος, 5, 77, 3-1, 96, 4-5, 64, 4. Ιδρυτές των ελευσίνιων μυστηρίων εκτός από τον Εύμολπο (ο Εύμολπος είναι γιος του Μουσαίου. Έτσι ο ορφισμός συνδέεται έμμεσα με το ελευσίνιο δόγμα: Graf 1974, σ.97) τον Μουσαίο και τον Ερεχθέα θεωρούνταν και ο Ορφεύς: Όρφεύς τήν έαυτού ποιήσιν εξέθηκε Κόρης τε άρπαγήν καί Δήμητρος ζήτησιν καί τόν αύτου εύρεθέντα σπόρον καί τό πλήθος των ύποδεξαμένων τόν καρπόν. Δήμητρος τε πλάνην καί Φερσεφόνης πένθος μέγα, θεσμοφόρος θ' ώς ήν» (Πάριο Μάρμ. Α25, επιγρ.14).

¹⁵⁷⁹ Αριστειδ. Παναθ. Στ.13 35 273.

¹⁵⁸⁰ Graf 1974, σ. 165

¹⁵⁸¹ Johnston S.I., σ.9. Οι χαλδαϊκοί χρησμοί παρέχουν θεολογικές, κοσμολογικές και θεουργικές πληροφορίες, που θεωρούνται ότι συγγράφηκαν από τον Ιουλιανό τον Θεουργό, γιό του Ιουλιανού του Χαλδαίου κατά τον 2^ο αι. μ.Χ. Η Εκάτη και ο Απόλλων θεωρούνταν μέσα σε αυτούς ως αγγελιοφόροι θεϊκών μηνυμάτων. Το α' ενικό πρόσωπο, που χρησιμοποιείται στο κείμενό τους δηλώνει ότι πρόκειται για λόγια προερχόμενα από το στόμα μιας θεότητας (σε αυτή συχνά αναγνωρίζεται η Εκάτη). Στο απόσπασμα 56 (Πρόκλος, Εισ Κρατ.81, 6-8.) των χρησμών η Εκάτη ταυτίζεται με τη Ρέα, που είναι η ζωογόνος δύναμη. Ο συγκρητισμός αυτός με τη Ρέα, την Κυβέλη και τη Μητέρα των θεών σε μια εποχή (2^{ος} αι. μ.Χ.), που είχαν γνωρίσει μεγάλη δημοτικότητα, ήταν απαραίτητος για να τεθεί η Εκάτη στο επίκεντρο των χρησμών. Οι τελευταίοι αν και χρονολογούνται σε τόσο ύστερη εποχή, είναι βέβαιο ότι μεταφέρουν πλατωνικές ιδέες. Σε άλλα σημεία τους διευκρινίζεται σχετικά με την επιφάνεια της θεάς ότι στη διάρκειά της δεν εμφανίζεται ούτε με ανθρώπινη ούτε με τερατώδη μορφή, αλλά ως άμορφη ομιλούσα φωτιά, κάτι, που συνδυάζει την πλατωνική σύλληψη της τελειότητας – «ασωματικότητας» και της χαλδαϊκής θεοποίησης της φωτιάς. Βλ. σχετικά, Johnston S.I., σ.66-70.

(λογικού) κόσμου. Ο ρόλος αυτός μας είναι ήδη γνωστός από την ησιόδεια θεογονία, όπου η θεά αναμιγνύεται στις σχέσεις μεταξύ θεών και ανθρώπων, λειτουργώντας ως μεσίτρια. Η παρουσία της στα οριακά σημεία πάνω στη γη αντανακλά τον συνοδευτικό ρόλο της θεάς στα ταξίδια της Περσεφόνης και των ψυχών στον Άδη.¹⁵⁸² Όπως βοηθούσε τις θεότητες να διασχίσουν το όριο μεταξύ ζωής και θανάτου έτσι βοηθούσε τους ανθρώπους να διασχίσουν τα οριακά και συνοριακά σημεία των διαδρομών τους στη ζωή. Επιτελούσε, δηλαδή, τις ίδιες λειτουργίες με αυτές του Ερμή.

Η ταύτιση της Εκάτης με τη Σελήνη, που συντελέστηκε τον 1^ο μεταχριστιανικό αιώνα,¹⁵⁸³ οφείλεται στη μεταβατική και μεσιτική λειτουργία, που επιτελεί. Με αυτόν τον τρόπο οι δύο οντότητες μοιράστηκαν τον εσχατολογικό ρόλο της μετάβασης των ψυχών στον πνευματικό κόσμο.

Η Άρτεμις είναι μία θεότητα, που είχε ταυτιστεί με τη σελήνη δύο αιώνες νωρίτερα από την εποχή της σύνδεσης με αυτή της Εκάτης. Ίσως συνέβη μέσα στο πλαίσιο της σύνδεσης του Απόλλωνος με τον Ήλιο. Η συγχώνευση της Εκάτης με την Άρτεμις είχε ήδη συντελεσθεί από τον 5^ο αι.π.Χ.¹⁵⁸⁴ Η φαρέτρα της δαδούχου στο περίπλο της Συλλογής Σταθάτου είναι ενδεικτική μιας τέτοιας αφομοίωσης. Το γεγονός ότι με τον τύπο αυτό εμφανίζεται σε παράσταση, που υπαινίσσεται την αρπαγή της Περσεφόνης ενισχύει το ορφικό υπόβαθρο του μύθου. Σύμφωνα και με την ορφική εκδοχή του ελευσίνιου μύθου η Άρτεμις ήταν παρούσα στην απαγωγή της Περσεφόνης, κάτι που εικονογραφικά επιβεβαιώνεται και στον μεγαρικό σκύφο από τη Θήβα.¹⁵⁸⁵ Επιπλέον, η αναφορά του Καλλίμαχου ότι η Εκάτη, που γεννήθηκε από τη Δήμητρα και τον Δία και αποκαλείται Άρτεμις, Φύλακας, Δαδούχα, Φωτοφόρα και Χθόνια, επειδή στάλθηκε για την αναζήτηση της Κόρης,¹⁵⁸⁶ επιβεβαιώνει την παραπάνω σύνδεση και προσανατολίζει την ταύτιση της Αρτέμιδος στο περίπλο της συλλογής Σταθάτου με την Εκάτη ενισχύοντας κατά συνέπεια και την ταύτιση της δαδούχου των ναϊσκων με την τελευταία. Επιπροσθέτως, η παράσταση των νομισμάτων από την Κύζικο¹⁵⁸⁷ με την απεικόνιση της Αρτέμιδος σε θέμα

¹⁵⁸² Το ίδιο συμβαίνει και στον ομηρικό ύμνο στη Δήμητρα, όπως είδαμε. Ως οπάων και πρόπολος της Περσεφόνης συνεχίζει να τη συνοδεύει και μετά την επιστροφή της από τον Άδη στα ταξίδια της στον επάνω και κάτω κόσμο, ενώ θεωρείται η κατεξοχήν θεότητα, που οδηγεί τις ψυχές στο μεταθανάτιο ταξίδι τους.

¹⁵⁸³ Αν εξαιρέσουμε την έμμεση σύνδεση της Εκάτης με τη Σελήνη μέσω του Ομηρικού Ύμνου και την αναφορά της λέξης Σέλας ως προσδιορισμό της δάδας της. Έτσι ανακύπτει το ερώτημα αν η εμφάνιση της Εκάτης συνεπάγεται τη σύνδεσή της με την παράσταση της Σελήνης. Ο στ. «σέλας εν χείρεσσιν έχουσα» του ομηρικού ύμνου οδηγεί σε αυτό το συμπέρασμα γιατί και η Δήμητρα κρατεί δάδα, που όμως δεν ονομάζεται σέλας, αλλά δαΐδα (στ.48). Ίσως, λοιπόν, να αποτελεί έναν πρώιμο υπαινιγμό ταύτισης της Εκάτης με τη Σελήνη. Αυτή είναι η αρχαιότερη μαρτυρία για τη δαδούχο Εκάτη.

¹⁵⁸⁴ Johnston S.I., σ.31 και σημ.8. Βλ. επίσης, το γύψινο εκμαγείο του Καΐρου, όπου η δαδούχος φέρει στην πλάτη μία σαϊτοθήκη. Naumann, σελ.209.

¹⁵⁸⁵ Β' μέρος, κεφ.2^ο/V.

¹⁵⁸⁶ Σχολ. Καλλίμαχου, απ.556 (Schneider II. 691)

¹⁵⁸⁷ Β' μέρος, Κεφ.2^ο/I, αρ.1.

σχετικό με τον ελευσίνιο μύθο, συνάδει με τη φαρέτρα της δαδούχου κόρης στις σκηνές του άρματος, που οδηγεί η Κυβέλη. Οι σκηνές αυτές σχετίζονται όχι τυχαία με τη Δήμητρα. Ο Ερμής και η δαδούχος με τη φαρέτρα σε αυτές οδηγεί στον συγχωνευμένο με την Κυβέλη ελευσίνιο μύθο, όπου παρούσα είναι, εκτός της Αρτέμιδος και του αγγελιοφόρου των θεών, και η Εκάτη. Στον Θεόκριτο η Εκάτη καλείται Άρτεμις, επιδή στάλθηκε προς αναζήτηση της Κόρης.¹⁵⁸⁸ Ίσως στις παραστάσεις της Κυβέλης όπου προστίθεται η φαρέτρα να χρησιμοποιείται μία συνεκδοχή Αρτέμιδος-Εκάτης.¹⁵⁸⁹

Σύμφωνα και με τα ορφικά αποσπάσματα στο επεισόδιο της αρπαγής και καθόδου της Κόρης στον Άδη ήταν παρούσες η Αθηνά και η Άρτεμις.¹⁵⁹⁰ Σε έναν βωμό από την Κύπρο του 200-150 π.Χ. με ανάγλυφη παράσταση με θέμα την αρπαγή της Περσεφόνης εικονίζονται το άρμα του Άδη, η Περσεφόνη και τέσσερις θεές, που ο Β. Καραγιώργης¹⁵⁹¹ ταυτίζει από αριστερά προς δεξιά με την Εκάτη, τη Δήμητρα, την Αφροδίτη και την Άρτεμι. Οι δύο πρώτες κρατούν σκήπτρο. Στη μια στενή πλευρά του βωμού είναι τοποθετημένος ο Ερμής με το κηρύκειό του και στην άλλη η Αθηνά. Ο Ερμής δηλώνει τον προορισμό του Άδη, από όπου αργότερα ο ίδιος θα πάρει την Περσεφόνη για να την επιστρέψει στη μάνα της. Η Αθηνά και η Άρτεμις είναι γνωστό από τον μύθο ότι προσπάθησαν να εμποδίσουν την αρπαγή. Επιπλέον σύμφωνα με μια αργεϊτική παράδοση η Άρτεμις είναι κόρη της Δήμητρος. Στην παράσταση αυτή αξιοπερίεργη είναι η τοποθέτηση του Ερμή και της Αθηνάς στις στενές πλευρές του βωμού. Θα περίμενε κανείς σύμφωνα με ό,τι έχει αναφερθεί σχετικά με την σχέση του Ερμή και της Εκάτης στον συγκεκριμένο μύθο να βρίσκεται η Εκάτη στη θέση της θεάς της σοφίας. Ίσως δεν είναι τυχαία η τοποθέτησή της δίπλα στη Δήμητρα, καθώς έτσι εξυπηρετείται η σύνδεση της Εκάτης με τη θεά. Μια επιφύλαξη στην αποδοχή της ταύτισης αυτής υφίσταται καθώς δίπλα στην τέταρτη μορφή, που ο συγγραφέας ερμηνεύει ως Άρτεμι, εικονίζεται ένας σκύλος, ζώο κατεξοχήν συμβολικό της Εκάτης, που μπορεί, ωστόσο, να συνοδεύει και τη θεά του κυνηγιού. Ασυνήθιστο είναι επίσης και το σκήπτρο στα χέρια της. Πάντως και σε αυτή τη θέση η Εκάτη ταιριάζει απόλυτα ως αντίστοιχη με την Άρτεμι, καθώς τοποθετούνται δίπλα στις σχετικές με αυτές θεότητες φτιάχνοντας έτσι ζεύγη. Εξάλλου ο ρόλος της Άρτεμις στον μύθο απαιτεί να βρίσκεται κοντά στην Αθηνά, έχοντας καλύψει και αυτή από τη μεριά της την έτερη πλευρά του άρματος.¹⁵⁹² Ίσως η τοποθέτηση του

¹⁵⁸⁸ OF 42.

¹⁵⁸⁹ Βλ. επίσης, τη μαρτυρία του Πρόκλου (Εισ Πλατ.Κρατυλ.100, 111), όπου συγχωνεύει τις θεές Περσεφόνη, Άρτεμι, Εκάτη και Αθηνά.

¹⁵⁹⁰ OF 49, Kern. Kruger, σ.352-5.

¹⁵⁹¹ Karageorghis 1998, σ. 224-5, αρ.175 a, b, c.

¹⁵⁹² Βλ. και τον μεγαλύτερο σκύφο από τη Θήβα (σ.185, Εικ.190-1).

Ερμή και της Αθηνάς στα άκρα της σύνθεσης να αποδίδει καταλληλότερα τη σύνδεση με την Αθήνα και τη σχετική προπαγάνδα.¹⁵⁹³

Το ορφικό θεολογικό σύστημα, καθώς και οι λεγόμενοι Νεοπυθαγόρειοι και Νεοπλατωνικοί θέλουν την Εκάτη να είναι θεότητα της γέννησης και του θανάτου, που συνοδεύει τις ψυχές στο μεγάλο ταξίδι και προστατεύει τους ζωντανούς από τους άωρους ή βιαιοθάνατους, που περιπλανώνται στους οριακούς χώρους μεταξύ της ζωής και του θανάτου.¹⁵⁹⁴ Το σημαντικό είναι πως οι σχετικές ιδιότητες της θεάς και η καλή της θέληση είναι τα κομβικά σημεία της προσωπικής λύτρωσης των ανθρώπων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η Εκάτη θεωρείται μία από τις βασικότερες θρησκευτικές μορφές, η πίστη της οποίας έχει αναμφισβήτητο εσχατολογικό χαρακτήρα.¹⁵⁹⁵ Σύμφωνα με τους χαλδαϊκούς χρησμούς η Εκάτη ταυτίζεται με την κοσμική ψυχή σε μια εποχή που οι ιδέες σχετικά με την τελευταία είχαν εδραιωθεί και ο ρόλος της Εκάτης ως μεσίτριας είχε αποκτήσει φιλοσοφική και μυστικιστική σημασία.¹⁵⁹⁶

Αυτό, που ίσως πρέπει να τονιστεί είναι ότι η Εκάτη είναι μία από τις ελάχιστες θεότητες του παραδοσιακού θρησκευτικού συστήματος των αρχαίων Ελλήνων, που επιβίωσαν, γιατί ήταν από τις πιο προσιτές και επιδρούσε άμεσα στις ανθρώπινες ζωές. Το απόσπασμα 51 των χρησμών αναφέρει ότι η Εκάτη παράγει από μέσα της την ουσία, που εμπυγχώνει το φως (τη νοητική σφαίρα), τη φωτιά (την εμπύρεια σφαίρα), τον αιθέρα και τους κόσμους, με άλλα λόγια, τα Πάντα.¹⁵⁹⁷ Η παραπάνω σημασία της θεάς στην ορφική θεολογία ενισχύεται και από ένα άλλο ορφικό απόσπασμα, που αναφέρει ότι η Εκάτη είναι κόρη της Νύκτας, της πρώτης αρχής των όντων σύμφωνα με το ορφικό δόγμα.¹⁵⁹⁸

¹⁵⁹³ Ένα ορφικό απόσπασμα (OF188: Πρόκλος, Εισ Πλατ.Κρατ.406b), που αναφέρει την Κόρη, την Αρτέμιδα, την Εκάτη και την Αθηνά ως μορφές μίας θεικής οντότητας, υπογραμμίζει ίσως την ορφική διάσταση της παράστασης στο εν λόγω ανάγλυφο.

¹⁵⁹⁴ Απόδειξη αποτελούν οι αρές, που βρίσκονταν μέσα στους τάφους (από τον 5^ο αι. π.Χ. και ιδιαίτερα την ελληνιστική εποχή) άωρων θανόντων, κυρίως, παιδιών, στις οποίες βασιζόνταν πολλές μαγικές πρακτικές, που αποσκοπούσαν στο να εξευμενίσουν τα δαιμονικά όντα ή τις ασώματες ψυχές, που ζουν μεταξύ των δύο κόσμων. Θεωρητικά τα όντα αυτά βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της Εκάτης, το όνομα της οποίας μαζί με του Ερμή ψυχοπομπού εμφανιζόταν συχνότατα πάνω στις πινακίδες των καταδέσμων.

¹⁵⁹⁵ Johnston ο.π., σ.36-38. Βλ. επίσης τα σημεία, τα οποία αναφέρει ο Πρόκλος (5^{ος} αι.μ.Χ. Πλατωνιστής και μελετητής των χαλδαϊκών χρησμών) και αφορούν τους ρόλους της Εκάτης ως κλειδούχου και ως ρυθμιστριας των ορίων και της πλήρωσης της ψυχής έξω από το σώμα: αυτόθι, σ.40. Για τον Πρόκλο ο ορφικός τίτλος «κλειδούχος» αποδίδει την ιδιότητα της θεάς να δένει μαζί και να εναρμονίζει διαφορετικά στοιχεία, να κλείνει τα σύνορα των πραγμάτων του κόσμου, να οδηγεί τις ατομικές ψυχές στην πληρότητα.

¹⁵⁹⁶ Ο κοσμολογικός αυτός ρόλος της θεάς έχει τρεις πτυχές, που την καθιστούν α)φορέα των Ιδεών και κατά συνέπεια δημιουργό του φυσικού κόσμου, β) τον διαχωριστικό σύνδεσμο του κόσμου των αισθήσεων και του λογικού και γ) πηγή των ατομικών ψυχών: Johnston S.I., σ.35-49.

¹⁵⁹⁷ Johnston S.I., σ.126, 153-4.

¹⁵⁹⁸ Σχολ. Εισ Απολλ. Ροδ. Αργοναυτικά Γ'. Για τη Νύχτα στην ορφική θεολογία βλ. επίσης τις αναφορές του Πρόκλου (Εισ Πλατ.Κρατ.396b και εις Πλατ.Τίμ.Ε' προοίμιο) και του Δαμασκηνού (Εισ Πλατ.Παρμεν.213).

Σύνοψη συμπερασμάτων

Οι υπό μελέτη αττικοί ναΐσκοι, που απεικονίζουν την Κυβέλη ένθρονη μέσα στην κόγχη τους με τη συνοδεία ενός νεανία, μιας δαδούχου κόρης και του Πανός, ή με ένα παιδί στην αγκαλιά της, ευρέθησαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στην Αρχαία Αγορά της Αθήνας, στην ευρύτερη περιοχή της Ακρόπολης και σε κάποιους αττικούς δήμους. Δεν ανήκουν σε συγκεκριμένο ανασκαφικό σύνολο με αποτέλεσμα η χρονολόγησή τους να είναι προβληματική. Στη δυσκολία χρονολογικής προσέγγισης συμβάλλουν η αμελής κατεργασία των περισσότερων ναΐσκων και η επανάληψη των τυπολογικών χαρακτηριστικών των μορφών. Η μέθοδος, που ακολουθήθηκε προκειμένου να χρονολογηθούν τα συγκεκριμένα ανάγλυφα είτε με ακρίβεια είτε με προσέγγιση, ήταν τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά και η διαφοροποίηση στις αναλογίες των σχημάτων τους, που οδήγησε στο συμπέρασμα ότι τα περισσότερα από αυτά ανήκουν στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., ελάχιστα στο α' μισό και δύο στα μέσα του αιώνα, δύο ή τρία στην πρόιμη ελληνιστική περίοδο και ένα ή δύο στη ρωμαϊκή εποχή.

Στην χρονολόγηση των περισσότερων στον 4^ο αι. π.Χ. συνηγορούν, επίσης, και τα εικονογραφικά παράλληλα των ναΐσκων, η πλειοψηφία των οποίων ανήκει στον 4^ο, καθώς και η ίδρυση πολλών Μητρώων στην ελληνική επικράτεια την ίδια εποχή.

Πέρα από την χρονική τοποθέτηση των αναγλύφων μας απασχόλησαν η ταύτιση των συνοδευτικών μορφών της Κυβέλης, που συμπληρώνουν την παράσταση, και η ερμηνεία του εικονογραφικού περιεχομένου τους. Η ταυτοποίησή τους είναι εξαιρετικά δύσκολη καθώς τα αναγνωριστικά τους σύμβολα δεν αποτελούν ασφαλή τεκμήρια, όπως στην περίπτωση του νεανία, που φορεί χλαμύδα και σχεδόν σε όλα τα ανάγλυφα κρατεί οινόχοη στο δεξί του χέρι, και της κόρης, που κρατεί δύο μακριές δάδες. Σε τρία, όμως, παράδειγματα, όπου αναγνωρίζεται με βεβαιότητα στο χέρι του νεανία ένα κηρύκειο, προσανατολίζεται η ερμηνεία του ως Ερμή. Πιο συγκεκριμένα, σε 17 ναΐσκους ο νεανίας κρατεί οινόχοη στο δεξί χέρι, ενώ σε 10 αναγνωρίσαμε ένα δυσδιάκριτο επίμηκες αντικείμενο, που θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως κηρύκειο, απλή ράβδος, κοντή δάδα, κέρασ αφθονίας ή θυμιατήριο. Σε μία περίπτωση εντοπίσαμε το περίεργο περίγραμμα πιθανότατα σκεύους, που θα μπορούσε να είναι κρατήρας, ενώ σε μία άλλη κρατεί ανάποδη δάδα. Η δαδούχος κόρη κρατεί από μία μακριά δάδα σε κάθε χέρι εκτός από πέντε περιπτώσεις, όπου κρατεί είτε μόνο μία δάδα είτε μία δάδα και μία φιάλη, που δύσκολα αναγνωρίζεται στο δεξί της χέρι. Είναι ενδεδυμένη στους περισσότερους ναΐσκους με πέπλο, ενώ σε οκτώ φορεί χιτώνα και ιμάτιο.

Για τις μορφές αυτές έχουν προταθεί διάφορες ερμηνείες από την έρευνα χωρίς να αναπτύσσεται συγκεκριμένη επιχειρηματολογία. Σύμφωνα με αυτές ο νεανίας μπορεί να ταυτιστεί με τον Ερμή-Καδμίλο της λατρείας των Καβείρων, με τον Ερμή ψυχοπομπό ή με τον Ερμή Ηγεμόνιο, και η δαδούχος με την Εκάτη ή την Περσεφόνη. Επίσης, έχουν ερμηνευθεί ως απλοί λατρευτές, ως υπηρετικές μορφές της θεάς ή ως ιερούργοι, που συμμετέχουν σε μια τελετουργική πράξη. Σημαντικοί μελετητές έχουν χρησιμοποιήσει ως παράλληλα για την ερμηνεία της τριάδας αυτής μορφές των ανατολικών θρησκειών, που συνοδεύουν θεούς, όπως ο Μίθρας. Ένας τέτοιος παραλληλισμός, όμως, θα ήταν βάσιμος αν και οι δύο συμπληρωματικές μορφές των ναΐσκων κρατούσαν δάδες και μάλιστα αντίστροφα, όπως ο Καύτης και ο Καυτοπάτης του Μίθρα, που κρατούν ο ένας όρθια και ο άλλος ανάποδα τις δάδες τους. Αυτό συμβαίνει μόνο σε έναν ναΐσκο, όπου ο νεανίας κρατεί ανάποδα μια δάδα και η δαδούχος σταθερά προς τα πάνω τις δικές της. Στην σπάνια περίπτωση ενός άλλου εξωαττικού ναΐσκου η δαδούχος τις κρατεί προς τα κάτω, ενώ ο νεανίας δεν κρατεί δάδες.

Εκτός από τους υπό μελέτη ναΐσκους προβληματισμό όσον αφορά την ερμηνεία των μορφών έχει δημιουργήσει και μία άλλη ομάδα ανάλογων ναϊσκόμορφων αναγλύφων με προέλευση τις ιωνικές ακτές της Μ. Ασίας, που απεικονίζουν την Κυβέλη όρθια να πλαισιώνεται από έναν νεανία γλαυδοφόρο, που κρατεί σχεδόν πάντα οιοχή, και ένα γενειοφόρο θεό σκηπτρούχο. Κάποιοι από τους μελετητές έχουν ερμηνεύσει την τριάδα αυτή ως οικογενειακή, αποτελούμενη από Υιό, Μητέρα και Πατέρα.

Για την κατανόηση του εικονογραφικού περιεχομένου της παράστασης των αττικών ναϊσκών της Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές διερευνήθηκαν όλες οι αρχαιολογικές και φιλολογικές μαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες η ταύτιση του νεανία προσανατολίζεται στον Ερμή, που συνεπάγεται και την αναγνώριση της δαδούχου μορφής ως θεότητας, αφού μοιράζεται ισότιμα μαζί του και ενίοτε με τον θεό Πάνα την παράσταση. Η παρούσα εργασία καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η δαδοφόρος θεότητα ταυτίζεται με την Εκάτη και όχι με την Περσεφόνη, καθώς αυτό υπαγορεύεται τόσο από τις αρχαιολογικές μαρτυρίες όσο και από τον γενικότερο συμβολισμό, που ενέχει η εικονογραφία των ναϊσκών. Αυτό προκύπτει κυρίως μέσα από τη μελέτη των ειδικών ιστορικών και κοινωνικοπολιτικών συνθηκών της Αθήνας του 4^{ου} αι. π.Χ., όπου και παγιώθηκε ο τύπος της Μητέρας των θεών με τις συμπληρωματικές μορφές στους ναϊσκούς.

Οι παράγοντες, που καθόρισαν το ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσονται η θρησκεία της αρχαίας Αθήνας έχουν την αφετηρία τους στον 5^ο αι. π.Χ. Τέτοιοι είναι ο πελοποννησιακός πόλεμος, ο λοιμός που ξέσπασε κατά το πρώτο έτος της διεξαγωγής του και η συνεπαγόμενη συρρίκνωση της αθηναϊκής ισχύος. Παράλληλα το φιλοσοφικό ρεύμα των σοφιστών με τον αγνωστικισμό και την αθεΐα, οι πλατωνικές ιδέες και οι τραγωδίες κυρίως του Ευριπίδη επέδρασαν στο θρησκευτικό συναίσθημα των Αθηναίων. Οι συνέπειες αυτών των παραγόντων καθόρισαν την πορεία της αθηναϊκής πολιτείας μέσα στον επόμενο αιώνα, που αφορά κυρίως τη γένεση ναϊσκών με συμπληρωματικές μορφές.

Ο συσχετισμός των τελετουργικών δρωμένων της Κυβέλης με αυτά του Διονύσου οδηγεί στον συσχετισμό του Μαρσύα του φρυγικού μύθου της θεάς με τον Πάνα στους αττικούς ναϊσκούς. Η ταύτιση των συνοδευτικών μορφών της Μητέρας των θεών με τον Ερμή και την Εκάτη εκτός από τα παράλληλα, που αναπαριστούν την τριάδα, και τις φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες, προκύπτει και από επιπρόσθετα δεδομένα, που μπορούν να αναλυθούν ως εξής: Α) από τη θεοκρασία της Κυβέλης με τη Δήμητρα, όπως προκύπτει από τις αρχαιολογικές και φιλολογικές μαρτυρίες. Η σύνδεση του Ερμή με τη Δήμητρα μέσα από τις επιγραφικές κυρίως μαρτυρίες και η λατρευτική του σχέση με τον αττικό δήμο της Φλύας και το ιερατικό γένος των Λυκομιδών και των Κηρύκων του τελεστηρίου της Φλύας, καταδεικνύουν τη σχέση του θεού με τη συγχωνευμένη λατρεία των θεοτήτων Δήμητρας και Κυβέλης στον εν λόγω δήμο. Την άποψη αυτή ενισχύει και η προέλευση ενός από τους ναϊσκούς από τη Φλύα. Β) Οι μορφές συνδέονται με την εξελληνισμό της λατρείας της φρυγικής Κυβέλης την πρώτη περίοδο της εισαγωγής της στην Αττική. Ο Ερμής ως κύριος γονιμικός θεός αντικαθιστά τον Άττι στην αρχή. Αργότερα συνυπάρχει με αυτόν στο πλευρό της θεάς από την ελληνιστική ήδη περίοδο. Ο παραλληλισμός του Ερμή και του Άττιος στη μητρική λατρεία είναι επιβεβλημένος καθώς ο πρώτος συνυπήρξε με τον πάρεδρο θεό της Κυβέλης ήδη από την ελληνιστική εποχή ώστε να γίνει ευκολότερα αποδεκτή η λατρεία της. Γ) Τη σύνδεση των ελευσίνιων μυστηρίων με το εικονογραφικό περιεχόμενο της συνολικής παράστασης των αττικών ναϊσκών μέσα από τις ομοιότητες των τελετουργικών αντικειμένων, που κρατούν οι μορφές, και τις σκηνές από παραστάσεις των μυστηρίων. Δ) Η αττική προέλευση των διπλών ναϊσκών, που αποτελούν πιθανότατα την κυριότερη μαρτυρία της θεοκρασίας Κυβέλης και Δήμητρας δικαιολογεί ακόμη περισσότερο την αττική προέλευση των ναϊσκών με συμπληρωματικές μορφές, αν αυτές ιδωθούν μέσα από το πρίσμα του

συγκρητισμού. Το επιχείρημα αυτό ενισχύεται από τη μαρτυρία του Ισοκράτη, ο οποίος μέσα στο πλαίσιο του ανταγωνισμού της Αθήνας με την Ελευσίνα, τονίζει ότι η γεωργία διδάχθηκε για πρώτη φορά στην Αττική και μάλιστα στην Αθήνα.

Η άποψη ότι ο 4^{ος} αιώνας π.Χ. είναι η περίοδος γένεσης του τύπου παγιώνεται από το γεγονός ότι αυτός δεν εμφανίζεται στον 5^ο ούτε σε ναΐσκο ούτε σε άλλου είδους μνημείο. Τα πιο πρώιμα εικονογραφικά παράλληλα τοποθετούνται ίσως στο α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Χαρακτηριστικά αυτού του αιώνα είναι ο κλωνισμός της πίστης στην παραδοσιακή θρησκεία, η σύγκρουση των δεισιδαιμονιών με τον ορθολογισμό, αλλά και η πνευματική αναγέννηση,

Οι τραγωδίες του Ευριπίδη άσκησαν μεγάλη επιρροή, καθώς μετασχημάτισε τους μύθους αναθεωρώντας το κύρος των θεών-ηρώων. Αποτέλεσμα ήταν να αναδυθούν νέες θρησκευτικές οντότητες και οι άνθρωποι να καταφύγουν σε θεότητες παρήγορες και σε γονιμικές λατρείες. Η φιλοσοφική θεώρηση των μύθων, στους οποίους στηρίζεται η παραδοσιακή θρησκεία, από τον Πλάτωνα συμπλήρωσε την επίδραση του Ευριπίδη. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εδραιώνεται η κυριαρχία της λατρείας της Μεγάλης Μητέρας, η μορφή της οποίας συμβίβαζε την πατροπαράδοτη θρησκεία μέσα από τον συγκρητισμό της με τις ολύμπιες Δήμητρα και Ρέα, και τη διανόηση των λογίων, που άνοιγε νέους δρόμους στην πίστη των αρχαίων Αθηναίων.

Στην αναθεώρηση της θρησκευτικής πίστης συνετέλεσαν και οι φιλοσοφικές θεωρίες των Στωικών και των Επικούρειων φιλοσόφων κατά την ελληνιστική εποχή, που επεζήτησαν μια θρησκευτική – φιλοσοφική αρχή στο πρόσωπο του Διός. Η σχέση της Κυβέλης με τον Δία δεν προκύπτει μόνο μέσα από τα ναϊσκόμορφα ανάγλυφα της Μ. Ασίας αλλά και από άλλες αρχαιολογικές μαρτυρίες. Ο Ερμής, που αναγνωρίζεται στη μορφή του νεανία και αυτών των αναγλύφων, ως πνευματικός θεός θα συμπλήρωνε μια τριάδα θεοτήτων με οικουμενικό χαρακτήρα, που αντιπροσωπεύουν πνευματικές δυνάμεις.

Η σύνδεση, που έχει προταθεί από τους μελετητές μεταξύ της μικρασιατικής τριάδας και της τριάδας των αττικών ναϊσκων δεν βρίσκει μεγάλο έρεισμα στον συσχετισμό με την λατρεία των Καβείρων της Σαμοθράκης. Από άποψη χρονολογική τα ναϊσκόμορφα ανάγλυφα της Μ. Ασίας ανήκουν στην ελληνιστική περίοδο με ελάχιστα να χρονολογούνται στο 340 π.Χ. σε αντίθεση με την αττική τριάδα, που πρωτοεμφανίστηκε νωρίτερα. Από άποψη εικονογραφική θεωρούμε ότι θα πρέπει μάλλον να αποσυνδεθούν από τους Καβείρους καθώς δεν απεικονίζουν και τους τέσσερις αυτούς θεούς, αφού παραλείπεται ο Πλούτων. Εξάλλου ο νεανίας Καδμίλος, που ταυτίζεται με τον Ερμή σε καμία παράσταση δεν εμφανίζεται με τον τύπο του νεανία των ναϊσκων, παρόλο που του αποδίδεται πάντα μια οινοχόη υπαγορευμένη από την ιδιότητά του ως υπηρέτη θεού. Η εικόνα του γυμνού παιδός με την πρόχου στον βοιωτικό καβειρικό σκύφο με τον γενειοφόρο ανακεκλιμένο Κάβειρο πρώτον δεν αποτελεί τεκμηρίωση εικονογραφική του Καδμίλου και δεύτερον δεν ταιριάζει στον τύπο του χλαμυδοφόρου νεανία των αττικών ναϊσκων της Κυβέλης. Επιπλέον, στη Σαμοθράκη, που είναι το βασικότερο κέντρο της καβειρικής λατρείας δεν εντοπίζεται παράσταση ούτε της αττικής τριάδας ούτε του Καδμίλου, για τον οποίο οι μαρτυρίες περιορίζονται μόνο στις επιγραφικές και φιλολογικές. Έτσι, λοιπόν, κρίνεται βάσιμο να αποσυσχετιστούν οι Κάβειροι από τους αττικούς ναϊσκους και κατά συνέπεια ο Ερμής από τον Ερμή Καδμίλο. Άλλο ένα στοιχείο ενισχυτικό της άποψης αυτής είναι, ότι ο νεανίας της μικρασιατικής τριάδας συγγέεται σύμφωνα με κάποιους μελετητές με τον Απόλλωνα κυρίως στην περιοχή της Εφέσου, από όπου προέρχεται η πλειοψηφία αυτών των αναγλύφων.

Ο συνδυασμός της δαδούχου με τον γενειοφόρο θεό σε έναν ναΐσκο της Κυβέλης άγνωστης προέλευσης μπορεί να προσανατολίσει πιστεύουμε την ταύτισή της με την Εκάτη εφόσον ο γενειοφόρος θεός αναγνωρίζεται ως Δίας και σύμφωνα με τις επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες η Εκάτη είναι κόρη του.

Το περιεχόμενο των ναΐσκων ερμηνεύουμε με βάση τη θεοκρασία της Κυβέλης με τη Δήμητρα, θεά μητρική με γονιμικές ιδιότητες και ομοιότητες με τη Μητέρα των θεών, που δικαιολογούν την συνύπαρξη του Ερμή και της Εκάτης με τη θεά μέσα από τον μύθο της αρπαγής της Περσεφόνης, στην εύρεση της οποίας είναι γνωστή η συμβολή των δύο θεοτήτων. Στη συμβολή αυτή μερίδιο είχε και ο Παν, που συμπληρώνει την παράσταση των ναΐσκων. Έτσι και οι τρεις μορφές δένονται αρμονικά από ένα μυθολογικό αίτιο σε ένα εικονογραφικό σύνολο. Ο Παν, επιπλέον, αποτελεί την εξελληνισμένη εκδοχή του Μαρσύα του φρυγικού μύθου της Κυβέλης. Από την εξέταση της σχέσης των τριών αυτών θεοτήτων σε συνδυασμό ή μεμονωμένες μέσα από τις αρχαιολογικές και φιλολογικές μαρτυρίες και ειδικά στο πλαίσιο του ελευσίνιου μύθου διαπιστώνεται ότι η ταύτιση και συνύπαρξή τους στους αττικούς ναΐσκους είναι πέρα ως πέρα κατανοητή. Έτσι ερμηνεύονται και οι δάδες της Εκάτης, με τις οποίες συνδέεται και ο αποτροπαϊκός χαρακτήρας του Πανός.

Η οινοχόη του νεανία συνδέεται με τη φιάλη, που κρατεί η Μητέρα των θεών, παραπέμποντας έτσι στην τελετουργική πράξη της σπονδής. Το κηρύκειο όταν το κρατεί υποδηλώνει την αποστολή του ως Διός αγγέλου στον ελευσίνιο μύθο, αλλά και την ιδιότητα του ψυχοπομπού. Η σημασία της οινοχόης ίσως υποκρύπτει και επιπρόσθετους συμβολισμούς, όπως η χρησιμότητά της στις θεραπευτικές αγωγές κατά τους λοιμούς, με τους οποίους συνδέεται η Μητέρα ως ιαματική θεότητα. Ο συσχετισμός, εξάλλου, της οινοχόης με τη λατρεία του ήρωος-ιατρού μαρτυρείται επιγραφικά.

Η σπονδή των ναΐσκων συνδέεται με την ειρήνη και τον ειρηνοποιό χαρακτήρα της Μητέρας και του Ερμή. Με την ιδιότητα αυτή ο τελευταίος φέρει πάντα ως σύμβολο το κηρύκειο. Η ανάγκη για ειρήνη υπαγορεύεται από τις συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες στην Αθήνα του τέλους του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ.

Το περιεχόμενο υγρό της οινοχόης, που δεν μπορεί να προσδιοριστεί με βεβαιότητα, μπορεί να είναι είτε οίνος, που συνδέεται και με τις ιάσεις από τους λοιμούς είτε νερό, που σχετίζεται με τους καθαρμούς και τις υδροφόρους της μητρώας λατρείας. Η εξαγνιστική ιδιότητα του Ερμή προκύπτει μέσα από τον εικονογραφικό του συνδυασμό με τον Δία Μειλίχιο. Με τον τελευταίο συνδέεται και η Εκάτη, η δάδα της οποίας επιτελεί και καθαρτήρια λειτουργία. Ο πέπλος στη δαδούχο αποτελεί ενισχυτικό στοιχείο της ταύτισής της με την Εκάτη και σχετίζεται με την αγνότητα μιας ιερούργου ειδικά σε τελετές εξαγνισμού, λειτουργία, που πιστεύουμε ότι επιτελεί η Εκάτη μέσα από τη θεική της ιδιότητα στις παραστάσεις των ναΐσκων. Ο πέπλος, επίσης, αποτελεί χαρακτηριστικό ένδυμα των περισσότερων αρχαϊστικών Εκαταίων. Στις περιπτώσεις εκείνες όπου φέρει χιτώνα και ιμάτιο αυτά υπαγορεύονται από τον ενδυματολογικό κώδικα των ιερειών καθώς επίσης και από τον συγχωνευμένο τύπο της με την Κόρη-Περσεφόνη. Από τα παραπάνω, λοιπόν, φαίνεται ότι η ταύτιση με την Εκάτη και όχι με την Περσεφόνη είναι ορθότερη.

Η δάδα και η οινοχόη συναντώνται επίσης σε επιτύμβια ανάγλυφα από τη Σμύρνη, που σχετίζονται με τη λατρεία της Δήμητρας και μάλιστα με την εορτή των Θεσμοφορίων, με την οποία συνδέονται ο Ερμής και η Εκάτη σύμφωνα με τις φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες. Πιστεύουμε ότι στις παραστάσεις των αττικών ναΐσκων οι δύο αυτές θεότητες εικονίζονται να συμμετέχουν σε μια τελετουργία μυστηρίων μητρωϊκών που φέρουν τον μανδύα των ελευσίνιων. Το νερό και η φωτιά έχουν εξαγνιστικές ιδιότητες. Το αναθηματικό ανάγλυφο από τη Λειβαδιά υποδηλώνει τη μυστηριακή λατρεία και το ορφικό δόγμα ως υπόβαθρο της μητρώας λατρείας, που ευθυγραμμίζεται με τον συγκρητισμό της Κυβέλης με τη Δήμητρα και πιο συγκεκριμένα με την ορφική θεοκρασία Κυβέλης-Δήμητρας-Ρέας. Οι ομοιότητες των ελευσίνιων μυστηρίων με τα ορφικά εντοπίζονται κυρίως στον εσχατολογικό χαρακτήρα τους. Ο Ερμής και η Εκάτη είναι οι κατεξοχήν χθόνιες θεότητες, που περνούν τα σύνορα του Πάνω και του Κάτω Κόσμου ταυριάζοντας έτσι και με τον χθόνιο χαρακτήρα της Κυβέλης.

Επίσης, η οινοχόη θα μπορούσε να θεωρηθεί χους και να σχετίζεται έτσι με τους Χύτρους, που συνδέονται με τον Ερμή. Έχει, όμως, και εξαγνιστική λειτουργία σύμφωνα και με τα εικονογραφικά παράλληλα και τη σχέση του Ερμή με τον Δία Μειλίχιο. Το κέρας αφθονίας που κρατούν οι κόρες σε έναν ναΐσκο Κυβέλης άγνωστης προέλευσης καθώς και το αττικό ανάγλυφο ΕΑΜ 1778, που εικονίζει ως κύρια θεότητα τον Δία Μειλίχιο με τον Ερμή και τον Ηρακλή, ενισχύουν τη σύνδεση του εξαγνισμού με το νοηματικό περιεχόμενο των ναΐσκων.

Ο καθαρός επιτυχανόταν και μέσω της μουσικής προσθέτοντας μια άλλη διάσταση στην απεικόνιση του τυμπάνου στο αριστερό χέρι της Κυβέλης. Σκοπός και αιτία μιας καθαρτήριας τελετουργίας ήταν ο λοιμός και η ειρήνη.

Επιπλέον, με την ιαματική ιδιότητα συνδέεται και η Εκάτη μέσω της συγχώνευσης της με την Αρτέμιδα. Η φωτιά της δάδας συμβολίζει τον καθαρό, ενώ αποτελεί το απαραίτητο μέσο για την πραγματοποίηση θυσίας και κάθε ιερής πράξης. Η σβέση και η αναζωπύρωση της φωτιάς συμβολίζουν τον καθαρό και τη νέα αρχή. Έτσι ίσως μπορούν να ερμηνευθούν η ανάποδη δάδα του Ερμή σε έναν από τους αττικούς ναΐσκους και της Εκάτης στον ναΐσκο από την Αμφίπολη, που αποτελούν και τις μοναδικές παραστάσεις ανάποδης δάδας στα ανάγλυφα αυτού του τύπου.

Ο Ερμής συνδέεται με τον καθαρό και τη γονιμότητα μέσω του αέρα, που συμβολίζει. Γίνεται έτσι συμβατός με τον Πάνα, που εντάσσεται στους θεούς των λατρειών των σχετικών με τον κύκλο της ανανέωσης της ζωής. Η δε συμβολή του Πανός στους περσικούς πολέμους είναι το κοινό χαρακτηριστικό του με την Κυβέλη αλλά και με τη Δήμητρα. Σημαντικό είναι να αναφερθεί στο σημείο αυτό ότι η λατρεία της Μητέρας και του Πανός ενισχύθηκε μετά τους Περσικούς πολέμους. Τονίζεται έτσι ο αποτροπαϊκός χαρακτήρας στους ναΐσκους, που προσδίδεται και από την παρουσία της Εκάτης. Οι ναΐσκοι ως ιερές εικόνες συνδέονται και με την εύνοια της τύχης μέσω του Ερμή και της Κυβέλης, που ταυτίστηκε με την Αγαθή Τύχη.

Το μικρό μέγεθος των συμπληρωματικών μορφών δεν αποτελεί τεκμήριο ότι πρόκειται για θνητούς. Άλλωστε σε μικρό μέγεθος αποδίδεται και ο θεός Παν στους ναΐσκους. Η θέση και των τριών θεοτήτων στις παραστάδες συμβαδίζει με την ιδιότητά τους ως προπυλαίων-προθυραίων θεών. Η απόδοσή τους σε μικρότερο μέγεθος από αυτό της θεάς ίσως οφείλεται και στην ιδιότητά τους ως ιερουργών. Η ανισοκεφαλία μεταξύ θεών συναντάται σε αρκετά παραδείγματα. Η διαφορά μεγέθους ίσως οφείλεται και στη μεγαλοσύνη της κύριας μορφής της θεάς. Ως συνοδευτικές θεότητες της Μ. Μητέρας ομοιάζουν με ανάλογες θεϊκές οντότητες που απεικονίζονται ως δορυφόροι κύριων θεοτήτων σε μικρότερο μέγεθος. Η Εκάτη επιπλέον συναντάται άλλη μια φορά αποδοσμένη σε μικρό μέγεθος όταν εικονίζεται δίπλα στον Απόλλωνα.

Επίσης, οφείλεται ίσως και στον εξευμενιστικό και συμφιλιοτικό σκοπό της εικονιζόμενης ιερουργίας με επίκεντρο μια θεότητα, η λατρεία της οποίας εντάσσεται στο πλαίσιο του συγκρητισμού της με τη Δήμητρα και των συγκεκριμένων κοινωνικο-πολιτικών συνθηκών. Οι Αθηναίοι είχαν απορρίψει τη λατρεία της θεάς κατά την έναρξη των περσικών πολέμων. Κατά το τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ. τη δέχονται θέλοντας να συμφιλιωθούν με αυτή ώστε να έχουν την εύνοιά της και τη δυνατότητα της κυριαρχίας που αυτή παρέχει. Η εξασφάλιση της ειρήνης που διασαλεύτηκε στη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα ειδικά μετά την απώλεια της κυριαρχικής θέσης της Αθήνας αποτέλεσε έναν από τους σημαντικότερους στόχους της καθιέρωσης της εικόνας της θεάς μέσα στο ναϊσκόμορφο πλαίσιο της. Θεότητες όπως ο Ερμής, η Εκάτη και ο Παν συνδέονται με μειλίχιους θεούς όπως ο Δίας και ευνοούν την ειρήνευση μέσα από εξευμενιστικούς συμβολισμούς. Η φιάλη της θεάς εκτός από τη σπονδή συμβολίζει και την ευεργετικότητα του νερού με το οποίο η Κυβέλη συνδέεται στον φρυγικό της μύθο. Η θεά εξακολουθεί να συμβολίζει κυρίως τον 4^ο αι. π.Χ. τις αρμονικές σχέσεις Περσών και Αθηναίων και γι' αυτό ο ειρηνευτικός χαρακτήρας είναι πολύ σημαντικός. Ενισχύεται δε από την παρουσία

του Ερμή του κατεξοχήν ειρηνοποιού θεού, η λατρεία του οποίου με αυτή την ιδιότητα εντατικοποιήθηκε κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο. Η Κυβέλη προσωποποιεί την κυριαρχία και τη διατήρηση της ανεξαρτησίας και ελευθερίας. Ο 4^{ος} αιώνας είναι κρίσιμος για τους Αθηναίους που μετάλλαξαν το θρησκευτικό περιεχόμενο της λατρείας της Κυβέλης και τη μετέτρεψαν σε αρχέτυπο ειρήνης.

Από τη μελέτη διαπιστώνεται ότι η λατρεία της Κυβέλης έχει ορφικά χαρακτηριστικά και ο συγκρητισμός της με τη Δήμητρα ενισχύει την άποψη αυτή. Η θνητότητα της Κυβέλης σύμφωνα με την ευημεριστική εκδοχή του μύθου, όπως διατυπώθηκε από τους Σοφιστές, βρίσκει ομοιότητες με τους μύθους του Διονύσου και της Δήμητρας και την φέρνουν πιο κοντά στους κοινούς θνητούς.

Το θεολογικό υπόβαθρο της μητρώας λατρείας είναι ορφικό κάτι που μαρτυρείται τόσο από τα ορφικά αποσπάσματα όσο και από τις γονιμικές λατρείες του αττικού δήμου της Φλύας. Ο Ευριπίδης που επηρέασε τη θεολογία της αρχαίας Αθήνας τοποθετεί τη μητρική λατρεία μέσα σε πλαίσιο συγκρητισμού με τη Δήμητρα και της ορφικής εκδοχής του ελευσίνιου μύθου. Επηρέαστηκε από τα ορφικά δρώμενα για τα οποία άντλησε πληροφορίες από τις λατρείες των Λυκομιδών, γένους στενά συνδεδεμένου με τον Φλυήσιο Ερμή και τα ορφικά-μητρικά μυστήρια της Φλύας.

Οι βωμοί της Φλύας παρουσιάζουν ομοιότητες με τους ναΐσκους και κυρίως με τον διπλό ναΐσκο του Μ.Πειραιώς 3592. Πιο συγκεκριμένα οι βωμοί πιστεύουμε ότι παρουσιάζουν τη συνεπτυγμένη παράσταση του ναΐσκου καθώς σύμφωνα με τις ερμηνείες που έχουν προταθεί από τον μελετητή τους ο Ερμής και η Εκάτη πλαισιώνουν τις ένθρονες θεές Ρέα-Κυβέλη και Περσεφόνη. Η παράσταση των βωμών ενισχύει τον ερμηνευτικό προσανατολισμό των αττικών ναΐσκων με συμπληρωματικές μορφές καθώς και εδώ αναγνωρίζονται ο Ερμής και η Εκάτη στα πρόσωπα των δορυφόρων μορφών των θεαίων με τη διαφορά ότι κρατούν και οι δύο δάδες, ο πρώτος όρθια και η τελευταία ανάποδα, προκειμένου να εξυπηρετηθεί ο συμβολισμός της εναλλαγής του φωτός και του σκότους. Με τον τρόπο αυτό εκφράζεται η κάθοδος και η επάνοδος της Περσεφόνης, που αντιπροσωπεύουν η Εκάτη και ο Ερμής. Η παράσταση αυτή παραπέμπει σε έναν από τους υπό μελέτη ναΐσκους, όπου ο Ερμής και η Εκάτη κρατούν αντίστροφα τις δάδες τους, ο πρώτος ανάποδα και η δεύτερη όρθια. Η διαφοροποίηση αυτή ίσως δεν απομακρύνει σημαντικά τους ναΐσκους από την συμβολική των βωμών, αλλά πιθανώς να οφείλεται περισσότερο στον συσχετισμό του Ερμή με τα ελευσίνια μυστήρια και την ορφική δογματική.

Την ερμηνεία της δαδούχου ως Εκάτης ο μελετητής των βωμών βασίζει στην ορφική θεολογία και την ορφική παράσταση της παστάδος της Μ. Μητέρας στη Φλύα, προσφέροντας έτσι μεγαλύτερο έρεισμα για την ταύτιση της δαδούχου των αττικών ναΐσκων. Ο διπλός ναΐσκος Μ. Πειραιώς 3592 εικονίζει τις δύο ένθρονες θεές, που ερμηνεύονται ως Κυβέλη και Κυβέλη-Δήμητρα στο πλαίσιο του συγκρητισμού. Στις τέσσερις παραστάδες εικονίζονται από μία μορφή, που ταυτίσαμε ως Εκάτη, Ερμή, Περσεφόνη και Πάνα. Ως μυθικό αίτιο της παράστασης θεωρούμε την επιστροφή της Κόρης στη Μητέρα της με τη συνδρομή των τριών παραπληρωματικών θεοτήτων.

Στο πλαίσιο της συγχώνευσης Δήμητρας και Κυβέλης εντοπίστηκαν ομοιότητες στην απόδοση της μορφής του νεανία με τον χλαμυδοφόρο νεανία, που συνοδεύει σε ανάγλυφα του 4^{ου} αι. π.Χ. τις παραστάσεις της Δήμητρας συμπληρώνοντας την ελευσίνια τριάδα, και εικονίζεται να κρατεί κέρας αφθονίας ή ενίοτε κάποιο δυσδιάκριτο αντικείμενο, που έχει ερμηνευθεί είτε ως κοντή δάδα είτε ως ρυτό. Οι θεότητες με τις οποίες ταυτίζεται από την έρευνα η μορφή είναι ο Ίακχος, ο Ευβουλέας ή ο Τριπτόλεμος. Ο τύπος του Ερμή στους αττικούς ναΐσκους πιθανώς ανακαλεί εσκεμμένα τον Ίακχο ή τον Ευβουλέα της ελευσίνιας τριάδας. Τα αντικείμενα, που εικονίζεται να κρατεί αποτελούν επίσης σημεία αναφοράς ανάμεσα στον νεανία της ελευσίνιας τριάδας και τον νεανία των ναΐσκων της Κυβέλης.

Κατά τον 4^ο αι. π.Χ. μετά την άνθιση του αθηναϊκού εμπορίου αναπτύχθηκαν ιδιαίτερες εμπορικές σχέσεις μεταξύ της Αθήνας και του Εύξεινου Πόντου, όπου η λατρεία της Δήμητρας ήταν μία από τις βασικότερες. Δεν είναι τυχαία και η ακμή της λατρείας της Κυβέλης σε αυτές τις περιοχές, όπου εντοπίζονται και αρκετά από τα εικονογραφικά παράλληλα της τριάδας των αττικών ναϊσκων της Μητέρας ή της τελευταίας με τον νεανία, που συχνά φέρει τα διαγνωστικά σύμβολα του Ερμή.

Άλλες ομοιότητες του Ερμή με τις μορφές του ελευσίνιου κύκλου, Ίακχο και Τριπτόλεμο, είναι ότι και όλοι σχετίζονται με τα Μικρά Μυστήρια και τον συμβολισμό της ειρήνης. Έτσι εξηγούνται οι δάδες, όταν και όπου αναγνωρίζονται στα χέρια του Ερμή των ναϊσκων, αν δηλαδή ο τύπος αυτός ιδωθεί υπό το πρίσμα της συγχώνευσής του με έναν από τους ελευσίνιους συνοδούς και αν γίνει δεκτό ότι ο Ερμής των ναϊσκων συγχωνεύεται συγκεκριμένα με τον Ίακχο, σε συνδυασμό με την συγχώνευση Κόρης-Εκάτης. Υπό το πρίσμα αυτών των συγχωνεύσεων μπορούν να αντιστοιχηθούν οι δύο δορυφόρες θεότητες της Κυβέλης Ερμή και Εκάτη με τον Ίακχο και τον Ευβουλέα, που στέκονται ο μιν πρώτος στο πλευρό της Δήμητρας ο δε δεύτερος στο πλευρό της Περσεφόνης στις παραστάσεις των ελευσίνιων μυστηρίων.

Ο Ερμής και η Εκάτη, όπως ο Τριπτόλεμος και ο Ευβουλέας, συνδέονται και με τα Θεσμοφόρια και εξισώνονται ως προς τη σημασία τους μέσα στον ελευσίνιο μύθο μέσα από την ορφική εκδοχή του. Στο πλαίσιο του ανταγωνισμού Αθήνας και Ελευσίνας που εκδηλώνεται μέσα από την αθηναϊκή προπαγάνδα για τη διδασκαλία της καλλιέργειας των δημητριακών και την τεχνολογική πρόοδο που η Αθήνα διεκήρυσσε ότι εγγυάται ήταν λογικό οι Αθηναίοι να τοποθετήσουν μορφές τόσο σχετικές με τον ελευσίνιο μύθο δίπλα σε μια δική τους Μητέρα συγχωνευμένη με τη Δήμητρα προσαρμόζοντάς τες σε αττικής έμπνευσης παράσταση στους αττικούς ναϊσκους. Ο παραλληλισμός του Ερμή με τον Ίακχο, τον Τριπτόλεμο και τον Ευβουλέα υπαγορεύεται και μέσα από τα εικονογραφικά παράλληλα στα οποία συνυπάρχουν.

Η παράσταση της Κυβέλης πάνω σε άρμα συνοδεία του Ερμή και της δαδούχου, που ταυτίζουμε με την Εκάτη πιθανότατα αποτελεί προϊόν συγκρητισμού με τη Δήμητρα. Αυτό δηλώνεται και στον Ευριπίδη. Οι μορφές των ναϊσκων αναφέρονται μάλλον στην ελευσίνια λατρεία καθώς οι πυρφόροι και οι υδροφόροι σχετίζονται και με τις δύο λατρείες, τη μητρωϊκή και την ελευσίνια.

Τέλος, για την ταύτιση των μορφών του νεανία και της δαδούχου με τον Ερμή και την Εκάτη, αντιστοίχως, θεωρούμε ότι είναι αποφασιστικής σημασίας το πάμα πυξίδας από την Όλυνθο και το μέταλλο του αγγείου guttus, που φέρουν τις παραστάσεις της Κυβέλης σε άρμα συνοδεία του Ερμή και της δαδούχου. Πάνω από αυτές εικονίζονται τα αστρικά σύμβολα του Ήλιου και της Σελήνης, που αντιστοιχούν από τον Πορφύριο στον Ερμή και την Εκάτη. Επιπλέον, ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος αναφέρεται και στον Πάνα ως συμπαντική θεότητα. Ο συνδυασμός των τριών θεών στη μαρτυρία αυτή αντανακλάται πιστεύουμε στις παραστάσεις των ναϊσκων της Κυβέλης.

Η Κόρη-Περσεφόνη θεωρούμε ότι αποτελεί τον νοηματικό πυρήνα νόημα της εικονογραφίας των ναϊσκων ως οδηγός των ψυχών και σύμβολο της αναγέννησης. Ο οίνος, που ίσως συμβολίζεται από την οινοχόη του Ερμή, είναι ένα από τα δώρα της Δήμητρας σύμφωνα με τον Πλάτωνα. Η δάδα συμβόλιζε στην Ελευσίνα την αναζήτηση της Κόρης.

Το ορφικό υπόβαθρο της μητρωϊκής λατρείας θεωρούμε ότι φανερώνεται στην εικονογραφία των αττικών ναϊσκων με συμπληρωματικές μορφές, καθώς η ταύτισή τους με τον Ερμή και την Εκάτη ευθυγραμμίζεται με την ορφική δογματική. Το ορφικό δόγμα συνδέεται με την ελευσίνια λατρεία κυρίως μέσω της Περσεφόνης και μέσω της παράδοσης που θέλει έναν από τους ιδρυτές των ελευσίνιων μυστηρίων να είναι ο Ορφείας.

Στα δρώμενα των ελευσίνιων μυστηρίων αξιοσημείωτη είναι η συμμετοχή ενός φρύγα ιερέα της Κυβέλης. Στη σκοτεινή αίθουσα του τελεστηρίου, στην είσοδο του

ανακτόρου στεκόταν ενδεδυμένος ως Ερμής ο ιεροκήρυξ και ο δαδούχος που προέρχονταν από το γένος των Κηρύκων, το όνομα των οποίων ανακαλεί την ιδιότητα του αγγελιοφόρου των θεών. Ο Ερμής διαδραματίζει έτσι τον ρόλο του μυσταγωγού και μεσάζοντα ανάμεσα στους ανθρώπους και τους θεούς. Η πιθανή «παρουσία» της Εκάτης στα μυστήρια συμβολίζει την κατάβαση του μύστη στον Άδη. Σκοπός της τελετής ήταν η αναβίβαση της Κόρης στο ουράνιο φως, που συμβολίζεται από τη Δήμητρα, ενώ η ίδια η Περσεφόνη υπό ορφικούς όρους συμβολίζει την αθανασία της ψυχής. Ο κύκλος των γεννήσεων του Ορφισμού μπορεί να συνδεθεί εικονογραφικά με την ανάποδη δάδα του Ερμή και της όρθιας της Εκάτης, που συναντούμε σε έναν μόνο ναΐσκο. Σκοπός του ορφισμού ήταν η επίγεια επικοινωνία με τον ένα θεό ως πρόγευση της μεταθανάτιας ζωής. Ο Ερμής εξυπηρετεί αυτή την επικοινωνία. Η σύνδεσή του με τον ορφισμό και τα μυστήρια μαρτυρείται επιγραφικά.

Η επίδραση της πλατωνικής ιδέας της αθανασίας της ψυχής στα ελευσίνια μυστήρια ήταν τόση που αυτά απέκτησαν φιλοσοφικό χαρακτήρα όπως η ορφική διδασκαλία από την οποία διαπνεόταν η σκέψη του μεγάλου Αθηναίου φιλοσόφου.

Ο ορφικός μονοθεϊσμός με την ανάδειξη του Διός ως υπέρτατης θρησκευτικής και φιλοσοφικής αρχής καθώς και η σύνδεσή του με τον Ερμή στον ορφικό πάπυρο του Δερβενίου οδηγεί στον συλλογισμό ότι ίσως η μικρασιατική τριάδα Ερμή-Κυβέλης-Διός είναι προϊόν ορφικής επίδρασης, όπου η Μητέρα των θεών αποτελεί μια οικουμενική και πολυώνυμη θεότητα, όπως και ο Ζευς.

Η Κυβέλη συνδέεται με τον ορφισμό μέσω των γραμματειακών πηγών των προρωμαϊκών χρόνων και των ορφικών αποσπασμάτων, που διέσωσαν συγγραφείς κυρίως της ύστερης αρχαιότητας αλλά και μέσα από εικονογραφικές μαρτυρίες, που μας παρέχουν συγκεκριμένα ανάγλυφα, όπως αυτό της Λειβαδιάς του 4^{ου} αι. π.Χ. Η λατρεία του Τροφωνίου με τον οποίο συνδέεται η Κυβέλη όπως δηλώνει και το παραπάνω ανάγλυφο αλλά και η λατρεία της Φλύας συγκεντρώνουν ορφικά χαρακτηριστικά. Μία ύστερη πηγή συνδέει τον Ορφέα με τον Πάνα, τον φρύγα Μαρσύα, τον Ερμή, τον Διόνυσο και τον Απόλλωνα. Το ορφικό δόγμα είναι η αθηναϊκή εκδοχή του ελευσίνιου μύθου υπό το πρίσμα της διεκδίκησης από την Αθήνα της καταγωγής του.

Ομοιότητες στα ορφικά, ελευσίνια και μητρωϊκά μυστήρια εντοπίζονται στις αρχαιολογικές μαρτυρίες, που παρέχουν κυρίως η αγγειογραφία και τα ανάγλυφα. Ο Ορφισμός γεννήθηκε είτε στην Αθήνα είτε στην Κ. Ιταλία και η δημιουργία των ναϊσκών της Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές στην Αθήνα και των ναϊσκόμορφων αναγλύφων που εικονίζουν τη μικρασιατική τριάδα στην Ιωνία, όπου και τα πρώτα σπέρματα της ορφικής διδασκαλίας, δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία.

Η λατρεία της Κυβέλης γνώρισε μεγαλύτερη διάδοση κατά την ελληνιστική περίοδο, που χαρακτηριζόταν από την παγκοσμιοποίηση, το φαινόμενο του συγκρητισμού και την εξάπλωση των μυστηριακών θρησκειών.

Από τις πιο σημαντικές θεότητες του Ορφισμού και από τις πιο δημοφιλείς της Αθήνας ήταν η Εκάτη. Ήταν κόρη της Δήμητρας και του Διός σύμφωνα με την ορφική θρησκεία. Σύμφωνα με τους χαλδαϊκούς χρησμούς, που έχουν ορφικές επιρροές, η Εκάτη είναι η κοσμική ψυχή του Πλάτωνα και η μεσάζουσα του αισθητού και του λογικού κόσμου. Είναι θεά μεσίτρια ήδη από την εποχή του Ησιόδου μεταξύ θεών και ανθρώπων και οδηγεί τις ψυχές στο μεταθανάτιο ταξίδι τους. Το ορφικό θεολογικό σύστημα θέλει την Εκάτη να είναι θεότητα της γέννησης και του θανάτου, που συμβολίζει τη ψυχική λύτρωση του ανθρώπου. Η λατρεία της έχει σωτηριολογικό περιεχόμενο. Ταυτίζεται με τη φωτιά στα χαλδαϊκά αποσπάσματα και συγχωνεύεται με τη Ρέα, την Κυβέλη και τη Μητέρα των θεών κατά τον 2^ο αι. μ.Χ., εποχή μεγάλης δημοτικότητας των θεοτήτων αυτών. Αν και τα χαλδαϊκά λόγια ανήκουν σε μια ύστερη εποχή είναι βέβαιο ότι μεταφέρουν πλατωνικές ιδέες.

Η ταύτιση της Εκάτης με τη Σελήνη συναντάται στους νεοπλατωνικούς φιλοσόφους και την ορφική διδασκαλία. Οι δύο αυτές οντότητες μοιράζονται τον εσχατολογικό ρόλο της μετάβασης των ψυχών στον πνευματικό κόσμο. Η Εκάτη ταυτίζεται επίσης και με την Άρτεμι. Στην μοναδική ένδειξη για την ταυτότητα της δαδούχου των ναΐσκων της Κυβέλης που μας παρέχει το περίαπτο της Συλλογής Σταθάτου, όπου εμφανίζεται με φαρέτρα στον ώμο πλάι στο άρμα της Μητέρας, αναγνωρίζουμε την Αρτέμιδα-Εκάτη. Η ταύτιση της Αρτέμιδος με τη Σελήνη είναι γνωστή. Η συγχώνευση της Αρτέμιδος και της Εκάτης σε παράσταση, που υπαινίσσεται την αρπαγή της Περσεφόνης στο πλαίσιο του συγκρητισμού αποδεικνύει το ορφικό υπόβαθρό της. Η ορφική εκδοχή του ελευσίνιου μύθου θέλει παρούσα την Άρτεμι στο επεισόδιο της απαγωγής της Κόρης.

Η Εκάτη είναι μία από τις ελάχιστες παραδοσιακές θεότητες μαζί με τον Ερμή, που επιβίωσαν γιατί ήταν παρήγορη και επιδρούσε άμεσα στις ανθρώπινες ζωές. Το φως και η φωτιά, όπως και το νερό, που πιθανώς συμβολίζουν στους ναΐσκους της Κυβέλης, είναι στοιχεία ιδιαίτερα σημαντικά στο ορφικό θεολογικό και το νεοπλατωνικό φιλοσοφικό θρησκευτικό σύστημα.

Τέλος, η παράσταση της Κυβέλης με παιδί στην αγκαλιά της στο μοναδικό παράδειγμα, τον ναΐσκο από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας S1458 (N39) θεωρούμε, ότι απεικονίζει τη θεά με την ιδιότητα της Κουροτρόφου και όχι με την ιδιότητα της μητρός του Άττιος, όπως είναι γενικότερα αποδεκτό από τη σύγχρονη έρευνα. Τα εικονογραφικά παράλληλα της θεάς με παιδί στην αγκαλιά της, που έχουν χρησιμοποιηθεί από την τελευταία προκειμένου να ερμηνευθούν ως Κυβέλη και Άττις, δεν πιστοποιούν με κανέναν ασφαλή τρόπο αυτή την ταύτιση, καθώς ελλείπουν τα χαρακτηριστικά εκείνα, που θα επιβεβαίωναν την αναγνώριση τόσο της θεάς όσο και του πάρεδρου θεού της. Ο μυτερός σκούφος σε αρκετά από τα παράλληλα αυτά δεν συνδυάζεται με κάποιο από τα σταθερά χαρακτηριστικά της θεάς, όπως είναι το λιοντάρι, ενώ όταν αυτό είναι παρόν το παιδί που κρατεί στην αγκαλιά της δεν φέρει σκούφο. Οι παραλληλισμοί της παράστασης αυτής με ανάλογες των μητρικών θεοτήτων Δήμητρας και Ρέας, στο πλαίσιο του συγκρητισμού τους με την Κυβέλη δεν οδηγούν σε ασφαλή τεκμηρίωση της εικονογραφικής σχέσης της Μητέρας με το παιδί Άττι. Το τριγωνικό κάλυμμα στην κεφαλή των παιδιών των εικονογραφικών παραλλήλων χαρακτηρίζει την πλειοψηφία των παραστάσεων βρεφών και πιθανότατα δεν αποτελεί αναγνωριστικό σύμβολο εθνικότητας, όπως στην περίπτωση του φρύγα Άττιος, αλλά απλώς έναν προστατευτικό σκούφο. Επιπλέον, ο ναΐσκος N39 δεν παρέχει κανένα ανάλογο στοιχείο για την ταυτότητα του παιδιού, καθώς δε σώζεται το κεφάλι του. Παράλληλα με τον σκούφο ασφαλές τεκμήριο για την αναγνώριση του παιδιού ως Άττιος θα ήταν οι χαρακτηριστικές αναξυρίδες, που επίσης απουσιάζουν. Η μόνη ενδείξεις που αφορούν μόνο την ταυτότητα της θεάς είναι η φιάλη και το τυπικό για την Κυβέλη είδος του αναγλύφου, που φιλοξενεί την εικόνα της, δηλαδή ο ναΐσκος. Η πιθανότητα, επιπροσθέτως, να είναι κορίτσι η μορφή του παιδιού δεν μπορεί να αποκλειστεί. Έτσι, βρισκόμαστε μπροστά στη μόνη ασφαλή θεώρηση της παράστασης του ναΐσκου, σύμφωνα με την οποία αυτή απεικονίζει την Κυβέλη ως προστάτιδα παιδιών με την ιδιότητα της Κουροτρόφου, με την οποία, όμως, η θεά δεν λατρεύτηκε συστηματικά, όπως αποδεικνύει και η σπανιότητα των μαρτυριών του εν λόγω εικονογραφικού τύπου.

Προέλευση εικόνων

- Εικ.1-8: Φωτ. Σ. Κατσαούνου
Εικ.9: CCCAII, Πιν.LVII, αρ248.
Εικ.10:CCCAII,Πιν.LVII, αρ.251.
Εικ.11-12:Φωτ. Σ. Κατσαούνου
Εικ.13: Blümel 1928, εικ.128.
Εικ.14: CCCAII, Πιν.LXXXIV.
Εικ.15-18: Φωτ. Σ. Κατσαούνου
Εικ.19: CCCAII, Πιν.CVI.
Εικ.20: CCCAIV, Πιν.L.
Εικ.21-38: Φωτ. Σ. Κατσαούνου
Εικ.39:Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, Πιν. 150 α.
Εικ.40: CCCAII, Πιν.CXXIV.
Εικ.41: CCCAII, Πιν. CXXV.
Εικ.42: CCCAII, Πιν. CXLV.
Εικ.43: CCCAVI, Πιν. LXIX.
Εικ.44: CCCAV, Πιν. XV.
Εικ.45: CCCAI, Πιν. CXLI.
Εικ.46: CCCAI, Πιν.CLXIV.
Εικ.47: CCCAVII, Πιν.X.
Εικ.48: CCCAVII, Πιν.XLIV.
Εικ.49: CCCAVII, Πιν.LXXI.
Εικ.50: CCCAVII, Πιν.CII.
Εικ.51-52: CCCAVII, Πιν. CIV.
Εικ.53: CCCAVII, Πιν. CV.
Εικ.54: Schättner, Πιν. 23, 1-4.
Εικ.55: Naumann, Πιν. 12,4.
Εικ.56: Naumann, Πιν. 13,3.
Εικ.57: Salviat, εικ. 4.
Εικ.58: Salviat, εικ. 12
Εικ.59: Salviat, εικ. 13.
Εικ.60: Salviat, εικ. 7 και 14.
Εικ.61: Naumann, Πιν. 18, 4.
Εικ.62: CCCAII, Πιν.CXCII
Εικ.63: Naumann, πιν 21,1.
Εικ.64: CCCAII, Πιν. CXLIX.
Εικ.65: Πετρόχειλος, εικ.7.
Εικ.66: CCCAII, Πιν.CXXXIII.
Εικ.67: Naumann, Πιν. 44, 4.
Εικ.68: Conze 1888, σ.202-203.
Εικ.69: Keil 1926, εικ. 50.
Εικ.70: Keil 1926, εικ.51.
Εικ.71: Keil 1915, εικ. 48.
Εικ.72: Smith-Rustafjaell, εικ. 1.
Εικ.73:Schwertheim1983, εικ.18.
Εικ.74: CCCAI, Πιν.XCVIII.
Εικ.75: CCCAVI, Πιν.C.
Εικ.76:Schwertheim 1978, Πιν. CXCVIII, εικ.40.
Εικ.77: CCCAI, Πιν.XIV.
Εικ.78: CCCAI, Πιν.CXXV.
Εικ.79: CCCAII, Πιν. CXCVII.
Εικ.80: Keil 1915, εικ.46.
Εικ.81-83: Schwertheim, εικ.15a-c.
Εικ.84:CCCAIII, Πιν.CCLXVIII.
Εικ.85: Pietrangeli, Πιν. 1-3.
Εικ.86: Robinson 1941,εικ.17 a-b.
Εικ.87: Möbius 1967, εικ.6.
Εικ.88:Amandry, εικ.125, Πιν. 33.
Εικ.89: Blümel 1928, Πιν.84.
Εικ.90:Σβορώνος 1903, Πιν.CLXXV.
Εικ.91-92: Conze, 1880, Πιν. 2,2 και 4,3.
Εικ.93-94: Καλτσάς, εικ.784 (1746, 1747)
Εικ.95: Λουκάς, εικ.1.
Εικ.96: Picard 1957, εικ. 1.
Εικ.97: Βαβρίτσας, Πιν.92 α.
Εικ.98: Βαβρίτσας, Πιν.94 α.
Εικ.99: Picard 1957, εικ. 2.
Εικ.100-101: Picard 1957, εικ.5.
Εικ.102: Reber 1983, εικ.1.
Εικ.103: Picard 1957, Πιν.V.
Εικ.104:Roller 1999β, εικ.58-59.
Εικ.105: Schauenburg 1958, εικ.5
Εικ.106-116: CCCAIV, Πιν.53-63.
Εικ.117: CCCAII, Πιν. CCIV.
Εικ.118: Oksmann, εικ.9.
Εικ.119: CCCAVI, Πιν.CXXXIX.
Εικ.120: CCCAVI, Πιν.CXLII.
Εικ.121-122: Σβορώνος 1903, Πιν. XLVII.
Εικ.123-124: Picard 1913, Πιν. IV.

- Εικ.125: Simon - Hirmer, Πιν. 194.
 Εικ.126:Κακριδής Ι, εικ.1.
 Εικ.127: Rodenwaldt 1919, εικ.2.
 Εικ.128: Picard 1957, εικ. 7.
 Εικ.129-130: Vermaseren 1978, Πιν. CCXXIII, εικ.1.
 Εικ.131:CCCAIII,Πιν.CLXXXIII.
 Εικ.132: Picard 1944, εικ. 7.
 Εικ.133: CCCAII, πιν LXXVIII.
 Εικ.134: Λαζαρίδης, εικ.34α.
 Εικ.135: CCCAII, Πιν. CLVI.
 Εικ.136: CCCAI, Πιν.XCIII.
 Εικ.137: CCCAI, Πιν. CL.
 Εικ.138: CCCAI, Πιν.CXLIX.
 Εικ.139: Keil 1915, εικ.36.
 Εικ.140: Conze 1888, σ. 204.
 Εικ.141:Furtwängler, Πιν. CXXXVII.
 Εικ.142: Keil 1915, εικ. 35.
 Εικ.143: Keil 1915, εικ. 38.
 Εικ.144: Keil 1915, εικ. 39.
 Εικ.145: Conze 1880, Πιν. 2, 3
 Εικ.146: Keil 1926, εικ. 40.
 Εικ.147: Keil 1926, εικ. 42.
 Εικ.148: Keil 1926, εικ. 43.
 Εικ.149: Keil 1926, εικ. 44.
 Εικ.150-151: Keil,1915, εικ. 45.
 Εικ.152: Conze 1880, Πιν. 4,1.
 Εικ.153: Conze 1880, Πιν. 2,1.
 Εικ.154: CCCAII, Πιν. CXLIX.
 Εικ.155: CCCAII, Πιν. CLXXVI.
 Εικ.156: Horn, εικ.26, αρ.174d.
 Εικ.157: Horn, εικ.26, αρ.174a.
 Εικ.158: Horn, εικ.26, αρ.174b.
 Εικ.159:Σαάτσογλου-Παλιαδέλη, εικ.1.
 Εικ.160: Καλτσάς, εικ.583.
 Εικ.161:Mitropoulou 1975, εικ.53.
 Εικ.162:Καλτσάς, εικ.267.
 Εικ.163-164: φωτ. Σ. Κατσαούνου
 Εικ.165: Hamiaux II, εικ.191.
 Εικ.166: Naumann, Πιν. 7, 1.
 Εικ.167: Picard 1944, εικ.8.
 Εικ.168: Rizzo, Πιν.153.
 Εικ.169-170:Roller 1991, Πιν.IVa.
 Εικ.171:Μητροπούλου 1990, εικ.1.
 Εικ.172: CCCAII, εικ.4.
 Εικ.173: Καλτσάς, εικ.448.
 Εικ.174: Kern 1893, σ.355 (2), (3).
 Εικ.175: Kraus, Πιν. 3,1.
 Εικ.176:Χρυσοστόμου, εικ. Εξωφύλλου.
 Εικ.177: Kraus, Πιν.2,1.
 Εικ.178: Conze 1860, Πιν. 10,4.
 Εικ.179-180: Johnson F.P.,εικ. 55.
 Εικ.181: CCCAII, εικ.10.
 Εικ.182: Meyer, Πιν.56,1
 Εικ.183: Webster, Πιν. 95.
 Εικ.184: Philippson, Πιν. II.
 Εικ.185: CVA, Great Britain & British Mus. 6 III I c, Πιν. 84, 2.
 Εικ.186: Λεβέντη 1994-95, Πιν. 13 α.
 Εικ.187-188: Hamiaux II, εικ.189.
 Εικ.189: Picard 1931, Πιν.I.
 Εικ.190-191: Sarian, εικ.2.
 Εικ.192: Stark, Πιν.9.
 Εικ.193: CCCAIV, Πιν.LXXVIII.
 Εικ.194: Sciarra, εικ.383.
 Εικ.195: Καλτσάς, εικ.273
 Εικ.196: Καλτσάς, εικ.472.
 Εικ.197: Καρούζου 1967, Πιν.20.
 Εικ.198:Peschlow-Bindokat, εικ.34.
 Εικ.199: Κάντα, εικ.36.
 Εικ.200: Φιλαδελφεύς, Πιν.21.
 Εικ.201-205: Κουρουγιώτης, εικ. 1-4, 9-10, 19-20.
 Εικ.206: Bordenache, Πιν. XLV, αρ.104.
 Εικ.207: Bordenache, Πιν. XLIV, αρ.95.
 Εικ.208: CCCAV, Πιν. CXLIX.
 Εικ.209: CCCAIII, Πιν.CLXXV.
 Εικ.210: CCCAI, Πιν.II.
 Εικ.211: CCCAI, Πιν.CLXXVIII.
 Εικ.212: CCCAVI, Πιν.XXIV.
 Εικ.213: CCCAIV, Πιν.XXXVII.
 Εικ.214: Χρυσοστόμου, Πιν.14β.
 Εικ.215: Χρυσοστόμου,Πιν.12:5.
 Εικ.216:Χρυσοστόμου,Πιν.12:10.
 Εικ.217: Χρυσοστόμου, Πιν.18α.
 Εικ.217α: Harrison 1965, Πιν.36.
 Εικ.217β:Dakoronia-Gounaropoulou, Πιν.57, 1-2
 Εικ.218: Χρυσοστόμου, Πιν.16 β.

- Εικ.219: Καλτσάς, εικ.256.
 Εικ.220: Weller, σ.267.
 Εικ.221: Marquard, Πιν.15,3.
 Εικ.222: Walter 1939, εικ. 25.
 Εικ.223: Blümel 1966, εικ.123.
 Εικ.224: Furtwängler, Πιν. XXVII.
 Εικ.225-226:Clinton 1992, εικ.11-14.
 Εικ.227: Brommer 1949/50, εικ. 3, 4.
 Εικ.228: Hommel, εικ.1.
 Εικ.229: Kern 1937, εικ.3.
 Εικ.230: Brommer 1937, εικ. 6.
 Εικ.231-232: La Geniere 1972, εικ. 1.2.
 Εικ.233: Herbig, Πιν. XIV, 3-4.
 Εικ.234: CCCAII, Πιν.CCII
 Εικ.235-247: CCCAII, Πιν.CCVIII-CCXIV.
 Εικ.248: Charitonides, εικ. 1.
 Εικ.249: Robinson 1941, Πιν.41.
 Εικ.250: Μπούγια, εικ.1 και 2.
 Εικ.251:Conze–Schazmann,Πιν.XII, 4.
 Εικ.252: Robert 1981, εικ.18.
 Εικ.253: CCCAI, Πιν.CXXX.
 Εικ.254: Vermaseren-Boer, Πιν. XII, 2.
 Εικ.255: CCCAI, Πιν.XLIV.
 Εικ.256: CCCAI, Πιν.CXVII.
 Εικ.257: CCCAI, Πιν.CXXXVII.
 Εικ.258: Μπούγια, εικ.13.
 Εικ.259: CCCAII, Πιν.CXLVIII.
 Εικ.260: Roller 1999β, εικ.48.
 Εικ.261: Roller 1999β, εικ.60.
 Εικ.262: Richter-Milne, εικ. 118-21.
 Εικ.263: Μάντης, Πιν. 1β.
 Εικ.264: Naumann, , Πιν.5,2.
 Εικ.265: Naumann, Πιν. 5,4.
 Εικ.266: CCCAV, Πιν.LXV.
 Εικ.267: CCCAV, Πιν.CLV.
 Εικ.268: Metzger 1965, Πιν.VIII.
 Εικ.269: CCCAVI, Πιν.XCIV.
 Εικ.270:Κάντα, εικ.64.
 Εικ.271: Speidel, εικ.4.
 Εικ.272: Mylonas 1961, εικ.84.
 Εικ. 273: Deubner, Πιν.7,1.
 Εικ.274-275:Karageorghis1998, εικ.53.
 Εικ.276: Schörrner, Πιν.47,2.
 Εικ.277: Μάντης, Πιν.45α,
 Εικ.278:Τζάχου-Αλεξανδρή 1997, εικ.1.
 Εικ.279:Κακριδής II, εικ.107.
 Εικ.280: Sarian, εικ.85.
 Εικ.281: Mylonas 1961, εικ.87.
 Εικ.282: Schörner, Πιν.7,2.
 Εικ.283:Horig-Schwerteim, Πιν. LXXXVII.
 Εικ.284: Clinton 1992, εικ.5.
 Εικ.285: Καλτσάς, εικ.196.
 Εικ.286: Πινγιάτογλου, εικ. 1.
 Εικ.287: Πινγιάτογλου, εικ.2.
 Εικ.288: Πινγιάτογλου, εικ.3.
 Εικ.289: Clinton 1992, εικ.34.
 Εικ.290: Siebert, εικ.569.

ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ.1 N1. EAM1554

Εικ.2 N2. Μ.Αγοράς S753

Εικ.3 N3. Μ.Αγοράς S1172

Εικ.4 N4. ΕΑΜ 6387

Εικ.5 Ν5 Μ. Ακρ.2696

Εικ.6 Ν6 Μ.Ακρ.2697

Εικ.7 Ν7 Μ.Ακρ.2694

Εικ.8 Ν8 Μ.Ακρ.2695

Εικ.9 N9. Αθήνα

Εικ.10 N10. Αθήνα

Εικ.11 N11. Μ.Αγοράς S706

Εικ.12 N12. ΜΠ1767

Εικ.13 N13. Βερολίνο, Staat.Mus.692

Εικ.14 N14. Μ.Λούβρου 2602

Fig. 15 N15. EAM 1544

Fig. 16 N16. EAM 1553

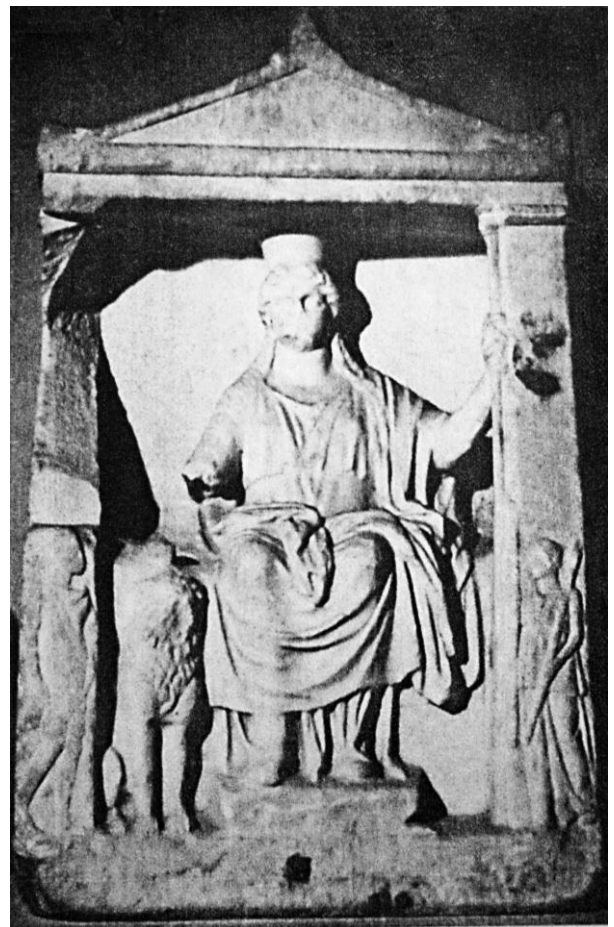
Εικ.17 N17.EAM 1557

Εικ.18 N18.EAM 2993

Εικ.19 N19. Γερμανία

Εικ.20 N20. Συρακούσες, Εθν.Αρχ.Μ.857

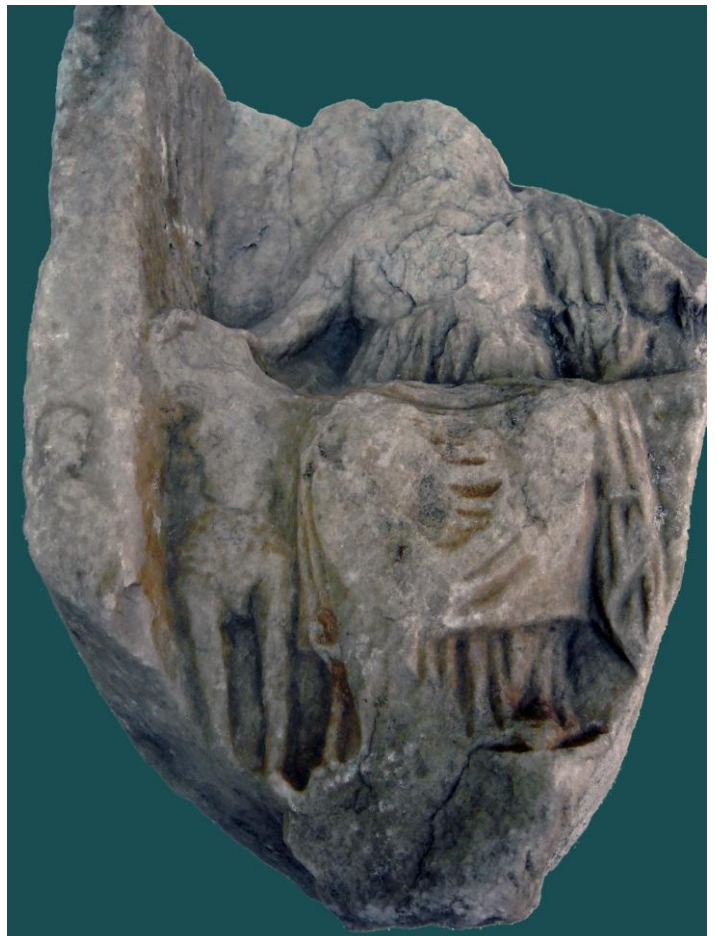
Εικ.21 N21.ΜΠ3691

Εικ.22 N22.EAM 2991

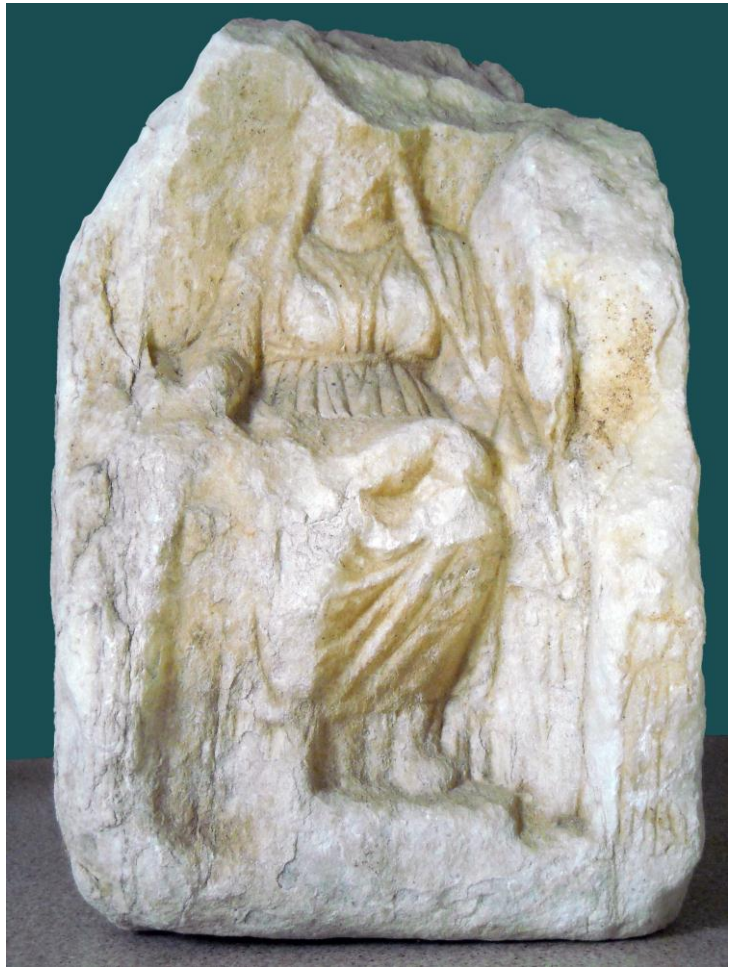
Εικ.23 Ν23.ΕΑΜ6111

Εικ.24 Ν24 ΕΑΜ6164

Εικ.25 Ν25 ΕΑΜ 6116

Εικ.26 Ν27. ΝΚ 144

Εικ.27 Ν28. Μέγαρα, Αρχ.Μ.234

Εικ.28 Ν29. Μ.Ακρ.2698

Εικ.29 N30.ΜΠ98

Εικ.30 N31.Μ.Αγοράς S922

Εικ.31 N32. EAM 1556

Εικ.32 N33.EAM 3538

Εικ.33 N34.ΜΠ1175

Εικ.34 N35.EAM3744

Εικ.35 N36.Μ.Αγοράς S1989

Εικ.36 N37. Μ.Ακρ. W127/7221

Εικ.37 N38.ΜΠ3592

Εικ.38 N39.Μ.Αγοράς S1458

Εικ.39 Πέλλα

Εικ.40 Θήβα, Αρχ.Μουσείο 151

Εικ.41 Kassel, Antikensammlung 134

Εικ.42 Πάτρα, Ιδιωτική Συλλογή

Εικ.43 Θεσσαλονίκη, Αρχ.Μουσείο 783

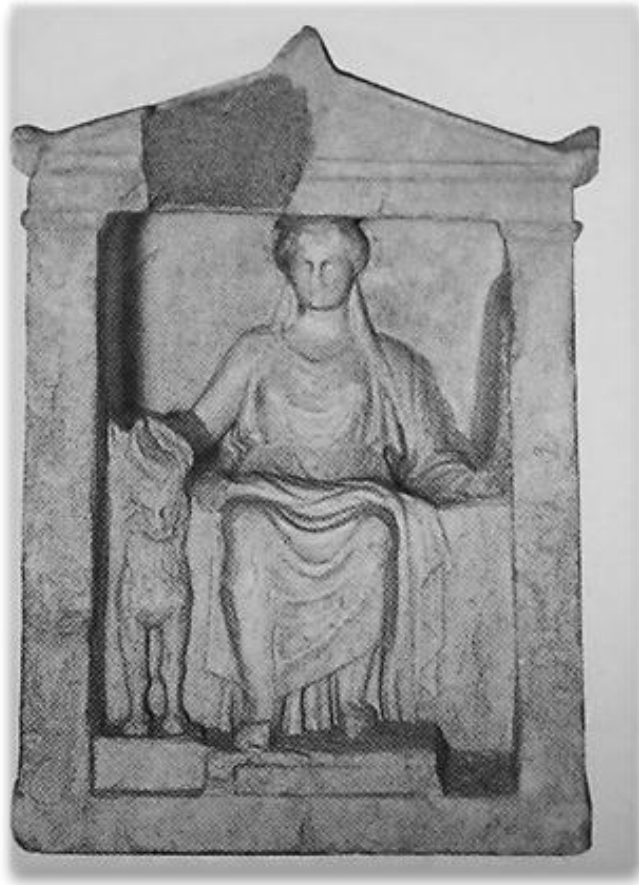
Εικ.44 Κυρήνη, Αρχ.Μουσείο 14.227

Εικ.45 Βερολίνο, Staat.Museen 699

Εικ.46 Antalya, Αρχ.Μουσείο 1023

Εικ. 46α Διονυσόπολη

Εικ.47 Βαρκελώνη, Αρχ.Μουσείο

Εικ.48 Λαον, Μουσείο 37.1198

Εικ.49 Παρίσι, Μ.Λούβρου Ma3594

Εικ.50 Βιέννη, Kunst.Museum αρ.εγρ.1104

Εικ.51 Βιέννη, Kunst.Museum αρ.επιθ.1106

Εικ.52 Βιέννη, Kunst.Museum αρ.επιθ.1106

Εικ.53 Βιέννη, Kunst.Museum αρ.επιθ.1107

Εικ. 54 Αρχ.Μουσείο Μάνισας 4029

Εικ. 55 Μίλητος, Αρχ.Μουσείο

3

Εικ. 56 Σμύρνη, Αρχ.Μουσείο 1540

Εικ. 57 Θάσος, Αρχ.Μουσείο 93

Εικ. 58 Θάσος, Αρχ. Μουσείο 991

Εικ. 59 Θάσος, Αρχ.Μουσείο 94

Εικ. 60 Θάσος, Αρχ.Μουσείο 1509

Εικ. 61 Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο 7459

Εικ. 62 Δρέσδη, Staat.Kunst. ZV1636

Εικ. 63 Αθήνα, ΕΑΜ

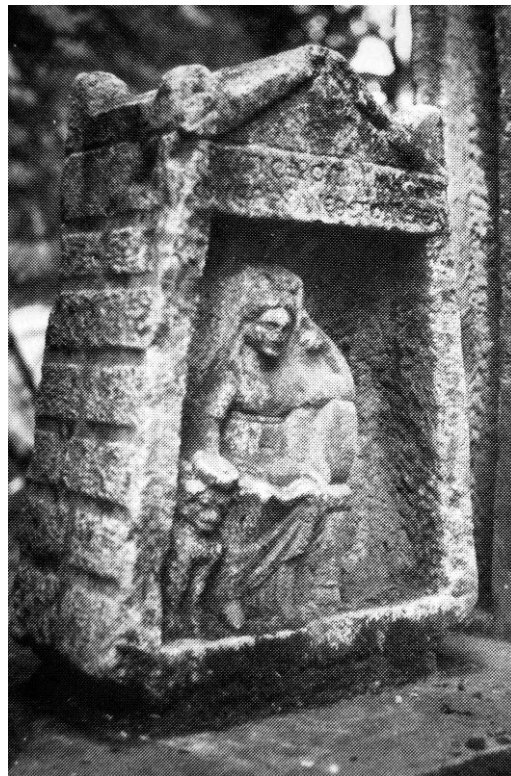
Εικ. 64 Αθήνα, Βρετανική Σχολή S23

Εικ. 65 Βερολίνο, Staat.Museen 694

Εικ. 66 Ερέτρια, Αρχ.Μουσείο 12371

Εικ. 67 Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο 5297

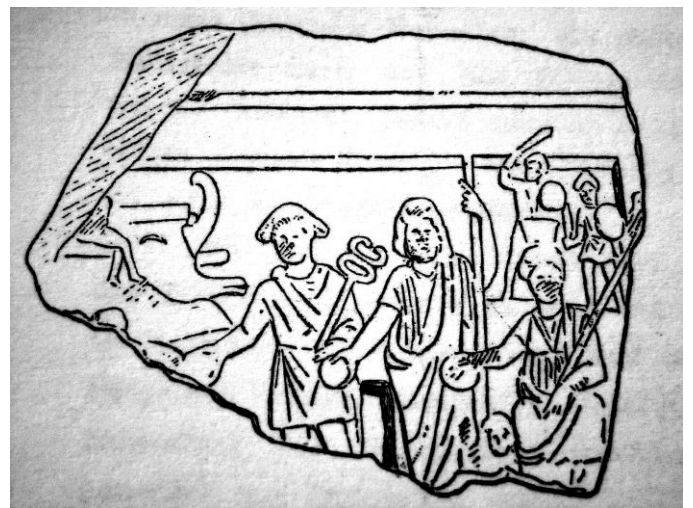
Εικ.68 Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο 496

Εικ.69 Σμύρνη, Αρχ.Μουσείο 678

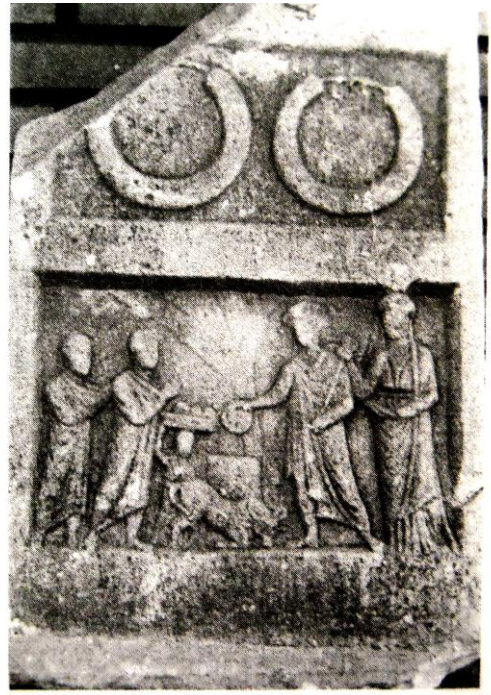
Εικ.70 Σμύρνη, Αρχ.Μουσείο 680

Εικ.71 Λονδίνο, Βρετ.Μουσείο 788

Εικ.72 Ανάγλυφο από την Κύζικο

Εικ.73 Bursa, Μουσείο 2605

Εικ.74 Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο 496

Εικ.75 Mangalia, Αρχ.Μουσείο 59

Εικ. 76 Bursa, Μουσείο 3231

Εικ. 77 Παρίσι, Μ.Λούβρου 3316

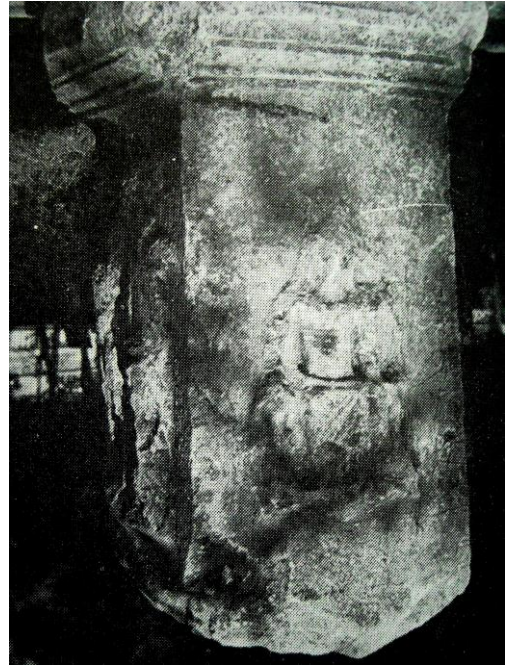
Εικ. 78 Ανάγλυφο από τη Σμύρνη
(Κάποτε στην Ευαγγελική
Σχολή Σμύρνης)

Εικ. 79 Λονδίνο, Βρετ.Μουσείο C480

Εικ.80 Αγ.Πετρούπολη, Ακαδημία

Εικ.81 Izmit, Αρχ.Μουσείο 732

Εικ.82-83 Izmit, Αρχ.Μουσείο 732

Εικ.84 Όστια, Antiquarium

Εικ.85 Ρώμη, Μ. Capitolini 3047

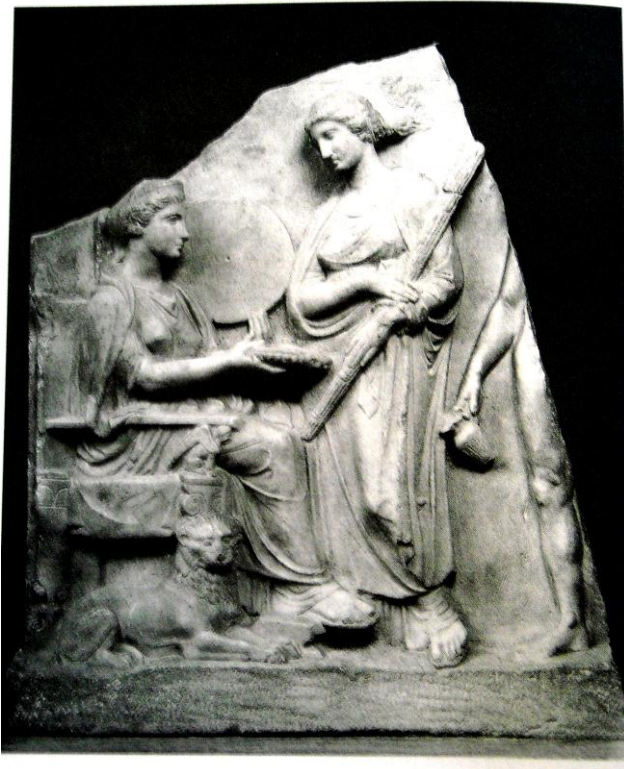
Εικ.86 Θεσ/κη, Αρχ.Μουσείο 28.401

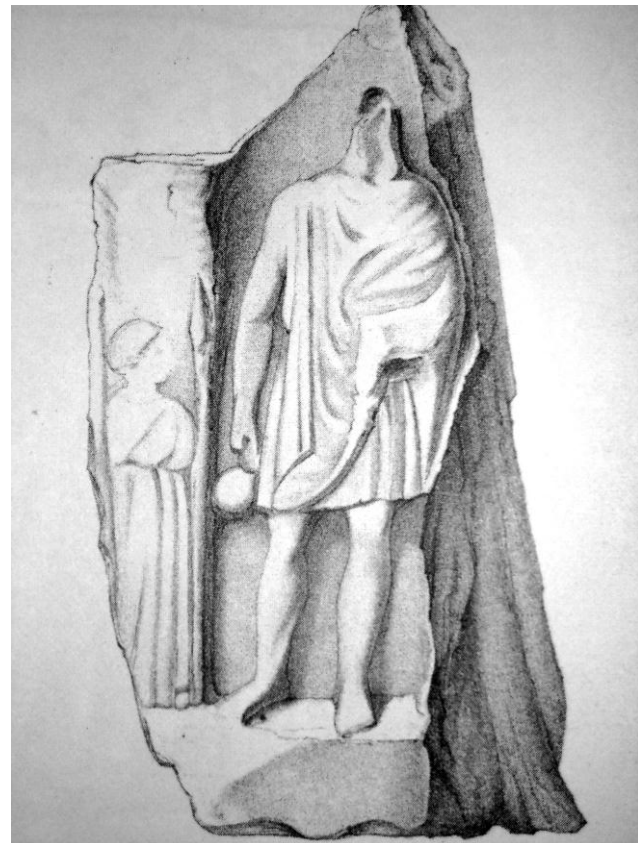
Εικ.87 Στουτγκάρδη, Wurtl.Landesmus.KAS 373

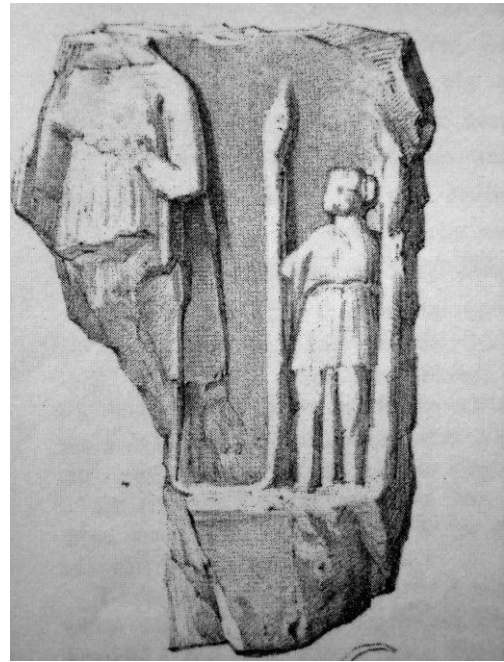
Εικ.88 Αθήνα, ΕΑΜ, Συλλογή Σταθάτου

Εικ.89 Βερολίνο, Staat.Museen SK 106 (691)

Εικ.90 Αθήνα, ΕΑΜ 2790

Εικ.91-92 Αθήνα, ΕΑΜ

Εικ.93 Αθήνα, ΕΑΜ 1746

Εικ.94 Αθήνα, ΕΑΜ 1747

Εικ.95 Χαλάνδρι, Ναός Αγ.Γεωργίου

Εικ.96 Λυών, Musee des Beaux Arts, E24

Εικ.97 Κομοτηνή, Αρχ.Μουσείο 1589

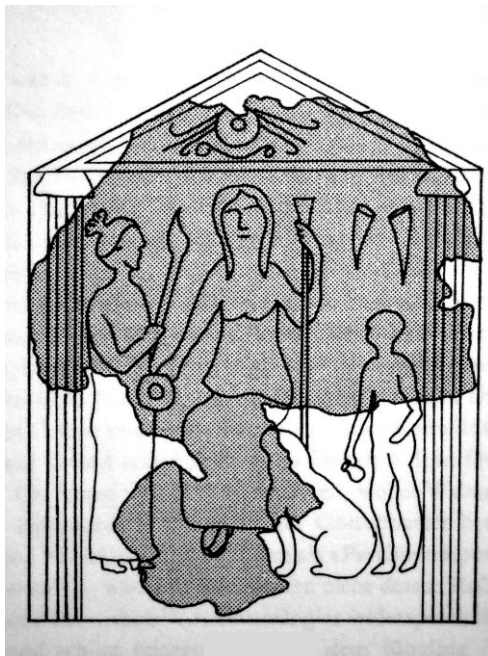
Εικ.98 Κομοτηνή, Αρχ.Μουσείο 1592

Εικ.99 Χάλκινο ανάγλυφο άγνωστης προέλευσης

Εικ.100 -101 Θάσος, Αρχ.Μουσείο 18

Εικ.102 Ερέτρια, Μουσείο Δ222

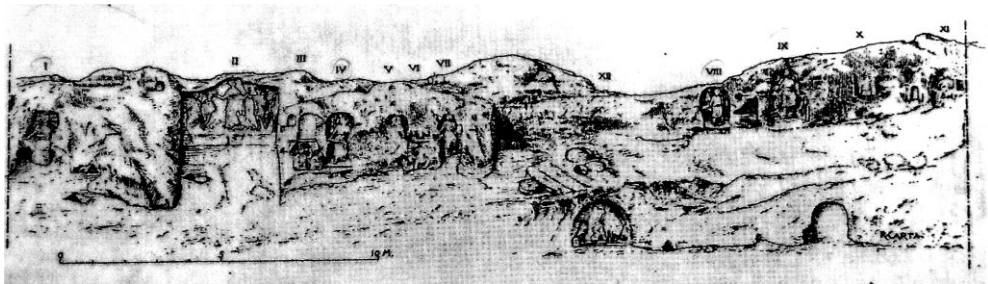
Εικ.103 Κάιρο, Ελληνορωμαϊκό Μουσείο 26.6.20.5

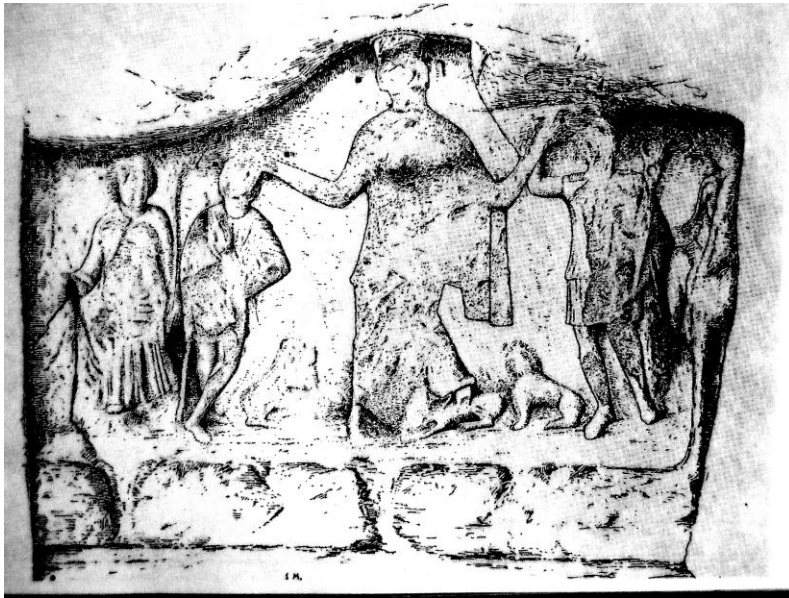
Εικ.104 Ν.Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο 20.2.24

Εικ.105 Λονδίνο, Βρ.Μουσείο F227

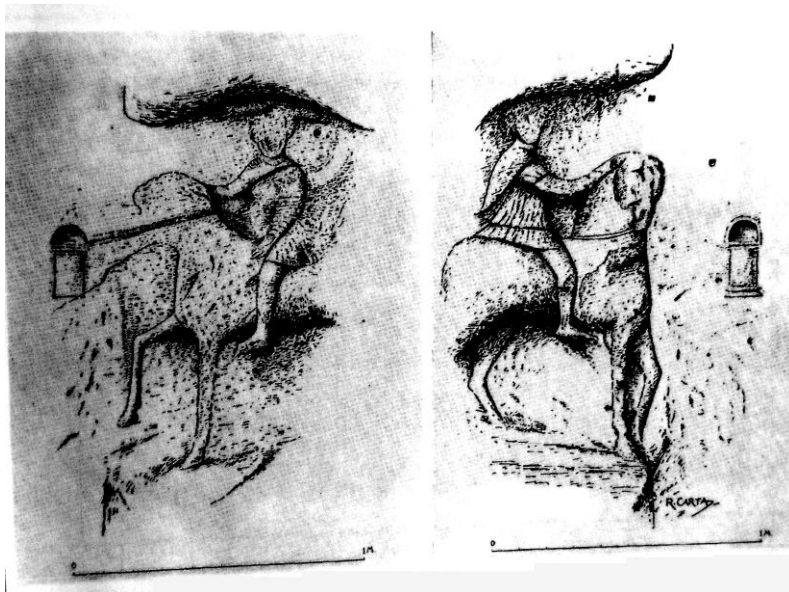
Εικ.106 Άκρες Σικελίας, Βραχώδες ιερό της Μητέρας των θεών στις με τα 12 λαξευμένα ανάγλυφα

Εικ.107 Ανάγλυφο II

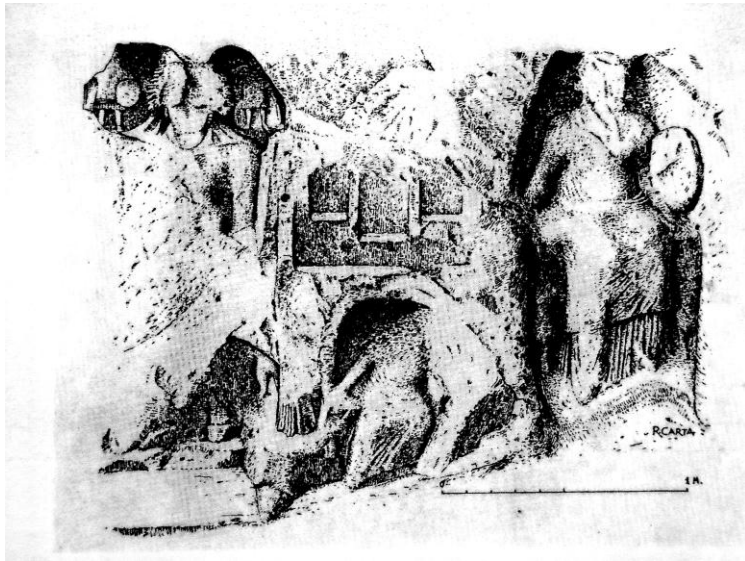
Εικ.108 ανάγλυφο I

Εικ.109 Ανάγλυφα V και VII

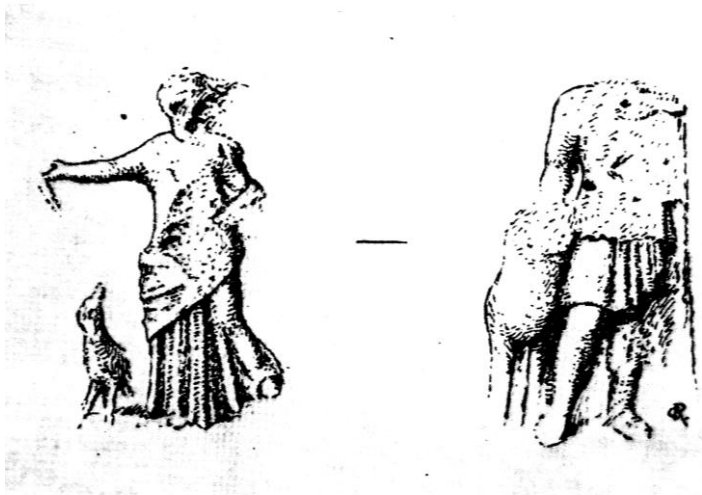
Εικ.110 ανάγλυφα III και IV

Εικ.111 Ανάγλυφα VI και VII

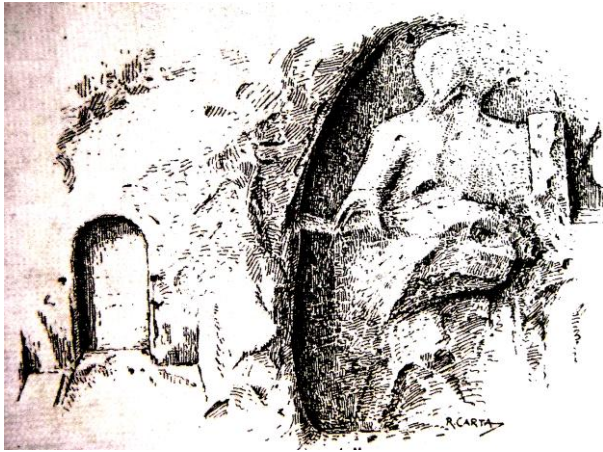

Εικ.112 Ανάγλυφο VIII

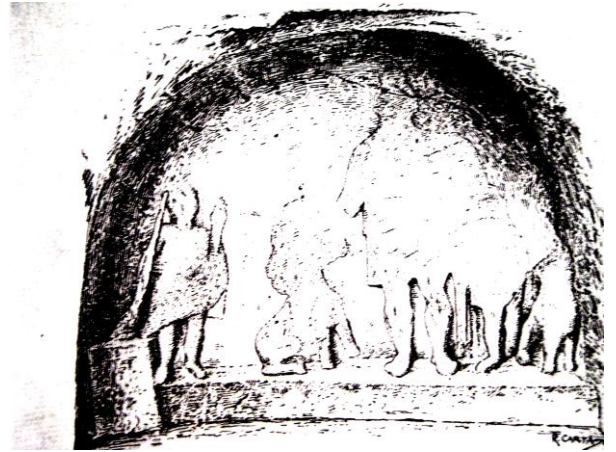

Εικ.113-114 ανάγλυφο IX

Εικ.115 Ανάγλυφο XI

Εικ.116 Ανάγλυφο XII

Εικ.117 Λευκωσία, Μουσείο Κύπρου 1959/VI-26/3

Εικ.118 Οδησός

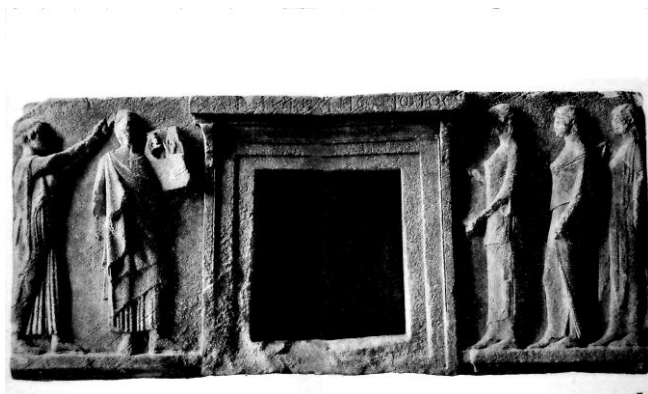
Εικ.119 Kertsch, Ιστορικό Μουσείο

Εικ.120 Kertsch, Ιστορικό Μουσείο L.43

Εικ.121-122 Αθήνα, Νέο Μουσείο Ακρόπολης

Εικ.123-124 Παρίσι, Μ.Λούβρου

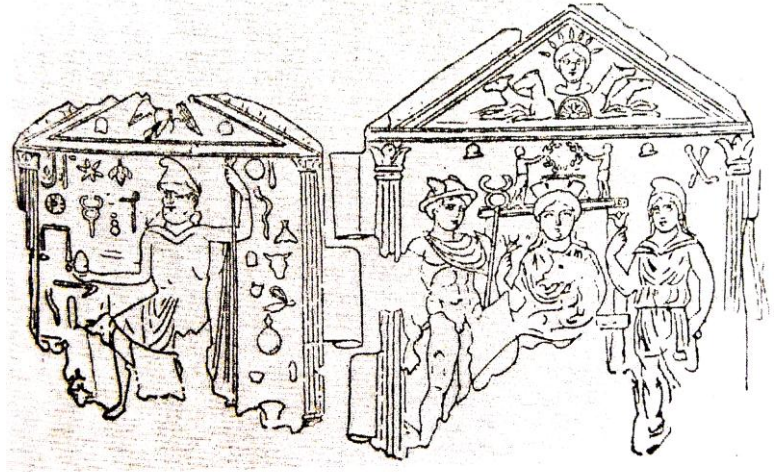
Εικ.125 Φεράρα, Museo Nazionale Arch.

Εικ.126 Μόναχο, Staat. Antikensammlung 3297

Εικ.127 Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο 5

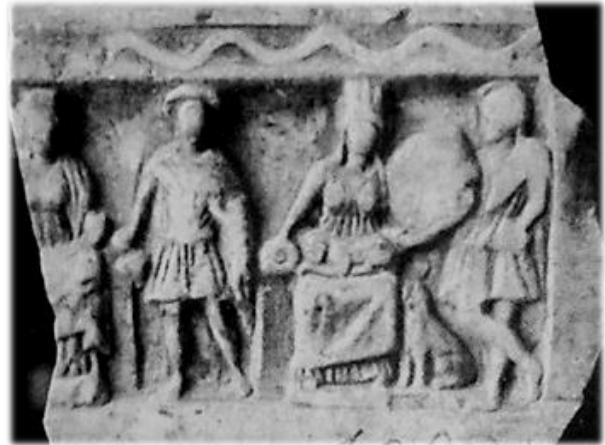
Εικ.128 Βερολίνο, Antiquarium 8169-8170

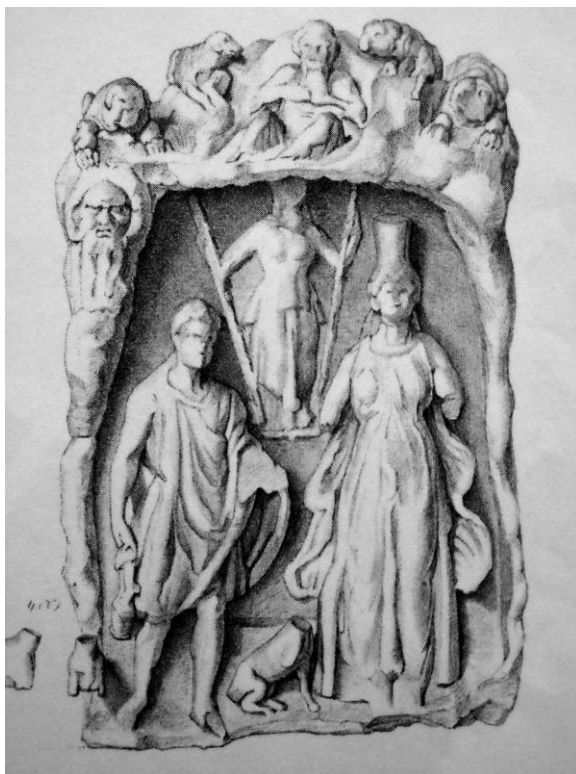
Εικ.129 -130 Romisch-Germanisches Museum 49.92

Εικ.131 Ρώμη, M.Capitolini 5137

Εικ.132 Αθήνα, ΕΑΜ 3862

Εικ.133 Βερολίνο, Staat.Mus. 690

Εικ.134 Αμφίπολη

Εικ.135 Κέρκυρα

Εικ.136 Λονδίνο, Βρετ.Μουσείο

Εικ.137 Selcuk, Αρχ.Μουσείο 59

Εικ.138 Selcuk, Αρχ.Μουσείο 54

Εικ.139 Σμύρνη, Αρχ.Μουσείο

Εικ.140 Σμύρνη, Αρχ.Μουσείο

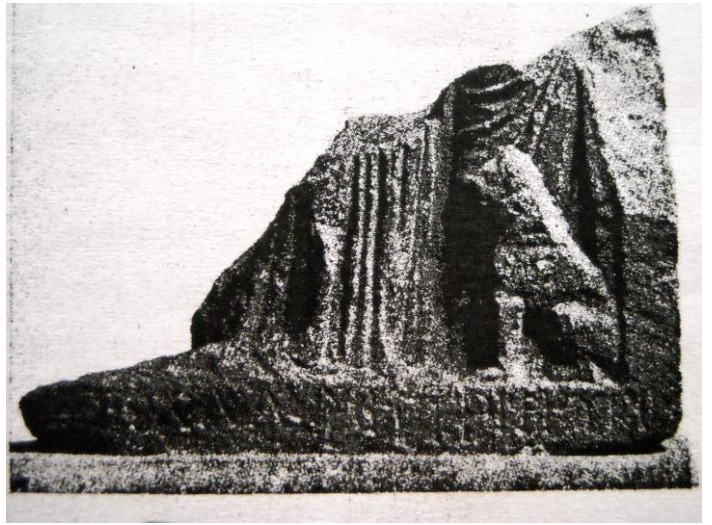
Εικ.141 Αγ.Πετρούπολη, Μ.Ερμιτάζ

Εικ.142 Ανάγλυφο από την Έφεσο

Εικ.143 Βερολίνο, Staat.Museen 1540

Εικ.144 Λονδίνο, Βρ.Μουσείο 2169

Εικ.145 Σμύρνη, Αρχ.Μουσείο 678

Εικ.146 Κάποτε στη Σμύρνη

Εικ.147 Σμύρνη, Αρχ.Μουσείο Ρ/inscr.38

Εικ.148 Κάποτε στη Σμύρνη

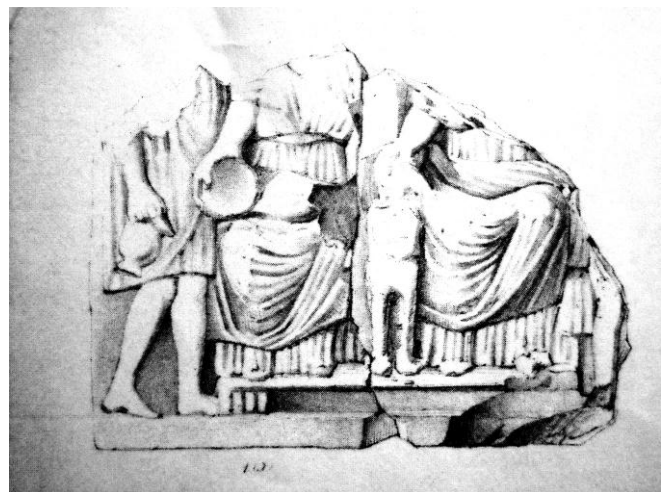
Εικ.149 Παρίσι, Μ.Λούβρου

Εικ.150-151 Βιέννη, Kunsthist.Mus.1108

Εικ.152 Βερολίνο, Staat.Mus.693

Εικ.153 Κορωπί, Αρχ.Μουσείο

Εικ.154 Αθήνα, Γαλλική Αρχαιολογική
Σχολή S7

Εικ.155 Αθήνα, Συλλογή Γουλανδρή 554

Εικ.156 Σάμος, Πυθαγόρειο-Τηγάνι,
Μουσείο Κάστρου

Εικ.157 Σάμος, Πυθαγόρειο-Τηγάνι
Μουσείο Κάστρου (αρ.κατ.7006)

Εικ.158 Σάμος, Πυθγόρειο-Τηγάνι,
Μουσείο Κάστρου (αρ.κατ.7016)

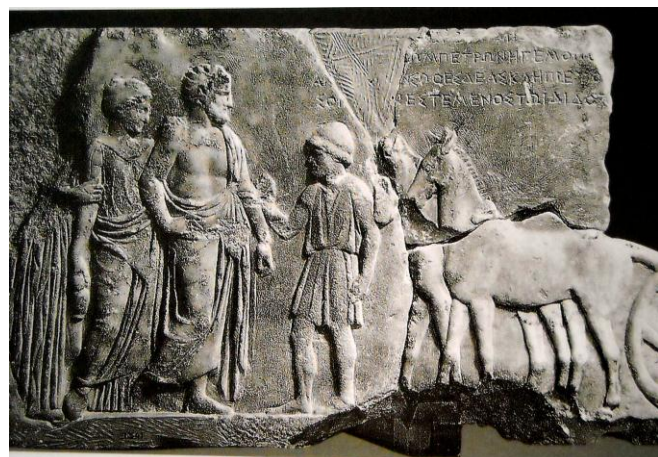
Εικ.159 Βεργίνα

Εικ.160 Αθήνα, ΕΑΜ 1778

Εικ.161 Αθήνα, ΕΑΜ 2999

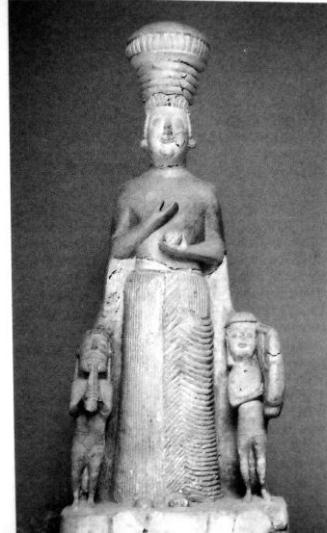
Εικ.162 Αθήνα, ΕΑΜ 1341

Εικ.163-164 Αθήνα, ΕΑΜ 2789

Εικ.165 Παρίσι, Μ.Λούβρου Ma2679

Εικ.166 Άγκυρα, Μουσείο Ανατολικών Πολιτισμών

Εικ.167 Αθήνα, ΕΑΜ1403

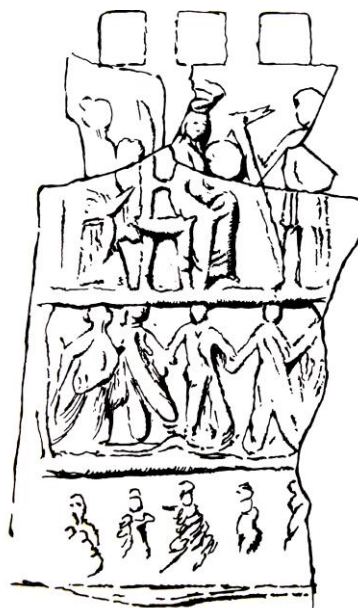
Εικ.168 Νάπολη, Museo Nazionale

Εικ.169-170 Αγαλμάτια από το Γόρδιο

Εικ.171 Βόλος, Αρχ.Μουσείο Α410.
ΕΠΙ279

Εικ.172 Αθήνα, Μ.Αγοράς Τ 1546

Εικ.173 Αθήνα, ΕΑΜ 3942

Εικ.174 Νομίσματα από την Κύζικο

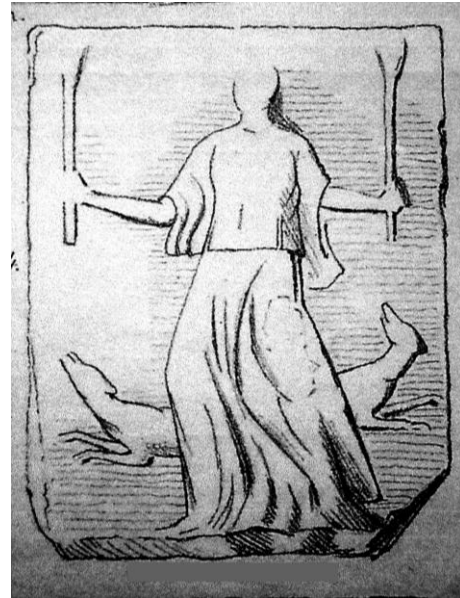
Εικ.175 Αλμυρός, Αρχ.Μουσείο

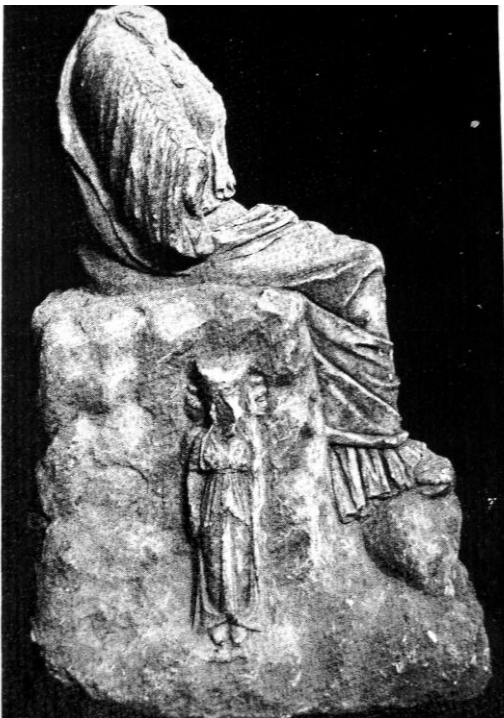
Εικ.176 Λονδίνο, Βρ.Μουσείο

Εικ.177 Στατήρας από τις Φερές

Εικ.178 Ανάγλυφο από τη Θάσο

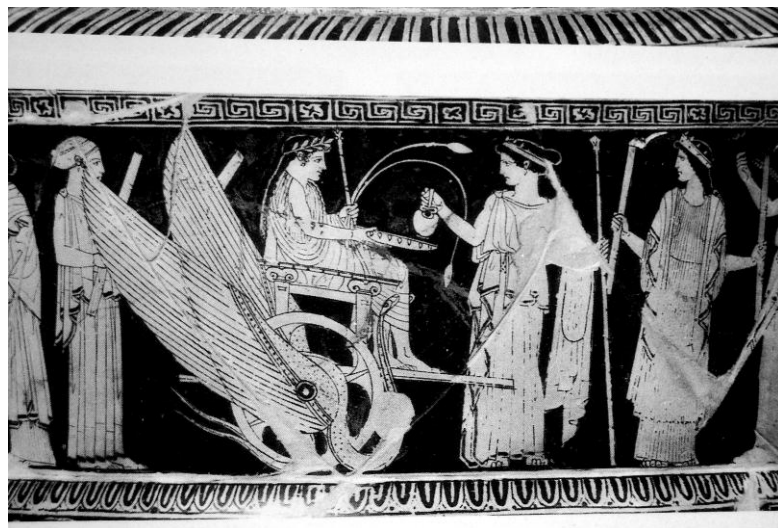
Εικ.179-180 Κόρινθος, Αρχ.Μουσείο G 802

Εικ.181 Ειδώλιο από την Ερέτρια

Εικ.182 Αθήνα, ΕΑΜ 1475

Εικ.183 Bologna, Soprintendenza

Εικ.184 Ν.Υόρκη, Μητρ.Μουσείο 28.57.23

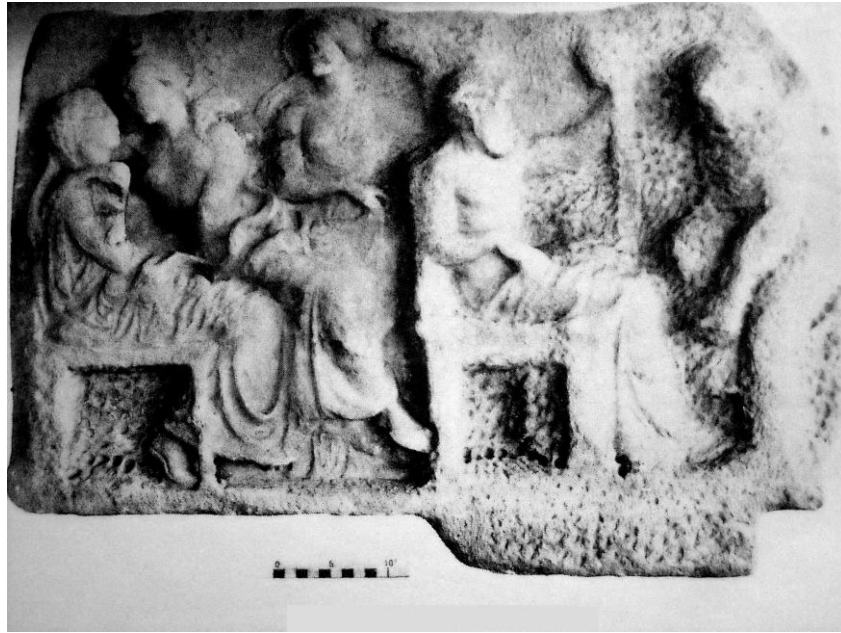
Εικ.185 Λονδίνο, Βρ.Μουσείο

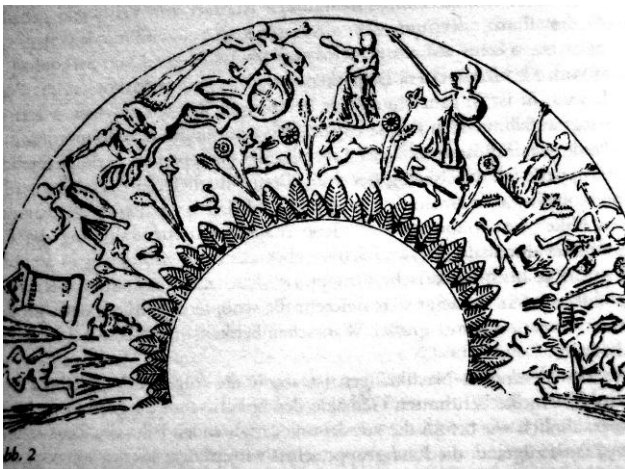
Εικ.186 Τεγέα, Αρχ.Μουσείο 34

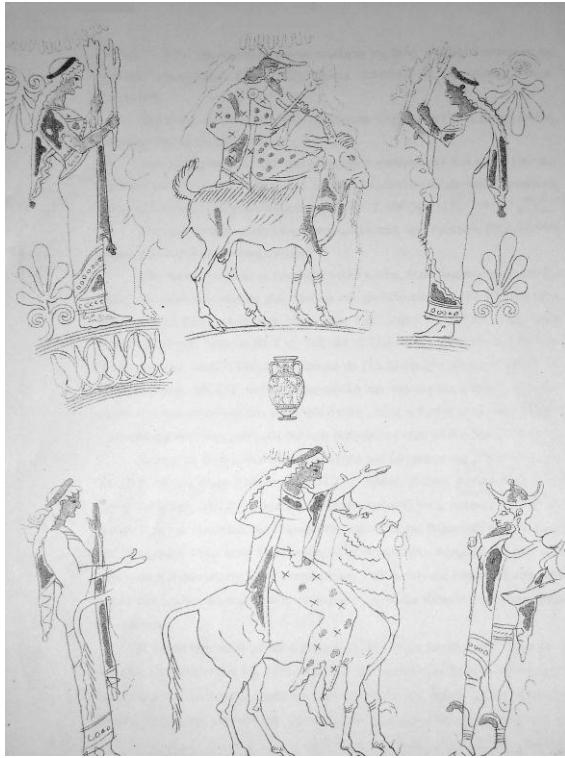
Εικ.187-188 Παρίσι, Μ.Λούβρου

Εικ.189 Δήλος, Αρχ.Μουσείο Α3194

Εικ.190-191 Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο

Εικ.192 Βερολίνο, Staat.Mus.2165

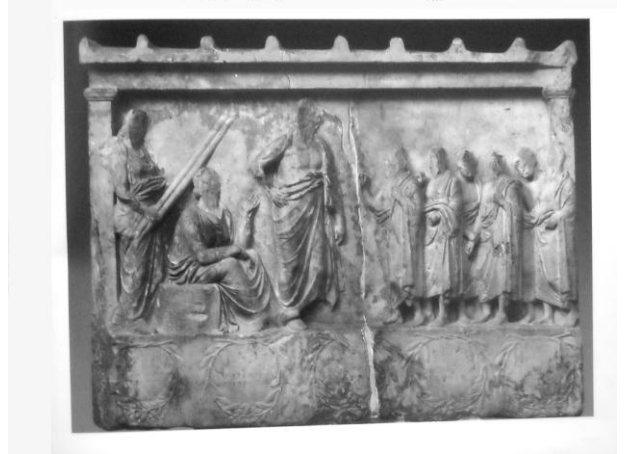
Εικ.193 Wurzburg, University Collection L899

Εικ.194 Brindisi, Museo Provinciale

Εικ.195 Αθήνα, ΕΑΜ 1950

Εικ.196 Αθήνα, ΕΑΜ 1332

Εικ.197 Αθήνα, ΕΑΜ 126

Εικ.198 Ελευσίνα, Αρχ.Μουσείο 5093

Εικ.199 Αθήνα, ΕΑΜ 11036

Εικ.200 Αθήνα, ΕΑΜ 3467

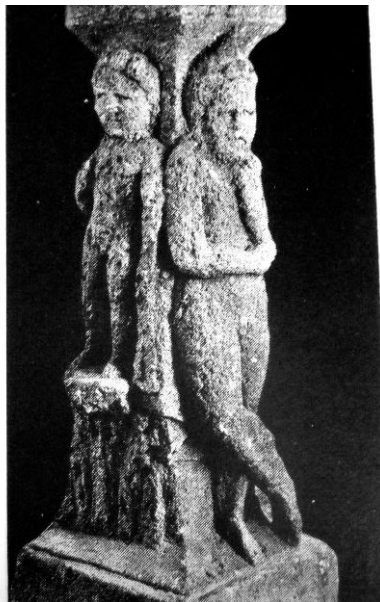
Εικ. 201-205 Ελευσίνα, Αρχ.Μουσείο

Εικ.206 Βουκουρέστι, Μουσείο

Εικ.207 Βουκουρέστι, Μουσείο

Εικ.208 Alise-Saint-Reine, Municipal
Museum

Εικ.209 Δρέσδη, Staat.Kunstsamm.,
Skulpturensammlung ZV 284

Εικ.210 Antakya, Αρχ.Μουσείο 9576

Εικ.211 Παρίσι, Μ.Λούβρου T 53

Εικ.212 Bad-Deutsch-Altenburg,
Museum Carnuntum 3901

Εικ.213 Brindisi, Museo Provinciale
1376

Εικ.214 Ανάγλυφη στήλη από την Πτολεμαίδα

Εικ.215 Λάρισα, Αρχ. Μουσείο 1990/40

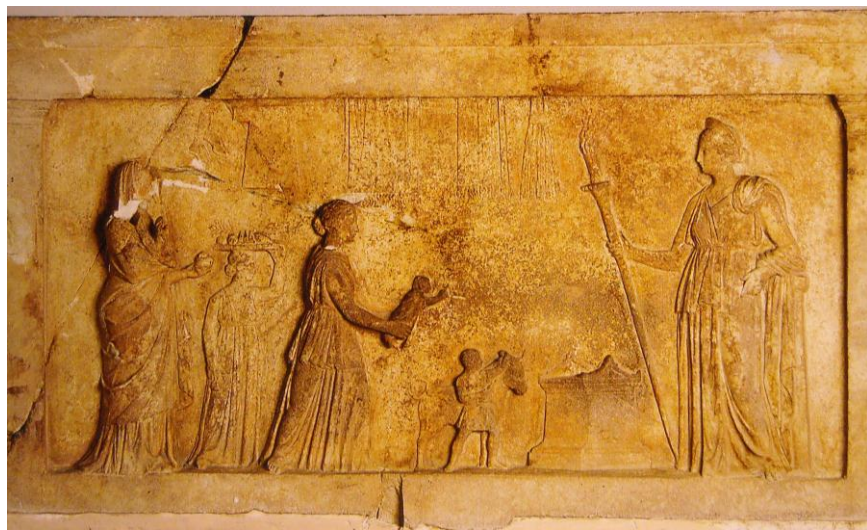
Εικ.216 Βόλος, Αρχ.Μ.ΒΕ 1628

Εικ.217 Ανάγλυφο από την Ολοοσώνα

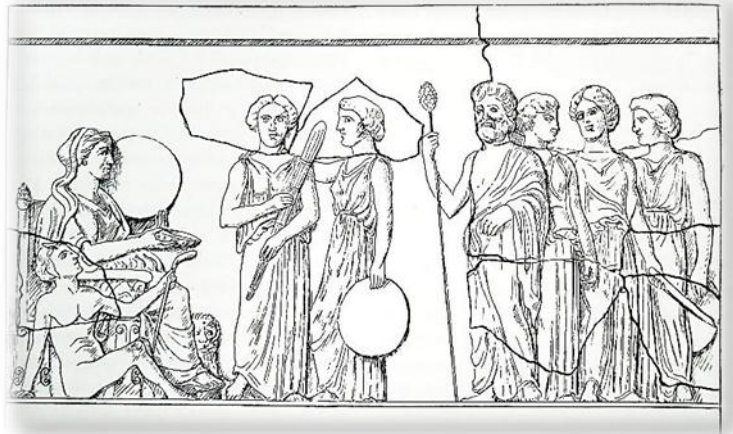
Εικ.217 α. Μ.Αγ.852

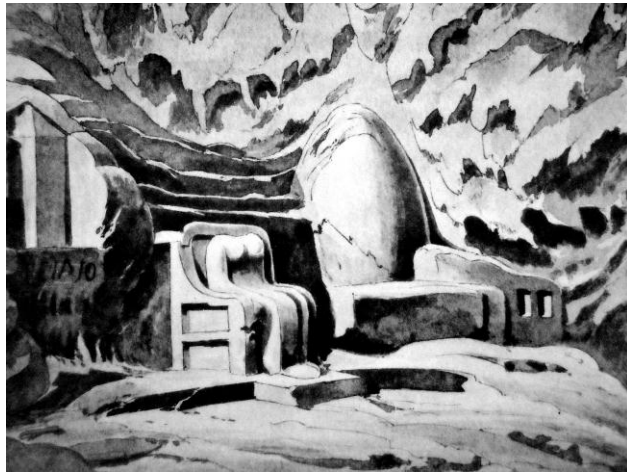
Εικ.217β. Ανάγλυφο από τη Λαμία

Εικ.218 Πέλλα, Αρχ.Μ.1988/αρ.12

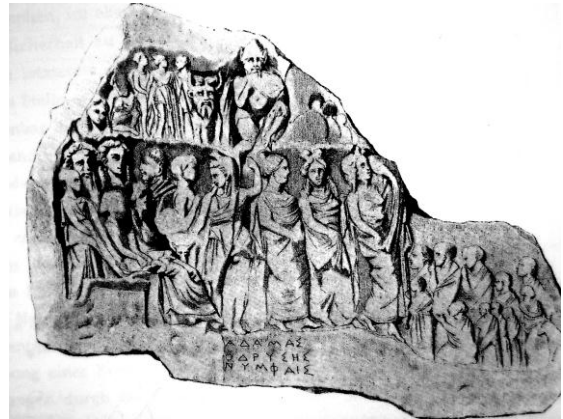
Εικ.219 Αθήνα, ΕΑΜ 1421

Εικ.220 Εσωτερικό του σπηλαίου της Βάρης
Λαξευμένη ένθρονη θεά (Μ.Μητέρα) στον βράχο.

Εικ.221 Αττίδειο Όστιας

Εικ.222 Ανάγλυφο στο σπήλαιο των Νυμφών στην Πάρο. Σχεδιαστική αναπαράσταση P.Le Bas

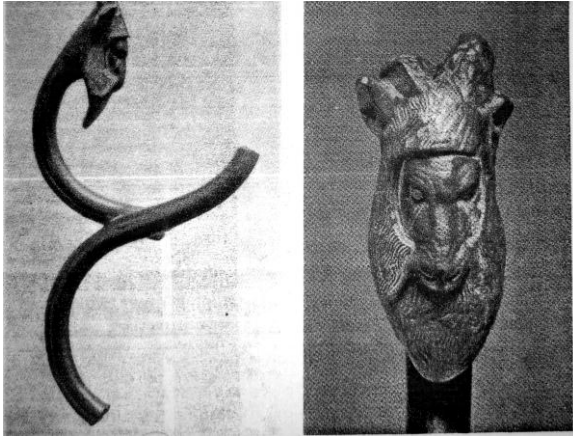
Εικ.223 Βερολίνο, Staat.Museen 709 (K87)

Εικ.224 Βερολίνο, Staat.Museen K82

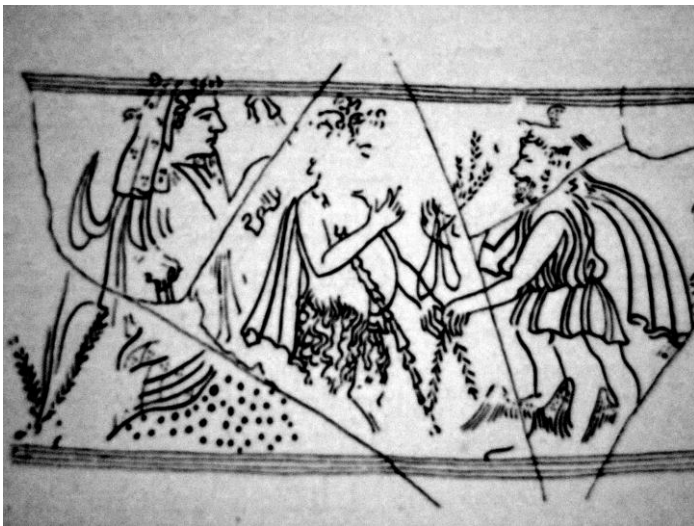
Εικ.225-226 Stanford, University Museum of Arts

Εικ.227 Αθήνα, ΕΑΜ

Εικ.228 Λατερανό Μουσείο

Εικ.229 Βερολίνο, Staat. Museen 3286

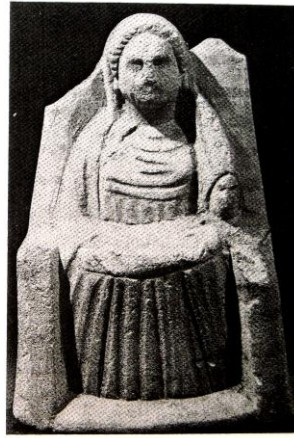
Εικ.230 Δρέσδη ZV 926

Εικ.231-232 Laon, Musée des Beaux Arts et d' Archeologie

Εικ.233 Ελβετία, Vindonissa

Εικ.234 Βρυξέλλες, M.Cinquantenaire A1221, A1222

Εικ.235 Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο
(CCCAII, αρ.695,696)

Εικ.236 Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο
(CCCAII, αρ.697,698)

Εικ.237 Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο
(CCCAII, αρ.699,700)

Εικ.238 Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο
(CCCAII, αρ.701, 702)

Εικ.239 Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο
(CCCAII, αρ.703,704)

Εικ.240 Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο
(CCCAII, αρ.705,706)

Εικ.241 Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο
(CCCAII, αρ.707,708)

Εικ.242 Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο
(CCCAII, αρ.709,710)

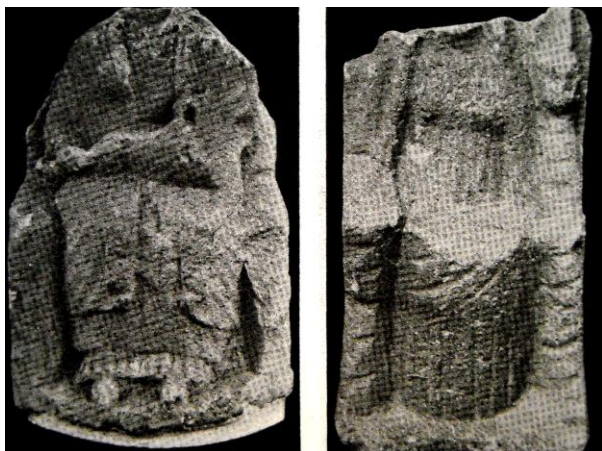
Εικ.243 Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο
(CCCAII, αρ.711,712)

Εικ.244 Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο
(CCCAII, αρ.713,714)

Εικ.245 Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο
(CCCAII, αρ.715,716)

Εικ.246 Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο
(CCCAII, αρ.717,718)

Εικ.247 Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο, 3590 και 3515

Εικ.248 Νάπλιο, Αρχ.Μουσείο 8928

Εικ.249 Θεσ/κη, Αρχ.Μουσείο Ο 2158

Εικ.250 Αθήνα

Εικ.251 Πέργαμος

Εικ.252 Νόμισμα από τους Αιζανούς

Εικ.253 Βρυξέλλες, Musee du Cinquantenaire M783

Εικ.254 Brindisi, M.Provinciale 400

Εικ.255 Izmit, Αρχ.Μουσείο 433

Εικ.256 Κων/πολη, Αρχ.Μ.563

Εικ.257 Selcuk, Αρχ.Μ.8323,
56-54/69

Εικ.258 Αθήνα, θραύσμα πήλινης πλαταγής

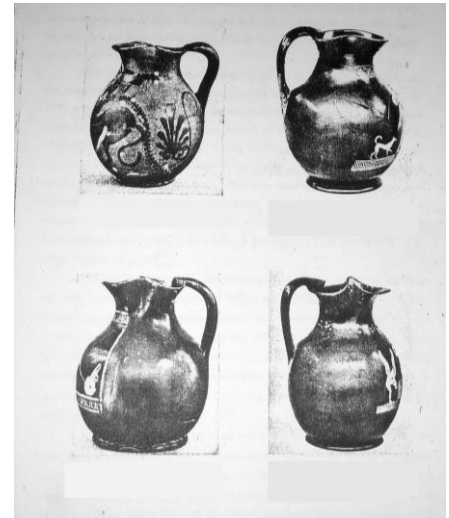
Εικ.259 Παρίσι, Μ. Λούβρου MNC644

Εικ.260 Βερολίνο, Staat.Mus. 1612

Εικ.261 Βενετία, Αρχ. Μουσείο

Εικ.262 Ερυθρόμορφοι χόες από την Αθήνα

Εικ.263 Κων/πολη, Αρχ.Μουσείο

Εικ.264 Άγκυρα, Μουσείο Ανατολικών πολιτισμών

Εικ.265 Άγκυρα, Μουσείο Ανατολικών πολιτισμών

Εικ.266 Ισπανία, ταυροβολικός βωμός

Εικ.267 Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη

Εικ.268 Ναπολη, Συλλογή Astarita

Εικ.269 Σόφια, Αρχ.Μουσείο 3849

Εικ.270 Ελευσίνα, Αρχ.Μ.5162

Εικ.271 Γερμανία, Museum Wiesbaden

Εικ.272 Ρώμη, Palazzo Borghese

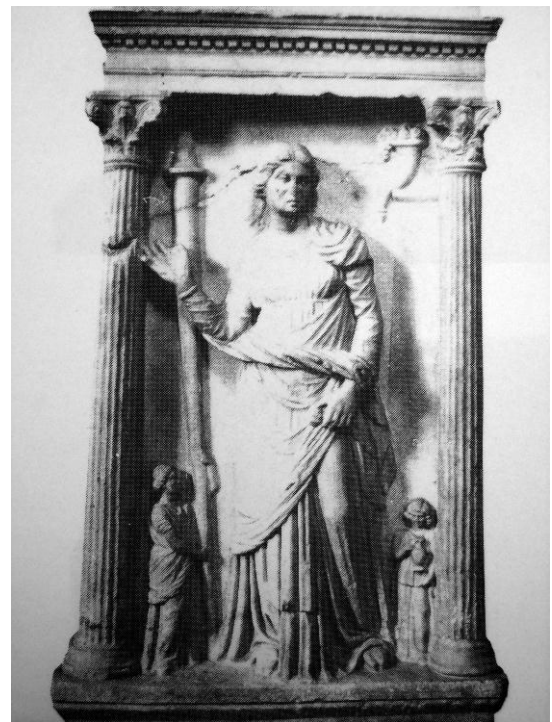
Εικ.273 α,β,γ. Ρώμη, Μουσείο Θερμών

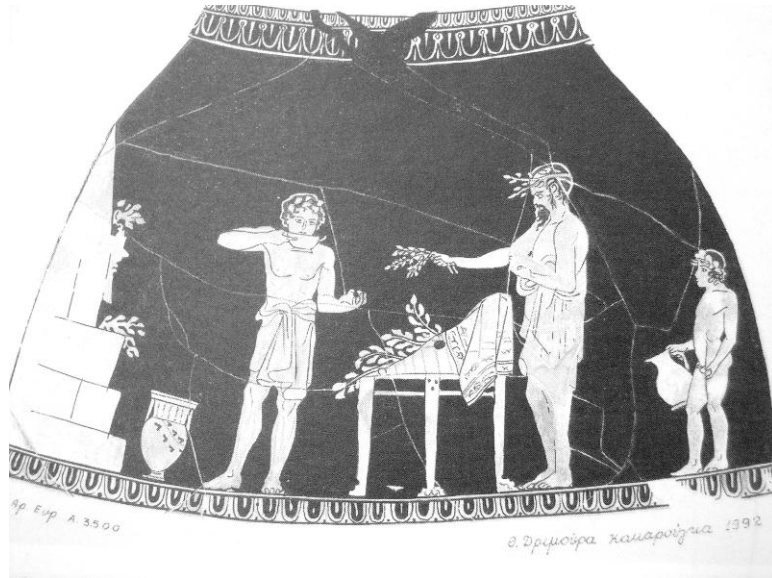
Εικ.274-275 Κοπεγχάγη, Ny Carlsberg Glyptothek

Εικ.276 Ισθμία, Αρχ.Μουσείο 1571.6

Εικ.277 Βερολίνο, Staat.Museen SK1767

Εικ.278 Αθήνα, Γ΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων 3500

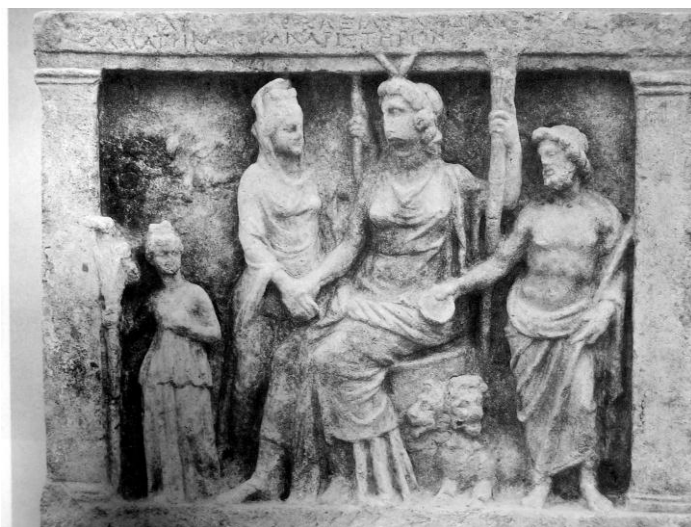
Εικ.279 Αθήνα, Μ.Κεραμεικού

Εικ.280 Τετράδραχμο από τη Λάμψακο

Εικ.281 Ελευσίνα, Αρχ.Μουσείο

Εικ.282 Αθήνα, ΕΑΜ 1453

Εικ.283 Ρώμη, Μ.Καπιτολίνη

Εικ.284 Ελευσίνα, Αρχ.Μουσείο 5079

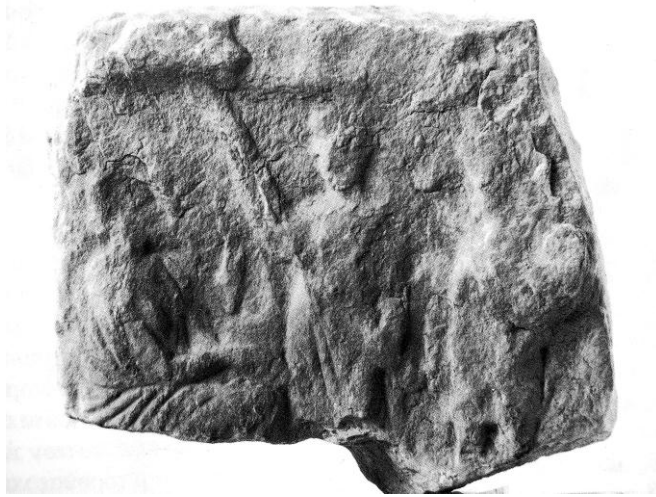
Εικ.285 Αθήνα, ΕΑΜ 202

Εικ.286 Αθήνα, Μ.Αγοράς S1251

Εικ.287 Αθήνα, Μ.Αγοράς S1646

Εικ.288 Αθήνα, Μ.Ακρόπολης 2661

Εικ.289 Κως, Αρχ.Μουσείο

Εικ.290 Compiègne, Mus.Vivenel 975

